શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

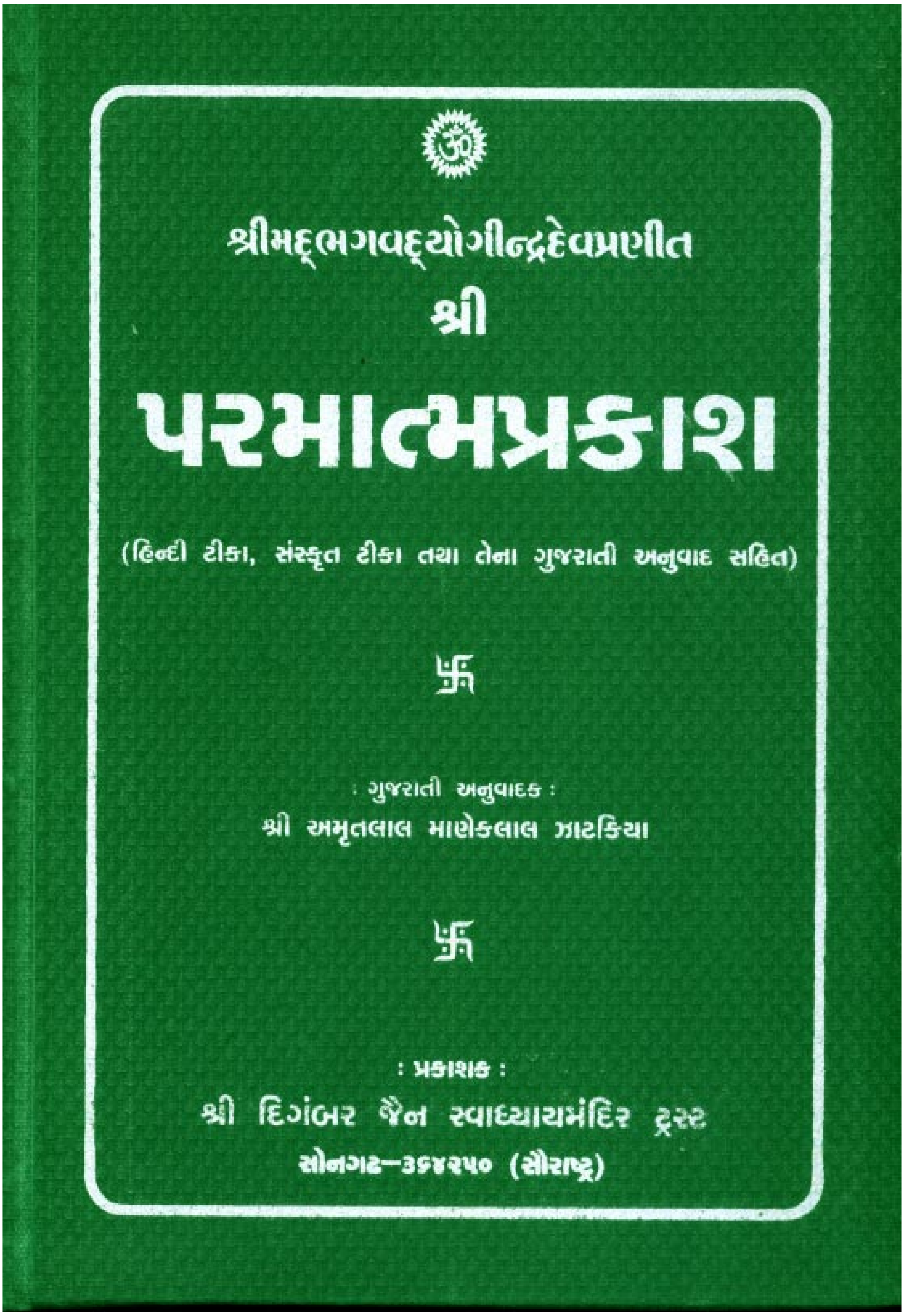

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ–૨૧૨

ॐ

नमः सर्वज्ञवीतरागाय ।

શ્રીમદ્‌ભગવત્યોગીન્દ્રદેવપ્રણીત

શ્રી

પરમાત્મપ્રકાશ

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત છાયા, શ્રી બ્રહ્મદેવજીકૃત સંસ્કૃત ટીકા, પં. દૌલતરામજીકૃત હિન્દી અન્વયાર્થ અને ટીકા તથા સંસ્કૃત ટીકાનો શબ્દશઃ ગુજરાતી અનુવાદ

卐

: ગુજરાતી અનુવાદક :

શ્રી અમૃતલાલ માણેકલાલ ઝાટકિયા

卐

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ–૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦ વિ. સં. ૨૦૬૩ ઈ.સ. ૨૦૦૭

શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ (ગુજરાતી)ના
*** સ્થાયી પ્રકાશન-પુરસ્કર્તા ***
માતુશ્રી દુધીબેન શાહ, પિતાશ્રી જેઠાલાલ સંઘજી શાહ
તથા ભાઈ નૌતમલાલ જેઠાલાલ શાહના સ્મરણાર્થે
હસ્તે બ્ર. ડૉ. સવિતાબેન જે. શાહ, ખાર(મુંબઈ)

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂા. ૧૧૭=૦૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂા. ૮૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રતિલાલ શાહ-પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં, આ ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂા. ૪૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત રૂા. ૪૦=૦૦

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)
✆ : (02846) 244081

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

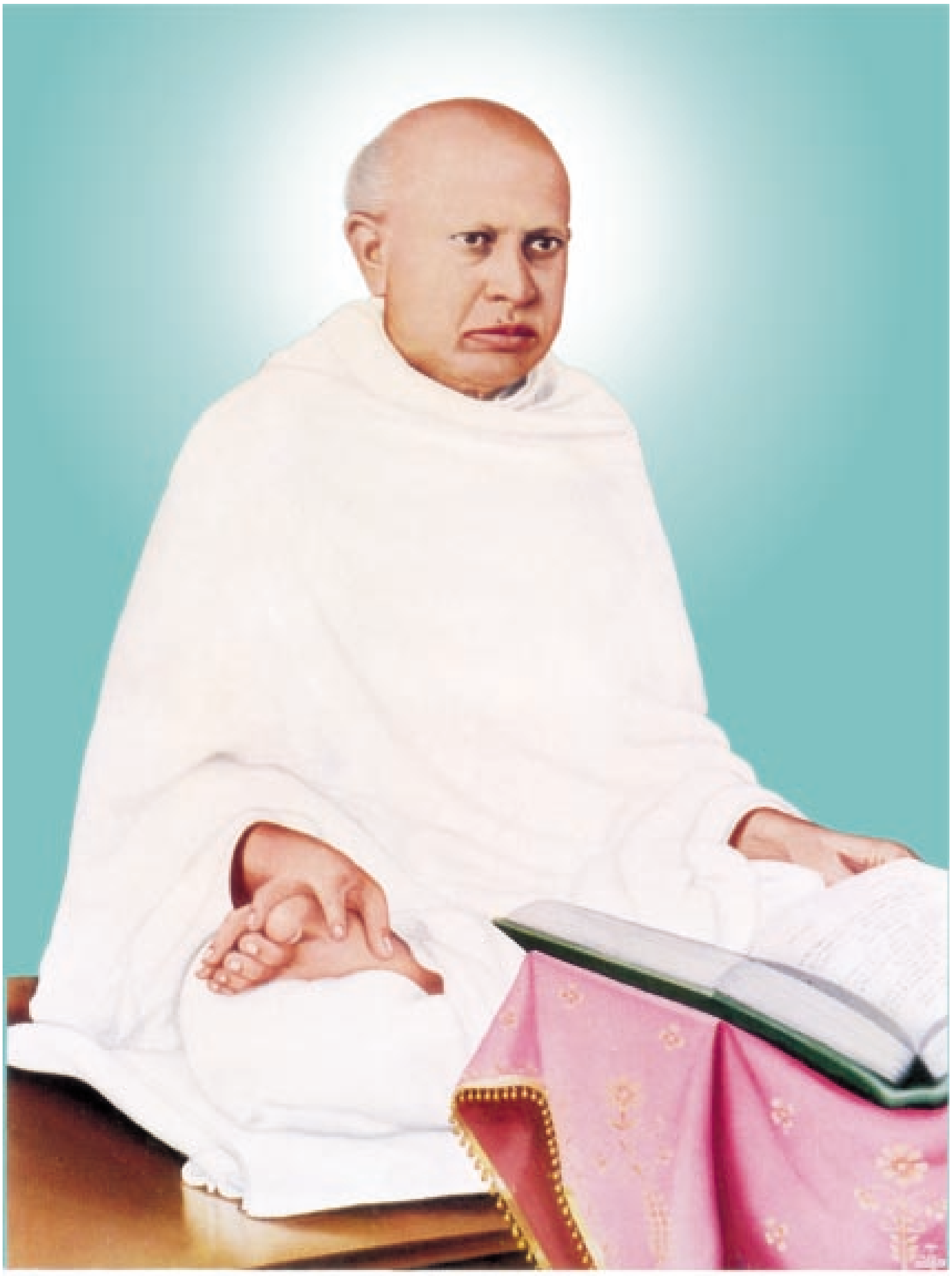

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

* શ્રી સદ્‌ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

[પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ રચિત]

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહ્યલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો! ગુરુ ક્હાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના!
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દ્રષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદઘન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

હૈયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ધબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેંદ્રિમાં–અંશમાં,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી! તને નમું હું.

(સ્રગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી!

[૪]

પ્રકાશકીય નિવેદન

આચાર્યવર શ્રી યોગીન્દુદેવ કૃત આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથ મહા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે, તેના પર શ્રી બ્રહ્મદેવજીએ સંસ્કૃત ટીકા રચેલ છે તથા પં. દૌલતરામજીએ સંસ્કૃત ટીકાનો આધાર લઈ અન્વયાર્થ તથા તેમના સમયની પ્રચલિત દેશભાષા(ઢુંઢારી)માં સુબોધ ટીકા રચેલ છે. આ સર્વેને સામેલ કરી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ''શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા'' દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

પરમોપકારી આત્મજ્ઞસંત પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ આ ગ્રંથ પર અલૌકિક, સ્વાનુભવરસગર્ભિત નિજાત્મકલ્યાણપ્રેરક પ્રવચનો કરી મુમુક્ષુઓને આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ભાવોનું રહસ્ય અત્યંત સરળ રીતે સમજાવ્યું હતું. જેના પરિપાકરૂપે અધ્યાત્મરસિક મુમુક્ષુઓમાં આ મહાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની રુચિ જાગૃત થઈ. આ ગ્રંથ પરની શ્રી બ્રહ્મદેવજી રચિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ વિદ્વાન ભાઈશ્રી અમૃતલાલ માણેકલાલ ઝાટકિયા દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો અને ગુજરાતી અનુવાદ સહિત આ ગ્રંથનું આ પહેલાં પ્રકાશન કરવામાં આવેલ.

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં આ શાસ્ત્ર પર થયેલાં પ્રવચનો ટેપ થયેલાં હોવાથી આજે પણ CD દ્વારા મુમુક્ષુઓ અત્યંત રસપૂર્વક આ પ્રવચનોના શ્રવણનો લાભ લઈ રહ્યા છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનો થયાં તે સમયે તેમની સમક્ષ પંડિત દૌલતરામજીની હિન્દી ટીકાવાળી આવૃત્તિ હોવાથી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીનાં પ્રવચનો CDમાંથી સાંભળવામાં વિશેષ રસપ્રદ થાય તે હેતુથી આ આવૃત્તિમાં ગુજરાતી અનુવાદની સાથે પં. દોલતરામજીની હિંદી ટીકાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંયુક્ત આવૃત્તિ પ્રકાશન કર્યા પહેલાં મૂળ પ્રાકૃત ગાથાઓ, સંસ્કૃત ટીકા તથા ગુજરાતી અનુવાદમાં રહેલી ભાષાકીય ક્ષતિઓ અત્યંત ચીવટપૂર્વક સુધારાય તેની બધી જ કાળજી લેવામાં આવેલ છે. આ આવૃત્તિમાં સામેલ કરવામાં આવેલ હિંદી ટીકા માટે અમો શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર ગ્રંથમાળાના પ્રકાશકોનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં અમને અત્યંત ઉપયોગી માર્ગદર્શન આપવા માટે બાલ બ્ર. શ્રી ચંદુલાલ જોબાળિયા તથા વઢવાણનિવાસી બ્ર. શ્રી વજુભાઈ શાહનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. તદુપરાંત આ કાર્યમાં મદદરૂપ થનારા સર્વે મુમુક્ષુઓનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

અંતમાં આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કાર્ય કરવા માટે અમો શ્રી કહાન મુદ્રણાલયના પણ આભારી છીએ.

મુમુક્ષુઓ આ શાસ્ત્રનો પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ કરેલા રહસ્યોદ્‌ઘાટનને આત્મસાત કરી નિજ આત્મસાધનામાં પ્રવૃત્ત થવા અર્થે આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે એજ અભ્યર્થના.

અષાઢ વદ ૧
વીર સંવત ૨૫૩૩
તા. ૩૦-૭-૨૦૦૭

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

❀

ૐ

જિનજીની વાણી

[પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ રચિત]

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે......સીમંધર૦

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રયણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.......સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ૐકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ૐકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.......સીમંધર૦

હૈડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.......સીમંધર૦

ઉપોદ્‌ઘાત

આપણા ભરતક્ષેત્રની વર્તમાન ચોવીસીના અંતિમ તીર્થંકર દેવાધિદેવ પરમ વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી મહાવીર સ્વામીએ દિવ્યધ્વનિ દ્વારા સુધામૃત વરસાવી નિજાત્મસુખદાયક મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપી ભરતક્ષેત્રના ભવ્ય જીવો પર અપાર કરુણા કરી છે. તેઓનો આ કલ્યાણકારી ઉપદેશ તેઓના નિર્વાણ બાદ પણ તેમના શાસનમાં થયેલા કેવળી અને શ્રુતકેવળી ભગવંતો, ભાવલિંગી વીતરાગી મહામુનિવરો દ્વારા સતત પ્રવાહિત થતો રહ્યો છે.

તેમના આ ઉપદેશને આજથી લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ભારતવર્ષને પોતાની નિજાત્મસાધનાથી પાવન કરી રહેલ આચાર્યદેવ શ્રી ધરસેનાચાર્યદેવે શ્રી પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ મુનિરાજોને ઉપદેશ આપી તેના ફળરૂપે ષટ્‌ખંડાગમરૂપ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ લીપીબદ્ધ થયો હતો. તથા લગભગ તેજ અરસામાં ભગવાનશ્રી ગુણધર આચાર્ય અને પશ્ચાત્‌વર્તી આચાર્યોની પંરપરામાં થયેલ મહાન આચાર્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ દ્વારા સમયસારાદિ પરમાગમોરૂપે દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધનો પ્રવાહ પ્રવાહિત થયો. આ રીતે બંને શ્રુતસ્કંધો દ્વારા ભરતક્ષેત્રમાં ભગવાન મહાવીરનું શાસન જીવંત વર્તી રહ્યું છે.

તેમના પછી તેમની જ પરંપરામાં ઈ.સ.ની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયેલ મહાન આચાર્ય શ્રી યોગીન્દુદેવે આ અધ્યાત્મશૈલીના ગ્રંથ 'પરમાત્મપ્રકાશ'ની રચના કરેલ છે. ભગવાનશ્રી યોગીન્દુદેવ અત્યંત વિરક્ત ચિત્ત ભાવલિંગી દિગમ્બરાચાર્ય હતા. આપના ગ્રંથમાં વૈદિક માન્યતાના શબ્દોનો ઉપયોગ જોતાં વિદ્વાનોનું એમ માનવું થાય છે કે આપ પહેલાં વૈદિક મતાનુસારી હોવા જોઈએ. આપનો શિષ્ય પ્રભાકર ભટ્ટ હતો, તેના સંબોધન અર્થે આ પરમાત્મપ્રકાશની રચના થયેલ છે. આપને 'જોઈન્દુ', 'યોગીન્દુ', 'યોગેન્દુ', 'જોગીચન્દ્ર'—એવા વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. આપે અપભ્રંશ અને સંસ્કૃતમાં અનેક રચનાઓ રચેલ છે. જેવી કે ૧. સ્વાનુભવદર્પણ, ૨. પરમાત્મપ્રકાશ, ૩. યોગસાર, ૪. દોહાપાહુડ, ૫. નૌકાર શ્રાવકાચાર, ૬. અધ્યાત્મસંદોહ, ૭. સુભાષિતસંગ્રહ, ૮. તત્ત્વાર્થટીકા, ૯. દોહાપાહુડ, ૧૦. અમૃતાશીતિ, ૧૧. નિજાત્માષ્ટક.

વિદ્વાનોમાં આ બધાય ગ્રંથોના રચનાર વિશે વિચારભેદ છે; પણ નિર્ભ્રાંતપણે પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર તો આ જ આચાર્યની રચના છે એમાં બે મત નથી. પરમાત્મપ્રકાશ ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ રચિત મોક્ષપાહુડ અને ભગવાન શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીના સમાધિતંત્રના હાર્દથી અત્યંત પ્રભાવિત જણાય છે. તેથી અધ્યાત્મપ્રિય આત્માર્થી મુમુક્ષુજનોને આ ગ્રંથ અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યો છે. આચાર્યદેવે સંસારના દુઃખોથી દુઃખી એવા તેમના શિષ્ય ભટ્ટ પ્રભાકરમાં

ધાર્મિક રુચિ જગાડવા માટે તેમના સમયમાં પ્રચલિત એવી લોકભાષા પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે. જેની વર્ણનશૈલી તથા લેખનશૈલી અત્યંત સરળ છે. તેમાં પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ અત્યંત અલ્પ કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથમાં આચાર્યદેવે પોતાના સ્વાનુભવ તથા પોતાની વીતરાગ ચારિત્રની ભાવનાને જ વિશેષપણે ઘૂંટી છે. તેથી તેના અધ્યયનથી ભવ્યજનોને પોતાની આત્માર્થપ્રધાન ભાવનાનું પોષણ સહજ રીતે થાય છે.

ગ્રંથકાર ભગવાન શ્રી યોગીન્દુદેવની જેમ ટીકાકાર આચાર્ય બ્રહ્મદેવજી પણ અધ્યાત્મરસિક મહાન આચાર્ય હતા. તેઓનું મૂળ નામ 'દેવ' અને બાલબ્રહ્મચારી હોવાથી બ્રહ્મચર્યનો ઘણો રંગ હોવાને લીધે 'બ્રહ્મ' એમની ઉપાધિ થઈ જતાં 'બ્રહ્મદેવ' નામ પડેલ હતું. તેઓ ઈ.સ. ૧૦૭૦થી ૧૧૧૦માં અરસામાં થયેલ હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. 'બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ'ની આપની ટીકામાં આપેલ કથાન્યાયાનુસાર, વિદ્વાનોનું માનવું છે કે, નેમિચન્દ્રસિદ્ધાંતિદેવ, સોમનામક રાજશ્રેષ્ઠિ અને બ્રહ્મદેવજી ત્રણેય સમકાલીન રાજા ભોજના સમયમાં થયા હતા. આપની અને આચાર્ય જયસેનજીની સમયસારાદિ પ્રાભૃતત્રયની ટીકામાંની ભાષાશૈલી સામ્યતા હોવા છતાં આચાર્ય જયસેનથી બ્રહ્મદેવજી પછી થયેલ હોવાનું વિદ્વાનોનો મત છે. પરમાત્મપ્રકાશની ટીકા ઉપરાંત આપે બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકા, તત્ત્વદીપક, પ્રતિષ્ઠાતિલક, કથાકોષ આદિ અનેક ગ્રંથોની રચના કરેલ છે.

આ ગ્રંથમાં મૂલતઃ બે મહાધિકારોમાં આત્મા (બહિરાત્મા) પરમાત્મા કઈ રીતે થાય છે તેનું ખૂબ જ વિસ્તારથી સુંદર વર્ણન કરેલ છે કે જેનાં રહસ્યો આપણને આત્મકલ્યાણનું કારણ થાય. આ શાસ્ત્રના ભાવો પરમ તારણહાર કૃપાળુ કહાન ગુરુદેવનાં સ્વાનુભવરસગર્ભિત પ્રવચનોથી જ યથાર્થ સમજી શકાય છે. (જે હાલ CDથી પણ સાંભળી શકાય છે.)

આ શાસ્ત્રમાં આત્મા (બહિરાત્મા) પરમાત્મા કઈ રીતે થાય છે તેના ઉપાયરૂપે બે અધિકાર પૈકી પ્રથમ અધિકારમાં ૧૨૩ (ક્ષેપક ગાથાઓ સહિત ૧૨૬) ગાથાઓમાં ભેદવિવક્ષાથી આત્માના બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા–એમ ત્રણ ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાવીને શુદ્ધનિશ્ચયનયે તેવા જ પરમાત્મા શક્તિપણે બધા જ આત્માઓ છે કે જે દેહદેવળમાં બિરાજમાન છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. ત્યાર બાદ દેહદેવળમાં હોવા છતાં તે શુદ્ધનિશ્ચયનયે દેહ અને કર્મથી ભિન્ન છે. તથા તે શક્તિસ્વરૂપે પરમાત્માપણામય આત્માનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનાં સ્વરૂપ દ્વારા બતાવતાં, સ્વરૂપકામી જીવોમાં પોતાના આત્માને દેહ-કર્માદિથી ભિન્ન જાણવા (ભેદજ્ઞાન)અર્થે નિજ આત્મા વિષેની ભાવનાની ઉગ્રતા સહેજે થતાં તેઓ પુરુષાર્થ દ્વારા સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે તે દર્શાવ્યું છે અને જે એવું જ ભેદજ્ઞાન કરતો નથી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે. તેથી દરેક સંસારી જીવે કેવું ભેદજ્ઞાન નિરંતર ભાવવું જોઈએ તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરી 'પરમાત્મા થવાની ભાવના' અને 'સામાન્યરૂપે (સંક્ષિપ્તરૂપે) ઉપાય' બતાવી આચાર્યદેવે પ્રથમ મહાધિકાર પૂર્ણ કરેલ છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ અધિકારમાં બહિરાત્માને પરમાત્મા બનવાનો ઉપાય સામાન્યરૂપે સમજાવી તે જ ઉપાયને દ્વિતીય મહાધિકારની ૧૦૭ (ક્ષેપક સહિત ૧૧૯) ગાથાઓ અને ચૂલિકારૂપ ૧૦૭ ગાથાઓ મળી કુલ ૨૨૬ ગાથાઓમાં વિસ્તારરુચિ શિષ્યને આ જ વિષય વિશેષપણે અત્યંત વિસ્તારથી સમજાવેલ છે.

આ દ્વિતીય અધિકારમાં પ્રથમ મોક્ષ અને મોક્ષના ફળની રુચિ થવા અર્થે સર્વપ્રથમ મોક્ષ અને મોક્ષના ફળનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. ત્યારબાદ સમ્યક્રત્નત્રયસ્વરૂપ એક જ મોક્ષમાર્ગને નિશ્ચયનય અને વ્યહારનય દ્વારા વિસ્તારથી સમજાવેલ છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય અને વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવતા મોક્ષમાર્ગરૂપે પરિણમતા જીવને પરિણતિમાં અપૂર્વ નિર્મળતાની વૃદ્ધિ થતાં (–ગુણસ્થાન ક્રમની અપેક્ષાએ સાતિશય અપ્રમત્તદશાને પ્રાપ્ત થઈ શ્રેણી માંડવાયોગ્ય-દશાને પામવારૂપ) અભેદરત્નત્રયનું સ્વરૂપ બતાવી તેવા જીવોની અંતર પરિણતિમાં સમભાવની ઉગ્રતા અને સામ્યભાવમય શુદ્ધોપયોગરૂપ નિર્વિકલ્પદશાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતાં અંતે સોળવલા સુવર્ણ સમાન સર્વ જીવો શુદ્ધનયે સમાન છે એમ દર્શાવેલ છે. આમ આ દ્વિતીય અધિકારમાં સંસારીજીવોને પરમાત્મા થવાનો ઉપાય વિસ્તારથી સમજાવેલ છે.

આ દ્વિતીય અધિકારમાં અંતે વિસ્તારથી શાસ્ત્રમાં નહીં કહેવાયેલા અને કહેવાઈ ગયેલા ભાવોના વિશેષ વ્યાખ્યાન સ્વરૂપે ૧૦૭ ગાથાઓમાં ચૂલિકા કહેલ છે. આ દ્વારા શુદ્ધોપયોગરૂપ અભેદરત્નત્રયમયી સાક્ષાત્ મોક્ષના ઉપાયને વિસ્તૃતપણે શુદ્ધાત્મસ્વભાવના આશ્રયે સમ્યક્-રત્નત્રયના બળે વિવિધ પ્રકારના મોહનો ત્યાગ થતાં પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિદશામય અભેદરત્નત્રયનું કે જે ગુણસ્થાનક્રમની પરિભાષામાં શ્રેણીદશા કહેવાય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. શ્રાવકદશામાં આવું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન થઈ શકતું નથી. તેવું ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન જે સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે તે બતાવી અંતે તેના ફળરૂપે અર્હંત-સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ બતાવી ત્યારબાદ આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથના અભ્યાસનું ફળ બતાવીને તેના અભ્યાસની પ્રેરણા આપી તથા અભ્યાસ કરનારની યોગ્યતા દર્શાવી ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે; વાચકે પણ આ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તદ્ભાવમય બનવું જોઈએ. એ જ આ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

ટીકાકાર મુનિરાજ વ્યાકરણાદિ કરતાં અર્થ પર વિશેષ ભાર મુકે છે. તેઓ સૌથી પહેલાં શબ્દાર્થ આપે છે. ત્યારબાદ શાસ્ત્રકારના કથનની નયવિવક્ષાને ખોલીને નયાર્થ સમજાવે છે. શાસ્ત્રકારના કથનમાં અન્યમત જેવી વાચકની કઈ વિપરીત કલ્પનાઓનું ખંડન થાય છે તે દર્શાવી મતાર્થ દર્શાવેલ છે તથા શાસ્ત્રકારના કથનને પોષક અન્ય આગમોનો સંદર્ભ આપી આગમાર્થ બતાવી અંતમાં ગાથાનું તથા જે તે અધિકારનું તાત્પર્ય દર્શાવી ભાવાર્થ બતાવે છે. આમ આ ટીકા સર્વાંગ સુંદર છે તથા શાસ્ત્રકારના ભાવોને સમજવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે. મોક્ષમાર્ગના સાધકને સરાગચારિત્રથી વીતરાગચારિત્ર અને વીતરાગચારિત્રથી તેના ફળસ્વરૂપ મોક્ષ-અનંતસુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ ટીકાકાર ખૂબ જ સરળ તેમ જ ગંભીર શૈલીથી સ્પષ્ટ કરે છે.

તદુપરાંત વિક્રમની ૧૯મી સદીમાં થયેલ વિદ્વાન પંડિત દૌલતરામજીએ ટીકાકારના ભાવોને સુગમ હિંદી ભાષામાં સમજાવવાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે.

શ્રી પરમાત્મપ્રકાશના ગ્રંથકાર આચાર્ય શ્રી યોગીન્દ્રદેવ તથા ટીકાકાર શ્રી બ્રહ્મદેવજીના અંતરમાં રહેલા ભાવોને પોતાની અનુભવરસભીની પ્રવચનશૈલીથી વર્તમાનયુગના અદ્વિતીય અધ્યાત્મયોગી પરમોપકારી સુવર્ણપુરીના સંત શ્રી કહાનગુરુદેવે ખોલી મુમુક્ષુ જગત પર અવર્ણનીય ઉપકાર કર્યો છે. તેઓશ્રીએ જ વર્તમાનમાં માત્ર આ જ નહીં પણ મહાન આચાર્યો પ્રણીત અનેક મહાન ગ્રંથોનાં સર્વ રહસ્યોને પોતે અનુભવીને તથા તેના ભાવોને ખોલીને વર્તમાનકાળમાં ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલા સ્વાનુભૂતિયુક્ત સમ્યક્ રત્નત્રયપ્રધાન મોક્ષમાર્ગની જ્યોતને જળહળતી રાખી છે.

તથા તદ્દભક્ત સ્વાનુભૂતિવિભૂષિત સમ્યક્‌ત્વપરિણત પૂજ્ય ભગવતી બહેનશ્રી ચંપાબહેને પણ પૂજ્ય ગુરુદેવના અંતરના ભાવોને સ્પષ્ટ કરી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી દ્વારા થયેલી શાસનપ્રભાવનામાં અનેરા રંગો પૂર્યા છે.

અંતમાં આ યુગના આ બંને સંત મહાત્માઓને અંતઃકરણપૂર્વક વંદન કરી તેમના ઉપકારોને હૃદયમાં સર્વદા રાખી મુમુક્ષુજનો આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથના ભાવોને સમજી નિજ આત્મકલ્યાણને સાધે એ જ અભ્યર્થના.

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	દોહા
મંગલાચરણ	૮	૧
૧ ત્રિવિધ આત્માધિકાર		
શ્રી યોગીન્દ્ર ગુરુને ભટ્ટ પ્રભાકરના પ્રશ્નો	૨૬	૮
શ્રી ગુરુનો ત્રણ પ્રકારના આત્માના કથનના ઉપદેશરૂપે ઉત્તર	૩૨	૧૧
બહિરાત્માનાં લક્ષણ	૩૬	૧૩
અંતર આત્માનું સ્વરૂપ	૩૭	૧૪
પરમાત્માનાં લક્ષણ	૩૯	૧૫
પરમાત્માનું સ્વરૂપ	૪૨	૧૭
શક્તિરૂપે બધા જીવોના શરીરમાં પરમાત્મા વિરાજમાન છે	૫૨	૨૬
જીવ અને અજીવમાં લક્ષણના ભેદથી ભેદ	૫૮	૩૦
શુદ્ધાત્માનું મુખ્ય લક્ષણ	૬૦	૩૧
શુદ્ધાત્માના ધ્યાનથી સંસાર ભ્રમણની રૂકાવટ	૬૧	૩૨
જીવના પરિણામ પર મત મતાન્તરનો વિચાર	૭૩	૪૧
દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયની મુખ્યતા દ્વારા આત્માનું કથન	૯૬	૫૬
દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું સ્વરૂપ	૯૮	૫૭
જીવનો કર્મના સંબંધમાં વિચાર	૧૦૪	૫૯
આત્માનું પરવસ્તુથી ભિન્ન હોવાનું કથન	૧૧૯	૬૭
નિશ્ચયસમ્યગ્દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ	૧૩૦	૭૬
મિથ્યાદૃષ્ટિનું લક્ષણ	૧૩૨	૭૭
સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભાવના	૧૪૨	૮૫
ભેદવિજ્ઞાનની મુખ્યતાથી આત્માનું કથન	૧૫૨	૯૩
૨ મોક્ષાધિકાર		
મોક્ષની બાબતમાં પ્રશ્ન	૨૦૧	૧
મોક્ષના વિષયનો ઉત્તર	૨૦૨	૨
મોક્ષનું ફળ	૨૧૮	૧૧
મોક્ષમાર્ગનું વ્યાખ્યાન	૨૧૯	૧૨
અભેદરત્નત્રયનું વ્યાખ્યાન	૨૬૩	૩૧
પરમ ઉપશમભાવની મુખ્યતા	૨૮૦	૩૯
નિશ્ચયથી પુણ્યપાપની એકતા	૩૦૭	૫૩
શુદ્ધોપયોગની મુખ્યતા	૩૩૦	૬૭
પરદ્રવ્યના સંબંધનો ત્યાગ	૩૯૭	૧૦૮
ત્યાગનું દૃષ્ટાંત	૪૦૦	૧૧૦
મોહનો ત્યાગ	૪૦૧	૧૧૧
ઈન્દ્રિયોમાં લપટાયેલ જીવનો વિનાશ	૪૦૭	૧૧૨
લોભકષાયનો દોષ	૪૦૮	૧૧૩
સ્નેહનો ત્યાગ	૪૦૯	૧૧૪
જીવહિંસાનો દોષ	૪૨૨	૧૨૫
જીવરક્ષાથી લાભ	૪૨૬	૧૨૭
અધ્રુવભાવના	૪૩૦	૧૨૯
જીવને શિક્ષા	૪૩૭	૧૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ	દોહા
પાંચ ઈન્દ્રિયોને જીતવી	૪૪૨	૧૩૬
ઈન્દ્રિયસુખનું અનિત્યપણું	૪૪૫	૧૩૮
મનને જીતી ઈન્દ્રિયોને જીતવી	૪૪૮	૧૪૦
સમ્યક્ત્વની દુર્લભતા	૪૫૩	૧૪૩
ગૃહવાસ અથવા મમત્વમાં દોષ	૪૫૫	૧૪૪
દેહપરથી મમત્વનો ત્યાગ	૪૫૬	૧૪૫
દેહની મલિનતાનું કથન	૪૬૦	૧૪૮
આત્માધીન સુખમાં પ્રીતિ	૪૬૯	૧૫૪
ચિત્ત સ્થિર કરવાથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ	૪૭૨	૧૫૬
નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કથન	૪૭૮	૧૬૧
દાનપૂજાદિ શ્રાવકધર્મ પરંપરા મોક્ષનું કારણ છે	૪૯૧	૧૬૮
ચિંતારહિત ધ્યાન મુક્તિનું કારણ	૪૯૩	૧૬૯
આ આત્મા જ પરમાત્મા છે	૪૯૯	૧૭૪
દેહ અને આત્માની ભેદભાવના	૫૦૩	૧૭૭
બધી ચિંતાઓનો નિષેધ	૫૧૪	૧૮૭
પરમસમાધિનું વ્યાખ્યાન	૫૧૭	૧૮૯
અર્હંત પદનું કથન	૫૨૬	૧૯૫
પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દનો અર્થ	૫૩૦	૧૯૮
સિદ્ધસ્વરૂપનું કથન	૫૩૪	૨૦૧
પરમાત્મપ્રકાશનું ફળ	૫૩૮	૨૦૪
પરમાત્મપ્રકાશ માટે યોગ્ય પુરુષ	૫૪૨	૨૦૭
પરમાત્મપ્રકાશ શાસ્ત્રનું ફળ	૫૪૯	૨૧૩
અંતિમ મંગલ	૫૫૧	૨૧૪
પરમાત્મપ્રકાશના દોહાની વર્ણાનુક્રમ સૂચી	૫૫૬–૫૬૧	
સંસ્કૃત ટીકામાં ઉદ્ધૃત પદ્યોની વર્ણાનુક્રમ સૂચી	૫૬૨–૫૬૪	
દાતાઓના નામની યાદી	૫૬૫	

સહજ ચિદાનંદ

ॐ

❀ नमः श्रीसर्वज्ञवीतरागाय। ❀

शास्त्र-स्वाध्यायका प्रारंभिक मंगलाचरण

✻

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥१॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥२॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥३॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं, पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्रीपरमात्मप्रकाशनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसारमासाद्य आचार्यश्रीयोगीन्दुदेव(योगीन्द्रदेव)विरचितं, श्रोतारः सावधानतया शृणवन्तु॥

मङ्गलं भगवान् वीरो मङ्गलं गौतमो गणी।
मङ्गलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मङ्गलम् ॥१॥

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वकल्याणकारकं।
प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥२॥

❀

॥ श्रीपरमात्मने नमः ॥

श्रीमद्योगीन्दुदेवविरचितः

परमात्मप्रकाशः

*

श्रीमद्ब्रह्मदेवकृतसंस्कृतटीका

चिदानन्दैकरूपाय जिनाय परमात्मने ।
परमात्मप्रकाशाय नित्यं सिद्धात्मने नमः ॥१॥

श्रीयोगीन्द्रदेवकृतपरमात्मप्रकाशाभिधाने दोहकछन्दोग्रन्थे प्रक्षेपकान् विहाय

श्री पंडित दौलतरामजीकृत मंगलाचरण

दोहा—चिदानंद चिद्रूप जो, जिन परमातम देव ।
सिद्धरूप सुविसुद्ध जो, नमों ताहि करि सेव ॥१॥

परमातम निजवस्तु जो, गुण अनंतमय शुद्ध ।
ताहि प्रकाशनके निमित, वंदूं देव प्रबुद्ध ॥२॥

'चिदानंद इत्यादि श्लोकका अर्थ—श्रीजिनेश्वरदेव शुद्ध परमात्मा आनंदरूप

श्रीमद्ब्रह्मदेवकृत संस्कृत टीकानो गुजराती अनुवाद

(संस्कृत टीकाकारनुं मंगलाचरण)

चिदानन्दैकरूपाय जिनाय परमात्मने ।
परमात्मप्रकाशाय नित्यं सिद्धात्मने नमः ॥१॥

અર્થ :—[परमात्मप्रकाशाय] પરમાત્મસ્વરૂપના પ્રકાશન-અર્થે [चिदानन्दैकरूपाय] ચિદાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા [सिद्धात्मने जिनाय परमात्मने] સિદ્ધસ્વરૂપ જિન પરમાત્માને [नित्यं] સદા કાળ [नमः] નમસ્કાર હો. ૧.

પ્રથમ મહાધિકાર (ગાથા—૧૨૩)

શ્રી યોગીન્દ્રદેવકૃત પરમાત્મપ્રકાશ નામના દોહકછંદ ગ્રંથમાં પ્રક્ષેપક દોહકોને છોડીને

व्याख्यानार्थमधिकारशुद्धिः कथ्यते । तद्यथा—प्रथमतस्तावत्पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारमुख्यत्वेन 'जे जाया झाणग्गियए' **इत्यादि सप्त दोहकसूत्राणि भवन्ति, तदनन्तरं विज्ञापनमुख्यतया** 'भाविं पणविवि' **इत्यादिसूत्रत्रयम्, अत ऊर्ध्वं बहिरन्तःपरमभेदेन त्रिधात्मप्रतिपादनमुख्यत्वेन** 'पुणु पुणु पणविवि' **इत्यादिसूत्रपञ्चकम्, अथानन्तरं मुक्तिगतव्यक्तिरूपपरमात्मकथनमुख्यत्वेन** 'तिहुयणवंदिउ' **इत्यादि सूत्रदशकम्, अत ऊर्ध्वं देहस्थितशक्तिरूपपरमात्मकथनमुख्यत्वेन** 'जेहउ णिम्मुलु' **इत्यादि अन्तर्भूतप्रक्षेपपञ्चकसहितचतुर्विंशतिसूत्राणि भवन्ति, अथ जीवस्य स्वदेहप्रमितिविषये स्वपरमतविचारमुख्यतया** 'किं वि भणंति जिउ सव्वगउ' **इत्यादिसूत्रषट्कं,**

चिदानंदचिद्रूप है, उनके लिये मेरा सदाकाल नमस्कार होवे, किस लिये ? परमात्माके स्वरूपके प्रकाशनेके लिये। कैसे हैं वे भगवान् ? शुद्ध परमात्मस्वरूपके प्रकाशक हैं, अर्थात् निज और पर सबके स्वरूपको प्रकाशते हैं। फिर कैसे हैं ? 'सिद्धात्मने' जिनका आत्मा कृतकृत्य है। सारांश यह है कि नमस्कार करने योग्य परमात्मा ही है, इसलिये परमात्माको नमस्कार कर **परमात्मप्रकाशनामा** ग्रंथका व्याख्यान करता हूँ।

श्रीयोगीन्द्रदेवकृत परमात्मप्रकाश नामा दोहक छंद ग्रंथमें प्रक्षेपक दोहोंको छोड़कर व्याख्यानके लिये अधिकारोंकी परिपाटी कहते हैं—प्रथम ही पंच परमेष्ठीके नमस्कारकी मुख्यताकर **'जे जाया झाणग्गियए'** इत्यादि सात दोहे जानना, विज्ञापना की मुख्यताकर **'भाविं पणविवि'** इत्यादि तीन दोहे, बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा, इन भेदोंसे तीन प्रकार आत्माके कथनकी मुख्यताकर **'पुणु पुणु पणविवि'** इत्यादि पाँच दोहे, मुक्तिको प्राप्त हुए जो प्रगटस्वरूप परमात्मा उनके कथनकी मुख्यताकर **'तिहुयण वंदिउ'** इत्यादि दस दोहे, देहमें तिष्ठे हुए शक्तिरूप परमात्माके कथनकी मुख्यतासे **'जेहउ णिम्मलु'** इत्यादि पाँच क्षेपकों सहित चौवीस दोहे, जीवके निजदेह प्रमाण कथनमें स्वमत-परमतके विचारकी मुख्यताकर **'किवि भणंति जिउ सव्वगउ'**

વ્યાખ્યાન અર્થે અધિકારની શુદ્ધિ [પરિપાટી] કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે–(૧) પ્રથમ જ પંચપરમેષ્ઠીના નમસ્કારની મુખ્યતાથી ''जे जाया झाणग्गियए'' ઇત્યાદિ સાત દોહક સૂત્રો છે, (૨) ત્યારપછી વિજ્ઞાપનની મુખ્યતાથી ''भाविं पणविवि'' ઇત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૩) ત્યાર-પછી બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા, પરમાત્મા એ ભેદોથી ત્રણ પ્રકારના આત્માના કથનની મુખ્યતાથી ''-पुणु पुणु पणविवि'' ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો છે, (૪) ત્યારપછી મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા વ્યક્તિરૂપ પરમાત્માના કથનની મુખ્યતાથી ''तिहुयणवंदिउ'' ઇત્યાદિ દસ સૂત્રો છે, (૫) ત્યારપછી દેહમાં રહેલા શક્તિરૂપ પરમાત્માના કથનની મુખ્યતાથી ''जेहउ णिम्मलु'' ઇત્યાદિ પાંચ અન્તર્ભૂત પ્રક્ષેપકો સહિત ચોવીસ સૂત્રો છે, (૬) પછી જીવના નિજદેહપ્રમાણના વિષયમાં સ્વમત, પરમતના વિચારની મુખ્યતાથી ''किं वि भणंति जिउ सव्वगउ'' ઇત્યાદિ છ સૂત્રો છે, (૭) ત્યારપછી

तदनन्तरं द्रव्यगुणपर्यायस्वरूपकथनमुख्यतया 'अप्पा जणियउ' **इत्यादि सूत्रत्रयम्, अथानन्तरं कर्मविचारमुख्यत्वेन** 'जीवहं कम्मु अणाइ जिय' **इत्यादि सूत्राष्टकं, तदनन्तरं सामान्यभेदभावनाकथनेन** 'अप्पा अप्पु जि' **इत्यादि सूत्रनवकम्, अत ऊर्ध्वं निश्चयसम्यग्दृष्टिकथनरूपेण** 'अप्पिं अप्पु' **इत्यादि सूत्रमेकं, तदनन्तरं मिथ्याभावकथनमुख्यत्वेन** 'पज्ञयरत्तउ' **इत्यादि सूत्राष्टकम्, अत ऊर्ध्वं सम्यग्दृष्टिभावनामुख्यत्वे** 'कालु लहेविणु' **इत्यादिसूत्राष्टकं, तदनन्तरं सामान्यभेदभावनामुख्यत्वेन** 'अप्पा संजमु' **इत्याद्येकाधिकत्रिंशत्प्रमितानि दोहकसूत्राणि भवन्ति।। इति श्रीयोगीन्द्रदेवविरचितपरमात्मप्रकाशशास्त्रे त्रयोविंशत्यधिकशतदोहकसूत्रैर्बहिरन्तःपरमात्मस्वरूपकथनमुख्यत्वेन प्रथमप्रकरणपातनिका समाप्ता। अथानन्तरं द्वितीयमहाधिकारप्रारम्भे मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गस्वरूपं कथ्यते। तत्र**

इत्यादि छह दोहे, द्रव्य गुण पर्यायके स्वरूप कहनेकी मुख्यताकर **'अप्पा जणियउ'** इत्यादि तीन दोहे, कर्म-विचारकी मुख्यताकर **'जीवहं कम्मु अणाइ जिय'** इत्यादि आठ दोहे, सामान्य भेद भावनाके कथन कर **'अप्पा अप्पु जि'** इत्यादि नौ दोहे, निश्चयसम्यग्दृष्टिके कथनरूप **'अप्पे अप्पु जि'** इत्यादि एक दोहा, मिथ्याभावके कथनकी मुख्यताकर **'पज्जयरत्तउ'** इत्यादि आठ दोहे, सम्यग्दृष्टिकी मुख्यता कर **'कालु लहेविणु'** इत्यादि आठ दोहे और सामान्यभेदभावकी मुख्यताकर **'अप्पा संजमु'** इत्यादि इकतीस दोहे कहे हैं। इस तरह श्रीयोगीन्द्रदेवविरचित परमात्मप्रकाश ग्रंथमें १२३ दोहों का पहला प्रकरण कहा है, इस प्रकरणमें बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्माके स्वरूपके कथनकी मुख्यता है, तथा इसमें तेरह अंतर अधिकार हैं। अब दूसरे अधिकारमें मोक्ष, मोक्षफल

દ્રવ્યગુણપર્યાયના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી ''**अप्पा जणियउ**'' ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૮) ત્યારપછી કર્મવિચારની મુખ્યતાથી ''**जीवहं कम्मु अणाई जिय**'' ઈત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૯) ત્યારપછી સામાન્ય ભેદભાવનાના કથનથી ''**अप्पा अप्पु जि**'' ઈત્યાદિ નવ સૂત્રો છે, (૧૦) ત્યારપછી નિશ્ચય સમ્યગ્દ્રષ્ટિના કથનરૂપથી ''**अप्पिं अप्पु**'' ઈત્યાદિ એક સૂત્ર છે, (૧૧) ત્યારપછી મિથ્યાભાવના કથનની મુખ્યતાથી ''**पज्ञयरत्तउ**'' ઈત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૧૨) ત્યારપછી સમ્યગ્દ્રષ્ટિની ભાવનાની મુખ્યતાથી ''**कालु लहेविणु**'' ઈત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૧૩) ત્યારપછી સામાન્ય ભેદ ભાવનાની મુખ્યતાથી ''**अप्पा संजमु**'' ઈત્યાદિ એકત્રીશ જેટલા દોહક સૂત્રો છે.

એ પ્રમાણે શ્રીયોગીન્દ્રદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશ શાસ્ત્રમાં એકસોત્રેવીસ દોહકસૂત્રોથી બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી પ્રથમ પ્રકરણ-પાતનિકા પૂરી થઈ. (અને તેમાં તેર અન્તરાધિકાર છે)

प्रथमतस्तावत् 'सिरिगुरु' **इत्यादिमोक्षस्वरूपकथनमुख्यत्वेन दोहकसूत्राणि दशकम्, अत ऊर्ध्वं** 'दंसणु णाणु' **इत्याद्येकसूत्रेण मोक्षफलं, तदनन्तरं** 'जीवहं मोक्खहं हेउ वरु' **इत्याद्येकोनविंशतिसूत्रपर्यन्तं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गमुख्यतया व्याख्यानम्, अथानन्तरमभेदरत्नत्रयमुख्यत्वेन** 'जो भत्तउ' **इत्यादि सूत्राष्टकम्, अत ऊर्ध्वं समभावमुख्यत्वेन** 'कम्मु पुरक्किउ' **इत्यादिसूत्राणि चतुर्दश, अथानन्तरं पुण्यपापसमानमुख्यत्वेन** 'बंधहं मोक्खहं हेउ णिउ' **इत्यादिसूत्राणि चतुर्दश, अत ऊर्ध्वम् एकचत्वारिंशत्सूत्रपर्यन्तं प्रक्षेपकान् विहाय शुद्धोपयोगस्वरूपमुख्यत्वमिति समुदायपातनिका। तत्र प्रथमतः एकचत्वारिंशन्मध्ये 'सुद्धहं संजमु' इत्यादिसूत्रपञ्चकपर्यन्तं शुद्धोपयोगमुख्यतया व्याख्यानम्, अथानन्तरं** 'दाणिं लब्भइ'

और मोक्षमार्ग इनका स्वरूप कहा है, उसमें प्रथम ही **'सिरिगुरु'** इत्यादि मोक्ष रूपके कथनकी मुख्यताकर दस दोहे, **'दंसण णाणु'** इत्यादि एक दोहाकर मोक्षका फल, निश्चय व्यवहार मोक्षमार्गकी मुख्यताकर **'जीवहं मोक्खहं हेउ वरु'** इत्यादि उन्नीस दोहे, अभेदरत्नत्रयकी मुख्यताकर **'जो भत्तउ'** इत्यादि आठ दोहे, समभावकी मुख्यताकर **'कम्मु पुरक्किउ'** इत्यादि चौदह दोहे पुण्य-पापकी समानताकी मुख्यता कर **'बंधहं मोक्खहं हेउ णिउ'** इत्यादि चौदह दोहे हैं, और शुद्धोपयोगके स्वरूपकी मुख्यताकर प्रक्षेपकोंके बिना इकतालीस दोहे पर्यंत व्याख्यान है। उन इकतालीस दोहोंमें से प्रथम ही **'सुद्धहं संजमु'** इत्यादि पाँच दोहा तक शुद्धोपयोगके व्याख्यानकी मुख्यता है, **'दाणिं लब्भइ'** इत्यादि पंद्रह दोहा पर्यंत वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकी

બીજો મહાધિકાર (દોહક સૂત્રો–૨૧૪)

ત્યારપછી બીજા મહાધિકારની (દોહકસૂત્રો ૨૧૪) શરૂઆતમાં મોક્ષ, મોક્ષફળ, અને મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. (૧) ત્યાં પ્રથમ જ મોક્ષ સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી ''सिरिगुरु'' ઇત્યાદિ દસ દોહકસૂત્રો છે, (૨) ત્યારપછી ''दंसणु णाणु'' એ એક સૂત્રથી મોક્ષનું ફળ દર્શાવ્યું છે, (૩) ત્યારપછી ''जीवहं मोक्खहं हेउ वरु'' ઇત્યાદિ ઓગણીસ સૂત્ર સુધી નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે, (૪) ત્યારપછી અભેદરત્નત્રયની મુખ્યતાથી ''जो भत्तउ'' ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો છે, (૫) ત્યારપછી સમભાવની મુખ્યતાથી ''कम्मु पुरक्किउ'' ઇત્યાદિ ચૌદ સૂત્રો છે, (૬) ત્યારપછી પુણ્ય પાપની સમાનતાની મુખ્યતાથી ''बंधहं मोक्खहं हेउ णिउ'' ઇત્યાદિ ચૌદ સૂત્રો છે.

ત્યાર પછી પ્રક્ષેપકોને છોડીને એકતાલીસ સૂત્રો સુધી શુદ્ધોપયોગના સ્વરૂપની મુખ્યતા છે. એ પ્રમાણે સમુદાયપાતનિકા જાણવી.

(૭) તે એકતાલીસ સૂત્રોમાંથી પ્રથમ ''सुद्धहं संजमु'' ઇત્યાદિ પાંચ સૂત્રો સુધી શુદ્ધોપયોગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, (૮) ત્યારપછી 'दाणिं लब्भइ' ઇત્યાદિ પંદર સૂત્રો

इत्यादिपञ्चदशसूत्रपर्यन्तं वीतरागस्वसंवेदनज्ञानमुख्यत्वेन व्याख्यानं, तदनन्तरं 'लेणहं इच्छइ मूढु' **इत्यादिसूत्राष्टकपर्यन्तं परिग्रहत्यागमुख्यतया व्याख्यानम्, अत ऊर्ध्वं** 'जो भत्तउ रयणत्तयहं' **इत्यादि त्रयोदशसूत्रपर्यन्तं शुद्धनयेन षोडशवर्णिकासुवर्णवत् सर्वे जीवाः केवलज्ञानादिस्वभावलक्षणेन समाना इति मुख्यत्वेन व्याख्यानम्, इत्येकचत्वारिंशत्सूत्राणि गतानि। अत ऊर्ध्वं** 'परु जाणंतु वि' **इत्यादि समाप्तिपर्यन्तं प्रक्षेपकान् विहाय सप्तोत्तरशत-सूत्रैश्चूलिकाव्याख्यानम्। तत्र सप्तोत्तरशतमध्ये अवसाने** 'परमसमाहि' **इत्यादि चतुर्विंशतिसूत्रेषु सप्त स्थलानि भवन्ति। तस्मिन् प्रथमस्थले निर्विकल्पसमाधिमुख्यत्वेन** 'परमसमाहिमहासरहिं' **इत्यादि सूत्रषट्कं, तदनन्तरमर्हत्पदमुख्यत्वेन** 'सयलवियप्पहं' **इत्यादि सूत्रत्रयम्, अथानन्तरं**

मुख्यताकर व्याख्यान है, परिग्रह त्यागकी मुख्यताकर **'लेणह इच्छइ'** इत्यादि आठ दोहा पर्यन्त व्याख्यान है, **'जो भत्तउ रयणत्तयहं'** इत्यादि तेरह दोहा पर्यंत शुद्धनयकर सोलहवानके सुवर्णकी तरह सब जीव केवलज्ञानादि स्वभावलक्षणकर समान हैं यह व्याख्यान है। इस तरह इकतालीस दोहोंके व्याख्यानकी विधि कही। उनके चार अधिकार हैं। यहाँपर एकसौ ग्यारह दोहोंका दूसरा महा अधिकार कहा है, उसमें दस अन्तर अधिकार हैं। इसके बाद **'परु जाणंतु वि'** इत्यादि एकसौ सात दोहोंमें ग्रंथकी समाप्ति पर्यंत चूलिका व्याख्यान है। इनके सिवाय प्रक्षेपक हैं। उन एकसौ सात दोहोंमेंसे अन्तके **'परमसमाहि'** इत्यादि चौबीस दोहा पर्यंत परमसमाधिका कथन है, उनमें सात स्थल हैं। उनमेंसे प्रथम स्थलमें निर्विकल्प समाधिकी मुख्यताकर **'परमसमाहिमहासरहिं'** इत्यादि छह दोहे, अरहंतपदकी मुख्यताकर **'सयल वियप्पहं'** इत्यादि

સુધી વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે, (૯) ત્યારપછી **'लेणहं इच्छइ मूढु'** ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રો સુધી પરિગ્રહના ત્યાગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે. (૧૦) ત્યારપછી **''जो भत्तउ रयणत्तयहं''** ઇત્યાદિ તેર સૂત્રો સુધી શુદ્ધનયથી સોળ વલા સુવર્ણની માફક સર્વે જીવો કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષણથી સમાન છે એવી મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન છે. (તે એકતાળીસ સૂત્રોના મહાસ્થળના ચાર અન્તર સ્થળો છે) એ પ્રમાણે એકતાળીસ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યારપછી **''परु जाणंतु वि''** ઇત્યાદિ સમાપ્તિ સુધી પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને એકસો સાત સૂત્રોથી ચૂલિકા વ્યાખ્યાન છે. તે એકસો સાત સૂત્રોમાંથી છેલ્લા **'परम समाहि'** ઇત્યાદિ ચોવીસ સૂત્રોમાં સાત સ્થળો છે. [તેમાં (પરમ) સમાધિનું કથન છે.]

(૧) તેમાં પ્રથમ સ્થળમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની મુખ્યતાથી **''परमसमाहिमहासरहिं''** ઇત્યાદિ છ સૂત્રો છે, (૨) ત્યારપછી અર્હત્પદની મુખ્યતાથી **''सयलवियप्पहं''** ઇત્યાદિ ત્રણ

परमात्मप्रकाशनाममुख्यत्वेन 'सयलहं कम्महं दोसहं' **इत्यादि सूत्रत्रयम्, अथ सिद्धपदमुख्यत्वेन** 'झाणें कम्मक्खउ करिवि' **इत्यादि सूत्रत्रयं, तदनन्तरं परमात्मप्रकाशाराधकपुरुषाणां फलकथनमुख्यत्वेन** 'जे परमप्पपयासु मुणि' **इत्यादिसूत्रत्रयम्, अत ऊर्ध्वं परमात्मप्रकाशाराधनायोग्यपुरुषकथनमुख्यत्वेन 'जे भवदुक्खहं' इत्यादिसूत्रत्रयम्' अथानन्तरं परमात्मप्रकाशशास्त्रफलकथनमुख्यत्वेन तथैवौद्धत्यपरिहारमुख्यत्वेन च** 'लक्खणछंद' **इत्यादि सूत्रत्रयम्। इति चतुर्विंशतिदोहकसूत्रैकचूलिकावसाने सप्त स्थलानि गतानि। एवं प्रथमपातनिका समाप्ता। अथवा प्रकारान्तरेण द्वितीया पातनिका कथ्यते। तद्यथा —प्रथमतस्तावद्बहिरात्मान्तरात्मपरमात्मकथनरूपेण प्रक्षेपकान् विहाय त्रयोविंशत्यधिक-**

तीन दोहे, परमात्मप्रकाशनामकी मुख्यताकर **'सयलहं दोसहं'** इत्यादि तीन दोहे, सिद्धपदकी मुख्यताकर **'झाणें कम्मक्खउ करिवि'** इत्यादि तीन दोहे, परमात्मप्रकाशके आराधक पुरुषोंको फलके कथनकी मुख्यताकर **'जे परमप्पपयास मुणि'** इत्यादि तीन दोहे, परमात्मप्रकाशकी आराधनाके योग्य पुरुषोंके कथनकी मुख्यताकर **'जो भवदुक्खहं'** इत्यादि तीन दोहे, और परमात्मप्रकाशशास्त्रके फलके कथनकी मुख्यताकर तथा गर्वके त्यागकी मुख्यताकर **'लक्खण छंद'** इत्यादि तीन दोहे हैं। इस प्रकार चूलिकाके अंतमें चौबीस दोहोंमें सात स्थल कहे गये हैं। इस तरह तीन महाअधिकारोंमें अंतर स्थल अनेक हैं। एक तो इस प्रकार पातनिका कही, अथवा अन्य तरह कथनकर दूसरी पातनिका कहते है—पहले अधिकारमें बहिरात्मा, अंतरात्मा

સૂત્રો છે, (૩) ત્યારપછી પરમાત્મપ્રકાશ નામની મુખ્યતાથી ''**सयलहं कम्महं दोसहं**'' ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૪) પછી સિદ્ધપદની મુખ્યતાથી ''**झाणें कम्मक्खउ करिवि**'' ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૫) ત્યારપછી પરમાત્મપ્રકાશના આરાધક પુરુષોના ફળના કથનની મુખ્યતાથી ''**जे परमप्पपयासु मुणि**'' ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૬) ત્યારપછી પરમાત્મપ્રકાશની આરાધનાને યોગ્ય પુરુષોના કથનની મુખ્યતાથી '**जे भवदुक्खहं**' ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે, (૭) ત્યારપછી પરમાત્મપ્રકાશશાસ્ત્રના ફળના કથનની મુખ્યતાથી અને ઉદ્ધતપણાના (ગર્વના) ત્યાગની મુખ્યતાથી '**लक्खणछंद**' ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્રો છે.

એ પ્રમાણે ચોવીશ દોહક સૂત્રોની એક ચૂલિકાના અંતમાં સાત સ્થળો સમાપ્ત થયાં.

(એ રીતે તે મહાધિકારોમાં અંતર સ્થળ અનેક છે.) એ રીતે પ્રથમપાતનિકા સમાપ્ત થઈ, (એ રીતે પરિપાટીનો એક ક્રમ કહ્યો.) અથવા અન્ય પ્રકારે બીજી પાતનિકા કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે :—પહેલા અધિકારમાં પ્રથમ તો પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા, અને પરમાત્માના કથનરૂપે એકસોત્રેવીસ સૂત્રો સુધી વ્યાખ્યાન

शतसूत्रपर्यन्तं व्याख्यानं क्रियत इति समुदायपातनिका। तत्रादौ 'जे जाया' **इत्यादि पञ्चविंशतिसूत्रपर्यन्तं त्रिधात्मपीठिकाव्याख्यानम्, अथानन्तरं** 'जेहउ णिम्मलु' **इत्यादि चतुर्विंशतिसूत्रपर्यन्तं सामान्यविवरणम्, अत ऊर्ध्वं** 'अप्पा जोइय सव्वगउ' **इत्यादि त्रिचत्वारिंशत्सूत्रपर्यन्तं विशेषविवरणम्, अत ऊर्ध्वं** 'अप्पा संजमु' **इत्याद्येकत्रिंशत्सूत्रपर्यन्तं चूलिकाव्याख्यानमिति प्रथममहाधिकारः समाप्तः। अथानन्तरं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्ग-स्वरूपकथनमुख्यत्वेन प्रक्षेपकान् विहाय चतुर्दशाधिकशतद्वयसूत्रपर्यन्तं द्वितीयमहाधिकारः प्रारभ्यत इति समुदायपातनिका। तत्रादौ** 'सिरिगुरु' **इत्यादित्रिंशत्सूत्रपर्यन्तं पीठिकाव्याख्यानं, तदनन्तरं** 'जो भत्तउ' **इत्यादिषट्त्रिंशत्सूत्रपर्यन्तं सामान्यविवरणम्, अथानन्तरं** 'सुद्धहं संजमु' **इत्याद्येकचत्वारिंशत्सूत्रपर्यन्तं विशेषविवरणं, तदनन्तरं प्रक्षेपकान् विहाय सप्तोत्तरशत-**

और परमात्माके कथनकी मुख्यताकर क्षेपकोंको छोड़कर एकसौ तेईस दोहे कहे हैं। उनमेंसे **'जे जाया'** इत्यादि पच्चीस दोहा पर्यंन्त तीन प्रकार आत्माके कथनका पीठिका व्याख्यान, **'जेहउ णिम्मलु'** इत्यादि चौबीस दोहा पर्यन्त सामान्य वर्णन, **'अप्पा जोइय सव्वगउ'** इत्यादि तेतालीस दोहा पर्यन्त विशेष वर्णन और **'अप्पा संजमु'** इत्यादि इकतीस दोहा पर्यन्त चूलिका व्याख्यान है। इस तरह अंतर अधिकारों सहित पहला महाधिकार कहा। इसके बाद मोक्ष, मोक्षफल और मोक्षमार्गके स्वरूपके कथनकी मुख्यताकर क्षेपकोंके सिवाय दोसौ चौदह दोहा पर्यंत दूसरा महाधिकार है। उसमें **'सिरि गुरु'** इत्यादि तीस दोहा पर्यन्त पीठिकाव्याख्यान, **'जो भत्तउ'** इत्यादि छत्तीस दोहा पर्यन्त सामान्यवर्णन और **'सुद्धह संजमु'** इत्यादि इकतालीस दोहा

કરવામાં આવ્યું છે, એવી સમુદાયપાતનિકા છે. (૧) ત્યાં આદિમાં ''जे जाया'' ઈત્યાદિ પચ્ચીસ સૂત્રો સુધી ત્રણ પ્રકારના આત્માના કથનનું પીઠિકાવ્યાખ્યાન છે, (૨) ત્યારપછી ''जेहउ णिम्मलु'' ઈત્યાદિ ચોવીસ સૂત્રો સુધી સામાન્ય વિવરણ છે, (૩) ત્યારપછી ''अप्पा जोइय सव्वगउ'' ઈત્યાદિ તેતાલીસ સૂત્રો સુધી વિશેષ વિવરણ છે, (૪) ત્યારપછી ''अप्पा संजमु'' ઈત્યાદિ એકત્રીસ સૂત્રો સુધી ચૂલિકા વ્યાખ્યાન છે. એ રીતે (અંતર અધિકારો સહિત) પ્રથમ મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

ત્યાર પછી પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી બસો ચૌદ સૂત્રો સુધી બીજો મહાધિકાર કહેવામાં આવ્યો છે. એવી સમુદાયપાતનિકા છે. (૧) ત્યાં આદિમાં ''सिरि गुरु'' ઈત્યાદિ ત્રીસ સૂત્રો સુધી પીઠિકા વ્યાખ્યાન છે. (૨) ત્યારપછી ''जो भत्तउ'' ઈત્યાદિ છત્રીસ સૂત્રો સુધી સામાન્ય વર્ણન છે. (૩) ત્યારપછી ''सुद्धहं संजमु'' ઈત્યાદિ એકતાલીશ સૂત્રો સુધી વિશેષ વર્ણન છે. (૪) ત્યારપછી પ્રક્ષેપક સૂત્રોને છોડીને એકસો સાત સૂત્રો સુધી અભેદરત્નત્રયની મુખ્યતાથી

पर्यन्तमभेदरत्नत्रयमुख्यतयाचूलिकाव्याख्यानं, इति द्वितीयपातनिका ज्ञातव्या।।

इदानीं प्रथमपातनिकाभिप्रायेण व्याख्याने क्रियमाणे ग्रन्थकारो ग्रन्थस्यादौ मङ्गलार्थमिष्टदेवतानमस्कारं कुर्वाणः सन् दोहकसूत्रमेकं *प्रतिपादयति—

१) जे जाया झाणग्गियएँ कम्म-कलंक डहेवि।
णिच्च-णिरंजण-णाण-मय ते परमप्प णवेवि ।।१।।

ये जाता ध्यानाग्निना कर्मकलङ्कान् दग्ध्वा।
नित्यनिरञ्जनज्ञानमयास्तान् परमात्मनः नत्वा ।।१।।

पर्यंत विशेषवर्णन है, उसके बाद 'उक्तं च' को छोड़कर एक सौ सात दोहा पर्यंत अभेदरत्नत्रयकी मुख्यताकर चूलिका व्याख्यान है। इस तरह दूसरी **पातनिका** जाननी चाहिये।

अब, प्रथम पातनिकाके अभिप्रायसे व्याख्यान किया जाता है, उसमें ग्रंथकर्ता **श्री योगीन्द्राचार्यदेव** ग्रंथके आरंभमें मंगलके लिए इष्टदेवता श्री भगवानको नमस्कार करते हुए एक दोहा छंद कहते है।

प्रथम महाधिकार

गाथा—१

अन्वयार्थ :—[ये] जो भगवान् [ध्यानाग्निना] ध्यानरूपी अग्निसे [कर्मकलङ्कान्] पहले कर्मरूपी मैलोंको [दग्ध्वा] भस्म करके [नित्यनिरंजनज्ञानमयाः जाताः] नित्य, निरंजन और ज्ञानमयी सिद्ध परमात्मा हुए हैं, [तान्] उन [परमात्मनः] सिद्धोंको [नत्वा] नमस्कार करके मैं परमात्मप्रकाशका व्याख्यान करता हूँ। यह संक्षेप व्याख्यान किया।

ચૂલિકાવ્યાખ્યાન છે. આ રીતે બીજી પાતનિકા જાણવી.

(૧)

પ્રથમ મહાધિકાર

હવે પ્રથમ પાતનિકાના અભિપ્રાય પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતાં, ગ્રંથકાર શ્રીયોગીન્દ્રાચાર્ય ગ્રંથની આદિમાં મંગળ અર્થે ઈષ્ટદેવતાને (શ્રી સિદ્ધપરમાત્માને) નમસ્કાર કરતા થકા એક દોહકસૂત્ર કહે છે :—

★ પાઠાન્તર :—प्रतिपादयति = प्रतिपादयति । तद्यथा--

जे जाया **ये केचन कर्तारो महात्मानो जाता उत्पन्नाः। केन कारणभूतेन।** झाणग्गियए **ध्यानाग्निना। किं कृत्वा पूर्वम्।** कम्मकलंक डहेवि—**कर्मकलङ्कमलान् दग्ध्वा भस्मीकृत्वा। कथंभूताः जाताः।** णिच्चणिरंजणणाणमय **नित्यनिरञ्जनज्ञानमयाः** ते परमप्प णवेवि **तान्परमात्मनः कर्मतापन्नान्नत्वा प्रणम्येतितात्पर्यार्थव्याख्यानं समुदायकथनं संपिण्डितार्थ-निरूपणमुपोद्घातः संग्रहवाक्यं वार्तिकमिति यावत्। इतो विशेषः। तद्यथा—ये जाता उत्पन्ना मेघपटलविनिर्गतदिनकरकिरणप्रभावात्कर्मपटलविघटनसमये सकलविमलकेवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टय-व्यक्तिरूपेण लोकालोकप्रकाशनसमर्थेन सर्वप्रकारोपादेयभूतेन कार्यसमयसाररूप परिणताः। कया नयविवक्षया जाताः सिद्धपर्यायपरिणतिव्यक्तरूपतया धातुपाषाणे सुवर्णपर्यायपरिणति—व्यक्तिवत्। तथा चोक्तं पञ्चास्तिकाये—पर्यायार्थिकनयेन** ''अभूदपुव्वो हवदि सिद्धो'', **द्रव्यार्थिकनयेन पुनः**

भावार्थ :—जैसे मेघ-पटलसे बाहर निकली हुई सूर्यकी किरणोंकी प्रभा प्रबल होती है, उसी तरह कर्मरूप मेघसमूहके विलय होनेपर अत्यंत निर्मल केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टयकी प्रगटतास्वरूप परमात्मा परिणत हुए हैं। अनंतचतुष्टय अर्थात् अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्य, ये अनंतचतुष्टय सब प्रकार अंगीकार करने योग्य हैं, तथा लोकालोकके प्रकाशनको समर्थ हैं। जब सिद्धपरमेष्ठी अनंतचतुष्टयरूप परिणमे, तब कार्य-समयसार हुए। अंतरात्म अवस्थामें कारण-समयसार थे। जब कार्यसमयसार हुए तब सिद्धपर्याय परिणतिकी प्रगटता रूपकर शुद्ध परमात्मा हुए। जैसे सोना अन्य धातुके मिलापसे रहित हुआ, अपने सोलहवानरूप प्रगट होता है, उसी तरह कर्म-कलंक रहित सिद्धपर्यायरूप परिणमे। तथा **पंचास्तिकाय** ग्रंथमें भी कहा है—जो पर्यायार्थिकनयकर '**अभूदपुव्वो हवदि सिद्धो**' अर्थात् जो पहले सिद्धपर्याय

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે મેઘપટલમાંથી નીકળેલા સૂર્યનાં કિરણોની પ્રભા પ્રગટ થઈ છે તેવી રીતે જેઓ કર્મપટલના વિલય ટાણે (કર્મરૂપી મેઘપટલનો વિલય થતાં) સકલ વિમલ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ, લોકાલોકને પ્રકાશવાને સમર્થ, સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત કાર્યસમયસારરૂપ પરિણમ્યા છે. કયા નયની વિવક્ષાથી (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધપરમાત્મા) થયા છે? જેવી રીતે ધાતુપાષાણ સુવર્ણપર્યાયરૂપ પરિણતિની પ્રગટતારૂપે થયો છે તેવી રીતે તેઓ સિદ્ધપર્યાયરૂપ પરિણતિની પ્રગટતારૂપે થયા છે, શ્રી પંચાસ્તિકાય (ગાથા-૨૦)માં કહ્યું છે કે :—

પર્યાયાર્થિકનયથી ''अभूदपुव्वो हवदि सिद्धो'' (જીવ અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ થાય છે), દ્રવ્યાર્થિકનયથી તો જેવી રીતે ધાતુપાષાણમાં સુવર્ણ શક્તિરૂપે રહેલ છે તેવી રીતે, શક્તિ-અપેક્ષાએ જીવ પ્રથમથી જ શુદ્ધ, બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળો છે. દ્રવ્યસંગ્રહ (ગાથા-૧૩૩)માં

शक्त्यप्रेक्षया पूर्वमेव शुद्धबुद्धैकस्वभावस्तिष्ठति धातुपाषाणे सुवर्णशक्तिवत्। तथा चोक्तं द्रव्यसंग्रहे—शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन ''सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया'' **सर्वे जीवाः शुद्धबुद्धैकस्वभावाः। केन जाताः। ध्यानाग्निना करणभूतेन ध्यानशब्देन आगमापेक्षया वीतरागनिर्विकल्पशुक्लध्यानम्, अध्यात्मापेक्षया वीतरागनिर्विकल्परूपातीतध्यानम्। तथा चोक्तम्—''पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम्। रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम्।।'' तच्च ध्यानं वस्तुवृत्त्या शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दसमरसी-**

कभी नहीं पाई थी, वह कर्म-कलंकके विनाशसे पाई। यह पर्यायार्थिकनयकी मुख्यतासे कथन है और द्रव्यार्थिकनयकर शक्तिकी अपेक्षा यह जीव सदा ही शुद्ध बुद्ध (ज्ञान) स्वभाव तिष्ठता है। जैसे धातु पाषाणके मेलमें भी शक्तिरूप सुवर्ण मौजूद ही है, क्योंकि सुवर्ण-शक्ति सुवर्णमें सदा ही रहती है, जब परवस्तुका संयोग दूर हो जाता है, तब वह व्यक्तिरूप होता है। सारांश यह है कि शक्तिरूप तो पहले ही था, लेकिन व्यक्तिरूप सिद्धपर्याय पाने से हुआ। शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर सभी जीव सदा शुद्ध ही हैं। ऐसा ही द्रव्यसंग्रहमें कहा है, **''सव्वे सुद्धाहु सुद्धणया'** अर्थात् शुद्ध नयकर सभी जीव शक्तिरूप शुद्ध हैं और पर्यायर्थिकनयसे व्यक्तिकर शुद्ध हुए। किस कारणसे ? ध्यानाग्निना अर्थात् ध्यानरूपी अग्निकर कर्मरूपी कलंकोंको भस्म किया, तब सिद्ध परमात्मा हुए। वह ध्यान कौनसा है ? आगमकी अपेक्षा तो वीतराग निर्विकल्प शुक्लध्यान है और अध्यात्मकी अपेक्षा वीतराग निर्विकल्प रूपातीत ध्यान है। तथा दूसरी जगह भी कहा है—**''पदस्थं''** इत्यादि, उसका अर्थ यह है, कि णमोकारमंत्र आदिका जो ध्यान है, वह **पदस्थ** कहलाता है, पिंड (शरीर) में ठहरा हुआ जो निज आत्मा है, उसका

કહ્યું છે કે ''सव्वे सुद्धा हु सुद्धणया'' શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી (શુદ્ધનયથી) સર્વ સંસારી જીવો શુદ્ધ બુદ્ધ એકસ્વભાવવાળા છે.

શા કારણથી (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે)? કરણરૂપ ધ્યાનાગ્નિ વડે (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે). 'ધ્યાન' શબ્દથી આગમની અપેક્ષાએ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ શુક્લધ્યાન અને અધ્યાત્મની અપેક્ષાએ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ રૂપાતીતધ્યાન સમજવું. કહ્યું છે કે (બૃહત દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૮ની ટીકા) *''पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं पिण्डस्थं स्वात्मचिन्तनम्। रूपस्थं सर्वचिद्रूपं रूपातीतं निरञ्जनम्।।'' (અર્થ :—મંત્રવાક્યોમાં સ્થિત તે 'પદસ્થ' ધ્યાન છે, નિજ આત્માનું ચિંતન તે 'પિંડસ્થ' ધ્યાન છે; સર્વચિદ્રૂપનું ચિંતન તે 'રૂપસ્થ' ધ્યાન છે અને નિરંજનનું ધ્યાન તે રૂપાતીત ધ્યાન છે.) અને તે ધ્યાન વસ્તુવૃત્તિથી શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સમુત્પન્ન

---

* બૃહત દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૪૮ની ટીકા

भावसुखरसास्वादरूपमिति ज्ञातव्यम्। किं कृत्वा जाताः। कर्ममलकलङ्कान् दग्ध्वा कर्ममलशब्देन द्रव्यकर्मभावकर्माणि गृह्यन्ते। पुद्गलपिण्डरूपाणि ज्ञानावरणादीन्यष्टौ द्रव्यकर्माणि, रागादिसंकल्पविकल्परूपाणि पुनर्भावकर्माणि। द्रव्यकर्मदहनमनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयेन, भावकर्मदहनं पुनरशुद्धनिश्चयेन शुद्धनिश्चयेन बन्धमोक्षौ न स्तः। इत्थंभूतकर्ममलकलङ्कान् दग्ध्वा कथंभूता जाताः। नित्यनिरञ्जनज्ञानमयाः। क्षणिकैकान्तवादिसौगत-मतानुसारिशिष्यं प्रति द्रव्यार्थिकनयेन नित्यटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावपरमात्मद्रव्यव्यवस्थापनार्थं नित्यविशेषणं कृतम्। अथ कल्पशते गते जगत् शून्यं भवति पश्चात्सदाशिवे जगत्करणविषये चिन्ता भवति तदनन्तरं मुक्तिगतानां जीवानां कर्माञ्जनसंयोगं कृत्वा संसारे पतनं करोतीति नैयायिका वदन्ति,

चिंतवन वह **पिंडस्थ** है, सर्व चिद्रूप (सकल परमात्मा) जो अरहंतदेव उनका ध्यान वह **रूपस्थ** है, और निरंजन (सिद्धभगवान्) का ध्यान **रूपातीत** कहा जाता है। वस्तुके स्वभावसे विचारा जावे, तो शुद्ध आत्माका सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप अभेद रत्नत्रयमई जो निर्विकल्प समाधि है, उससे उत्पन्न हुआ वीतराग परमानंद समरसी भाव सुखरसका आस्वाद वही जिसका स्वरूप है, ऐसा ध्यानका लक्षण जानना चाहिये। इसी ध्यानके प्रभावसे कर्मरूपी मैल वही हुआ कलंक, उनको भस्मकर सिद्ध हुए। कर्म-कलंक अर्थात् द्रव्यकर्म भावकर्म इनमेंसे जो पुद्गलपिंडरूप ज्ञानावरणादि आठ कर्म वे द्रव्यकर्म हैं, और रागादिक संकल्प -विकल्प परिणाम भावकर्म कहे जाते हैं। यहाँ भावकर्मका दहन अशुद्ध निश्चयनयकर हुआ, तथा द्रव्यकर्मका दहन असद्भुत अनुपचरितव्यवहारनयकर हुआ और शुद्ध निश्चयकर तो जीवके बंध मोक्ष दोनों ही नहीं है। इस प्रकार कर्मरूपमलोंको भस्मकर जो भगवान हुए, वे कैसे

વીતરાગ પરમાનંદમય સમરસીભાવસુખરસના આસ્વાદરૂપ છે એમ જાણવું.

શું કરીને (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા) થયા છે? કર્મમળરૂપ કલંકોને દગ્ધ કરીને (તેઓ કાર્યસમયસારરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા થયા છે.) અહીં 'કર્મમળ' શબ્દથી દ્રવ્યકર્મો અને ભાવકર્મો સમજવાં. પુદ્ગલપિંડરૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મો છે અને રાગાદિસંકલ્પવિકલ્પરૂપ ભાવકર્મો છે. દ્રવ્યકર્મોનું દહન અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી છે અને ભાવકર્મોનું દહન અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી છે, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી તો બંધમોક્ષ નથી.

આવા કર્મમળરૂપી કલંકોને દગ્ધ કરીને તેઓ કેવા થયા છે? આવા કર્મમળરૂપી કલંકોને દગ્ધ કરીને તેઓ નિત્ય નિરંજન જ્ઞાનમય થયા છે (૧) ક્ષણિક એકાંતવાદી સૌગત (બૌદ્ધ) મતને અનુસરનાર શિષ્ય પ્રતિ દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મદ્રવ્ય છે એમ સ્થાપવા માટે "નિત્ય" વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, (૨) સો કલ્પકાળ

तन्मतानुसारिशिष्यं प्रति भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्माञ्जननिषेधार्थं मुक्तजीवानां निरञ्जनविशेषणं कृतम्। मुक्तात्मनां सुप्तावस्थावद्बहिर्ज्ञेयविषये परिज्ञानं नास्तीति सांख्या वदन्ति, तन्मतानुसारिशिष्यं प्रति जगत्त्रयकालत्रयवर्तिसर्वपदार्थयुगपत्परिच्छित्तिरूपकेवलज्ञान-स्थापनार्थं ज्ञानमय-विशेषणं कृतमिति। तानित्थंभूतान् परमात्मनो नत्वा प्रणम्य नमस्कृत्येति क्रियाकारकसंबन्धः। अत्र नत्वेति शब्दरूपो वाचनिको द्रव्यनमस्कारो ग्राह्योऽसद्भूतव्यवहार-

---

हैं ? वे भगवान सिद्ध परमेष्ठी नित्य निरंजन ज्ञानमई हैं। यहाँपर नित्य जो विशेषण किया है, वह एकान्तवादी बौद्ध जो कि आत्माको नित्य नहीं मानता, क्षणिक मानता है, उसको समझानेके लिये है। द्रव्यार्थिकनयकर आत्माको नित्य कहा है, टंकोत्कीर्ण अर्थात् टाँकीकासा घड्या सुघट ज्ञायक एकस्वभाव परम द्रव्य है। ऐसा निश्चय करानेके लिये नित्यपनेका निरूपण किया है। इसके बाद निरंजनपनेका कथन करते हैं। जो नैयायिकमती हैं वे ऐसा कहते हैं ''सौ कल्पकाल चले जानेपर जगत् शून्य हो जाता है और सब जीव उस समय मुक्त हो जाते हैं तब सदाशिवको जगत्के करनेकी चिन्ता होती है। उसके बाद जो मुक्त हुए थे, उन सबके कर्मरूप अंजनका संयोग करके संसारमें पुनः डाल देता है'', ऐसी नैयायिकोंके श्रद्धा है। उनके सम्बोधनेके लिये निरंजनपनेका वर्णन किया कि भावकर्म-द्रव्यकर्म-नोकर्मरूप अंजनका संसर्ग सिद्धोंके कभी नहीं होता। इसी लिये सिद्धोंको निरंजन ऐसा विशेषण कहा है। अब सांख्यमती कहते हैं—'जैसे सोनेकी अवस्थामें सोते हुए पुरुषको बाह्य पदार्थोंका ज्ञान नहीं होता, वैसे ही मुक्तजीवोंको बाह्य पदार्थोंका ज्ञान नहीं होता है।'' ऐसे जो सिद्धदशामें ज्ञानका अभाव मानते है, उनको प्रतिबोध करानेके लिये तीन जगत् तीनकालवर्ती सब पदार्थोंका एक समयमें ही जानना है, अर्थात् जिसमें समस्त लोकालोकके जाननेकी शक्ति है, ऐसे ज्ञायकतारूप केवलज्ञानके स्थापन करनेके लिये सिद्धोंका ज्ञानमय विशेषण किया। वे भगवान नित्य हैं, निरंजन हैं, और ज्ञानमय हैं, ऐसे सिद्धपरमात्माओंको नमस्कार करके ग्रंथका व्याख्यान करता हूँ। यह नमस्कार शब्दरूप वचन द्रव्यनमस्कार है और केवलज्ञानादि अनंत

ગયા પછી જગત શૂન્ય થાય છે ત્યારે સદાશિવને જગત રચવાની ચિંતા થાય છે. ત્યાર પછી તે મુક્તિપ્રાપ્ત જીવોને કર્મરૂપ અંજનનો સંયોગ કરીને સંસારમાં નાખે છે એમ નૈયાયિકો કહે છે. તેના મતને અનુસરનાર શિષ્ય પ્રતિ ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મરૂપ અંજનના નિષેધ અર્થે મુક્ત જીવોને 'નિરંજન' વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, (૩) જેવી રીતે સુપ્ત અવસ્થામાં પુરુષને બાહ્ય જ્ઞેયવિષયનું જ્ઞાન હોતું નથી તેવી રીતે મુક્ત આત્માઓને બાહ્ય જ્ઞેયવિષયનું જ્ઞાન હોતું નથી એમ સાંખ્યો કહે છે. તેના મતને અનુસરનાર શિષ્ય પ્રતિ ત્રણે જગતના, ત્રણે કાળવર્તી સર્વ

नयेन ज्ञातव्यः, केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्मरणरूपो भावनमस्कारः पुनरशुद्धनिश्चयनयेनेति, शुद्धनिश्चयनयेन वन्द्यवन्दकभावो नास्तीति। एवं पदखण्डनारूपेण शब्दार्थः कथितः, नयविभागकथनरूपेण नयार्थोऽपि भणितः, बौद्धादिमतस्वरूपकथनप्रस्तावे मतार्थोऽपि निरूपितः, एवंगुणविशिष्टाः सिद्धा मुक्ताः सन्तीत्यागमार्थः प्रसिद्धः। अत्र नित्यनिरञ्जनज्ञानमयरूपं परमात्मद्रव्यमुपादेयमिति भावार्थः। अनेन प्रकारेण शब्दनयमतागमभावार्थो व्याख्यानकाले यथासंभवं सर्वत्र ज्ञातव्य इति ॥१॥

अथ संसारसमुद्रोत्तरणोपायभूतं वीतरागनिर्विकल्पसमाधिपोतं समारुह्य ये शिवमय-

---

गुणस्मरणरूप भावनमस्कार कहा जाता है। यह द्रव्य-भावरूप नमस्कार व्यवहारनयकर साधक-दशामें कहा है, शुद्धनिश्चयनयकर वंद्य-वंदक भाव नहीं है। ऐसे पदखंडनारूप शब्दार्थ कहा और नयविभागरूप कथनकर नयार्थ भी कहा, तथा बौद्ध, नैयायिक, सांख्यादि मतके कथन करनेसे मतार्थ कहा, इस प्रकार अनंतगुणात्मक सिद्धपरमेष्ठी संसारसे मुक्त हुए हैं, यह सिद्धांतका अर्थ प्रसिद्ध ही है, और निरंजन ज्ञानमई परमात्माद्रव्य आदरने योग्य है, उपादेय है, यह भावार्थ है, इसी तरह शब्द नय, मत, आगम, भावार्थ व्याख्यानके अवसर पर सब जान लेना ॥१॥

अब संसार-समुद्रके तरनेका उपाय जो वीतराग निर्विकल्प समाधिरूप जहाज है, उसपर

પદાર્થના યુગપત્ પરિચ્છિત્તિરૂપ કેવળજ્ઞાન છે એમ સ્થાપવા માટે 'જ્ઞાનમય' વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. એવા તે પરમાત્માઓને નમીને-પ્રણમીને-નમસ્કાર કરીને, એવો ક્રિયાકારક સંબંધ છે. અહીં 'नत्वा' એવું શબ્દરૂપ વાચિક દ્રવ્યનમસ્કાર અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જાણવો અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના સ્મરણરૂપ ભાવનમસ્કાર અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જાણવો, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વંદ્યવંદકભાવ નથી.

આ પ્રમાણે પદખંડનારૂપે શબ્દાર્થ કહ્યો, નયવિભાગના કથનરૂપે નયાર્થ કહ્યો, બૌદ્ધાદિના મતોના સ્વરૂપના કથનના અવસર પર મતાર્થ પણ કહ્યો.

આવા ગુણવિશિષ્ટ સિદ્ધો મુક્ત છે એવો આગમાર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

અહીં નિત્ય, નિરંજન અને જ્ઞાનમયરૂપ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે.

આ રીતે શબ્દ, નય, મત, આગમ અને ભાવાર્થ વ્યાખ્યાનકાળે યથાસંભવ સર્વત્ર જાણવા.૧.

હવે સંસારસમુદ્રને તરવાના ઉપાયભૂત જે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ નાવ છે તેના પર ચઢીને જેઓ આગામી કાળમાં શિવમય (કલ્યાણમય), નિરુપમ, જ્ઞાનમય થશે તેમને હું

निरुपमज्ञानमया भविष्यन्त्यग्रे तानहं नमस्करोमीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा ग्रन्थकारः सूत्रमाह, इत्यनेन क्रमेण पातनिकास्वरूपं सर्वत्र ज्ञातव्यम्—

२) ते वंदउँ सिरि-सिद्ध-गण होसहिँ जे वि अणंत।
सिवमय-णिरुवम-णाणमय परम-समाहि भजंत ॥२॥

तान् वन्दे श्रीसिद्धगणान् भविष्यन्ति येऽपि अनन्ताः।
शिवमयनिरूपमज्ञानमयाः परमसमाधिं भजन्तः ॥२॥

ते वंदउं तान् वन्दे। तान् कान्। सिरिसिद्धगण **श्रीसिद्धगणान्। ये किं करिष्यन्ति।** होसहिं जे वि अणंत **भविष्यन्त्यग्रे येऽप्यनन्ताः। कथंभूता भविष्यन्ति। सिवमयणिरुवमणाणमय शिवमयनिरुपमज्ञानमयाः, किं भजन्तः सन्तः इत्थंभूता भविष्यन्ति।** परमसमाहि भजंत **रागादिविकल्परहितपरमसमाधिं भजन्तः सेवमानाः इतो विशेषः। तथाहि—तान् सिद्धगणान्**

चढ़के उस पर आगामी कालमें कल्याणमय अनुपम ज्ञानमई होंगे, उनको मैं नमस्कार करता हूँ—

गाथा—२

अन्वयार्थ :—[**'अहं'**] मैं [**तान्**] उन [**सिद्धगणान्**] सिद्ध समूहोंको [**वन्दे**] नमस्कार करता हूँ, [**येऽपि**] जो [**अनन्ताः**] आगामीकालमें अनंत [**भविष्यन्ति**] होंगे। कैसे होंगे ? [**शिवमयनिरूपमज्ञानमया**] परमकल्याणमय, अनुपम और ज्ञानमय होंगे। क्या करते हुए ? [**परमसमाधिं**] रागादि विकल्प रहित परमसमाधि उसको [**भजन्तः**] सेवते हुए।

भावार्थ :—जो सिद्ध होंगे, उनको मैं वन्दता हूँ। कैसे होंगे, आगामी कालमें सिद्ध, केवलज्ञानादि मोक्षलक्ष्मी सहित और सम्यक्त्वादि आठ गुणों सहित अनंत होंगे। क्या करके सिद्ध होंगे ? वीतराग सर्वज्ञदेवकर प्ररूपित मार्गकर दुर्लभ ज्ञानको पाके राजा **श्रेणिक** आदिकके

નમસ્કાર કરું છું એવો અભિપ્રાય મનમાં ધારીને ગ્રંથકાર સૂત્ર કહે છે :—આજ ક્રમથી પાતનિકાનું સ્વરૂપ સર્વત્ર જાણવું.

ભાવાર્થ :—જેઓ કેવળજ્ઞાનાદિ મોક્ષલક્ષ્મીથી સહિત થશે અને સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણરૂપી વિભૂતિથી સહિત થશે એવા તે અનંત સિદ્ધગણોને હું નમસ્કાર કરું છું. શું કરીને સિદ્ધ થશે? કે જેઓ વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણીત માર્ગથી દુર્લભબોધિ પ્રાપ્ત કરીને આગામી કાળમાં શિવમય, નિરુપમ અને જ્ઞાનમય સિદ્ધ થશે, જેમ કે શ્રેણિક આદિ. અહીં 'શિવ' શબ્દથી નિજ

कर्मतापन्नान् अहं वन्दे। कथंभूतान्। केवलज्ञानादिमोक्षलक्ष्मीसहितान् सम्यक्त्वाद्यष्टगुणविभूतिसहितान् अनन्तान्। किं करिष्यन्ति। ये वीतरागसर्वज्ञप्रणीतमार्गेण दुर्लभबोधिं लब्ध्वा भविष्यन्त्यग्रे श्रेणिकादयः। किंविशिष्टा भविष्यन्ति। शिवमयनिरुपमज्ञानमयाः। **अत्र शिवशब्देन स्वशुद्धात्मभावनोत्पन्नवीतरागपरमानन्दसुखं ग्राह्यं, निरुपमशब्देन समस्तोपमानरहितं ग्राह्यं, ज्ञानशब्देन केवलज्ञानं ग्राह्यम्। किं कुर्वाणाः सन्त इत्थंभूताः भविष्यन्ति। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपामूल्यरत्नत्रयभारपूर्णं मिथ्यात्वविषयकषायादिरूपसमस्तविभावजलप्रवेशरहितं शुद्धात्मभावनोत्थसहजानन्दैकरूपसुखामृतविपरीतनरकादिदुःखरूपेण क्षारजलेन पूर्णस्य संसारसमुद्रस्य तरणोपायभूतं समाधिपोतं भजन्तः सेवमानास्तदाधारेण गच्छन्त इत्यर्थः। अत्र शिवमयनिरुपमज्ञानमयशुद्धात्मस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः॥२॥**

जीव सिद्ध होंगे। पुनः कैसे होंगे ? शिव अर्थात् निज शुद्धात्माकी भावना, उसकर उपजा जो वीतराग परमानंद सुख, उस स्वरूप होंगे, समस्त उपमा रहित अनुपम होंगे, और केवलज्ञानमई होंगे। क्या करते हुए ऐसे होंगे ? निर्मल ज्ञान दर्शनस्वभाव जो शुद्धात्मा है, उसके यथार्थ श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अमोलिक रत्नत्रयकर पूर्ण और मिथ्यात्व विषय कषायादिरूप समस्त विभावरूप जलके प्रवेशसे रहित शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो सहजानंदरूप सुखामृत, उससे विपरीत जो नारकादि दुःख वे ही हुए क्षारजल, उनकर पूर्ण इस संसाररूपी समुद्रके तरनेका उपाय जो परमसमाधिरूप जहाज उसको सेवते हुए, उसके आधारसे चलते हुए, अनंत सिद्ध होंगे। इस व्याख्यानका यह भावार्थ हुआ, कि जो शिवमय अनुपम ज्ञानमय शुद्धात्मस्वरूप है वही उपादेय है॥२॥

શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદમય સુખ સમજવું, 'નિરુપમ' શબ્દથી સમસ્ત ઉપમા રહિત સમજવું અને 'જ્ઞાન' શબ્દથી કેવળજ્ઞાન સમજવું.

શું કરતા થકા આવા થશે? વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્-આચરણરૂપ અમૂલ્ય રત્નત્રયના ભારથી પૂર્ણ, મિથ્યાત્વ, વિષય અને કષાયાદિરૂપ સમસ્ત વિભાવજળના પ્રવેશ રહિત શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખામૃતથી વિપરીત નરકાદિદુઃખરૂપ ક્ષારજળથી પૂર્ણ સંસારસમુદ્રને તરવાના ઉપાયભૂત સમાધિરૂપી નાવને ભજતા, સેવતા થકા અર્થાત્ તેના આધારે ચાલતા અનંત સિદ્ધ થશે.

અહીં શિવમય, નિરુપમ, જ્ઞાનમય શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨.

अथानन्तरं परमसमाध्यग्निना कर्मेन्धनहोमं कुर्वाणान् वर्तमानान् सिद्धानहं नमस्करोमि—

३) ते हउँ वंदउँ सिद्ध-गण अच्छहिँ जे वि हवंत।
परम-समाहि-महग्गिएँ कम्मिंधणइँ हुणंत ।।३।।

तान् अहं वन्दे सिद्धगणान् तिष्ठन्ति येऽपि भवन्तः।
परमसमाधिमहाग्निना कर्मेन्धनानि जुह्वन्तः ।।३।।

ते हउं वंदउं सिद्धगण **तानहं सिद्धगणान् वन्दे। ये कथंभूताः।** अत्थ(च्छ) हिं जे वि हवंत **इदानीं तिष्ठन्ति ये भवन्तः सन्तः। किं कुर्वाणास्तिष्ठन्ति।** परमसमाहिमहग्गिएँइँ कम्मिंधणइँ हुणंत **परमसमाध्यग्निना कर्मेन्धनानि होमयन्तः। अतो विशेषः। तद्यथा—तान् सिद्धसमूहानहं वन्दे वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानलक्षणपारमार्थिकसिद्धभक्त्या नमस्करोमि। ये किंविशिष्टः। इदानीं पञ्चमहाविदेहेषु भवन्तस्तिष्ठन्ति श्रीसीमन्धरस्वामिप्रभृतयः। किं**

आगे परमसमाधिरूप अग्निसे कर्मरूप ईंधनका होम करते हुए वर्तमानकालमें महाविदेहक्षेत्रमें सीमंधरस्वामी आदि तिष्ठते हैं, उनको नमस्कार करता हूँ—

गाथा—३

अन्वयार्थ :—[**अहं**] मैं [**तान्**] उन [**सिद्धगणान्**] सिद्ध समूहोंको [**वन्दे**] नमस्कार करता हूँ [**येऽपि**] जो [**भवन्तः तिष्ठन्ति**] वर्तमान समयमें विराज रहे हैं, क्या करते हुए? [**परमसमाधिमहाग्निना**] परमसमाधिरूप महा अग्निकर [**कर्मेन्धनानि**] कर्मरूप ईंधनको [**जुह्वन्तः**] भस्म करते हुए।

भावार्थ :—उन सिद्धोंको मैं वीतराग निर्विकल्पस्वसंवेदन ज्ञानरूप परमार्थ सिद्धभक्तिकर नमस्कार करता हूँ। कैसे हैं वे? अब वर्तमान समयमें पंच महाविदेहक्षेत्रोंमें श्रीसीमंधरस्वामी आदि विराजमान हैं। क्या करते हुए? वीतराग परमसामायिकचारित्रकी

ત્યાર પછી પરમસમાધિરૂપ અગ્નિ વડે કર્મરૂપી ઇન્ધનનો હોમ કરતા વર્તમાન વર્તતા સિદ્ધોને હું નમસ્કાર કરું છું :—

ભાવાર્થ :—તે સિદ્ધોને હું નમસ્કાર કરું છું. વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધ ભક્તિથી હું નમસ્કાર કરું છું કે જેઓ હાલ પંચમહાવિદેહક્ષેત્રમાં બિરાજે છે, જેમ કે શ્રી સીમંધર આદિ, શું કરતા તેઓ બિરાજે છે? વીતરાગ પરમસામાયિક ભાવનાની

कुर्वन्तस्तिष्ठन्ति। वीतरागपरमसामायिकभावनाविनाभूतनिर्दोषपरमात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिवैश्वानरे कर्मेन्धनाहुतिभिः कृत्वा होमं कुर्वन्त इति। अत्र शुद्धात्मद्रव्यस्योपादेयभूतस्य प्राप्त्युपायभूतत्वान्निर्विकल्पसमाधिरेवोपादेय इति भावार्थः ॥३॥

अथ पूर्वकाले शुद्धात्मस्वरूपं प्राप्य स्वसंवेदनज्ञानबलेन कर्मक्षयं कृत्वा ये सिद्धा भूत्वा निर्वाणे वसन्ति तानहं वन्दे—

४) ते पुणु वंदउँ सिद्ध-गण जे णिव्वाणि वसंति।
णाणिं तिहुयणि गरुया वि भव-सायरि ण पडंति ॥४॥

तान् पुनः वन्दे सिद्धगणान् ये निर्वाणे वसन्ति।
ज्ञानेन त्रिभुवने गुरूका अपि भवसागरे न पतन्ति ॥४॥

भावनाकर संयुक्त जो निर्दोष परमात्माका यथार्थ श्रद्धान–ज्ञान–आचरणरूप अभेद रत्नत्रय उस मई निर्विकल्पसमाधिरूपी अग्निमें कर्मरूप ईंधनको होम करते हुए तिष्ठ रहे हैं। इस कथनमें शुद्धात्मद्रव्यकी प्राप्तिका उपायभूत निर्विकल्प समाधि उपादेय (आदरने योग्य) है, यह भावार्थ हुआ ॥३॥

आगे जो महामुनि होकर शुद्धात्मस्वरूपको पाके सम्यग्ज्ञानके बलसे कर्मोंका क्षयकर सिद्ध हुए निर्वाणमें बस रहे हैं, उनको मैं वन्दता हूँ–

गाथा—४

अन्वयार्थ :—[पुनः] फिर [‘अहं’] मैं [तान्] उन [सिद्धगणान्] सिद्धोंको [वन्दे] बन्दता हूँ, [ये] जो [निर्वाणे] मोक्षमें [वसन्ति] तिष्ठ रहे हैं। कैसे हैं, वे [ज्ञानेन] ज्ञानसे [त्रिभुवने गुरुका अपि] तीनलोकमें गुरु हैं, तो भी [भवसागरे] संसार-समुद्रमें [न

સાથે અવિનાભાવી નિર્દોષ પરમાત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્આચરણરૂપ અભેદરત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ અગ્નિમાં કર્મરૂપી ઇન્ધનની આહુતિ દ્વારા હોમ કરતા તેઓ બિરાજે છે. અહીં ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩.

હવે જેઓ પૂર્વકાળે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પામીને સ્વસંવેદનજ્ઞાનના બળથી કર્મોનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ થઈને નિર્વાણમાં વસે છે તેમને હું નમસ્કાર કરું છું :—

ते पुणु वंदउं सिद्धगण **तान् पुनर्वन्दे सिद्धगणान्। किंविशिष्टान्।** जे णिव्वाणि वसंति **ये निर्वाणे मोक्षपदे वसन्ति तिष्ठन्ति। पुनरपि कथंभूता ये।** णाणिं तिहुयणि गरुया वि भवसायरि ण पडंति **ज्ञानेन त्रिभुवनगुरुका अपि भवसागरे न पतन्ति। अत ऊर्ध्वं विशेषः। तथाहि—तान् पुनर्वन्देऽहं सिद्धगणान् ये तीर्थंकरपरमदेवभरतराधवपाण्डवादयः पूर्वकाले वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानबलेन स्वशुद्धात्मस्वरूपं प्राप्य कर्मक्षयं कृत्वेदानीं निर्वाणे तिष्ठन्ति सदापि न संशयः। तानपि कथंभूतान्। लोकालोकप्रकाशकेवलज्ञानस्वसंवेदनत्रिभुवनगुरून्[1]। त्रैलोक्यालोकनपरमात्मस्वरूपनिश्चयव्यवहारपदपदार्थव्यवहारनयकेवलज्ञानप्रकाशेन समाहितस्व-स्वरूपभूते निर्वाणपदे तिष्ठन्ति यतः ततस्तन्निर्वाणपदमुपादेयमिति तात्पर्यार्थः ॥४॥**

अतः ऊर्ध्वं यद्यपि व्यवहारनयेन मुक्तिशिलायां तिष्ठन्ति शुद्धात्मनः हि सिद्धास्तथापि

पतन्ति] नहिं पडते हैं।

भावार्थ :—जो भारी होता है, वह गुरुतर होता है, और जलमें डूब जाता है, वे भगवान त्रैलोक्यमें गुरु हैं, परंतु भव-सागरमें नहीं पड़ते हैं। उन सिद्धोंको मैं वंदता हूँ, जो तीर्थंकरपरमदेव, तथा भरत, सगर, राघव, पांडवादिक पूर्वकालमें वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके बलसे निजशुद्धात्मस्वरूप पाके, कर्मोंका क्षयकर, परमसमाधानरूप निर्वाण -पदमें विराज रहे हैं उनको मेरा नमस्कार होवे यह सारांश हुआ ॥४॥

आगे यद्यपि वे सिद्ध परमात्मा व्यवहारनयकर लोकालोकको देखते हुए मोक्षमें तिष्ठ

ભાવાર્થ :—હવે લોકાલોકના પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનરૂપ સ્વસંવેદન વડે ત્રણ લોકના ગુરુ છે તે સિદ્ધોને હું ફરી નમસ્કાર કરું છું, કે જે તીર્થંકર પરમદેવો, ભરત, રામચંદ્ર, પાંડવો આદિ પૂર્વકાળે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનના બળથી નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામીને કર્મનો ક્ષય કરી હાલ નિર્વાણમાં સદા કાળને માટે બિરાજી રહ્યા છે, એમાં કાંઈ શંકા નથી.*

ત્યાર પછી જો કે શુદ્ધ આત્માઓ સિદ્ધ ભગવંતો-વ્યવહારનયથી મુક્તિશિલા ઉપર

---

૧. પાઠાન્તર :—गुरून् त्रैलोक्या लोकनपरमात्मस्वरूपनिश्चयव्यवहारपदार्थव्यवहारनयकेवलज्ञानप्रकाशनगुरुकान्। लोकालोकनं परमात्मस्वरूपावलोकनं निश्चयेन पुद्गलादिपदार्थावलोकनं व्यवहारनयेन केवलज्ञानप्रकाशेन

* તે સિદ્ધો કેવા છે? લોકાલોક પ્રકાશે છે તે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત સિદ્ધો છે. વ્યવહારનયથી ત્રણ લોક પ્રકાશક પરમાત્મા નિશ્ચયથી સ્વસ્વરૂપમાં રહેલા સિદ્ધો નિર્વાણપદમાં સ્થિત છે. આથી અહીં નિર્વાણપદ ઉપાદેય છે. એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪.

निश्चयनयेन शुद्धात्मस्वरूपे तिष्ठन्तीति कथयति—

५) ते पुणु वंदउँ सिद्ध-गण जे अप्पाणि वसंत।
लोयालोउ वि सयलु इहु अच्छहिँ विमलु णियंत ॥५॥

तान् पुनर्वन्दे सिद्धगणान् ये आत्मनि वसन्तः।
लोकालोकमपि सकलं इह तिष्ठन्ति विमलं पश्यन्तः ॥५॥

ते पुणु वंदउं सिद्धगण **तान् पुनर्वन्दे सिद्धगणान्।** जे अप्पाणि वसंत लोयालोउ वि सयलु इहु अत्थ (च्छ) हिं विमलु णियंत **ये आत्मनि वसन्तो लोकालोकं सततस्वरूपपदार्थं निश्चयन्त इति। इदानीं विशेषः। तद्यथा—तान् पुनरहं वन्दे सिद्धगणान् सिद्धसमूहान् वन्दे कर्मक्षयनिमित्तम्। पुनरपि कथंभूतं सिद्धस्वरूपम्। चैतन्यानन्दस्वभावं लोकालोकव्यापि-**

रहे हैं, लोकके शिखर ऊपर विराजते हैं, तो भी शुद्ध निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें ही स्थित हैं, उनको मैं नमस्कार करता हूँ।

गाथा—५

अन्वयार्थ :—[‘अहं] मैं [पुनः] फिर [तान्] उन [सिद्धगणान्] सिद्धोंके समूहको [वन्दे] वंदता हूँ [ये] जो [आत्मनि वसन्तः] निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें तिष्ठते हुए व्यवहारनयकर [सकलं] समस्त [लोकालोकं] लोक अलोकको [विमलं] संशय रहित [पश्यन्तः] प्रत्यक्ष देखते हुए [तिष्ठन्ति] ठहर रहे हैं।

भावार्थ :—मैं कर्मोंके क्षयके निमित्त फिर उन सिद्धोंको नमस्कार करता हूँ, जो निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें स्थित हैं, और व्यवहारनयकर सब लोकालोकको निःसंदेहपनेसे प्रत्यक्ष देखते हैं, परंतु पदार्थोंमें तन्मयी नहीं हैं, अपने स्वरूपमें तन्मयी हैं। जो परपदार्थोंमें

બિરાજે છે. તો પણ નિશ્ચયનયથી પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિત છે એમ કહે છે :—

[૧]ભાવાર્થ :—હું કર્મના ક્ષય અર્થે ફરીને તે સિદ્ધોને નમસ્કાર કરું છું કે જેઓ નિશ્ચયનયથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે અને વ્યવહારનયથી સર્વ લોકાલોકને નિઃસંદેહપણે પ્રત્યક્ષ દેખે છે પરંતુ પર પદાર્થોમાં તન્મય નથી, પોતાના સ્વરૂપમાં તન્મય છે. જો નિશ્ચયનયથી

---

૧. અહીં સંસ્કૃતટીકા અશુદ્ધ છે તેથી હિંદીના આધારે ભાવાર્થ લખ્યો છે.

सूक्ष्मपर्यायशुद्धस्वरूपं ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणम्। निश्चय एकीभूतव्यवहाराभावे स्वात्मनि अपि च सुखदुःखभावाभावयोरेकीकृत्य स्वसंवेद्यस्वरूपे स्वयत्ने तिष्ठन्ति। उपचरितासद्भूतव्यवहारे लोकालोकावलोकनं स्वसंवेद्यं प्रतिभाति, आत्मस्वरूपकैवल्यज्ञानोपशमं यथा पुरुषार्थपदार्थदृष्टोः भवति तेषां बाह्यवृत्तिनिमित्तमुत्पत्तिस्थूलसूक्ष्मपरपदार्थव्यवहारात्मानमेव जानन्ति। यदि निश्चयेन तिष्ठन्ति तर्हि परकीयसुखदुःखपरिज्ञाने सुखदुःखानुभवं प्राप्नोति, परकीयरागद्वेषहेतुपरिज्ञाने च रागद्वेषमयत्वं च प्राप्नोतीति महद्दूषणम्। अत्र यत् निश्चयेन स्वस्वरूपेऽवस्थानं भणितं तदेवोपादेयमिति भावार्थः ।।५।।

अथ निष्कलात्मानं सिद्धपरमेष्ठिनं नत्वेदानीं तस्य सिद्धस्वरूपस्य तत्प्राप्त्युपायस्य च प्रतिपादकं सकलात्मानं नमस्करोमि—

तन्मयी हो, तो परके सुख-दुःखसे आप सुखी-दुःखी होवे, ऐसा उनमें कदाचित् नहीं है। व्यवहारनयकर स्थूलसूक्ष्म सबको केवलज्ञानकर प्रत्यक्ष निःसंदेह जानते हैं, किसी पदार्थसे राग-द्वेष नहीं है। यदि रागके हेतुसे किसीको जाने, तो वे राग द्वेषमयी होवें, यह बड़ा दूषण है, इसलिये यह निश्चय हुआ कि निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें निवास करते हैं परमें नहीं, और अपनी ज्ञायकशक्तिकर सबको प्रत्यक्ष देखते हैं जानते हैं। जो निश्चयकर अपने स्वरूपमें निवास कहा, इसलिये वह अपना स्वरूप ही आराधने योग्य है, यह भावार्थ हुआ ।।५।।

आगे निरंजन, निराकार, निःशरीर सिद्धपरमेष्ठीको नमस्कार करता हूँ—

પરપદાર્થમાં તન્મય થઈને તેમને જાણે તો પરના સુખ-દુઃખનું જ્ઞાન થતાં પોતાને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય અને પરકીય રાગ-દ્વેષ જાણવામાં આવતાં, પોતાને રાગદ્વેષમયપણું પ્રાપ્ત થાય એવો મહાન દોષ આવે.

અહીં જે નિશ્ચયથી સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થાન કહ્યું છે તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫.

હવે નિકલાત્મા (અશરીરી એવા) સિદ્ધ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરીને હાલ તે સિદ્ધ સ્વરૂપના અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયના કહેનાર સકલાત્માને (શ્રી અરિહંત ભગવાનને) હું નમસ્કાર કરું છું :—

---

૧ પાઠાન્તર :—निश्चयन्त=निश्चयन्तस्तिष्ठति

६) केवल-दंसण-णाणमय केवल-सुक्ख-सहाय ।
जिणवर वंदउँ भत्तियए जेहिँ पयासिय भाव ।।६।।

केवलदर्शनज्ञानमयान् केवलसुखस्वभावान् ।
जिनवरान् वन्दे भक्त्या यैः प्रकाशिता भावाः ।।६।।

केवलदर्शनज्ञानमयाः केवलसुखस्वभावा ये तान् जिनवरानहं वन्दे। कया। भक्त्या। यैः किं कृतम्। प्रकाशिता भावा जीवाजीवादिपदार्था इति। इतो विशेषः। केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयस्वरूपपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभूतिरूपाभेदरत्नत्रयात्मकं सुखदुःखजीवितमरणलाभालाभशत्रुमित्रसमानभावनाविनाभूतवीतरागनिर्विकल्पसमाधिपूर्वं जिनोपदेशं लब्ध्वा पश्चादनन्तचतुष्टयस्वरूपा जाता ये। पुनश्च किं कृतम्। यैः अनुवादरूपेण जीवादिपदार्थाः प्रकाशिताः। विशेषेण तु कर्माभावे सति केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूपलाभात्मको मोक्षः,

---

गाथा—६

अन्वयार्थ :—[केवलदर्शनज्ञानमयाः] जो केवलदर्शन और केवल ज्ञानमयी हैं, [केवलसुखस्वभावाः] तथा जिनका केवलसुख ही स्वभाव है और [यैः] जिन्होंने [भावाः] जीवादिक सकल पदार्थ [प्रकाशिताः] प्रकाशित किये, उनको मैं [भक्त्या] भक्तिसे [वन्दे] नमस्कार करता हूँ।

भावार्थ :—केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टयस्वरूप जो परमात्मतत्त्व है, उसके यथार्थ श्रद्धान, ज्ञान और अनुभव, इन स्वरूप अभेदरत्नत्रय वह जिनका स्वभाव है, और सुख-दुःख, जीवित-मरण, लाभ-अलाभ, शत्रु-मित्र, सबमें समान भाव होनेसे उत्पन्न हुई वीतरागनिर्विकल्प परमसमाधि उसके कहनेवाले जिनराजके उपदेशको पाकर अनंतचतुष्टयरुप हुए, तथा जिन्होंने यथार्थ जीवादि पदार्थोंका स्वरूप प्रकाशित किया तथा जो कर्मका अभाव है वह वही

ભાવાર્થ :—કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્અનુભૂતિરૂપ અભેદરત્નત્રયાત્મક એવો, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ, શત્રુ-મિત્ર બધા પ્રત્યે સમાન ભાવના હોવાની સાથે અવિનાભાવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિપૂર્વક જિનોપદેશ પામીને જેઓ અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ થયા છે અને જેઓએ અનુવાદરૂપે જીવાદિ પદાર્થો પ્રકાશ્યા છે અને વિશેષપણે કર્મનો અભાવ થતાં કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ જે મોક્ષ છે અને શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને

शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयात्मको मोक्षमार्गश्च, तानहं वन्दे। अत्रार्हद्गुणस्वरूपस्वशुद्धात्मस्वरूपमेवोपादेयमिति भावार्थः ॥६॥

अथानन्तरं भेदाभेदरत्नत्रयाराधकानाचार्योपाध्यायसाधून्नमस्करोमि—

७) जे परमप्पु णियंति मुणि परम-समाहि धरेवि ।
परमाणंदह कारणिण तिण्णि वि ते वि णवेवि ॥७॥

ये परमात्मानं पश्यन्ति मुनयः परमसमाधिं धृत्वा ।
परमानन्दस्य कारणेन त्रीनपि तानपि नत्वा ॥७॥

केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप मोक्ष और जो शुद्धात्माका यथार्थ श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अभेदरत्नत्रय वही हुआ मोक्षमार्ग ऐसे मोक्ष और मोक्षमार्गको भी प्रगट किया, उनको मैं नमस्कार करता हूँ। इस व्याख्यानमें अरहंतदेवके केवलज्ञानादि गुणस्वरूप जो शुद्धात्मस्वरूप है, वही आराधने योग्य है, यह भावार्थ जानना ॥६॥

आगे भेदाभेदरत्नत्रयके आराधक जो आचार्य, उपाध्याय और साधु हैं, उनको मैं नमस्कार करता हूँ—

गाथा–७

अन्वयार्थ :—[**ये मुनयः**] जो मुनि [**परमसमाधिं**] परमसमाधिको [**धृत्वा**] धारण करके सम्यग्ज्ञानकर [**परमात्मानं**] परमात्माको [**पश्यन्ति**] देखते हैं। किस लिए [**परमानंदस्य कारणेन**] रागादि विकल्प रहित परमसमाधिसे उत्पन्न हुए परमसुखके रसका अनुभव करनेके लिए [**तान् अपि**] उन [**त्रीन् अपि**] तीनों आचार्य, उपाध्याय, साधुओंको भी [**नत्वा**] मैं नमस्कार करके परमात्मप्रकाशका व्याख्यान करता हूँ।

સમ્યક્‌અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક જે મોક્ષમાર્ગ છે એવા મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગને જેમણે પ્રકાશ્યા છે તેમને હું નમસ્કાર કરું છું. અહીં અર્હતગુણસ્વરૂપ જે સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૬.

ત્યાર પછી ભેદાભેદરત્નત્રયના આરાધક આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુને હું નમસ્કાર કરું છું :—

जे परमप्पु णियंति मुणि **ये केचन परमात्मानं निर्गच्छन्ति स्वसंवेदनज्ञानेन जानन्ति मुनयस्तपोधनाः। किं कृत्वा पूर्वम्।** परमसमाहि धरेवि **रागादिविकल्परहितं परमसमाधिं धृत्वा। केन कारणेन।** परमाणंदह कारणिण **निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नसदानन्दपरमसमरसीभावसुख-रसास्वादनिमित्तेन** तिण्णि वि ते वि णवेवि **त्रीनप्याचार्योपाध्यायसाधून् नत्वा नमस्कृत्येत्यर्थः। अतो विशेषः। अनुपचरितासद्भूतव्यवहारसंबन्धः द्रव्यकर्मनोकर्मरहितं तथैवाशुद्धनिश्चयसंबन्धः मतिज्ञानादिविभावगुणनरनारकादिविभावपर्यायरहितं च यच्चिदानन्दैकस्वभावं शुद्धात्मतत्त्वं तदेव भूतार्थं परमार्थरूपसमयसारशब्दवाच्यं सर्वप्रकारोपादेयभूतं तस्माच्च यदन्यत्तद्धेयमिति।**

भावार्थ :—अनुपचरित अर्थात् जो उपचरित नहीं है, इसीसे अनादि संबंध है, परंतु असद्‌भूत (मिथ्या) है, ऐसा व्यवहारनयकर द्रव्यकर्म, नोकर्मका संबंध होता है, उससे रहित और अशुद्ध निश्चयनयकर रागादिका संबंध है, उससे तथा मतिज्ञानादि विभावगुणके संबंधसे रहित और नर-नारकादि चतुर्गतिरूप विभावपर्यायोंसे रहित ऐसा जो चिदानंदचिद्रूप एक अखंडस्वभाव शुद्धात्मतत्त्व है वही सत्य है। उसीको परमार्थरूप समयसार कहना चाहिए। वही सब प्रकार आराधने योग्य है। उससे जुदी जो परवस्तु है वह सब त्याज्य है। ऐसी दृढ़ प्रतीति चंचलता रहित निर्मल अवगाढ़ परम श्रद्धा है उसको सम्यक्त्व कहते हैं, उसका जो आचरण अर्थात् उस स्वरूप परिणमन वह **दर्शनाचार** कहा जाता है और उसी निजस्वरूपमें संशय -विमोह-विभ्रम-रहित जो स्वसंवेदनज्ञानरूप ग्राहकबुद्धि वह सम्यग्ज्ञान हुआ, उसका जो आचरण अर्थात् उसरूप परिणमन वह **ज्ञानाचार** है, उसी शुद्ध स्वरूपमें शुभ-अशुभ समस्त संकल्प रहित जो नित्यानंदमय निजरसका आस्वाद, निश्चल अनुभव, वह सम्यक्‌चारित्र है,

---

ભાવાર્થ :—(૧) અનુપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહારથી જેનો સંબંધ છે એવાં દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મથી રહિત તેમ જ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જેનો સંબંધ છે એવા મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણ અને નરનારકાદિ વિભાવપર્યાય રહિત ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવું જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વ છે તે જ ભૂતાર્થ છે, પરમાર્થરૂપ 'સમયસાર' શબ્દથી વાચ્ય છે, સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત છે અને તેનાથી જે અન્ય છે તે હેય છે. એવી ચલ, મલિન, અવગાઢ રહિતપણે નિશ્ચયશ્રદ્ધાનબુદ્ધિ તે સમ્યક્‌ત્વ છે, તેમાં આચરણ પરિણમન તે દર્શનાચાર છે.

(૨) તેમાં જ સંશય, વિપર્યાસ, અનધ્યવસાય રહિતપણે સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે ગ્રાહકબુદ્ધિ તે સમ્યક્‌જ્ઞાન છે, તેમાં આચરણ—પરિણમન—તે જ્ઞાનાચાર છે.

(૩) તેમાં જ શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરહિતપણે નિત્યાનંદમય સુખરસના આસ્વાદરૂપ સ્થિર (નિશ્ચલ) અનુભવ તે સમ્યક્‌ચારિત્ર છે, તેમાં આચરણ-પરિણમન તે ચારિત્રાચાર છે.

चलमलिनावगाढरहितत्वेन निश्चयश्रद्धानबुद्धिः सम्यक्त्वं तत्राचरणं परिणमनं दर्शनाचारस्तत्रैव संशयविपर्यासानध्यवसायरहितत्वेन स्वसंवेदनज्ञानरूपेण ग्राहकबुद्धिः सम्यग्ज्ञानं तत्राचरणं परिणमनं ज्ञानाचारः, तत्रैव शुभाशुभसंकल्पविकल्परहितत्वेन नित्यानन्दमयसुखरसास्वादस्थिरानुभवनं च सम्यक्चारित्रं तत्राचरणं परिणमनं चारित्राचारः, तत्रैव परद्रव्येच्छानिरोधेन सहजानन्दैकरूपेण प्रतपनं तपश्चरणं तत्राचरणं परिणमनं तपश्चरणाचारः, तत्रैव शुद्धात्मस्वरूपे स्वशक्त्यनवगूहनेनाचरणं परिणमनं वीर्याचार इति निश्चयपञ्चाचाराः। निःशङ्काद्यष्टगुणभेदो बाह्यदर्शनाचारः, कालविनयाद्यष्टभेदो बाह्यज्ञानाचारः, पञ्चमहाव्रतपञ्चसमितित्रिगुप्तिनिर्ग्रन्थरूपो बाह्यचारित्राचारः, अनशनादिद्वादशभेदरूपो बाह्यतपश्चरणाचारः, बाह्यस्वशक्त्यनवगूहनरूपो

उसका जो आचरण, उसरूप परिणमन, वह **चारित्राचार** है, उसी परमानंद स्वरूपमें परद्रव्यकी इच्छाका निरोधकर सहज आनंदरूप तपश्चरणस्वरूप परिणमन वह **तपश्चरणाचार** है और उसी शुद्धात्मस्वरूपमें अपनी शक्तिको प्रकटकर आचरण परिणमन वह **वीर्याचार** है। यह निश्चय पंचाचारका लक्षण कहा। अब व्यवहारका लक्षण कहते हैं—निःशंकितको आदि लेकर अष्ट अंगरूप बाह्यदर्शनाचार, शब्द शुद्ध, अर्थ शुद्ध आदि अष्ट प्रकार बाह्य ज्ञानाचार, पंच महाव्रत, पंच समिति, तीन गुप्तिरुप व्यवहार चारित्राचार, अनशनादि बारह तपरूप तपाचार और अपनी शक्ति प्रगटकर मुनिव्रतका आचरण वह व्यवहार वीर्याचार है। यह व्यवहार पंचाचार परम्पराय मोक्षका कारण है, और निर्मल ज्ञान-दर्शनस्वभाव जो शुद्धात्मतत्त्व उसका यथार्थ श्रद्धान, ज्ञान, आचरण तथा परद्रव्यकी इच्छाका निरोध और निजशक्तिका प्रगट करना ऐसा यह निश्चय

---

(૪) તેમાં જ પરદ્રવ્યની ઈચ્છાના નિરોધ વડે એક (કેવળ) સહજાનંદરૂપે પ્રતપન તે તપશ્ચરણ છે, તેમાં આચરણ—પરિણમન—તે તપશ્ચરણાચાર છે.

(૫) તેમાં જ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જ સ્વશક્તિને ગોપવ્યા સિવાય આચરણ—પરિણમન—તે વીર્યાચાર છે.

એ પ્રમાણે નિશ્ચય પંચાચાર છે.

(૧) નિઃશંકાદિ અંગરૂપ આઠ ભેદ તે બાહ્ય દર્શનાચાર છે.

(૨) કાળ, વિનયાદિ આઠ ભેદ તે બાહ્ય જ્ઞાનાચાર છે.

(૩) પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, નિર્ગ્રંથરૂપ બાહ્ય ચારિત્રાચાર છે.

(૪) અનશનાદિ બાર ભેદરૂપ બાહ્ય તપશ્ચરણાચાર છે.

(૫) બાહ્ય સ્વશક્તિને ન ગોપવવારૂપ બાહ્ય વીર્યાચાર છે.

આ વ્યવહાર પંચાચાર પરંપરાએ મોક્ષના સાધક છે. વિશુદ્ધ જ્ઞાન, વિશુદ્ધ દર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્અનુષ્ઠાન તથા બાહ્યદ્રવ્યની

बाह्यवीर्याचार इति। अयं तु व्यवहारपञ्चाचारः पारंपर्येण साधक इति। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानबहिर्द्रव्येच्छानिवृत्तिरूपं तपश्चरणं स्वशक्त्यनवगूहनवीर्यरूपाभेदपञ्चाचाररूपात्मकं शुद्धोपयोगभावनान्तर्भूतं वीतरागनिर्विकल्पसमाधिं स्वयमाचरन्त्यन्यानाचारयन्तीति भवन्त्याचार्यास्तानहं वन्दे। पञ्चास्तिकायषड्द्रव्यसप्ततत्त्वनवपदार्थेषु मध्ये शुद्धजीवास्तिकायशुद्धजीवद्रव्यशुद्धजीवतत्त्वशुद्धजीवपदार्थसंज्ञं स्वशुद्धात्मभावमुपादेयं तस्माच्चान्यद्धेयं कथयन्ति, शुद्धात्मस्वभावसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकं निश्चयमोक्षमार्गं च ये कथयन्ति ते भवन्त्युपाध्यायास्तानहं वन्दे। शुद्धबुद्धैकस्वभावशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणतपश्चरणरूपाभेदचतुर्विधनिश्चयाराधनात्मकवीतराग-

---

पंचाचार साक्षात् मुक्तिका कारण है। ऐसे निश्चय व्यवहाररूप पंचाचारोंको आप आचरें और दूसरोंको आचरवावें ऐसे आचार्योंको मैं वंदता हूँ। पंचास्तिकाय, षट्द्रव्य, सप्त तत्त्व, नवपदार्थ हैं, उनमें निज शुद्ध जीवास्तिकाय, निजशुद्ध जीवद्रव्य, निजशुद्ध जीवतत्त्व, निज शुद्ध जीवपदार्थ, जो आप शुद्धात्मा है, वही उपादेय (ग्रहण करने योग्य) है, अन्य सब त्यागने योग्य हैं, ऐसा उपदेश करते हैं, तथा शुद्धात्मस्वभावका सम्यक्श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अभेद रत्नत्रय है, वही निश्चयमोक्षमार्ग है, ऐसा उपदेश शिष्योंको देते हैं, ऐसे उपाध्यायोंको मैं नमस्कार करता हूँ, और शुद्धज्ञान स्वभाव शुद्धात्मतत्त्वकी आराधनारूप वीतराग[1] निर्विकल्प समाधिको जो साधते हैं, उन साधुओंको मैं वंदता हूँ। वीतराग[1] निर्विकल्प समाधिको जो आचरते हैं, कहते

ઇચ્છાની નિવૃત્તિરૂપ તપશ્ચરણ, સ્વશક્તિને ન ગોપવવારૂપ વીર્ય—એ રૂપ અભેદ પંચાચારાત્મક શુદ્ધોપયોગભાવનામાં અન્તર્ભૂત એવી વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિને જેઓ સ્વયં આચરે છે, અને અન્યોને અચરાવે છે તેઓ આચાર્યો છે, તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

પંચાસ્તિકાય, છ દ્રવ્ય, સાતતત્ત્વ, નવ પદાર્થો છે, તેમાં શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય, શુદ્ધ જીવદ્રવ્ય, શુદ્ધ જીવતત્ત્વ, શુદ્ધ જીવપદાર્થ એવા સંજ્ઞાધારક સ્વશુદ્ધાત્મભાવ (સ્વશુદ્ધાત્મપદાર્થ) ઉપાદેય છે, તેનાથી જે અન્ય છે તે હેય છે, એવો ઉપદેશ જેઓ કરે છે અને શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગને જેઓ કહે છે તેઓ ઉપાધ્યાયો છે, તેમને હું વંદન કરું છું.

શુદ્ધ, બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્આચરણ, તપશ્ચરણરૂપ અભેદ ચતુર્વિધ નિશ્ચય-આરાધનાત્મક વીતરાગ-

---

१. वे पाँचों परमेष्ठी भी जिस वीतरागनिर्विकल्पसमाधिको आचरते हैं, कहते हैं और साधते हैं; तथा जो उपादेयरूप निजशुद्धात्मतत्त्वकी साधनेवाली है, ऐसी निर्विकल्प समाधिको ही उपादेय जानो। (यह अर्थ संस्कृतके अनुसार किया गया है।)

निर्विकल्पसमाधिं ये साधयन्ति ते भवन्ति साधवस्तानहं वन्दे। अत्रायमेव ते समाचरन्ति कथयन्ति साधयन्ति च वीतरागनिर्विकल्पसमाधिं तमेवोपादेयभूतस्य स्वशुद्धात्मतत्त्वस्य साधकत्वादुपादेयं जानीहीति भावार्थः ।।७।। इति प्रभाकरभट्टस्य पञ्चपरमेष्ठि-नमस्कारकरणमुख्यत्वेन प्रथममहाधिकारमध्ये दोहकसूत्रसप्तकं गतम्।

अथ प्रभाकरभट्टः पूर्वोक्तप्रकारेण पञ्चपरमेष्ठिनो नत्वा पुनरिदानीं श्रीयोगीन्द्रदेवान् विज्ञापयति—

८) भाविं पणविवि पंच–गुरु सिरि–जोइंदु–जिणाउ ।
भट्टपहायरि विण्णविउ विमलु करेविणु भाउ ।।८।।

हैं, साधते हैं वे ही साधु हैं। अर्हंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधु, ये ही पंचपरमेष्ठी वंदने योग्य हैं, ऐसा भावार्थ है ।।७।।

ऐसे परमेष्ठीको नमस्कार करनेकी मुख्यतासे श्रीयोगीन्द्राचार्यने परमात्मप्रकाशके प्रथम महाधिकारमें प्रथमस्थलमें सात दोहोंसे प्रभाकरभट्ट नामक अपने शिष्यको पंचपरमेष्ठीकी भक्तिका उपदेश दिया।

इति पीठिका

अब प्रभाकरभट्ट पूर्वरीतिसे पंचपरमेष्ठीको नमस्कारकर और श्रीयोगीन्द्रदेव गुरुको नमस्कार कर श्रीगुरुसे विनती करता है—

નિર્વિકલ્પસમાધિને જેઓ સાધે છે તેઓ સાધુ છે. તેમને હું વંદન કરું છું.

અહીં જે વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિને તેઓ (આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને સાધુ) આચરે છે, કહે છે અને સાધે છે તે જ વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિ ઉપાદેયભૂત સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વની સાધક હોવાથી ઉપાદેય જાણો એવો ભાવાર્થ છે. ૭.

આ પ્રમાણે પ્રભાકરભટ્ટના પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કારકરણની મુખ્યતાથી પ્રથમ મહાધિકારમાં સાત દોહક સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ઇતિ પીઠિકા

હવે પ્રભાકરભટ્ટ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરીને ફરી અહીં શ્રી યોગીન્દ્રદેવને વિનંતી કરે છે :—

भावेन प्रणम्य पञ्चगुरून् श्रीयोगीन्दुजिनः ।
भट्टप्रभाकरेण विज्ञापितः विमलं कृत्वा भावम् ।।८।।

भाविं पणविवि पंचगुरु **भावेन भावशुद्ध्या प्रणम्य। कान्। पञ्चगुरून्। पश्चात्किं कृतम्।** सिरिजोइंदुजिणाउ भट्टपहायरि विण्णविउ विमलु करेविणु भाउ **श्रीयोगीन्द्रदेवनामा भगवान् प्रभाकरभट्टेन कर्तृभूतेन विज्ञापितः विमलं कृत्वा भावं परिणाममिति। अत्र प्रभाकरभट्टः शुद्धात्मतत्त्वपरिज्ञानार्थं श्रीयोगीन्द्रदेवं भक्तिप्रकर्षेण विज्ञापितवानित्यर्थः ।।८।।**

तद्यथा—

९) गउ संसारि वसंताहँ सामिय कालु अणंतु ।
पर मइँ किं पि ण पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु ।।९।।

गतः संसारे वसतां स्वामिन् कालः अनन्तः ।
परं मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महत् ।।९।।

गाथा–८

अन्वयार्थ :—[**भावेन**] भावोंकी शुद्धताकर [**पञ्चगुरून्**] पंचपरमेष्ठियोंको [**प्रणम्य**] नमस्कारकर [**भट्टप्रभाकरेण**] प्रभाकरभट्ट [**भावं विमलं कृत्वा**] अपने परिणामोंको निर्मल करके [**श्रीयोगीन्द्रजिनः**] श्रीयोगीन्द्रदेवसे [**विज्ञापितः**] शुद्धात्मतत्त्वके जाननेके लिये महाभक्तिकर विनती करते हैं।।८।।

वह विनती इस तरह है—

गाथा–९

अन्वयार्थ :—[**हे स्वामिन्**] हे स्वामी, [**संसारे वसतां**] इस संसारमें रहते हुए हमारा [**अनंतः कालः गतः**] अनंतकाल बीत गया, [**परं**] लेकिन [**मया**] मैंने [**किमपि सुखं**] कुछ भी सुख [**न प्राप्तं**] नहीं पाया, उल्टा [**महत् दुखं एव प्राप्तं**] महान् दुःख ही पाया है।

ભાવાર્થ :—અહીં પ્રભાકરભટ્ટ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણવા માટે શ્રીયોગીન્દ્રદેવને વિશેષ ભક્તિપૂર્વક વિનંતી કરે છે. ૮.

તે વિનંતી આ પ્રમાણે છે :—

गउ संसारि वसंताहं सामिय कालु अणंतु **गतः संसारे वसतां तिष्ठतां हे स्वामिन्। कोऽसौ। कालः। कियान्। अनन्तः।** पर मइं किं पि ण पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु **परं किंतु मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महदिति। इतो विस्तरः। तथाहि—स्वशुद्धात्मभावनासमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दसमरसीभावरूपसुखामृतविपरीतनारकादिदुःखरूपेण क्षारनीरेण पूर्णे अजरामरपदविपरीतजातिजरामरणरूपेण मकरादिजलचरसमूहेन संकीर्णे अनाकुलत्वलक्षणपारमार्थिकसुखविपरीतनानामानसादिदुःखरूपवडवानलशिखासंदीपिताभ्यन्तरे वीतरागनिर्विकल्पसमाधिविपरीतसंकल्पविकल्पजालरूपेण कल्लोलमालासमूहेन विराजिते संसारसागरे वसतां तिष्ठतां हे स्वामिन्ननन्तकालो गतः। कस्मात्। एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्तमनुष्यत्वदेशकुलरूपेन्द्रियपटुत्वनिर्व्याध्यायुष्कवरबुद्धिसद्धर्मश्रवणग्रहणधारणश्रद्धानसंयमविषयसुख-**

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो वीतराग परम आनंद समरसीभाव है, उस रूप जो आनंदामृत उससे विपरीत नरकादिदुःखरूप क्षार (खारो) जलसे पूर्ण (भरा हुआ), अजर अमर पदसे उलटा जन्म जरा (बुढ़ापा) मरणरूपी जलचरोंके समूहसे भरा हुआ, अनाकुलता स्वरूप निश्चय सुखसे विपरीत, अनेक प्रकार आधि व्याधि दुःखरूपी बड़वानलकी शिखाकर प्रज्वलित, वीतराग निर्विकल्पसमाधिकर रहित, महान संकल्प विकल्पोंके जालरूपी कल्लोलोंकी मालाओंकर विराजमान, ऐसे संसाररूपी समुद्रमें रहते हुए मुझे हे स्वामी, अनंतकाल बीत गया। इस संसारमें एकेन्द्रीसे दोइन्द्री, तेइन्द्री, चौइन्द्री स्वरूप विकलत्रय पर्याय पाना दुर्लभ (कठिन) है, विकलत्रयसे पंचेन्द्री, सैनी, छह पर्याप्तियोंकी संपूर्णता होना दुर्लभ है, उसमें भी मनुष्य होना अत्यंत दुर्लभ, उसमें आर्यक्षेत्र दुर्लभ, उसमेंसे उत्तम कुल ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य वर्ण पाना कठिन है, उसमें भी सुन्दर रूप, समस्त पाँचों इन्द्रियोंकी प्रवीणता, दीर्घ आयु, बल, शरीर

ભાવાર્થ :—સ્વશુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદમય સમરસીભાવરૂપ સુખામૃતથી વિપરીત નારકાદિના દુઃખરૂપ ક્ષારજળથી (ખારા જળથી) પૂર્ણ (ભરપૂર) અજર, અમર પદથી વિપરીત જન્મ, જરા, મરણરૂપ મગરાદિ જળચરસમૂહથી સંકીર્ણ અનાકુલત્વ જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી વિપરીત અનેક પ્રકારના માનસાદિ દુઃખરૂપ વડવાનળશિખાથી અંદરમાં પ્રજ્વલિત, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી વિપરીત સંકલ્પવિકલ્પજાળરૂપ કલ્લોલોના પંક્તિસમૂહથી વિરાજિત એવા સંસારસાગરમાં વસતાં રહેતાં હે સ્વામી! અનંતકાળ ગયો, કારણ કે એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, સંજ્ઞી, પર્યાપ્ત, મનુષ્યત્વ, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુળ, સુંદરરૂપ, ઈન્દ્રિયપટુતા, નિર્વ્યાધિ આયુષ્ય, ઉત્તમબુદ્ધિ,

व्यावर्तनक्रोधादिकषायनिवर्तनेषु परंपरया दुर्लभेषु। कथंभूतेषु। लब्धेष्वपि तपोभावनाधर्मेषु [१]शुद्धात्मभावनाधर्मेषु शुद्धात्मभावनालक्षणस्य वीतरागनिर्विकल्पसमाधिदुर्लभत्वात्। तदपि कथम्। वीतरागनिर्विकल्पसमाधिबोधिप्रतिपक्षभूतानां मिथ्यात्वविषयकषायादिविभावपरिणामानां प्रबलत्वादिति। सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणामप्राप्तप्रापणं बोधिस्तेषामेव निर्विघ्नेन भवान्तरप्रापणं

नीरोग, जैनधर्म इनका उत्तरोत्तर मिलना कठिन है। कभी इतनी वस्तुओंकी भी प्राप्ति हो जावे, तो श्रेष्ठ बुद्धि, श्रेष्ठ धर्म-श्रवण, धर्मका ग्रहण, धारण, श्रद्धान, संयम, विषय-सुखोंसे निवृत्ति, क्रोधादि कषायोंका अभाव होना अत्यंत दुर्लभ है और इन सबोंसे उत्कृष्ट शुद्धात्मभावनारूप वीतरागनिर्विकल्प समाधिका होना बहुत मुश्किल है, क्योंकि उस समाधिके शत्रु जो मिथ्यात्व, विषय, कषाय, आदिका विभाव परिणाम हैं, उनकी प्रबलता है। इसीलिये सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रकी प्राप्ति नहीं होती और इनका पाना ही **बोधि** है, उस बोधिका जो निर्विषयपनेसे धारण वही **समाधि** है। इस तरह बोधि समाधिका लक्षण सब जगह जानना चाहिये। इस बोधि समाधिका मुझमें अभाव है, इसीलिये संसार-समुद्रमें भटकते हुए मैंने वीतराग परमानंद सुख नहीं पाया, किन्तु उस सुखसे विपरीत (उल्टा) आकुलताके उत्पन्न करनेवाला नाना प्रकारका शरीरका तथा मनका दुःख ही चारों गतियोंमें भ्रमण करते हुए पाया। इस संसार-सागरमें भ्रमण करते मनुष्य-देह आदिका पाना बहुत दुर्लभ है, परंतु उसको पाकर कभी (आलसी) नहीं होना चाहिये। जो प्रमादी हो जाते हैं, वे संसाररूपी वनमें अनंतकाल भटकते हैं। ऐसा ही दूसरे ग्रंथोंमें भी कहा है—

સદ્ધર્મનું શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, શ્રદ્ધાન, સંયમ, વિષયસુખથી વ્યાવર્તન, ક્રોધાદિ કષાયથી નિવર્તન આ સર્વ ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી દુર્લભ છે.[૨].....

આ બધાથી શુદ્ધાત્મભાવનાસ્વરૂપ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે; વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ બોધિથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાય આદિ વિભાવપરિણામોની પ્રબળતા છે તેથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેમનું પામવું તે બોધિ છે અને તેમનું જ નિર્વિઘ્નપણે ભવાન્તરમાં ધારી રાખવું તે સમાધિ છે. આ પ્રમાણે બોધિ અને સમાધિનું લક્ષણ યથાસંભવ સર્વત્ર જાણવું.

કહ્યું છે કે :—

---

૧. शुद्धात्मभावनाधर्मेषु शुद्धात्मभावनालक्षणस्य वीत=शुद्धात्मभावनालक्षणवीत

૨. જે સંસ્કૃત ટીકાનો અર્થ સમજાણો નથી તેનો અર્થ લખ્યો નથી.

समाधिरिति बोधिसमाधिलक्षणं यथासंभवं सर्वत्र ज्ञातव्यम्। तथा चोक्तम्—''इत्यतिदुर्लभरूपां बोधिं लब्ध्वा यदि प्रमादी स्यात्। संसृतिभीमारण्ये भ्रमति वराको नरः सुचिरम्।।'' परं किंतु बोधिसमाध्यभावे पूर्वोक्तसंसारे भ्रमतापि मया शुद्धात्मसमाधिसमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दसुखामृतं किमपि न प्राप्तं किंतु तद्विपरीतमाकुलत्वोत्पादकं विविधशारीरमानसरूपं चतुर्गतिभ्रमणसंभवं दुःखमेव प्राप्तमिति। अत्र यस्य वीतरागपरमानन्दसुखस्यालाभे भ्रमितो जीवस्तदेवोपादेयमिति भावार्थः।।९।।

अथ यस्यैव परमात्मस्वभावस्यालाभेऽनादिकाले भ्रमितो जीवस्तमेव पृच्छति—

१०) चउ-गइ-दुक्खहँ तत्ताहँ जो परमप्पउ कोइ।
चउ-गइ-दुक्ख-विणासयरु कहहु पसाएँ सो वि।।१०।।

''इत्यतिदुर्लभरूपां'' इत्यादि। इसका अभिप्राय ऐसा है, कि यह महान दुर्लभ जो जैनशास्त्रका ज्ञान है, उसको पाके जो जीव प्रमादी हो जाता है, वह रंक पुरुष बहुत कालतक संसाररूपी भयानक वनमें भटकता है। सारांश यह हुआ, कि वीतराग परमानंद सुखके न मिलनेसे यह जीव संसाररूपी वनमें भटक रहा है, इसलिये वीतराग परमानंद सुख ही आदर करने योग्य है।।९।।

आगे जिस परमात्म-स्वभावके अलाभमें यह जीव अनादि कालसे भटक रहा था, उसी परमात्मस्वभावका व्याख्यान प्रभाकरभट्ट सुनना चाहता है—

''इत्यातिदुर्लभरूपां बोधिं लब्ध्वा यदि प्रमादी स्यात्।
संसृतिभीमारण्ये भ्रमति वराको नरः सुचिरम्।।''

અર્થ :—અતિદુર્લભ બોધિ પામીને જો જીવ પ્રમાદી થાય તો તે વરાક (બિચારો, રંક) પુરુષ સંસારરૂપી ભયંકર અરણ્યમાં ઘણા કાળ સુધી ભ્રમણ કરે છે.

પણ બોધિસમાધિના અભાવે પૂર્વોક્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરતા મેં શુદ્ધ આત્મસમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃત જરાય પણ પ્રાપ્ત ન કર્યું, પણ તેનાથી વિપરીત આકુળતાના ઉત્પાદક વિવિધ શારીરિક અને માનસિક ચાર ગતિના ભ્રમણમાં થતાં દુઃખો જ પ્રાપ્ત કર્યા.

અત્રે જે વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખની પ્રાપ્તિ ન થતાં, આ જીવ અનાદિકાળથી ભટક્યો તે જ સુખ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૯.

હવે જે પરમાત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ ન થતાં, જીવ અનાદિકાળથી ભટક્યો તે પરમાત્મસ્વભાવનું વ્યાખ્યાન શ્રીપ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે :—

चतुर्गतिदुःखैः तप्तानां यः परमात्मा कश्चित् ।
चतुर्गतिदुःखविनाशकरः कथय प्रसादेन तमपि ।।१०।।

चउगइदुक्खहं तत्ताहं जो परमप्पउ कोइ **चतुर्गतिदुःखतप्तानां जीवानां यः कश्चिच्चिदानन्दैकस्वभावः परमात्मा। पुनरपि कथंभूतः।** चउगइदुक्खविणासयरु **आहारभय-मैथुनपरिग्रहसंज्ञारूपादिसमस्तविभावरहितानां वीतरागनिर्विकल्पसमाधिबलेन परमात्मोत्थ-सहजानन्दैकसुखामृतसंतुष्टानां जीवानां चतुर्गतिदुःखविनाशकः** कहहु पसाएं सो वि **हे भगवन् तमेव परमात्मानं महाप्रसादेन कथयति। अत्र योऽसौ परमसमाधिरतानां चतुर्गति-दुःखविनाशकः स एव सर्वप्रकारेणोपादेय इति तात्पर्यार्थः।।१०।। एवं त्रिविधात्म**

गाथा—१०

अन्वयार्थ :—[**चतुर्गतिदुःखैः**] देवगति, मनुष्यगति, नरकगति, तिर्यंचगतियोंके दुःखोंसे [**तप्तानां**] तप्तायमान (दुःख) संसारी जीवोंके [**चतुर्गतिदुःखविनाशकरः**] चार गतियोंके दुःखोंका विनाश करनेवाला [**यः कश्चित्**] जो कोई [**परमात्मा**] चिदानंद परमात्मा है, [**तमपि**] उसको [**प्रसादेन**] कृपा करके [**कथय**] हे श्रीगुरू, तुम कहो।

भावार्थ :—वह चिदानंद शुद्ध स्वभाव परमात्मा, आहार, भय, मैथुन, परिग्रहके भेदरूप संज्ञाओंको आदि लेके समस्त विभावों से रहित, तथा वीतराग निर्विकल्पसमाधिके बलसे निज स्वभावकर उत्पन्न हुए परमानंद सुखामृतकर संतुष्ट हुआ है हृदय जिनका, ऐसे निकट संसारी–जीवोंके चतुर्गतिका भ्रमण दूर करनेवाला है, जन्म-जरा-मरणरूप दुःखका नाशक है, तथा वह परमात्मा निज स्वरूप परमसमाधिमें लीन महामुनियोंको निर्वाणका देनेवाला है, वही सब तरह ध्यान करने योग्य है, सो ऐसे परमात्माका स्वरूप आपके प्रसादसे सुनना चाहता हूँ। इसलिये कृपाकर आप कहो। इस प्रकार प्रभाकर भट्टने श्री योगींद्रदेवसे विनती की।।१०।।

ભાવાર્થ :—ચાર ગતિનાં દુઃખથી તપ્ત જીવોની આહારસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, અને પરિગ્રહસંજ્ઞા આદિરૂપ સમસ્ત વિભાવ રહિત તથા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી પરમ આત્માથી ઉત્પન્ન એક (કેવળ) સહજાનંદરૂપ સુખામૃતથી સંતુષ્ટ જીવોનાં ચારગતિનાં દુઃખના વિનાશક, ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા જે કોઈ પરમાત્મા છે, તે જ પરમાત્માને હે ભગવાન! કૃપા કરીને કહો. અહીં જે પરમસમાધિમાં રત જીવોનાં ચાર ગતિનાં દુઃખનો વિનાશક છે તે જ પરમાત્મસ્વભાવ સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે. ૧૦.

प्रतिपादकप्रथममहाधिकारमध्ये प्रभाकरभट्ट विज्ञप्तिकथनमुख्यत्वेन दोहकसूत्रत्रयं गतम्।

अथ प्रभाकरभट्टविज्ञापनानन्तरं श्रीयोगीन्द्रदेवास्त्रिविधात्मानं कथयन्ति—

११) पुणु पुणु पणविवि पंच-गुरु भावेँ चित्ति धरेवि।
भट्टपहायर णिसुणि तुहुँ अप्पा तिविहु कहेवि (विँ?) ॥११॥

पुनः पुनः प्रणम्य पञ्चगुरून् भावेन चित्ते धृत्वा।
भट्टप्रभाकर निश्रृणु त्वम् आत्मानं त्रिविधं कथयामि ॥११॥

पुणु पुणु पणविवि पंचगुरु भावें चित्ति धरेवि **पुनः पुनः प्रणम्य पञ्चगुरूनहम्। किं कृत्वा। भावेन भक्तिपरिणामेन मनसि धृत्वा पश्चात्** भट्टपहायर णिसुणि तुहुं अप्पा तिविहु कहेवि **हे प्रभाकरभट्ट! निश्चयेन श्रृणु त्वं त्रिविधमात्मानं कथयाम्यहमिति। बहिरात्मान्तरात्म-परमात्मभेदेन त्रिविधात्मा भवति। अयं त्रिविधात्मा यथा त्वया पृष्टो हे प्रभाकरभट्ट तथा**

इस कथनकी मुख्यतासे तीन दोहे हुए। आगे प्रभाकरभट्टकी विनती सुनकर श्रीयोगीन्द्रदेव तीन प्रकारकी आत्माका स्वरूप कहते हैं—

गाथा—११

अन्वयार्थ :—[पुनः पुनः] बारम्बार [**पञ्चगुरुन्**] पंचपरमेष्ठियोंको [**प्रणम्य**] नमस्कारकर और [**भावेन**] निर्मल भावोंकर [**चित्ते**] मनमें [**धृत्वा**] धारण करके [**'अहं'**] मैं [**त्रिविधं**] तीन प्रकारके [**आत्मानं**] आत्माको [**कथयामि**] कहता हूँ, सो [**हे प्रभाकर भट्ट**] हे प्रभाकरभट्ट, [**त्वं**] तू [**निशृणु**] निश्चयसे सुन।

भावार्थ :—बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्माके भेदकर आत्मा तीन तरहका है, सो हे प्रभाकरभट्ट' जैसे तूने मुझसे पूछा है, उसी तरहसे भव्योंमें महाश्रेष्ठ भरतचक्रवर्ती, सगरचक्रवर्ती,

---

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં શ્રી પ્રભાકરભટ્ટની વિનંતીના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ દોહક સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે શ્રી પ્રભાકરભટ્ટની વિનંતી સાંભળીને શ્રી યોગીન્દ્રદેવ ત્રણ પ્રકારના આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા, અને પરમાત્માના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના આત્મા છે. તો હે પ્રભાકર ભટ્ટ! તે જેવી રીતે આ ત્રણ પ્રકારનો આત્મા મને પુછ્યો તેવી રીતે ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવના જેમને પ્રિય છે એવા, પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ

भेदाभेदरत्नत्रयभावनाप्रियाः परमात्मभावनोत्थवीतरागपरमानन्दसुधारसपिपासिता वीतराग-निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नसुखामृतविपरीतनारकादिदुःखभयभीता भव्यवरपुण्डरीका भरत-सगर-राम-पाण्डव-श्रेणिकादयोऽपि वीतरागसर्वज्ञतीर्थंकरपरमदेवानां समवसरणे सपरिवारा भक्ति-भरनमितोत्तमाङ्गाः सन्तः सर्वागमप्रश्नानन्तरं सर्वप्रकारोपादेयं शुद्धात्मानं पृच्छन्तीति। अत्र त्रिविधात्मस्वरूपमध्ये शुद्धात्मस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः ॥११॥

रामचंद्र, बलभद्र, पांडव तथा श्रेणिक आदि : बड़े बड़े राजा, जिनके भक्ति-भारकर नम्रीभूत मस्तक हो गये हैं, महा विनयवाले परिवारसहित समोसरणमें आके, वीतराग सर्वज्ञ परमदेवसे सर्व आगमका प्रश्नकर, उसके बाद सब तरहसे ध्यान करने योग्य शुद्धात्माका ही स्वरूप पूछते थे। उसके उत्तरमें भगवन्ने यही कहा, कि आत्म-ज्ञानके समान दूसरा कोई सार नहीं है। भरतादि बड़े बड़े श्रोताओंमेंसे भरतचक्रवर्तीने श्रीऋषभदेव भगवानसे पूछा, सगरचक्रवर्तीने श्री अजितनाथसे, रामचंद्र बलभद्रने देशभूषण कुलभूषण केवलीसे तथा सकलभूषण केवलीसे, पांडवोंने श्रीनेमिनाथभगवान्से और राजा श्रेणिकने श्रीमहावीरस्वामीसे पूछा। कैसे हैं ये श्रोता जिनको निश्चयरत्नत्रय और व्यवहाररत्नत्रयकी भावना प्रिय है, परमात्माकी भावनासे उत्पन्न वीतराग परमानंदरूप अमृतरसके प्यासे हैं, और वीतराग निर्विकल्पसमाधिकर उत्पन्न हुआ जो सुखरूपी अमृत उससे विपरीत जो नारकादि चारों गतियोंके दुःख, उनसे भयभीत हैं। जिस तरह इन भव्य जीवोंने भगवंतसे पूछा, और भगवंतने तीन प्रकार आत्माका स्वरूप कहा, वैसे ही मैं जिनवाणीके अनुसार तुझे कहता हूँ। सारांश यह हुआ, कि तीन प्रकार आत्माके स्वरूपोंसे शुद्धात्म स्वरूप जो निज परमात्मा वही ग्रहण करने योग्य है। जो मोक्षका मूलकारण रत्नत्रय कहा है, वह मैंने निश्चयव्यवहार दोनों तरहसे कहा है, उसमें अपने स्वरूपका श्रद्धान, स्वरूपका ज्ञान और स्वरूपका ही आचरण यह तो निश्चयरत्नत्रय है, इसीका दूसरा नाम अभेद भी है, और देव-गुरु-धर्मकी श्रद्धा, नवतत्वोंकी श्रद्धा, आगमका ज्ञान तथा संयम भाव ये व्यवहाररत्नत्रय हैं, इसीका नाम भेदरत्नत्रय है। इनमेंसे भेदरत्नत्रय तो साधन हैं और अभेदरत्नत्रय साध्य हैं॥११॥

પરમાનંદરૂપ સુધારસના પિપાસુ, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સમુત્પન્ન સુખામૃતથી વિપરીત, નારકાદિ દુ:ખથી ભયભીત, ભવ્યોમાં મહા શ્રેષ્ઠ ભરત, સગર, રામચંદ્ર, પાંડવ, શ્રેણિક, વગેરે પણ પરિવાર સહિત, વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર પરમદેવના સમવસરણમાં અત્યંત ભક્તિભાવથી મસ્તક નમાવતા સર્વ આગમોના પ્રશ્નો કર્યા પછી, સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ જ પૂછતાં હતાં.

અહીં ત્રણ પ્રકારના આત્માના સ્વરૂપમાંથી શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૧.

अथ त्रिविधात्मानं ज्ञात्वा बहिरात्मानं विहाय स्वसंवेदनज्ञानेन परं परमात्मानं भावय त्वमिति प्रतिपादयति—

१२) अप्पा ति-विहु मुणेवि लहु मूढउ मेल्लहि भाउ।
मुणि सण्णाणेँ णाणमउ जो परमप्प-सहाउ ॥१२॥

आत्मानं त्रिविधं मत्वा लघु मूढं मुञ्च भावम्।
मन्यस्व स्वज्ञानेन ज्ञानमयं यः परमात्मस्वभावः ॥१२॥

अप्पा तिविहु मुणेवि लहु मूढउ मेल्लहि भाउ **हे प्रभाकरभट्ट आत्मानं त्रिविधं मत्वा लघु शीघ्रं मूढं बहिरात्मस्वरूपं भावं परिणामं मुञ्च।** मुणि सण्णाणें णाणमउ जो परमप्पसहाउ **पश्चात् त्रिविधात्मपरिज्ञानानन्तरं मन्यस्व जानीहि। केन करणभूतेन। अन्तरात्मलक्षण-**

आगे तीन प्रकार आत्माको जानकर बहिरात्मपना छोड़ स्वसंवेदन ज्ञानकर तू परमात्माका ध्यान कर, इसे कहते हैं—

गाथा—१२

अन्वयार्थ :—[**आत्मानं त्रिविधं मत्वा**] हे प्रभाकरभट्ट, तू आत्माको तीन प्रकारका जानकर [**मूढं भावम्**] बहिरात्म स्वरूप भावको [**लघु**] शीघ्र ही [**मुञ्च**] छोड़, और [**यः**] जो [**परमात्मस्वभावः**] परमात्माका स्वभाव है, उसे [**स्वज्ञानेन**] स्वसंवेदनज्ञानसे अंतरात्मा होता हुआ [**मन्यस्व**] जान। वह स्वभाव [**ज्ञाननयः**] केवलज्ञानकर परिपूर्ण है।

भावार्थ :—जो वीतराग स्वसंवेदनकर परमात्मा जाना था, वही ध्यान करने योग्य है। यहाँ शिष्यने प्रश्न किया था, जो स्वसंवेदन अर्थात् अपनेकर अपनेको अनुभवना इसमें वीतराग विशेषण क्यों कहा ? क्योंकि जो स्वसंवेदन ज्ञान होवेगा, वह तो रागरहित होवेगा ही। इसका समाधान श्रीगुरुने किया—कि विषयोंके आस्वादनसे भी उन वस्तुओंके स्वरूपका जानपना होता है, परंतु रागभावकर दूषित है, इसलिये निजरस आस्वाद नहीं है, और वीतराग दशामें स्वरूपका यथार्थ ज्ञान होता है, आकुलता रहित होता है। तथा स्वसंवेदनज्ञान प्रथम अवस्थामें चौथे पाँचवें गुणस्थानवाले गृहस्थके भी होता है, वहाँ पर सराग देखनेमें आता है, इसलिये रागसहित

હવે ત્રણ પ્રકારના આત્માને જાણીને બહિરાત્માને છોડીને સ્વસંવેદનજ્ઞાન વડે તું પરમ પરમાત્માને ભાવ એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં સ્વસંવેદનજ્ઞાન વડે જે આ પરમાત્મા જણાયો તે જ ઉપાદેય છે તે ભાવાર્થ છે.

वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानेन। कं जानीहि। यं परात्मस्वभावम्। किंविशिष्टम्। ज्ञानमयं केवलज्ञानेन निर्वृत्तमिति। अत्र योऽसौ स्वसंवेदनज्ञानेन परमात्मा ज्ञातः स एवोपादेय इति भावार्थः। स्वसंवेदनज्ञाने वीतरागविशेषणं किमर्थमिति पूर्वपक्षः, परिहारमाह—विषयानुभव-

---

अवस्थाके निषेधके लिये वीतराग स्वसंवेदन ज्ञान ऐसा कहा है। रागभाव है, वह कषायरूप है, इस कारण जबतक मिथ्यादृष्टिके अनंतानुबंधीकषाय है, तबतक तो बहिरात्मा है, उसके तो स्वसंवेदन ज्ञान अर्थात् सम्यक्‌ज्ञान सर्वथा ही नहीं है, व्रत और चतुर्थ गुणस्थानमें सम्यग्दृष्टिके मिथ्यात्व तथा अनंतानुबंधीके अभाव होनेसे सम्यग्ज्ञान तो हो गया, परंतु कषायकी तीन चौकड़ी बाकी रहनेसे द्वितीयाके चंद्रमाके समान विशेष प्रकाश नहीं होता, और श्रावकके पाँचवें गुणस्थानमें दो चौकड़ीका अभाव है, इसलिये रागभाव कुछ कम हुआ, वीतरागभाव बढ़ गया, इस कारण स्वसंवेदनज्ञान भी प्रबल हुआ, परंतु दो चौकड़ीके रहनेसे मुनिके समान प्रकाश नहीं हुआ। मुनिके तीन चौकड़ीका अभाव है, इसलिये रागभाव तो निर्बल हो गया, तथा वीतरागभाव प्रबल हुआ, वहाँपर स्वसंवेदनज्ञानका अधिक प्रकाश हुआ, परंतु चौथी चौकड़ी बाकी है, इसलिये छट्ठे गुणस्थानवाले मुनिराज सरागसंयमी हैं। वीतरागसंयमीके जैसा प्रकाश नहीं है। सातवें गुणस्थानमें चौथी चौकड़ी मंद हो जाती है, वहाँपर आहार-विहार क्रिया नहीं होती, ध्यानमें आरूढ़ रहते हैं, सातवेंसे छठे गुणस्थानमें आवें, तब वहाँपर आहारादि क्रिया है, इसी प्रकार छट्ठा सातवाँ करते रहते हैं, वहाँपर अंतर्मुहूर्तकाल है। आठवें गुणस्थानमें चौथी चौकड़ी अत्यंत मंद होजाती है, वहाँ रागभावकी अत्यंत क्षीणता होती है, वीतरागभाव पुष्ट होता है, स्वसंवेदनज्ञानका विशेष प्रकाश होता है, श्रेणी माँडनेसे शुक्लध्यान उत्पन्न होता है। श्रेणीके दो भेद हैं, एक क्षपक, दूसरी उपशम, क्षपकश्रेणीवाले तो उसी भवसे केवलज्ञान पाकर मुक्त हो जाते हैं, और उपशमवाले आठवें नवमें दशवेंसे ग्यारहवाँ स्पर्शकर पीछे पड़ जाते हैं, सो कुछ—एक भव भी धारण करते हैं, तथा क्षपकवाले आठवेंसे नवमें गुणस्थानमें प्राप्त होते हैं, वहाँ कषायोंका सर्वथा नाश होता है, एक संज्वलनलोभ रह जाता है, अन्य सबका अभाव होनेसे वीतराग भाव अति प्रबल हो जाता है, इसलिये स्वसंवेदनज्ञानका बहुत ज्यादा प्रकाश होता है, परंतु एक संज्वलनलोभ बाकी रहनेसे वहाँ सरागचरित्र ही कहा जाता है। दशवें गुणस्थानमें सूक्ष्मलोभ भी नहीं रहता, तब मोहकी अट्ठाईस प्रकृतियोंके नष्ट हो जानेसे वीतरागचारित्र की सिद्धि हो जाती है। दशवेंसे बारहवेंमें जाते हैं, ग्यारहवें गुणस्थानका स्पर्श नहीं करते, वहाँ निर्मोह

પૂર્વપક્ષ :—સ્વસંવેદનજ્ઞાનને ‘વીતરાગ’ વિશેષણ શા માટે લગાડ્યું છે?

તેનું સમાધાન :—વિષયોના અનુભવરૂપ સ્વસંવેદનજ્ઞાન સરાગ પણ જોવામાં આવે છે તેથી તેના નિષેધ અર્થે ‘વીતરાગ’ એવું વિશેષણ જ્ઞાનને લગાડ્યું છે એવો અભિપ્રાય છે. ૧૨.

रूपस्वसंवेदनज्ञानं सरागमपि दृश्यते तन्निषेधार्थमित्यभिप्रायः ।।१२।।

अथ त्रिविधात्मसंज्ञां बहिरात्मलक्षणं च कथयति—

१३) मूढु वियक्खणु बंभु परु अप्पा ति–विहु हवेइ ।
देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूढु हवेइ ।।१३।।

मूढो विचक्षणो ब्रह्म परः आत्मा त्रिविधो भवति ।
देहमेव आत्मानं यो मनुते स जनो मूढो भवति ।।१३।।

मूढु वियक्खणु बंभु परु अप्पा तिविहु हवेइ **मूढो मिथ्यात्वरागादिपरिणतो बहिरात्मा,**

वीतरागीके शुक्लध्यानका दूसरा पाया (भेद) प्रगट होता है, यथाख्यातचारित्र हो जाता है। बारहवेंके अंतमें ज्ञानावरण, दर्शनावरण, अंतराय इन तीनोंका विनाश कर डाला, मोहका नाश पहले ही हो चुका था, तब चारों घातिकर्मोंके नष्ट हो जानेसे तेरहवें गुणस्थानमें केवलज्ञान प्रगट होता है, वहाँपर ही शुद्ध परमात्मा होता है, अर्थात् उसके ज्ञानका पूर्ण प्रकाश हो जाता है, निःकषाय है। वह चौथे गुणस्थानसे लेकर बारहवें गुणस्थान तक तो अंतरात्मा है, उसके गुणस्थान प्रति चढ़ती हुई शुद्धता है, और पूर्ण शुद्धता परमात्माके है, यह सारांश समझना ।।१२।।

तीन प्रकारके आत्माके भेद हैं, उनमेंसे प्रथम बहिरात्माका लक्षण कहते हैं—

गाथा–१३

अन्वयार्थ :—[**मूढः**] मिथ्यात्व रागादिरूप परिणत हुआ बहिरात्मा, [**विचक्षणः**] वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानरूप परिणमन करता हुआ अंतरात्मा [**ब्रह्मा परः**] और शुद्ध –बुद्ध स्वभाव परमात्मा अर्थात् रागादि रहित, अनंत ज्ञानादि सहित, भावद्रव्य कर्म नोकर्म रहित आत्मा इसप्रकार [**आत्मा**] आत्मा [**त्रिविधो भवति**] तीन तरहका है, अर्थात् बहिरात्मा, अंतरात्मा, परमात्मा, ये तीन भेद हैं। इनमेंसे [**यः**] जो [**देहमेव**] देहको ही [**आत्मानं**] आत्मा [**मनुते**] मानता है, [**स जनः**] वह प्राणी [**मूढः**] बहिरात्मा [**भवति**] है, अर्थात् बहिर्मुख मिथ्यादृष्टि है।

भावार्थ :—जो देहको आत्मा समझता है, वह वीतराग निर्विकल्प समाधिसे उत्पन्न

હવે ત્રણ પ્રકારના આત્માની સંજ્ઞા અને બહિરાત્માનું લક્ષણ કહે છે.

ભાવાર્થ :—મૂઢ મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપે પરિણમતો બહિરાત્મા છે, વિચક્ષણ વીતરાગ

विचक्षणो वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानपरिणतोऽन्तरात्मा, ब्रह्म शुद्धबुद्धैकस्वभावः परमात्मा। शुद्धबुद्धस्वभावलक्षणं कथ्यते—शुद्धो रागादिरहितो बुद्धोऽनन्तज्ञानादिचतुष्टयसहित इति शुद्धबुद्धस्वभावलक्षणं सर्वत्र ज्ञातव्यम्। स च कथंभूतः ब्रह्म। परमो भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्म-रहितः। एवमात्मा त्रिविधो भवति। देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूढु हवेइ **वीतरागनिर्विकल्पसमाधिसंजातसदानन्दैकसुखामृतस्वभावमलभमानः सन् देहमेवात्मानं यो मनुते जानाति स जनो लोको मूढात्मा भवति इति। अत्र बहिरात्मा हेयस्तदपेक्षया यद्यप्यन्तरात्मोपादेयस्तथापि सर्वप्रकारोपादेयभूतपरमात्मापेक्षया स हेय इति तात्पर्यार्थः ॥१३॥**

अथ परमसमाधिस्थितः सन् देहविभिन्नं ज्ञानमयं परमात्मानं योऽसौ जानाति सोऽन्तरात्मा भवतीति निरूपयति—

१४) देह-विभिण्णउ णाणमउ जो परमप्पु णिएइ।
परम-समाहि-परिट्ठियउ पंडिउ सो जि हवेइ ॥१४॥

हुए परमानंद सुखामृतको नहीं पाता हुआ मूर्ख है, अज्ञानी है। इन तीन प्रकारके आत्माओंमेंसे बहिरात्मा तो त्याज्य ही है—आदर योग्य नहीं है। इसकी अपेक्षा यद्यपि अंतरात्मा अर्थात् सम्यग्दृष्टि वह उपादेय है, तो भी सब तरहसे उपादेय (ग्रहण करने योग्य) जो परमात्मा उसकी अपेक्षा वह अंतरात्मा हेय ही है, शुद्ध परमात्मा ही ध्यान करने योग्य है, ऐसा जानना ॥१३॥

आगे परमसमाधिमें स्थित, देहसे भिन्न ज्ञानमयी (उपयोगमयी) आत्माको जो जानता है, वह अन्तरात्मा है, ऐसा कहते हैं—

નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણમતો અન્તરાત્મા છે, પરમ ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મરહિત -બ્રહ્મ-શુદ્ધબુદ્ધ-એક સ્વભાવી પરમાત્મા છે. શુદ્ધ, બુદ્ધ સ્વભાવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. શુદ્ધ અર્થાત્ રાગાદિથી રહિત, બુદ્ધ અર્થાત્ અનંતજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય સહિત, એ પ્રમાણે શુદ્ધ, બુદ્ધ, સ્વભાવનું સ્વરૂપ સર્વત્ર જાણવું. એ રીતે આત્મા ત્રણ પ્રકારે છે.

વીતરાગનિર્વિકલ્પસમાધિથી ઉત્પન્ન, એક (કેવળ) સદાનંદરૂપ, સુખામૃત સ્વભાવને નહિ પ્રાપ્ત કરતો, જે દેહને જ આત્મા માને છે તે મૂઢાત્મા છે.

અહીં (આ ત્રણ પ્રકારના આત્મામાંથી) બહિરાત્મા હેય છે, તેની અપેક્ષાએ જો કે અન્તરાત્મા ઉપાદેય છે તો પણ સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત પરમાત્માની અપેક્ષાએ તે હેય છે. એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૩.

હવે પરમસમાધિમાં સ્થિત થયેલો જે દેહથી ભિન્ન જ્ઞાનમય પરમાત્માને જાણે છે તે અન્તરાત્મા છે એમ કહે છે :—

देहविभिन्नं ज्ञानमयं यः परमात्मानं पश्यति।
परमसमाधिपरिस्थितः पण्डितः स एव भवति ॥१४॥

देहविभिण्णउ णाणमउ जो परमप्पु णिएइ अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयेन देहादभिन्नं निश्चयनयेन भिन्नं ज्ञानमयं केवलज्ञानेन निर्वृत्तं परमात्मानं योऽसौ जानाति परमसमाहिपरिट्ठियउ पंडिउ सो जि हवेइ वीतरागनिर्विकल्पसहजानन्दैकशुद्धात्मानुभूतिलक्षणपरमसमाधिस्थितः सन् पण्डितोऽन्तरात्मा विवेकी स एव भवति। ''कः पण्डितो विवेकी'' इति वचनात्, इति अन्तरात्मा हेयरूपो, योऽसौ परमात्मा भणितः स एव साक्षादुपादेय इति भावार्थः ॥१४॥

अथ समस्तपरद्रव्यं मुक्त्वा केवलज्ञानमयकर्मरहितशुद्धात्मा येन लब्धः स

गाथा—१४

अन्वयवार्थ —[यः] जो पुरुष [परमात्मानं] परमात्माको [देहविभिन्नं] शरीरसे जुदा [ज्ञानमयं] केवलज्ञानकर पूर्ण [पश्यति] जानता है, [स एव] वही [परमसमाधिपरिस्थितः] परमसमाधिमें तिष्ठता हुआ [पण्डितः] अन्तरात्मा अर्थात् विवेकी [भवति] है।

भावार्थ :—यद्यपि अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयसे अर्थात् इस जीवके परवस्तुका संबंध अनादिकालका मिथ्यारूप होनेसे व्यवहारनयकर देहमयी है, तो भी निश्चयनयकर सर्वथा देहादिकसे भिन्न है, और केवलज्ञानमयी है, ऐसा निज शुद्धात्माको वीतरागनिर्विकल्प सहजानंद शुद्धात्माकी अनुभूतिरूप परमसमाधिमें स्थित होता हुआ जानता है, वही विवेकी अंतरात्मा कहलाता है। वह परमात्मा ही सर्वथा आराधने योग्य है, ऐसा जानना ॥१४॥

आगे सब पररव्योंको छोड़कर कर्मरहित होकर जिसने अपना स्वरूप केवलज्ञानमय पा

ભાવાર્થ :—જે કોઈ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સહજ આનંદરૂપ એક (કેવળ) શુદ્ધાત્માનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવી પરમસમાધિમાં સ્થિત થયો થકો, અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી દેહથી અભિન્ન અને નિશ્ચયનયથી દેહથી ભિન્ન, જ્ઞાનમય કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ પરમાત્માને જાણે છે, તે જ પંડિત-વિવેકી અન્તરાત્મા છે [૧]''कः पण्डितो विवेकी'' ''इति वचनात्'' (અર્થ :—''પંડિત કોણ? તો કે જે વિવેકી છે,'') એવું આગમનું વચન છે.

એ પ્રમાણે અન્તરાત્મા હેયરૂપ છે, જે પરમાત્મા છે તે જ સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૪.

હવે સમસ્ત પરદ્રવ્યને છોડીને જેણે કેવળજ્ઞાનમય, કર્મરહિત શુદ્ધ આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો

---

૧. અમોઘ વર્ષ, પ્રશ્નોત્તરમાલા ૫

परमात्मा भवतीति कथयति—

१५) अप्पा लद्धउ णाणमउ कम्म–विमुक्कें जेण।
मेल्लिवि सयलु वि दव्वु परु सो परु मुणहि मणेण ॥१५॥

आत्मा लब्धो ज्ञानमयः कर्मविमुक्तेन येन।
मुक्त्वा सकलमपि द्रव्यं परं तं परं मन्यस्व मनसा ॥१५॥

अप्पा लद्धउ णाणमउ कम्मविमुक्कें जेण **आत्मा लब्धः प्राप्तः। किंविशिष्टः। ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः। कथंभूतेन सता। ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मभावकर्मरहितेन येन। किं कृत्वात्मा लब्धः।** मेल्लिवि सयलु वि दव्वु परु सो परु मुणहि मणेण। **मुक्त्वा परित्यज्य। किम्। परं द्रव्यं देहरागादिकम्। सकलं कतिसंख्योपेतं समस्तमपि। तमित्थंभूतमात्मानं परं परमात्मानमिति मन्यस्व जानीहि हे प्रभाकरभट्ट। केन कृत्वा। मायामिथ्यानिदानशल्यत्रयस्वरूपादिसमस्तविभाव-परिणामरहितेन मनसेति। अत्रोक्तलक्षणपरमात्मा उपादेयो ज्ञानावरणादिसमस्तविभावरूपं परद्रव्यं**

लिया है, वही परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१५

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिसने [**कर्मविमुक्तेन**] ज्ञानावरणादि कर्मोंका नाश करके [**सकलमपि परं द्रव्यं**] और सब देहादिक परद्रव्योंको [**मुक्त्वा**] छोड़ करके [**ज्ञानमयः**] केवलज्ञानमयी [**आत्मा**] आत्मा [**लब्धः**] पाया है, [**तं**] उसको [**मनसा**] शुद्ध मनसे [**परं**] परमात्मा [**मन्यस्व**] जानो।

भावार्थ :—जिसने देहादिक समस्त परद्रव्यको छोड़कर ज्ञानावरणादि, द्रव्यकर्म, रागादिक भावकर्म, शरीरादि नोकर्म इन तीनोंसे रहित केवलज्ञानमयी अपने आत्माका लाभ कर लिया है, ऐसे आत्माको हे प्रभाकरभट्ट, तू माया, मिथ्या, निदानरूप शल्य वगैरह समस्त विभाव (विकार) परिणामोंसे रहित निर्मल चित्तसे परमात्मा जान, तथा केवलज्ञानादि गुणोंवाला

છે તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જેણે દેહ, રાગાદિક સમસ્ત પરદ્રવ્યને છોડીને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ રહિત વર્તતા થકા કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ, આત્માને પ્રાપ્ત કર્યો છે તેને–એવા આત્માને -પરમાત્માને હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું માયા, મિથ્યાત્વ, નિદાન, એ ત્રણ શલ્યના સ્વરૂપથી માંડીને સમસ્તવિભાવપરિણામ રહિત મન વડે જાણ. અહીં ઉક્તલક્ષણયુક્ત પરમાત્મા ઉપાદેય છે, અને

तु हेयमिति भावार्थः ।।१५।। एवंत्रिविधात्मप्रतिपादकप्रथममहाधिकारमध्ये संक्षेपेण त्रिविधात्मसूचनमुख्यतया सूत्रपञ्चकं गतम्। तदनन्तरं मुक्तिगतकेवलज्ञानादिव्यक्तिरूप-सिद्धजीवव्याख्यानमुख्यत्वेन दोहकसूत्रदशकं प्रारभ्यते। तद्यथा।

लक्ष्यमलक्ष्येण धृत्वा हरिहरादिविशिष्टपुरुषा यं ध्यायन्ति तं परमात्मानं जानीहीति प्रतिपादयति—

१६) तिहुयण-वंदिउ सिद्धि-गउ हरि-हर झायहिँ जो जि ।
लक्खु अलक्खेँ धरिवि थिरु मुणि परमप्पउ सो जि ।।१६।।

त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं हरिहरा ध्यायन्ति यमेव।
लक्ष्यमलक्ष्येण धृत्वा स्थिरं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ।।१६।।

परमात्मा ही ध्यान करने योग्य है और ज्ञानावरणादिरूप सब परवस्तु त्यागने योग्य है, ऐसा समझना चाहिए।।१५।।

इस प्रकार जिसमें तीन तरहके आत्माका कथन है, ऐसे प्रथम महाधिकारमें त्रिविध आत्माके कथनकी मुख्यतासे तीसरे स्थलमें पाँच दोहा-सूत्र कहे। अब मुक्तिको प्राप्त हुए केवलज्ञानादिरूप सिद्ध परमात्माके व्याख्यानकी मुख्यताकर दश दोहा-सूत्र कहते हैं।

इसमें पाँच दोहोंमें जो हरिहरादिक बड़े पुरुष अपना मन स्थिरकर जिस परमात्माका ध्यान करते हैं, उसीका तू भी ध्यान कर, यह कहते हैं—

गाथा—१६

अन्वयार्थ :—[**हरिहराः**] इन्द्र, नारायण, और रुद्र वगैरः बड़े बड़े पुरुष [**त्रिभुवनवंदितं**] तीनलोककर वंदनीक (त्रैलोक्यनाथ) [**सिद्धिगतं**] और केवलज्ञानादि व्यक्तिरूप सिद्धपनेको प्राप्त [**यं एव**] जिस परमात्माको ही [**ध्यायन्ति**] ध्यावते हैं, [**लक्ष्यं**]

જ્ઞાનાવરણાદિ સમસ્ત વિભાવરૂપ પરદ્રવ્ય હેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૫.

એ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક મહાધિકારમાં સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારના આત્માના સૂચનની મુખ્યતાથી પાંચ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યારપછી મુક્તિગત કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપ સિદ્ધજીવના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી દશ દોહક સૂત્રોનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે :—

લક્ષને (મનને, ચિત્તને) અલક્ષ્યરૂપે(પરમાત્મારૂપે) રાખીને હરિહરાદિ વિશિષ્ટ પુરુષો જેનું ધ્યાન કરે છે, તે પરમાત્માને જાણ એમ કહે છે :—

तिहुयणवंदिउ सिद्धिगउ हरिहर झायहिं जो जि **त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं यं केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपं परमात्मानं हरिहरहिरण्यगर्भादयो ध्यायन्ति। किं कृत्वा पूर्वम्।** लक्खु अलक्खें धरिवि थिरु **लक्ष्यं संकल्परूपं चित्तम्। अलक्ष्येण वीतरागनिर्विकल्पनित्यानन्दैक-स्वभावपरमात्मरूपेण धृत्वा। कथंभूतम्। स्थिरं परीषहोपसर्गैरक्षुभितं** मुणि परमप्पउ सो जि **तमित्थंभूतं परमात्मानं हे प्रभाकरभट्ट मन्यस्व जानीहि भावयेत्यर्थः। अत्र केवलज्ञानादि-व्यक्तिरूपमुक्तिगतपरमात्मसदृशो रागादिरहितः स्वशुद्धात्मा साक्षादुपादेय इति भावार्थः॥१६॥ संकल्पविकल्पस्वरूपं कथयते। तद्यथा—बहिर्द्रव्यविषये पुत्रकलत्रादिचेतनाचेतनरूपे ममेदमिति स्वरूपः संकल्पः, अहं सुखी दुःखीत्यादिचित्तगतो हर्ष- विषादादिपरिणामो विकल्प इति। एवं संकल्पविकल्पलक्षणं सर्वत्र ज्ञातव्यम्।**

अपने मनको [**अलक्ष्ये**] वीतराग निर्विकल्प नित्यानंद स्वभाव परमात्मामें [**स्थिरं धृत्वा**] स्थिर करके [**तमेव**] उसीको हे प्रभाकरभट्ट, तू [**परमात्मानं**] परमात्मा [**मन्यस्व**] जान कर चिंतवन कर।

भावार्थ :—केवलज्ञानादिरूप उस परमात्माके समान रागादि रहित अपने शुद्धात्माको पहचान, वही साक्षात् उपादेय है, अन्य सब संकल्प विकल्प त्यागने योग्य हैं। अब संकल्प विकल्पका स्वरूप कहते हैं, कि जो बाह्यवस्तु पुत्र, स्त्री, कुटुंब, बांधव, आदि सचेतन पदार्थ, तथा चांदी, सोना, रत्न, मणिके आभूषण आदि अचेतन पदार्थ हैं, इन सबको अपने समझे, कि ये मेरे हैं, ऐसे ममत्व परिणामको **संकल्प** जानना। तथा मैं सुखी, मैं दुःखी, इत्यादि हर्ष-विषादरूप परिणाम होना वह **विकल्प** है। इस प्रकार संकल्प-विकल्पका स्वरूप जानना चाहिए॥१६॥

ભાવાર્થ :—હરિ, હર, હિરણ્યગર્ભ વગેરે સંકલ્પરૂપ ચિત્તને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ નિત્યાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મારૂપે રાખીને, પરિષહ, ઉપસર્ગથી અક્ષુભિત રાખીને ત્રણ લોકથી વંદિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિરૂપ સિદ્ધપણાને પ્રાપ્ત જે પરમાત્માને ધ્યાવે છે તે પરમાત્માને હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું પરમાત્મા જાણ અર્થાત્ ભાવ.

અહીં કેવળજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિરૂપ મુક્તિગત પરમાત્મા જેવો રાગાદિથી રહિત સ્વશુદ્ધ આત્મા સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૬.

સંકલ્પવિકલ્પનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે :—પુત્ર, સ્ત્રી, આદિ ચેતન અને (સોનું, ચાંદી આદિ) અચેતન બાહ્ય દ્રવ્યો 'આ મારાં છે' એવા સ્વરૂપવાળો (એવા મમત્વરૂપ પરિણામ તે) સંકલ્પ છે, 'હું સુખી, હું દુઃખી,' ઈત્યાદિ ચિત્તગત હર્ષવિષાદ આદિ પરિણામ તે વિકલ્પ છે. એ પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પનું સ્વરૂપ સર્વત્ર જાણવું.

अथ नित्यनिरञ्जनज्ञानमयपरमानन्दस्वभावशान्तशिवस्वरूपं दर्शयन्नाह—

१७) णिच्चु णिरंजणु णाणमउ परमाणंद–सहाउ ।
जो एहउ सो संतु सिउ तासु मुणिज्जहि भाउ ॥१७॥

नित्यो निरञ्जनो ज्ञानमयः परमानन्दस्वभावः ।
य ईदृशः स शान्तः शिवः तस्य मन्यस्व भावम् ॥१७॥

णिच्चु णिरंजणु णाणमउ परमाणंदसहाउ **द्रव्यार्थिकनयेन नित्योऽविनश्वरः, रागादिकर्म-मलरूपाञ्जनरहितत्वान्निरञ्जनः, केवलज्ञानेन निर्वृत्तत्वात् ज्ञानमयः, शुद्धात्मभावनोत्थ-वीतरागानन्दपरिणतत्वात्परमानन्दस्वभावः** जो एहउ सो संतु सिउ य **इत्थंभूतः स शान्तः शिवो भवति हे प्रभाकरभट्ट** तासु मुणिज्जहि भाउ **तस्य वीतरागत्वात् शान्तस्य परमानन्दसुखमयत्वात् शिवस्वरूपस्य त्वं जानीहि भावय। कं भावय। शुद्धबुद्धैकस्वभावमित्यभिप्रायः ॥१७॥**

आगे नित्य निरंजन ज्ञानमयी परमानंदस्वभाव शांत और शिवस्वरूपका वर्णन करते हैं—

गाथा–१७

अन्वयार्थ :—[**नित्यः**] द्रव्यार्थिकनयकर अविनाशी [**निरञ्जनः**] रागादिक उपाधिसे रहित अथवा कर्ममलरूपी अंजनसे रहित [**ज्ञानमयः**] केवलज्ञानसे परिपूर्ण और [**परमानंदस्वभावः**] शुद्धात्म भावना कर उत्पन्न हुए वीतराग परमानंदकर परिणत है, [**यः ईदृशः**] जो ऐसा है, [**सः**] वही [**शान्तः शिवः**] शांतरूप और शिवस्वरूप है, [**तस्य**] उसी परमात्माका [**भावं**] शुद्ध बुद्ध स्वभाव [**जानीहि**] हे प्रभाकरभट्ट, तू जान अर्थात् ध्यान कर ॥१७॥

હવે નિત્ય, નિરંજન, જ્ઞાનમય, પરમાનંદ સ્વભાવરૂપ શાંત શિવસ્વરૂપને દર્શાવતાં કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાર્થિકનયથી અવિનશ્વર, રાગાદિકર્મમળરૂપ અંજનથી રહિત હોવાથી નિરંજન, કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ હોવાથી જ્ઞાનમય, શુદ્ધ આત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ આનંદરૂપે પરિણમેલા હોવાથી પરમાનંદસ્વભાવી—એવા જે છે તે શાંત અને શિવ છે. હે પ્રભાકરભટ્ટ! જે વીતરાગ હોવાથી શાંત છે અને પરમાનંદરૂપ સુખમય હોવાથી શિવસ્વરૂપ છે. તેવા એક (કેવળ) શુદ્ધબુદ્ધ સ્વભાવને તું જાણ અર્થાત્ શુદ્ધબુદ્ધ સ્વભાવને જાણ એ અભિપ્રાય છે. ૧૭.

पुनश्च किंविशिष्टो भवति—

१८) जो णिय-भाउ ण परिहरइ जो पर-भाउ ण लेइ ।
जाणइ सयलु वि णिच्चु पर सो सिउ संतु हवेइ ।।१८।।

यो निजभावं न परिहरति यः परभावं न लाति ।
जानाति सकलमपि नित्यं परं स शिवः शान्तो भवति ।।१८।।

यः कर्ता निजभावमनन्तज्ञानादिस्वभावं न परिहरति यश्च परभावं कामक्रोधादिरूपमात्मरूपतया न गृह्णाति। पुनरपि कथंभूतः। जानाति सर्वमपि जगत्त्रयकालत्रयवर्तिवस्तुस्वभावं न केवलं जानाति द्रव्यार्थिकनयेन नित्य एव अथवा नित्यं सर्वकालमेव जानाति परं नियमेन। स इत्थंभूतः शिवो भवति शान्तश्च भवतीति। किं च अयमेव जीवः मुक्तावस्थायां व्यक्तिरूपेण शान्तः शिवसंज्ञां लभते संसारावस्थायां तु

आगे फिर उसी परमात्माका कथन करते हैं—

गाथा–१८

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**निज भावं**] अनंतज्ञानादिरूप अपने भावोंको [**न परिहरति**] कभी नहीं छोड़ता [**यः**] और जो [**परभावं**] कामक्रोधादिरूप परभावोंको [**न लाति**] कभी ग्रहण नहीं करता है, [**सकलमपि**] तीन लोक तीन कालकी सब चीजोंको [**परं**] केवल [**नित्यं**] हमेशा [**जानाति**] जानता है, [**सः**] वही [**शिवः**] शिवस्वरूप तथा [**शांतः**] शांतस्वरूप [**भवति**] है।

भावार्थ :—संसार अवस्थामें शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर सभी जीव शक्तिरूपसे परमात्मा

હવે ફરી તે પરમાત્માનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે અનંત જ્ઞાનાદિ નિજસ્વભાવને છોડતો નથી અને કામક્રોધાદિરૂપ પરભાવને નિજસ્વપણે ગ્રહણ કરતો નથી, ત્રણે જગતના, ત્રણે કાળના સમસ્ત વસ્તુસ્વભાવને જાણે છે, માત્ર જાણે છે એટલું જ નહિ પણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય જ અથવા નિત્ય સર્વકાળને જ નિયમથી જાણે છે તે શિવ છે અને શાંત છે.

વળી આ જ જીવ મુક્ત-અવસ્થામાં વ્યક્તિરૂપ શાંત અને શિવસંજ્ઞા પામે છે અને સંસાર-અવસ્થામાં શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી શક્તિરૂપે શાંત અને શિવસંજ્ઞા પામે છે. કહ્યું પણ છે

शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शक्तिरूपेणेति। तथा चोक्तम्—''परमार्थनयाय सदा शिवाय नमोऽस्तु''। पुनश्चोक्तम्—''शिवं परमकल्याणं निर्वाणं शान्तमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः॥'' अन्यः कोऽप्येको जगत्कर्ता व्यापी सदा मुक्तः शान्तः शिवोऽस्तीत्येवं न। अत्रायमेव शान्तशिवसंज्ञः शुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः॥१८॥

अथ पूर्वोक्तं निरञ्जनस्वरूपं सूत्रत्रयेण व्यक्तीकरोति—

१९) जासु ण वण्णु ण गंधु रसु जासु ण सद्दु ण फासु।
जासु ण जम्मणु मरणु णवि णाउ णिरंजणु तासु॥१९॥

२०) जासु ण कोहु ण मोहु मउ जासु ण माय ण माणु।
जासु ण ठाणु ण झाणु जिय सो जि णिरंजणु जाणु॥२०॥

२१) अत्थि ण पुण्णु ण पाउ जसु अत्थि ण हरिसु विसाउ।
अत्थि ण एक्कु वि दोसु जसु सो जि णिरंजणु भाउ॥२१॥ तियलं।

हैं, व्यक्तिरूपसे नहीं है। ऐसा कथन अन्य ग्रंथोंमें भी कहा है—'शिवमित्यादि' अर्थात् परमकल्याणरूप, निर्वाणरूप, महाशांत अविनश्वर ऐसे मुक्ति-पदको जिसने पा लिया है, वही शिव है, अन्य कोई, एक जगत्कर्ता सर्वव्यापी सदा मुक्त शांत नैयायिकोंका तथा वैशेषिक आदिका माना हुआ नहीं है। यह शुद्धात्मा ही शांत है, शिव है, उपादेय है॥१८॥

आगे पहले कहे हुए निरंजनस्वरूपको तीन दोहा-सूत्रोंसे प्रगट करते हैं—

કે ''परमार्थनयाय सदा शिवाय नमोऽस्तु।'' (**अर्थ** :—પરમાર્થનયથી સદા શિવને નમસ્કાર હો.) વળી કહ્યું પણ છે કે—''शिवं परमकल्याणं निर्वाणं शान्तमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः॥'' (**अर्थ** :—જે શિવરૂપ, પરમકલ્યાણરૂપ, નિર્વાણરૂપ, શાંત, અક્ષય છે અને જેણે મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે શિવ છે.) ''એક જગત્કર્તા, સર્વવ્યાપી, સદા મુક્ત, શાંત, શિવ છે'' એમ અન્ય કોઈપણ માને છે, પણ એમ નથી.

અહીં આ જ શાંત શિવસંજ્ઞાવાળો શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૮.

હવે પૂર્વોક્ત નિરંજનસ્વરૂપને ત્રણ સૂત્રોથી પ્રગટ કરે છે :—

यस्य न वर्णो न गन्धो रसः यस्य न शब्दो न स्पर्शः ।
यस्य न जन्म मरणं नापि नाम निरञ्जनस्तस्य ॥१६॥

यस्य न क्रोधो न मोहो मदः यस्य न माया न मानः ।
यस्य न स्थानं न ध्यानं जीव तमेव निरञ्जनं जानीहि ॥२०॥

अस्ति न पुण्यं न पापं यस्य अस्ति न हर्षो विषादः ।
अस्ति न एकोऽपि दोषो यस्य स एव निरञ्जनो भावः ॥२१॥ त्रिकलम्।

गाथा—१९-२१

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिस भगवान्के [**वर्णः**] सफेद, काला, लाल, पीला, नीलास्वरूप पाँच प्रकार वर्ण [**न**] नहीं है, [**गंधः रसः**] सुगंध दुर्गन्धरूप दो प्रकारकी गंध [**न**] नहीं है, मधुर, आम्ल (खट्टा), तिक्त, कटु, कषाय (क्षार) रूप पाँच रस नहीं हैं [**यस्य**] जिसके [**शब्दः न**] भाषा अभाषारूप शब्द नहीं है, अर्थात् सचित्त अचित्त मिश्ररूप कोई शब्द नहीं है, सात स्वर नहीं हैं, [**स्पर्शःन**] शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्ष, गुरु, लघु, मृदु, कठिनरूप आठ तरहका स्पर्श नहीं है, [**यस्य**] और जिसके [**जन्म न**] जन्म, जरा नहीं है, [**मरणं नापि**] तथा मरण भी नहीं है [**तस्य**] उसी चिदानंद शुद्धस्वभाव परमात्माकी [**निरंजनं नाम**] निरंजन संज्ञा है, अर्थात् ऐसे परमात्माको ही निरंजनदेव कहते हैं। फिर वह निरंजनदेव कैसा है—[**यस्य**] जिस सिद्ध परमेष्ठीके [**क्रोधः न**] गुस्सा नहीं है, [**मोहः मदः न**] मोह तथा कुल जाति आदि आठ तरहका अभिमान नहीं है, [**यस्य माया न मानः न**] जिसके माया व मान कषाय नहीं है, और [**यस्य**] जिसके [**स्थानं न**] ध्यानके स्थान नाभि, हृदय, मस्तक, आदि नहीं है [**ध्यानं न**] चित्तके रोकनेरूप ध्यान नहीं है, अर्थात् जब चित्त ही नहीं है तो रोकना किसका हो, [**स एव**] ऐसे निजशुद्धात्माको हे जीव, तू जान। सारांश यह हुआ, कि अपनी प्रतिसिद्धता (बड़ाई) महिमा, अपूर्व वस्तुका मिलना, और देखे सुने भोग इनकी इच्छारूप सब विभाव परिणामोंको छोड़कर अपने शुद्धात्माकी अनुभूतिस्वरूप निर्विकल्पसमाधिमें ठहरकर उस शुद्धात्माका अनुभव कर। पुनः वह निरंजन कैसा है—[**यस्य**] जिसके [**पुण्यं न पापं न अस्ति**] द्रव्यभावरूप पुण्य नहीं, तथा पाप नहीं है, [**हर्षः विषादः न**] रागद्वेषरूप खुशी व रंज नहीं हैं, [**यस्य**] और जिसके [**एकः अपि दोषः**] क्षुधा (भूख) आदि दोषोंमेंसे एक भी दोष नहीं है [**स एव**] वही शुद्धात्मा [**निरंजनः**] निरंजन है, ऐसा तू [**भावय**] जान।

यस्य मुक्तात्मनः शुक्लकृष्णरक्तपीतनीलरूपपञ्चप्रकारवर्णो नास्ति, सुरभिदुरभिरूपो-द्विप्रकारो गन्धो नास्ति, कटुकतीक्ष्णमधुराम्लकषायरूपः पञ्चप्रकारो रसो नास्ति, भाषात्मकाभाषात्मकादिभेदभिन्नः शब्दो नास्ति, शीतोष्णस्निग्धरूक्षगुरुलघुमृदुकठिनरूपोऽष्ट-प्रकारः स्पर्शो नास्ति, पुनश्च यस्य जन्म मरणमपि नैवास्ति तस्य चिदानन्दैकस्वभावपरमात्मनो निरञ्जनसंज्ञां लभते।। पुनश्च किंरूपः स निरञ्जनः। यस्य न विद्यते। किं किं न विद्यते। क्रोधो मोहो विज्ञानाद्यष्टविधमदभेदो यस्यैव मायामानकषायो यस्यैव नाभिहृदय-ललाटादिध्यानस्थानानि चित्तनिरोधलक्षणध्यानमपि यस्य न तमित्थंभूतं स्वशुद्धात्मानं हे जीव निरञ्जनं जानीहि। ख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपसमस्तविभावपरिणामान् त्यक्त्वा स्वशुद्धात्मानुभूतिलक्षणनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वानुभवेत्यर्थः।। पुनरपि किंस्वभावः स निरञ्जनः। यस्यास्ति न। किं किं नास्ति। द्रव्यभावरूपं पुण्यं पापं च।। पुनरपि किं नास्ति। रागरूपो हर्षो द्वेषरूपो विषादश्च। पुनश्च। नास्ति क्षुधाद्यष्टादशदोषेषु मध्ये चैकोऽपि दोषः। स एव शुद्धात्मा निरञ्जन इति हे प्रभाकरभट्ट त्वं जानीहि। *स्वशुद्धात्मसंवित्तिलक्षणवीतराग-निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वानुभवेत्यर्थः। किं च। एवंभूतसूत्रत्रयव्याख्यातलक्षणो निरञ्जनो ज्ञातव्यो न चान्यः कोऽपि निरञ्जनोऽस्ति परकल्पितः। अत्र सूत्रत्रयेऽपि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावो योऽसौ निरञ्जनो व्याख्यातः स एवोपादेय इति भावार्थः।।१९—२१।।

अथ धारणाध्येययन्त्रमन्त्रमण्डलमुद्रादिकं व्यवहारध्यानविषयं मन्त्रवादशास्त्रकथितं

भावार्थ :—ऐसे निज शुद्धात्माके परिज्ञानरूप वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें स्थित होकर तू अनुभव कर। इस प्रकार तीन दोहोंमें जिसका स्वरूप कहा गया है, उसे ही निरंजन जानो, अन्य कोई भी परिकल्पित निरंजन नहीं है। इन तीनों दोहोंमें जो निर्मल ज्ञान दर्शनस्वभाववाला **निरंजन** कहा गया है, वही उपादेय है।।१९-२१।।

आगे धारणा, ध्येय, यंत्र, मंत्र, मंडल, मुद्रा आदिक व्यवहारध्यानके विषय मंत्रवाद

ભાવાર્થ :—ત્રણ સૂત્રોમાં કહેવાયેલા આવા લક્ષણવાળો તેને જ નિરંજન જાણવો, પર કલ્પિત (બીજાઓએ કલ્પેલો) એવો બીજો કોઈ પણ નિરંજન નથી.

અહીં ત્રણ સૂત્રોમાં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળો જે (શુદ્ધ આત્મા) નિરંજન કહેવામાં આવ્યો તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૯-૨૧.

હવે મંત્રવાદશાસ્ત્રમાં વ્યવહારધ્યાનના વિષયભૂત જે ધારણા, ધ્યેય, યંત્ર, તંત્ર, મંત્ર,

---

* સ્વશુદ્ધ આત્માને વીતરાગ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સ્થિર થઈને અનુભવ એ અર્થ છે.

यत्तन्निर्दोषपरमात्माराधनाध्याने निषेधयन्ति—

२२) जाणु ण धारणु धेउ ण वि जासु ण जंतु ण मंतु ।
जासु ण मंडलु मुद्द ण वि सो मुणि देउँ अणंतु ॥२२॥

यस्य न धारणा ध्येयं नापि यस्य न यन्त्रं न मन्त्रः ।
यस्य न मण्डलं मुद्रा नापि तं मन्यस्व देवमनन्तम् ॥२२॥

यस्य परमात्मनो नास्ति न विद्यते। किं किम्। कुम्भकरेचकपूरकसंज्ञावायुधारणादिकं प्रतिमादिकं ध्येयमिति। पुनरपि किं किं तस्य। अक्षररचनाविन्यासरूपस्तम्भनमोहनादिविषयं यन्त्रस्वरूपं विविधाक्षरोच्चारणरूपं मन्त्रस्वरूपं च अपमण्डलवायुमण्डलपृथ्वीमण्डलादिकं गारुड-मुद्राज्ञानमुद्रादिकं च यस्य नास्ति तं परमात्मानं देवमाराध्यं द्रव्यार्थिकनयेनानन्तमविनश्वरमनन्त-

---

शास्त्रमें कहे गए हैं, उन सबका निर्दोष परमात्माकी आराधनारूप ध्यानमें निषेध किया है।

गाथा—२२

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिस परमात्माके [**धारणा न**] कुंभक, पूरक, रेचक नामवाली वायुधारणादिक नहीं है, [**ध्येयं नापि**] प्रतिमा आदि ध्यान करने योग्य पदार्थ भी नहीं है, [**यस्य**] जिसके [**यन्त्रः न**] अक्षरोंकी रचनारूप स्तंभन मोहनादि विषयक यंत्र नहीं है, [**मन्त्रः न**] अनेक तरहके अक्षरोंके बोलनेरूप मंत्र नहीं है, [**यस्य**] और जिसके [**मण्डलं न**] जलमंडल, वायुमंडल, अग्निमंडल, पृथ्वीमंडलादिक पवनके भेद नहीं हैं, [**मुद्रा न**] गारुडमुद्रा, ज्ञानमुद्रा आदि मुद्रा नहीं हैं, [**तं**] उसे [**अनन्तम्**] द्रव्यार्थिकनयसे अविनाशी तथा अनंत ज्ञानादिगुणरूप [**देवम् मन्यस्व**] **परमात्मदेव** जानो।

भावार्थ :—अतीन्द्रिय आत्मीक-सुखके आस्वादसे विपरीत जिह्वाइंद्रीके विषय (रस) को जीतके निर्मोह शुद्ध स्वभावसे विपरीत मोहभावको छोड़कर और वीतराग सहज आनंद परम समरसीभाव सुखरूपी रसके अनुभवका शत्रु जो नौ तरहका कुशील उसको

મંડલ, મુદ્રાદિક કહ્યાં છે તેનો નિર્દોષ પરમાત્માની આરાધનારૂપ ધ્યાનમાં નિષેધ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—અતીન્દ્રિય સુખના આસ્વાદથી વિપરીત જિહ્વેન્દ્રિયના વિષયને, નિર્મોહ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવથી પ્રતિકૂળ મોહને, વીતરાગ સહજાનંદરૂપ પરમસમરસીભાવસ્વરૂપ સુખરસના અનુભવથી પ્રતિપક્ષ નવ પ્રકારના અબ્રહ્મચર્યવ્રતને (કુશીલને) અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિના

ज्ञानादिगुणस्वभावं च मन्यस्व जानीहि। अतीन्द्रियसुखास्वादविपरीतस्य जिह्वेन्द्रियविषयस्य निर्मोहशुद्धात्मस्वभावप्रतिकूलस्य मोहस्य वीतरागसहजानन्दपरमसमरसीभावसुखरसानुभवप्रतिपक्षस्य नवप्रकाराब्रह्मव्रतस्य वीतरागनिर्विकल्पसमाधिघातकस्य मनोगतसंकल्पविकल्पजालस्य च विजयं कृत्वा हे प्रभाकरभट्ट शुद्धात्मानमनुभवेत्यर्थः। तथा चोक्तम्—''अक्खाण रसणी कम्माण मोहणी तह वयाण बंभं च। गुत्तिसु य मणगुत्ती चउरो दुक्खेहिं सिज्झंति।।'' **।।२२।।**

अथ वेदशास्त्रेन्द्रियादिपरद्रव्यालम्बनाविषयं च वीतरागनिर्विकल्पसमाधिविषयं च परमात्मानं प्रतिपादयन्ति—

२३) वेयहिँ सत्थहिँ इंदियहिँ जो जिय मुणहु ण जाइ ।
णिम्मल–झाणहँ जो विसउ सो परमप्पु अणाइ ।।२३।।

तथा निर्विकल्पसमाधिके घातक मनके संकल्प विकल्पोंको त्यागकर हे प्रभाकर भट्ट, तू शुद्धात्माका अनुभव कर। ऐसा ही दूसरी जगह भी कहा है—''**अक्खाणेति**'' इसका आशय इस तरह है, कि इन्द्रियोंमें जीभ प्रबल होती है, ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंमें मोह कर्म बलवान होता है, पाँच महाव्रतोंमें ब्रह्मचर्य व्रत प्रबल है, और तीन गुप्तियोंमेंसे मनोगुप्ति पालना कठिन है। ये चार बातें मुश्किलसे सिद्ध होती हैं।।२२।।

आगे वेद, शास्त्र, इन्द्रियादि परद्रव्योंके अगोचर और वीतराग निर्विकल्प समाधिके गोचर (प्रत्यक्ष) ऐसे परमात्माका स्वरूप कहते हैं—

घातक मनना संकल्पविकल्पनी जाळने जीतीने हे प्रभाकरभट्ट! तुं शुद्ध आत्मानो अनुभव कर एवो भावार्थ छे. कह्युं पण छे के :—

[१]**अकखाण रसणी कम्माण मोहणी तह वयाण बंभं च। गुत्तीसु य मणगुत्ती चउरो दुक्खेहिं सिज्झंति।।**

અર્થ :—ઇન્દ્રિયોમાં જીભ પ્રબળ છે, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મોમાં મોહનીય બળવાન છે, તથા પાંચમહાવ્રતોમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત પ્રબળ છે અને ત્રણ ગુપ્તિઓમાં મનોગુપ્તિ પાળવી કઠણ છે; એ ચારે ભાવો મુશ્કેલીથી સિદ્ધ થાય છે. ૨૨.

હવે વેદ, શાસ્ત્ર ઇન્દ્રિયાદિ પરદ્રવ્યના અવલંબનને અગોચર અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિને ગોચર પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :—

૧. અનગાર ધર્મામૃત પૃ. ૨૬૨, હિન્દી પૃ. ૪૦૩

वेदैः शास्त्रैरिन्द्रियैः यो जीव मन्तुं न याति।
निर्मलध्यानस्य यो विषयः स परमात्मा अनादिः ॥२३॥

वेदशास्त्रेन्द्रियैः कृत्वा योऽसौ मन्तुं ज्ञातुं न याति। पुनश्च कथंभूतो यः। मिथ्याविरतिप्रमादकषाययोगाभिधानपञ्चप्रत्ययरहितस्य निर्मलस्य स्वशुद्धात्मसंवित्तिसंजातनित्यानन्दैकसुखामृतास्वादपरिणतस्य ध्यानस्य विषयः। पुनरपि कथंभूतो यः। अनादिः स परमात्मा भवतीति हे जीव जानीहि। तथा चोक्तम्—''अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रपाण्डित्यमन्यथा। अन्यथा परमं तत्त्वं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा॥'' अत्रार्थभूत ★एवं

गाथा—२३

अन्वयार्थ :—[**वेदैः**] केवलीकी दिव्यवाणीसे [**शास्त्रैः**] महामुनियोंके वचनोंसे तथा [**इन्द्रियैः**] इंद्रिय और मनसे भी [**यः**] जो शुद्धात्मा [**मन्तुं**] जाना [**न याति**] नहीं जाता है, अर्थात् वेद, शास्त्र, ये दोनों शब्द अर्थस्वरूप हैं, आत्मा शब्दातीत है, तथा इन्द्रिय, मन विकल्परूप हैं, और मूर्तीक पदार्थको जानते हैं, वह आत्मा निर्विकल्प है, अमूर्तीक है, इसलिए इन तीनोंसे नहीं जान सकते। [**यः**] जो आत्मा [**निर्मलध्यानस्य**] निर्मल ध्यानके [**विषयः**] गम्य है, [**स**] वही [**अनादिः**] आदि अंत रहित [**परमात्मा**] परमात्मा है।

भावार्थ :—मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय, योग–इन पाँच तरह आस्रवोंसे रहित निर्मल निज शुद्धात्माके ज्ञानकर उत्पन्न हुए नित्यानंद सुखामृतका आस्वाद उस स्वरूप परिणत निर्विकल्प अपने स्वरूपके ध्यानकर स्वरूपकी प्राप्ति है। आत्मा ध्यानगम्य ही है, शास्त्रगम्य नहीं है, क्योंकि जिनको शास्त्र सुननेसे ध्यानकी सिद्धि हो जाए, वे ही आत्माका अनुभव कर सकते हैं, जिन्होंने पाया, उन्होंने ध्यानसे ही पाया है, और शास्त्र सुनना तो ध्यानका उपाय है, ऐसा समझकर अनादि अनंत चिद्रूपमें अपना परिणमन लगाओ। दूसरी जगह भी 'अन्यथा' इत्यादि कहा है। उसका यह भावार्थ है, कि वेद शास्त्र तो अन्य तरह ही हैं, नय प्रमाणरूप हैं, तथा ज्ञानकी पंडिताई कुछ और ही है, वह आत्मा निर्विकल्प है, नय प्रमाण निक्षेपसे रहित है, वह परमतत्त्व तो केवल आनन्दरूप है, और ये लोक अन्य ही मार्गमें लगे हुए हैं, सो वृथा

કહ્યું પણ છે કે :—[१]''अन्यथा वेदपाण्डित्यं शास्त्रपाण्डित्यमन्यथा। अन्यथा परमं तत्त्वं लोकाः क्लिश्यन्ति चान्यथा॥''

અર્થ :—વેદપાંડિત્ય અન્ય પ્રકારે છે, શાસ્ત્રપાંડિત્ય અન્ય પ્રકારે છે લોકો અન્ય પ્રકારે કલેશ (કષ્ટ) કરે છે અને પરમાત્મા કોઈ અન્ય પ્રકારે છે.

૧. જુઓ યશસ્તિલક ૫-૨૫૧ ★. પાઠાન્તર :—एव–एवं

शुद्धात्मोपादेयो अन्यद्धेयमिति भावार्थः॥२३॥

अथ योऽसौ वेदादिविषयो न भवति परमात्मा समाधिविषयो भवति पुनरपि तस्यैव स्वरूपं व्यक्तं करोति—

२४) केवल–दंसण–णाणमउ केवल–सुक्ख–सहाउ।
केवल–वीरिउ सो मुणहि जो जि परावरु भाउ॥२४॥

केवलदर्शनज्ञानमयः केवलसुखस्वभावः।
केवलवीर्यस्तं मन्यस्व य एव परापरो भावः॥२४॥

केवलोऽसहायः ज्ञानदर्शनाभ्यां निर्वृत्तः केवलदर्शनज्ञानमयः केवलानन्तसुखस्वभावः केवलानन्तवीर्यस्वभाव इति यस्तमात्मानं मन्यस्व जानीहि। पुनश्च कथंभूतः य एव। यः

क्लेश कर रहे हैं। इस जगह अर्थरूप शुद्धात्मा ही उपादेय है, अन्य सब त्यागने योग्य हैं, यह सारांश समझना॥२३॥

आगे कहते हैं कि जो परमात्मा वेदशास्त्रगम्य तथा इन्द्रियगम्य नहीं, केवल परमसमाधिरूप निर्विकल्पध्यानकर ही गम्य है, इसिलिए उसीका स्वरूप फिर कहते हैं—

गाथा–२४

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**केवलदर्शन ज्ञानमयः**] केवलज्ञान केवलदर्शनमयी है, अर्थात् जिसके परवस्तुका आश्रय (सहायता) नहीं, आप ही सब बातोंमें परिपूर्ण ऐसे ज्ञान दर्शनवाला है, [**केवलसुखस्वभावः**] जिसका केवलसुख स्वभाव है, और जो [**केवलवीर्यः**] अनंतवीर्यवाला है, [**स एव**] वही [**परापरभावः**] उत्कृष्ट अर्हंतपरमेष्ठीसे भी अधिक स्वभाववाला सिद्धरूप शुद्धात्मा है [**मन्यस्व**] ऐसा मानो।

भावार्थ :—परमात्माके दो भेद हैं, पहला सकलपरमात्मा दूसरा निष्कलपरमात्मा

અહીં અર્થભૂત શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ હેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૩.

હવે જે પરમાત્મા વેદાદિનો વિષય નથી, સમાધિનો વિષય છે તેનું જ ફરી સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે :—

હવે 'ત્રિભુવનવંદિત' (ત્રણ લોકથી વંદિત) ઈત્યાદિ લક્ષણોથી યુક્ત જે શુદ્ધાત્મા કહેવામાં આવ્યો તે લોકાગ્રે રહે છે તેમ કહે છે :—

परापरः परेभ्योऽर्हत्परमेष्ठिभ्यः पर उत्कृष्टो मुक्तिगतः शुद्धात्मा भावः पदार्थः स एव सर्वप्रकारेणोपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥२४॥

अथ त्रिभुवनवन्दित इत्यादिलक्षणैर्युक्तो योऽसौ शुद्धात्मा भणितः स लोकाग्रे तिष्ठतीति कथयति—

२५) एयहिँ जुत्तउ लक्खणहिँ जो परु णिक्कलु देउ।
सो तहिँ णिवसइ परम-पइ जो तइलोयहँ झेउ ॥२५॥

एतैर्युक्तो लक्षणैः यः परो निष्कलो देवः।
स तत्र निवसति परमपदे यः त्रैलोक्यस्य ध्येयः ॥२५॥

एतैस्त्रिभुवनवन्दितादिलक्षणैः पूर्वोक्तैर्युक्तो यः। पुनश्च कथंभूतो यः। परः परमात्मस्वभावः। पुनरपि किंविशिष्टः। निष्कलः पञ्चविधशरीररहितः। पुनरपि किंविशिष्टः।

उनमेंसे कल अर्थात् शरीर सहित जो अरहंत भगवान् हैं, वे साकार हैं, और जिनके शरीर नहीं, ऐसे निष्कल परमात्मा निराकारस्वरूप सिद्धपरमेष्ठी हैं, वे सकल परमात्मासे भी उत्तम हैं, वही सिद्धरूप शुद्धात्मा ध्यान करने योग्य है॥२४॥

आगे तीन लोककर वंदना करने योग्य पूर्व कहे हुए लक्षणों सहित जो शुद्धात्मा कहा गया है, वही लोकके अग्रमें रहता है, यही कहते हैं—

गाथा—२५

अन्वयार्थ :—[**एतैः लक्षणैः**] 'तीन भुवनकर वंदनीक' इत्यादि जो लक्षण कहे थे, उन लक्षणोंकर [**युक्तः**] सहित [**परः**] सबसे उत्कृष्ट [**निष्कलः**] औदारिक, वैक्रियिक, आहारक, तैजस, कार्माण ये पाँच शरीर जिसके नहीं है, अर्थात् निराकार है, [**देवः**] तीन लोककर आराधित जगतका देव है, [**यः**] ऐसा जो परमात्मा सिद्ध है, [**सः**] वही [**तत्र परमपदे**] उस लोकके शिखर पर [**निवसति**] विराजमान है, [**यः**] जो कि [**त्रैलोक्यस्य**] तीन लोकका [**ध्येयः**] ध्येय (ध्यान करने योग्य) है।

भावार्थ :—यहाँ पर जो सिद्धपरमेष्ठीका व्याख्यान किया है, उसीके समान अपना भी स्वरूप है, वही उपादेय (ध्यान करने योग्य) है, जो सिद्धालय है, वह देहालय है, अर्थात्

અહીં મુક્ત જીવ જેવું પોતાનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૫.

देवस्त्रिभुवनाराध्यः स एव परमपदे मोक्षे निवसति। यत्पदं कथंभूतम्। त्रैलोक्यस्यावसानमिति। अत्र तदेव मुक्तजीवसदृशं स्वशुद्धात्मस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः॥२५॥ एवं त्रिविधात्मकथनप्रथममहाधिकारमध्ये मुक्तिगतसिद्धजीवव्याख्यानमुख्यत्वेन दोहकसूत्रदशकं गतम्।

अत ऊर्ध्वं प्रक्षेपपञ्चक*मन्तर्भूतचतुर्विंशतिसूत्रपर्यन्तं यादृशो व्यक्तिरूपः परमात्मा मुक्तौ तिष्ठति तादृशः शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण देहेपि तिष्ठतीति कथयन्ति। तद्यथा—

२६) जेहउ णिम्मलु णाणमउ सिद्धिहिँ णिवसइ देउ।
तेहउ णिवसइ बंभु परु देहहँ मं करि भेउ॥२६॥

यादृशो निर्मलो ज्ञानमयः सिद्धौ निवसति देवः।
तादृशो निवसति ब्रह्मा परः देहे मा कुरु भेदम्॥२६॥

जैसा सिद्धलोकमें विराज रहा है, वैसा ही हंस (आत्मा) इस घट (देह) में विराजमान है॥२५॥

इस प्रकार जिसमें तीन तरहके आत्माका कथन है, ऐसे प्रथम महाधिकारमें मुक्तिको प्राप्त हुए सिद्धपरमात्माके व्याख्यानकी मुख्यताकर चौथे स्थलमें दश दोहा-सूत्र कहे। आगे पाँच क्षेपक मिले हुए चौबीस दोहोंमें जैसा प्रगटरूप परमात्मा मुक्तिमें है, वैसा ही शुद्धनिश्चयनयकर देहमें भी शक्तिरूप है, ऐसा कहते हैं—

गाथा—२६

अन्वयार्थ :—[**यादृशः**] जैसा केवलज्ञानादि प्रगटस्वरूप कार्यसमयसार [**निर्मलः**] उपाधि रहित भावकर्म-द्रव्यकर्म-नोकर्मरूप मलसे रहित [**ज्ञानमयः**] केवलज्ञानादि अनंत गुणरूप सिद्धपरमेष्ठी [**देवः**] देवाधिदेव परम आराध्य [**सिद्धौ**] मुक्तिमें [**निवसति**] रहता है, [**तादृशः**] वैसा ही सब लक्षणों सहित [**परः ब्रह्मा**] परब्रह्म, शुद्ध, बुद्ध, स्वभाव परमात्मा,

---

આ પ્રમાણે જેમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું કથન છે એવા પ્રથમ મહાધિકારમાં મુક્તિગત સિદ્ધ જીવના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી દશ દોહકસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી પાંચ પ્રક્ષેપક સહિત ચોવીસ સૂત્રો સુધી જેવો વ્યક્તિરૂપ પરમાત્મા મુક્તિમાં છે તેવો જ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે દેહમાં પણ છે એમ કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—

---

* પાઠાન્તર :—मन्तर्भूत-मन्तर्भाव

यादृशः केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपः कार्यसमयसारः, निर्मलो भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्ममलरहितः, ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणपरिणतः सिद्धो मुक्तो मुक्तौ निवसति तिष्ठति देवः परमाराध्यः तादृशः पूर्वोक्तलक्षणसदृशः निवसति तिष्ठति ब्रह्मा शुद्धबुद्धैकस्वभावः परमात्मा पर उत्कृष्टः। क्व निवसति। देहे। केन। शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन। कथंभूतेन। शक्तिरूपेण हे प्रभाकरभट्ट भेदं मा कार्षीस्त्वमिति। तथा चोक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः मोक्षप्राभृते—''णमिएहिं जं णमिज्ज़इ झाइज्जइ झाइएहिं अणवरयं। थुव्वंतेहिं थुणिज़्इ देहत्थं किं पि तं मुणह।।' **अत्र स एव परमात्मोपादेय इति भावार्थः।।२६।।**

उत्कृष्ट शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर शक्तिरूप परमात्मा [देहे] शरीरमें [निवसति] तिष्ठता है, इसलिये हे प्रभाकरभट्ट, तूँ [भेदम्] सिद्ध भगवान्में और अपनेमें भेद [मा कुरु] मत कर। ऐसा ही मोक्षपाहुड़में श्री कुन्दकुन्दाचार्यने भी कहा है ''णमिएहिं'' इत्यादि—इसका यह अभिप्राय है कि जो नमस्कार योग्य महापुरुषोंसे भी नमस्कार करने योग्य है, स्तुति करने योग्य सत्पुरुषोंसे स्तुति किया गया है, और ध्यान करने योग्य आचार्यपरमेष्ठी वगैरहसे भी ध्यान करने योग्य ऐसा जीवनामा पदार्थ इस देहमें बसता है, उसको तूँ परमात्मा जान।

भावार्थ :—वही परमात्मा उपादेय है।।२६।।

ભાવાર્થ :—ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ એવા મળથી રહિત જ્ઞાનમય-કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ-કેવળજ્ઞાનમાં અન્તર્ભૂત અનંતગુણરૂપે પરિણત, સિદ્ધ-મુક્ત, કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારરૂપ પરમ આરાધ્ય એવા દેવ મુક્તિમાં રહે છે તેવો જ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો પરબ્રહ્મ શુદ્ધ બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મા-પરમાત્મા-શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી શક્તિરૂપે દેહમાં રહે છે. તેથી હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું સિદ્ધભગવાન અને પોતામાં ભેદ ન કર. મોક્ષપ્રાભૃત (ગાથા ૧૦૩)માં શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું પણ છે કે—''**णमिएहिं जं णमिज़्इ झाइएहिं अणवरयं। थुव्वंतेहिं थुणिज़्इ देहत्थं किं पि तं मुणइ।।**''

અર્થ :—બીજાઓ વડે જેમને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે એવા મહાપુરુષોથી પણ જેમને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે, બીજાઓ વડે જેમને ધ્યાવવામાં આવે છે એવા આચાર્યપરમેષ્ઠી આદિથી પણ જેમને ધ્યાવવામાં આવે છે અને બીજાઓ વડે જેમને સ્તવવામાં આવે છે એવા સત્પુરુષોથી પણ જેમને સ્તવવામાં આવે છે એવો જે કોઈ (જીવપદાર્થ) દેહમાં રહેલ છે તે પરમાત્માને તું જાણ.

અત્રે તે જ પરમાત્મા ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૬.

अथ येन शुद्धात्मना स्वसंवेदनज्ञानचक्षुषावलोकितेन पूर्वकृतकर्माणि नश्यन्ति तं किं न जानासि त्वं हे योगिन्निति कथयन्ति—

२७) जें दिट्ठें तुट्टंति लहु कम्मइँ पुव्व-कियाइँ।
सो परु जाणहि जोइया देहि वसंतु ण काइँ ॥२७॥

येन दृष्टेन त्रुट्यन्ति लघु कर्माणि पूर्वकृतानि।
तं परं जानासि योगिन् देहे वसन्तं न किम् ॥२७॥

जें दिट्ठें तुट्टंति लहु कम्मइं पुव्वकियाइं **येन परमात्मना दृष्टेन सदानन्दैकरूपवीतराग-निर्विकल्पसमाधिलक्षणनिर्मललोचनेनावलोकितेन त्रुटयन्ति शतचूर्णानि भवन्ति लघु शीघ्रम् अन्तर्मुहूर्तेन। कानि। परमात्मनः प्रतिबन्धकानि स्वसंवेद्याभावोपार्जितानि पूर्वकृतकर्माणि** सो परु

आगे जिस शुद्धात्माको सम्यग्ज्ञान-नेत्रसे देखनेसे पहले उपार्जन किए हुए कर्म नाश हो जाते हैं, उसे हे योगिन्, तू क्यों नहीं पहचानता, ऐसा कहते हैं—

गाथा—२७

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिस परमात्माको [**दृष्टेन**] सदा आनंदरूप वीतराग निर्विकल्प समाधिस्वरूप निर्मल नेत्रोंकर देखनेसे [**लघु**] शीघ्र ही [**पूर्वकृतानि**] निर्वाणके रोकनेवाले पूर्व उपार्जित [**कर्माणि**] कर्म [**त्रुट्यन्ति**] चूर्ण हो जाते हैं, अर्थात् सम्यग्ज्ञानके अभावसे (अज्ञानसे) जो पहले शुभ अशुभ कर्म कमाये थे, वे निजस्वरूपके देखनेसे ही नाश हो जाते हैं, [**तं परं**] उस सदानंदरूप परमात्माको [**देहं वसन्तं**] देहमें बसते हुए भी [**हे योगिन्**] हे योगी [**किं न जानासि**] तू क्यों नहीं जानता ?

भावार्थ :—जिसके जाननेसे कर्म-कलंक दूर हो जाते हैं वह आत्मा शरीरमें निवास करता हुआ भी देहरूप नहीं होता, उसको तूँ अच्छी तरह पहचान और दूसरे अनेक प्रपंचों

હવે સ્વસંવેદન રૂપ જ્ઞાનચક્ષુ વડે જે શુદ્ધાત્માને અવલોકવાથી પૂર્વકૃત કર્મો નાશ પામે છે તેને હે યોગી! તું કેમ જાણતો નથી? એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—સદાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્વરૂપ નિર્મળ નેત્રથી જે પરમાત્માને અવલોકવાથી પરમાત્માનાં પ્રતિબંધક, સ્વસંવેદન (જ્ઞાન)ના અભાવથી (અજ્ઞાન ભાવથી) ઉપાર્જિત કરેલાં પૂર્વકૃત કર્મોના શીઘ્ર-અન્તર્મુહૂર્તમાં સેંકડો ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે તે

जाणहि जोइया देहि वसंतु ण काइं **तं नित्यानन्दैकस्वभावं स्वात्मानं परमोत्कृष्टं किं न जानासि हे योगिन्। कथंभूतमपि। स्वदेहे वसन्तमपीति। अत्र स एवोपादेय इति भावार्थः॥२७॥**

अथ ऊर्ध्वं प्रक्षेपपञ्चकं कथयन्ति। तद्यथा—

२८) जित्थु ण इंदिय-सुह-दुहइँ जित्थु ण मण-वावारु।
सो अप्पा मुणि जीव तुहुँ अण्णु परिं अवहारु॥२८॥

यत्र नेन्द्रियसुखदुःखानि यत्र न मनोव्यापारः।
तं आत्मानं मन्यस्व जीव त्वं अन्यत्परमपहर॥२८॥

जित्थु ण इंदियसुहदुहइं जित्थु ण मणवावारु **यत्र शुद्धात्मस्वरूपे न सन्ति न**

(झगड़ों) को तो जानता है; अपने स्वरूपकी तरफ क्यों नहीं देखता? वह निज स्वरूप ही उपादेय है, अन्य कोई नहीं है॥२७॥

इससे आगे पाँच प्रक्षेपकों द्वारा आत्मा ही का कथन करते हैं—

गाथा—२८

अन्वयार्थ :—[**यत्र**] जिस शुद्ध आत्मस्वभावमें [**इन्द्रियसुखदुःखानि**] आकुलता रहित अतीन्द्रियसुखसे विपरीत जो आकुलताके उत्पन्न करनेवाले इन्द्रियजनित सुख दुःख [**न**] नहीं हैं, [**यत्र**] जिसमें [**मनोव्यापारः**] संकल्प-विकल्परूप मनका व्यापार भी [**न**] नहीं है, अर्थात् विकल्प रहित परमात्मासे व्यापार जुदे हैं, [**तं**] उस पूर्वोक्त लक्षणावालेको [**हे जीव त्वं**] हे जीव, तू [**आत्मानं**] आत्माराम [**मन्यस्व**] मान, [**अन्यत्परम्**] अन्य सब विभावोंको [**अपहर**] छोड़।

भावार्थ :—ज्ञानानन्दस्वरूप निज शुद्धात्माको निर्विकल्पसमाधिमें स्थिर होकर जान,

---

ઉત્કૃષ્ટ, નિત્ય આનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો નિજ આત્મા સ્વદેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ હે યોગી! તેને તું કેમ જાણતો નથી?

અહીં તે જ આત્મા ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૨૭.

ત્યાર પછી પાંચ પ્રક્ષેપકોને કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી

विद्यन्ते। कानि। अनाकुलत्वलक्षणपारमार्थिकसौख्यविपरीतान्याकुलत्वोत्पादकानीन्द्रियसुख-दुःखानि यत्र च निर्विकल्पपरमात्मनो विलक्षणः संकल्पविकल्परूपो मनोव्यापारो नास्ति। सो अप्पा मुणि जीव तुहुं अण्णु परिं अवहारु **तं पूर्वोक्तलक्षणं स्वशुद्धात्मानं मन्यस्व नित्यानन्दैकरूपं वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा जानीहि हे जीव, त्वम् अन्य-त्परमात्मस्वभावाद्विपरीतं पञ्चेन्द्रियविषयस्वरूपादिविभावसमूहं परस्मिन् दूरे सर्वप्रकारेणापहर त्यजेति तात्पर्यार्थः। निर्विकल्पसमाधौ सर्वत्र वीतरागविशेषणं किमर्थं कृततं इति पूर्वपक्षः। परिहारमाह। यत एव हेतोः वीतरागस्तत एव निर्विकल्प इति हेतुहेतुमद्भावज्ञापनार्थम्, अथवा ये सरागिणोऽपि सन्तो वयं निर्विकल्पसमाधिस्था इति वदन्ति तन्निषेधार्थम्, अथवा**

अन्य परमात्मस्वभावसे विपरीत पाँच इन्द्रियोंके विषय आदि सब विकार परिणामोंको दूरसे ही त्याग, उनका सर्वथा ही त्याग कर। यहाँ पर किसी शिष्यने प्रश्न किया कि निर्विकल्पसमाधिमें सब जगह वीतराग विशेषण क्यों कहा है? उसका उत्तर कहते हैं—जहाँ पर वीतरागता है, वहीं निर्विकल्पसमाधिपना है, इस रहस्यको समझानेके लिये अथवा जो रागी हुए कहते हैं कि हम निर्विकल्पसमाधिमें स्थित हैं, उनके निषेधके लिये वीतरागता सहित निर्विकल्पसमाधिका कथन किया गया है, अथवा सफेद शंखकी तरह स्वरूप प्रगट करनेके लिये कहा गया है,

---

વિપરીત, આકુળતાને ઉત્પન્ન કરનાર, ઇન્દ્રિયજનિત સુખદુઃખ નથી અને જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પ પરમાત્માથી વિલક્ષણ, સંકલ્પવિકલ્પરૂપ મનોવ્યાપાર નથી તે નિજ શુદ્ધાત્માને હે જીવ! તું જાણ–નિત્યાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને જાણ, પરમાત્મસ્વભાવથી વિપરીત, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસ્વરૂપ આદિ અન્ય વિભાવસમૂહને દૂરથી જ સર્વ પ્રકારે છોડ. એ તાત્પયાર્થ છે.

પૂર્વપક્ષ :—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સર્વત્ર 'વીતરાગ' વિશેષણ શા માટે લગાડવામાં આવ્યું છે?

તેનું સમાધાન :—વીતરાગ હોવાના કારણે જ તે નિર્વિકલ્પ છે એમ કારણ ને કાર્યપણું જણાવવા માટે (કારણ કે તે વીતરાગ છે તેથી જ તે નિર્વિકલ્પ છે એમ [૧]હેતુ–હેતુમાનનો ભાવ જણાવવા માટે.); અથવા પોતે સરાગી હોવા છતાં પણ અમે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીએ છીએ એમ જેઓ કહે છે તેમના નિષેધ અર્થે; અથવા શ્વેતશંખની જેમ આ સ્વરૂપવિશેષણ છે એમ સમજવા માટે, (જેમ શંખ છે તે શ્વેત જ હોય છે તેમ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ હોય છે તે વીતરાગ રૂપ જ હોય છે, એ રીતે સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે)

---

૧. વીતરાગપણું હેતુ છે, નિર્વિકલ્પપણું હેતુમાન (કાર્ય) છે.

श्वेतशङ्खवत्स्वरूपविशेषणमिदम् इति परिहारत्रयं निर्दोषिपरमात्मशब्दादिपूर्वपक्षेऽपि योजनीयम् ॥२८॥

अथ यः परमात्मा व्यवहारेण देहे तिष्ठति निश्चयेन स्वस्वरूपे तमाह—

२९) देहादेहहिँ जो वसइ भेयाभेय-णएण ।
सो अप्पा मुणि जीव तुहुँ किं अण्णेँ बहुएण ॥२९॥

देहादेहयोः यो वसति भेदाभेदनयेन ।
तमात्मानं मन्यस्व जीव त्वं किमन्येन बहुना ॥२९॥

देहादेहयोरधिकरणभूतयोर्यो वसति। केन। भेदाभेदनयेन। तथाहि—अनुप-

अर्थात् जो शंख होगा, वह श्वेत ही होगा, उसी प्रकार जो निर्विकल्पसमाधि होगी, वह वीतरागतारूप ही होगी ॥२८॥

आगे यह परमात्मा व्यवहारनयसे तो इस देहमें ठहर रहा है, लेकिन निश्चयनयकर अपने स्वरूपमें ही तिष्ठता है, ऐसी आत्माको कहते हैं—

गाथा–२९

अन्वयार्थ :—[यः] जो [भेदाभेदनयेन देहादेहयोः वसति] अनुपचरितअसद्भूतव्यवहारनयकर अपनेसे भिन्न जड़रुप देहमें तिष्ठ रहा है, और शुद्ध निश्चयनयकर अपने आत्मस्वभावमें ठहरा हुआ है, अर्थात् व्यवहारनयकर तो देहसे अभेदरूप (तन्मय) है, और निश्चयसे सदा कालसे अत्यन्त जुदा है, अपने स्वभावमें स्थित है, [तं] उसे [हे जीव त्वं] हे जीव, तूँ [आत्मानं] परमात्मा [मन्यस्व] जान। अर्थात् नित्यानंद वीतराग निर्विकल्पसमाधिमें ठहरके अपने आत्माका ध्यान कर। [अन्येन] अपनेसे भिन्न [बहुना] देह रागादिकोंसे [किम्] तुझे क्या प्रयोजन है ?

'વીતરાગ' એવું વિશેષણ મૂકવાનો હેતુ છે.

એ રીતે ત્રણ પરિહારને નિર્દોષ પરમાત્મા વગેરે શબ્દના પૂર્વપક્ષમાં પણ યોજવા જોઈએ. ૨૮.

હવે જે પરમાત્મા વ્યવહારથી દેહમાં રહે છે અને નિશ્ચયથી સ્વસ્વરૂપમાં રહે છે તેને (એવા આત્માને) કહે છે :—

चरितासद्भूतव्यवहारेणाभेदनयेन स्वपरमात्मनोऽभिन्ने स्वदेहे वसति शुद्धनिश्चयनयेन तु भेदनयेन स्वदेहाद्भिन्ने स्वात्मनि वसति यः तमात्मानं मन्यस्व जानीहि हे जीव नित्यानन्दैकवीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। किमन्येन शुद्धात्मनो भिन्नेन देहरागादिना बहुना। अत्र योऽसौ देहे वसन्नपि निश्चयेन देहरूपो न भवति स एव स्वशुद्धात्मोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥२६॥

अथ जीवाजीवयोरेकत्वं मा कार्षीर्लक्षणभेदेन भेदोऽस्तीति निरूपयति—

३०) जीवाजीव म एक्कु करि लक्खण भेएँ भेउ।
जो परु सो परु भणमि मुणि अप्पा अप्पु अभेउ॥३०॥

जीवाजीवौ मा एकौ कुरु लक्षणभेदेन भेदः।
यत्परं तत्परं भणामि मन्यस्व आत्मन आत्मना अभेदः॥३०॥

भावार्थ :—देहमें रहता हुआ भी निश्चयसे देहस्वरूप जो नहीं होता, वही निज शुद्धात्मा उपादेय है॥२९॥

आगे जीव ओर अजीवमें लक्षणके भेदसे भेद है, तू दोनोंको एक मत जान, ऐसा कहते हैं— हे प्रभाकरभट्ट,

गाथा—३०

अन्वयार्थ :—[जीवाजीवौ] जीव और अजीवको [एकौ] एक [मा कार्षीः] मत कर क्योंकि इन दोनोंमें [लक्षणभेदेन] लक्षणके भेदसे [भेदः] भेद है [यत्परं] जो परके सम्बन्धसे उत्पन्न हुए रागादि विभाव (विकार) हैं, [तत्परं] उनको पर (अन्य) [मन्यस्व]

ભાવાર્થ :—જે અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી-અભેદનયથી-સ્વપરમાત્માથી અભિન્ન સ્વદેહમાં રહે છે અને શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી-ભેદનયથી સ્વદેહથી ભિન્ન સ્વાત્મામાં રહે છે, તેને હે જીવ! તું આત્મા જાણ—નિત્યાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને ભાવ. શુદ્ધાત્માથી ભિન્ન એવા દેહ રાગાદિ અનેક પદાર્થોથી તારે શું પ્રયોજન છે?

અહીં જે દેહમાં રહેવા છતાં પણ નિશ્ચયથી દેહરૂપ થતો નથી તે જ સ્વશુદ્ધાત્મા ઉપાદેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૨૯.

હવે જીવ અને અજીવનું એકત્વ ન કર, કારણ કે લક્ષણના ભેદથી તે બન્નેમાં ભેદ છે એમ કહે છે :—

हे **प्रभाकरभट्ट जीवाजीवावेकौ मा कार्षीः। कस्मात्। लक्षणभेदेन भेदोऽस्ति तद्यथा —रसादिरहितं शुद्धचैतन्यं जीवलक्षणम्। तथा चोक्तं प्राभृते—**''अरसमरूवमगंधं अव्वत्तं चेदणागुणमसद्दं जाण अलिंगग्गहणं जीवमणिद्दिट्ठसंठाणं।।'' **इत्थंभूतशुद्धात्मनो भिन्नमजीवलक्षणम्। तच्च द्विविधम्। जीवसंबन्धमजीवसंबन्धं च। देहरागादिरूपं जीवसंबन्धं,**

समझ [**च**] और [**आत्मनः**] आत्माका [**आत्मना अभेदः**] अपनेसे अभेद जान [**भणामि**] ऐसा मैं कहता हूँ।

भावार्थ :—जीव अजीवके लक्षणोंमेंसे जीवका लक्षण शुद्ध चैतन्य है, वह स्पर्श, रस, गंधरूप शब्दादिकसे रहित है। ऐसा ही श्री समयसारमें कहा है—''अरसं'' इत्यादि। इसका सारांश यह है, कि जो आत्मद्रव्य है, वह मिष्ट आदि पाँच प्रकारके रस रहित है, श्वेत आदिक पाँच तरहके वर्ण रहित है, सुगन्ध, दुर्गंध इन दो तरहके गंध उसमें नहीं हैं, प्रगट (दृष्टिगोचर) नहीं है, चैतन्यगुण सहित है, शब्दसे रहित है, पुल्लिंग आदि करके ग्रहण नहीं होता, अर्थात् लिंग रहित है, और उसका आकार नहीं दिखता, अर्थात् निराकार वस्तु है। आकार छह प्रकारके हैं—समचतुरस्र, न्यग्रोधपरिमंडल, सातिक, कुब्जक, वामन, हुंडक। इन छह प्रकारके

ભાવાર્થ :—હે પ્રભાકર ભટ્ટ! તું જીવ અને અજીવને એક ન કર કારણ કે તે બન્નેમાં લક્ષણભેદથી ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે :—

રસાદિ રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય તે જીવનું લક્ષણ છે. પ્રાભૃતમાં (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યકૃત બધા શાસ્ત્રોમાં) કહ્યું છે કે :—

अरसमरुवमगंधं अव्वत्तं चेदणा गुणमसद्दं।
जाण अलिंगग्गहणं जीवमणिद्दिट्ठसंटाणं ।।

અર્થ :—હે ભવ્ય! તું જીવને રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ગોચર નથી એવો, ચેતના જેનો ગુણ છે એવો, શબ્દરહિત, કોઈ ચિહ્નથી જેનું ગ્રહણ નથી એવો અને જેનો કોઈ આકાર કહેવાતો નથી એવો જાણ.

આવા શુદ્ધ આત્માથી અજીવનું લક્ષણ ભિન્ન છે અને તે બે પ્રકારનું છે :—જીવ સાથે સંબંધવાળું અને જીવ સાથે સંબંધ વિનાનું; દેહરાગાદિરૂપ તે જીવ સાથે સંબંધવાળું છે, પુદ્‌ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યરૂપ તે જીવ સાથે સંબંધ વિનાનું છે કે જે અજીવનું લક્ષણ છે, કારણ કે જીવથી અજીવનું લક્ષણ ભિન્ન છે, તે કારણે જે પર એવા રાગાદિક છે તેને પર જાણો- જે ભેદ્ય અને અભેદ્ય છે. (અર્થાત્ જે જીવ સાથે સંબંધ વિનાના છે અને જીવ સાથે સંબંધવાળા છે.)

पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपमजीवसंबन्धमजीवलक्षणम्। अत एव भिन्नं जीवादजीवलक्षणम्। ततः कारणात् यत्परं रागादिकं तत्परं जानीहि। कथंभूतम्। भेद्यमभेद्यमित्यर्थः। अत्र योऽसौ शुद्धलक्षणसंयुक्तः शुद्धात्मा स एवोपादेय इति भावार्थः॥३०॥

अथ तस्य शुद्धात्मनो ज्ञानमयादिलक्षणं विशेषेण कथयति—

३१) अमणु अणिंदिउ णाणमउ मुत्ति-विरहिउ चिमित्तु ।
अप्पा इंदिय-विसउ णवि लक्खणु एहु णिरुत्तु ॥३१॥

अमनाः अनिन्द्रियो ज्ञानमयः मूर्तिविरहितश्चिन्मात्रः ।
आत्मा इन्द्रियविषयो नैव लक्षणमेतन्निरुक्तम् ॥३१॥

आकारोंसे रहित है, ऐसा जो चिद्रूप निज वस्तु है, उसे तूँ पहचान। आत्मासे भिन्न जो अजीव पदार्थ है, उसके लक्षण दो तरहसे हैं, एक जीव सम्बन्धी, दूसरा अजीव संबंधी। जो द्रव्यकर्म भावकर्म नोकर्मरूप है, वह तो जीवसंबंधी है, और पुद्गलादि पाँच द्रव्यरूप अजीव जीव-संबंधी नहीं हैं, अजीवसंबंधी ही हैं, इसलिये अजीव हैं, जीवसे भिन्न हैं। इस कारण जीवसे भिन्न अजीवरूप जो पदार्थ हैं, उनको अपने मत समझो। यद्यपि रागादिक विभाव परिणाम जीवमें ही उपजते हैं, इससे जीवके कहे जाते हैं, परंतु वे कर्मजनित हैं, परपदार्थ (कर्म) के संबंधसे हैं, इसलिये पर ही समझो। यहाँपर जीव-अजीव दो पदार्थ कहे गये हैं, उनमेंसे शुद्ध चेतना लक्षणका धारण करनेवाला शुद्धात्मा ही ध्यान करने योग्य है, यह सारांश हुआ॥३०॥

आगे शुद्धात्माके ज्ञानादिक लक्षणोंसे विशेषपनेसे कहते हैं—

गाथा—३१

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] यह शुद्ध आत्मा [**अमनाः**] परमात्मासे विपरीत विकल्पजालमयी मनसे रहित है [**अनिन्द्रियः**] शुद्धात्मासे भिन्न इन्द्रिय-समूहसे रहित है [**ज्ञानमयः**] लोक और अलोकके प्रकाशनेवाले केवलज्ञानस्वरूप है, [**मूर्तिविरहितः**] अमूर्तीक आत्मासे विपरीत स्पर्श, रस, गंध, वर्णवाली मूर्तिरहित है, [**चिन्मात्रः**] अन्य द्रव्योंमें नहीं पाई जावे, ऐसी शुद्धचेतनास्वरूप ही है, और [**इन्द्रियविषयः नैव**] इन्द्रियोंके गोचर नहीं है, वीतराग स्वसंवेदनसे ही ग्रहण किया जाता है। [**एतत् लक्षणं**] ये लक्षण जिसके [**निरुक्तम्**] प्रगट कहे गये हैं उसको ही तू निःसंदेह आत्मा जान। इस जगह जिसके ये लक्षण

અહીં જે શુદ્ધલક્ષણયુક્ત શુદ્ધ આત્મા છે તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૦.

હવે તે શુદ્ધાત્માના જ્ઞાનાદિ લક્ષણોને વિશેષપણે કહે છે :—

परमात्मविपरीतमानसविकल्पजालरहितत्वादमनस्कः, अतीन्द्रियशुद्धात्मविपरीतेनेन्द्रियग्रामेण रहितत्वादतीन्द्रियः, लोकालोकप्रकाशककेवलज्ञानेन निर्वृत्तत्वात् ज्ञानमयः, अमूर्तात्मविपरीतलक्षणया स्पर्शरसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या वर्जितत्वान्मूर्तिविरहितः, अन्यद्रव्यासाधारणयाशुद्धचेतनया निष्पन्नत्वाच्चिन्मात्रः। कोऽसौ। आत्मा। पुनश्च किंविशिष्टः। वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेन ग्राह्योऽपीन्द्रियाणामविषयश्च लक्षणमिदं निरुक्तं निश्चितमिति। अत्रोक्तलक्षणपरमात्मोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥३१॥

अथ संसारशरीरभोगनिर्विण्णो भूत्वा यः शुद्धात्मानं ध्यायति तस्य संसारवल्ली नश्यतीति कथयति—

३२) भव-तणु-भोय-विरत्त-मणु जो अप्पा झाएइ।
तासु गुरुक्की वेल्लडी संसारिणि तुट्टेइ॥३२॥

भवतनुभोगविरक्तमना य आत्मानं ध्यायति।
तस्य गुर्वी वल्ली सांसारिकी त्रुट्यति॥३२॥

कहे गये हैं, वही आत्मा है,वही उपादेय है, आराधने योग्य है, यह तात्पर्य निकला॥३१॥

आगे जो कोई संसार, शरीर, भोगोंसे विरक्त होके शुद्धात्माका ध्यान करता है। उसीके संसाररूपी बेल नाशको प्राप्त हो जाती है, इसे कहते हैं—

गाथा—३२

अन्वयार्थ :—[यः] जो जीव [भवतनुभोगविरक्तमनाः] संसार, शरीर और भोगोंमें

ભાવાર્થ :—આત્મા પરમાત્માથી વિપરીત એવા માનસિક વિકલ્પજાળથી રહિત હોવાથી મનથી રહિત છે, અતીન્દ્રિય શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત ઇન્દ્રિયસમૂહથી રહિત હોવાથી અતીન્દ્રિય છે, લોકાલોકના પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલો હોવાથી જ્ઞાનમય છે, અમૂર્ત આત્માથી વિપરીત લક્ષણવાળી સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણરૂપ મૂર્તિથી રહિત હોવાથી મૂર્તિ રહિત છે. અન્ય દ્રવ્યોની સાથે અસાધારણ એવી શુદ્ધ ચેતનાથી નિષ્પન્ન હોવાથી ચિન્માત્ર છે અને વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી ગ્રાહ્ય હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોને અગોચર છે. આવું લક્ષણ (શુદ્ધ આત્માનું) નિશ્ચિતપણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ઉક્ત લક્ષણવાળો પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૧.

હવે જે સંસાર, શરીર, અને ભોગોથી વિરક્ત થઈને શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તેની સંસારવલ્લી નાશ પામે છે એમ કહે છે :—

भवतनुभोगेषु रञ्जितं मूर्छितं वासितमासक्तं चित्तं स्वसंवित्तिसमुत्पन्नवीतराग-परमानन्दसुखरसास्वादेन व्यावृत्त्य स्वशुद्धात्मसुखे रतत्वात्संसारशरीरभोगविरक्तमनाः सन् यः शुद्धात्मानं ध्यायति तस्य गुरुक्की महती संसारवल्ली त्रुट्यति नश्यति शतचूर्णा भवतीति। अत्र येन परमात्मध्यानेन संसारवल्ली विनश्यति स एव परमात्मोपादेयो भावनीयश्चेति तात्पर्यार्थः ॥३२॥ इति चतुर्विंशतिसूत्रमध्ये प्रक्षेपकपञ्चकं गतम्।

तदनन्तरं देहदेवगृहे योऽसौ वसति स एव शुद्धनिश्चयेन परमात्मा तन्निरूपयति—

३३) देहादेवलि जो वसइ देउ अणाइ-अणंतु।
केवल-णाण-फुरंत-तणु सो परमप्पु णिभंतु ॥३३॥

विरक्त मन हुआ [आत्मानं] शुद्धात्माका [ध्यायति] चिंतवन करता है, [तस्य] उसकी [गुर्वी] मोटी [सांसारिकी वल्ली] संसाररूपी बेल [त्रुट्यति] नाशको प्राप्त हो जाती है।

भावार्थ :—संसार, शरीर, भोगोंमें अत्यंत आसक्त (लगा हुआ) चित्त है, उसको आत्मज्ञानसे उत्पन्न हुए वीतराग परमानंद सुखामृतके आस्वादसे राग-द्वेषसे हटाकर अपने शुद्धात्म-सुखमें अनुरागी कर शरीरादिकमें वैराग्यरूप हुआ जो शुद्धात्माको विचारता है, उसका संसार छूट जाता है, इसलिये जिस परमात्माके ध्यानसे संसाररूपी बेल दूर हो जाती है, वही ध्यान करने योग्य (उपादेय) है ॥३२॥

आगे जो देहरूपी देवालयमें रहता है, वही शुद्धनिश्चयनयसे परमात्मा है, यह कहते हैं—

ભાવાર્થ :—સંસાર, શરીર અને ભોગોમાં રંજિત-મૂર્ચ્છિત-વાસિત-આસક્ત ચિત્તને સ્વસંવિત્તિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખના રસાસ્વાદ વડે (સંસાર, શરીર અને ભોગોથી) વ્યાવૃત્ત કરીને (પાછું વાળીને) નિજ શુદ્ધાત્મસુખમાં રત થવાથી સંસાર, શરીર અને ભોગોથી વિરક્ત મનવાળો થયો થકો જે શુદ્ધ આત્માને ધ્યાવે છે તેની સંસારરૂપી મોટી વેલના સેંકડો કટકા થઈ જાય છે—ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે—નાશ પામી જાય છે.

અહીં જે પરમાત્માના ધ્યાનથી સંસારવલ્લી નાશ પામે છે તે જ પરમાત્મા ઉપાદેય છે, અને ભાવવા યોગ્ય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૨.

એ પ્રમાણે ચોવીશ સૂત્રોમાં પાંચ પ્રક્ષેપક સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી, દેહરૂપી દેવાલયમાં જે રહે છે તે જ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

देहदेवालये यः वसति देवः अनाद्यनन्तः ।
केवलज्ञानस्फुरत्तनुः स परमात्मा निर्भ्रान्तः ॥३३॥

व्यवहारेण देहदेवकुले वसन्नपि निश्चयेन देहाद्भिन्नत्वाद्देहवन्मूर्तः सर्वाशुचिमयो न भवति। यद्यपि देहो नाराध्यस्तथापि स्वयं परमात्माराध्यो देवः पूज्यः, यद्यपि देह आद्यन्तस्तथापि स्वयं शुद्धद्रव्यार्थिकनयेनानाद्यनन्तः, यद्यपि देहो जडस्तथापि स्वयं लोकालोकप्रकाशकत्वात्केवलज्ञान-स्फुरिततनुः, केवलज्ञानप्रकाशरूपशरीर इत्यर्थः। स पूर्वोक्तलक्षणयुक्तः परमात्मा भवतीति। कथंभूतः। निर्भ्रान्तः निस्सन्देह इति। अत्र योऽसौ देहे वसन्नपि सर्वाशुच्यादिदेहधर्मं न स्पृशति स एव शुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः॥३३॥

गाथा–३३

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो व्यवहारनयकर [**देहदेवालये**] देहरूपी देवालयमें [**वसति**] बसता है, निश्चयनयकर देहसे भिन्न है, देहकी तरह मूर्तीक तथा अशुचिमय नहीं है, महा पवित्र है, [**देवः**] आराधने योग्य है, पूज्य है, देह आराधने योग्य नहीं है, [**अनाद्यनन्तः**] जो परमात्मा आप शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर अनादि अनंत है, तथा यह देह आदि अंतकर सहित है, [**केवलज्ञानस्फुरत्तनुः**] जो आत्मा निश्चयनयकर लोक अलोकको प्रकाशनेवाले केवलज्ञानस्वरूप है, अर्थात् केवलज्ञान ही प्रकाशरूप शरीर है, और देह जड़ है, [**सः परमात्मा**] वही परमात्मा [**निर्भ्रान्तः**] निःसंदेह है, इसमें कुछ संशय नहीं समझना ॥३३॥

भावार्थ :—जो देहमें रहता है, तो भी देहसे जुदा है, सर्वाशुचिमयी देहको वह देव छूता नहीं है, वहीं आत्मदेव उपादेय है॥३३॥

ભાવાર્થ :—જે વ્યવહારનયથી દેહદેવાલયમાં રહેવા છતાં પણ નિશ્ચયનયથી દેહથી ભિન્ન હોવાથી દેહની જેમ મૂર્ત, સર્વાશુચિમય નથી, જો કે દેહ આરાધ્ય નથી તોપણ પોતે પરમાત્મા-દેવ-આરાધ્ય-પૂજ્ય છે, જો કે દેહ આદિ-અંતવાળો છે તોપણ પોતે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી અનાદિ-અનંત છે, જો કે દેહ જડ છે તો પણ પોતે લોકાલોકનો પ્રકાશક હોવાથી કેવલજ્ઞાનપ્રકાશરૂપ શરીરવાળો છે તે નિઃસંદેહ પરમાત્મા છે.

અહીં જે દેહમાં રહેવા છતાં પણ સર્વાશુચિમય આદિ દેહધર્મને સ્પર્શતો નથી તે જ શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૩.

अथ शुद्धात्मविलक्षणे देहे वसन्नपि देहं न स्पृशति देहेन सोऽपि न स्पृश्यत इति प्रतिपादयति—

३४) देहे वसंतु वि णवि छिवइ णियमेँ देहु वि जो जि ।
देहेँ छिप्पइ जो वि णवि मुणि परमप्पउ सो जि ।।३४।।

देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहमपि य एव ।
देहेन स्पृश्यते योऽपि नैव मन्यस्व परमात्मानं तमेव ।।३४।।

देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहमपि, य एव देहेन न स्पृश्यते योऽपि मन्यस्व जानीहि परमात्मा सोऽपि। इतो विशेषः—शुद्धात्मानुभूतिविपरीतेन क्रोधमानमायालोभस्वरूपादिविभावपरिणामेनोपार्जितेन पूर्वकर्मणा निर्मिते देहे अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण वसन्नपि निश्चयेन य एव देहं न स्पृशति, तथाविधदेहेन न स्पृश्यते योऽपि तं मन्यस्व जानीहि परमात्मानं

आगे शुद्धात्मासे भिन्न इस देहमें रहता हुआ भी देहको नहीं स्पर्श करता है और देह भी उसको नहीं छूती है, यह कहते हैं—

गाथा–३४

अन्वयार्थ :—[य एव] जो [देहे वसन्नपि] देहमें रहता हुआ भी [नियमेन] निश्चयनयकर [देहमपि] शरीरको [नैव स्पृशति] नहीं स्पर्श करता, [देहेन] देहसे [यः अपि] वह भी [नैव स्पृश्यते] नहीं छुआ जाता। अर्थात् न तो जीव देहको स्पर्श करता और न देह जीवको स्पर्श करती, [तमेव] उसीको [परमात्मानं] परमात्मा [मन्यस्व] तूँ जान, अर्थात् अपना स्वरूप ही परमात्मा है।

भावार्थ :—जो शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत क्रोध, मान, माया, लोभरूप विभाव परिणाम हैं, उनकर उपार्जन किये शुभ-अशुभ कर्मोंकर बनाई हुई देहमें अनुपचरितअसद्भूत-व्यवहारनयकर बसता हुआ भी निश्चयकर देहको नहीं छूता, उसको तुम परमात्मा जानो, उसी

હવે શુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ દેહમાં રહેવા છતાં પણ આત્મા દેહને સ્પર્શતો નથી અને તે પણ દેહથી સ્પર્શાતો નથી એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિપરીત ક્રોધ-માન-માયા-લોભસ્વરૂપ આદિ વિભાવપરિણામથી ઉપાર્જિત પૂર્વકર્મથી રચાયેલ દેહમાં અનુપચરિત અસદ્ભૂત-વ્યવહારનયથી રહેવા છતાં પણ નિશ્ચયથી જે દેહને સ્પર્શતો નથી, તે પરમાત્માને જ

तमेवम्। किं कृत्वा। वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वेति। अत्र य एव शुद्धात्मानुभूतिरहितदेहे वसन्नपि देहममत्वपरिणामेन सहितानां हेयः स एव शुद्धात्मा देहममत्वपरिणामरहितानामुपादेय इति भावार्थः ॥३४॥

अथ यः समभावस्थितानां योगिनां परमानन्दं जनयन् कोऽपि शुद्धात्मा स्फुरति तमाह—

३५) जो सम-भाव-परिट्ठियहँ जोइहँ कोइ फुरेइ ।
परमाणंदु जणंतु फुडु सो परमप्पु हवेइ ॥३५॥

यः समभावप्रतिष्ठितानां योगिनां कश्चित् स्फुरति ।
परमानन्दं जनयन् स्फुटं स परमात्मा भवति ॥३५॥

यः कोऽपि परमात्मा जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखशत्रुमित्रादिसमभावपरिणत-

---

स्वरूपको वीतराग निर्विकल्पसमाधिमें तिष्ठकर चिंतवन करो। यह आत्मा जड़रूप देहमें व्यवहारनयकर रहता है, सो देहात्मबुद्धिवालेको नहीं मालूम होती है, वही शुद्धात्मा देहके ममत्वसे रहित (विवेकी) पुरुषोंके आराधने योग्य है ॥३४॥

आगे जो योगी समभावमें स्थित हैं, उनको परमानन्द उत्पन्न करता हुआ कोई शुद्धात्मा स्फुरायमान है, उसका स्वरूप कहते हैं—

गाथा–३५

अन्वयार्थ :—[**समभावप्रतिष्ठितानां**] समभाव अर्थात् जीवित, मरण, लाभ, अलाभ, सुख, दुःख, शत्रु, मित्र इत्यादि इन सबमें समभावको परिणत हुए [**योगिनां**]

વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને તું જાણ.

અહીં શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી રહિત દેહમાં રહેવા છતાં દેહના મમત્વપરિણામવાળાને જે હેય છે તે જ શુદ્ધાત્મા, દેહના મમત્વપરિણામ વિનાના જીવોને ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૪.

હવે સમભાવમાં સ્થિત યોગીઓને પરમાનંદ ઉત્પન્ન કરતો જે કોઈ શુદ્ધ આત્મા સ્ફુરાયમાન થાય છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, શત્રુ-મિત્રાદિમાં સમભાવે

स्वशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपाभेदरत्नत्रयात्मकवीतरागनिर्विकल्पसमाधौ प्रतिष्ठितानां परमयोगिनां कश्चित् स्फुरति संवित्तिमायाति। किं कुर्वन्। वीतरागपरमानन्दजनयन् स्फुटं निश्चितम्। तथा चोक्तम्—''आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारबहिःस्थितेः। जायते परमानन्दः कश्चिद्योगेन योगिनः॥'' हे प्रभाकरभट्ट स एवंभूतः परमात्मा भवतीति। अत्र वीतराग-निर्विकल्पसमाधिरतानां स एवोपादेयः, तद्विपरीतानां हेय इति तात्पर्यार्थः॥३५॥

परम योगीश्वरोंके अर्थात् जिनके शत्रु-मित्रादि सब समान है, और सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप अभेदरत्नत्रय जिसका स्वरूप है, ऐसी वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें तिष्ठे हुए हैं, उन योगीश्वरोंके हृदयमें [परमानन्दं जनयन्] वीतराग परम आनन्दको उत्पन्न करता हुआ [यः कश्चित्] जो कोई [स्फुरति] स्फुरायमान होता है, [स स्फुटं] वही प्रकट [परमात्मा] परमात्मा [भवति] है, ऐसा जानो। ऐसा ही दूसरी जगह भी ''आत्मानुष्ठान'' इत्यादिसे कहा है, अर्थात् जो योगी आत्माके अनुभवमें तल्लीन हैं, और व्यवहारसे रहित शुद्ध निश्चयमें तिष्ठते हैं, उन योगियोंके ध्यान करके अपूर्व परमानन्द उत्पन्न होता है। इसलिए हे प्रभाकरभट्ट, जो आत्मस्वरूप योगीश्वरोंके हृदयमें स्फुरायमान है, वही उपादेय है। जो योगी वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें लगे हुए हैं, संसारसे पराङ्मुख हैं, उन्हींके वह आत्मा उपादेय है, और जो देहात्मबुद्धि विषयासक्त हैं, वे अपने स्वरूपको नहीं जानते हैं, उनको आत्मरुचि नहीं हो सकती यह तात्पर्य हुआ॥३५॥

પરિણત અને નિજ શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદ-રત્નત્રયાત્મક વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત પરમયોગીઓને વીતરાગ પરમાનંદને ઉત્પન્ન કરતો જે કોઈ પરમાત્મા સ્ફુરાયમાન થાય છે—જે કોઈ સંવેદનમાં આવે છે—તે હે પ્રભાકર ભટ્ટ! નિશ્ચયથી પરમાત્મા છે. (ઇષ્ટોપદેશ ગાથા ૪૭માં) કહ્યું પણ છે કે—

''आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारबहिःस्थितेः।
जायते परमानंदः कश्चिद्योगेन योगिनः॥''

અર્થ :—આત્માનુષ્ઠાનમાં નિષ્ઠ (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા) અને વ્યવહારથી બહાર (દૂર) રહેલા યોગીને યોગથી (આત્મધ્યાનથી) કોઈ અનિર્વચનીય પરમાનંદ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રત થયેલાઓને તે જ પરમાત્મા ઉપાદેય છે; અને તેમનાથી વિપરીત છે તેમને (વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રત નથી તેમને) તે હેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૫.

अथ शुद्धात्मप्रतिपक्षभूतकर्मदेहप्रतिबद्धोऽप्यात्मा निश्चयनयेन सकलो न भवतीति ज्ञापयति—

३६) कम्म-णिबद्धु वि जोइया देहि वसंतु वि जो जि।
होइ ण सयलु कया वि फुडु मुणि परमप्पउ सो जि ॥३६॥

कर्मनिबद्धोऽपि योगिन् देहे वसन्नपि य एव।
भवति न सकलः कदापि स्फुटं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥३६॥

कर्मनिबद्धोऽपि हे योगिन् देहे वसन्नपि य एव न भवति सकलः क्वापि काले स्फुटं मन्यस्व जानीहि परमात्मानं तमेवेति। अतो विशेषः—परमात्मभावनाविपक्षभूतैः रागद्वेषमोहैः समुपार्जितैः कर्मभिरशुद्धनयेन बद्धोऽपि तथैव देहस्थितोऽपि निश्चयनयेन सकलः सदेहो न

आगे शुद्धात्मासे जुदे कर्म और शरीर इन दोनोंकर अनादिकर बँधा हुआ यह आत्मा है, तो भी निश्चयनयकर शरीरस्वरूप नहीं है, यह कहते हैं—

गाथा–३६

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी [यः] जो यह आत्मा [कर्मनिबद्धोऽपि] यद्यपि कर्मोंसे बँधा है, [देहे वसन्नपि] और देहमें रहता भी है, [कदापि] परंतु कभी [सकलः न भवति] देहरूप नहीं होता, [तमेव] उसीको तू [परमात्मानं] परमात्मा [स्फुटं] निश्चयसे [मन्यस्व] जान।

भावार्थ :—परमात्माकी भावनासे विपरीत जो राग, द्वेष, मोह हैं, उनकर यद्यपि व्यवहारनयसे बँधा है, और देहमें तिष्ठ रहा है, तो भी निश्चयनयसे शरीररूप नहीं है, उससे जुदा ही है, किसी कालमें भी यह जीव जड़ तो न हुआ, न होगा, उसे हे प्रभाकरभट्ट, परमात्मा

હવે શુદ્ધ આત્માથી પ્રતિપક્ષભૂત કર્મ અને દેહથી પ્રતિબદ્ધ હોવા છતાં પણ આત્મા નિશ્ચયથી દેહરૂપ થતો નથી એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અશુદ્ધનયથી પરમાત્માની ભાવનાથી વિપક્ષભૂત રાગદ્વેષમોહથી ઉપાર્જિત કર્મોથી બંધાયેલો હોવા છતાં પણ, તેમ જ દેહમાં રહેવા છતાં પણ, નિશ્ચયથી જે ક્યારેય દેહરૂપ થતો નથી, તે પરમાત્માને જ હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું જાણ, વીતરાગ-સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી ભાવ એવો અર્થ છે.

અત્રે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જેઓ રત છે તેમને સદાય તે પરમાત્મા ઉપાદેય છે, પરંતુ

भवति क्वापि तमेव परमात्मानं हे प्रभाकरभट्ट मन्यस्व जानीहि वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेन भावयेत्यर्थः। अत्र सदैव परमात्मा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतानामुपादेयो भवत्यन्येषां हेय इति भावार्थः।।३६।।

यः परमार्थेन देहकर्मरहितोऽपि मूढात्मनां सकल इति प्रतिभातीत्येवं निरूपयति—

३७) जा परमत्थेँ णिक्कलु वि कम्म-विभिण्णउ जो जि।
मूढा सयलु भणंति फुडु मुणि परमप्पउ सो जि।।३७।।

यः परमार्थेन निष्कलोऽपि कर्मविभिन्नो य एव।
मूढाः सकलं भणन्ति स्फुटं मन्यस्व परमात्मानं तमेव।।३७।।

यः परमार्थेन निष्कलोऽपि देहरहितोऽपि कर्मविभिन्नोऽपि य एव भेदाभेद-

---

जान। निश्चयकर आत्मा ही परमात्मा है, उसे तू वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकर चिंतवन कर। सारांश यह है, कि यह आत्मा सदैव वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें लीन साधुओंको तो प्रिय है, किन्तु मूढ़ोंको नहीं।।३६।।

गाथा–३७

आगे निश्चयनयकर आत्मा देह और कर्मोंसे रहित है, तो भी मूढ़ों (अज्ञानियों) को शरीर स्वरूप मालूम होता है, ऐसा कहते हैं—

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो आत्मा [**परमार्थेन**] निश्चयनयकर [**निष्कलोऽपि**] शरीर रहित है, [**कर्मविभिन्नोऽपि**] और कर्मोंसे भी जुदा है, तो भी [**मूढाः**] निश्चय व्यवहार रत्नत्रयकी भावनासे विमुख मूढ़ [**सकलं**] शरीरस्वरूप ही [**स्फुटं**] प्रगटपनेसे [**भणन्ति**] मानते हैं, सो हे प्रभाकरभट्ट, [**तमेव**] उसीको [**परमात्मानं**] परमात्मा [**मन्यस्व**] जान, अर्थात् वीतराग सदानंद निर्विकल्पसमाधिमें रहके अनुभव कर।

भावार्थ :—वही परमात्मा शुद्धात्माके वैरी मिथ्यात्व रागादिकोंके दूर होनेके समय

અન્યોને હેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૬.

આત્મા પરમાર્થથી દેહ અને કર્મથી રહિત હોવા છતાં પણ મૂઢ આત્માઓને "શરીરરૂપ" પ્રતિભાસે છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં શુદ્ધ આત્માના સંવેદનથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ-રાગાદિની નિવૃત્તિના

रत्नत्रयभावनारहिता मूढात्मानस्तमात्मानं सकलमिति भणन्ति स्फूटं निश्चितं हे प्रभाकरभट्ट तमेव परमात्मानं मन्यस्व जानीहीति, वीतरागसदानन्दैकसमाधौ स्थित्वानुभवेत्यर्थः। अत्र स एव परमात्मा शुद्धात्मसंवित्तिप्रतिपक्षभूतमिथ्यात्वरागादिनिवृत्तिकाले सम्यगुपादेयो भवति तदभावे हेय इति तात्पर्यार्थः ॥३७॥

अथानन्ताकाशैकनक्षत्रमिव यस्य केवलज्ञाने त्रिभुवनं प्रतिभाति स परमात्मा भवतीति कथयति—

३८) गयणि अणंति वि एक्क उडु जेहउ भुयणु विहाइ ।
मुक्कहँ जसु पए बिंबियउ सो परमप्पु अणाइ ॥३८॥

गगने अनन्तेऽपि एकमुडु यथा भुवनं विभाति ।
मुक्तस्य यस्य पदे बिम्बितं स परमात्मा अनादिः ॥३८॥

गगने अनन्तेऽप्येकनक्षत्रं यथा तथा भुवनं जगत् प्रतिभाति। क्व प्रतिभाति। मुक्तस्य

ज्ञानी जीवोंको उपादेय है, और जिनके मिथ्यात्वरागादिक दूर नहीं हुए उनके उपादेय नहीं, परवस्तुका ही ग्रहण है॥३७॥

आगे अनंत आकाशमें एक नक्षत्रकी तरह जिसके केवलज्ञानमें तीनों लोक भासते हैं, वह परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–३८

अन्वयार्थ :—[**यथा**] जैसे [**अनन्तेऽपि**] अनंत [**गगने**] आकाशमें [**एकं उडु**] एक नक्षत्र [**''तथा''**] उसी तरह [**भुवनं**] तीन लोक [**यस्य**] जिसके [**पदे**] केवलज्ञानमें [**बिम्बितं**] प्रतिबिंबित हुए [**विभाति**] दर्पणमें मुखकी तरह भासता है, [**सः**] वह [**परमात्मा अनादिः**] परमात्मा अनादि है।

भावार्थ :—जिसके केवलज्ञानमें एक नक्षत्रकी तरह समस्त लोक-अलोक भासते हैं,

---

કાળે તે જ પરમાત્મા સમ્યક્ ઉપાદેય છે અને તેના (મિથ્યાત્વ-રાગાદિની નિવૃત્તિના) અભાવમાં હેય છે. એ તાત્પર્યાર્થ છે. ૩૭.

હવે જેના કેવળજ્ઞાનમાં, અનંત આકાશમાં, એક જ નક્ષત્રની સમાન ત્રણ ભુવન પ્રતિભાસે છે તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જેના કેવળજ્ઞાનમાં એક જ નક્ષત્રની સમાન લોક પ્રતિભાસે છે, તે

यस्य पदे केवलज्ञाने बिम्बितं प्रतिफलितं दर्पणे बिम्बमिव। स एवंभूतः परमात्मा भवतीति। अत्र यस्यैव केवलज्ञाने नक्षत्रमेकमिव लोकः प्रतिभाति स एव रागादिसमस्त-विकल्परहितानामुपादेयो भवतीति भावार्थः॥३८॥

अथ योगीन्द्रवृन्दैर्यो निरवधिज्ञानमयो निर्विकल्पसमाधिकाले ध्येयरूपश्चिन्त्यते तं परमात्मानमाह—

३९) जोइय-विंदहिँ णाणमउ जो झाइज्जइ झेउ।
मोक्खहँ कारणि अणवरउ सो परमप्पउ देउ॥३९॥

योगिवृन्दैः ज्ञानमयः यो ध्यायते ध्येयः।
मोक्षस्य कारणे अनवरतं स परमात्मा देवः॥३९॥

योगीन्द्रवृन्दैः शुद्धात्मवीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतैः ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः यः कर्मतापन्नो ध्यायते ध्येयो ध्येयरूपोऽपि। किमर्थं ध्यायते। मोक्षकारणे मोक्षनिमित्ते अनवरतं निरन्तरं स एव परमात्मा देवः परमाराध्य इति। अत्र य एव परमात्मा मुनिवृन्दानां ध्येयरूपो

वही परमात्मा रागादि समस्त विकल्पोंसे रहित योगीश्वरोंको उपादेय है॥३८॥

आगे अनंत ज्ञानमयी परमात्मा योगीश्वरोंकर निर्विकल्पसमाधि-कालमें ध्यान करने योग्य है, उसी परमात्माको कहते हैं—

गाथा-३९

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**योगीन्द्रवृन्दैः**] योगीश्वरोंकर [**मोक्षस्य कारणे**] मोक्षके निमित्त [**अनवरतं**] निरन्तर [**ज्ञानमयः**] ज्ञानमयी [**ध्यायते**] चिंतवन किया जाता है, [**सः परमात्मा देवः**] वह परमात्मदेव [**ध्येयः**] आराधने योग्य है, दूसरा कोई नहीं।

भावार्थ :—जो परमात्मा मुनियोंको ध्यावने योग्य कहा है, वही शुद्धात्माके वैरी आर्त-रौद्र ध्यानकर रहित धर्म ध्यानी पुरुषोंको उपादेय है, अर्थात् जब आर्तध्यान रौद्रध्यान

જ પરમાત્મા રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પ રહિત યોગીઓને ઉપાદેય છે. એ ભાવાર્થ છે. ૩૮.

હવે યોગીશ્વરો નિર્વિકલ્પ સમાધિકાળે નિરવધિ જ્ઞાનમય જેને ધ્યેયરૂપ ચિંતવે છે તે પરમાત્માને કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જે પરમાત્મા મુનિઓને ધ્યેયરૂપ કહ્યો છે તે જ શુદ્ધાત્માના સંવેદનથી

भणितः स एवशुद्धात्मसंवित्तिप्रतिपक्षभूतार्तरौद्रध्यानरहितानामुपादेय इति भावार्थः ॥३९॥

अथ योऽयं शुद्धबुद्धैकस्वभावो जीवो ज्ञानावरणादिकर्महेतुं लब्ध्वा त्रसस्थावररूपं जगज्जनयति स एव परमात्मा भवति नान्यः कोऽपि जगत्कर्ता ब्रह्मादिरिति प्रतिपादयति—

४०) जो जिउ हेउ लहेवि विहि जगु बहु-विहउ जणेइ ।
लिंगत्तय-परिमंडियउ सो परमप्पु हवेइ ॥४०॥

यो जीवः हेतुं लब्ध्वा विधिं जगत् बहुविधं जनयति ।
लिङ्गत्रयपरिमण्डितः स परमात्मा भवति ॥४०॥

यो जीवः कर्ता हेतुं लब्ध्वा। किम्। विधिसंज्ञं ज्ञानावरणादिकर्म। पश्चाज्जङ्गमस्थावर-रूपं जगज्जनयति स एव लिङ्गत्रयमण्डितः सन् परमात्मा भण्यते न चान्यः कोऽपि जगत्कर्ता

ये दोनों छूट जाते हैं, तभी उसका ध्यान हो सकता है॥३९॥

आगे जो शुद्ध ज्ञानस्वभाव जीव ज्ञानावरणादिकर्मोंके कारणसे त्रस स्थावर जन्मरूप जगत्को उत्पन्न करता है, वही परमात्मा है, दूसरे कोई भी ब्रह्मादिक जगत्कर्ता नहीं है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–४०

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**जीवः**] आत्मा [**विधिं हेतुं**] ज्ञानावरणादि कर्मरूप कारणोंको [**लब्ध्वा**] पाकर [**बहुविधं जगत्**] अनेक प्रकारके जगतको [**जनयति**] पैदा करता है, अर्थात् कर्मके निमित्तसे त्रस स्थावररूप अनेक जन्म धरता है [**लिङ्गत्रयपरिमण्डितः**] स्त्रीलिंग, पुल्लिंग, नपुसकलिंग इन तीन चिन्होंकर सहित हुआ [**सः**] वही [**परमात्मा**] शुद्धनिश्चयकर परमात्मा [**भवति**] है।

भावार्थ :—अर्थात् अशुद्धपनेको परिणत हुआ जगतमें भटकता है, इसलिये जगतका

પ્રતિપક્ષભૂત એવા આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનથી રહિત ધ્યાનીને ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૩૯.

હવે શુદ્ધ-બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો આ જીવ, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનું નિમિત્ત પામીને ત્રસ-સ્થાવરરૂપ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ પરમાત્મા છે, બીજો કોઈ જગત્કર્તા બ્રહ્માદિ પરમાત્મા નથી એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પૂર્વે અનેક પ્રકારે જે શુદ્ધ આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે, તે જ શુદ્ધ

हरिहरादिरिति। तद्यथा। योऽसौ पूर्वं बहुधा शुद्धात्मा भणितः स एव शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शुद्धोऽपि सन् अनादिसंतानागतज्ञानावरणादिकर्मबन्धप्रच्छादितत्वाद्वीतरागनिर्विकल्पसहजानन्दैकसुखास्वादमलभमानो व्यवहारनयेन त्रसो भवति, स्थावरो भवति, स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गो भवति, तेन कारणेन जगत्कर्ता भण्यते, नान्यः कोऽपि परकल्पितपरमात्मेति। अत्रायमेव शुद्धात्मा परमात्मोपलब्धिप्रतिपक्षभूतवेदत्रयोदयजनितं रागादिविकल्पजालं निर्विकल्पसमाधिना यदा विनाशयति तदोपादेयभूतमोक्षसुखसाधकत्वादुपादेय इतिभावार्थः ॥४०॥

अथ यस्य परमात्मनः केवलज्ञानप्रकाशमध्ये जगद्वसति जगन्मध्ये सोऽपि वसति तथापि तद्रूपो न भवतीति [1]कथयति—

कर्ता कहा है, और शुद्धपनेरूप परिणत हुआ विभाव (विकार) परिणामोंको हरता है, इसलिये हर्त्ता है। यह जीव ही ज्ञान अज्ञान दशाकर कर्त्ता-हर्त्ता है और दूसरे कोई भी हरिहरादिक कर्त्ता-हर्त्ता नहीं है। पूर्व जो शुद्धात्मा कहा था, वह यद्यपि शुद्धनयकर शुद्ध है, तो भी अनादिसे संसारमें ज्ञानावरणादि कर्म बंधकर ढका हुआ वीतराग, निर्विकल्पसहजानन्द, अद्वितीय सुखके स्वादको न पानेसे व्यवहारनयकर त्रस और स्थावररूप स्त्री, पुरुष, नपुंसक लिंगादि सहित होता है, इसलिये जगत्कर्त्ता कहा जाता है अन्य कोई भी दूसरोंकर कल्पित परमात्मा नहीं है। यह आत्मा ही परमात्माकी प्राप्तिके शत्रु तीन वेदों (स्त्रीलिंगादि) कर उत्पन्न हुए रागादि विकल्प-जालोंको निर्विकल्पसमाधिसे जिस समय नाश करता है, उसी समय उपादेयरूप मोक्ष-सुखका कारण होनेसे उपादेय हो जाता है ॥४०॥

आगे जिस परमात्माके केवलज्ञानस्वरूप प्रकाशमें जगत् बस रहा है, और जगत्के

દ્રવ્યાર્થિકનયથી શુદ્ધ હોવા છતાં, પણ અનાદિથી સંતાનરૂપે ચાલ્યા આવતા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધથી ઢંકાયેલો હોવાથી વીતરાગનિર્વિકલ્પ સહજાનંદરૂપ એક (કેવળ) સુખાસ્વાદને નહિ પામતો, વ્યવહારનયથી ત્રસ થાય છે, સ્થાવર થાય છે, તથા સ્ત્રી-પુરુષ કે નપુંસકલિંગરૂપ થાય છે, તે કારણે તેને જગતનો કર્તા કહેવામાં આવે છે, એ સિવાય પરકલ્પિત (બીજાઓએ કલ્પેલ) બીજો કોઈ પરમાત્મા જગતકર્તા નથી.

અહીં આ જ શુદ્ધ આત્મા, નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી પ્રતિપક્ષભૂત ત્રણ પ્રકારના વેદોદય જનિત રાગાદિ વિકલ્પની જાળનો જ્યારે નાશ કરે છે, ત્યારે (આ જ શુદ્ધાત્મા) ઉપાદેયભૂત મોક્ષસુખનો સાધક હોવાથી ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૪૦.

હવે જે પરમાત્માના કેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશમાં જગત રહે છે, અને તે પરમાત્મા પણ જગતમાં રહે છે, તો પણ તે તે-રૂપ (જગતરૂપ) થતો નથી એમ કહે છે :—

૧. પાઠાન્તર :—कथयति = कथयन्ति

४१) जसु अब्भंतरि जगु वसइ जग-अब्भंतरि जो जि।
जगि जि वसंतु वि जगु जि ण वि मुणि परमप्पउ सो जि ॥४१॥

यस्य अभ्यन्तरे जगत् वसति जगदभ्यन्तरे य एव।
जगति एव वसन्नपि जगत् एव नापि मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥४१॥

यस्य केवलज्ञानस्याभ्यन्तरे जगत् त्रिभुवनं ज्ञेयभूतं वसति जगतोऽभ्यन्तरे योऽसौ ज्ञायको भगवानपि वसति, जगति वसन्नेव रूपविषये चक्षुरिव निश्चयनयेन तन्मयो न भवति मन्यस्व जानीहि। हे प्रभाकरभट्ट, तमित्थंभूतं परमात्मानं वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। अत्र योऽसौ केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्य वीतरागस्वसंवेदनकाले मुक्तिकारणं भवति स एवोपादेय इति भावार्थः ॥४१॥

अथ देहे वसन्तमपि हरिहरादयः परमसमाधेरभावादेव यं न जानन्ति स परमात्मा

मध्यमें वह ठहर रहा है, तो भी वह जगत्‌रूप नहीं है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–४१

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिस आत्मारामके [**अभ्यन्तरे**] केवलज्ञानमें [**जगत्**] संसार [**वसति**] बस रहा है, अर्थात् प्रतिबिम्बित हो रहा है, प्रत्यक्ष भास रहा है, [**जगदभ्यन्तरे**] और जगत्‌में वह बस रहा है, अर्थात् सबमें व्याप रहा है। वह ज्ञाता है और जगत् ज्ञेय है, [**जगति एव वसन्नपि**] संसारमें निवास करता हुआ भी [**जगदेव नापि**] निश्चयनयकर किसी जगत्‌की वस्तुसे तन्मय (उस स्वरूप) नहीं होता, अर्थात् जैसे रूपी पदार्थको नेत्र देखते हैं, तो भी उनसे जुदे ही रहते हैं, इस तरह वह भी सबसे जुदा रहता है, [**तमेव**] उसीको [**परमात्मानं**] परमात्मा [**मन्यस्व**] हे प्रभाकरभट्ट, तू जान।

भावार्थ :—जो शुद्ध, बुद्ध सर्वव्यापक सबसे अलिप्त, शुद्धात्मा है, उसे वीतराग निर्विकल्प समाधिमें स्थिर होकर ध्यान कर। जो केवलज्ञानादि व्यक्तिरूप कार्यसमयसार है, उसका कारण वीतराग स्वसंवेदन ज्ञानरूप निजभाव ही उपादेय हैं॥४१॥

आगे वह शुद्धात्मा यद्यपि देहमें रहता है, तो भी परमसमाधिके अभावसे हरिहरादिक

ભાવાર્થ :—અહીં જે (શુદ્ધ આત્મા) કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપ, કાર્યસમયસારરૂપ, મુક્તિનું વીતરાગસ્વસંવેદન કાળમાં કારણ થાય છે, તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૪૧.

હવે, દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ, પરમ સમાધિના અભાવને કારણે હરિહર વગેરે

भवतीति कथयन्ति—

४२) देहि वसंत वि हरि-हर वि जं अज्ञ वि ण मुणंति ।
परम-समाहि-तवेण विणु सो परमप्पु भणंति ।।४२।।

देहे वसन्तमपि हरिहरा अपि यं अद्यापि न जानन्ति।
परमसमाधितपसा विना तं परमात्मानं भणन्ति।।४२।।

परमात्मस्वभावविलक्षणे देहे अनुपचरितासद्भूतव्यवहारनयेन वसन्तमपि हरिहरा अपि यमद्यापि न जानन्ति। केन विना। वीतरागनिर्विकल्पनित्यानन्दैकसुखामृतरसास्वाद-रूपपरमसमाधितपसा। तं परमात्मानं भणन्ति वीतरागसर्वज्ञा इति। किं च। पूर्वभवे कोऽपि जीवो भेदाभेदरत्नत्रयाराधनां कृत्वा विशिष्टपुण्यबन्धं च कृत्वा पश्चादज्ञानभावेन निदानबन्धं च करोति तदनन्तरं स्वर्गं गत्वा पुनर्मनुष्यो भूत्वा त्रिखण्डाधिपतिर्वासुदेवो भवति। अन्यः कोऽपि जिनदीक्षां

सरीखे भी जिसे प्रत्यक्ष नहीं जान सकते, वह परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–४२

अन्वयार्थ :—[**देहे**] परमात्मस्वभावसे भिन्न शरीरमें [**वसन्तमपि**] अनुपचरितअसद्भूतव्यवहारनयकर बसता है, तो भी [**यं**] जिसको [**हरिहरा अपि**] हरिहर सरीखे चतुर पुरुष [**अद्य अपि**] अबतक भी [**न जानन्ति**] नहीं जानते हैं। किसके बिना [**परमसमाधितपसा विना**] वीतरागनिर्विकल्प नित्यानंद अद्वितीय सुखरूप अमृतके रसके आस्वादरूप परमसमाधिभूत महातपके बिना नहीं जानते, [**तं**] उसको [**परमात्मानं**] परमात्मा [**भणन्ति**] कहते हैं।

भावार्थ :—यहाँ किसीका प्रश्न है, कि पूर्वभवमें कोई जीव जिनदीक्षा धारणकर व्यवहार निश्चयरूप रत्नत्रयकी आराधनाकर महान् पुण्यको उपार्जन करके अज्ञानभावसे निदानबंध करनेके बाद स्वर्गमें उत्पन्न होता है, पीछे आकर मनुष्य होता है, वही तीन खंडका स्वामी वासुदेव (हरि) कहलाता है, और कोई जीव इसी भवमें जिनदीक्षा लेकर समाधिके

પણ જેને જાણતા નથી—તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અનુપચરિત અસદ્‌ભૂતવ્યવહારનયથી, પરમાત્મસ્વભાવથી, વિલક્ષણ એવા દેહમાં રહેલો હોવા છતાં જેને એક (કેવળ) નિત્યાનંદરૂપ સુખામૃતના રસાસ્વાદરૂપ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ, તપ વિના હરિ-હર જેવા પણ હજુ સુધી જાણતા નથી, તેને વીતરાગસર્વજ્ઞ દેવો પરમાત્મા કહે છે.

गृहीत्वाप्यत्रैव भवे विशिष्टसमाधिबलेन पुण्यबन्धं कृत्वा पश्चात्पूर्वकृतचारित्रमोहोदयेन विषयासक्तो भूत्वा रुद्रो भवति। कथं ते परमात्मस्वरूपं न जानन्ति इति पूर्वपक्षः। तत्र परिहारं ददाति। युक्तमुक्तं भवता, यद्यपि रत्नत्रयाराधनां कृतवन्तस्तथापि यादृशेन वीतरागनिर्विकल्परत्नत्रयस्वरूपेण तद्भवे मोक्षो भवति तादृशं न जानन्तीति। अत्र यमेव शुद्धात्मानं साक्षादुपादेयभूतं तद्भवमोक्षसाधकाराधनासमर्थं च ते हरिहरादयो न जानन्तीति य एवोपादेयो भवतीति भावार्थः॥४२॥

बलसे पुण्यबंध करता है, उसके बाद पूर्वकृत चारित्रमोहके उदयसे विषयोंमें लीन हुआ रुद्र (हर) कहलाता है। इसलिये वे हरिहरादिक परमात्माका स्वरूप कैसे नहीं जानते ? इसका समाधान यह है, कि तुम्हारा कहना ठीक है। यद्यपि इन हरिहरादिक महान पुरुषोंने रत्नत्रयकी आराधना की, तो भी जिस तरहके वीतराग-निर्विकल्प-रत्नत्रयस्वरूपसे तद्भव मोक्ष होता है, वैसा रत्नत्रय इनके नहीं प्रगट हुआ, सरागरत्नत्रय हुआ है, इसीका नाम व्यवहाररत्नत्रय है। सो यह तो हुआ, लेकिन शुद्धोपयोगरूप वीतरागरत्नत्रय नहीं हुआ, इसलिये वीतरागरत्नत्रयके धारक उसी भवसे मोक्ष जानेवाले योगी जैसा जानते हैं, वैसा ये हरिहरादिक नहीं जानते। इसीलिये परमशुद्धोपयोगियोंकी अपेक्षा इनको नहीं जाननेवाले कहा गया है, क्योंकि जैसे स्वरूपके जाननेसे साक्षात् मोक्ष होता है, वैसा स्वरूप ये नहीं जानते। यहाँपर सारांश यह है, कि जिस साक्षात् उपादेय शुद्धात्माको तद्भव मोक्षके साधक महामुनि ही आराध सकते हैं, और हरिहरादिक नहीं जान सकते, वही चिंतवन करने योग्य है॥४२॥

પૂર્વપક્ષ :—પૂર્વભવમાં કોઈ જીવ ભેદાભેદરત્નત્રયની આરાધના કરીને, અને વિશિષ્ટ પુણ્યબંધ કરીને પછી અજ્ઞાનભાવથી નિદાનબંધ કરે છે, ત્યાર પછી તે સ્વર્ગમાં જઈને ફરી મનુષ્ય થઈને ત્રણ ખંડનો અધિપતિ એવો વાસુદેવ થાય છે; બીજો કોઈ જીવ જિનદીક્ષા ગ્રહીને પણ તે જ ભવમાં વિશિષ્ટ સમાધિના બળથી પુણ્યબંધ કરીને, પછી પૂર્વકૃત ચારિત્રમોહના ઉદયથી વિષયાસક્ત થઈને રુદ્ર થાય છે; તો પછી તેઓ પરમાત્મસ્વરૂપને નથી જાણતા—એમ કેમ કહો છો?

તેનું સમાધાન :—તમારું કહેવું યોગ્ય છે. જો કે તે હરિ, હર જેવા પ્રસિદ્ધ પુરુષોએ પૂર્વે રત્નત્રયની આરાધના કરેલી છે તોપણ, જેવા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ રત્નત્રયસ્વરૂપથી તે જ ભવે મોક્ષ થાય તેવા પ્રકારે તેઓ પરમાત્મસ્વરૂપને જાણતા નથી.

અહીં સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત અને તે જ ભવે મોક્ષની સાધક એવી આરાધનામાં સમર્થ, એવા જે શુદ્ધ આત્માને તે હરિ-હરાદિ જાણતા નથી, તે જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૪૨.

अथोत्पादव्ययपर्यायार्थिकनयेन संयुक्तोऽपि यः द्रव्यार्थिकनयेन उत्पादव्ययरहितः स एव परमात्मा निर्विकल्पसमाधिबलेन जिनवरैर्देहेऽपि दृष्ट इति निरूपयति—

४३) भावाभावहिँ संजुवउ भावाभावहिँ जो जि।
देहि जि दिट्ठउ जिणवरहिँ मुणि परमप्पउ सो जि ।।४३।।

भावाभावाभ्यां संयुक्तः भावाभावाभ्यां य एव।
देहे एव दृष्टः जिनवरैः मन्यस्व परमात्मानं तमेव ।।४३।।

भावाभावाभ्यां संयुक्तः पर्यायार्थिकनयेनोत्पादव्ययाभ्यां परिणतः, द्रव्यार्थिकनयेन भावाभावयोः रहितः य एव वीतरागनिर्विकल्पसदानन्दैकसमाधिना तद्भवमोक्षसाधका-

---

आगे यद्यपि पर्यायार्थिकनयकर उत्पादव्ययकर सहित है, तो भी द्रव्यार्थिकनयकर उत्पादव्ययरहित है, सदा ध्रुव (अविनाशी) ही है, वही परमात्मा निर्विकल्प समाधिके बलसे तीर्थंकरदेवोंने देहमें भी देख लिया है, ऐसा कहते हैं :—

गाथा–४३

अन्वयार्थ :—[**य एव**] जो [**भावाभावाभ्यां**] व्यवहारनयकर यद्यपि उत्पाद और व्ययकर [**संयुक्तः**] सहित है तो भी द्रव्यार्थिकनयसे [**भावाभावाभ्यां**] उत्पाद और विनाशसे (''रहितः'') रहित है, तथा [**जिनवरैः**] वीतरागनिर्विकल्प आनंदरूपसे समाधिकर तद्भव मोक्षके साधक जिनवरदेवने [**देहे अपि**] देहमें भी [**दृष्टः**] देख लिया है, [**तमेव**] उसीको तूँ [**परमात्मानं**] परमात्मा [**मन्यस्व**] जान, अर्थात वीतराग परमसमाधिके बलसे अनुभव कर।

भावार्थ :—जो परमात्मा कृष्ण, नील, कापोत, लेश्यारूप विभाव परिणामोंसे रहित

હવે જે પર્યાયાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયથી સંયુક્ત હોવા છતાં પણ, દ્રવ્યાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયથી રહિત છે, તે જ પરમાત્માને જિનવરે નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી દેહમાં પણ દેખ્યો છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે પર્યાયાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયરૂપે (ભાવાભાવ રૂપે) પરિણત છે (પરિણમેલો છે), દ્રવ્યાર્થિકનયથી ભાવાભાવથી (ઉત્પાદવ્યયથી) રહિત છે અને તે જ ભવે મોક્ષની સાધક એવી આરાધનામાં સમર્થ એવી એક (કેવળ) વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ, સદાનંદરૂપ સમાધિ વડે જિનવરોએ દેહમાં પણ જેને દેખ્યો છે, તે પરમાત્માને જ તું જાણ અર્થાત્ વીતરાગ પરમ સમાધિના બળથી અનુભવ.

राधानासमर्थेन जिनवैरैर्देहेऽपि दृष्टः तमेव परमात्मानं मन्यस्व जानीहि वीतरागपरमसमाधिबलेनानुभवेत्यर्थः। अत्र य एव परमात्मा कृष्णनीलकापोतलेश्यास्वरूपादिसमस्तविभावरहितेन शुद्धात्मोपलब्धिध्यानेन जिनवैरैर्देहेऽपि दृष्टः स एव साक्षादुपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥४३॥

अथ येन देहे वसता पञ्चेन्द्रियग्रामो वसति गतेनोद्वसो भवति स एव परमात्मा भवतीति कथयति—

४४) देहि वसंतेँ जेण पर इंदिय-गामु वसेइ ।
उव्वसु होइ गएण फुडु सो परमप्पु हवेइ ॥४४॥

देहे वसता येन परं इन्द्रियग्रामः वसति ।
उद्वसो भवति गतेन स्फुटं स परमात्मा भवति ॥४४॥

देहे वसता येन परं नियमेनेन्द्रियग्रामो वसति येनात्मना निश्चयेनातीन्द्रियस्वरूपेणापि-

---

शुद्धात्मकी प्राप्तिरूप ध्यानकर जिनवरदेवने देहमें देखा है, वही साक्षात् उपादेय है ॥४३॥

आगे देहमें जिसके रहनेसे पाँच इन्द्रियरूप गाँव बसता है, और जिसके निकलनेसे पंचेन्द्रियरूप गाँव उजड़ हो जाता है, वह परमात्मा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–४४

अन्वयार्थ :—[**येन परं देहे वसता**] जिसके केवल देहमें रहनेसे [**इन्द्रियग्रामः**] इन्द्रिय गाँव [**वसति**] रहता है, [**गतेन**] और जिसके परभवमें चले जानेपर [**उद्धसः स्फुटं भवति**] उजड़ निश्चयसे हो जाता है [**स परमात्मा**] वह परमात्मा [**भवति**] है ॥

भावार्थ :—शुद्धात्मासे जुदी ऐसी देहमें बसते आत्मज्ञानके अभावसे ये इन्द्रियाँ अपने अपने विषयोंमें (रूपादिमें) प्रवर्तती हैं, और जिसके चले जानेपर अपने अपने विषय-व्यापारसे

અહીં જે પરમાત્માને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશ્યાસ્વરૂપ આદિ સમસ્ત વિભાવથી રહિત શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ ધ્યાનવડે જિનવરે દેહમાં પણ દેખ્યો છે તે જ ઉપાદેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૩.

હવે દેહમાં જેના રહેવાથી પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ ગામ વસે છે અને જેના જવાથી પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ ગામ ઉજ્જડ થાય છે, તે જ પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દેહમાં જે રહેતાં નિયમથી ઇન્દ્રિયગામ વસે છે—નિશ્ચયનયથી અતીન્દ્રિય

व्यवहारनयेन शुद्धात्मविपरीते देहे वसता स्पर्शनादीन्द्रियग्रामो वसति, स्वसंवित्त्यभावे स्वकीयविषये प्रवर्तत इत्यर्थः। उद्वसो भवति गतेन स एवेन्द्रियग्रामो यस्मिन् भवान्तरगते सत्युद्वसो भवति स्वकीयविषयव्यापाररहितो भवति स्फुटं निश्चितं स एवंलक्षण-श्चिदानन्दैकस्वभावः परमात्मा भवतीति। अत्र य एवातीन्द्रियसुखास्वादसमाधिरतानां मुक्ति-कारणं भवति स एव सर्वप्रकारोपादेयातीन्द्रियसुखसाधकत्वादुपादेय इति भावार्थः॥४४॥

अथ यः पञ्चेन्द्रियैः पञ्चविषयान् जानाति स च तैर्न ज्ञायते स परमात्मा भवतीति निरूपयति—

४५) जो णिय-करणहिँ पंचहिँ वि पंच वि विसय मुणेइ ।
मुणिउ ण पंचहिँ पंचहिँ वि सो परमप्पु हवेइ ॥४५॥

यः निजकरणैः पञ्चभिरपि पञ्चापि विषयान् जानाति ।
ज्ञातः न पञ्चभिः पञ्चभिरपि स परमात्मा भवति ॥४५॥

रुक जाती हैं, ऐसा चिदानन्द निज आत्मा वही परमात्मा है। अतीन्द्रियसुखके आस्वादी परमसमाधिमें लीन हुए मुनियोंको ऐसे परमात्माका ध्यान ही मुक्तिका कारण है , वही अतीन्द्रियसुखका साधक होनेसे सब तरह उपादेय है॥४४॥

आगे जो पाँच इन्द्रियोंसे पाँच विषयोंको जानता है, और आप इन्द्रियोंके गोचर नहीं होता है, वही परमात्मा है, यह कहते हैं—

गाथा–४५

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो आत्माराम शुद्धनिश्चयनयकर अतीन्द्रिय ज्ञानमय है तो भी अनादि बंधके कारण व्यवहारनयसे इन्द्रियमय शरीरको ग्रहणकर [**निजकरणैः पञ्चभिरपि**]

સ્વરૂપી હોવા છતાં પણ જે આત્મા વ્યવહારનયથી શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત દેહમાં રહેતાં, સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયગામ વસે છે, અર્થાત્ સ્વસંવેદનના અભાવમાં તે ઇન્દ્રિયો (સ્પર્શનાદિ) પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે અને જે ભવાન્તરમાં જતાં તે ઇન્દ્રિયગામ ઉજ્જડ થાય છે અર્થાત્ તે પોતપોતાના વિષયના વ્યાપારથી રહિત થાય છે, તે નિશ્ચયથી ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો પરમાત્મા છે.

અહીં જે અતીન્દ્રિય સુખના આસ્વાદરૂપ સમાધિમાં રત થયેલાઓને મુક્તિનું કારણ છે, તે જ (તે પરમાત્મા જ) સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત અતીન્દ્રિય સુખનો સાધક હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૪૪.

यो निजकरणैः पञ्चभिरपि पञ्चापि विषयान् मनुते जानाति। तद्यथा। यः कर्ता शुद्धनिश्चयनयेनातीन्द्रियज्ञानमयोऽपि अनादिबन्धवशात् असद्भूतव्यवहारेणेन्द्रियमयशरीरं गृहीत्वा स्वयमर्थान् ग्रहीतुमसमर्थत्वात्पञ्चेन्द्रियैः कृत्वा पञ्चविषयान् जानाति, इन्द्रियज्ञानेन परिणमतीत्यर्थः। पुनश्च कथंभूतः। मुणिउ ण पंचहिं पंचहिं वि सो परमप्पु हवेइ **मतो न ज्ञातो न पञ्चभिरिन्द्रियैः पञ्चभिरपि स्पर्शादिविषयैः। तथाहि—वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञान-विषयोऽपि पञ्चेन्द्रियैश्च न ज्ञात इत्यर्थः। स एवंलक्षणः परमात्मा भवतीति। अत्र य एव पञ्चेन्द्रियविषयसुखास्वादविपरीतेन वीतरागनिर्विकल्पपरमानन्दसमरसीभावसुखरसास्वादपरिणतेन समाधिना ज्ञायते स एवात्मोपादानसिद्धमित्यादिविशेषणविशिष्ट-**

अपनी पाँचों इन्द्रियो द्वारा [**पञ्चापि विषयान्**] रूपादि पाँचों ही विषयोंको जानता है, अर्थात् इन्द्रियज्ञानरूप परिणमन करके इन्द्रियोंसे रूप, रस, गंध, शब्द, स्पर्शको जानता है, और आप [**पञ्चभिः**] पाँच इन्द्रियोंकर तथा [**पञ्चभिरपि**] पाँचों विषयोंसे सो [**मतो न**] नहीं जाना जाता, अगोचर है, [**स परमात्मा**] ऐसे लक्षण जिसके हैं, वही परमात्मा [**भवति**] है।

भावार्थ :—पाँच इन्द्रियोंके विषय–सुखके आस्वादसे विपरीत, वीतराग-निर्विकल्प परमानन्द समरसीभावरूप, सुखके रसका आस्वादरूप, परमसमाधि करके जो जाना जाता है, वही परमात्मा है, वह ज्ञानगम्य है, इन्द्रियोंसे अगम्य है, और उपादेयरूप अतीन्द्रिय सुखका साधन अपना स्वभावरूप वही परमात्मा आराधने योग्य है॥४५॥

હવે જે પાંચ ઇન્દ્રિયોવડે પાંચ વિષયોને જાણે છે પણ જે તેમના વડે (પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ વિષયો વડે) જણાતો નથી, તે પરમાત્મા છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે પોતાની પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે પાંચ વિષયોને જાણે છે, જે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય હોવા છતાં પણ અનાદિબંધના વશે અસદ્ભૂત વ્યવહારથી ઇન્દ્રિયમય શરીર ગ્રહીને, સ્વયં અર્થોને જાણવાને અસમર્થ હોવાથી પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પાંચ વિષયોને જાણે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે, અને જે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ સ્પર્શાદિ વિષયોથી જણાતો નથી અર્થાત્ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનનો વિષય હોવા છતાં પાંચ ઇન્દ્રિયોથી (અને પાંચ વિષયોથી) જણાતો નથી, તે પરમાત્મા છે.

અહીં પંચેન્દ્રિયવિષયના સુખના આસ્વાદથી વિપરીત વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ, પરમાનંદરૂપ, સમરસીભાવમય સુખરસના આસ્વાદરૂપે પરિણત સમાધિ વડે, જે પરમાત્મા જણાય છે તે જ "[1]આત્મોપાદાનથી સિદ્ધ" ઇત્યાદિ વિશેષણથી વિશિષ્ટ, ઉપાદેયભૂત અતીન્દ્રિય સુખનો સાધક

---

૧. આ શ્લોક બીજા અધિકારમાં ગાથા-૭ની ટીકામાં આવેલ છે.

स्योपादेयभूतस्यातीन्द्रियसुखस्य साधकत्वादुपादेय इति भावार्थः ॥४५॥

अथ यस्य परमार्थेन बन्धसंसारौ न भवतस्तमात्मानं व्यवहारं मुक्त्वा जानीहि इति कथयति—

४६) जसु परमत्थे बंधु णवि जोइय ण वि संसारु ।
सो परमप्पउ जाणि तुहुँ मणि मिल्लिवि ववहारु ॥४६॥

यस्य परमार्थेन बन्धो नैव योगिन् नापि संसारः ।
तं परमात्मानं जानीहि त्वं मनसि मुक्त्वा व्यवहारम् ॥४६॥

जसु परमत्थें बंधु णवि जोइय ण वि संसारु **यस्य परमार्थेन बन्धो नैव हे योगिन् नापि संसारः। तद्यथा—यस्य चिदानन्दैकस्वभावशुद्धात्मनस्तद्विलक्षणो द्रव्यक्षेत्रकाल-**

आगे जिसके निश्चयकर बंध नहीं हैं, और संसार भी नहीं है, उस आत्माको सब लौकिकव्यवहार छोड़कर अच्छी तरह पहचानो, ऐसा कहते हैं—

गाथा–४६

अन्वयार्थ :—[**हे योगिन्**] हे योगी, [**यस्य**] जिस चिदानन्द शुद्धात्माके [**परमार्थेन**] निश्चय करके [**संसारः**] निज स्वभावसे भिन्न द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच प्रकार परिवर्तन (भ्रमण) स्वरूप संसार [**नैव**] नहीं है, [**बन्धोनापि**] और संसारके कारण जो प्रकृति, स्थिति, अनुभाग, प्रदेशरूप चार प्रकारका बंध भी नहीं है। जो बंध केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टयको प्रगटतारूप मोक्ष-पदार्थसे जुदा है, [**तं परमात्मनं**] उस परमात्माको [**त्वं**] तू [**मनसि व्यवहारम् मुक्त्वा**] मनमेंसे सब लौकिक-व्यवहारको छोड़कर तथा वीतरागसमाधिमें ठहरकर [**जानीहि**] जान, अर्थात् चिन्तवन कर।

भावार्थ :—शुद्धात्माकी अनुभूतिसे भिन्न जो संसार और संसारका कारण बंध इन दोनोंसे रहित और आकुलतासे रहित ऐसे लक्षणवाला मोक्षका मूलकारण जो शुद्धात्मा है, वही

હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૪૫.

હવે જેને પરમાર્થથી બંધ અને સંસાર નથી એવા આત્માને વ્યવહાર છોડીને જાણ એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! જેને પરમાર્થથી બંધ પણ નથી અને સંસાર પણ નથી—ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ અને પરમાગમ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ,

भवभावरूपः परमागमप्रसिद्धः पञ्चप्रकारः संसारो नास्ति, इत्थंभूतसंसारस्य कारणभूतप्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदभिन्नकेवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयव्यक्तिरूपमोक्षपदार्थाद्विलक्षणो बन्धोऽपि नास्ति, सो परमप्पउ जाणि तुहुं मणि मिल्लिवि ववहारु **तमेवेत्थंभूतलक्षणं परमात्मानं मनसि व्यवहारं मुक्त्वा जानीहि, वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। अत्र य एव शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणेन संसारेण बन्धनेन च रहितः स एवानाकुलत्वलक्षणसर्वप्रकारोपादेयभूतमोक्षसुखसाधकत्वादुपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥४६॥**

अथ यस्य परमात्मनो ज्ञानं वल्लीवत् ज्ञेयास्तित्वाभावेन निवर्तते न च शक्त्यभावेनेति कथयति—

४७) णेयाभावे विल्लि जिम थक्कइ णाणु वलेवि।
मुक्कहँ जसु पय बिंबियउ परम-सहाउ भणेवि ॥४७॥

ज्ञेयाभावे वल्ली यथा तिष्ठति ज्ञानं वलित्वा।
मुक्तानां यस्य पदे बिम्बितं परमस्वभावं भणित्वा ॥४७॥

सर्वथा आराधने योग्य है॥४६॥

आगे जिस परमात्माका ज्ञान सर्वव्यापक है, ऐसा कोई पदार्थ नहीं है, जो ज्ञानसे न जाना जावे, सब ही पदार्थ ज्ञानमें भासते हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–४७

अन्वयार्थ :—[**यथा**] जैसे मंडपके अभावसे [**वल्लि**] बेल (लता) [**तिष्ठति**] ठहरती है, अर्थात् जहाँ तक मंडप है, वहाँ तक तो चढ़ती है और आगे मंडपका सहारा न

અને ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારનો સંસાર જેને નથી, તેમજ આ પ્રકારના સંસારના (પંચવિધ) કારણરૂપ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ, અને પ્રદેશના ભેદથી ભિન્ન એવા કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ મોક્ષપદાર્થથી વિલક્ષણ એવો બંધ પણ જેને નથી, તે પરમાત્માને મનમાંથી વ્યવહાર છોડીને જાણ અર્થાત્ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને ભાવ.

અહીં શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ એવા સંસાર અને બંધથી જે રહિત છે તે જ, અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત મોક્ષસુખનો સાધક હોવાથી, ઉપાદેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૬.

હવે વેલની જેમ તે પરમાત્માનું જ્ઞાન (અન્ય) જ્ઞેયના અસ્તિત્વના અભાવથી અટકી જાય છે, પણ શક્તિનાં અભાવથી નહિ એમ કહે છે :—

णेयाभावे विल्लि जिम थक्कइ णाणु वलेवि **ज्ञेयाभावे वल्लि यथा तथा ज्ञानं तिष्ठति व्यावृत्येति। यथा मण्डपाद्यभावे वल्ली व्यावृत्य तिष्ठति तथा ज्ञेयावलम्बनाभावे ज्ञानं व्यावृत्य तिष्ठति न च ज्ञातृत्वशक्त्यभावेनेत्यर्थः। कस्य संबन्धि ज्ञानम्।** मुक्कहं **मुक्तात्मनां ज्ञानम्। कथंभूतम्।** जसु पय बिंबियउ **यस्य भगवतः पदे परमात्मस्वरूपे बिम्बितं प्रतिफलितं तदाकारेण परिणतम्। कस्मात्।** परमसहाउ भणेवि **परमस्वभाव इति भणित्वा मत्वा ज्ञात्वैवेत्यर्थः। अत्र यस्येत्थंभूतं ज्ञानं सिद्धसुखस्योपादेयस्याविनाभूतं स एव शुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः॥४७॥**

मिलनेसे चढ़नेसे ठहर जाती है, उसी तरह [**मुक्तानां**] मुक्त-जीवोंका [**ज्ञानं**] ज्ञान भी जहाँतक ज्ञेय (पदार्थ) हैं, वहाँतक फैल जाता है, [**ज्ञेयाभावे**] और ज्ञेयका अवलम्बन न मिलनेसे [**बलेपि ?**] जाननेकी शक्ति होनेपर भी [**तिष्ठति**] ठहर जाता है, अर्थात् कोई पदार्थ जाननेसे बाकी नहीं रहता, सब द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव और सब भावोंको ज्ञान जानता है, ऐसे तीनलोक सरीखे अनंते लोकालोक होवें, तो भी एकसमयमें ही जान लेवे, [**यस्य**] जिस भगवान् परमात्माके [**पदे**] केवलज्ञानमें [**परमस्वभावं**] अपना उत्कृष्ट स्वभाव सबके जाननेरूप [**बिम्बितं**] प्रतिभासित हो रहा है, अर्थात् ज्ञान सबका अंतर्यामि है, सर्वाकार ज्ञानकी परिणति है, ऐसा [**भणित्वा**] जानकर ज्ञानका आराधन करो।

भावार्थ :—जहाँ तक मंडप वहाँ तक ही बेल (लता) की बढ़वारी है, और जब मंडपका अभाव हो, तब बेल स्थिर होके आगे नहीं फैलती, लेकिन बेलमें विस्तार-शक्तिका अभाव नहीं कह सकते, इसी तरह सर्वव्यापक ज्ञान केवलीका है, जिसके ज्ञानमें सर्व पदार्थ झलकते हैं, वही ज्ञान आत्माका परमस्वभाव है, ऐसा जिसका ज्ञान है, वही शुद्धात्मा उपादेय है। यह ज्ञानानंदरूप आत्माराम है, वही महामुनियोंके चित्तका विश्राम (ठहरनेकी जगह) है॥४७॥

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે વેલ મંડપ વગેરેના અભાવમાં આગળ ફેલાતી અટકી જાય છે તેવી રીતે મુક્ત આત્માઓનું જ્ઞાન જ્ઞેયના અવલંબનના અભાવમાં અટકી જાય છે, પણ જ્ઞાતૃત્વશક્તિના અભાવથી નહિ એવો અર્થ છે. જે ભગવાનના પરમાત્મસ્વરૂપમાં જ્ઞાન બિંબિત થઈ રહ્યું છે, તદાકારે પરિણમી રહ્યું છે; શા કારણે? પરમસ્વભાવને જાણીને એ અર્થ છે.

અહીં જેનું આવું જ્ઞાન ઉપાદેયભૂત સિદ્ધસુખની સાથે અવિનાભાવી છે તે જ શુદ્ધાત્મા ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૪૭.

---

૧. આ ગાથાની સંસ્કૃત ટીકાનો અર્થ નહિ સમજાતો હોવાથી અન્વયાર્થ હિંદીના આધારે કર્યો છે.

अथ यस्य कर्माणि यद्यपि सुखदुःखादिकं जनयन्ति तथापि स न जनितो न हत इत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रं कथयति—

४८) कम्महिँ जासु जणंतहिँ वि णिउ णिउ कज्जु सया वि ।
किं पि ण जणियउ हरिउ णवि सो परमप्पउ भावि ॥४८॥

कर्मभिः यस्य जनयद्भिरपि निजनिजकार्यं सदापि ।
किमपि न जनितो हतः नैव तं परमात्मानं भावय ॥४८॥

कर्मभिर्यस्य जनयद्भिरपि। किम्। निजनिजकार्यं सदापि तथापि किमपि न जनितो हतश्च नैव तं परमात्मानं भावयत। यद्यपि व्यवहारनयेन शुद्धात्मस्वरूपप्रतिबन्धकानि कर्माणि

आगे जो शुभ-अशुभ कर्म हैं, वे यद्यपि सुख-दुखादिको उपजाते हैं, तो भी वह आत्मा किसीसे उत्पन्न नहीं हुआ, किसीने बनाया नहीं, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर गाथा-सूत्र कहते हैं—

गाथा–४८

अन्वयार्थ :—[**कर्मभिः**] ज्ञानावरणादि कर्म [**सदापि**] हमेशा [**निजनिजकार्यं**] अपने अपने सुख-दुःखादि कार्यको [**जनयद्भिरपि**] प्रगट करते हैं,तो भी शुद्ध निश्चयनयकर [**यस्य**] जिस आत्माका [**किमपि**] कुछ भी अर्थात् अनंतज्ञानादिस्वरूप [**न जनितः**] न तो नया पैदा किया और [**नैव हतः**] न विनाश किया, और न दूसरी तरहका किया, [**तं**] उस [**परमात्मानं**] परमात्माको [**भावय**] तू चिंतवन कर।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे शुद्धात्मस्वरूपके रोकनेवाले ज्ञानावरणादिकर्म अपने अपने कार्यको करते हैं, अर्थात् ज्ञानावरण तो ज्ञानको ढँकता है, दर्शनावरणकर्म दर्शनको आच्छादन करता है, वेदनीय साता-असाता उत्पन्न करके अतीन्द्रियसुखको घातता है, मोहनीय सम्यक्त्व तथा चारित्रको रोकता है, आयुकर्म स्थितिके प्रमाण शरीरमें राखता है, अविनाशी भावको प्रगट नहीं होने देता, नामकर्म नाना प्रकार गति जाति शरीरादिकको

હવે કર્મો જોકે તેને સુખદુઃખાદિક ઉપજાવે છે તો પણ તે પરમાત્મા (તેનાથી) ઉત્પન્ન કરાતો નથી, કે નાશ કરાતો નથી એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જો કે વ્યવહારનયથી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપના પ્રતિબંધક કર્મો સુખ-દુઃખાદિક

सुखदुःखादिकं निजनिजकार्यं जनयन्ति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन अनन्तज्ञानादिस्वरूपं न हृतं न विनाशितं न चाभिनवं जनितमुत्पादितं किमपि यस्यात्मनस्तं परमात्मानं वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावयेत्यर्थः। अत्र यदेव कर्मभिर्न हृतं न चोत्पादितं चिदानन्दैकस्वरूपं तदेवोपादेयमिति तात्पर्यार्थः ।।४८।।

अथ यः कर्मनिबद्धोऽपि कर्मरूपो न भवति कर्मापि तद्रूपं न संभवति तं परमात्मानं भावयेति कथयति—

४६) कम्म-णिबद्धु वि होइ णवि जो फुडु कम्मु कया वि ।
कम्मु वि जो ण कया वि फुडु सो परमप्पउ भावि ।।४६।।

उपजाता है, गोत्रकर्म ऊँच नीच गोत्रमें डाल देता है, और अन्तरायकर्म अनंत (बल) को प्रगट नहीं होने देता। इस प्रकार ये कार्यको करते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर आत्माका अनंतज्ञानादिस्वरूपका इन कर्मोंने न तो नाश किया, और न नया उत्पन्न किया, आत्मा तो जैसा है वैसा ही है। ऐसे अखंड परमात्माको तू वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें स्थिर होकर ध्यान कर। यहाँ पर यह तात्पर्य है, कि जो जीवपदार्थ कर्मोंसे न हरा गया, न उपजा, किसी दूसरी तरह नहीं किया गया, वही चिदानन्दस्वरूप उपादेय है ।।४८।।

इसके बाद जो आत्मा कर्मोंसे अनादिकालका बँधा हुआ है, तो भी कर्मरूप नहीं होता, और कर्म भी आत्मस्वरूप नहीं होते आत्मा चैतन्य है, कर्म जड़ हैं, ऐसा जानकर उस परमात्माका तू ध्यान कर, ऐसा कहते हैं—

પોતપોતાનાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તોપણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જે આત્માનું અનંતજ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ જરા પણ વિનાશ પામતું નથી કે નવું ઉત્પન્ન થતું નથી, તે પરમાત્માને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને ભાવ એવો અર્થ છે.

અહીં જે એક (કેવળ) ચિદાનંદસ્વરૂપ કર્મોથી હણાતું નથી, તેમજ ઉત્પન્ન કરાતું નથી, તે જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૮.

હવે જે કર્મથી બંધાયો હોવા છતાં પણ કર્મરૂપ થતો નથી અને કર્મ પણ તે રૂપ થતું નથી, તે પરમાત્માને ભાવ એમ કહે છે :—

कर्मनिबद्धोऽपि भवति नैव यः स्फुटं कर्म कदापि।
कर्मापि यो न कदापि स्फुटं तं परमात्मानं भावय॥४९॥

कम्मणिबद्धु वि होइ णवि जो फुडु कम्मु कया वि **कर्मनिबद्धोऽपि भवति नैव यः स्फुटं निश्चितम्। किं न भवति। कर्म कदाचिदपि। तथाहि—यः कर्ता शुद्धात्मोपलम्भाभावेनोपार्जितेन ज्ञानावरणादिशुभाशुभकर्मणा व्यवहारेण बद्धोऽपि शुद्धनिश्चयेन कर्मरूपो न भवति। केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूपं त्यक्त्वा कर्मरूपेण न परिणमतीत्यर्थः। पुनश्च किंविशिष्टः।** कम्मु वि जो ण कया वि फुडु **कर्मापि यो न कदापि स्फुटं निश्चितम्। तद्यथा—ज्ञानावरणादिद्रव्यभावरूपं कर्मापि कर्तृभूतं यः परमात्मा न भवति स्वकीयकर्मपुद्गलस्वरूपं विहाय**

गाथा–४९

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो चिदान्द आत्मा [**कर्मनिबद्धोऽपि**] ज्ञानावरणादिकर्मोंसे बँधा हुआ होनेपर भी [**कदाचिदपि**] कभी भी [**कर्म नैव स्फुटं**] कर्मरूप निश्चयसे नहीं [**भवति**] होता, [**कर्म अपि**] और कर्म भी [**यः**] जिस परमात्मरूप [**कदाचिदपि स्फुटं**] कभी भी निश्चयकर [**न**] नहीं होते, [**तं**] उस पूर्वोक्त लक्षणोंवाले [**परमात्मानं**] परमात्माको तू [**भावय**] चिंतवन कर।

भावार्थ :—जो आत्मा अपने शुद्धात्मस्वरूपकी प्राप्तिके अभावसे उत्पन्न किये ज्ञानावरणादि शुभ-अशुभ कर्मोंसे व्यवहारनयकर बँधा हुआ है, तो भी शुद्धनिश्चयनयसे कर्मरूप नहीं है, अर्थात् केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप अपने स्वरूपको छोड़कर कर्मरूप नहीं परिणमता, और ये ज्ञानावरणादि द्रव्य-भावरूप कर्म भी आत्मस्वरूप नहीं परिणमते, अर्थात् अपने जड़रूप पुद्‌गलपनेको छोड़कर चैतन्यरूप नहीं होते, यह निश्चय है, कि जीव तो अजीव नहीं होता, और अजीव है, वह जीव नहीं होता। ऐसी अनादिकालकी मर्यादा है। इसलिये कर्मोंसे भिन्न

ભાવાર્થ :—જે કર્મથી બંધાયેલ હોવા છતાં નિશ્ચયથી કદીપણ કર્મરૂપ થતો નથી, જે શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિના અભાવથી ઉપાર્જિત જ્ઞાનાવરણાદિ શુભાશુભ કર્મથી વ્યવહારે બંધાયેલો હોવા છતાં પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મરૂપ થતો નથી, અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસ્વરૂપ છોડીને કર્મરૂપ પરિણમતો નથી, અને કર્મ પણ નિશ્ચયથી કદી પણ જે-રૂપ થતું નથી, તે આ પ્રમાણે :— જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય-ભાવરૂપ કર્મ પણ કર્તા થઈને પરમાત્મારૂપ થતું નથી અર્થાત્ સ્વકીય કર્મપુદ્‌ગલસ્વરૂપ છોડીને પરમાત્મારૂપે પરિણમતું નથી, તે પરમાત્માને તું ભાવ.

દેહ-રાગાદિ પરિણતિરૂપ બહિરાત્માને છોડીને, શુદ્ધાત્મ પરિણતિની ભાવનારૂપ અન્તરાત્મામાં સ્થિત થઈને, સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત વિશુદ્ધજ્ઞાન અને વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ

परमात्मरूपेण न परिणमतीत्यर्थः। सो परमप्पउ भावि **तमेवंलक्षणं परमात्मानं भावय। देहरागादिपरिणतिरूपं बहिरात्मानं मुक्त्वा शुद्धात्मपरिणतिभावनारूपेऽन्तरात्मनि स्थित्वा सर्वप्रकारोपादेयभूतं विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं परमात्मानं भावयेति भावार्थः।।४६।। एवं त्रिविधात्मप्रतिपादकप्रथममहाधिकारमध्ये यथा निर्मलो ज्ञानमयो व्यक्तिरूपः शुद्धात्मा सिद्धौ तिष्ठति, तथाभूतः शुद्धनिश्चयेन शक्तिरूपेण देहेऽपि तिष्ठतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन चतुर्विंशतिसूत्राणि गतानि।।**

अत उर्ध्वं स्वदेहप्रमाणव्याख्यानमुख्यत्वेन षट्सूत्राणि कथयन्ति। तद्यथा—

५०) कि वि भणंति जिउ सव्वगउ जिउ जडु के वि भणंति।
कि वि भणंति जिउ देह-समु सुण्णु वि के वि भणंति।।५०।।

केऽपि भणन्ति जीवं सर्वगतं जीवं जडं केऽपि भणन्ति।
केऽपि भणन्ति जीवं देहसमं शून्यमपि केऽपि भणन्ति।।५०।।

ज्ञान-दर्शनमयी सब तरह उपादेयरूप (आराधने योग्य) परमात्माको तुम देह रागादि परिणतिरूप बहिरात्मपनेको छोड़कर शुद्धात्मपरिणतिकी भावनारूप अन्तरात्मामें स्थिर होकर चिन्तवन करो, उसीका अनुभव करो, ऐसा तात्पर्य हुआ।।४९।।

ऐसे तीन प्रकार आत्माके कहनेवाले पहले महाधिकारके पाँचवे स्थलमें जैसा निर्मल ज्ञानमयी प्रगटरूप शुद्धात्मा सिद्धलोकमें विराजमान है, वैसा ही शुद्धनिश्चयनयकर शक्तिरूपसे देहमें तिष्ठ रहा है, ऐसे कथनकी मुख्यतासे चौबीस दोहा-सूत्र कहे गये। इससे आगे छह दोहा-सूत्रोंमें आत्मा व्यवहारनयकर अपनी देहके प्रमाण है, यह कह सकते हैं :—

गाथा–५०

अन्वयार्थ :—[केऽपि] कोई नैयायिक, वेदान्ती और मीमांसक-दर्शनवाले [जीवं]

છે, એવા પરમાત્માને તું ભાવ એવો ભાવાર્થ છે. ૪૯.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં, જેવો નિર્મળ જ્ઞાનમય વ્યક્તિરૂપે શુદ્ધ આત્મા સિદ્ધમાં બિરાજે છે, તેવો જ શુદ્ધ આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે દેહમાં પણ બિરાજે છે, એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચોવીસ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યારપછી (આત્મા) પોતાના દેહ જેવડો છે એવા કથનની મુખ્યતાથી છ સૂત્રો કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—

केऽपि भणन्ति जीवं सर्वगतं, जीवं केऽपि जडं भणन्ति, केऽपि भणन्ति जीवं देहसमं, शून्यमपि केऽपि वदन्ति। तथाहि—केचन सांख्यनैयायिकमीमांसकाः सर्वगतं जीवं वदन्ति। सांख्याः पुनर्जडमपि कथयन्ति। जैनाः पुनर्देहप्रमाणं वदन्ति। बौद्धाश्च शून्यं वदन्तीति। एवं प्रश्नचतुष्टयं कृतमिति भावार्थः ॥५०॥

अथ वक्ष्यमाणनयविभागेन प्रश्नचतुष्टयस्याप्यभ्युपगमं स्वीकारं करोति—

५१) अप्पा जोइय सव्व-गउ अप्पा जडु वि वियाणि।
अप्पा देह-पमाणु मुणि अप्पा सुण्णु वियाणि ॥५१॥

आत्मा योगिन् सर्वगतः आत्मा जडोऽपि विजानीहि।
आत्मानं देहप्रमाणं मन्यस्व आत्मानं शून्यं विजानीहि ॥५१॥

जीवको [सर्वगतं] सर्वव्यापक [भणंति] कहते हैं, [केऽपि] कोई सांख्य-दर्शनवाले [जीवं] जीवको [जडं] जड़ [भणंति] कहते हैं, [केऽपि] कोई बौद्ध-दर्शनवाले जीवको [शून्यं अपि] शून्य भी [भणंति] कहते हैं, [केऽपि] कोई जिनधर्मी [जीवं] जीवको [देहसमं] व्यवहारनयकर देहप्रमाण [भणंति] कहते हैं, और निश्चयनयकर लोकप्रमाण कहते हैं। वह आत्मा कैसा है ? और कैसा नहीं है ? ऐसे चार प्रश्न शिष्यने किये, ऐसा तात्पर्य है ॥५०॥

आगे नय-विभागकर आत्मा सब रूप है, एकान्तवादकर अन्यवादी मानते हैं, सो ठीक नहीं है, इस प्रकार चारों प्रश्नोंको स्वीकार करके समाधान करते हैं—

गाथा–५१

अन्वयार्थ :— [हे योगिन्] हे प्रभाकरभट्ट, [आत्मा सर्वगतः] आगे कहे जानेवाले नयके भेदसे आत्मा सर्वगत भी है, [आत्मा] आत्मा [जडोऽपि] जड़ भी है ऐसा [विजानीहि] जानो, [आत्मानं देहप्रमाणं] आत्माको देहके बराबर भी [मन्यस्व] मानो, [आत्मानं शून्य] आत्माको शून्य भी [विजानीहि] जानो। नय-विभागसे माननेमें कोई दोष नहीं है, ऐसा तात्पर्य है ॥५१॥

ભાવાર્થ :—(આત્મા કેવો છે તે સમજવા માટે) એ પ્રમાણે શિષ્યે ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે. એ ભાવાર્થ છે. ૫૦.

હવે આગળ કહેવામાં આવતા નયવિભાગથી ચાર પ્રશ્નોનો અભ્યુપગમ-સ્વીકાર કરે છે :—

आत्मा हे योगिन् सर्वगतोऽपि भवति, आत्मानं जडमपि विजानीहि, आत्मानं देहप्रमाणं मन्यस्व, आत्मानं शून्यमपि जानीहि। तद्यथा। हे प्रभाकरभट्ट वक्ष्यमाणविवक्षितनयविभागेन परमात्मा सर्वगतो भवति, जडोऽपि भवति, देहप्रमाणोऽपि भवति, शून्योऽपि भवति नापि दोष इति भावार्थः ॥५१॥

अथ कर्मरहितात्मा केवलज्ञानेन लोकालोकं जानाति तेन कारणेन सर्वगतो भवतीति प्रतिपादयति—

५२) अप्पा कम्म-विवज्जियउ केवल-णाणेँ जेण।
लोयालोउ वि मुणइ जिय सव्वगु वुच्चइ तेण ॥५२॥

आत्मा कर्मविवर्जितः केवलज्ञानेन येन।
लोकालोकमपि मनुते जीव सर्वगः उच्यते तेन ॥५२॥

आत्मा कर्मविवर्जितः सन् केवलज्ञानेन करणभूतेन येन कारणेन लोकालोकं मनुते जानाति हे जीव सर्वगत उच्यते तेन कारणेन। तथाहि—अयमात्मा व्यवहारेण केवलज्ञानेन

आगे कर्मरहित आत्मा केवलज्ञानसे लोक और अलोक दोनोंको जानता है, इसलिये सर्व व्यापक भी हो सकता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–५२

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] यह आत्मा [**कर्मविवर्जितः**] कर्मरहित हुआ [**केवलज्ञानेन**] केवलज्ञानसे [**येन**] जिस कारण [**लोकालोकमपि**] लोक और अलोकको [**मनुते**] जानता है [**तेन**] इसीलिये [**हे जीव**] हे जीव, [**सर्वगः**] सर्वगत [**उच्यते**] कहा जाता है।

भावार्थ :—यह आत्मा व्यवहारनयसे केवलज्ञानकर लोक-अलोकको जानता है, और शरीरमें रहनेपर भी निश्चयनयसे अपने स्वरूपको जानता है, इस कारण ज्ञानकी अपेक्षा तो

ભાવાર્થ :—હે પ્રભાકર ભટ્ટ! આગળ કહેવામાં આવતા વિવક્ષિત નય વિભાગની અપેક્ષાએ પરમાત્મા સર્વગત પણ છે, જડ પણ છે, દેહપ્રમાણ પણ છે, શૂન્ય પણ છે, (નયવિભાગ અનુસારે તેમ માનવામાં) કોઈ દોષ નથી. એવો ભાવાર્થ છે. ૫૧.

હવે કર્મ રહિત આત્મા કેવળજ્ઞાન વડે લોકાલોકને જાણે છે તે કારણે 'સર્વગત' છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—આ આત્મા વ્યવહારનયથી કેવળજ્ઞાન વડે લોકાલોકને જાણે છે, દેહમાં

लोकालोकं जानाति, देहमध्ये स्थितोऽपि निश्चयनयेन स्वात्मानं जानाति, तेन कारणेन व्यवहारनयेन ज्ञानापेक्षया रूपविषये दृष्टिवत्सर्वगतो भवति न च प्रदेशापेक्षयेति। कश्चिदाह। यदि व्यवहारेण लोकालोकं जानाति तर्हि व्यवहारनयेन सर्वज्ञत्वं, न च निश्चयनयेनेति। परिहारमाह—यथा स्वकीयमात्मानं तन्मयत्वेन जानाति तथा परद्रव्यं तन्मयत्वेन न जानाति तेन कारणेन व्यवहारो भण्यते न च परिज्ञानाभावात्। यदि पुनर्निश्चयेन स्वद्रव्यवत्तन्मयो भूत्वा परद्रव्यं जानाति तर्हि परकीयसुखदुःखरागद्वेषपरिज्ञातो सुखी दुःखी रागी द्वेषी च स्यादिति महद्दूषणं

व्यवहारनयसे सर्वगत है, प्रदेशोंकी अपेक्षा नहीं है। जैसे रूपवाले पदार्थोंको नेत्र देखते हैं, परंतु उन पदार्थोंसे तन्मय नहीं होते, उसरूप नहीं होते हैं। यहाँ कोई प्रश्न करता है, कि जो व्यवहारनयसे लोकालोकको जानता है, और निश्चयनयसे नहीं, तो व्यवहारसे सर्वज्ञपना हुआ, निश्चयनयकर न हुआ ? उसका समाधान करते हैं—जैसे अपनी आत्माको तन्मयी होकर जानता है, उस तरह परद्रव्यको तन्मयीपनेसे नहीं जानता, भिन्नस्वरूप जानता है, इस कारण व्यवहारनयसे कहा, कुछ ज्ञानके अभावसे नहीं कहा। ज्ञानकर जानना तो निज और परका समान है। जैसे अपनेको सन्देह रहित जानता है, वैसा ही परको भी जानता है, इसमें सन्देह नहीं समझना, लेकिन निज स्वरूपसे तो तन्मयी है, और परसे तन्मयी नहीं। और जिस तरह निजको तन्मयी होकर निश्चयसे जानता है, उसी तरह यदि परको भी तन्मय होकर जाने, तो परके सुख, दुःख, राग, द्वेषके ज्ञान होने पर सुखी, दुःखी, रागी, द्वेषी हो, यह बड़ा दूषण है। सो इस प्रकार कभी नहीं हो सकता। यहाँ जिस ज्ञानसे सर्वव्यापक कहा, वही ज्ञान उपादेय अतीन्द्रियसुखसे अभिन्न है, सुखरूप है, ज्ञान और आनन्दमें भेद नहीं है, वही ज्ञान उपादेय

રહેવા છતાં પણ, નિશ્ચયનયથી પોતાના આત્માને જાણે છે તે કારણે નેત્રવત્ (જેવી રીતે વ્યવહારનયથી રૂપના વિષયને દેખવાથી નેત્ર 'પદાર્થગત' છે, પણ તે પદાર્થોમાં જતું નથી તેવી રીતે,) વ્યવહારનયથી જ્ઞાન-અપેક્ષાએ આત્મા 'સર્વગત' છે, પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ નહિ.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જો આત્મા વ્યવહારનયથી લોકાલોકને જાણે છે તો વ્યવહારનયથી સર્વજ્ઞપણું ઠર્યું પણ નિશ્ચયનયથી નહિ?

તેનો પરિહાર :—જેવી રીતે આત્મા તન્મય થઈને પોતાના આત્માને જાણે છે તેવી રીતે પરદ્રવ્યમાં તન્મય થઈને તેમને જાણતો નથી તે કારણે વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે, પણ જ્ઞાનના અભાવથી નહિ. (પણ સર્વજ્ઞપણાનો અભાવ છે માટે વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે એમ નથી.)

વળી જો આત્મા નિશ્ચયનયથી, સ્વદ્રવ્યની જેમ પરદ્રવ્યમાં તન્મય થઈને તેમને જાણે તો બીજાનાં સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ જાણવામાં આવતાં, પોતે સુખી-દુઃખી અને રાગી-દ્વેષી થાય એવો મહાન દોષ આવે.

प्राप्नोतीति। अत्र येनैव ज्ञानेन व्यापको भण्यते तदेवोपादेयस्यानन्तसुखस्याभिन्नत्वादुपादेय-मित्यभिप्रायः ॥५२॥

अथ येन कारणेन निजबोधं लब्ध्वात्मन इन्द्रियज्ञानं [1]नास्ति तेन कारणेन जडो भवतीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं कथयति—

५३) जे णिय-बोह-परिट्ठियहँ जीवहँ तुट्टइ णाणु।
इंदिय-जणियउ जोइया तिं जिउ जडु वि वियाणु ॥५३॥

येन निजबोधप्रतिष्ठितानां जीवानां त्रुट्यति ज्ञानम्।
इन्द्रियजनितं योगिन् तेन जीवं जडमपि विजानीहि ॥५३॥

येन कारणेन निजबोधप्रतिष्ठितानां जीवानां त्रुट्यति विनश्यति। किं कर्तृ। ज्ञानम्।

है, यह अभिप्राय जानना। इस दोहामें जीवको ज्ञानकी अपेक्षा सर्वगत कहा है॥५२॥

आगे आत्म-ज्ञानको पाकर इन्द्रिय-ज्ञान नाशको प्राप्त होता है, परमसमाधिमें आत्मस्वरूपमें लीन है, परवस्तुकी गम्य नहीं है, इसलिये नयप्रमाणकर जड़ भी है, परन्तु ज्ञानाभावरूप जड़ नहीं है, चैतन्यरूप ही है, अपेक्षासे जड़ कहा जाता है, यह अभिप्राय मनमें रखकर गाथा-सूत्र कहते हैं—

गाथा–५३

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिस अपेक्षा [**निजबोधप्रतिष्ठितानां**] आत्म-ज्ञानमें ठहरे हुए [**जीवानां**] जीवोंके [**इन्द्रियजनितं ज्ञानम्**] इन्द्रियोंसे उत्पन्न हुआ ज्ञान [**त्रुट्यति**] नाशको प्राप्त होता है, [**हे योगिन्**] हे योगी, [**तेन**] उसी कारणसे [**जीवं**] जीवको [**जडमपि**] जड़ भी [**विजानीहि**] जानो।

भावार्थ :—जिस अपेक्षा आत्म-ज्ञानमें ठहरे हुए जीवोंके इन्द्रियोंसे उत्पन्न हुआ ज्ञान

અહીં જે જ્ઞાનથી વ્યાપક કહેવામાં આવે છે તે જ્ઞાન જ ઉપાદેયભૂત અનંત સુખથી અભિન્ન હોવાથી ઉપાદેય છે એવો અભિપ્રાય છે. ૫૨.

હવે જે કારણે નિજબોધ પામીને આત્માઓને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હોતું નથી તે કારણે આત્મા 'જડ' છે, એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે.

---

૧. પાઠાન્તર : नास्ति = नश्यति

कथंभूतम्। इन्द्रियजनितं हे योगिन् तेन कारणेन जीवं जडमपि विजानीहि। तद्यथा। छद्मस्थानां वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकाले स्वसंवेदनज्ञाने सत्यपीन्द्रियजनितं ज्ञानं नास्ति, केवलज्ञानिनां पुनः सर्वदैव नास्ति तेन कारणेन जडत्वमिति। अत्र इन्द्रियज्ञानं हेयमतीन्द्रियज्ञानमुपादेयमिति भावार्थः ।।५३।।

अथ शरीरनामकर्मकारणरहितो जीवो न वर्धते न च हीयते तेन कारणेन मुक्तश्चरमशरीरप्रमाणो भवतीति निरूपयति—

५४) कारण-विरहिउ सुद्ध-जिउ वड्ढइ खिरइ ण जेण ।
चरम-सरीर-पमाणु जिउ जिणवर बोल्लहिँ तेण ।।५४।।

कारणविरहितः शुद्धजीवः वर्धते क्षरति न येन ।
चरमशरीरप्रमाणं जीवं जिनवराः ब्रुवन्ति तेन ।।५४।।

नाशको प्राप्त होता है, हे योगी, उसी कारणसे जीवको जड़ भी जानो। महामुनियोंके वीतरागनिर्विकल्प-समाधिके समयमें स्वसंवेदनज्ञान होनेपर भी इन्द्रियजनित ज्ञान नहीं है, और केवलज्ञानियोंके तो किसी समय भी इन्द्रियज्ञान नहीं है, केवल अतीन्द्रिय ज्ञान ही है, इसलिये इन्द्रिय-ज्ञानके अभावकी अपेक्षा आत्मा जड़ भी कहा जा सकता है। यहाँपर बाह्य इन्द्रिय-ज्ञान सब तरह हेय है और अतीन्द्रियज्ञान उपादेय है, यह सारांश हुआ ।।५३।।

आगे शरीरनामा नामकर्मरूप कारणसे रहित यह जीव न घटता है, और न बढ़ता है, इस कारण मुक्त-अवस्थामें चरम-शरीरसे कुछ कम पुरुषाकार रहता है, इसलिये शरीरप्रमाण भी कहा जाता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–५४

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिस हेतु [**कारणविरहितः**] हानि-वृद्धिका कारण शरीर

ભાવાર્થ :—છદ્મસ્થ જીવોને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળમાં સ્વસંવેદનજ્ઞાન હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન હોતું નથી, વળી કેવળજ્ઞાનીઓને (ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન) કોઈ વખતે હોતું નથી, તે કારણે જીવ 'જડ' છે.

અહીં ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય છે, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૫૩.

હવે (હાનિવૃદ્ધિના કારણરૂપ) શરીરનામકર્મના કારણથી રહિત જીવ વધતો નથી અને ઘટતો નથી, તેથી મુક્ત જીવ 'ચરમશરીરપ્રમાણ છે' એમ કહે છે :—

कारणविरहितः शुद्धजीवो वर्धते क्षरति हीयते न येन कारणेन चरमशरीरप्रमाणं मुक्तजीवं जिनवरा भणन्ति तेन कारणेनेति। तथाहि—यद्यपि संसारावस्थायां हानिवृद्धिकारणभूतशरीर-नामकर्मसहितत्वाद्धीयते वर्धते च तथापि मुक्तावस्थायां हानिवृद्धिकारणाभावाद्वर्धते हीयते च नैव, चरमशरीरप्रमाण एव तिष्ठतीत्यर्थः। कश्चिदाहमुक्तावस्थायां प्रदीपवदावरणाभावे सति लोकप्रमाणविस्तारेण भाव्यमिति। तत्र परिहारमाह—प्रदीपस्य योऽसौ प्रकाशविस्तारः स स्वभावज एव न त्वपरजनितः पश्चाद्भाजनादिना साद्यावरणेन प्रच्छादितस्तेन कारणेन

नामकर्मसे रहित हुआ [**शुद्धजीवः**] शुद्धजीव [**न वर्धते क्षरति**] न तो बढ़ता है, और न घटता है, [**तेन**] इसी कारण [**जिनवराः**] जिनेन्द्रदेव [**जीवं**] जीवको [**चरमशरीरप्रमाणं**] चरमशरीरप्रमाण [**ब्रुवन्ति**] कहते हैं।

भावार्थ :—यद्यपि संसार अवस्थामें हानि-वृद्धिका कारण शरीरनामा नामकर्म है, उसके संबंधसे जीव घटता है, और बढ़ता है; जब महामच्छका शरीर पाता है, तब तो शरीरकी वृद्धि होती है, और जब निगोदिया शरीर धारता है, तब घट जाता है और मुक्त अवस्थामें हानि-वृद्धिका कारण जो नामकर्म उसका अभाव होनेसे जीवके प्रदेश न तो सिकुड़ते हैं, न फैलते हैं, किन्तु चरमशरीरसे कुछ कम पुरुषाकार ही रहते हैं, इसलिये शरीरप्रमाण हैं, यह निश्चय हुआ। यहाँ कोई प्रश्न करे, कि जब तक दीपकके आवरण है, तब तक तो प्रकाश नहीं हो सकता, और जब उसके रोकनेवालेका अभाव हुआ, तब प्रकाश विस्तृत होकर फैल जाता है, उसी प्रकार मुक्ति अवस्थामें आवरणका अभाव होनेसे

ભાવાર્થ :—જો કે સંસારાવસ્થામાં જીવ હાનિવૃદ્ધિના કારણરૂપ શરીરનામ કર્મ સહિત હોવાથી ઘટે છે અને વધે છે, તોપણ મુક્ત-અવસ્થામાં હાનિવૃદ્ધિના કારણનો અભાવ હોવાથી વધતો-ઘટતો નથી અર્થાત્ ચરમશરીરપ્રમાણ જ રહે છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જેવી રીતે આવરણનો અભાવ થતાં દીવાના પ્રકાશનો વિસ્તાર થાય છે, તેવી રીતે મુક્ત-અવસ્થામાં આવરણનો અભાવ થતાં જીવના પ્રદેશોનો લોકપ્રમાણે વિસ્તાર થવો જોઈએ?

તેનો પરિહાર કરવામાં આવે છે કે દીવાના પ્રકાશનો જે વિસ્તાર છે તે સ્વભાવજન્ય છે, પણ પરજનિત નથી, ભાજન આદિના સાદિ આવરણથી તેનો પ્રકાશવિસ્તાર આચ્છાદિત કરવામાં આવ્યો હતો, તે કારણે તેના આવરણનો અભાવ થતાં જ પ્રકાશવિસ્તાર ઘટે છે જ (સંભવે છે) પણ જીવ અનાદિકાળથી કર્મથી ઢંકાયેલો હોવાથી તેનો સ્વાભાવિક વિસ્તાર નથી.

સંકોચવિસ્તાર ક્યા કારણે છે? સંકોચવિસ્તાર શરીરનામકર્મજનિત છે તે કારણે (જેવી રીતે માટીનું વાસણ પાણીથી ભીનું રહે છે ત્યાં સુધી પાણીના સંબંધથી તેમાં વધ-ઘટ થાય છે,

तस्यावरणाभावेऽपि प्रकाशविस्तारो घटते एव। जीवस्य पुनरनादिकर्मप्रच्छादितत्वात्पूर्वं स्वभावेन विस्तारो नास्ति। किंरूपसंहारविस्तारौ। शरीरनामकर्मजनितौ। तेन कारणेन शुष्कमृत्तिका-भाजनवत् कारणाभावादुपसंहारविस्तारौ न भवतः। चरमशरीरप्रमाणेन तिष्ठतीति। अत्र य एव मुक्तौ शुद्धबुद्धस्वभावः परमात्मा तिष्ठति तत्सदृशो रागादिरहितकाले स्वशुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः ॥५४॥

आत्माके प्रदेश लोक-प्रमाण फैलने चाहिये, शरीर-प्रमाण ही क्यों रह गये ? उसका समाधान यह है, कि दीपकके प्रकाशका जो विस्तार है, वह स्वभावसे होता है, परसे नहीं उत्पन्न हुआ, पीछे भाजन आदिसे अथवा दूसरे आवरणसे आच्छादन किया गया, तब वह प्रकाश संकोचको प्राप्त हो जाता है, जब आवरणका अभाव होता है, तब प्रकाश विस्ताररूप हो जाता है, इसमें संदेह नहीं और जीवका प्रकाश अनादिकालसे कर्मोंसे ढका हुआ है, पहले कभी विस्ताररूप नहीं हुआ। शरीर-प्रमाण ही संकोचरूप और विस्ताररूप हुआ, इसलिये जीवके प्रदेशोंका प्रकाश संकोच विस्ताररूप शरीरनामकर्मसे उत्पन्न हुआ है, इस कारण सूखी मिट्टीके बर्तनकी तरह कारणके अभावसे संकोच-विस्ताररूप नहीं होता, शरीर -प्रमाण ही रहता है, अर्थात् जबतक मिट्टीका बर्तन जलसे गीला रहता है, तबतक जलके सम्बन्धसे वह घट बढ़ जाता है, और जब जलका अभाव हुआ, तब बर्तन सूख जानेसे घटता बढ़ता नहीं है—जैसेका तैसा रहता है। उसी तरह इस जीवके जबतक नामकर्मका संबंध है, तबतक संसार-अवस्थामें शरीरकी हानि-वृद्धि होती है, उसकी हानि-वृद्धिसे प्रदेश सिकुड़ते हैं और फैलते हैं। तथा सिद्ध-अवस्थामें नामकर्मका अभाव हो जाता है, इस कारण शरीरके न होनेसे प्रदेशोंका संकोच विस्तार नहीं होता, सदा एकसे ही रहते हैं। जिस शरीरसे मुक्त हुआ, उसी प्रमाण कुछ कम रहता है। दीपकका प्रकाश तो स्वभावसे उत्पन्न है, इससे आवरणसे आच्छादित हो जाता है। जब आवरण दूर हो जाता है, तब प्रकाश सहज ही विस्तरता है। यहाँ तात्पर्य है, कि जो शुद्ध बुद्ध (ज्ञान) स्वभाव परमात्मा मुक्तिमें तिष्ठ रहा है, वैसा ही शरीरमें भी विराज रहा है। जब रागका अभाव होता है, उस कालमें यह आत्मा परमात्माके समान है, वही उपादेय है॥५४॥

પણ જળનો અભાવ થવાથી) શુષ્ક માટીના વાસણમાં વધ-ઘટ થતી નથી તેવી રીતે કારણનો અભાવ થતાં જીવના પ્રદેશોનો સંકોચ-વિસ્તાર થતો નથી, જીવના પ્રદેશો 'ચરમશરીરપ્રમાણ' જ રહે છે.

અહીં મુક્તિમાં શુદ્ધ, બુદ્ધ એક જેનો સ્વભાવ છે એવો પરમાત્મા બિરાજે છે તેના જેવો જ રાગાદિરહિત સમયે સ્વશુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫૪.

अथाष्टकर्माष्टादशदोषरहितत्वापेक्षया शून्यो भवतीति न च केवलज्ञानादिगुणापेक्षया चेति दर्शयति—

५५) अट्ठ वि कम्मइँ बहुविहइँ णवणव दोस वि जेण ।
सुद्धहँ एक्कु वि अत्थि णवि सुण्णु वि वुच्चइ तेण ।।५५।।

अष्टावपि कर्माणि बहुविधानि नवनव दोषा अपि येन ।
शुद्धानां एकोऽपि अस्ति नैव शून्योऽपि उच्यते तेन ।।५५।।

अष्टावपि कर्माणि बहुविधानि नवनव दोषा अपि येन कारणेन शुद्धात्मनां तन्मध्ये चैकोऽप्यस्ति नैव शून्योऽपि भण्यते तेन कारणेनैवेति। तद्यथा। शुद्धनिश्चयनयेन

आगे आठ कर्म और अठारह दोषोंसे रहित हुआ विभाव-भावोंकर रहित होनेसे शून्य कहा जाता है, लेकिन केवलज्ञानादि गुणकी अपेक्षा शून्य नहीं है, सदा पूर्ण ही है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–५५

अन्वयार्थ :—[येन] जिस कारण [अष्टौ अपि] आठों ही [बहुविधानि कर्माणि] अनेक भेदोंवाले कर्म [नवनव दोषा अपि] अठारह ही दोष इनमेंसे [एकः अपि] एक भी [शुद्धानां] शुद्धात्माओंके [नैव अस्ति] नहीं है, [तेन] इसलिये [शून्योऽपि] शून्य भी [भण्यते] कहा जाता है।

भावार्थ :—इस आत्माके शुद्धनिश्चयनयकर ज्ञानावरणादि आठ द्रव्यकर्म नहीं है, क्षुधादि दोषोंके कारणभूत कर्मोंके नाश हो जानेसे क्षुधा-तृषादि अठारह दोष कार्यरूप नहीं हैं, और अपि शब्दसे सत्ता चैतन्य ज्ञान आनंदादि शुद्ध प्राण होनेपर भी इन्द्रियादि दश

હવે આત્મા આઠ કર્મ અને અઢાર દોષથી રહિત હોવાની અપેક્ષાએ 'શૂન્ય' છે, પણ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની અપેક્ષાએ શૂન્ય નથી એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનિશ્ચયનયથી ક્ષુધાદિ દોષોનાં કારણભૂત જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મો, કાર્યભૂત ક્ષુધાતૃષાદિ અઢાર દોષો નથી, 'અપિ' શબ્દથી સત્તા, ચૈતન્ય, બોધ આદિ શુદ્ધપ્રાણરૂપથી શુદ્ધ જીવત્વ હોવા છતાં પણ દશ પ્રાણરૂપ અશુદ્ધ જીવત્વ નથી, તે કારણે સંસારી જીવો નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે રાગાદિ વિભાવથી શૂન્ય પણ છે અને મુક્ત આત્માઓ ને તો રાગાદિ વિભાવથી પ્રગટપણે શૂન્યપણું છે, પણ બૌદ્ધાદિની માન્યતાની જેમ આત્માને

ज्ञानावरणाद्यष्टद्रव्यकर्माणि क्षुधादिदोषकारणभूतानि क्षुधातृषादिरूपाष्टादशदोषा अपि कार्यभूताः, अपिशब्दात्सत्ताचैतन्यबोधादिशुद्धप्राणरूपेण शुद्धजीवत्वे सत्यपि दशप्राणरूपमशुद्धजीवत्वं च नास्ति तेन कारणेन संसारिणां निश्चयनयेन शक्तिरूपेण रागादिविभावशून्यं च भवति। मुक्तात्मनां तु व्यक्तिरूपेणापि न चात्मानन्तज्ञानादिगुणशून्यत्वमेकान्तेन बौद्धादिमतवदिति। तथा चोक्तं पञ्चास्तिकाये—''जेसिं जीवसहावो णत्थि अभावो य सव्वहा तस्स। ते होंति भिण्णदेहा सिद्धा वचिगोयरमदीदा''। अत्र य एव मिथ्यात्वरागादिभावेन शून्यश्चिदानन्दैकस्वभावेन भरितावस्थः प्रतिपादितः परमात्मा स एवोपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥५५॥ एवं त्रिविधात्मप्रतिपादक-प्रथममहाधिकारमध्ये य एव ज्ञानापेक्षया व्यवहारनयेन लोकालोकव्यापको भणितः स एव परमात्मा निश्चयनयेनासंख्यातप्रदेशोऽपि स्वदेहमध्ये तिष्ठतीति व्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रषट्कं गतम् ॥५५॥

अशुद्धरूप प्राण नहीं हैं, इसलिये संसारी-जीवोंके भी शुद्धनिश्चयनयसे शक्तिरूपसे शुद्धपना है, लेकिन रागादि विभाव-भावोंकी शून्यता ही है। तथा सिद्ध जीवोंके तो सब तरहसे प्रगटरूप रागादिसे रहितपना है, इसलिये विभावोंसे रहितपनेकी अपेक्षा शून्यभाव है, इसी अपेक्षासे आत्माको शून्य भी कहते हैं। ज्ञानादिक शुद्ध भावकी अपेक्षा सदा पूर्ण ही है, और जिस तरह बौद्धमती सर्वथा शून्य मानते हैं, वैसा अनंतज्ञानादि गुणोंसे कभी नहीं हो सकता। ऐसा कथन श्रीपंचास्तिकायमें भी किया है—''जेसिं जीवसहावो'' इत्यादि। इसका अभिप्राय यह है, कि जिन सिद्धोंके जीवका स्वभाव निश्चल है, जिस स्वभावका सर्वथा अभाव नहीं है, वे सिद्धभगवान् देहसे रहित हैं, और वचनके विषयसे रहित हैं, अर्थात् जिनका स्वभाव वचनोंसे नहीं कह सकते। यहाँ मिथ्यात्व रागादिभावकर शून्य तथा एक चिदानंदस्वभावसे पूर्ण जो परमात्मा कहा गया है, अर्थात् विभावसे शून्य स्वभावसे पूर्ण कहा गया है, वही उपादेय है, ऐसा तात्पर्य हुआ॥५५॥

અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણથી શૂન્યપણું એકાન્તે નથી. પંચાસ્તિકાય (ગાથા-૩૫)માં પણ કહ્યું છે કે :—'जेसिं जीव सहावो णत्थि अभावो य सव्वहा तस्स। ते होंति भिण्णदेहा सिद्धा वचिगोयरमदीदा' **अर्थ** :—જેમને જીવસ્વભાવ (પ્રાણધારણરૂપ જીવત્વ) નથી અને સર્વથા તેનો અભાવ પણ નથી, તે દેહરહિત વચનગોચરાતીત સિદ્ધો છે. (સિદ્ધ ભગવંતો છે.)

અહીં મિથ્યાત્વ, રાગાદિ ભાવથી શૂન્ય એક (કેવળ) ચિદાનંદરૂપ સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ જે પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે તે ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૫૫.

तदनन्तरं द्रव्यगुणपर्यायनिरूपणमुख्यत्वेन सूत्रत्रयं कथयति। तद्यथा—

५६) अप्पा जणियउ केण ण वि अप्पेँ जणिउ ण कोइ ।
दव्व-सहावेँ णिच्चु मुणि पज्जउ विणसइ होइ ॥५६॥

आत्मा जनितः केन नापि आत्मना जनितं न किमपि ।
द्रव्यस्वभावेन नित्यं मन्यस्व पर्यायः विनश्यति भवति ॥५६॥

आत्मा न जनितः केनापि आत्मना कर्तृभूतेन जनितं न किमपि, द्रव्यस्वभावेन नित्यमात्मानं मन्यस्व जानीहि। पर्यायो विनश्यति भवति चेति। तथाहि। **संसारिजीवः**

ऐसे जिसमें तीन प्रकारकी आत्माका कथन है, ऐसे पहले महाधिकारमें जो ज्ञानकी अपेक्षा व्यवहानयसे लोकलोकव्यापक कहा गया, वही परमात्मा निश्चयनयसे असंख्यातप्रदेशी है, तो भी अपनी देहके प्रमाण रहता है, इस व्याख्यानकी मुख्यतासे छह दोहा-सूत्र कहे गये। आगे द्रव्य, गुण, पर्यायके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहे कहते हैं—

गाथा–५६

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] यह आत्मा [**केन अपि**] किसीसे भी [**न जनितं**] उत्पन्न नहीं हुआ, [**आत्मना**] और इस आत्मासे [**किमपि**] कोई द्रव्य उत्पन्न नहीं हुआ, [**द्रव्यस्वभावेन**] द्रव्यस्वभावकर [**नित्यं मन्यस्व**] नित्य जानो, [**पर्यायः विनश्यति भवति**] पर्यायभावसे विनाशीक है।

भावार्थ :—यह संसारी-जीव यद्यपि व्यवहारनयकर शुद्धात्मज्ञानके अभावसे उपार्जन किये ज्ञानावरणादि शुभाशुभ कर्मोंके निमित्तसे नर-नारकादि पर्यायोंसे उत्पन्न होता है, और

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં જે પરમાત્મા વ્યવહારનયથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ લોકાલોકવ્યાપક કહેવામાં આવ્યો છે, તે જ પરમાત્મા નિશ્ચયનયથી અસંખ્ય પ્રદેશી હોવા છતાં પણ પોતાના દેહમાં રહે છે, એવી વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી છ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ સૂત્રો કહે છે તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—સંસારી જીવ શુદ્ધઆત્માની સંવિત્તિના અભાવથી ઉપાર્જન કરેલા કર્મથી જો કે વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતે શુદ્ધઆત્માની સંવિત્તિથી ચ્યુત થઈ કર્મોને ઉત્પન્ન

शुद्धात्मसंवित्त्यभावेनोपार्जितेन कर्मणा यद्यपि व्यवहारेण जन्यते स्वयं च शुद्धात्मसंवित्तिच्युतः सन् कर्माणि जनयति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण कर्मकर्तृभूतेन नरनारकादिपर्यायेण न जन्यते स्वयं च कर्मनोकर्मादिकं न जनयतीति। आत्मा पुनर्न केवलं शुद्धनिश्चयनयेन व्यवहारेणापि न च जन्यते न च जनयति तेन कारणेन द्रव्यार्थिकनयेन नित्यो भवति, पर्यायार्थिकनयेनोत्पद्यते विनश्यति चेति। अत्राह शिष्यः। मुक्तात्मनः कथमुत्पादव्ययाविति।

विनसता है, और आप भी शुद्धात्मज्ञानसे रहित हुआ कर्मोंको उपजाता (बाँधता) है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर शक्तिरूप शुद्ध ही है, कर्मोंसे उत्पन्न हुई नर-नारकादि पर्यायरूप नहीं होता, और आप भी कर्म-नोकर्मादिकको नहीं उपजाता और व्यवहारसे भी न जन्मता है, न किसीसे विनाशको प्राप्त होता है, न किसीको उपजाता है, कारणकार्यसे रहित है अर्थात् **कारण** उपजानेवालेको कहते हैं। **कार्य** उपजनेवालेको कहते हैं। सो ये दोनों भाव वस्तुमें नहीं हैं, इससे द्रव्यार्थिकनयकर जीव नित्य है, और पर्यायार्थिकनयकर उत्पन्न होता है, तथा विनाशको प्राप्त होता है। यहाँ पर शिष्य प्रश्न करता है, कि संसारी जीवोंके तो नर-नारकी आदि पर्यायोंकी अपेक्षा उत्पत्ति और मरण प्रत्यक्ष दिखता है, परन्तु सिद्धोंके उत्पाद, व्यय, किस तरह हो सकता है ? क्योंकि उनके विभाव-पर्याय नहीं है, स्वभाव-पर्याय ही है, और वे सदा अखंड अविनश्वर ही हैं। इसका समाधान यह है–कि जैसा उत्पन्न होना, मरना, चारों गतियोंमें संसारी जीवोंके है, वैसा तो उन सिद्धोंके नहीं है, वे अविनाशी हैं, परन्तु शास्त्रोंमें प्रसिद्ध अगुरुलघु गुणकी परिणतिरूप अर्थपर्याय है, वह समय-समयमें आविर्भावतिरोभावरूप होती है। अर्थात् समयमें पूर्वपरिणतिका व्यय होता है और आगेकी पर्यायका आविर्भाव (उत्पाद) होता है। इस अर्थपर्यायकी अपेक्षा उत्पाद व्यय जानना, अन्य संसारी-जीवोंकी तरह नहीं है। सिद्धोंके एक तो अर्थपर्यायकी अपेक्षा उत्पाद व्यय कहा है। अर्थपर्यायमें षट्गुणी हानि और वृद्धि होती है। १ अनंतभागवृद्धि , २ असंख्यातभागवृद्धि, ३ संख्यातभागवृद्धि, ४ संख्यातगुणवृद्धि, ५ असंख्यातगुणवृद्धि, ६ अनंतगुणवृद्धि। १ अनंतभागहानि, २ असंख्यातभागहानि, ३ संख्यातभागहानि, ४ असंख्यातगुणहानि, ५ असंख्यातगुणहानि, ६ अनंतगुणहानि। ये षट्गुणी हानि-वृद्धिके नाम कहे हैं। इनका स्वरूप तो केवलीके गम्य है, सो इस षट्गुणी हानि

કરે છે, તોપણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે કર્મરૂપ કર્તા વડે નરનારકાદિ પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી અને પોતે કર્મ-નોકર્માદિકને ઉત્પન્ન કરતો નથી. વળી આત્મા પોતે કેવળ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નહિ, પરંતુ વ્યવહારથી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી અને ઉત્પન્ન કરતો નથી તે કારણે દ્રવ્યાર્થિકનયથી આત્મા નિત્ય છે, પર્યાયાર્થિકનયથી આત્મા ઊપજે છે ને નાશ પામે છે.

અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે :—મુક્તઆત્માને ઉત્પાદવ્યય કઈ રીતે ઘટી શકે?

परिहारमाह। [1]आगमप्रसिद्ध्यागुरुलघुकगुणहानिवृद्ध्यपेक्षया, अथवा येनोत्पादादिरूपेण ज्ञेयं वस्तु परिणमति तेन परिच्छित्त्याकारेण ज्ञानपरिणत्यपेक्षया। अथवा मुक्तौ संसारपर्यायविनाशः सिद्धपर्यायोत्पादः शुद्धजीवद्रव्यापेक्षया ध्रौव्यश्च सिद्धानामुत्पादव्ययौ ज्ञातव्याविति। अत्र तदेव सिद्धस्वरूपमुपादेयमिति भावार्थः ॥५६॥

अथ द्रव्यगुणपर्यायस्वरूपं प्रतिपादयति—

५७) तं परियाणहि दव्वु तुहुँ जं गुण-पज्जय-जुत्तु ।
सह-भुव जाणहि ताहँ गुण कम-भुव पज्जउ वुत्तु ॥५७॥

तं परिजानाहि द्रव्यं त्वं यत् गुणपर्याययुक्तम् ।
सहभुवः जानीहि तेषां गुणाः क्रमभुवः पर्यायाः उक्ताः ॥५७॥

-वृद्धिकी अपेक्षा सिद्धोंके उत्पाद-व्यय कहा जाता है। अथवा समस्त ज्ञेयपदार्थ उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यरूप परिणमते हैं, सो सब पदार्थ सिद्धोंके ज्ञान-गोचर हैं। ज्ञेयाकार ज्ञानकी परिणति है, सो जब ज्ञेय-पदार्थमें उत्पाद-व्यय हुआ, तब ज्ञानमें सब प्रतिभासित हुआ, इसलिये ज्ञानकी परिणतिकी अपेक्षा उत्पाद-व्यय जानना। अथवा जब सिद्ध हुए, तब संसार-पर्यायका विनाश हुआ, सिद्धपर्यायका उत्पाद हुआ, तथा द्रव्य स्वभावसे सदा ध्रुव ही हैं। सिद्धोंके जन्म, जरा, मरण नहीं हैं, सदा अविनाशी हैं। सिद्धका स्वरूप सब उपाधियोंसे रहित है, वही उपादेय है, यह भावार्थ जानना ॥५६॥

आगे द्रव्य, गुण, पर्यायका स्वरूप कहते हैं—

गाथा–५७

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [गुणपर्याययुक्तं] गुण और पर्यायोंकर सहित है, [तत्]

તેનો પરિહાર :—(૧) આગમ પ્રસિદ્ધ અગુરુલઘુગુણની હાનિ-વૃદ્ધિની અપેક્ષાએ અથવા (૨) જે ઉત્પાદાદિરૂપે જ્ઞેય વસ્તુ પરિણમે છે તેની પરિચ્છિત્તિના (જાણવાના) આકારે જ્ઞાન પરિણમે છે તે અપેક્ષાએ અથવા (૩) સિદ્ધ થયા ત્યારે સંસારપર્યાયનો નાશ થયો, સિદ્ધ પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો અને શુદ્ધ જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રૌવ્ય રહ્યું તે અપેક્ષાએ, સિદ્ધોને ઉત્પાદવ્યય જાણવા.

અહીં તે સિદ્ધ સ્વરૂપ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫૬.

હવે દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું સ્વરૂપ કહે છે :—

---

૧. પાઠાન્તર :—आगमप्रसिद्ध्या = आगमप्रसिद्धा.

तं परियाणहि दव्वु तुहुं जं गुणपज्जयजुत्तु **तत्परि समन्ताज्जानीहि द्रव्यं त्वम्। तत्किम्। यद्गुणपर्याययुक्तं, गुणपर्यायस्य स्वरूपं कथयति।** सहभुव जाणहि ताहं गुण कमभुव पज्जउ वुत्तु **सहभुवो जानीहि तेषां द्रव्याणां गुणाः, क्रमभुवः पर्याया उक्ता भणिता इति। तद्यथा। गुणपर्ययवद् द्रव्यं ज्ञातव्यम्। इदानीं तस्य द्रव्यस्य गुणपर्यायाः कथ्यन्ते। सहभुवो गुणाः, क्रमभुवः पर्यायाः, इदमेकं तावत्सामान्यलक्षणम्। अन्वयिनो गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः, इति द्वितीयं च। यथा जीवस्य ज्ञानादयः पुद्गलस्य वर्णादयश्चेति। ते च प्रत्येकं द्विविधाः स्वभावविभावभेदेनेति। तथाहि। जीवस्य**

उसको [**त्वं**] हे प्रभाकरभट्ट, तू [**द्रव्यं**] द्रव्य [**परिजानिहि**] जान, [**सहभुवः**] जो सदाकाल पाये जावें, नित्यरूप हों, वे तो [**तेषां गुणाः**] उन द्रव्योंके गुण हैं, [**क्रमभुवः**] और जो द्रव्यकी अनेकरूप परिणति क्रमसे हों अर्थात् अनित्यपनेरूप समय-समय उपजे, विनशे, नानास्वरूप हों वह [**पर्यायाः**] पर्याय [**उक्ताः**] कही जाती हैं।।

भावार्थ :—जो द्रव्य होता है, वह गुणपर्यायकर सहित होता है। यही कथन तत्त्वार्थसूत्रमें कहा है ''गुणपर्ययवद्द्रव्यं''। अब गुणपर्यायका स्वरूप कहते हैं—''सहभुवो गुणाः क्रमभुवः पर्यायाः'' यह **नयचक्र** ग्रंथका वचन है, अथवा ''अन्वयिनो गुणा व्यतिरेकिणः पर्यायाः'' इनका अर्थ ऐसा है, कि गुण तो सदा द्रव्यसे सहभावी हैं, द्रव्यमें हमेशा एकरूप नित्यरूप पाये जाते हैं, और पर्याय नानारूप होती हैं, जो परिणति पहले समयमें थी, वह दूसरे समयमें नहीं होती, समय-समयमें उत्पाद व्ययरूप होता है, इसलिये पर्याय क्रमवर्ती कहा जाता है। अब इसका विस्तार कहते हैं—जीव द्रव्यके ज्ञान आदि अर्थात् ज्ञान, दर्शन, सुख, वीर्य, आदि अनंत गुण हैं, और पुद्गल-द्रव्यके स्पर्श, रस, गंध, वर्ण, इत्यादि अनंतगुण हैं, सो ये गुण तो द्रव्यमें सहभावी हैं, अन्वयी हैं, सदा नित्य हैं, कभी

ભાવાર્થ :—'**गुणपर्ययवद् द्रव्यं**' જાણવું (ગુણપર્યાયવાળું તે દ્રવ્ય જાણવું) હવે તે દ્રવ્યના ગુણપર્યાય કહેવામાં આવે છે :—**सहभुवो गुणाः क्रमभुवः पर्यायाः** (સહભાવી ગુણો છે, ક્રમભાવી પર્યાયો છે.) આ એક પહેલું સામાન્ય લક્ષણ છે. **अन्वयिनः गुणाः व्यतिरेकिणः पर्यायाः** (અન્વયી તે ગુણો છે, વ્યતિરેકી તે પર્યાયો છે), એ બીજું લક્ષણ છે. જેમ કે :—જીવના જ્ઞાનાદિ અને પુદ્ગલના વર્ણાદિ ગુણો અને તે દરેક સ્વભાવ અને વિભાવના ભેદથી બે પ્રકારે છે તે આ પ્રમાણે :—

પ્રથમ જીવના ગુણપર્યાયો કહેવામાં આવે છે. સિદ્ધત્વાદિ જીવના અસાધારણ સ્વભાવ-પર્યાયો છે અને કેવળજ્ઞાનાદિ જીવના અસાધારણ સ્વભાવગુણો છે. અગુરુલઘુ તે સર્વદ્રવ્યના

तावत्कथ्यन्ते। सिद्धत्वादयः स्वभावपर्यायाः केवलज्ञानादयः स्वभावगुणा असाधारणा इति। अगुरुलघुकाः स्वभावगुणास्तेषामेव गुणानां षड्हानिवृद्धिरूपस्वभावपर्यायाश्च सर्वद्रव्यसाधारणाः। तस्यैव जीवस्य मतिज्ञानादिविभावगुणा नरनारकादिविभावपर्यायाश्च इति। इदानीं पुद्गलस्य कथ्यन्ते। केवलपरमाणुरूपेणावस्थानं स्वभावपर्यायः वर्णान्तरादिरूपेण परिणमनं वा। तस्मिन्नेव परमाणौ वर्णादयः स्वभावगुणा इति, द्व्यणुकादिरूपस्कन्धरूपविभावपर्यायास्तेष्वेव द्व्यणुकादिस्कन्धेषु वर्णादयो विभावगुणा इति

द्रव्यसे तन्मयपना नहीं छोड़ते। तथा पर्यायके दो भेद हैं—एक तो स्वभाव दूसरी विभाव। जीवके सिद्धत्वादि स्वभाव-पर्याय हैं, और केवलज्ञानादि स्वभाव-गुण हैं। ये तो जीवमें ही पाये जाते हैं, अन्य द्रव्यमें नहीं पाये जाते। तथा अस्तित्व, वस्तुत्व, द्रव्यत्व, अगुरुलघुत्व, ये स्वभावगुण सब द्रव्योंमें पाये जाते हैं। अगुरुलघु गुणका परिणमन षट्गुणी हानि-वृद्धिरूप है। यह स्वभावपर्याय सभी द्रव्योंमें हैं, कोई द्रव्य षट्गुणी हानि-वृद्धि बिना नहीं है, यही अर्थ-पर्याय कही जाती हैं, वह शुद्ध पर्याय है। यह शुद्ध पर्याय संसारीजीवोंके सब अजीव-पदार्थोंके तथा सिद्धोंके पायी जाती है, और सिद्धपर्याय तथा केवलज्ञानादि गुण सिद्धोंके ही पाया जाता है, दूसरोंके नहीं। संसारी-जीवोंके मतिज्ञानादि विभावगुण और नर-नारकी आदि विभावपर्याय ये संसारी-जीवोंके पायी जाती हैं। ये तो जीव-द्रव्यके गुण-पर्याय कहे और पुद्गलके परमाणुरूप तो द्रव्य तथा वर्ण आदि स्वभावगुण और एक वर्णसे दूसरे वर्णरूप होना, ये विभावगुण व्यंजन-पर्याय तथा एक परमाणुमें जो तीन इत्यादि अनेक परमाणु मिलकर स्कंधरूप होना, ये विभावद्रव्य व्यंजन-पर्याय हैं। द्व्यणुकादि स्कंधमें जो वर्ण आदि हैं, वे विभावगुण कहे जाते हैं, और वर्णसे वर्णान्तर होना, रससे रसान्तर होना, गंधसे अन्य गंध होना, यह विभाव-पर्याय हैं। परमाणु शुद्ध द्रव्यमें एक वर्ण, एक रस, एक गन्ध और शीत उष्णमेंसे एक तथा रूखे-चिकनेमेंसे एक, ऐसे दो स्पर्श, इस तरह पाँच गुण तो मुख्य हैं, इनको आदिसे अस्तित्वादि अनंतगुण हैं, वे स्वभाव-गुण कहे जाते हैं, और परमाणुका जो आकार वह स्वभावद्रव्य व्यंजन-पर्याय है, तथा वर्णादि गुणरूप परिणमन वह स्वभावगुण

સાધારણ સ્વભાવ ગુણો છે, તે જ ગુણોની ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિરૂપ સ્વભાવ પર્યાયો છે. તે જીવને મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણો અને નરનારકાદિ વિભાવપર્યાયો છે.

હવે પુદ્ગલના ગુણપર્યાય કહેવામાં આવે છે :—કેવળ પરમાણુરૂપે રહેવું તે અથવા વર્ણાન્તરાદિરૂપે (એક વર્ણથી બીજા વર્ણરૂપે) પરિણમવું તે સ્વભાવપર્યાય છે. તે પરમાણુમાં વર્ણાદિ સ્વભાવગુણો છે, દ્વયણુકાદિ સ્કંધરૂપ વિભાવપર્યાયો છે, તે દ્વયણુકાદિસ્કંધોમાં વર્ણાદિ

भावार्थः। धर्माधर्माकाशकालानां स्वभावगुणपर्यायास्ते च यथावसरं कथ्यन्ते। विभावपर्यायास्तूपचारेण यथा घटाकाशमित्यादि। अत्र शुद्धगुणपर्यायसहितः शुद्धजीव एवोपादेय इति भावार्थः॥५७॥

अथ जीवस्य विशेषेण द्रव्यगुणपर्यायान् कथयति—

५८) अप्पा बुज्झहि दव्वु तुहुँ गुण पुणु दंसणु णाणु।
पज्जय चउ-गइ-भाव तणु कम्म-विणिम्मिय जाणु॥५८॥

आत्मानं बुध्यस्व द्रव्यं त्वं गुणौ पुनः दर्शनं ज्ञानम्।
पर्यायान् चतुर्गतिभावान् तनुं कर्मविनिर्मितान् जानीहि॥५४॥

व्यंजन-पर्याय है। जीव और पुद्गल इन दोनोंमें तो स्वभाव और विभाव दोनों हैं, तथा धर्म, अधर्म, आकाश, काल, इन चारोंमें अस्तित्वादि स्वभाव-गुण ही हैं, और अर्थपर्याय षट्गुणी हानि-वृद्धिरूप स्वभाव-पर्याय सभीके हैं। धर्मादिके चार पदार्थोंके विभावगुण-पर्याय नहीं हैं। आकाशके घटाकाश मठाकाश इत्यादिकी जो कहावत है, वह उपचारमात्र है। ये षट्द्रव्योंके गुण-पर्याय कहे गये हैं। इन षट् द्रव्योंमें जो शुद्ध गुण, शुद्ध पर्याय सहित जो शुद्ध जीव द्रव्य है, वही उपादेय है—आराधने योग्य है॥५७॥

आगे जीवके विशेषपनेकर द्रव्य-गुणपर्याय कहते हैं—

गाथा–५८

अन्वयार्थ :—हे शिष्य, [**त्वं**] तू [**आत्मानं**] आत्माको तो [**द्रव्यं**] द्रव्य [**बुध्यस्व**] जान, [**पुनः**] और [**दर्शनं ज्ञानम्**] दर्शन ज्ञानको [**गुणौ**] गुण जान, [**चतुर्गतिभावान् तनुं**] चार गतियोंके भाव तथा शरीरको [**कर्मविनिर्मितान्**] कर्मजनित [**पर्यायान्**] विभाव-पर्याय [**जानीहि**] समझ।

વિભાવગુણો છે એવો ભાવાર્થ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યને સ્વભાવગુણ અને સ્વભાવપર્યાયો છે અને તે યોગ્ય સમયે કહેવામાં આવશે. અને (આકાશને) વિભાવપર્યાયો ઉપચારથી છે, જેમ કે ઘટાકાશ, (મઠાકાશ) વગેરે.

અહીં શુદ્ધ ગુણપર્યાય સહિત શુદ્ધ જીવ જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૫૭.

હવે જીવના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયનું વિશેષપણે કથન કરે છે :—

अप्पा बुज्झहि दव्वु तुहुं **आत्मानं द्रव्यं बुध्यस्व जानीहि त्वम्**। गुण पुणु दंसणु णाणु **गुणौ पुनर्दर्शनं ज्ञानं च**। पज्जय चउगइभाव तणु कम्मविणिम्मिय जाणु **तस्यैव जीवस्य पर्यायांश्चतुर्गतिभावान् परिणामान् तनुं शरीरं च। कथंभूतान् तान्। कर्मविनिर्मितान् जानीहीति। इतो विशेषः। शुद्धनिश्चयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावमात्मानं द्रव्यं जानीहि। तस्यैवात्मनः सविकल्पं ज्ञानं निर्विकल्पं दर्शनं गुण इति। तत्र ज्ञानमष्टविधं केवलज्ञानं सकलमखण्डं शुद्धमिति शेषं सप्तकं खण्डज्ञानमशुद्धमिति। तत्र सप्तकमध्ये मत्यादिचतुष्टयं सम्यग्ज्ञानं कुमत्यादित्रयं मिथ्याज्ञानमिति। दर्शनचतुष्टयमध्ये केवलदर्शनं सकलमखण्डं शुद्धमिति चक्षुरादित्रयं विकलमशुद्धमिति। किं च। गुणास्त्रिविधा भवन्ति। केचन साधारणाः, केचनासाधारणाः, केचन साधारणासाधारणा इति जीवस्य तावदुच्यन्ते। अस्तित्वं वस्तुत्वं प्रमेयत्वागुरुलघुत्वादयः साधारणाः, ज्ञानसुखादयः स्व-**

भावार्थ :—इसका विशेष व्याख्यान करते हैं—शुद्धनिश्चयनयकर शुद्ध, बुद्ध, अखंड, स्वभाव, आत्माको तू द्रव्य जान, चेतनपनेके सामान्य स्वभावको दर्शन जान, और विशेषतासे जानपना उसको ज्ञान समझ। ये दर्शन ज्ञान आत्माके निज गुण है, उनमेंसे ज्ञानके आठ भेद हैं, उनमें केवलज्ञान तो पूर्ण है, अखंड है, शुद्ध है, तथा मतिज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्ययज्ञान ये चार ज्ञान तो सम्यक्ज्ञान और कुमति, कुश्रुत, कुअवधि ये तीन मिथ्या ज्ञान, ये केवल की अपेक्षा सातों ही खंडित हैं, अखंड, और सर्वथा शुद्ध नहीं है, अशुद्धता सहित हैं, इसलिये परमात्मामें एक केवलज्ञान ही है। पुद्‌गलमें अमूर्तगुण नहीं पाये जाते, इस कारण पाँचोंकी अपेक्षा साधारण, पुद्‌गलकी अपेक्षा असाधारण। प्रदेशगुण कालके बिना पाँच द्रव्योंमें पाया जाता है, इसलिये पाँचकी अपेक्षा यह प्रदेशगुण साधारण है, और कालमें न पानेसे

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ, બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા આત્માને તું દ્રવ્ય જાણ. સવિકલ્પ જ્ઞાન, નિર્વિકલ્પ દર્શનને તું તે આત્માના ગુણો જાણ, ત્યાં જ્ઞાન આઠ પ્રકારનું છે, કેવળજ્ઞાન સકલ, અખંડ, શુદ્ધ છે, બાકીના સાત ખંડ જ્ઞાન અશુદ્ધ છે. તે સાતમાં મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે. કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે.

ચાર દર્શનોમાં કેવળદર્શન સકલ, અખંડ અને શુદ્ધ છે, ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ એ ત્રણ દર્શન વિકલ અને અશુદ્ધ છે.

વળી ગુણો ત્રણ પ્રકારના છે કેટલાક સાધારણ છે, કેટલાક અસાધારણ છે, કેટલા સાધારણાસાધારણ છે.

તેમાં પ્રથમ જીવના ગુણો કહેવામાં આવે છે. અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, અગુરુલઘુત્વ વગેરે

जातौ साधारणा अपि विजातौ पुनरसाधारणाः। अमूर्तित्वं पुद्गलद्रव्यं प्रत्यसाधारणमाकाशादिकं प्रति साधारणं। प्रदेशत्वं पुनः कालद्रव्यं प्रति पुद्गलपरमाणुद्रव्यं च प्रत्यसाधारणं शेषद्रव्यं प्रति साधारणमिति संक्षेपव्याख्यानम्। एवं शेषद्रव्याणामपि यथासंभवं ज्ञातव्यमिति भावार्थः॥५८॥

अथानन्तसुखस्योपादेयभूतस्याभिन्नत्वात् शुद्धगुणपर्यायप्रतिपादनमुख्यत्वेन सूत्राष्टकं

कालकी अपेक्षा असाधारण है। पुद्‌गल–द्रव्यमें मूर्तीकगुण असाधारण है, इसीमें पाया जाता है, अन्यमें नहीं और अस्तित्वादि गुण इसमें पाये जाते हैं, तथा अन्यमें भी, इसलिये साधारणगुण हैं। चेतनपना पुद्‌गलमें सर्वथा नहीं पाया जाता। पुद्‌गल-परमाणुको द्रव्य कहते हैं। स्पर्श, रस, गंध, वर्णस्वरूप जो मूर्ति वह पुद्‌गलका विशेषगुण है। अन्य सब द्रव्योंमें जो उनका स्वरूप है, वह **द्रव्य** है, और अस्तित्वादि **गुण**, तथा स्वभाव परिणति **पर्याय** है। जीव और पुद्‌गलके बिना अन्य चार द्रव्योंमें विभाव-गुण और विभाव-पर्याय नहीं है, तथा जीव पुद्‌गलमें स्वभाव-विभाव दोनों हैं। उनमेंसे सिद्धोंमें तो स्वभाव ही है, और संसारीमें विभावकी मुख्यता है। पुद्‌गल परमाणुमें स्वभाव ही है, और स्कंध विभाव ही है। इस तरह छहों द्रव्योंका संक्षेपसे व्याख्यान जानना॥५८॥

ऐसे तीन प्रकारकी आत्माका है कथन जिसमें ऐसे पहले महाधिकारमें द्रव्य-गुण पर्यायके व्याख्यानकी मुख्यतासे सातवें स्थलमें तीन दोहा-सूत्र कहे। आगे आदर करने योग्य अतीन्द्रिय सुखसे तन्मयी जो निर्विकल्पभाव उसकी प्राप्तिके लिए शुद्ध गुण-पर्यायके व्याख्यानकी मुख्यतासे आठ दोहा कहते हैं। इनमें पहले चार दोहोमें अनादि कर्मसम्बन्धका

ગુણો સાધારણ છે. જ્ઞાન સુખાદિ ગુણો સ્વજાતિમાં (અર્થાત્ જીવદ્રવ્યોની અપેક્ષાએ) સાધારણ છે પણ વિજાતિમાં (વિજાતિય દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ) અસાધારણ છે. અમૂર્તત્વ, પુદ્‌ગલદ્રવ્ય, પ્રતિ (પુદ્‌ગલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ) અસાધારણ છે, આકાશાદિ પ્રતિ સાધારણ છે. વળી પ્રદેશપણું કાળદ્રવ્ય પ્રતિ અને પુદ્‌ગલપરમાણુદ્રવ્ય પ્રતિ અસાધારણ છે, બાકીના દ્રવ્યો પ્રતિ સાધારણ છે.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કથન કર્યું.

એ પ્રમાણે બાકીના દ્રવ્યોનું કથન પણ યથાસંભવ સમજી લેવું એવો ભાવાર્થ છે. ૫૮.

હવે જેમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું કથન છે એવા પહેલા મહાધિકારમાં દ્રવ્ય-ગુણપર્યાયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સાતમા સ્થળમાં ત્રણ દોહાસૂત્ર સમાપ્ત થયાં.

હવે ઉપાદેયભૂત અનંતસુખથી અભિન્ન હોવાથી શુદ્ધગુણપર્યાયના કથનની મુખ્યતાથી આઠ સૂત્રો કહેવામાં આવે છે, તે આઠ ગાથાસૂત્રોમાંથી પ્રથમ ચાર સૂત્રો કર્મશક્તિના સ્વરૂપની

कथ्यते। तत्राष्टकमध्ये प्रथमचतुष्टयं कर्मशक्तिस्वरूपमुख्यत्वेन द्वितीयचतुष्टयं कर्मफलमुख्यत्वेनेति। तद्यथा।

जीवकर्मणोरनादिसंबन्धं कथयति—

५६) जीवहँ कम्मु अणाइ जिय जणियउ कम्मु ण तेण।
कम्में जीउ वि जणिउ णवि दोहिँ वि आइ ण जेण ॥५६॥

जीवानां कर्माणि अनादीनि जीव जनितं कर्म न तेन।
कर्मणा जीवोऽपि जनितः नैव द्वयोरपि आदिः न येन ॥५६॥

जीवहं कम्मु अणाइ जिय जणियउ कम्मु ण तेण **जीवानां कर्मणामनादिसंबन्धो भवति हे जीव जनितं कर्म न तेन जीवेन।** कम्में जीउ वि जणिउ णवि दोहिं वि आइ ण जेण **कर्मणा कर्तृभूतेन। जीवोऽपि जनितो न द्वयोरप्यादिर्न येन कारणेनेति। इतो विशेषः।**

व्याख्यान और पिछले चार दोहोंमें कर्मके फलका व्याख्यान इस प्रकार आठ दोहोंका रहस्य है, उसमें प्रथम ही जीव और कर्मका अनादिकालका सम्बन्ध है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–५९

अन्वयार्थ :—[**हे जीव**] हे आत्मा [**जीवानां**] जीवोंके [**कर्माणि**] कर्म [**अनादीनि**] अनादि कालसे हैं, अर्थात् जीव कर्मका अनादि कालका सम्बन्ध है, [**तेन**] उस जीवने [**कर्म**] कर्म [**न जनितं**] नहीं उत्पन्न किये, [**कर्मणा अपि**] ज्ञानावरणादि कर्मोंने भी [**जीवः**] यह जीव [**नैव जनितः**] नहीं उपजाया, [**येन**] क्योंकि [**द्वयोःअपि**] जीव कर्म इन दोनोंका ही [**आदिः न**] आदि नहीं है, दोनों ही अनादिके हैं।

भावार्थ :—यद्यपि जीव व्यवहारनयसे पर्यायोंके समूहकी अपेक्षा नये-नये कर्म समय-समय बाँधता है, नये-नये उपार्जन करता है, जैसे बीजसे वृक्ष और वृक्षसे बीज होता है,

---

મુખ્યતાથી અને બીજા ચાર સૂત્રો કર્મફળની મુખ્યતાથી છે. તે આ પ્રમાણે :—

તેમાં પ્રથમ જ જીવ અને કર્મનો અનાદિ કાળનો સંબંધ છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જીવ અને કર્મનો અનાદિસંબંધ છે અર્થાત્ પર્યાય સંતાનથી જ બીજ અને વૃક્ષની માફક વ્યવહારનયે સંબંધ છે તો પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવવાળા જીવથી કર્મ ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ જ જીવ પણ સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનના અભાવથી ઉપજેલા કર્મથી

जीवकर्मणामनादिसंबन्धः पर्यायसंतानेन बीजवृक्षवद्व्यवहारनयेन संबन्धः कर्म तावत्तिष्ठति तथापि शुद्धनिश्चयनयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावेन जीवेन न तु जनितं कर्म तथाविधजीवोऽपि स्वशुद्धात्मसंवित्त्यभावोपार्जितेन कर्मणा नरनारकादिरूपेण न जनितः कर्मात्मेति च द्वयोरनादित्वादिति। अत्रानादिजीवकर्मणोस्संबन्धव्याख्यानेन सदा मुक्तः सदा शिवः कोऽप्यस्तीति निराकृतमिति भावार्थः॥ तथा चोक्तम्—''मुक्तश्चेत्प्राग्भवे बद्धो नो बद्धो मोचनं वृथा। अबद्धो मोचनं नैव मुञ्चेरर्थो निरर्थकः। अनादितो हि मुक्तश्चेत्पश्चाद्बन्धः कथं भवेत्। बन्धनं मोचनं नो चेन्मुञ्चेरर्थो निरर्थकः॥''॥५६॥

उसी तरह पहले बीजरूप कर्मोंसे देह धारता है, देहमें नये-नये कर्मोंको विस्तारता है, यह तो बीजसे वृक्ष हुआ। इसी प्रकार जन्म-सन्तान चली जाती है। परन्तु शुद्धनिश्चयनयसे विचारा जावे, तो जीव निर्मल ज्ञान दर्शनस्वभाव ही है। जीवने ये कर्म न तो उत्पन्न किये, और यह जीव भी इन कर्मोंने नहीं पैदा किया। जीव भी अनादिका है, ये पुद्गलस्कंध भी अनादिके हैं, जीव और कर्म नये नहीं है, जीव अनादिका कर्मोंसे बँधा है। और कर्मोंके क्षयसे मुक्त होता है। इस व्याख्यानसे जो कोई ऐसा कहते हैं, कि आत्मा सदा मुक्त है, कर्मोंसे रहित है, उनका निराकरण (खंडन) किया। ये वृथा कहते हैं, ऐसा तात्पर्य है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है—''मुक्तश्चेत्'' इत्यादि। इसका अर्थ यह है, कि जो यह जीव पहले बँधा हुआ हो, तभी 'मुक्त' ऐसा कथन संभवता है, और पहले बँधा ही नहीं तो फिर 'मुक्त' ऐसा कहना किस तरह ठीक हो सकता। मुक्त तो छूटे हुएका नाम है, सो जब बँधा ही नहीं, तो फिर 'छूटा' किस तरह कहा जा सकता है। जो अबंध है, उसको छूटा कहना ठीक नहीं। जो बिना बंध मुक्ति मानते हैं, उनका कथन निरर्थक है। जो यह अनादिका मुक्त ही हो, तो पीछे बंध कैसे सम्भव हो सकता है। बंध होवे तभी मोचन छुटकारा हो सके।

નરનારકાદિરૂપે ઉત્પન્ન થયો નથી, કારણ કે કર્મ અને આત્મા બન્ને અનાદિના છે.

અહીં જીવ અને કર્મના અનાદિસંબંધના વ્યાખ્યાનથી આત્મા સદા મુક્ત છે, સદા શિવ છે એમ કોઈ કહે છે, તેનું નિરાકરણ કર્યું છે એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે :—''मुक्तश्चेत्प्रागूभवे बद्धो नो बद्धो मोचनं वृथा। अबद्धो मोचनं नैव मुञ्चेरथो निरर्थकः। अनादितो हि मुक्तश्चेत्पश्चाद्बंधः कथं भवेत्। बंधनं मोचनं नो चेन्मुञ्चेरर्थो निरर्थकः॥''

અર્થ :—જો જીવ પહેલા બંધાયો હોય તો મુક્ત થાય, ન બંધાયો હોય તો મૂકાવું વૃથા છે. અબદ્ધને મૂકાવું થતું જ નથી, તેથી 'મૂકાયો' કહેવું નિરર્થક થાય છે. જો અનાદિથી જ મુક્ત હોય તો પછી બંધ કઈ રીતે થાય? અને જો બંધન અને મુક્તિ ન હોય તો 'મૂકાયો' કહેવું નિરર્થક હોય. ૫૯.

अथ व्यवहारनयेन जीवः पुण्यपापरूपो भवतीति प्रतिपादयति—

६०) एहु ववहारेँ जीवडउ हेउ लहेविणु कम्मु ।
बहुविह-भावेँ परिणवइ तेण जि धम्मु अहम्मु ॥६०॥

एष व्यवहारेण जीवः हेतुं लब्ध्वा कर्म ।
बहुविधभावेन परिणमति तेन एव धर्मः अधर्मः ॥६०॥

एहु ववहारें जीवडउ हेउ लहेविणु कम्मु **एष प्रत्यक्षीभूतो जीवो व्यवहारनयेन हेतुं लब्ध्वा। किम्। कर्मेति।** बहुविहभावें परिणवइ तेण जि धम्मु अहम्मु **बहुविधभावेन विकल्पज्ञानेन परिणमति तेनैव कारणेन धर्मोऽधर्मश्च भवतीति। तद्यथा। एष जीवः शुद्धनिश्चयेन**

जो बंध न हो तो मुक्त कहना निरर्थक है ॥५९॥

आगे व्यवहारनयसे यह जीव पुण्य-पापरूप होता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–६०

अन्वयार्थ :—[**एष जीवः**] यह जीव [**व्यवहारेण**] व्यवहारनयकर [**कर्म हेतुं**] कर्मरूप करणको [**लब्ध्वा**] पाकरके [**बहुविधभावेन**] अनेक विकल्परूप [**परिणमित**] परिणमता है। [**तेन एव**] इसीसे [**धर्मः अधर्मः**] पुण्य और पापरूप होता है।

भावार्थ :—यह जीव शुद्ध निश्चयनयकर वीतराग चिदानन्द स्वभाव है, तो भी व्यवहारनयकर वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके अभावसे रागादिरूप परिणमनेसे उपार्जन किये शुभ-अशुभ कर्मोंके कारणको पाकर पुण्यी तथा पापी होता है। यद्यपि यह व्यवहारनयकर पुण्य-पापरूप है, तो भी परमात्माकी अनुभूतिसे तन्मयी जो वीतराग सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र और बाह्य पदार्थोंमें इच्छाके रोकनेरूप तप, ये चार निश्चयआराधना

હવે વ્યવહારનયથી જીવ પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—આ જીવ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી વીતરાગ ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો હોવા છતાં પણ વ્યવહારનયથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનના અભાવથી ઉપાર્જિત એવા શુભાશુભ કર્મરૂપ કારણને પામીને પુણ્યરૂપ અને પાપરૂપ થાય છે.

અહીં જો કે વ્યવહારનયથી જીવ પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે, તો પણ પરમાત્માની અનુભૂતિની સાથે અવિનાભાવી વીતરાગસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર અને બાહ્ય પદાર્થોમાં ઇચ્છાનો

वीतरागचिदानन्दैकस्वभावोऽपि पश्चाद्व्यवहारेण वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनाभावेनोपार्जितं शुभाशुभं कर्म हेतुं लब्ध्वा पुण्यरूपः पापरूपश्च भवति। अत्र यद्यपि व्यवहारेण पुण्यपापरूपो भवति तथापि परमात्मानुभूत्यविनाभूतवीतरागसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रबहिर्द्रव्येच्छानिरोधलक्षणतपश्चरणरूपा या तु निश्चयचतुर्विधाराधना तस्या भावनाकाले साक्षादुपादेयभूतवीतरागपरमानन्दैकरूपो मोक्षसुखाभिन्नत्वात् शुद्धजीव उपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥६०॥

अथ तानि पुनः कर्माण्यष्टौ भवन्तीति कथयति—

६१) ते पुणु जीवहँ जोइया अट्ठ वि कम्म हवंति।
जेहिँ जि झंपिय जीव णवि अप्प-सहाउ लहंति ॥६१॥

तानि पुनः जीवानां योगिन् अष्टौ अपि कर्माणि भवन्ति।
यैः एव झंपिताः जीवाः नैव आत्मस्वभावं लभन्ते ॥६१॥

ते पुणु जीवहं जोइया अट्ठ वि कम्म हवंति **तानि पुनर्जीवानां हे योगिन्नष्टावेव कर्माणि भवन्ति।** जेहिं जि झंपिय जीव णवि अप्पसहाउ लहंति **यैरेव कर्मभिर्झपिताः जीवा**

हैं, उनकी भावनाके समय साक्षात् उपादेयरूप वीतराग परमानन्द जो मोक्षका सुख उससे अभिन्न आनंदमयी ऐसा निज शुद्धात्मा ही उपादेय है, अन्य सब हेय हैं ॥६०॥

आगे कहते हैं, वे कर्म आठ हैं, जिनसे संसारी जीव बँधे हैं, कहते—श्रीगुरु अपने शिष्य मुनिसे कहते हैं, कि—

गाथा–६१

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**तानि पुनः कर्माणि**] वे फिर कर्म [**जीवानां अष्टौ अपि**] जीवोंके आठ ही [**भवन्ति**] होते हैं, [**यैः एव झंपिताः**] जिन कर्मोंसे ही आच्छादित (ढँके हुए) [**जीवाः**] ये जीवकर [**आत्मस्वभावं**] अपने सम्यक्त्वादि आठ गुणरूप स्वभावको [**नैव लभन्ते**] नहीं पाते।

નિરોધ જેનું લક્ષણ છે, એવા તપશ્ચરણરૂપ જે ચાર પ્રકારની નિશ્ચય-આરાધના છે તેની ભાવનાના સમયે સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત વીતરાગ પરમાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવો શુદ્ધ જીવ મોક્ષસુખથી અભિન્ન હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૦.

હવે તે કર્મો આઠ છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનાવરણાદિ ભેદથી કર્મો આઠ જ છે કે જેનાથી આચ્છાદિત થયેલા જીવો

नैवात्मस्वभावं लभन्ते इति। तद्यथा—ज्ञानावरणादिभेदेन कर्माण्यष्टावेव भवन्ति यैर्झंपिताः सन्तो जीवाः सम्यक्त्वाद्यष्टविधस्वकीयस्वभावं न लभन्ते। तथा हि—''सम्मत्तणाण-दंसणवीरियसुहुमं तहेव अवगहणं। अगुरुगलहुगं अव्वाबाहं अट्ठगुणा हुंति सिद्धाणं।।'' शुद्धात्मादिपदार्थविषये विपरीताभिनिवेशरहितः परिणामः क्षायिकसम्यक्त्वमिति भण्यते। जगत्रयकालत्रयवर्तिपदार्थयुगपद्विशेषपरिच्छित्तिरूपं केवलज्ञानं भण्यते तत्रैव सामान्यपरिच्छित्तिरूपं केवलदर्शनं भण्यते। तत्रैव केवलज्ञानविषये अनन्तपरिच्छित्तिशक्तिरूपमनन्तवीर्यं भण्यते। अतीन्द्रियज्ञानविषयं सूक्ष्मत्वं भण्यते। एकजीवावगाहप्रदेशे अनन्तजीवावगाहदानसामर्थ्य-

---

भावार्थ :—अब उन्हीं आठ गुणोंका व्याख्यान करते हैं ''सम्मत्त'' इत्यादि—इसका अर्थ ऐसा है, कि शुद्ध आत्मादि पदार्थोंमें विपरीत श्रद्धान रहित जो परिणाम उसको क्षायिकसम्यक्त्व कहते हैं, तीन लोक तीन कालके पदार्थोंको एक ही समयमें विशेषरूप सबको जानें, वह केवलज्ञान है, सब पदार्थोंको केवलदृष्टिसे एक ही समयमें देखे, वह केवलदर्शन है। उसी केवलज्ञानमें अनंतज्ञायक (जाननेकी) शक्ति वह अनंतवीर्य है, अतीन्द्रियज्ञानसे अमूर्तिक सूक्ष्म पदार्थोंको जानना, आप चार ज्ञानके धारियोंसे न जाना जावे वह सूक्ष्मत्व हैं, एक जीवके अवगाह क्षेत्रमें (जगहमें) अनंते जीव समा जावें, ऐसी अवकाश

સમ્યકત્વાદિ અષ્ટવિધ સ્વકીય સ્વભાવને પામતા નથી. હવે આઠ ગુણો કહે છે— ''**सम्मत्तणाणदंसणवीरियसुहमं तहेव अवगहणं। अगुरुगलहुगं अव्वाबाहं अट्ठगुणा हुंति सिद्धाणं**'' (કુંદકુંદાચાર્યદેવ વિરચિત પ્રાકૃત સિદ્ધભક્તિ. ૨૦)

અર્થ :—સમ્યકત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સૂક્ષ્મ તથા અવગાહન, અગુરુલઘુ, અવ્યાબાધ એ આઠ ગુણો સિદ્ધોને હોય છે.

(૧) શુદ્ધ આત્માદિ પદાર્થોમાં વિપરીત અભિનિવેશ રહિત પરિણામ તે ક્ષાયિક સમ્યકત્વ કહેવાય છે.

(૨) ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળવર્તી પદાર્થોની યુગપત્ વિશેષપરિચ્છિત્તિરૂપ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

(૩) ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળવર્તી પદાર્થોની યુગપત્ સામાન્યપરિચ્છિત્તિરૂપ કેવળદર્શન કહેવાય છે.

(૪) તે કેવળજ્ઞાનની અનંત પરિચ્છિત્તિની શક્તિરૂપ અનંતવીર્ય કહેવાય છે.

(૫) અતીન્દ્રિયજ્ઞાનનો વિષય સૂક્ષ્મત્વ કહેવાય છે.

(૬) એક જીવના અવગાહપ્રદેશોમાં અનંત જીવોને અવગાહ દેવાનું જે સામર્થ્ય તે અવગાહનત્વ કહેવાય છે.

मवगाहनत्वं भण्यते। एकान्तेन गुरुलघुत्वस्याभावरूपेण अगुरुलघुत्वं भण्यते। वेदनीयकर्मोदय-जनितसमस्तबाधारहितत्वादव्याबाधगुणश्चेति। इदं सम्यक्त्वादिगुणाष्टकं संसारावस्थायां किमपि केनापि कर्मणा प्रच्छादितं तिष्ठति यथा तथा कथ्यते। सम्यक्त्वं मिथ्यात्वकर्मणा प्रच्छादितं, केवलज्ञानं केवलज्ञानावरणेन झंपितं, केवलदर्शनं केवलदर्शनावरणेन झंपितम्, अनन्तवीर्यं वीर्यान्तरायेण प्रच्छादितं, सूक्ष्मत्वमायुष्ककर्मणा प्रच्छादितम्। कस्मादिति चेत्। विवक्षितायुः कर्मोदयेन भवान्तरे प्राप्ते सत्यतीन्द्रियज्ञानविषयं सूक्ष्मत्वं त्यक्त्वा पश्चादिन्द्रियज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। अवगाहनत्वं शरीरनामकर्मोदयेन प्रच्छादितं, सिद्धावस्थायोग्यं विशिष्टागुरुलघुत्वं नामकर्मोदयेन प्रच्छादितम्। गुरुत्वशब्देनोच्चगोत्रजनितं महत्त्वं भण्यते, लघुत्वशब्देन

देनेकी सामर्थ्य वह अवगाहनागुण है, सर्वथा गुरुता और लघुताका अभाव अर्थात् न गुरु न लघु—उसे अगुरु-लघु कहते हैं, और वेदनीयकर्मके उदयके अभावसे उत्पन्न हुआ समस्त बाधा रहित जो निराबाधगुण उसे अव्याबाध कहते हैं। ये सम्यक्त्वादि आठ गुण जो सिद्धोंके हैं, वे संसारावस्थामें किस किस कर्मसे ढँके हुए हैं, इसे कहते हैं—सम्यक्त्व गुण मिथ्यात्वनाम दर्शनमोहनीयकर्मसे आच्छादित है, केवलज्ञानावरणसे केवलज्ञान ढका हुआ है, केवलदर्शनावरणसे केवलदर्शन ढका है, वीर्यान्तरायकर्मसे अनंतवीर्य ढका है, आयुःकर्मसे सूक्ष्मत्वगुण ढका है, क्योंकि आयुकर्म उदयसे जब जीव परभवको जाता है, वहाँ इन्द्रियज्ञानका धारक होता है, अतीन्द्रियज्ञानका अभाव होता है, इस कारण कुछ एक स्थूल वस्तुओंको तो जानता है, सूक्ष्मको नहीं जानता, शरीरनामकर्मके उदयसे अवगाहनगुण आच्छादित है, सिद्धावस्थाके योग्य विशेषरूप अगुरुलघुगुण नामकर्मके उदयसे अथवा गोत्रकर्मके उदयसे ढक

---

(૭) સર્વથા ગુરુલઘુત્વના અભાવરૂપે અગુરુલઘુત્વ કહેવાય છે.

(૮) વેદનીય કર્મના ઉદયજનિત સમસ્ત બાધાથી રહિત હોવાથી અવ્યાબાધ ગુણ કહેવાય છે.

આ સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણો સંસાર-અવસ્થામાં કઈ રીતે ક્યા કર્મથી આચ્છાદિત રહે છે તે કહે છે :—

સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વકર્મથી આચ્છાદિત છે. કેવળજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનાવરણથી આચ્છાદિત છે. કેવળદર્શન કેવળદર્શનાવરણથી આચ્છાદિત છે, અનંતવીર્ય વીર્યાન્તરાયથી આચ્છાદિત છે, સૂક્ષ્મત્વ આયુકર્મથી આચ્છાદિત છે શાથી? કે વિવક્ષિત આયુકર્મના ઉદયથી બીજો ભવ પ્રાપ્ત થતાં, અતીન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયરૂપ સૂક્ષ્મત્વને છોડીને પાંચ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયરૂપ થાય છે એવો અર્થ છે. અવગાહનત્વ શરીરનામકર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત છે. સિદ્ધઅવસ્થાને યોગ્ય વિશિષ્ટ અગુરુલઘુત્વનામકર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત છે, 'ગુરુત્વ' શબ્દથી ઉચ્ચગોત્રજનિત મહત્વ (ઉચ્ચપણું) કહેવામાં આવે છે. 'લઘુત્વ' શબ્દથી નીચગોત્રજનિત

नीचगोत्रजनितं तुच्छत्वमिति, तदुभयकारणभूतेन गोत्रकर्मोदयेन विशिष्टागुरुलघुत्वं प्रच्छाद्यत इति। अव्याबाधगुणत्वं वेदनीयकर्मोदयेनेति संक्षेपेणाष्टगुणानां कर्मभिराच्छादनं ज्ञातव्यमिति। तदेव गुणाष्टकं मुक्तावस्थायां स्वकीयस्वकीयकर्मप्रच्छादनाभावे व्यक्तं भवतीति संक्षेपेणाष्टगुणाः कथिताः। विशेषेण पुनरमूर्तत्वनिर्नामगोत्रादयः साधारणासाधारणरूपानन्तगुणाः यथासंभवभागमाविरोधेन ज्ञातव्या इति। अत्र सम्यक्त्वादिशुद्धगुणस्वरूपः शुद्धात्मैवोपादेय इति भावार्थः ॥६१॥

अथ विषयकषायासक्तानां जीवानां ये कर्मपरमाणवः संबद्धा भवन्ति तत्कर्मेति कथयति—

गया है, क्योंकि गोत्रकर्मके उदयसे जब जीव नीच गोत्र पाया, तब उसमें तुच्छ या लघु कहलाया, और उच्च गोत्रमें बड़ा अर्थात् गुरु कहलाया और वेदनीयकर्मके उदयसे अव्याबाध गुण ढक गया, क्योंकि उसके उदय साता-असातारूप सांसारिक सुख-दुःखका भोक्ता हुआ। इस प्रकार आठ गुण आठ कर्मोंसे ढक गये, इसलिये यह जीव संसारमें भ्रमा। जब कर्मका आवरण मिट जाता है, तब सिद्धपदमें ये आठ गुण प्रकट होते हैं। यह संक्षेपसे आठ गुणोंका कथन किया। विशेषतासे अमूर्तत्व निर्नामगोत्रादिक अनंतगुण यथासम्भव शास्त्र-प्रमाणसे जानने। तात्पर्य यह है, कि सम्यक्त्वादि निज शुद्ध गुणस्वरूप जो शुद्धात्मा है, वही उपादेय है ॥६१॥

आगे विषय-कषायोंमें लीन जीवोंके जो कर्मपरमाणुओंके समूह बँधते हैं, वे कर्म कहे जाते हैं, ऐसा कहते हैं—

તુચ્છપણું કહેવામાં આવે છે. તે બન્નેના કારણરૂપ ગોત્રકર્મના ઉદયથી વિશિષ્ટ અગુરુલઘુત્વ આચ્છાદિત છે. અવ્યાબાધગુણપણું વેદનીયકર્મના ઉદયથી આચ્છાદિત છે. એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી કર્મોથી આઠ ગુણોનું આચ્છાદન જાણવું. તે આઠ ગુણો મુક્ત-અવસ્થામાં પોતપોતાના કર્મના આચ્છાદનના અભાવમાં વ્યક્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે સંક્ષેપથી આઠ ગુણો કહ્યા.

વળી વિશેષમાં અમૂર્તપણું, નામરહિતપણું ગોત્રરહિતપણું આદિ સાધારણ-અસાધારણરૂપ અનંત ગુણો યથાસંભવ આગમથી અવિરોધપણે જાણવા.

અહીં સમ્યક્ત્વાદિ શુદ્ધગુણસ્વરૂપ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૬૧.

હવે વિષયકષાયમાં આસક્ત જીવોને જે કર્મપરમાણુઓ બંધાય છે તે કર્મ છે એમ કહે છે :—

६२) विसय-कसायहिँ रंगियहँ ते अणुया लग्गंति।
जीव-पएसेहँ मोहियहँ ते जिण कम्म भणंति ॥६२॥

विषयकषायैः रञ्जितानां ये अणवः लगन्ति।
जीवप्रदेशेषु मोहितानां तान् जिनाः कर्म भणन्ति ॥६२॥

विसयकसायहिं रंगियहं जे अणुया लग्गंति **विषयकषायै रंगितानां रक्तानां ये परमाणवो लग्ना भवन्ति।** जीवपएसिहिं मोहियहं ते जिण कम्म भणंति। **केषु लग्ना भवन्ति। जीवप्रदेशेषु। केषाम्। मोहितानां जीवानाम्। तान् कर्मस्कन्धान् जिनाः कर्मेति कथयन्ति। तथाहि। शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणैर्विषयकषायै रक्तानां स्वसंवित्त्यभावोपार्जितमोहकर्मोदयपरिणतानां च जीवानां कर्मवर्गणायोग्यस्कन्धास्तैलम्रक्षितानां मलपर्यायवदष्टविधज्ञानावरणादिकर्मरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः॥ अत्र य एव विषयकषायकाले कर्मोपार्जनं करोति स एव परमात्मा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकाले साक्षादुपादेयो भवतीति तात्पर्यार्थः॥६२॥ इति कर्मस्वरूप-**

गाथा–६२

अन्वयार्थ :—[**विषयकषायैः**] विषय-कषायोंसे [**रञ्जितानां**] रागी [**मोहितानां**] मोही जीवोंके [**जीवप्रदेशेषु**] जीवके प्रदेशोंमें [**ये अणवः**] जो परमाणु [**लगंति**] लगते हैं, बँधते हैं, [**तान्**] उन परमाणुओंके स्कंधों (समूहों) को [**जिनाः**] जिनेन्द्रदेव [**कर्म**] कर्म [**भणंति**] कहते हैं।

भावार्थ :—शुद्ध आत्माकी अनुभूतिसे भिन्न जो विषयकषाय उनसे रँगे हुए आत्म-ज्ञानके अभावसे उपार्जन किये हुए मोहकर्मके उदयकर परिणत हुए, ऐसे रागी, द्वेषी, मोही, संसारी जीवोंके कर्मवर्गणा योग्य जो पुद्गलस्कंध हैं, वे ज्ञानावरणादि आठ प्रकार कर्मरूप होकर परिणमते हैं। जैसे तेलसे शरीर चिकना होता है, और धूलि लगकर मैलरूप होके परिणमती है, वैसे ही रागी, द्वेषी, मोही, जीवोंके विषय-कषाय-दशामें पुद्गलवर्गणा कर्मरूप होके परिणमती हैं। जो कर्मोंका उपार्जन करते हैं, वही जब वीतराग निर्विकल्पसमाधिके समय

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ વિષયકષાયથી રક્ત અને સ્વસંવેદનના અભાવથી ઉપાર્જિત કરેલા એવા મોહકર્મના ઉદયરૂપે પરિણમેલા જીવોને કર્મવર્ગણા યોગ્ય સ્કંધો, જેવી રીતે તેલથી લેપાયેલ શરીરમાં ધૂળ લાગીને મેલપર્યાયરૂપ પરિણમે છે તેવી રીતે, અષ્ટવિધ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પરિણમે છે એવો અર્થ છે.

અહીં જે વિષયકષાયના કાળે કર્મનું ઉપાર્જન કરે છે તે પરમાત્મા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ

कथनमुख्यत्वेन सूत्रचतुष्टयं गतम् ॥

अथापीन्द्रियचित्तसमस्तविभावचतुर्गतिसंतापाः शुद्धनिश्चयनयेन कर्मजनिता इत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रं कथयन्ति—

६३) पंच वि इंदिय अण्णु मणु अण्णु वि सयल–विभाव ।
जीवहँ कम्मइँ जणिय जिय अण्णु वि चउगइ–ताव ॥६३॥

पञ्चापि इन्द्रियाणि अन्यत् मनः अन्यदपि सकलविभावः ।
जीवानां कर्मणा जनिताः जीव अन्यदपि चतुर्गतितापाः ॥६३॥

पंच वि इंदिय अण्णु मणु अण्णु वि सयलविभाव **पञ्चेन्द्रियाणि अन्यन्मनः अन्यदपि पुनरपि समस्तविभावः।** जीवहं कम्मइं जणिय जिय अण्णु वि चउगइताव **एते जीवानां कर्मणा**

कर्मोंका क्षय करते हैं, तब आराधने योग्य हैं, यह तात्पर्य हुआ ॥६२॥

इसप्रकार कर्मस्वरूपके कथनकी मुख्यतासे चार दोहे कहे। आगे पाँच इन्द्रिय, मन, समस्त विभाव और चार गतिके दुःख ये सब शुद्ध निश्चयनयकर कर्मसे उपजे हैं, जीवके नहीं हैं, यह अभिप्राय मनमें रखकर दोहा-सूत्र कहते हैं—

गाथा–६३

अन्वयार्थ :—[**पंचापि**] पाँचों ही [**इन्द्रियाणि**] इन्द्रियाँ [**अन्यत्**] भिन्न हैं, [**मनः**] मन [**अपि**] और [**सकलविभावः**] रागादि सब विभाव परिणाम [**अन्यत्**] अन्य हैं, [**चतुर्गतितापाः अपि**] तथा चारों गतियोंके दुःख भी [**अन्यत्**] अन्य हैं, [**जीव**] हे जीव, ये सब [**जीवानां**] जीवोंके [**कर्मणा**] कर्मकर [**जनिताः**] उपजे हैं, जीवसे भिन्न हैं, ऐसा जान।

भावार्थ :—इन्द्रिय रहित शुद्धात्मासे विपरीत जो स्पर्शन आदि पाँच इन्द्रियाँ, शुभ

સમાધિકાળે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૨.

એ પ્રમાણે કર્મસ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી ચાર સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે, પાંચ ઇન્દ્રિય, મન, સમસ્ત વિભાવ અને ચાર ગતિના સંતાપો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મજનિત છે એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અતીન્દ્રિય શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત જે પાંચ ઇન્દ્રિયો, શુભાશુભ સંકલ્પ

जनिता हे जीव, न केवलमेते अन्यदपि पुनरपि चतुर्गतिसंतापास्ते कर्मजनिता इति। तद्यथा। अतीन्द्रियात् शुद्धात्मनो यानि विपरीतानि पञ्चेन्द्रियाणि, शुभाशुभसंकल्पविकल्परहितात्मनो यद् विपरीतमनेकसंकल्पविकल्पजालरूपं मनः, ये च शुद्धात्मतत्त्वानुभूतेर्विलक्षणाः समस्तविभाव-पर्यायाः, वीतरागपरमानन्दसुखामृतप्रतिकूलाः समस्तचतुर्गतिसंतापाः दुःखदाहाश्चेति सर्वेऽप्येते अशुद्धनिश्चयनयेन स्वसंवेद्याभावोपार्जितेन कर्मणा निर्मिता जीवानामिति। अत्र परमात्म-द्रव्यात्प्रतिकूलं यत्पञ्चेन्द्रियादिसमस्तविकल्पजालं तद्धेयं तद्विपरीतं स्वशुद्धात्मतत्त्वं पञ्चेन्द्रिय-विषयाभिलाषादिसमस्तविकल्परहितं परमसमाधिकाले साक्षादुपादेयमिति भावार्थः।।६३।।

अथ सांसारिकसमस्तसुखदुःखानि शुद्धनिश्चयनयेन जीवानां कर्म जनयतीति निरूपयति—

-अशुभ संकल्प-विकल्पसे रहित आत्मासे विपरीत अनेक संकल्प-विकल्पसमूहरूप जो मन और शुद्धात्मतत्त्वकी अनुभूतिसे भिन्न जो राग, द्वेष, मोहादिरूप सब विभाव ये सब आत्मासे जुदे हैं, तथा वीतराग परमानन्दसुखरूप अमृतसे पराङ्मुख जो समस्त चतुर्गतिके महान दुःखदायी दुःख वे सब जीवपदार्थसे भिन्न हैं। ये सभी अशुद्धनिश्चयनयकर आत्म-ज्ञानके अभावसे उपार्जन किये हुए कर्मोंसे जीवके उत्पन्न हुए हैं। इसलिये ये सब अपने नहीं हैं, कर्मजनित हैं। यहाँ पर परमात्म-द्रव्यसे विपरीत जो पाँचों इन्द्रियोंको आदि लेकर सब विकल्प-जाल हैं, वे तो त्यागने योग्य हैं, उससे विपरीत पाँचों इन्द्रियोंके विषयोंकी अभिलाषाको आदि लेकर सब विकल्प-जालोंसे रहित अपना शुद्धात्मतत्त्व वही परमसमाधिके समय साक्षात् उपादेय है। यह तात्पर्य जानना।।६३।।

आगे संसारके सब सुख-दुःख शुद्ध निश्चयनयसे शुभ-अशुभ कर्मोंकर उत्पन्न होते हैं, और कर्मोंको ही उपजाते हैं, जीवके नहीं है, ऐसा कहते हैं—

વિકલ્પથી રહિત આત્માથી વિપરીત અનેક સંકલ્પ વિકલ્પની જાળરૂપ જે મન અને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ જે સમસ્ત વિભાવપર્યાયો અને જે વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃતથી પ્રતિકૂળ ચારગતિના સમસ્ત સંતાપો–દુઃખના દાહો એ સર્વ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી સ્વસંવેદનના અભાવથી ઉપાર્જેલા કર્મથી જીવોને ઉત્પન્ન થયાં છે.

અહીં, પરમાત્મદ્રવ્યથી પ્રતિકૂળ જે પંચેન્દ્રિયાદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળ છે તે હેય છે, તેનાથી વિપરીત પંચેન્દ્રિય વિષયની અભિલાષાદિ સમસ્ત વિકલ્પથી રહિત એવું સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વ પરમ સમાધિના સમયે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૩.

હવે, શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવોના સાંસારિક સમસ્ત સુખ-દુઃખોને કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે. એમ કહે છે :—

६४) दुक्खु वि सुक्खु वि बहु–विहउ जीवहँ कम्मु जणेइ ।
अप्पा देक्खइ मुणइ पर णिच्छउ एउँ भणेइ ।।६४।।

दुःखमपि सुखमपि बहुविधं जीवानां कर्म जनयति ।
आत्मा पश्यति मनुते परं निश्चयः एवं भणति ।।६४।।

दुक्खु वि सुक्खु वि बहुविहउ जीवहं कम्मु जणेइ **दुःखमपि सुखमपि। कथंभूतम्। बहुविधं जीवानां कर्म जनयति।** अप्पा देक्खइ मुणइ पर णिच्छउ एउं भणेइ **आत्मा पुनः पश्यति जानाति परं नियमेन निश्चयनयः एवं ब्रुवते इति। तथाहि—अनाकुलत्वलक्षणपारमार्थिकवीतरागसौख्यात् प्रतिकूलं सांसारिकसुखदुःखं यद्यप्यशुद्धनिश्चयनयेन जीवजनितं तथापि शुद्धनिश्चयेन कर्मजनितं भवति। आत्मा पुनर्वीतरागनिर्विकल्पसमाधिस्थः सन् वस्तु वस्तुस्वरूपेण पश्यति जानाति च न च रागादिकं करोति। अत्र पारमार्थिकसुखाद्विपरीतं**

गाथा–६४

अन्वयार्थ :—[**जीवानां**] जीवोंके [**बहुविधं**] अनेक तरहके [**दुःखमपि सुखं अपि**] दुःख और सुख दोनों ही [**कर्म**] कर्म ही [**जनयति**] उपजाता है। [**आत्मा**] और आत्मा [**पश्यति**] उपयोगमयी होनेसे देखता है, [**परं मनुते**] और केवल जानता है, [**एवं**] इस प्रकार [**निश्चयः**] निश्चयनय [**भणति**] कहता है, अर्थात् निश्चयनयसे भगवान्ने ऐसा कहा है।

भावार्थ :—आकुलता रहित पारमार्थिक वीतराग सुखसे पराङ्मुख (उलटा) जो संसारके सुख-दुःख यद्यपि अशुद्ध निश्चयनयकर जीव सम्बन्धी है, तो भी शुद्ध निश्चयनयकर जीवने उपजाये नहीं हैं, इसलिये जीवके नहीं हैं, कर्म-संयोगकर उत्पन्न हुए हैं और आत्मा तो वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें स्थिर हुआ वस्तुको वस्तुके स्वरूप देखता है, जानता है, रागादिकरूप नहीं होता, उपयोगरूप है, ज्ञाता द्रष्टा है, परम आनंदरूप है। यहाँ पारमार्थिक सुखसे उलटा जो इन्द्रियजनित संसारका सुख-दुःख आदि विकल्प समूह है वह त्यागने योग्य

ભાવાર્થ :—અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક વીતરાગ સુખથી પ્રતિકૂળ સાંસારિક સુખ-દુઃખ જો કે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવજનિત છે તોપણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મજનિત છે, અને આત્મા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ થયેલો, વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે દેખે-જાણે છે પણ રાગાદિ કરતો નથી.

અહીં, પારમાર્થિક સુખથી વિપરીત સાંસારિક સુખ-દુઃખરૂપ વિકલ્પજાળ હેય છે, એવો

सांसारिकसुखदुःखविकल्पजालं हेयमिति तात्पर्यार्थः ।।६४।।

अथ निश्चयेन बंधमोक्षौ कर्म करोतीति प्रतिपादयति—

६५) बंधु वि मोक्खु वि सयलु जिय जीवहँ कम्मु जणेइ ।
अप्पा किंपि वि कुणइ णवि णिच्छउ एउँ भणेइ ।।६५।।

बन्धमपि मोक्षमपि सकलं जीव जीवानां कर्म जनयति ।
आत्मा किमपि करोति नैव निश्चय एवं भणति ।।६५।।

बंधु वि मोक्खु वि सयलु जिय जीवहं कम्मु जणेइ **बन्धमपि मोक्षमपि समस्तं हे जीव जीवानां कर्म कर्तृ जनयति** अप्पा किंपि [किंचि] वि कुणइ णवि णिच्छउ एउं भणेइ **आत्मा किमपि न करोति बन्धमोक्षस्वरूपं निश्चय एवं भणति। तद्यथा। अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यबन्धं तथैवाशुद्धनिश्चयेन भावबन्धं तथा नयद्वयेन द्रव्यभावमोक्षमपि यद्यपि जीवः करोति**

है, ऐसा भगवान्‌ने कहा है, यह तात्पर्य है।।६४।।

आगे निश्चयनयकर बन्ध और मोक्ष कर्मजनित ही है, कर्मके योगसे बन्ध और कर्मके वियोगसे मोक्ष है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–६५

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव [**बंधमपि**] बंधको [**मोक्षमपि**] और मोक्षको [**सकलं**] सबको [**जीवानां**] जीवोंके [**कर्म**] कर्म ही [**जनयति**] करता है, [**आत्मा**] आत्मा [**किमपि**] कुछ भी [**नैव करोति**] नहीं करता, [**निश्चयः**] निश्चयनय [**एवं**] ऐसा [**भणति**] कहता है, अर्थात् निश्चयनयसे भगवान्‌ने ऐसा कहा है।

भावार्थ :—अनादि कालकी संबंधवाली अयथार्थस्वरूप अनुपचरितासद्‌भूत-व्यवहारनयसे ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्मबंध और अशुद्धनिश्चयनयसे रागादि भावकर्मके बंधको तथा दोनों नयोंसे द्रव्यकर्म भावकर्मकी मुक्तिको यद्यपि जीव करता है, तो भी शुद्धपारिणामिक

તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૪.

હવે, નિશ્ચયનયથી બંધમોક્ષ કર્મ કરે છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અનુપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનયથી દ્રવ્યબંધ તેમજ અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ભાવબંધ તથા બન્ને નયોથી દ્રવ્યભાવરૂપ મોક્ષને પણ જો કે જીવ કરે છે તોપણ શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કરતો જ નથી, એમ નિશ્ચયનય કહે છે.

तथापि शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेन शुद्धनिश्चयनयेन न करोत्येवं भणति। कोऽसौ। निश्चय इति। अत्र य एव शुद्धनिश्चयेन बन्धमोक्षौ न करोति स एव शुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः ॥६५॥

अथ स्थलसंख्याबाह्यं प्रक्षेपकं कथयति—

६५) सो णत्थि त्ति पएसो चउरासी–जोणि–लक्ख–मज्झम्मि ।
जिण वयणं ण लहंतो जत्थ ण डुलुडुल्लिओ जीवो ॥६५*१॥

स नास्ति इति प्रदेशः चतुरशीतियोनिलक्षमध्ये ।
जिनवचनं न लभमानः यत्र न भ्रमितः जीवः ॥६५*१॥

सो णत्थि त्ति पएसो **स प्रदेशो नास्त्यत्र जगति। स किम्।** चउरासी-जोणिलक्खमज्झम्मि जिणवयणं ण लहंतो जत्थ ण डुलुडुल्लिओ जीवो **चतुरशीतियोनिलक्षेषु मध्ये भूत्वा जिनवचनमलभमानो यत्र न भ्रमितो जीव इति। तथाहि। भेदाभेदरत्नत्रयप्रति-**

परमभावके ग्रहण करनेवाले शुद्धनिश्चयनयसे नहीं करता है, बंध और मोक्षसे रहित है, ऐसा भगवानने कहा है। यहाँ जो शुद्धनिश्चयनयकर बंध और मोक्षका कर्ता नहीं, वही शुद्धात्मा आराधने योग्य है ॥६५॥

आगे दोहा-सूत्रोंकी स्थल-संख्यासे बाहर उक्तं च स्वरूप प्रक्षेपकको कहते हैं—

गाथा–६५❀

अन्वयार्थ :—[अत्र ?] इस जगतमें [स (कः अपि)] ऐसा कोई भी [**प्रदेशः नास्ति**] प्रदेश (स्थान) नहीं है, कि [यत्र] जिस जगह [**चतुरशीतियोनिलक्षमध्ये**] चौरासी लाख योनियोंमें होकर [**जिनवचनं न लभमानः**] जिन-वचनको नहीं प्राप्त करता हुआ [**जीवः**] यह जीव [**न भ्रमितः**] नहीं भटका।

भावार्थ :—इस जगतमें कोई ऐसा स्थान नहीं रहा, जहाँपर यह जीव निश्चय व्यवहार रत्नत्रयको कहनेवाले जिन वचनको नहीं पाता हुआ अनादि कालसे चौरासी लाख योनियोंमें

અહીં, જે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી બંધમોક્ષને કરતો નથી તે જ શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૫.

હવે દોહા-સૂત્રોની સ્થલસંખ્યાથી બહાર પ્રક્ષેપકને કહે છે :—

ભાવાર્થ :—આ જગતમાં એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં ચોરાશીલાખ યોનિમાં-

पादकं जिनवचनमलभमानः सन्नयं जीवोऽनादिकाले यत्र चतुरशीतियोनिलक्षेषु मध्ये भूत्वा न भ्रमितः सोऽत्र कोऽपि प्रदेशो नास्ति इति। अत्र यदेव भेदाभेदरत्नत्रयप्रतिपादकं जिनवचनमलभमानो भ्रमितो जीवस्तदेवोपादेयात्मसुखप्रतिपादकत्वादुपादेयमिति तात्पर्यार्थः ॥६५*१॥

अथात्मा पङ्गुवत् स्वयं न याति न चैति कर्मैव नयत्यानयति चेति कथयति—

६६) अप्पा पंगुह अणुहरइ अप्पु ण जाइ ण एइ।
भुवणत्तयहँ वि मज्झि जिय विहि आणइ विहि णेइ ॥६६॥

आत्मा पङ्गोः अनुहरति आत्मा न याति न आयाति।
भुवनत्रयस्य अपि मध्ये जीव विधिः आनयति विधिः नयति ॥६६॥

अप्पा पंगुह अणुहरइ अप्पु ण जाइ ण एइ **आत्मा पङ्गोरनुहरति सदृशो भवति**

होकर न घूमा हो, अर्थात् जिन वचनकी प्रतीति न करनेसे सब जगह और सब योनियोंमें भ्रमण किया, जन्म-मरण किये। यहाँ यह तात्पर्य है, कि जिन-वचनके न पानेसे यह जीव जगत्में भ्रमा, इसलिये जिन-वचन ही आराधने योग्य है॥६५*१॥

आगे आत्मा पङ्गु (लंगड़े) की तरह आप न तो कहीं जाता है, और न आता है, कर्म ही इसको ले जाते हैं, और ले आते हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–६६

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**आत्मा**] यह आत्मा [**पङ्गोः अनुहरति**] पंगुके समान है, [**आत्मा**] आप [**न याति**] न कहीं जाता है, [**न आयाति**] न आता है [**भुवनत्रयस्य अपि मध्ये**] तीनों लोकमें इस जीवको [**विधिः**] कर्म ही [**नयति**] ले जाता है, [**विधिः**] कर्म ही [**आनयति**] ले आता है।

ઉપજીને-ભેદાભેદરત્નત્રયના પ્રતિપાદક જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરતો આ જીવ અનાદિકાળથી ન ભમ્યો હોય.

અહીં, ભેદાભેદરત્નત્રયના પ્રતિપાદક જે જિનવચનને નહિ પ્રાપ્ત કરતો જીવ ભટક્યો. તે જિનવચન ઉપાદેયભૂત આત્મસુખનું પ્રતિપાદક હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૫*૧.

હવે, આત્મા પાંગળા માણસની જેમ સ્વયં જતો નથી કે આવતો નથી, કર્મ જ તેને લાવે છે, લઈ જાય છે એમ કહે છે :—

[1]**अयमात्मा न याति न चागच्छति। क्व।** भुवणत्तयहं वि मज्झि जिय विहि आणइ विहि णेइ **भुवनत्रयस्यापि मध्ये हे जीव विधिरानयति विधिर्नयतीति। तद्यथा। अयमात्मा शुद्धनिश्चयेनानन्तवीर्यत्वात् शुभाशुभकर्मरूपनिगलद्वयरहितोऽपि व्यवहारेण अनादिसंसारे स्वशुद्धात्मभावनाप्रतिबन्धकेन मनोवचनकायत्रयेणोपार्जितेन कर्मणा निर्मितेन पुण्यपाप-निगलद्वयेन दृढतरं बद्धः सन् पङ्गुवद्भूत्वा स्वयं न याति न चागच्छति स एवात्मा परमात्मोपलम्भप्रतिपक्षभूतेन विधिशब्दवाच्येन कर्मणा भुवनत्रये नीयते तथैवानीयते चेति। अत्र वीतरागसदानन्दैकरूपात्सर्वप्रकारोपादेयभूतात्परमात्मनो यद्भिन्नं शुभाशुभकर्मद्वयं तद्धेयमिति भावार्थः॥६६॥ इति कर्मशक्तिस्वरूपकथनमुख्यत्वेनाष्टमस्थस्ले सूत्राष्टकं गतम्।**

भावार्थ :—यह आत्मा शुद्ध निश्चयनयसे अनंतवीर्य (बल) का धारण करनेवाला होनेसे शुभ-अशुभ कर्मरूप बंधनसे रहित है, तो भी व्यवहारनयसे इस अनादि संसारमें निज शुद्धात्माकी भावनासे विमुख जो मन, वचन, काय इन तीनोंसे उपार्जे कर्मोंकर उत्पन्न हुए पुण्य-पापरूप बँधनोंकर अच्छी तरह बँधा हुआ पंगुके समान आप ही न कहीं जाता है, न कहीं आता है। जैसे बंदीवान आपसे न कहीं जाता है और न कहीं आता है, चौकीदारोंकर ले जाया जाता है, और आता है, आप तो पंगुके समान है। वही आत्मा परमात्माकी प्राप्तिके रोकनेवाले चतुर्गतिरूप संसारके कारणस्वरूप कर्मोंकर तीन जगत्में गमन-आगमन करता है, एक गतिसे दूसरी गतिमें जाता है। यहाँ सारांश यह हैं, कि वीतराग परम आनंदरूप तथा सब तरह उपादेयरूप परमात्मासे (अपने स्वरूपसे) भिन्न जो शुभ-अशुभ कर्म हैं, वे त्यागने योग्य हैं॥६६॥

इसप्रकार कर्मकी शक्तिके स्वरूपके कहनेकी मुख्यतासे आठवें स्थलमें आठ दोहे

ભાવાર્થ :—આ આત્મા શુદ્ધનિશ્ચયનયથી અનંતવીર્યવાળો હોવાથી શુભાશુભકર્મરૂપ બંધનદ્વયથી રહિત હોવા છતાં વ્યવહારનયથી અનાદિ સંસારમાં સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાના પ્રતિબંધક મન, વચન, કાય એ ત્રણથી ઉપાર્જિત કરેલા કર્મથી રચાયેલ પુણ્ય—પાપરૂપ બંધનદ્વયથી દૃઢતર બંધાયેલો થકો પાંગળા જેવો થઈને સ્વયં જતો નથી અને આવતો નથી, પણ તે આત્માને પરમાત્માની પ્રાપ્તિની પ્રતિપક્ષભૂત વિધિથી, શબ્દથી કહેવાતા કર્મથી ત્રણ લોકમાં લઈ જવાય છે અને લાવવામાં આવે છે.

અહીં, વીતરાગ સદાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવો સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત પરમાત્માથી જે શુભાશુભ કર્મદ્વય ભિન્ન છે તે હેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૬.

એ પ્રમાણે કર્મશક્તિના સ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી આઠમા સ્થળમાં આઠ દોહકસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

---

૧. પાઠાન્તર :—अयमात्मा = स्वयमात्मा

अत ऊर्ध्वं भेदाभेदभावनामुख्यतया पृथक् पृथक् स्वतन्त्रसूत्रनवकं कथयति—

६७) अप्पा अप्पु जि परु जि परु अप्पा परु जि ण होइ ।
परु जि कयाइ वि अप्पु णवि णियमेँ पभणहिं जोई ।।६७।।

आत्मा आत्मा एव परः एव परः आत्मा परः एव न भवति ।
पर एव कदाचिदपि आत्मा नैव नियमेन प्रभणन्ति योगिनः ।।६७।।

अप्पा अप्पु जि परु जि परु अप्पा परु जि ण होइ **आत्मात्मैव पर एव परः आत्मा पर एव न भवति।** परु जि कयाइ वि अप्पु णवि णियमें पभणहिं जोइ **पर एव कदाचिदप्यात्मा नैव भवति नियमेन निश्चयेन भणन्ति कथयन्ति। के कथयन्ति। परमयोगिन इति। तथाहि। शुद्धात्मा केवलज्ञानादिस्वभावः शुद्धात्मात्मैव परः कामक्रोधादि-स्वभावः पर एव पूर्वोक्तः परमात्माभिधानं तदैकस्वस्वभावं त्यक्त्वा कामक्रोधादिरूपो न**

कहे। इससे आगे भेदाभेदरत्नत्रयकी भावनाकी मुख्यतासे जुदे जुदे स्वतन्त्र नौ सूत्र कहते हैं—

गाथा–६७

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] निजवस्तु [**आत्मा एव**] आत्मा ही है, [**परः**] देहादि पदार्थ [**परः एव**] पर ही हैं, [**आत्मा**] आत्मा तो [**परः न एव**] परद्रव्य नहीं [**भवति**] होता, [**पर एव**] और परद्रव्य भी [**कदाचिदपि**] कभी [**आत्मा नैव**] आत्मा नहीं होता, ऐसा [**नियमेन**] निश्चयकर [**योगिनः**] योगीश्वर [**प्रभणन्ति**] कहते हैं।

भावार्थ :—शुद्धात्मा तो केवलज्ञानादि स्वभाव है, जड़रूप नहीं है, उपाधिरूप नहीं है, शुद्धात्मस्वरूप ही है। पर जो काम-क्रोधादि पर वस्तु भावकर्म द्रव्यकर्म नोकर्म हैं, वे पर ही हैं, अपने नहीं है, जो यह आत्मा संसार-अवस्थामें यद्यपि अशुद्धनिश्चयनयकर काम क्रोधादिरूप हो गया है, तो भी परमभावके ग्राहक शुद्धनिश्चयनयकर अपने ज्ञानादि निजभावको छोड़कर काम क्रोधादिरूप नहीं होता, अर्थात् निजभावरूप ही है। ये रागादि विभावपरिणाम

ત્યાર પછી ભેદાભેદ ભાવનાની મુખ્યતાથી પૃથક્ પૃથક્ સ્વતંત્ર નવ ગાથા સૂત્રો કહે છે :—

ભાવાર્થ :—કેવળજ્ઞાનાદિ જેનો સ્વભાવ છે એવો શુદ્ધાત્મા તે શુદ્ધ આત્મા જ છે, કામક્રોધાદિ જેનો સ્વભાવ છે એવો પર તે પર જ છે. પૂર્વોક્ત પરમાત્મા નામનો શુદ્ધાત્મા તેના એક (કેવળ) સ્વભાવને છોડીને કામક્રોધાદિરૂપ થતો નથી, કામક્રોધાદિ પર કોઈ પણ સમયે

भवति। कामक्रोधादिरूपः परः क्वापि काले शुद्धात्मा न भवतीति परमयोगिनः कथयन्ति। अत्र मोक्षसुखादुपादेयभूतादभिन्नः कामक्रोधादिभ्यो भिन्नो यः शुद्धात्मा स एवोपादेय इति तात्पर्यार्थः ।।६७।।

अथ शुद्धनिश्चयेननोत्पत्तिं मरणं बन्धमोक्षौ च न करोत्यात्मेति प्रतिपादयति—

६८) ण वि उप्पज्जइ ण वि मरइ बंधु ण मोक्खु करेइ ।
जिउ परमत्थेँ जोइया जिणवरु एउँ भणेइ ।।६८।।

नापि उत्पद्यते नापि म्रियते बन्धं न मोक्षं करोति ।
जीवः परमार्थेन योगिन् जिनवरः एवं भणति ।।६८।।

नाप्युत्पद्यते नापि म्रियते बन्धं मोक्षं च न करोति। कोऽसौ कर्ता। जीवः। केन

उपाधिक हैं, परके संबंधसे हैं, निजभाव नहीं हैं, इसलिये आत्मा कभी इन रागादिरूप नहीं होता, ऐसा योगीश्वर कहते हैं। यहाँ उपादेयरूप मोक्ष-सुख (अतीन्द्रिय सुख) से तन्मय और काम-क्रोधादिकसे भिन्न जो शुद्धात्मा है, वही उपादेय है, ऐसा अभिप्राय है।।६७।।

आगे शुद्धनिश्चयनयकर आत्मा जन्म, मरण, बन्ध और मोक्षको नहीं करता है, जैसा है वैसा ही है, ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा–६८

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगीश्वर, [**परमार्थेन**] निश्चयनयकर विचारा जावे, तो [**जीवः**] यह जीव [**नापि उत्पद्यते**] न तो उत्पन्न होता है, [**नापि म्रियते**] न मरता है [**च**] और [**न बन्धं मोक्षं**] न बंध मोक्षको [**करोति**] करता है, अर्थात् शुद्धनिश्चयनयसे बन्ध-मोक्षसे रहित है, [**एवं**] ऐसा [**जिनवरः**] जिनेन्द्रदेव [**भणति**] कहते हैं।

भावार्थ :—यद्यपि यह आत्मा शुद्धात्मानुभूतिके अभावके होने पर शुभ-अशुभ

શુદ્ધઆત્મારૂપ થતાં નથી, એમ પરમયોગીઓ કહે છે.

અહીં, ઉપાદેયભૂત મોક્ષસુખથી અભિન્ન અને કામક્રોધાદિથી ભિન્ન જે શુદ્ધાત્મા છે તે જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૭.

હવે, શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્મા જન્મ, મરણ, બંધ અને મોક્ષને કરતો નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જો કે આત્મા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિનો અભાવ હોતાં, શુભાશુભ

परमार्थेन हे योगिन् जिनवर एवं ब्रूते कथयति। तथाहि। यद्यप्यात्मा शुद्धात्मानुभूत्यभावे सति शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणम्य जीवितमरणशुभाशुभबन्धान् करोति। शुद्धात्मानुभूतिसद्भावे तु शुद्धोपयोगेन परिणम्य मोक्षं च करोति तथापि शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन न करोति। अत्राह शिष्यः। यदि शुद्धद्रव्यार्थिकलक्षणेन शुद्धनिश्चयेन मोक्षं च न करोति तर्हि शुद्धनयेन मोक्षो नास्तीति तदर्थमनुष्ठानं वृथा। परिहारमाह। मोक्षो हि बन्धपूर्वकः, स च बन्धः शुद्धनिश्चयेन नास्ति, तेन कारणेन बन्धप्रतिपक्षभूतो मोक्षः सोऽपि शुद्धनिश्चयेन नास्ति। यदि पुनः शुद्धनिश्चयेन बन्धो भवति तदा सर्वदैव बन्ध एव। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह। एकः कोऽपि पुरुषः शृङ्खलाबद्धस्तिष्ठति द्वितीयस्तु

उपयोगोंसे परिणमन करके जीवन, मरण, शुभ, अशुभ, कर्मबंधको करता है, और शुद्धात्मानुभूतिके प्रगट होने पर शुद्धोपयोगसे परिणत होकर मोक्षको करता है, तो भी शुद्ध पारिणामिक परमभाव ग्राहक शुद्धद्रव्यार्थिकनयकर न बंधका कर्ता है और न मोक्षका कर्ता है। ऐसा कथन सुनकर शिष्यने प्रश्न किया, कि हे प्रभो, शुद्धद्रव्यार्थिकस्वरूप शुद्धनिश्चयनयकर मोक्षका भी कर्ता नहीं है, तो ऐसा समझना चाहिये, कि शुद्धनयकर मोक्ष ही नहीं है, जब मोक्ष नहीं, तब मोक्षके लिये यत्न करना वृथा है। उसका उत्तर कहते हैं– मोक्ष है, वह बंधपूर्वक है, और बंध है, वह शुद्धनिश्चयनयकर होता ही नहीं, इस कारण बंधके अभावरूप मोक्ष है, वह भी शुद्धनिश्चयनयकर नहीं है। जो शुद्धनिश्चयनयसे बंध होता, तो हमेशा बंधा ही रहता, कभी बंधका अभाव न होता। इसके बारेमें दृष्टांत कहते हैं—कोई एक पुरुष साँकलसे बँध रहा है, और कोई एक पुरुष बंध रहित हैं, उनमेंसे जो पहले बंधा था, उसको

ઉપયોગરૂપે પરિણમીને જન્મ, મરણ અને શુભ-અશુભ બંધને કરે છે, અને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિના સદ્ભાવમાં શુદ્ધ ઉપયોગરૂપે પરિણમીને મોક્ષ પણ કરે છે તોપણ શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જન્મમરણ અને બંધમોક્ષને કરતો નથી.

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે છે :—જો શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયરૂપ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી મોક્ષને કરતો નથી તો શુદ્ધનયથી મોક્ષ નથી, તો પછી તેને માટે અનુષ્ઠાન કરવું વૃથા છે?

તેનો પરિહાર :—મોક્ષ ખરેખર બંધપૂર્વક છે અને શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો તે બંધ પણ નથી, તે કારણે બંધના પ્રતિપક્ષભૂત એવો મોક્ષ તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી નથી. વળી જો શુદ્ધનિશ્ચયનયથી બંધ હોય તો સર્વદા બંધ જ રહે. આ વિષયના સમર્થનમાં દૃષ્ટાંત કહે છે :— કોઈ એક પુરુષ સાંકળથી બંધાયો છે અને બીજો બંધન રહિત છે. જે બંધાયો છે તેને 'છૂટ્યો' એવો વ્યવહાર ઘટે છે. બીજા પુરુષને (જે પહેલેથી બંધાયો જ નથી તેને) તમે 'છૂટ્યા' એમ જો કહેવામાં આવે તો તે ક્રોધ કરે છે, કારણ કે બંધ નથી તો પછી મોક્ષનું વચન કઈ રીતે ઘટે? તેવી

बन्धनरहितस्तिष्ठति यस्य बन्धभावो मुक्त इति व्यवहारो घटते, द्वितीयं प्रति मोक्षो जातो भवत इति यदि भण्यते तदा कोपं करोति। कस्माद्बन्धाभावे मोक्षवचनं कथं घटते इति। तथा जीवस्यापि शुद्धनिश्चयेन बन्धाभावे मुक्तवचनं न घटते इति। अत्र वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतो मुक्तजीवसदृशः स्वशुद्धात्मोपादेय इति भावार्थः ॥६८॥

अथ निश्चयनयेन जीवस्योद्भवजरामरणरोगलिङ्गवर्णसंज्ञा नास्तीति कथयति—

६९) अत्थि ण उब्भउ जर-मरणु रोय वि लिंग वि वण्ण ।
णियमिं अप्पु वियाणि तुहुँ जीवहँ एक्क वि सण्ण ॥६९॥

अस्ति न उद्भवः जरामरणं रोगाः अपि लिङ्गान्यपि वर्णाः ।
नियमेन आत्मन् विजानीहि त्वं जीवस्य एकापि संज्ञा ॥६९॥

तो 'मुक्त' (छूटा) ऐसा कहना, ठीक मालूम पड़ता है और दूसरा जो बंधा ही नहीं, उसको जो 'आप छूट गये' ऐसा कहा जाय, तो वह क्रोध करे, कि मैं कब बँधा था, सो यह मुझे 'छूटा' कहता है, बँधा होवे, वह छूटे, इसलिये बँधेको तो मोक्ष कहना ठीक है, और बँधा ही न हो, उसे छूटे कैसे कह सकते हैं? उसीप्रकार यह जीव शुद्धनिश्चयनयकर बँधा हुआ नहीं है, इस कारण मुक्त कहना ठीक नहीं है। बंध भी व्यवहारनयकर है, बंध भी व्यवहारनयकर और मुक्ति भी व्यवहारनयकर है, शुद्धनिश्चयनयकर न बंध है, न मोक्ष है, और अशुद्धनयकर बंध है, इसलिये बंधके नाशका यत्न भी अवश्य करना चाहिये। यहाँ यह अभिप्राय है, कि सिद्ध समान यह अपना शुद्धात्मा वीतराग निर्विकल्पसमाधिमें लीन पुरुषोंको उपादेय है, अन्य सब हेय हैं॥६८॥

आगे निश्चयनयकर जीवके जन्म, जरा, मरण, रोग, लिंग, वर्ण, और संज्ञा नहीं है, आत्मा इन सब विकारोंसे रहित है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–६९

अन्वयार्थ :—[आत्मन्] हे जीव आत्माराम, [जीवस्य] जीवके [उद्भवः न] जन्म

રીતે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જીવને પણ બંધના અભાવમાં 'મુક્ત' એવું વચન પણ ઘટતું નથી.

અહીં સિદ્ધ સમાન પોતાનો શુદ્ધ આત્મા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરત પુરુષોને ઉપાદેય છે. એવો ભાવાર્થ છે. ૬૮.

હવે નિશ્ચયનયથી જીવને જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, લિંગ, વર્ણ, સંજ્ઞા નથી એમ કહે છે :—

अत्थि ण उब्भउ जरमरणु रोय वि लिंग वि वण्ण **अस्ति न न विद्यते। किं किं नास्ति। उब्भउ उत्पत्तिः जरामरणं रोगा अपि लिङ्गान्यपि वर्णाः** णियमिं अप्पु वियाणि तुहुं जीवहं एक्क वि सण्ण **नियमेन निश्चयेन हे आत्मन् हे जीव विजानीहि त्वम्। कस्य नास्ति। जीवस्य न केवलमेतन्नास्ति संज्ञापि नास्तीति। अत्र संज्ञाशब्देनाहारादिसंज्ञा नामसंज्ञा वा ग्राह्या। तथाहि। वीतरागनिर्विकल्पसमाधेर्विपरीतैः क्रोधमानमायालोभप्रभृतिविभावपरिणामैर्यान्युपार्जितानि कर्माणि तदुदयजनितान्युद्भवादीनि शुद्धनिश्चयेन न सन्ति जीवस्य। तानि कस्मान्न सन्ति। केवलज्ञानाद्यनन्तगुणैः कृत्वा निश्चयेनानादिसंतानागतोद्भवादिभ्यो भिन्नत्वादिति। अत्र उपादेयरूपानन्तसुखाविनाभूतशुद्धजीवात्तत्सकासाद्यानि भिन्नान्युद्भवादीनि तानि हेयानीति तात्पर्यार्थः ॥६६॥**

यद्युद्भवादीनि स्वरूपाणि शुद्धनिश्चयेन जीवस्य न सन्ति तर्हि कस्य सन्तीति प्रश्ने देहस्य

नहीं [**अस्ति**] है, [**जरामरणंः**] जरा (बुढ़ापा) मरण [**रोगाः अपि**] रोग [**लिंगान्यपि**] चिन्ह [**वर्णाः**] वर्ण [**एका संज्ञा अपि**] आहारादिक एक भी संज्ञा वा नाम नहीं है, ऐसा [**त्वं**] तू [**नियमेन**] निश्चयकर [**विजानीहि**] जान।

भावार्थ :—वीतराग निर्विकल्पसमाधिसे विपरीत जो क्रोध, मान, माया, लोभ, आदि विभावपरिणाम उनकर उपार्जन किये कर्मोंके उदयसे उत्पन्न हुए जन्म-मरण आदि अनेक विकार है, वे शुद्धनिश्चयनयकर जीवके नहीं हैं, क्योंकि निश्चयनयकर आत्मा केवलज्ञानादि अनंत गुणाकर पूर्ण है, और अनादि-संतानसे प्राप्त जन्म, जरा, मरण, रोग, शोक, भय, स्त्री, पुरुष, नपुंसकलिंग, सफेद काला वर्ण, वगैर आहार, भय, मैथुन, परिग्रहरूप संज्ञा इन सबोंसे भिन्न है। यहाँ उपादेयरूप अनंतसुखका धाम जो शुद्ध जीव उससे भिन्न जन्मादिक हैं, वे सब त्याज्य हैं, एक आत्मा ही उपादेय हैं, यह तात्पर्य जानना ॥६९॥

आगे जो शुद्धनिश्चयनयकर जन्म-मरणादि जीवके नहीं हैं, तो किसके हैं? ऐसा

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી વિપરીત ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ વિભાવપરિણામોથી ઉપાર્જિત કર્મો છે તેના ઉદયજનિત જે જન્માદિ તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવને નથી, કારણ કે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણે કરીને નિશ્ચયનયથી અનાદિ સંતાનથી પ્રાપ્ત જન્માદિથી જીવ ભિન્ન છે.

અહીં, ઉપાદેયરૂપ અનંત સુખની સાથે અવિનાભૂત શુદ્ધ જીવથી જે જન્માદિ ભિન્ન છે તે હેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૯.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જે જન્માદિ સ્વરૂપો જીવનાં નથી તો તે કોનાં છે? એવા શિષ્યના

भवन्तीति प्रतिपादयति—

७०) देहहँ उब्भउ जर-मरणु देहहँ वण्णु विचित्तु ।
देहहँ रोय वियाणि तुहुँ देहहँ लिंगु विचित्तु ॥७०॥

देहस्य उद्भवः जरामरणं देहस्य वर्णः विचित्रः ।
देहस्य रोगान् विजानीहि त्वं देहस्य लिङ्गं विचित्रम् ॥७०॥

देहस्य भवति। किं किम्। उब्भउ **उत्पत्तिः जरामरणं च वर्णो विचित्रः। वर्णशब्देनात्र पूर्वसूत्रे च श्वेतादि ब्राह्मणादि वा गृह्यते। तस्यैव देहस्य रोगान् विजानीहीति, लिङ्गमपि लिङ्गशब्देनात्र पूर्वसूत्रे च स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गं यतिलिङ्गं वा ग्राह्यं चित्तं मनश्चेति। तद्यथा— शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयभावनाप्रतिकूलै रागद्वेषमोहैर्यान्युपार्जितानि कर्माणि**

शिष्यके प्रश्न करने पर समाधान यह है, कि ये सब देहके हैं ऐसा कथन करते हैं—श्रीगुरु कहते हैं,

गाथा–७०

अन्वयार्थ :— हे शिष्य, [**त्वं**] तू [**देहस्य**] देहके [**उद्भवः**] जन्म [**जरामरणं**] जरा मरण होते हैं, अर्थात् नया शरीर (धरना), विद्यमान शरीर छोड़ना, वृद्ध अवस्था होना, ये सब देहके जानो, [**देहस्य**] देहके [**विचित्रः वर्णः**] अनेक तरहके सफेद, श्याम, हरे,पीले, लालरूप पाँच वर्ण, अथवा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र, ये चार वर्ण, [**देहस्य**] देहके [**रोगान्**] वात, पित्त, कफ, आदि अनेक रोग [**देहस्य**] देहके [**विचित्रम् लिंङ्गं**] अनेक प्रकारके स्त्रीलिंग, पुल्लिंग, नपुसकलिंगरूप चिन्हको अथवा यतिके लिंगको और द्रव्यमनको [**विजानीहि**] जान।

भावार्थ :—शुद्धात्माका सच्चा श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप अभेदरत्नत्रयकी भावनासे विमुख जो राग, द्वेष, मोह उनकर उपार्जे जो कर्म उनसे उपजे जन्म-मरणादि विकार है, वे सब यद्यपि व्यवहारनयसे जीवके हैं, तो भी निश्चयनयकर जीवके नहीं हैं, देहसम्बन्धी है ऐसा जानना चाहिये। यहाँ पर देहादिकमें ममतारूप विकल्पजालको छोड़कर जिस समय यह जीव

પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'તે સર્વ દેહનાં છે' એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધા, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયની ભાવનાથી પ્રતિકૂળ રાગ, દ્વેષ, મોહથી ઉપાર્જિત જે કર્મો તેના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતા

तदुदयसंपन्ना जन्ममरणादिधर्मा यद्यपि व्यवहारनयेन जीवस्य सन्ति तथापि निश्चयनयेन देहस्येति ज्ञातव्यम्। अत्र देहादिममत्वरूप विकल्पजालं त्यक्त्वा यदा वीतरागसदानन्दैकरूपेण सर्वप्रकारोपादेयभूतेन परिणमति तदा स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति भावार्थः॥७०॥

अथ देहस्य जरामरणं दृष्ट्वा मा भयं जीव कार्षीरिति निरूपयति—

७१) देहहँ पेक्खिवि जर-मरणु मा भउ जीव करेहि।
जो अजरामरु बंभु परु सो अप्पाणु मुणेहि॥७१॥

देहस्य दृष्ट्वा जरामरणं मा भयं जीव कार्षीः।
यः अजरामरः ब्रह्म परः तं आत्मानं मन्यस्व॥७१॥

देहहं पेक्खिवि जरमरणु मा भउ जीव करेहि **देहसंबन्धि दृष्ट्वा। किम्। जरा-मरणम्। मा भयं कार्षीः हे जीव। अयमर्थो यद्यपि व्यवहारेण जीवस्य जरामरणं तथापि**

वीतराग सदा आनंदरूप सब तरह उपादेयरूप निज भावोंकर परिणमता है, तब अपना यह शुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसा अभिप्राय जानो॥७०॥

आगे ऐसा कहते हैं कि हे जीव, तू जरा-मरण देहके जानकर डर मत कर—

गाथा–७१

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे आत्माराम, तू [**देहस्य**] देहके [**जरामरणं**] बुढ़ापा मरनेको [**दृष्ट्वा**] देखकर [**भयं**] डर [**मा कार्षीः**] मतकर [**यः**] जो [**अजरामरः**] अजर अमर [**परः ब्रह्म**] परब्रह्म शुद्ध स्वभाव हैं, [**तं**] उसको तूँ [**आत्मानं**] आत्मा [**मन्यस्व**] जान।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे जीवके जरा-मरण हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर जीवके नहीं है, देहके हैं, ऐसा जानकर भय मत कर, तू अपने चित्तमें ऐसा समझ, कि जो कोई जरा-मरण रहित अखंड परब्रह्म है, वैसा ही मेरा स्वरूप है, शुद्धात्मा सबसे उत्कृष्ट है,

---

જન્મમરણાદિ ધર્મો-જો કે વ્યવહારનયથી જીવના છે તોપણ–નિશ્ચયનયથી દેહના છે, એમ જાણવું.

અહીં, દેહાદિના મમતારૂપ વિકલ્પજાળને છોડીને આ જીવ જ્યારે સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપે પરિણમે છે ત્યારે સ્વશુદ્ધઆત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૦.

હવે, દેહનાં જરા, મરણ દેખીને હે જીવ? તું ભય ન કર, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પજાળને છોડીને

शुद्धनिश्चयेन देहस्य न च जीवस्येति मत्वा भयं मा कार्षीः। तर्हि किं कुरु। जो अजरामरु बंभु परु सो अप्पाणु मुणेहि **यः कश्चिदजरामरो जरामरणरहितब्रह्मशब्दवाच्यः शुद्धात्मा। कथंभूतः। परः सर्वोत्कृष्टस्तमित्थंभूतं परं ब्रह्मस्वभावमात्मानं जानीहि पञ्चेन्द्रिय-विषयप्रभृतिसमस्तविकल्पजालं मुक्त्वा परमसमाधौ स्थित्वा तमेव भावयेति भावार्थः ॥७१॥**

अथ देहे छिद्यमानेऽपि भिद्यमानेऽपि शुद्धात्मानं भावयेत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रं प्रतिपादयति—

७२) छिज्जउ भिज्जउ जाउ खउ जोइय एहु सरीरु।
अप्पा भावहि णिम्मलउ जिं पावहि भव-तीरु ॥७२॥

छिद्यतां भिद्यतां यातु क्षयं योगिन् इदं शरीरम्।
आत्मानं भावय निर्मलं येन प्राप्नोषि भवतीरम् ॥७२॥

छिज्जउ भिज्जउ जाउ खउ जोइय एहु सरीरु **छिद्यतां वा द्विधा भवतु भिद्यतां वा छिद्रीभवतु क्षयं वा यातु हे योगिन् इदं शरीरं तथापि त्वं किं कुरु।** अप्पा भावहि णिम्मलउ **आत्मानं वीतरागचिदानन्दैकस्वभावं भावय। किंविशिष्टम्। निर्मलं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्म-**

ऐसा तू अपना स्वभाव जान। पाँच इन्द्रियोंके विषयको और समस्त विकल्पजालोंको छोड़कर परमसमाधिमें स्थिर होकर निज आत्माका ही ध्यान कर, यह तात्पयार्थ हुआ ॥७१॥

आगे जो देह छिद जावे, भिद जावे, क्षय हो जावे, तो भी तू भय मत कर, केवल शुद्ध आत्माका ध्यान कर, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर सूत्र कहते हैं—

गाथा–७२

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**इदं शरीरम्**] यह शरीर [**छिद्यतां**] छिद जावे, दो टुकड़े हो जावे, [**भिद्यतां**] अथवा भिद जावे; छेद सहित हो जावे, [**क्षयं यातु**] नाशको प्राप्त होवे, तो भी तू भय मत कर, मनमें खेद मत ला, [**निर्मलं आत्मानं**] अपने निर्मल आत्माका ही [**भावय**] ध्यान कर, अर्थात् वीतराग चिदानंद शुद्धस्वभाव तथा भावकर्म,

---

પરમસમાધિમાં સ્થિત થઈને તેને જ (પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માને જ) ભાવ, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૧.

હવે દેહ છેદાઈ જાઓ, ભેદાઈ જાઓ તોપણ શુદ્ધ આત્માને ભાવ એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જે દેહના છેદનાદિ વ્યાપારમાં પણ રાગદ્વેષાદિ ક્ષોભને નહિ કરતો

रहितम्। **येन किं भवति।** जिं पावहि भवतीरु **येन परमात्मध्यानेन प्राप्नोषि लभसे त्वं हे जीव। किम्।** **भवतीरं संसारसागरावसानमिति अत्र योऽसौ देहस्य छेदनादिव्यापारेऽपि रागद्वेषादिक्षोभमकुर्वन् सन् शुद्धात्मानं भावयतीति संपादनादर्वाङ्मोक्षं स गच्छतीति भावार्थः ॥७२॥**

अथ कर्मकृतभावानचेतनं द्रव्यं च निश्चयनयेन जीवाद्भिन्नं जानीहीति कथयति—

७३) कम्महँ केरा भावडा अण्णु अचेयणु दव्वु।
जीव-सहावहँ भिण्णु जिय णियमिं बुज्झहि सव्वु ॥७३॥

कर्मणः संबन्धिनः भावा अन्यत् अचेतनं द्रव्यम्।
जीवस्वभावात् भिन्नं जीव नियमेन बुध्यस्व सर्वम् ॥७३॥

कम्महं केरा भावडा अण्णु अचेयणु दव्वु **कर्मसम्बन्धिनो रागादिभावा अन्यत् अचेतनं देहादिद्रव्यं एतत्पूर्वोक्तं** अप्पसहावहं भिण्णु जिय **विशुद्धज्ञानदर्शनस्वरूपादात्मस्वभावान्निश्चयेन भिन्नं पृथग्भूतं हे जीव** णियमिं बुज्झहि सव्वु **नियमेन निश्चयेन बुध्यस्व जानीहि**

द्रव्यकर्म, नोकर्म रहित अपने आत्माका चिंतवन कर, [**येन**] जिस परमात्माके ध्यानसे तू [**भवतीरम्**] भवसागरका पार [**प्राप्नोषि**] पायेगा॥ जो देहके छेदनादि कार्य होते भी राग-द्वेषादि विकल्प नहीं करता, निर्विकल्पभावको प्राप्त हुआ शुद्ध आत्माको ध्याता है, वह थोड़े ही समयमें मोक्षको पाता है॥७२॥

आगे ऐसा कहते हैं, जो कर्मजनित रागादिभाव और शरीरादि परवस्तु हैं, वे चेतन द्रव्य न होनेसे निश्चयनयकर जीवसे भिन्न हैं, ऐसा जानो—

गाथा–७३

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**कर्मणः संबन्धिनः भावाः**] कर्मोंकर जन्य रागादिक भाव और [**अन्यत्**] दूसरा [**अचेतनं द्रव्यम्**] शरीरादिक अचेतन पदार्थ [**सर्वम्**]

જે શુદ્ધ આત્માને ભાવે છે તે જીવ શીઘ્ર મોક્ષને પામે છે. ૭૨.

હવે, તું કર્મકૃત (રાગાદિ) ભાવોને અને અચેતન દ્રવ્યને નિશ્ચયનયથી જીવથી જુદા જાણ, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય, યોગની નિવૃત્તિના પરિણામ

सर्वं समस्तमिति। अत्र मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगनिवृत्तिपरिणामकाले शुद्धात्मोपादेय इति तात्पर्यार्थः ।।७३।।

अथ ज्ञानमयपरमात्मनः सकाशादन्यत्परद्रव्यं मुक्त्वा शुद्धात्मानं भावयेति निरूपयति—

७४) अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु परायउ भाउ ।
सो छंडेविणु जीव तुहुँ भावहि अप्प-सहाउ ।।७४।।

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यः परः भावः ।
तं त्यक्त्वा जीव त्वं भावय आत्मस्वभावम् ।।७४।।

अप्पा मिल्लिवि णाणमउ अण्णु परायउ भाउ **आत्मानं मुक्त्वा। किंविशिष्टम् ज्ञानमयं केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणराशिं निश्चयात् अन्यो भिन्नोऽभ्यन्तरे मिथ्यात्वरागादिबहिर्विषये देहादिपरभावः** सो छंडेविणु जीव तुहुं भावहि अप्पसहाउ **तं पूर्वोक्तं शुद्धात्मनो विलक्षणं परभावं**

इन सबको [**नियमेन**] निश्चयसे [**जीवस्वभावात्**] जीवके स्वभावसे [**भिन्नं**] जुदे [**बुध्यस्व**] जानो, अर्थात् ये सब कर्मके उदयसे उत्पन्न हुए हैं, आत्माका स्वभाव निर्मल ज्ञान दर्शनमयी है। जो मिथ्यात्व, अविरति, प्रमाद, कषाय, योगोंकी निवृत्तिरूप परिणाम हैं, उस समय शुद्ध आत्मा ही उपादेय है।।७३।।

आगे ज्ञानमयी परमात्मासे भिन्न परद्रव्यको छोड़कर तू शुद्धात्माका ध्यान कर, ऐसा कहते हैं—

गाथा–७४

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव [**त्वं**] तू [**ज्ञानमयं**] ज्ञानमयी [**आत्मानं**] आत्माको [**मुक्तवा**] छोड़कर [**अन्यः परः भावः**] अन्य जो दूसरे भाव हैं, [**तं**] उनको [**छंडयित्वा**] छोड़कर [**आत्मस्वभावम्**] अपने शुद्धात्म स्वभावको [**भावय**] चिंतवन कर।

भावार्थ :—केवलज्ञानादि अनंतगुणोंकी राशि आत्मासे जुदे जो मिथ्यात्व रागादि

વખતે શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે. એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૭૩.

હવે, જ્ઞાનમય પરમાત્માથી ભિન્ન એવા પરદ્રવ્યને છોડીને તું શુદ્ધ આત્માને ભાવ, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જેમાં અનંત ગુણોની રાશિ અન્તર્ભૂત છે એવા કેવળજ્ઞાનમય આત્માને છોડીને આત્માથી જુદા અભ્યંતરમાં જે મિથ્યાત્વરાગાદિ અને બાહ્યમાં દેહાદિપરભાવો છે એવા

छंडयित्वा त्यक्त्वा हे जीव त्वं भावय। कम्। स्वशुद्धात्मस्वभावम्। किंविशिष्टम्। केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयव्यक्तिरूपकार्यसमयसारसाधकमभेदरत्नत्रयात्मककारणसमयसारपरिणतमिति। अत्र तमेवोपादेयं जानीहीत्यभिप्रायः ॥७४॥

अथ निश्चयेनाष्टकर्मसर्वदोषरहितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रसहितमात्मानं जानीहीति कथयति—

७५) अट्ठहँ कम्महँ बाहिरउ सयलहँ दोसहँ चत्तु।
दंसण-णाण-चरित्तमउ अप्पा भावि णिरुत्तु ॥७५॥

अष्टभ्यः कर्मभ्यः बाह्यं सकलैः दोषैः त्यक्तम्।
दर्शनज्ञानचारित्रमयं आत्मानं भावय निश्चितम् ॥७५॥

अट्ठहं कम्महं बाहिरउ सयलहं दोसहं चत्तु **अष्टकर्मभ्यो बाह्यं शुद्धनिश्चयेन**

अंदरके भाव तथा देहादि बाहिरके परभाव ऐसे जो शुद्धात्मासे विलक्षण परभाव हैं, उनको छोड़कर केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टयरूप कार्यसमयसारका साधक जो अभेदरत्नत्रयरूप कारणसमयसार है, उस रूप परिणत हुए अपने शुद्धात्म स्वभावको चिंतवन कर और उसीको उपादेय समझ ॥७४॥

आगे निश्चयनयकर आठ कर्म और सब दोषोंसे रहित सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्रमयी आत्माको तू जान, ऐसा कहते हैं—

गाथा–७५

अन्वयार्थ :—[**अष्टभ्यः कर्मभ्यः**] शुद्धनिश्चयनयकर ज्ञानावरणादि आठ कर्मोंसे [**बाह्यं**] रहित [**सकलैः दोषैः**] मिथ्यात्व रागादि सब विकारोंसे [**त्यक्तम्**] रहित [**दर्शनज्ञानचारित्रमयं**] शुद्धोपयोगके साथ रहनेवाले अपने सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्ररूप [**आत्मानं**] आत्माको [**निश्चितम्**] निश्चयकर [**भावय**] चिंतवन कर।

પૂર્વોક્ત શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ પરભાવને છોડીને હે જીવ! તું કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારના સાધક અભેદરત્નત્રયાત્મક કારણસમયસારરૂપે પરિણત શુદ્ધાત્મસ્વભાવને ભાવ.

અહીં, તે શુદ્ધાત્મસ્વભાવને ઉપાદેય જાણો એવો અભિપ્રાય છે. ૭૪.

હવે, નિશ્ચયનયથી આઠ કર્મ અને સર્વ દોષોથી રહિત, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર સહિત આત્માને જાણ, એમ કહે છે :—

ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मभ्यो भिन्नं मिथ्यात्वरागादिभावकर्मरूपसर्वदोषैस्त्यक्तम्। पुनश्च किंविशिष्टम्। दंसणणाणचरित्तमउ **दर्शनज्ञानचारित्रमयं शुद्धोपयोगाविनाभूतैः स्वशुद्धात्मसम्यग्दर्शन-ज्ञानचारित्रैर्निर्वृत्तं** अप्पा भावि णिरुत्तु **तमित्थंभूतमात्मानं भावय। दृष्टश्रुतानुभूतभोगा-कांक्षारूपनिदानबन्धादिसमस्तविभावपरिणामान् त्यक्त्वा भावयेत्यर्थः।** णिरुत्तु निश्चितम्। **अत्र निर्वाणसुखादुपादेयभूतादभिन्नः समस्तभावकर्मद्रव्यकर्मभ्यो भिन्नो योऽसौ शुद्धात्मा स एवाभेदरत्नत्रयपरिणतानां भव्यानामुपादेय इति भावार्थः ॥७५॥ एवं त्रिविधात्म-प्रतिपादकप्रथममहाधिकारमध्ये पृथक् पृथक् स्वतन्त्रं भेदभावनास्थलसूत्रनवकं गतम्।**

तदनन्तरं निश्चयसम्यग्दृष्टिमुख्यत्वेन स्वतन्त्रसूत्रमेकं कथयति—

७६) अप्पिं अप्पु मुणंतु जिउ सम्मादिट्ठि हवेइ।
सम्माइट्ठिउ जीवडउ लहु कम्मइँ मुच्चेइ ॥७६॥

भावार्थ :—देखे, सुने, अनुभवे भोगोंकी अभिलाषारूप सब विभाव-परिणामोंको छोड़कर निजस्वरूपका ध्यान कर। यहाँ उपादेयरूप अतीन्द्रियसुखसे तन्मयी और सब भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्मसे जुदा जो शुद्धात्मा है, वही अभेद रत्नत्रयको धारण करनेवाले निकटभव्योंको उपादेय है, ऐसा तात्पर्य हुआ ॥७५॥

ऐसे तीन प्रकार आत्माके कहनेवाले प्रथम महाधिकारमें जुदे जुदे स्वतंत्र भेद भावनाके स्थलमें नौ दोहा-सूत्र कहे। आगे निश्चयकर सम्यग्दृष्टिकी मुख्यतासे स्वतन्त्र एक दोहासूत्र कहते हैं—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જ્ઞાનાવરણાદિ આઠકર્મોથી બાહ્ય (ભિન્ન), મિથ્યાત્વ, રાગાદિ ભાવકર્મરૂપ સર્વ દોષોથી રહિત દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમય શુદ્ધોપયોગની સાથે અવિનાભૂત, સ્વશુદ્ધાત્માનાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રથી રચાયેલ આત્માને નિશ્ચયથી ભાવ અર્થાત્ દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગાકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિ સમસ્ત વિભાવપરિણામોને છોડીને શુદ્ધાત્મને ભાવ.

અહીં, ઉપાદેયભૂત એવા નિર્વાણસુખથી અભિન્ન અને સમસ્ત ભાવકર્મ તેમ જ દ્રવ્યકર્મથી ભિન્ન એવો જે શુદ્ધ આત્મા છે તે જ અભેદરત્નત્રયરૂપે પરિણમેલા ભવ્ય જીવોને ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૫.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં પૃથક્ પૃથક્ સ્વતંત્ર ભેદભાવનારૂપે નવમા સ્થળમાં નવ ગાથાસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી નિશ્ચયસમ્યગ્દષ્ટિની મુખ્યતાથી એક સ્વતંત્ર દોહાસૂત્ર કહે છે :—

आत्मना आत्मानं जानन् जीवः सम्यग्दृष्टिः भवति ।
सम्यग्दृष्टिः जीवः लघु कर्मणा मुच्यते ।।७६।।

अप्पिं अप्पु मुणंतु जिउ सम्मादिट्ठि हवेइ **आत्मनात्मानं जानन् सन् जीवो वीतरागस्वसंवेदनज्ञानपरिणतेनान्तरात्मना स्वशुद्धात्मानं जानन्ननुभवन् सन् जीवः कर्ता सम्मदिट्ठि हवेइ वीतरागसम्यग्दृष्टिर्भवति। निश्चयसम्यक्त्वभावनायाः फलं कथ्यते** सम्माइट्ठिउ जीवडउ लहु कम्मइं मुच्चेइ **सम्यग्दृष्टिः जीवो लघु शीघ्रं ज्ञानावरणादिकर्मणा मुच्यते इति। अत्र येनैव कारणेन वीतरागसम्यग्दृष्टिः किल कर्मणा शीघ्रं मुच्यते तेनैव कारणेन वीतरागचारित्रानुकूलं शुद्धात्मानुभूत्यविनाभूतं वीतरागसम्यक्त्वमेव भावनीयमित्यभिप्रायः। तथा चोक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यैर्मोक्षप्राभृते निश्चयसम्यक्त्वलक्षणम्—''सद्दव्वरओ सवणो सम्मादिट्ठी हवेइ णियमेण। सम्मत्तपरिणदो उण खवेइ दुट्ठट्ठकम्माइं।।''।।७६।।**

गाथा–७६

अन्वयार्थ :—[**आत्मानं**] अपनेको [**आत्मना**] अपनेसे [**जानन्**] जानता हुआ यह [**जीवः**] जीव [**सम्यग्दष्टिः**] सम्यग्दृष्टि [**भवति**] होता है, [**सम्यग्दृष्टिः जीवः**] और सम्यग्दृष्टि हुआ संता [**लघु**] जल्दी [**कर्मणा**] कर्मोंसे [**मुच्यते**] छूट जाता है।

भावार्थ :—यह आत्मा वीतराग स्वसंवेदनज्ञानमें परिणत हुआ अंतरात्मा होकर अपनेको अनुभवता हुआ वीतराग सम्यग्दृष्टि होता है, तब सम्यग्दृष्टि होनेके कारणसे ज्ञानावरणादि कर्मोंसे शीघ्र ही छूट जाता है—रहित हो जाता है। यहाँ जिस हेतु वीतराग सम्यग्दृष्टि होनेसे यह जीव कर्मोंसे छूटकर सिद्ध हो जाता है, इसी कारण वीतराग चारित्रके अनुकूल जो शुद्धात्मानुभूतिरूप वीतराग सम्यक्त्व है, वही ध्यावने योग्य है, ऐसा अभिप्राय हुआ। ऐसा ही कथन श्री कुंदकुंदाचार्यने मोक्षपाहुड ग्रंथमें निश्चयसम्यक्त्वके लक्षणमें किया है ''सद्दव्वरओ'' इत्यादि—

ભાવાર્થ :—આત્માથી આત્માને જાણતો જીવ-વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા અન્તરાત્મા વડે સ્વશુદ્ધાત્માને (પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને) અનુભવતો જીવ વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની ભાવનાનું ફળ કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શીઘ્ર જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી મુકાય છે.

અહીં, ખરેખર જે કારણે વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટિ કર્મથી શીઘ્ર છૂટે છે તે કારણે જ વીતરાગ ચારિત્રને અનુકૂળ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ સાથે અવિનાભૂત વીતરાગસમ્યક્ત્વ જ ભાવવા યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય છે. શ્રીકુંદકુંદાચાર્યે મોક્ષપ્રાભૃત (ગાથા-૧૪)માં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું લક્ષણ કહ્યું છે કે ''सद्दव्वरओ सवणो सम्मादिट्ठी हवेइ णियमेण। सम्मतपरिणदो उण खवेइ दुट्ठट्ठ कम्माइं।।'' [**અર્થ** :—

अत ऊर्ध्वं मिथ्यादृष्टिलक्षणकथनमुख्यत्वेन सूत्राष्टकं कथ्यते तद्यथा—

७७) पज्जय–रत्तउ जीवडउ मिच्छादिट्ठि हवेइ ।
बंधउ बहु-विह-कम्मडा जेँ संसारु भमेइ ॥७७॥

पर्यायरक्तो जीवः मिथ्यादृष्टिः भवति ।
बध्नाति बहुविधकर्माणि येन संसारं भ्रमति ॥७७॥

पज्जयरत्तउ जीवडउ मिच्छादिट्ठि हवेइ **पर्यायरक्तो जीवो मिथ्यादृष्टिर्भवति परमात्मानुभूतिरुचिप्रतिपक्षभूताभिनिवेशरूपा व्यावहारिकमूढत्रयादिपञ्चविंशतिमलान्तर्भाविनी मिथ्या वितथा व्यलीका च सा दृष्टिरभिप्रायो रुचिः प्रत्ययः श्रद्धानं यस्य स भवति मिथ्यादृष्टिः। स च किंविशिष्टः। नरनारकादिविभावपर्यायरतः। तस्य मिथ्या-**

उसका अर्थ यह है कि, आत्मस्वरूपमें मगन हुआ जो यति वह निश्चयकर सम्यग्दृष्टि होता है, फिर वह सम्यग्दृष्टि सम्यक्त्वरूप परिणमता हुआ दुष्ट आठ कर्मोंको क्षय करता है।।७६।।

इसके बाद मिथ्यादृष्टिके लक्षणके कथनकी मुख्यतासे आठ दोहा कहते हैं—

गाथा–७७

अन्वयार्थ :—[**पर्यायरक्तः जीवः**] शरीर आदि पर्यायमें लीन रहता हुआ जो अज्ञानी जीव है, वह [**मिथ्यादृष्टिः**] मिथ्यादृष्टि [**भवति**] होता है, और फिर वह [**बहुविधकर्माणि**] अनेक प्रकारके कर्मोंको [**बध्नाति**] बाँधता है, [**येन**] जिनसे कि [**संसारं**] संसारमें [**भ्रमति**] भ्रमण करता है।

भावार्थ :—परमात्माकी अनुभूतिरूप श्रद्धासे विमुख जो आठ मद, आठ मल, छह अनायतन, तीन मूढता, इन पच्चीस दोषोंकर सहित अतत्त्वश्रद्धानरूप मिथ्यात्व परिणाम जिसके हैं, वह मिथ्यादृष्टि कहलाता है। वह मिथ्यादृष्टि नर नारकादि विभाव-पर्यायोंमें लीन रहता है।

નિજદ્રવ્યમાં રત (આત્મસ્વરૂપમાં મગ્ન) શ્રમણ નિયમથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે. વળી સમ્યક્ત્વરૂપે પરિણમેલો તે શ્રમણ દુષ્ટ આઠ કર્મનો ક્ષય કરે છે.] ૭૬.

ત્યાર પછી મિથ્યાદૃષ્ટિના લક્ષણના કથનની મુખ્યતાથી આઠ દોહાસૂત્રો કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—નરનારકાદિ વિભાવપર્યાયમાં રત થયેલો જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે– પરમાત્માની અનુભૂતિની રુચિથી પ્રતિપક્ષભૂત, અભિનિવેશરૂપ એવી, વ્યાવહારિક ત્રણ મૂઢતા,

परिणामस्य फलं कथ्यते। वंधइ बहुविहकम्मडा जें संसारु भमेइ **बध्नाति बहुविधकर्माणि यैः संसारं भ्रमति, येन मिथ्यात्वपरिणामेन शुद्धात्मोपलब्धेः प्रतिपक्षभूतानि बहुविधकर्माणि बध्नाति तैश्च कर्मभिर्द्रव्यक्षेत्रकालभवभावरूपं पञ्चप्रकारं संसारं परिभ्रमतीति। तथा चोक्तं मोक्षप्राभृते निश्चयमिथ्यादृष्टिलक्षणम्—''जो पुणु परदव्वरओ मिच्छादिट्ठी हवेइ सो साहू। मिच्छत्तपरिणदो उण बज्झदि दुट्ठट्ठकम्मेहिं॥'' पुनश्चोक्तं तैरेव—''जे पज्जएसु णिरदा जीवा परसमइग त्ति णिद्दिट्ठा। आदसहावम्मि ठिदा ते सगसमया मुणेयव्वा॥'' अत्र स्वसंवित्तिरूपाद्वीतरागसम्यक्त्वात् प्रतिपक्षभूतं**

उस मिथ्यात्व परिणामसे शुद्धात्माके अनुभवसे पराङ्मुख अनेक तरहके कर्मोंको बाँधता है, जिनसे कि द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूपी पाँच प्रकारके संसारमें भटकता है। ऐसा कोई शरीर नहीं, जो इसने न धारण किया हो, ऐसा कोई क्षेत्र नहीं है, कि जहाँ उपजा न हो, और मरण किया हो, ऐसा कोई काल नहीं है, कि जिसमें इसने जन्म-मरण न किये हों, ऐसा कोई भव नहीं, जो इसने पाया न हो, और ऐसे अशुद्ध भाव नहीं हैं, जो इसके न हुए हों। इस तरह अनंत परावर्तन इसने किये हैं। ऐसा ही कथन मोक्षपाहुड़में निश्चय मिथ्यादृष्टिके लक्षणमें श्रीकुंदकुंदाचार्यने कहा है—''**जो पुण**'' इत्यादि। इसका अर्थ यह है कि जो अज्ञानी जीव द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्मरूप परद्रव्यमें लीन हो रहे हैं, वे साधुके व्रत धारण करने पर भी मिथ्यादृष्टि ही हैं, सम्यग्दृष्टि नहीं और मिथ्यात्वकर परिणमते दुःख देनेवाले आठ कर्मोंको बाँधते हैं। फिर भी आचार्यने मोक्षपाहुडमें कहा है—''**जे पज्ञयेसु**'' इत्यादि। उसका अर्थ यह है, कि जो नर नारकादि पर्यायोंमें मग्न हो रहे हैं, वे जीव परपर्यायमें रत मिथ्यादृष्टि हैं, ऐसा

આઠ મદ, આઠ મલ, છ અનાયતન એ પચ્ચીસ દોષો જેમાં સમાય છે એવી મિથ્યા વિતથ (ખોટી) વ્યલીક (બનાવટી) દૃષ્ટિ—અભિપ્રાય, રુચિ, પ્રત્યય, શ્રદ્ધાન—જેને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે.

તેના મિથ્યા પરિણામનું ફળ કહે છે :—તે અનેક પ્રકારનાં કર્મો બાંધે છે કે જેથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે—જે મિથ્યાત્વપરિણામથી શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિથી પ્રતિપક્ષભૂત બહુવિધ કર્મો બાંધે છે, તે જ કર્મોથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારમાં ભમે છે. (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવકૃત) મોક્ષપ્રાભૃત (ગાથા ૧૫)માં નિશ્ચયમિથ્યાદૃષ્ટિનું લક્ષણ પણ કહ્યું છે કે :— ''जो पुणु परदव्वरओ मिच्छादिट्ठी हवेइ सो साहू। मिच्छत्तपरिणदो उण बज्झदि दुट्ठट्ठकम्मेहिं'' (**અર્થ** :—વળી જે પરદ્રવ્યમાં રત છે તે સાધુ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમેલો તે દુષ્ટ આઠ કર્મને બાંધે છે.) વળી તેઓએ પણ કહ્યું છે કે (પ્રવચનસાર ૨-૯૪) ''जे पज्ञयेसु णिरदा जीवा परसमयिगत्ति णिदिट्ठा। आदसहावम्मि ठिदा ते सगसमया मुणेयव्वा॥ (**અર્થ** :—જે જીવો પર્યાયોમાં

मिथ्यात्वं हेयमिति भावार्थः ॥७७॥

अथ मिथ्यात्वोपार्जितकर्मशक्तिं कथयति—

७८) कम्मइँ दिढ-घण-चिक्कणइँ गरुवइँ वज्ज—समाइँ ।
णाण—वियक्खणु जीवडउ उप्पहि पाडहिँ ताइँ ॥७८॥

कर्माणि दृढघनचिक्कणानि गुरुकाणि वज्रसमानि ।
ज्ञानविचक्षणं जीवं उत्पथे पातयन्ति तानि ॥७८॥

कम्मइं दिढघणचिक्कणइं गरुवइं वज्जसमाइं **कर्माणि भवन्ति। किंविशिष्टानि। दृढानि बलिष्ठानि घनानि निबिडानि चिक्कणान्यपनेतुमशक्यानि विनाशयितुमशक्यानि गुरुकाणि महान्ति**

भगवान्ने कहा है, और जो उपयोग लक्षणरूप निजभावमें लिप्त रहे है वे स्वसमयरूप सम्यग्दृष्टि है, ऐसा जानो। सारांश यह है, कि जो परपर्यायमें रत हैं, वे तो परसमय (मिथ्यादृष्टि) हैं और जो आत्म-स्वभावमें लगे हुए हैं, वे स्वसमय (सम्यग्दृष्टि) हैं, मिथ्यादृष्टि नहीं है। यहाँ पर आत्मज्ञानरूपी वीतराग सम्यक्त्वसे पराङ्मुख जो मिथ्यात्व है, वह त्यागने योग्य है॥७७॥

आगे मिथ्यात्वकर अनेक प्रकार उपार्जन किये कर्मोंसे यह जीव संसार-वनमें भ्रमता है, उस कर्मशक्तिको कहते हैं—

गाथा–७८

अन्वयार्थ :—[**तानि कर्माणि**] वे ज्ञानावरणादि कर्म [**ज्ञानविचक्षणं**] ज्ञानादि गुणसे चतुर [**जीवं**] इस जीवको [**उत्पथे**] खोटे मार्गमें [**पातयंति**] पटकते (डालते) हैं। कैसे हैं, वे कर्म [**दृढघनचिक्कणानि**] बलवान हैं, बहुत हैं, विनाश करनेको अशक्य हैं, इसलिये चिकने हैं, [**गुरुकाणि**] भारी हैं, [**वज्रसमानि**] और वज्रके समान अभेद्य हैं।

भावार्थ :—यह जीव एक समयमें लोकालोकके प्रकाशनेवाले केवलज्ञान आदिका

લીન છે તેમને પરસમય કહેવામાં આવે છે, જે જીવો આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત છે તે સ્વસમય જાણવા.)

અહીં, સ્વસંવિત્તિરૂપ વીતરાગસમ્યક્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ હેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૭.

હવે, મિથ્યાત્વથી ઉપાર્જન કરવામાં આવેલાં કર્મની શક્તિનું કથન કરે છે :—

वज्रसमान्यभेद्यानि च। इत्थंभूतानि कर्माणि किं कुर्वन्ति। णाणवियक्खणु जिवडउ उप्पहि पाडहिं ताइं **ज्ञानविचक्षणं जीवमुत्पथे पातयन्ति। तानि कर्माणि युगपल्लोकालोकप्रकाशककेवल-ज्ञानाद्यनन्तगुणविचक्षणं दक्षं जीवमभेदरत्नत्रयलक्षणान्निश्चयमोक्षमार्गात्प्रतिपक्षभूत उन्मार्गे पातयन्तीति। अत्रायमेवाभेदरत्नत्रयरूपो निश्चयमोक्षमार्ग उपादेय इत्यभिप्रायः।।७८।।**

अथ मिथ्यापरिणत्या जीवो विपरीतं तत्त्वं जानातीति निरूपयति—

७६) जिउ मिच्छत्तेँ परिणमिउ विवरिउ तच्चु मुणेई।
कम्म-विणिम्मिय भावडा ते अप्पाणु भणेइ।।७६।।

जीवः मिथ्यात्वेन परिणतः विपरीतं तत्त्वं मनुते।
कर्मविनिर्मितान् भावान् तान् आत्मानं भणति।।७६।।

जिउ मिच्छत्तें परिणमिउ विवरिउ तच्चु मुणेइ **जीवो मिथ्यात्वेन परिणतः सन् विपरीतं तत्त्वं जानाति, शुद्धात्मानुभूतिरुचिविलक्षणेन मिथ्यात्वेन परिणतः सन् जीवः परमात्मादितत्त्वं च यथावद् वस्तुस्वरूपमपि विपरीतं मिथ्यात्वरागादिपरिणतं जानाति। ततश्च किं करोति।**

अनंत गुणोंसे बुद्धिमान चतुर है, तो भी इस जीवको वे संसारके कारण कर्म ज्ञानादि गुणोंका आच्छादन करके अभेदरत्नत्रयरूप निश्चयमोक्षमार्गसे विपरीत खोटे मार्गमें डालते हैं, अर्थात् मोक्ष-मार्गसे भुलाकर भव-वनमें भटकाते हैं। यहाँ यह अभिप्राय है, कि संसारके कारण जो कर्म और उनके कारण मिथ्यात्व रागादि परिणाम हैं, वे सब हेय हैं, तथा अभेदरत्नत्रयरूप निश्चयमोक्षमार्ग है, वह उपादेय है।।७८।।

आगे मिथ्यात्व परिणतिसे यह जीव तत्त्वको यथार्थ नहीं जानता, विपरीत जानता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–७९

अन्वयार्थ :—[**जीवः**] यह जीव [**मिथ्यात्वेन परिणतः**] अतत्त्वश्रद्धानरूप परिणत हुआ, [**तत्त्वं**] आत्माको आदि लेकर तत्त्वोंके स्वरूपको [**विपरीतं**] अन्यका अन्य [**मनुते**] श्रद्धान करता है, यथार्थ नहीं जानता। वस्तुका स्वरूप तो जैसा है वैसा ही है, तो भी वह

ભાવાર્થ :—અહીં આ અભેદરત્નત્રયરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ જ ઉપાદેય છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૭૮.

હવે, મિથ્યા પરિણતિથી જીવ વિપરીત તત્ત્વને જાણે છે, એમ કહે છે :—

कम्मविणिम्मिय भावडा ते अप्पाणु भणेइ **कर्मविनिर्मितान् भावान् तानात्मानं भणति, विशिष्टभेदज्ञानाभावाद्गौरस्थूलकृशादिकर्मजनितदेहधर्मान् जानातीत्यर्थः। अत्र तेभ्यः कर्मजनितभावेभ्यो भिन्नो रागादिनिवृत्तिकाले स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥७६॥**

अथानन्तरं [1]तत्पूर्वोक्तकर्मजनितभावान् येन मिथ्यापरिणामेन कृत्वा बहिरात्मा आत्मनि योजयति तं परिणामं सूत्रपञ्चकेन विवृणोति—

८०) हउँ गोरउ हउँ सामलउ हउँ जि विभिण्णउ वण्णु।
हउँ तणु-अंगउँ थूलु हउँ एहउँ मूढउ मण्णु॥८०॥

मिथ्यात्वी जीव वस्तुके स्वरूपको विपरीत जानता है, अपना जो शुद्ध ज्ञानादि सहित स्वरूप है, उसको मिथ्यात्व रागादिरूप जानता है। उससे क्या करता है? [**कर्मविनिर्मितान् भावान्**] कर्मोंकर रचे गये शरीरादि परभाव हैं [**तान्**] उनको [**आत्मानं**] अपने [**भणति**] कहता है, अर्थात् भेदविज्ञानके अभावसे गोरा, श्याम, स्थूल, कृश, इत्यादि कर्मजनित देहके स्वरूपको अपना जानता है, इसीसे संसारमें भ्रमण करता है। यहाँ पर कर्मोंसे उपार्जन किये भावोंसे भिन्न जो शुद्ध आत्मा है, उससे जिस समय रागादि दूर होते हैं, उस समय उपादेय है, क्योंकि तभी शुद्ध आत्माका ज्ञान होता है॥७९॥

इसके बाद उन पूर्व कथित कर्मजनित भावोंको जिस मिथ्यात्व परिणामसे बहिरात्मा अपने मानता है, और वे अपने हैं नहीं, ऐसे परिणामोंको पाँच दोहा–सूत्रोंमें कहते हैं—

ભાવાર્થ :—જીવ મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમતો તત્ત્વને વિપરીત જાણે છે-શુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિની રુચિથી વિલક્ષણ મિથ્યાત્વરૂપે પરિણમતો થકો જીવ પરમાત્માદિ તત્ત્વને અને યથાવત્ વસ્તુસ્વરૂપને પણ વિપરીત અને રાગાદિરૂપે પરિણમેલું જાણે છે, કે જેથી તે કર્મથી બનેલા ભાવોને પોતારૂપ કહે છે–વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના અભાવથી ગોરો, સ્થૂળ, કૃશાદિ એવા કર્મજનિત દેહના ધર્મોને પોતારૂપ જાણે છે.

અહીં, તે કર્મજનિત ભાવોથી ભિન્ન રાગાદિની નિવૃત્તિના સમયે સ્વશુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પયાર્થ છે. ૭૯.

ત્યાર પછી તે પૂર્વોક્ત કર્મજનિત ભાવોને જે મિથ્યાત્વના પરિણામે કરીને બહિરાત્મા પોતામાં જોડે છે તે પરિણામનું, પાંચ ગાથાસૂત્રોથી, કથન કરે છે :—

---

१. પાઠાન્તર :—तत् = तान्

अहं गौरः अहं श्यामः अहमेव विभिन्नः वर्णः ।
अहं तन्वङ्गः स्थूलः अहं एतं मूढं मन्यस्व ॥८०॥

अहं गौरो गौरवर्णः, अहं श्यामः श्यामवर्णः, अहमेव भिन्नो नानावर्णः मिश्रवर्णः। क्क। वर्णविषये रूपविषये। पुनश्च कथंभूतोऽहम्। तन्वङ्गः कृशाङ्गः। पुनश्च कथंभूतोऽहम्। स्थूलः स्थूलशरीरः। इत्थंभूतं मूढात्मानं मन्यस्व। एवं पूर्वोक्तमिथ्यापरिणामपरिणतं जीवं मूढात्मानं जानीहीति। अयमत्र भावार्थः। निश्चयनयेनात्मनो भिन्नान् कर्मजनितान् गौरस्थूलादिभावान् सर्वथा हेयभूतानपि सर्वप्रकारोपादेयभूते वीतरागनित्यानन्दैकस्वभावे शुद्धजीवे यो योजयति स विषयकषायाधीनतया स्वशुद्धात्मानुभूतेश्च्युतः सन् मूढात्मा भवतीति॥८०॥ अथ—

८१) हउँ वरु बंभणु वइसु हउँ हउँ खत्तिउ हउँ सेसु ।
पुरिसु णउँसर इत्थि हउँ मण्णइ मूढु विसेसु ॥८१॥

गाथा–८०

अन्वयार्थ :—[अहं] मैं [श्यामः] काला हूँ, [अहमेव] मैं ही [विभिन्नः वर्णः] अनेक वर्णवाला हूँ, [अहं] मैं [तन्वंगः] कृश (पतले) शरीरवाला हूँ, [अहं] मैं [स्थूलः] मोटा हूँ, [एतं] इसप्रकार मिथ्यात्व परिणामकर परिणत मिथ्यादृष्टि जीवको तू [मूढं] मूढ [मन्यस्व] मान।

भावार्थ :—निश्चयनयसे आत्मासे भिन्न जो कर्मजनित गौर स्थूलादि भाव हैं, वे सर्वथा त्याज्य हैं, और सर्वप्रकार आराधने योग्य वीतराग नित्यानंद स्वभाव जो शुद्धजीव है, वह इनसे भिन्न है, तो भी पुरुष विषय कषायोंके आधीन होकर शरीरके भावोंको अपने जानता है, वह अपनी स्वात्मानुभूतिसे रहित हुआ मूढात्मा है॥८०॥

आगे फिर मिथ्यादृष्टिके लक्षण कहते हैं—

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી આત્માથી ભિન્ન, કર્મજનિત ગૌરસ્થૂળાદિ ભાવો સર્વથા હેય હોવા છતાં તેમને, સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત વીતરાગ નિત્યાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ જીવમાં, જે જોડે છે તે વિષયકષાયને આધીન થઈને સ્વશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી ચ્યુત થયો થકો મૂઢાત્મા છે, એવો અહીં ભાવાર્થ છે. ૮૦.

વળી, મિથ્યાદ્રષ્ટિનું લક્ષણ કહે છે :—

अहं वरः ब्राह्मणः वैश्यः अहं अहं क्षत्रियः अहं शेषः ।
पुरुषः नपुंसकः स्त्री अहं मन्यते मूढः विशेषम् ।।८१।।

हउं वरु बंभणु वइसु हउं हउं खत्तिउ हउं सेसु **अहं वरो विशिष्टो ब्राह्मणः अहं वैश्यो वणिग् अहं क्षत्रियोऽहं शेषः शूद्रादि। पुनश्च कथंभूतः।** पुरिसु णउं सउ इत्थि हउं मण्णइ मूढु विसेसु **पुरुषो नपुंसकः स्त्रीलिङ्गोऽहं मन्यते मूढो विशेषं ब्राह्मणादिविशेषमिति। इदमत्र तात्पर्यम्। यन्निश्चयनयेन परमात्मनो भिन्नानपि कर्मजनितान् ब्राह्मणादिभेदान् सर्वप्रकारेण हेयभूतानपि निश्चयनयेनोपादेयभूते वीतरागसदानन्दैकस्वभावे स्वशुद्धात्मनि योजयति संबद्धान् करोति। कोऽसौ कथंभूतः। अज्ञानपरिणतः स्वशुद्धात्मतत्त्वभावनारहितो मूढात्मेति।।८१।। अथ—**

गाथा–८१

अन्वयार्थ :—[**मूढः**] मिथ्यादृष्टि अपनेको [**विशेषम् मनुते**] ऐसा विशेष मानता है, कि [**अहं**] मैं [**वरः ब्राह्मणः**] सबमें श्रेष्ठ ब्राह्मण हूँ, [**अहं**] मैं [**वैश्यः**] वणिक् हूँ, [**अहं**] मैं [**क्षत्रियः**] क्षत्री हूँ, [**अहं**] मैं [**शेषः**] इनके सिवाय शूद्र हूँ, [**अहं**] मैं [**पुरुषः नपुंसकः स्त्री**] पुरुष हूँ, और स्त्री हूँ। इसप्रकार शरीरके भावोंको मूर्ख अपने मानता है। सो ये सब शरीरके हैं, आत्माके नहीं हैं।

भावार्थ :—यहाँ पर ऐसा है कि निश्चयनयसे ये ब्राह्मणादि भेद कर्मजनित हैं, परमात्माके नहीं हैं, इसलिये सब तरह आत्मज्ञानीके त्याज्यरूप हैं तो भी जो निश्चयनयकर आराधने योग्य वीतराग सदा आनंदस्वभाव निज शुद्धात्मामें इन भेदोंको लगाता हैं, अर्थात् अपनेको ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र मानता है; स्त्री, पुरुष, नपुंसक, मानता है, वह कर्मोंका बंध करता है, वही अज्ञानसे परिणत हुआ निज शुद्धात्म तत्त्वकी भावनासे रहित हुआ मूढात्मा हैं, ज्ञानवान् नहीं है।।८१।।

आगे फिर मूढ़के लक्षण कहते हैं—

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલો, સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી રહિત મૂઢાત્મા, નિશ્ચયનયથી પરમાત્માથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ, સર્વપ્રકારે હેયભૂત હોવા છતાં પણ, કર્મજનિત બ્રાહ્મણાદિ ભેદોને, નિશ્ચયનયથી ઉપાદેયભૂત વીતરાગ સદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા સ્વશુદ્ધાત્મામાં જોડે છે–સંબંધ કરે છે, એ તાત્પયાર્થ છે. ૮૧.

વળી, (ફરી મૂઢાત્માનું લક્ષણ કહે છે :) :—

८२) तरुणउ बूढउ रूयडउ सूरउ पंडिउ दिव्वु ।
खवणउ वंदउ सेवडउ मूढउ मण्णइ सव्वु ॥८२॥

तरुणः वृद्धः रूपवान् शूरः पण्डितः दिव्यः ।
क्षपणकः वन्दकः श्वेतपटः मूढः मन्यते सर्वम् ॥८२॥

तरुणउ बूढउ रूयडउ सूरउ पंडिउ दिव्वु **तरुणो यौवनस्थोऽहं वृद्धोऽहं रूपस्व्यहं शूरः सुभटोऽहं पण्डितोऽहं दिव्योऽहम्। पुनश्च किंविशिष्टः।** खवणउ वंदउ सेवडउ **क्षपणको दिगम्बरोऽहं वन्दको बौद्धोऽहं श्वेतपटादिलिङ्गधारकोऽहमिति मूढात्मा सर्वं मन्यत इति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। यद्यपि व्यवहारेणाभिन्नान् तथापि निश्चयेन वीतरागसहजानन्दैकस्वभावात्परमात्मनः भिन्नान् कर्मोदयोत्पन्नान् तरुणवृद्धादिविभावपर्यायान् हेयानपि साक्षादुपादेयभूते स्वशुद्धात्मतत्त्वे योजयति। कोऽसौ। ख्यातिपूजालाभादिविभावपरिणामाधीनतया परमात्मभावनाच्युतः सन् मूढात्मेति॥८२॥ अथ—**

गाथा–८२

अन्वयार्थ :—[**तरुणः**] मैं जवान हूँ, [**वृद्धः**] बुड्ढा हूँ, [**रूपस्वी**] रूपवान हूँ, [**शूरः**] शूरवीर हूँ, [**पण्डितः**] पंडित हूँ [**दिव्यः**] सबमें श्रेष्ठ हूँ [**क्षपणकः**] दिगंबर हूँ, [**वन्दकः**] बोद्धमतका आचार्य हूँ [**श्वेतपटः**] और मैं श्वेताम्बर हूँ, इत्यादि [**सर्वम्**] सब शरीरके भेदोंको [**मूढः**] मूर्ख [**मन्यते**] अपना मानता है। ये भेद जीवके नहीं हैं।

भावार्थ :—यहाँ पर यह है कि, यद्यपि व्यवहारनयकर ये सब तरुण वृद्धादि शरीरके भेद आत्माके कहे जाते हैं, तो भी निश्चयनयकर वीतराग सहजानंद एक स्वभाव जो परमात्मा उससे भिन्न हैं। ये तरुणादि विभावपर्याय कर्मके उदयकर उत्पन्न हुए हैं, इसलिये त्यागने योग्य हैं, तो भी उनको साक्षात् उपादेयरूप निज शुद्धात्म तत्त्वमें जो जो लगाता है, अर्थात् मानता है, वह अज्ञानी जीव बड़ाई, प्रतिष्ठा, धनका लाभ इत्यादि विभाव परिणामोंके आधीन होकर परमात्माकी भावनासे रहित हुआ मूढात्मा हैं, वह जीवके ही भाव मानता है॥८२॥

ભાવાર્થ :—ખ્યાતિ, પૂજા, લાભાદિ વિભાવ પરિણામને આધીન થઈને, પરમાત્મભાવનાથી ચ્યુત થતો મૂઢાત્મા જો કે જેઓ વ્યવહારથી અભિન્ન છે તોપણ નિશ્ચયથી વીતરાગસહજાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી ભિન્ન છે. કર્મોદયથી ઉત્પન્ન તરુણ, વૃદ્ધાદિ વિભાવપર્યાયો હેય હોવા છતાં પણ તેમને, સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં યોજે છે (–જોડે છે, સંબંધ કરે છે.) અહીં આ તાત્પયાર્થ છે. ૮૨.

८३) **जणणी जणणु वि कंत घरु पत्तु वि मित्तु वि दव्वु ।**
माया-जालु वि अप्पणउ मूढउ मण्णइ सव्वु ।।८३।।

जननी जननः अपि कान्ता गृहं पुत्रोऽपि मित्रमपि द्रव्यम् ।
मायाजालमपि आत्मीयं मूढः मन्यते सर्वम् ।।८३।।

जणणी जणणु वि कंत घरु पुत्तु वि मित्तु वि दव्वु **जननी माता जननः पितापि कान्ता भार्या गृहं पुत्रोऽपि मित्रमपि द्रव्यं सुवर्णादि यत्तत्सर्वं** मायाजालु वि अप्पणउ मूढउ मण्णइ सव्वु **मायाजालमप्यसत्यमपि कृत्रिममपि आत्मीयं स्वकीयं मन्यते। कोऽसौ। मूढो मूढात्मा। कतिसंख्योपेतमपि। सर्वमपीति। अयमत्र भावार्थः। जनन्यादिकं परस्वरूपमपि शुद्धात्मनो भिन्नमपि हेयस्याशेषनारकादिदुःखस्य कारणत्वाद्धेयमपि साक्षादुपादेयभूताना-**

आगे फिर भी कहते हैं—

गाथा–८३

अन्वयार्थ :—[**जननी**] माता, [**जननः**], पिता [**अपि**] और [**कान्ता**] स्त्री [**गृहं**] घर [**पुत्रः अपि**] और बेटा, बेटी [**मित्रमपि**] मित्र वगैरह सब कुटुम्बीजन बहिन, भानजी, नाना, मामा, भाई, बंधु और [**द्रव्यं**] रत्न, माणिक, मोती, सुवर्ण, चांदी, धन, धान्य, द्विपदवांदी धाय, नौकर, चौपाये-गाय, बैल, घोड़ी, ऊँट, हाथी, रथ, पालकी, बहली, ये [**सर्व**] सर्व [**मायाजालमपि**] असत्य हैं, कर्मजनित हैं, तो भी [**मूढ़ः**] अज्ञानी जीव [**आत्मीयं**] अपने [**मन्यते**] मानता है।

भावार्थ :—ये माता पिता आदि सब कुटुम्बीजन परस्वरूप भी हैं, सब स्वारथके हैं, शुद्धात्मासे भिन्न भी हैं शरीर संबंधी हैं, हेयरूप संसारीक नारकादि दुःखोंके कारण होनेसे त्याज्य भी हैं, उनको जो जीव साक्षात् उपादेयरूप अनाकुलतास्वरूप परमार्थिक सुखसे अभिन्न वीतराग परमानंदरूप एकस्वभाववाले शुद्धात्मद्रव्यमें लगाता है, अर्थात अपने मानता है, वह मन, वचन

હવે (ફરી પણ મૂઢાત્માનું લક્ષણ કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાયના વ્યાપારમાં પરિણમેલો, સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી શૂન્ય એવો મૂઢાત્મા માતા આદિ પરસ્વરૂપ છે, શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન છે, હેય એવા સમસ્ત નારકાદિ દુઃખનાં કારણ હોવાથી હેય છે તોપણ, તેમને સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત અને અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સૌખ્યથી અભિન્ન, વીતરાગપરમાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા

कुलत्वलक्षण-पारमार्थिकसौख्यादभिन्ने वीतरागपरमानन्दैकस्वभावे शुद्धात्मतत्त्वे योजयति। स कः। मनोवचनकायव्यापारपरिणतः स्वशुद्धात्मद्रव्यभावनाशून्यो मूढात्मेति॥८३॥ अथ—

८४) दुक्खहँ कारणि जे विसय ते सुह-हेउ रमेइ।
मिच्छाइट्ठिउ जीवडउ इत्थु ण काइँ करेइ॥८४॥

दुःखस्य कारणं ये विषयाः तान् सुखहेतून् रमते।
मिथ्यादृष्टिः जीवः अत्र न किं करोति॥८४॥

दुक्खहं कारणि जे विषय ते सुहहेउ रमेइ **दुःखस्य कारणं ये विषयास्तान् विषयान् सुखहेतून् मत्वा रमते। स कः।** मिच्छाइट्ठिउ जीवडउ **मिथ्यादृष्टिर्जीवः।** इत्थु ण काइं करेइ **अत्र जगति योऽसौ दुःखरूपविषयान् निश्चयनयेन सुखरूपान् मन्यते स मिथ्यादृष्टिः किमकृत्यं पापं न**

कायरूप परिणत हुआ शुद्ध अपने आत्मद्रव्यकी भावनासे शून्य (रहित) मूढात्मा है, ऐसा जानो, अर्थात् अतीन्द्रियसुखरूप आत्मामें परवस्तुका क्या प्रयोजन है। जो परवस्तुको अपना मानता है, वही मूर्ख हैं॥८३॥

अब और भी मूढ़का लक्षण कहते हैं—

गाथा–८४

अन्वयार्थ :—[**दुःखस्य**] दुःखके [**कारणं**] कारण [**ये**] जो [**विषयाः**] पाँच इन्द्रियोंके विषय हैं, [**तान्**] उनको [**सुखहेतुन्**] सुखके कारण जानकर [**रमते**] रमण करता है, वह [**मिथ्यादृष्टिः जीवः**] मिथ्यादृष्टि जीव [**अत्र**] इस संसारमें [**किं न करोति**] क्या पाप नहीं करता ? सभी पाप करता है, अर्थात् जीवोंकी हिंसा करता है, झूठ बोलता है, दूसरेका धन हरता है, दूसरेकी स्त्री सेवन करता है, अति तृष्णा करता है, बहुत आरंभ करता है, खेती करता है, खोटे-खोटे व्यसन करता है, जो न करनेके काम हैं उनको भी करता है।

भावार्थ :—मिथ्यादृष्टि जीव वीतराग निर्विकल्प परमसमाधिसे उत्पन्न परमानंद परमसमरसीभावरूप सुखसे पराङ्मुख हुआ निश्चयकर महा दुःखरूप विषयोंको सुखके कारण

શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં યોજે છે (–જોડે છે.) અહીં આ ભાવાર્થ છે. ૮૩.

હવે (ફરી પણ મૂઢાત્માઓનું લક્ષણ કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન પરમાનંદમય

करोति, अपि तु सर्वं करोत्येवेति। अत्र तात्पर्यम्। मिथ्यादृष्टिर्जीवो वीतरागनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नपरमानन्दपरमसमरसीभावरूपसुखरसापेक्षया निश्चयेन दुःखरूपानपि विषयान् सुखहेतून् मत्वा अनुभवतीत्यर्थः ॥८४॥ एवं त्रिविधात्मप्रतिपादकप्रथममहाधिकारमध्ये 'पज्जय–रत्तउ जीवडउ' इत्यादिसूत्राष्टकेन मिथ्यादृष्टिपरिणतिव्याख्यानस्थलं समाप्तम् ॥

तदनन्तरं सम्यग्दृष्टिभावनाव्याख्यानमुख्यत्वेन 'कालु लहेविणु' इत्यादि सूत्राष्टकं कथ्यते। अथ—

८५) कालु लहेविणु जोइया जिमु जिमु मोहु गलेइ ।
तिमु तिमु दंसणु लहइ जिउ णियमेँ अप्पु मुणेइ ॥८५॥

कालं लब्ध्वा योगिन् यथा यथा मोहः गलति ।
तथा तथा दर्शनं लभते जीवः नियमेन आत्मानं मनुते ॥८५॥

समझकर सेवन करता है, सो इनमें सुख नहीं हैं ॥८४॥

इसप्रकार तीन तरहकी आत्माको कहनेवाले पहले महाधिकारमें ''जिउ मिच्छतें इत्यादि आठ दोहोंमेंसे मिथ्यादृष्टिकी परिणतिका व्याख्यान समाप्त किया। इसके आगे सम्यग्दृष्टिकी भावनाके व्याख्यानकी मुख्यतासे ''काल लहेविणु'' इत्यादि आठ दोहा-सूत्र कहते हैं—

गाथा–८५

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**कालं लब्धवा**] काल पाकर [**यथा यथा**] जैसा जैसा [**मोहः**] मोह [**गलति**] गलता है-कम होता जाता है, [**तथा तथा**] तैसा तैसा [**जीवः**] यह जीव [**दर्शनं**] सम्यग्दर्शनको [**लभते**] पाता है, फिर [**नियमेन**] निश्चयसे [**आत्मानं**] अपने स्वरूपको [**मनुते**] जानता है।

પરમસમરસી ભાવરૂપ સુખરસની અપેક્ષાએ નિશ્ચયથી દુઃખરૂપ વિષયોને પણ સુખના હેતુ માનીને અનુભવે છે, એ તાત્પયાર્થ છે. ૮૪.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક પ્રથમ મહાધિકારમાં 'पज्जयरत्तउ जीवडउ' ઇત્યાદિ આઠ સૂત્રોથી મિથ્યાદૃષ્ટિની પરિણતિનું વ્યાખ્યાનસ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ભાવનાના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી 'कालु लहेविणु' ઇત્યાદિ આઠ ગાથાસૂત્ર કહે છે.

હવે (સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવનું કથન કરે છે) :—

कालु लहेविणु जोइया जिमु जिमु मोहु गलेइ **कालं लब्ध्वा हे योगिन् यथा यथा मोहो विगलति** तिमु तिमु दंसणु लहइ जिउ **तथा तथा दर्शनं सम्यक्त्वं लभते जीवः। तदनन्तरं किं करोति।** णियमें अप्पु मुणेइ **नियमेनात्मानं मनुते जानातीत्यर्थः। तथाहि—एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपञ्चेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्तमनुष्यदेशकुलशुद्धात्मोपदेशादीनामुत्तरोत्तरदुर्लभक्रमेण दुःप्राप्ता काललब्धिः, कथंचित्काकतालीयन्यायेन तां लब्ध्वा परमागमकथितमार्गेण मिथ्यात्वादि-भेदभिन्नपरमात्मोपलंभप्रतिपत्तेर्यथा यथा मोहो विगलति तथा तथा शुद्धात्मैवोपादेय इति रूचिरूपं सम्यक्त्वं लभते। शुद्धात्मकर्मणोर्भेदज्ञानेन शुद्धात्मतत्त्वं मनुते जानातीति। अत्र यस्यैवोपादेय-भूतस्य शुद्धात्मनो रुचिपरिणामेन निश्चयसम्यग्दृष्टिर्जातो जीवः, स एवोपादेय इति भावार्थः॥८५॥**

अत ऊर्ध्वं पूर्वोक्तन्यायेन सम्यग्दृष्टिर्भूत्वा मिथ्यादृष्टिभावनाया प्रतिपक्षभूतां यादृशीं

भावार्थ :—एकेन्द्रीसे विकलत्रय (दोइन्द्री, तेइन्द्री, चोइन्द्री) होना दुर्लभ है, विकलत्रयसे पंचेन्द्री, पंचेन्द्रीसे सैनी पर्याप्त, उससे मनुष्य होना कठिन है। मनुष्यमें भी आर्यक्षेत्र, उत्तमकुल, शुद्धात्माका उपदेश आदि मिलना उत्तरोत्तर बहुत कठिन हैं, और किसी तरह 'काकतालीय न्यायसे' काललब्धिको पाकर सब दुर्लभ सामग्री मिलने पर भी जैन-शास्त्रोक्त मार्गसे मिथ्यात्वादिके दूर हो जानेसे आत्मस्वरूपकी प्राप्ति होते हुए, जैसा जैसा मोह क्षीण होता जाता है, वैसा शुद्ध आत्मा ही उपादेय है, ऐसा रुचिरूप सम्यक्त्व होता है। शुद्ध आत्मा और कर्मको जुदे जुदे जानता है। जिस शुद्धात्माकी रुचिरूप परिणामसे यह जीव निश्चयसम्यग्दृष्टि होता है, वही उपादेय है, यह तात्पर्य हुआ॥८५॥

इसके बाद पूर्व कथित रीतिसे सम्यग्दृष्टि होकर मिथ्यात्वकी भावनासे विपरीत जैसी

ભાવાર્થ :—એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, સંજ્ઞીપર્યાપ્તમનુષ્ય, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુળ, શુદ્ધ આત્માનો ઉપદેશાદિ ક્રમથી જે ઉત્તરોત્તર દુર્લભ હોવાથી કાળલબ્ધિ દુઃપ્રાપ્ત છે. તેને કોઈ પ્રકારે 'કાકતાલીય ન્યાયથી' પામીને પરમાગમમાં કહેલા માર્ગથી મિથ્યાત્વાદિ ભેદોથી ભિન્ન પરમાત્માની ઉપલબ્ધિ થવાથી, જેમ જેમ મોહ ગળતો જાય છે તેમ તેમ 'શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે' એવું રુચિરૂપ સમ્યક્ત્વ જીવ પામે છે, શુદ્ધ આત્મા અને કર્મના ભેદજ્ઞાનથી શુદ્ધ આત્માને જાણે છે.

અહીં, ઉપાદેયભૂત જે શુદ્ધ આત્માની રુચિરૂપ પરિણામથી જીવ નિશ્ચયસમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે તે શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૮૫.

ત્યાર પછી પૂર્વોક્ત ન્યાયથી સમ્યગ્દષ્ટિ થઈને મિથ્યાદષ્ટિની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જેવી

भेदभावनां करोति तादृशीं क्रमेण सूत्रसप्तकेन विवृणोति—

८६) अप्पा गोरउ किण्हु ण वि अप्पा रत्तु ण होइ।
अप्पा सुहुमु वि थूलु ण वि णाणिउ जाणेँ जोइ ॥८६॥

आत्मा गौरः कृष्णः नापि आत्मा रक्तः न भवति।
आत्मा सूक्ष्मोऽपि स्थूलः नापि ज्ञानी ज्ञानेन पश्यति ॥८६॥

आत्मा गौरो न भवति रक्तो न भवति आत्मा सूक्ष्मोऽपि न भवति स्थूलोऽपि नैव। तर्हि किंविशिष्टः। ज्ञानी ज्ञानस्वरूपः ज्ञानेन करणभूतेन पश्यति। अथवा 'णाणिउ जाणइ जोइं' इति पाठान्तरं, ज्ञानी योऽसौ योगी स जानात्यात्मानम्। अथवा ज्ञानी ज्ञानस्वरूपेण आत्मा। कोऽसौ जानाति। योगीति। तथाहि—कृष्णगौरादिकधर्मान् व्यवहारेण जीवसंबद्धानपि तथापि शुद्धनिश्चयेन शुद्धात्मनो भिन्नान् कर्मजनितान् हेयान् वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी स्वशुद्धात्मतत्त्वे तान् न योजयति संबद्धान्न करोतीति भावार्थः॥८६॥ अथ—

भेदविज्ञानकी भावनाको करता है, वैसी भेदविज्ञान-भावनाका स्वरूप क्रमसे सात दोहा-सूत्रोंमें कहते हैं—

गाथा–८६

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] आत्मा [**गौरः कृष्णः नापि**] सफेद नहीं है, काला नहीं है, [**आत्मा**] आत्मा [**रक्तः**] लाल [**न भवति**] नहीं है, [**आत्मा**] आत्मा [**सूक्ष्मः अपि स्थूलः नैव**] सूक्ष्म भी नहीं है, और स्थूल भी नहीं है, [**ज्ञानी**] ज्ञानस्वरूप है, [**ज्ञानेन**] ज्ञानदृष्टिसे [**पश्यति**] देखा जाता है, अथवा ज्ञानी पुरुष योगी ही ज्ञानकर आत्माको जानता है॥

भावार्थ :—ये श्वेत काले आदि धर्म व्यवहारनयकर शरीरके सम्बन्धसे जीवके कहे जाते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर शुद्धात्मासे जुदे हैं, कर्मजनित हैं, त्यागने योग्य हैं। जो वीतराग स्वसंवेदन ज्ञानी है, वह निज शुद्धात्मतत्त्वमें इन धर्मोंको नहीं लगाता, अर्थात् इनको अपने नहीं समझता है॥८६॥

ભેદભાવના કરે છે, તેવી ભેદભાવના ક્રમે કરીને સાત ગાથાસૂત્રોથી કહે છે :—

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણ, ગૌરાદિ ધર્મો વ્યવહારનયથી જીવની સાથે સંબદ્ધ છે તોપણ જે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન છે, કર્મજનિત છે, હેય છે, તેમને વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાની સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં યોજતો નથી અને સંબદ્ધ કરતો નથી. એ ભાવાર્થ છે. ૮૬.

८७) अप्पा बंभणु वइसु ण वि ण वि खत्तिउ ण वि सेसु ।
पुरिसु णउंसउ इत्थि ण वि णाणिउ मुणइ असेसु ।।८७।।

आत्मा ब्राह्मणः वैश्यः नापि नापि क्षत्रियः नापि शेषः।
पुरुषः नपुंसकः स्त्री नापि ज्ञानी मनुते अशेषम्।।८७।।

अप्पा बंभणु वइसु ण वि ण वि खत्तिउ ण वि सेसु पुरिसु णउंसउ इत्थि ण वि **आत्मा ब्राह्मणो न भवति वैश्योऽपि नैव नापि क्षत्रियो नापि शेषः शूद्रादिः पुरुषनपुंसकस्त्रीलिङ्गरूपोऽपि नैव। तर्हि किंविशिष्टः।** णाणिउ मुणइ असेसु **ज्ञानी ज्ञानस्वरूप आत्मा ज्ञानी सन्। किं करोति। मनुते जानाति। कम्। अशेषं वस्तुजातं वस्तुसमूहमिति। तद्यथा। यानेव ब्राह्मणादिवर्णभेदान् पुंल्लिङ्गादिलिङ्गभेदान् व्यवहारेण परमात्मपदार्थादभिन्नान् शुद्धनिश्चयेन भिन्नान् साक्षाद्धेयभूतान् वीतरागनिर्विकल्पसमाधिच्युतो बहिरात्मा स्वात्मनि योजयति तानेव तद्विपरीतभावनारतोऽन्तरात्मा**

आगे ब्राह्मणादि वर्ण आत्माके नहीं हैं, ऐसा वर्णन करते हैं—

गाथा–८७

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] आत्मा [**ब्राह्मणः वैश्यः नापि**] ब्राह्मण नहीं है, वैश्य नहीं है, [**क्षत्रियः नापि**] क्षत्री भी नहीं है, [**शेषः**] बाकी शुद्र भी [**नापि**] नहीं है, [**पुरुषः नपुंसकः स्त्री नापि**] पुरुष, नपुंसक, स्त्रीलिंगरूप भी नहीं है, [**ज्ञानी**] ज्ञानस्वरूप हुआ [**अशेषम्**] समस्त वस्तुओंको ज्ञानसे [**मनुते**] जानता है।

भावार्थ :—जो ब्राह्मणादि वर्ण-भेद हैं, और पुरुष लिंगादि तीन लिंग हैं, वे यद्यपि व्यवहारनयकर देहके सम्बन्धसे जीवके कहे जाते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर आत्मासे भिन्न हैं, और साक्षात् त्यागने योग्य हैं, उनको वीतरागनिर्विकल्पसमाधिसे रहित मिथ्यादृष्टि जीव अपने जानता है, और उन्हींको मिथ्यात्वसे रहित सम्यग्दृष्टि जीव अपने नहीं समझता। आपको तो

હવે (બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ આત્માને નથી એવું વર્ણન કરે છે) :—

ભાવાર્થ :—વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિથી ચ્યુત થયેલો બહિરાત્મા જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણભેદો, પુલ્લિંગાદિ લિંગભેદો વ્યવહારથી પરમાર્થપદાર્થથી અભિન્ન છે, શુદ્ધનિશ્ચયનયથી ભિન્ન છે અને સાક્ષાત્ હેય છે તેમને પોતાના આત્મામાં જોડે છે, તેનાથી વિપરીત ભાવનામાં રત એવો અન્તરાત્મા તેમને સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં યોજતો નથી. એ તાત્પયાર્થ છે. ૮૭.

[1]स्वशुद्धात्मस्वरूपेण योजयतीति तात्पर्यार्थः ॥८७॥ अथ—

८८) अप्पा वंदउ खवणु ण वि अप्पा गुरउ ण होइ ।
अप्पा लिंगिउ एक्कु ण वि णाणिउ जाणइ जोइ ॥८८॥

आत्मा वन्दकः क्षपणः नापि आत्मा गुरवः न भवति ।
आत्मा लिङ्गी एकः नापि ज्ञानी जानाति योगी ॥८८॥

आत्मा वन्दको बौद्धो न भवति, आत्मा क्षपणको दिगम्बरो न भवति, आत्मा गुरवशब्दवाच्यः श्वेताम्बरो न भवति। आत्मा एकदण्डित्रिदण्डिहंसपरमहंससंज्ञाः संन्यासी शिखी मुण्डी योगदण्डाक्षमालातिलककुलकघोषप्रभृतिवेषधारी नैकोऽपि कश्चिदपि लिङ्गी न भवति। तर्हि

वह ज्ञानस्वभावरूप जानता है ॥८७॥

आगे वंदक क्षपणकादि भेद भी जीवके नहीं हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–८८

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] आत्मा [**वन्दकः क्षपणः नापि**] बौद्धका आचार्य नहीं है, दिगंबर भी नहीं है, [**आत्मा**] आत्मा [**गुरवः न भवति**] श्वेताम्बर भी नहीं है, [**आत्मा**] आत्मा [**एकः अपि**] कोई भी [**लिंगी**] वेशका धारी [**न**] नहीं है, अर्थात् एकदंडी, त्रिदंडी, हंस, परमहंस, सन्यासी, जटाधारी, मुंडित, रुद्राक्षकी माला, तिलक, कुलक, घोष वगैरः भेषोंमें कोई भी भेषधारी नहीं है, एक [**ज्ञानी**] ज्ञानस्वरूप है, उस आत्माको [**योगी**] ध्यानी [**मुनि**] ध्यानारूढ़ होकर [**जानाति**] जानता है, ध्यान करता है।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयकर यह आत्मा वंदकादि अनेक भेषोंको धरता है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर कोई भी भेष जीवके नहीं है, देहके है। यहाँ देहके आश्रयसे जो द्रव्यलिंग

હવે (વંદક, ક્ષપણાદિક ભેદ પણ જીવના નથી એમ કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—જો કે આત્માને વ્યવહારનયથી વંદકાદિ લિંગી કહેવામાં આવે છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કોઈ પણ લિંગ (વેશ) જીવને નથી.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે દેહાશ્રિત દ્રવ્યલિંગને ઉપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનયથી જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ભાવલિંગ જો કે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું

---

૧. स्वशुद्धात्मस्वरूपेण ને બદલે स्वशुद्धात्मस्वरूपेन એમ હોવું જોઈએ.

कथंभूतो भवति। ज्ञानी। तमात्मानं कोऽसौ जानाति योगी ध्यानीति। तथाहि—यद्यप्यात्मा व्यवहारेण वन्दकादिलिङ्गी भण्यते तथापि शुद्धनिश्चयनयेनैकोऽपि लिङ्गी न भवतीति। अयमत्र भावार्थः। देहाश्रितं [२]द्रव्यलिङ्गमुपचरितासद्भूतव्यवहारेण जीवस्वरूपं भण्यते, वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूपं भावलिङ्गं तु यद्यपि शुद्धात्मस्वरूपसाधकत्वादुपचारेण शुद्धजीवस्वरूपं भण्यते, तथापि सूक्ष्मशुद्धनिश्चयेन न भण्यत इति॥८८॥ अथ—

८६) **अप्पा गुरु णवि सिस्सु णवि णवि सामिउ णवि भिच्चु ।**
सूरउ कायरु होइ णवि णवि उत्तमु णवि णिच्चु ॥८६॥

आत्मा गुरुः नैव शिष्यः नैव नैव स्वामी नैव भृत्यः ।
शूरः कातरः भवति नैव नैव उत्तमः नैव नीचः ॥८६॥

है, वह उपचरितासद्भूतव्यवहारनयकर जीवका स्वरूप कहा जाता है, तो भी निश्चयनयकर जीवका स्वरूप नहीं है। क्योंकि जब देह ही जीवकी नहीं, तो भेष कैसे हो सकता है ? इसलिये द्रव्यलिंग तो सर्वथा ही नहीं है, और वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूप भावलिंग यद्यपि शुद्धात्मस्वरूपका साधक है, इसलिये उपचारनयकर जीवका स्वरूप कहा जाता है, तो भी परमसूक्ष्म शुद्धनिश्चयनयकर भावलिंग भी जीवका नहीं है। भावलिंग साधनरूप है, वह भी परम अवस्थाका साधक नहीं है॥८८॥

आगे यह गुरु शिष्यादिक भी नहीं है—

गाथा–८९

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] आत्मा [**गुरुः नैव**] गुरु नहीं है, [**शिष्य नैव**] शिष्य भी नहीं है, [**स्वामी नैव**] स्वामी भी नहीं है, [**भृत्यः नैव**] नौकर नहीं है, [**शूरः कातरः नैव**] शूरवीर नहीं है, कायर नहीं है, [**उत्तमः नैव**] उच्चकुली नहीं है, [**नीचः नैव भवति**] और नीचकुली भी नहीं है।

સાધક હોવાથી ઉપચારથી શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે તોપણ તેને સૂક્ષ્મશુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવતું નથી. ૮૮.

હવે (આત્મા, ગુરુ, શિષ્યાદિક પણ નથી એમ કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—ગુરુશિષ્યાદિ સંબંધો જો કે વ્યવહારનયથી જીવના સ્વરૂપો છે તોપણ

૨. પાઠાન્તર :—लिंगमु=लिंगमनु

आत्मा गुरुर्नैव भवति शिष्योऽपि न भवति नैव स्वामी नैव भृत्यः शूरो न भवति कातरो हीनसत्त्वो नैव भवति नैवोत्तमः उत्तमकुलप्रसूतः नैव नीचो नीचकुलप्रसूत इति। तद्यथा। गुरुशिष्यादिसंबन्धान् यद्यपि व्यवहारेण जीवस्वरूपांस्तथापि शुद्धनिश्चयेन परमात्मद्रव्याद्भिन्नान् हेयभूतान् वीतरागपरमानन्दैकस्वशुद्धात्मोपलब्धेश्च्युतो बहिरात्मा स्वात्मसंबद्धान् करोति तानेव वीतरागनिर्विकल्पसमाधिस्थो अन्तरात्मा परस्वरूपान् जानातीति भावार्थः ॥८६॥ अथ—

६०) अप्पा माणुसु देउ ण वि अप्पा तिरिउ ण होइ ।
अप्पा णारउ कहिँ वि णवि णाणिउ जाणइ जोइ ॥६०॥

आत्मा मनुष्यः देवः नापि आत्मा तिर्यग् न भवति ।
आत्मा नारकः क्वापि नैव ज्ञानी जानाति योगी ॥६०॥

भावार्थ :—ये सब गुरु, शिष्य, स्वामी, सेवकादि संबंध यद्यपि व्यवहारनयसे जीवके स्वरूप हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयसे शुद्ध आत्मासे जुदे हैं, आत्माके नहीं हैं, त्यागने योग्य हैं, इन भेदोंको वीतरागपरमानंद निज शुद्धात्माकी प्राप्तिसे रहित बहिरात्मा मिथ्यादृष्टिजीव अपने समझता है, और इन्हीं भेदोंको वीतराग निर्विकल्पसमाधिमें रहता हुआ अंतरात्मा सम्यग्दृष्टिजीव पर रूप (दूसरे) जानता है ॥८९॥

आगे आत्माका स्वरूप कहते हैं—

गाथा–९०

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] जीव पदार्थ [**मनुष्यः देवः नापि**] न तो मनुष्य है, न तो देव है, [**आत्मा**] आत्मा [**तिर्यग् न भवति**] तिर्यंच पशु भी नहीं है, [**आत्मा**] आत्मा [**नारकः**] नारकी भी [**क्वापि नैव**] कभी नहीं, अर्थात् किसी प्रकार भी पररूप नहीं है, परन्तु [**ज्ञानी**] ज्ञानस्वरूप है, उसको [**योगी**] मुनिराज तीन गुप्तिके धारक और निर्विकल्पसमाधिमें लीन हुए [**जानाति**] जानते हैं।

शुद्धनिश्चयनयथी परमात्मद्रव्यथी भिन्न अने हेयभूत छे, तेमने पोताना आत्मामां संबद्ध करे छे अने तेमने ज वीतराग निर्विकल्प समाधिस्थ अन्तरात्मा परस्वरूप जाणे छे, ए भावार्थ छे. ८९.

हवे (आत्मानुं स्वरूप कहे छे) :—

अप्पा माणुसु देउ ण वि अप्पा तिरिउ ण होइ अप्पा णारउ कहिं वि णवि **आत्मा मनुष्यो न भवति देवो नैव भवति आत्मा तिर्यग्योनिर्न भवति आत्मा नारकः क्वापि काले न भवति। तर्हि किंविशिष्टो भवति।** णाणिउ जाणइ जोइ **ज्ञानी ज्ञानरूपो भवति। तमात्मानं कोऽसो जानाति। योगी कोऽर्थः। त्रिगुप्तिनिर्विकल्पसमाधिस्थ इति। तथाहि। विशुद्धज्ञानदर्शन-स्वभावपरमात्मतत्त्वभावनाप्रतिपक्षभूतैः रागद्वेषादिविभावपरिणामजालैर्यान्युपार्जितानि कर्माणि तदुदयजनितान् मनुष्यादिविभावपर्यायान् भेदाभेदरत्नत्रयभावनाच्युतो बहिरात्मा स्वात्मतत्त्वे योजयति। तद्विपरीतोऽन्तरात्मशब्दवाच्यो ज्ञानी पृथक् जानातीत्यभिप्रायः।।९०।। अथ—**

९१) अप्पा पंडिउ मुक्खु णवि णवि ईसरु णवि णीसु।
तरुणउ बूढउ बालु णवि अण्णु वि कम्म-विसेसु ।।९१।।

भावार्थ :—निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव जो परमात्मतत्त्व उसकी भावनासे उलटे राग-द्वेषादि विभाव-परिणामोंसे उपार्जन किये जो शुभाशुभ कर्म हैं, उनके उदयसे उत्पन्न हुई मनुष्यादि विभाव-पर्यायोंको भेदाभेदस्वरूप रत्नत्रयकी भावनासे रहित हुआ मिथ्यादृष्टि जीव अपने जानता है, और इस अज्ञानसे रहित सम्यग्दृष्टि ज्ञानी जीव उन मनुष्यादि पर्यायोंको अपनेसे जुदा जानता है।।९०।।

आगे फिर आत्माका स्वरूप कहते हैं—

गाथा–९१

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] चिद्रूप आत्मा [**पंडितः**] विद्यावान् व [**मूर्खः**] मूर्ख [**नैव**] नहीं है, [**ईश्वरः**] धनवान् सब बातोंमें समर्थ भी [**नैव**] नहीं है [**निःस्वः**] दरिद्री भी [**नैव**] नहीं है, [**तरुणः वृद्धः बालः नैव**] जवान, बूढ़ा और बालक भी नहीं है, [**अन्यः अपि कर्म विशेषः**] ये सब पर्यायें आत्मासे जुदे कर्मके विशेष हैं, अर्थात् कर्ममें उत्पन्न हुए विभाव-पर्याय हैं।

ભાવાર્થ :—ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવનાથી ચ્યુત એવો બહિરાત્મા, વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત રાગદ્વેષાદિ વિભાવપરિણામની જાળથી ઉપાર્જન કરવામાં આવેલાં કર્મોના ઉદયથી થયેલ મનુષ્યાદિ વિભાવપર્યાયોને સ્વાત્મતત્ત્વમાં યોજે છે-જોડે છે, તેનાથી વિપરીત 'અન્તરાત્મા' શબ્દથી વાચ્ય એવો જ્ઞાની તેમને પૃથક્ જાણે છે. એ અભિપ્રાય છે. ૯૦.

હવે (ફરી આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે) :—

आत्मा पण्डितः मूर्खः नैव नैव ईश्वरः नैव निःस्वः ।
तरुणः वृद्धः बालः नैव अन्यः अपि कर्मविशेषः ।।९१।।

अप्पा पंडिउ मुक्खु णवि णवि ईसरु णवि णीसु तरुणउ बूढउ बालु णवि **आत्मा पण्डितो न भवति मूर्खो नैव ईश्वरः समर्थो नैव निःस्वो दरिद्रः तरुणो वृद्धो बालोऽपि नैव। पण्डितादिस्वरूपं यद्यात्मस्वभावो न भवति तर्हि किं भवति।** अण्णु वि कम्मविसेसु **अन्य एव कर्मजनितोऽयं विभावपर्यायविशेष इति। तद्यथा। पण्डितादिसंबन्धान् यद्यपि व्यवहारनयेन जीवस्वभावान् तथापि शुद्धनिश्चयनयेन शुद्धात्मद्रव्याद्भिन्नान् सर्वप्रकारेण हेयभूतान् वीतरागस्वसंवेदनज्ञानभावनारहितोऽपि बहिरात्मा स्वस्मिन्नियोजयति तानेव पण्डितादि-विभावपर्यायांस्तद्विपरीतो योऽसौ चान्तरात्मा परस्मिन् कर्माणि नियोजयतीति तात्पर्यार्थः ।।९१।। अथ—**

**९२) पुण्णु वि पाउ वि कालु णहु धम्माधम्मु वि काउ ।
एक्कु वि अप्पा होइ णवि मेल्लिवि चेयण-भाउ ।।९२।।**

भावार्थ :—यद्यपि शरीरके सम्बन्धसे पंडित वगैरह भेद व्यवहारनयसे जीवके कहे जाते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर शुद्धात्मद्रव्यसे भिन्न हैं, और सर्वथा त्यागने योग्य हैं। इन भेदोंको वीतरागस्वसंवेदनज्ञानकी भावनासे रहित मिथ्यादृष्टि जीव अपने जानता है, और इन्हींको पंडितादि विभावपर्यायोंको अज्ञानसे रहित सम्यग्दृष्टि जीव अपनेसे जुदे कर्मजनित जानता है।।९१।।

आगे आत्माका चेतनभाव वर्णन करते हैं—

જો પંડિતાદિસ્વરૂપ આત્માનો સ્વભાવ નથી તો તે શું છે? [अन्यः अपि कर्म विशेषः] પંડિતાદિ સ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન કર્મવિશેષ છે-અર્થાત્ કર્મજનિત વિભાવ પર્યાય વિશેષ છે.

ભાવાર્થ :—વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની ભાવનાથી રહિત એવો બહિરાત્મા, પંડિતાદિ સંબંધો જો કે વ્યવહારનયથી જીવના સ્વભાવો છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન અને સર્વપ્રકારે હેયભૂત છે તેમને પોતામાં યોજે છે-જોડે છે અને તેનાથી વિપરીત જે અન્તરાત્મા છે તે, તે જ પંડિતાદિ વિભાવપર્યાયોને પર એવા કર્મમાં યોજે છે. (તેમને પોતાથી જુદા કર્મજનિત જાણે છે.) એ તાત્પયાર્થ છે. ૯૧.

હવે (આત્માના ચેતનભાવનું વર્ણન કરે છે) :—

पुण्यमपि पापमपि कालः नभः धर्माधर्ममपि कायः ।
एकमपि आत्मा भवति नैव मुक्त्वा चेतनभावम् ।।९२।।

पुएणु वि पाउ वि कालु णहु धम्माधम्मु वि काउ **पुण्यमपि पापमपि कालः नभः आकाशं धर्माधर्ममपि कायः शरीरं,** एक्कु वि अप्पा होइ णवि मेल्लिवि चेयणभाउ **इदं पूर्वोक्तमेकमप्यात्मा न भवति। किं कृत्वा। मुक्त्वा किं चेतनभावमिति। तथाहि। व्यवहारनयेनात्मनः सकाशादभिन्नान् शुद्धनिश्चयेन भिन्नान् हेयभूतान् पुण्यपापादिधर्माधर्मान्मिथ्यात्वरागादिपरिणतो बहिरात्मा स्वात्मनि योजयति तानेव पुण्यपापादि समस्तसंकल्पविकल्पपरिहारभावनारूपे स्वशुद्धात्मद्रव्ये सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेद-रत्नत्रयात्मके परमसमाधौ स्थितोऽन्तरात्मा शुद्धात्मनः सकाशात् पृथग् जानातीति तात्पर्यार्थः ।।९२।। एवं त्रिविधात्मप्रतिपादकमहाधिकारमध्ये मिथ्यादृष्टिभावनाविपरीतेन**

गाथा–९२

अन्वयार्थ :—[**पुण्यमपि**] पुण्यरूप शुभकर्म [**पापमपि**] पापरूप अशुभकर्म [**कालः**] अतीत अनागत वर्तमान काल [**नभः**] आकाश [**धर्माधर्ममपि**] धर्मद्रव्य, अधर्मद्रव्य [**कायः**] शरीर, इनमेंसे [**एक अपि**] एक भी [**आत्मा**] आत्मा [**नैव भवति**] नहीं है, [**चेतनभावम् मुक्तवा**] चेतनभावको छोड़कर अर्थात् एक चेतनभाव ही अपना है।।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर यद्यपि पुण्य, पापादि आत्मासे अभिन्न हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर भिन्न हैं, और त्यागने योग्य हैं, उन परभावोंको मिथ्यात्व रागादिरूप परिणत हुआ बहिरात्मा जानता है, और उन्हींको पुण्य, पापादि समस्त संकल्प, विकल्परहित निज शुद्धात्मद्रव्यमें सम्यक् श्रद्धान ज्ञान चारित्ररूप अभेदरत्नत्रयस्वरूप परमसमाधिमें तिष्ठता सम्यग्दृष्टि जीव शुद्धात्मासे जुदे जानता है।।९२।।

ऐसे बहिरात्मा परमात्मारूप तीन प्रकारके आत्माका जिसमें कथन है, ऐसे पहले

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપે પરિણમેલો બહિરાત્મા વ્યવહારનયથી આત્માથી અભિન્ન અને શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્માથી ભિન્ન, હેયભૂત એવા તે પુણ્ય, પાપ અને ધર્માધર્માદિ દ્રવ્યોને પોતામાં યોજે છે અને તેમને જ, પુણ્યપાપાદિ સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પના ત્યાગની ભાવનારૂપ, નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્આચરણરૂપ અભેદરત્નત્રયાત્મક પરમસમાધિમાં સ્થિત એવો અંતરાત્મા શુદ્ધાત્માથી પૃથક્ જાણે છે. ૯૨.

એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના આત્માના પ્રતિપાદક મહાધિકારમાં મિથ્યાદૃષ્ટિની ભાવનાથી

सम्यग्दृष्टिभावनास्थितेन सूत्राष्टकं समाप्तम् ।।

अथानन्तरं सामान्यभेदभावनामुख्यत्वेन 'अप्पा संजमु' इत्यादि प्रक्षेपकान् विहायैकत्रिंशत्सूत्रपर्यन्तमुपसंहाररूपा चूलिका कथ्यते। तद्यथा—

यदि पुण्यपापादिरूपः परमात्मा न भवति तर्हि कीदृशो भवतीति प्रश्ने प्रत्युत्तरमाह—

९३) अप्पा संजमु सीलु तउ अप्पा दंसणु णाणु ।
अप्पा सासय-मोक्ख-पउ जाणंतउ अप्पाणु ।।९३।।

आत्मा संयमः शीलं तपः आत्मा दर्शनं ज्ञानम् ।
आत्मा शाश्वतमोक्षपदं जानन् आत्मानम् ।।९३।।

अधिकारमें मिथ्यादृष्टिकी भावनासे रहित जो सम्यग्दृष्टिकी भावना उसकी मुख्यतासे आठ दोहा-सूत्र कहे। आगे भेदविज्ञानकी मुख्यतासे ''अप्पा संजमु'' इत्यादि इकतीस दोहापर्यन्त क्षेपक-सूत्रोंको छोड़कर पहला अधिकार पूर्ण करते हुए व्याख्यान करते हैं, उसमें भी जो शिष्यने प्रश्न किया कि यदि पुण्य-पापादिरूप आत्मा नहीं है, तो कैसा है ? ऐसे प्रश्नका श्रीगुरु समाधान करते हैं।

गाथा–९३

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] निज गुण-पर्यायका धारक ज्ञानस्वरूप चिदानंद ही [**संयमः**] संयम है, [**शीलं तपः**] शील है, तप है, [**आत्मा**] आत्मा [**दर्शनं ज्ञानम्**] दर्शनज्ञान है, और [**आत्मानम् जानन्**] अपनेको जानता अनुभवता हुआ [**आत्मा**] आत्मा [**शाश्वतमोक्षपदं**] अविनाशी सुखका स्थान मोक्षका मार्ग है। इस कथनको विशेषतर कहते हैं।

વિપરીત સમ્યગ્દષ્ટિની ભાવનાની મુખ્યતાથી આઠ ગાથાસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

ત્યાર પછી હવે સામાન્ય ભેદભાવનાની મુખ્યતાથી 'अप्पा संजमु' ઇત્યાદિ પ્રક્ષેપકોને છોડીને એકત્રીસ સૂત્રો સુધી (પહેલો અધિકાર પૂર્ણ કરતાં) ઉપસંહારરૂપે ચૂલિકા કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—

જો પુણ્ય પાપાદિરૂપ પરમાત્મા નથી તો તે કેવો છે?

એવા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે શ્રીગુરુ સમાધાન કરે છે :—

अप्पा संजमु सीलु तउ अप्पा दंसणु णाणु अप्पा सासयमोक्खपउ **आत्मा संयमो भवति शीलं भवति तपश्चरणं भवति आत्मा दर्शनं भवति शाश्वतमोक्षपदं च भवति। अथवा पाठान्तरं 'सासयमुक्खपहुं' शाश्वतमोक्षस्य पन्था मार्गः, अथवा 'सासयसुक्खपउ' शाश्वतसौख्यपदं स्वरूपं च भवति। किं कुर्वन् सन्।** जाणंतउ अप्पाणु **जानन्ननुभवन्। कम्। आत्मानमिति। तद्यथा। बहिरङ्गेन्द्रियसंयमप्राणसंयमबलेन साध्यसाधकभावेन निश्चयेन स्वशुद्धात्मनि संयमनात् स्थितिकरणात् संयमो भवति, बहिरङ्गसहकारिकारणभूतेन कामक्रोधविवर्जनलक्षणेन व्रतपरिरक्षण-शीलेन निश्चयेनाभ्यन्तरे स्वशुद्धात्मद्रव्यनिर्मलानुभवनेन शीलं भवति। बहिरङ्गेन सहकारिकारण-**

भावार्थ :—पाँच इन्द्रियाँ और मनका रोकना व छह कायके जीवोंकी दयास्वरूप ऐसे इन्द्रियसंयम तथा प्राणसंयम इन दोनोंके बलसे साध्य-साधक भावकर निश्चयसे अपने शुद्धात्मस्वरूपमें स्थिर होनेसे आत्माको संयम कहा गया है, बहिरंग सहकारी निश्चय शीलका कारणरूप जो काल क्रोधादिके त्यागरूप व्रतकी रक्षा वह व्यवहार शील है, और निश्चयनयकर अंतरंगमें अपने शुद्धात्मद्रव्यका निर्मल अनुभव वह शील कहा जाता है, सो शीलरूप आत्मा ही कहा गया है, बाह्य सहकारी कारणभूत जो अनशनादि बारह प्रकारका तप है, उससे तथा निश्चयकर अंतरंगमें सब परद्रव्यकी इच्छाके रोकनेसे परमात्मस्वभाव (निजस्वभाव) में प्रतापरूप तिष्ठ रहा है, इस कारण और समस्त विभावपरिणामोंके जीतनेसे आत्मा ही 'तपश्चरण है, और आत्मा ही निजस्वरूपकी रुचिरूप सम्यक्त्व है, वह सर्वथा उपादेयरूप है, इससे सम्यग्दर्शन आत्मा ही है, अन्य कोई नहीं है, वीतराग स्वसंवेदनज्ञानके अनुभवसे आत्मा ही है, अन्य कोई नहीं है, वीतरागसंवेदनज्ञानके अनुभवसे आत्मा ही निश्चयज्ञानरूप है, और

ભાવાર્થ :—સાધ્યસાધક ભાવ વડે બહિરંગ ઇન્દ્રિય સંયમ અને પ્રાણસંયમના બળથી નિશ્ચયે સ્વશુદ્ધાત્મામાં સંયમિત રહેવું—સ્થિતિ કરવી—તે સંયમ છે.

બહિરંગ સહકારીકારણભૂત કામક્રોધાદિના ત્યાગસ્વરૂપ વ્રતરક્ષણરૂપ શીલ વડે નિશ્ચયથી અભ્યંતરમાં સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યનો નિર્મળ અનુભવ કરવો તે શીલ છે.

બહિરંગ સહકારીકારણભૂત અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપશ્ચરણ વડે નિશ્ચયનયથી અભ્યંતરમાં સમસ્ત પરદ્રવ્યની ઇચ્છાનો નિરોધ કરીને પરમાત્મસ્વભાવમાં પ્રતપવું-વિજયવંત વર્તવું, તે તપશ્ચરણ છે.

'સ્વશુદ્ધાત્મા' જ ઉપાદેય છે એવી રુચિ કરવી તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે. વીતરાગ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનનું અનુભવન તે નિશ્ચયજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વ, રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મતત્ત્વમાં પરમસમરસીભાવનું પરિણમન તે મોક્ષમાર્ગ છે.

भूतानशनादिद्वादशविधतपश्चरणेन निश्चयनयेनाभ्यन्तरे समस्तपरद्रव्येच्छानिरोधेन परमात्मस्वभावे प्रतपनाद्विजयनात्तपश्चरणं भवति। स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिकरणान्निश्चयसम्यक्त्वं भवति। वीतरागस्वसंवेदनज्ञानानुभवनान्निश्चयज्ञानं भवति। मिथ्यात्वरागादिसमस्तविकल्पजालत्यागेन परमात्मतत्त्वे परमसमरसीभावपरिणमनाच्च मोक्षमार्गो भवतीति। अत्र बहिरङ्गद्रव्येन्द्रियसंयमादि-प्रतिपालनादभ्यन्तरे शुद्धात्मानुभूतिरूपभावसंयमादिपरिणमनादुपादेयसुखसाधकत्वादात्मैवोपादेय इति तात्पर्यार्थः ॥६३॥

अथ स्वशुद्धात्मसंवित्तिं विहाय निश्चयनयेनान्यदर्शनज्ञानचारित्रं नास्तीत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य सूत्रं कथयति—

६४) अण्णु जि दंसणु अत्थि ण वि अण्णु जि अत्थि ण णाणु।
अण्णु जि चरणु ण अत्थि जिय मेल्लिवि अप्पा जाणु ॥६४॥

अन्यद् एव दर्शनं अस्ति नापि अन्यदेव अस्ति न ज्ञानं।
अन्यद् एव चरणं न अस्ति जीव मुक्त्वा आत्मानं जानीहि ॥६४॥

मिथ्यात्व रागादि समस्त विकल्पजालको त्यागकर परमात्मतत्त्वमें परमसमरसीभावके परिणमनसे आत्मा ही मोक्षमार्ग है। तात्पर्य यह है, कि बहिरंग द्रव्येन्द्रिय-संयमादिके पालनेसे अंतरंगमें शुद्धात्माके अनुभवरूप भावसंयमादिकके परिणमनसे उपादेयसुख जो अतीन्द्रियसुख उसके साधकपनेसे आत्मा ही उपादेय है ॥९३॥

आगे निज शुद्धात्मस्वरूपको छोड़कर निश्चयनयसे दूसरा कोई दर्शन ज्ञान चारित्र नहीं है, इस अभिप्रायको मनमें रखकर गाथा-सूत्र कहते हैं—

गाथा–९४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव [आत्मानं] आत्माको [मुक्तवा] छोड़कर [अन्यदपि] दूसरा कोई भी [दर्शनं] दर्शन [न एव] नहीं है, [अन्यदपि] अन्य कोई [ज्ञानं

અહીં, બહિરંગથી દ્રવ્યેન્દ્રિયના સંયમાદિના પ્રતિપાલનથી અભ્યંતરમાં શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ ભાવસંયમાદિરૂપે પરિણમન દ્વારા ઉપાદેય એવા સુખનો સાધક હોવાથી 'આત્મા' જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૯૩.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્માની સંવિત્તિ સિવાય નિશ્ચયનયથી અન્ય કોઈ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર નથી એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને સૂત્ર કહે છે :—

अण्णु जि दंसणु अत्थि ण वि अण्णु जि अत्थि ण णाणु अण्णु जि चरणु ण अत्थि **जिय अन्यदेव दर्शनं नास्ति अन्यदेव ज्ञानं नास्ति अन्यदेव चरणं नास्ति हे जीव। किं कृत्वा।** मेल्लिवि अप्पा जाणु **मुक्त्वा। कम्। आत्मानं जानीहीति। तथाहि यद्यपि षड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्ततत्त्वनवपदार्थाः साध्यसाधकभावेन निश्चयसम्यक्त्वहेतुत्वाद्व्यवहारेण सम्यक्त्वं भवति, तथापि निश्चयेन वीतरागपरमानन्दैकस्वभावः शुद्धात्मोपादेय इति रुचिरूपपरिणामपरिणतशुद्धात्मैव निश्चयसम्यक्त्वं भवति। यद्यपि निश्चयस्वसंवेदनज्ञानसाधकत्वात्तु व्यवहारेण शास्त्रज्ञानं भवति, तथापि निश्चयनयेन वीतरागस्वसंवेदनज्ञानपरिणतः शुद्धात्मैव निश्चयज्ञानं भवति। यद्यपि निश्चयचारित्रसाधकत्वान्मूलोत्तरगुणा व्यवहारेण चारित्रं भवति, तथापि शुद्धात्मानुभूतिरूपवीतरागचारित्रपरिणतः स्वशुद्धात्मैव निश्चयनयेन चारित्रं भवतीति।**

न अस्ति] ज्ञान नहीं है, [**अन्यद् एव चरणं नास्ति**] अन्य कोई चरित्र नहीं है, ऐसा [**जानीहि**] तू जान, अर्थात् आत्मा ही दर्शन ज्ञान चारित्र है, ऐसा संदेह रहित जानो।

भावार्थ :—यद्यपि छह द्रव्य, पाँच अस्तिकाय, सात तत्त्व, नौ पदार्थका श्रद्धान कार्य-कारणभावसे निश्चयसम्यक्त्वका कारण होनेसे व्यवहारसम्यक्त्व कहा जाता है, अर्थात् व्यवहार साधक है, निश्चय साध्य है, तो भी निश्चयनयकर एक वीतराग परमानंदस्वभाववाला शुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसा रुचिरूप परिणामसे परिणत हुआ शुद्धात्मा ही निश्चयसम्यक्त्व है, यद्यपि निश्चयस्वसंवेदनज्ञानका साधक होनेसे व्यवहारनयकर शास्त्रका ज्ञान भी ज्ञान है, तो भी निश्चयनयकर वीतरागस्वसंवेदनज्ञानरूप परिणत हुआ शुद्धात्मा ही निश्चयज्ञान है। यद्यपि निश्चयचारित्रके साधक होनेसे अट्ठाईस मूलगुण, चौरासी लाख उत्तरगुण, व्यवहारनयकर चारित्र कहे जाते हैं, तो भी शुद्धात्मानुभूतिरूप वीतराग-चारित्रको परिणत हुआ निज शुद्धात्मा ही

ભાવાર્થ :—જો કે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, અને નવ પદાર્થ સાધ્યસાધકભાવ વડે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વના હેતુ હોવાથી વ્યવહારનયથી સમ્યક્ત્વ છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી વીતરાગ પરમાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે , એવી રુચિરૂપ પરિણામે પરિણમેલો શુદ્ધ આત્મા જ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે; જો કે શાસ્ત્રજ્ઞાન નિશ્ચયસ્વસંવેદનજ્ઞાનનું સાધક હોવાથી વ્યવહારથી જ્ઞાન છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણમેલો શુદ્ધ આત્મા જ નિશ્ચયજ્ઞાન છે; જો કે વ્યવહારનયથી મૂળ -ઉત્તર ગુણો (અટ્ઠાવીસ મૂળ ગુણો, ચોરાસીલાખ ઉત્તર ગુણો) નિશ્ચયચારિત્રના સાધક હોવાથી ચારિત્ર છે તોપણ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ વીતરાગચારિત્રરૂપે પરિણમેલો સ્વશુદ્ધાત્મા જ ચારિત્ર છે.

[1]अत्रोक्तलक्षणेऽभेदरत्नत्रयपरिणतः परमात्मैवोपादेय इति भावार्थः ॥९४॥

अथ निश्चयेन वीतरागभावपरिणतः स्वशुद्धात्मैव निश्चयतीर्थः निश्चयगुरुर्निश्चयदेव इति कथयति—

९५) अण्णु जि तित्थु म जाहि जिय अण्णु जि गुरुउ म सेवि ।
अण्णु जि देउ म चिंति तुहुँ अप्पा विमलु मुएवि ॥९५॥

अन्यद् एव तीर्थं मा याहि जीव अन्यद् एव गुरुं मा सेवस्व ।
अन्यद् एव देवं मा चिन्तय त्वं आत्मानं विमलं मुक्त्वा ॥९५॥

अण्णु जि तित्थु म जाहि जिय अण्णु जि गुरुउ म सेवि अण्णु जि देउ म चिंति तुहुं **अन्यदेव तीर्थं मा गच्छ हे जीव अन्यदेव गुरुं मा सेवस्व अन्यदेव देवं मा चिन्तय त्वम्।**

निश्चयनयकर चारित्र है। तात्पर्य यह है कि अभेदरूप परिणत हुआ परमात्मा ही ध्यान करने योग्य है॥९४॥

आगे निश्चयनयकर वीतरागभावरूप परिणत हुआ निज शुद्धात्मा ही निश्चयतीर्थ, निश्चयगुरु, निश्चयदेव है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–९५

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव [**त्वं**] तू [**अन्यद् एव**] दूसरे [**तीर्थं**] तीर्थको [**मा याहि**] मत जावे, [**अन्यद् एव**] दूसरे [**गुरुं**] गुरुको [**मा सेवस्व**] मत सेवे, [**अन्यद् एव**] अन्य [**देवं**] देवको [**मा चिन्तय**] मत ध्यावे, [**आत्मानं विमलं**] रागादि मल रहित आत्माको [**मुक्तवा**] छोड़कर अर्थात् अपना आत्मा ही तीर्थ है, वहाँ रमण कर, आत्मा ही गुरु है, उसकी सेवा कर और आत्मा ही देव है उसीकी आराधना कर।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे मोक्षके स्थानक सम्मेदशिखर आदि व जिनप्रतिमा

અહીં, ઉક્ત લક્ષણવાળો અભેદરત્નત્રયરૂપે પરિણમેલો પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૪.

હવે, નિશ્ચયનયથી વીતરાગભાવરૂપે પરિણમેલો સ્વશુદ્ધાત્મા જ નિશ્ચયતીર્થ છે, નિશ્ચયગુરુ છે, નિશ્ચયદેવ છે એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જો કે વ્યવહારનયથી નિર્વાણસ્થાન, ચૈત્ય (જિન પ્રતિમા), ચૈત્યાલય

---

૧ अत्रोक्तलक्षणेऽ તેને બદલે अत्रोक्तलक्षणोऽ એમ હોવું જોઈએ.

किं कृत्वा। अप्पा विमलु मुएवि **मुक्त्वा त्यक्त्वा। कम्। आत्मानम्। कथंभूतम्। विमलं रागादिरहितमिति। तथाहि। यद्यपि व्यवहारनयेन निर्वाणस्थानचैत्यचैत्यालयादिकं तीर्थभूतपुरुषगुणस्मरणार्थं तीर्थं भवति, तथापि वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूपनिश्छिद्रपोतेन संसारसमुद्रतरणसमर्थत्वान्निश्चयनयेन स्वात्मतत्त्वमेव तीर्थं भवति [१]यदुपदेशात्पारंपर्येण परमात्मतत्त्वलाभो भवतीति। व्यवहारेण शिक्षादीक्षादायको यद्यपि गुरुर्भवति, तथापि निश्चयनयेन पञ्चेन्द्रियविषयप्रभृतिसमस्तविभावपरिणामपरित्यागकाले संसारविच्छित्तिकारणत्वात् स्वशुद्धात्मैव गुरुः। यद्यपि प्राथमिकापेक्षया सविकल्पापेक्षया चित्तस्थितिकरणार्थं तीर्थंकरपुण्यहेतुभूतं साध्यसाधकभावेन परंपरया निर्वाणकारणं च जिनप्रतिमादिकं व्यवहारेण देवो**

जिनमंदिर आदि तीर्थ हैं, क्योंकि वहाँसे गये महान् पुरुषोंके गुणोंकी याद होती है, तो भी वीतराग निर्विकल्पसमाधिरूप छेद रहित जहाजकर संसाररूपी समुद्रके तरनेको समर्थ जो निज आत्मतत्त्व है, वही निश्चयकर तीर्थ है, उसके उपदेश-परम्परासे परमात्मतत्त्वका लाभ होता है। यद्यपि व्यवहारनयकर दीक्षा शिक्षाका देनेवाला दिगंबर गुरु होता है, तो भी निश्चयनयकर विषय कषाय आदिक समस्त विभावपरिणामोंके त्यागनेके समय निज शुद्धात्मा ही गुरु है, उसीसे संसारकी निवृत्ति होती है। यद्यपि प्रथम अवस्थामें चित्तकी स्थिरताके लिये व्यवहारनयकर जिनप्रतिमादिक देव कहे जाते हैं, और वे परंपरासे निर्वाणके कारण हैं, तो भी निश्चयनयकर परम आराधने योग्य वीतराग निर्विकल्पपरमसमाधिके समय निज शुद्धात्मभाव ही देव हैं, अन्य नहीं। इसप्रकार निश्चय व्यवहारनयकर साध्य-साधक-भावसे तीर्थ गुरु देवका स्वरूप जानना चाहिये। निश्चयदेव, निश्चयगुरु, निश्चयतीर्थ निज आत्मा ही है, वही साधने योग्य है, और

(મંદિર) વગેરે તીર્થરૂપ પુરુષના ગુણના સ્મરણાર્થે તીર્થ છે તોપણ, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ છિદ્ર રહિત જહાજ વડે સંસારસમુદ્રને તરવાને સમર્થ હોવાથી નિશ્ચયનયથી સ્વઆત્મતત્ત્વ જ તીર્થ છે—કે જેના ઉપદેશથી પરંપરાએ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જો કે વ્યવહારનયથી શિક્ષા, દીક્ષાના દેનાર ગુરુ છે તોપણ, નિશ્ચયનયથી પંચેન્દ્રિયના વિષય (કષાય) આદિથી માંડીને સમસ્ત વિભાવપરિણામના ત્યાગ સમયે સંસારના નાશનું કારણ હોવાથી 'સ્વશુદ્ધાત્મા' જ ગુરુ છે.

જો કે પ્રાથમિક અપેક્ષાએ-સવિકલ્પ અપેક્ષાએ—ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે તીર્થંકરના પુણ્યના હેતુરૂપ અને સાધ્યસાધક ભાવથી પરંપરાએ નિર્વાણનું કારણ એવી જિનપ્રતિમાદિક વ્યવહારથી દેવ કહેવાય છે તોપણ, નિશ્ચયનયથી પરમ આરાધ્ય હોવાથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિયુક્ત પરમસમાધિકાળે 'સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવ' જ દેવ છે.

---

૧ પાઠાન્તર :—य=त

भण्यते, तथापि निश्चयनयेन परमाराध्यत्वाद्वीतरागनिर्विकल्पत्रिगुप्तिपरमसमाधिकाले स्वशुद्धात्मस्वभाव एव देव इति। एवं निश्चयव्यवहाराभ्यां साध्यसाधकभावेन तीर्थगुरुदेवतास्वरूपं ज्ञातव्यमिति भावार्थः ॥९५॥

अथ निश्चयेनात्मसंवित्तिरेव दर्शनमिति प्रतिपादयति—

९६) अप्पा दंसणु केवलु वि अण्णु सव्वु ववहारु।
एक्कु जि जोइय झाइयइ जो तइलोयहँ सारु ॥९६॥

आत्मा दर्शनं केवलोऽपि अन्यः सर्वः व्यवहारः।
एक एव योगिन् ध्यायते यः त्रैलोक्यस्य सारः ॥९६॥

अप्पा दंसणु केवलु वि **आत्मा दर्शनं सम्यक्त्वं भवति। कथंभूतोऽपि। केवलोऽपि।**

व्यवहारदेव जिनेन्द्र तथा उनकी प्रतिमा, व्यवहारगुरु महामुनिराज, व्यवहारतीर्थ सिद्धक्षेत्रादिक ये सब निश्चयके साधक हैं, इसलिये प्रथम अवस्थामें आराधने योग्य हैं। तथा निश्चयनयकर ये सब पदार्थ हैं, उनसे साक्षात् सिद्धि नहीं है, परम्परासे है। यहाँ श्रीपरमात्मप्रकाश अध्यात्म-ग्रंथमें निश्चयदेव गुरु तीर्थ अपना आत्मा ही है, उसे आराधनाकर अनंत सिद्ध हुए और होवेंगे, ऐसा सारांश हुआ ॥९५॥

आगे निश्चयनयकर आत्मस्वरूप ही सम्यग्दर्शन है—

गाथा–९६

अन्वयार्थ :—[**केवलः आत्मा अपि**] केवल (एक) आत्मा ही [**दर्शनं**] सम्यग्दर्शन है, [**अन्यः सर्वः व्यवहारः**] दूसरा सब व्यवहार है, इसलिये [**योगिन्**] हे योगी [**एक एव ध्यायते**] एक आत्मा ही ध्यान करने योग्य है, [**यः त्रैलोक्यस्य सारः**] जो कि तीन लोकमें सार है।

भावार्थ :—वीतराग चिदानंद अखंड स्वभाव, आत्मतत्त्वका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान

એ પ્રમાણે [1]સાધ્યસાધકભાવથી નિશ્ચય વ્યવહારનયથી તીર્થ, ગુરુ અને દેવનું સ્વરૂપ જાણવું, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૫.

હવે, નિશ્ચયથી આત્મસંવિત્તિ જ (આત્માનું સંવેદન જ) દર્શન (સમ્યક્ત્વ) છે, એમ કહે છે :—

---

૧ સાધ્યસાધકભાવનાં સ્પષ્ટીકરણ માટે શ્રીપંચાસ્તિકાય ગુજરાતી ગાથા ૧૬૬ થી ૧૭૨ સુધીની ફૂટનોટ જુઓ.

अण्णु सव्वु ववहारु **अन्यः शेषः सर्वोऽपि व्यवहारः। तेन कारणेन** एक्कु जि जोइय झाइयइ **हे योगिन्, एक एव ध्यायते। यः आत्मा कथंभूतः।** जो तइलोयहं सारु **यः परमात्मा त्रैलोक्यस्य सारभूत इति। तद्यथा। वीतरागचिदानन्दैकस्वभावात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धान-ज्ञानानुभूतिरूपाभेदरत्नत्रयलक्षणनिर्विकल्पत्रिगुप्तिसमाधिपरिणतो निश्चयनयेन स्वात्मैव सम्यक्त्वं अन्यः सर्वोऽपि व्यवहारस्तेन कारणेन स एव ध्यातव्य इति। अत्र यथा द्राक्षा-कर्पूरश्रीखण्डादिबहुद्रव्यैर्निष्पन्नमपि पानकमभेदविवक्षया कृत्वैकं भण्यते, तथा शुद्धा-त्मानुभूतिलक्षणैर्निश्चयसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैर्बहुभिः परिणतो अनेकोऽप्यात्मात्वभेदविवक्षया एकोऽपि भण्यत इति भावार्थः। तथा चोक्तं अभेदरत्नत्रयलक्षणम्—''दर्शनमात्म-विनिश्चितिरात्मपरिज्ञानमिष्यते बोधः। स्थितिरात्मन चारित्रं कुत एतेभ्यो भवति बन्धः॥''॥९६॥**

अनुभवरूप जो अभेदरत्नत्रय वही जिसका लक्षण है, तथा मनोगुप्ति आदि तीन गुप्तिरूप समाधिमें लीन निश्चयनयसे निज आत्मा ही निश्चयसम्यक्त्व है, अन्य सब व्यवहार है। इस कारण आत्मा ही ध्यावने योग्य है। जैसे दाख, कपूर, चन्दन इत्यादि बहुत द्रव्योंसे बनाया गया जो पीनेका रस यद्यपि अनेक रसरूप है, तो भी अभेदनयकर एक पानवस्तु कही जाती है, उसी तरह शुद्धात्मानुभूतिस्वरूप निश्चयसम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्रादि अनेक भावोंसे परिणत हुआ आत्मा अनेकरूप है, तो भी अभेदनयकी विवक्षासे आत्मा एक ही वस्तु है। यही अभेदरत्नत्रयका स्वरूप जैन सिद्धान्तोंमें हरएक जगह कहा है—''दर्शनमित्यादि'' इसका अर्थ ऐसा है, कि आत्माका निश्चय वह सम्यग्दर्शन है, आत्माका जानना वह सम्यग्ज्ञान है, और

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્અનુભૂતિરૂપ અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ અને નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિયુક્ત સમાધિમાં પરિણમેલો સ્વાત્મા જ સમ્યક્ત્વ છે, બાકીનો બધોય વ્યવહાર છે, તેથી તે જ (સ્વાત્મા જ) ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

અહીં જેવી રીતે દ્રાક્ષ, કપૂર, ચંદનાદિ અનેક દ્રવ્યોથી બનેલ પાનક અભેદ વિવક્ષાએ કરીને એક જ કહેવાય છે, તેવી રીતે શુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ નિશ્ચયસમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રાત્મક અનેક ભાવોરૂપે પરિણમેલો આત્મા અનેક હોવા છતાં અભેદવિવક્ષાથી એક જ કહેવાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. (શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કૃત પુરુષાર્થસિદ્ધ્યુપાય ગાથા ૨૧૬માં) અભેદરત્નત્રયનું સ્વરૂપ એ જ પ્રમાણે કહ્યું છે કે :—''दर्शनमात्मविनिश्चितिरात्मपरिज्ञानमिष्यते बोधः। स्थितिरात्मनि चारित्रं कुत एतेभ्यो भवति बंधः॥'' **અર્થ :—**આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવો તે સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન

अथ निर्मलमात्मानं ध्यायस्व येन ध्यातेनान्तर्मुहूर्तेनैव मोक्षपदं लभ्यत इति निरूपयति—

९७) अप्पा झायहि णिम्मलउ किं बहुएँ अण्णेण।
जो झायंतहँ परम-पउ लब्भइ एक्क-खणेण ॥९७॥

आत्मानं ध्यायस्व निर्मलं किं बहुना अन्येन।
यं ध्यायमानानां परमपदं लभ्यते एकक्षणेन ॥९७॥

अप्पा झायहि णिम्मलउ **आत्मानं ध्यायस्व। कथंभूतं निर्मलम्।** किं बहुएं अण्णेण **किं बहुनान्येन शुद्धात्मबहिर्भूतेन रागादिविकल्पजालमालाप्रपञ्चेन।** जो झायंतहं परमपउ

आत्मामें निश्चल होना वह सम्यक्‌चारित्र है, यह निश्चयरत्नत्रय साक्षात् मोक्षका कारण है, इनसे बंध कैसे हो सकता है ? कभी नहीं हो सकता ॥९६॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि निर्मल आत्माको ही ध्यावो, जिसके ध्यान करनेसे अंतर्मुहूर्तमें (तात्काल) मोक्षपदकी प्राप्ति हो—

गाथा–९७

अन्वयार्थ :—हे योगी तू [**निर्मलं आत्मानं**] निर्मल आत्माका ही [**ध्यायस्व**] ध्यान कर, [**अन्येन बहुना किं**] और बहुत पदार्थोंसे क्या। देश काल पदार्थ आत्मासे भिन्न हैं, उनसे कुछ प्रयोजन नहीं है, रागादि-विकल्पजालके समूहोंके प्रपंचसे क्या फायदा, एक निज स्वरूपको ध्यावो, [**यं**] जिस परमात्माके [**ध्यायमानानां**] ध्यान करनेवालोंको [**एकक्षणेन**] क्षणमात्रमें [**परमपदं**] मोक्षपद [**लभ्यते**] मिलता है।

भावार्थ :—सब शुभाशुभ संकल्प-विकल्प रहित निजशुद्ध आत्मस्वरूपके ध्यान करनेसे शीघ्र ही मोक्ष मिलता है, इसलिये वही हमेशा ध्यान करने योग्य है। ऐसा ही

થવું તે સમ્યગ્ચારિત્ર છે. જ્યારે આ ત્રણેય ગુણ આત્મસ્વરૂપ છે તો એનાથી કર્મોનો બંધ કેવી રીતે થઈ શકે? (અર્થાત્ થઈ શકતો નથી, તે નિશ્ચયરત્નત્રય સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે.) ૯૬.

હવે, કહે છે કે તું નિર્મળ આત્માનું ધ્યાન કર કે જેનું ધ્યાન કરવાથી તું અંતર્મુહૂર્તમાં જ મોક્ષપદ પામીશ :—

ભાવાર્થ :—સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરહિત સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વના ધ્યાનથી

लब्भइ **यं परमात्मानं ध्यायमानानां परमपदं लभ्यते। केन** [1]**कारणभूतेन।** एक्क–खणेण **एकक्षणेनान्तर्मुहूर्तेनापि। तथाहि। समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्परहितेन स्वशुद्धात्म-तत्त्वध्यानेनान्तर्मुहूर्तेन मोक्षो लभ्यते तेन कारणेन तदेव निरन्तरं ध्यातव्यमिति। तथा चोक्तं बृहदाराधनाशास्त्रे।** [2]**षोडशतीर्थंकराणां एकक्षणे तीर्थकरोत्पत्तिवासरे प्रथमे श्रामण्यबोधसिद्धिः अन्तर्मुहूर्तेन निर्वृत्ता। अत्राह शिष्यः। यद्यन्तर्मुहूर्तपरमात्मध्यानेन मोक्षो भवति तर्हि इदानीमस्माकं तद्ध्यानं कुर्वाणानां किं न भवति। परिहारमाह। यादृशं तेषां प्रथमसंहननसहितानां शुक्लध्यानं भवति तादृशमिदानीं नास्तीति। तथा चोक्तम्—''अत्रेदानीं निषेधन्ति शुक्लध्यानं जिनोत्तमाः। धर्मध्यानं पुनः प्राहुः श्रेणिभ्यां प्राग्विवर्तिनम्॥''। अत्र**

बृहदाराधना-शास्त्रमें कहा है। सोलह तीर्थंकरोंके एक ही समय तीर्थंकरोंके उत्पत्तिके दिन पहले चारित्र ज्ञानकी सिद्धि हुई, फिर अंतर्मुहूर्तमें मोक्ष हो गया। यहाँ पर शिष्य प्रश्न करता है कि यदि परमात्माके ध्यानसे अंतर्मुहूर्तमें मोक्ष होता है, तो इस समय ध्यान करनेवाले हम लोगोंको क्यों नहीं होता ? उसका समाधान इस तरह है—कि जैसा निर्विकल्प शुक्लध्यान वज्रवृषभनाराचसंहननवालोंको चौथे कालमें होता है, वैसा अब नहीं हो सकता। ऐसा ही दूसरे ग्रंथोंमें कहा है—''अत्रेत्यादि'' इसका अर्थ यह है, कि श्रीसर्वज्ञवीतरागदेव इस भरतक्षेत्रमें इस पंचमकालमें शुक्लध्यानका निषेध करते हैं, इस समय धर्मध्यान हो सकता है, शुक्लध्यान नहीं हो सकता। उपशमश्रेणी और क्षपकश्रेणी दोनों ही इस समय नहीं हैं, सातवाँ गुणस्थान

અન્તર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ મળે છે તેથી તે જ નિરંતર ધ્યાવવા યોગ્ય છે. [2]બૃહદારાધના શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—''षोडशतीर्थंकराणां एकक्षणे तीर्थकरोत्पत्तिवासरे प्रथमे श्रामण्यबोधसिद्धिः अन्तर्मुहूर्तेन निवृता। (**अर्थ** :—ઋષભનાથથી માંડીને શાંતિનાથ તીર્થંકર સુધી સોળ તીર્થંકરોને જે દિવસે દિવ્યધ્વનિની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તે પ્રથમ દિવસે બહુ મુનિઓને શ્રામણ્યબોધસિદ્ધિ (ચારિત્ર અને કેવળજ્ઞાનની સિદ્ધિ) એક ક્ષણે-અન્તર્મુહૂર્તમાં-થઈ).

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે–જો પરમાત્માના ધ્યાનથી અન્તર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ થાય છે તો અત્યારે તેનું ધ્યાન કરનારા અમને કેમ મોક્ષ થતો નથી?

તેનું સમાધાન :—પ્રથમ સંહનનવાળાને (વજ્રવૃષભનારાચસંહનનવાળા જીવોને) જેવું શુક્લધ્યાન થાય છે તેવું શુક્લધ્યાન અત્યારે થતું નથી, (શ્રી રામસેનકૃત તત્ત્વાનુશાસન ગાથા ૮૩માં) કહ્યું પણ છે કે ''अत्रेदानीं निषेधन्ति शुक्लध्यानं जिनोत्तमाः। धर्मध्यानं पुनः प्राहुः श्रेणिभ्यां प्राग्विवर्तिनाम्॥'' **अर्थ** :—સર્વજ્ઞવીતરાગજિનવરદેવે આ ભરતક્ષેત્રમાં અત્યારે (આ પંચમકાળમાં)

---

૧. પાઠાન્તર :—कारणभूतेन=करणभूतेन

૨. આ ગાથા સંસ્કૃત ટીકાવાળી ભગવતી આરાધનામાં પાન ૧૭૭૧, ગાથા ૨૨૨૮માં છે.

येन कारणेन परमात्मध्यानेनान्तर्मुहूर्तेन मोक्षो लभ्यते तेन कारणेन संसारस्थिति-च्छेदनार्थमिदानीमपि तदेव ध्यातव्यमिति भावार्थः ॥९७॥

अथ अस्य वीतरागमनसि शुद्धात्मभावना नास्ति तस्य शास्त्रपुराणतपश्चरणानि किं कुर्वन्तीति कथयति—

९८) अप्पा णिय–मणि णिम्मलउ णियमेँ वसइ ण जासु ।
सत्थ–पुराणइँ तव–चरणु मुक्खु वि करहिँ कि तासु ॥९८॥

आत्मा निजमनसि निर्मलः नियमेन वसति न यस्य ।
शास्त्रपुराणानि तपश्चरणं मोक्षं अपि कुर्वन्ति किं तस्य ॥९८॥

तक गुणस्थान है, ऊपरके गुणस्थान नहीं हैं। इस जगह तात्पर्य यह हैं कि जिस कारण परमात्माके ध्यानसे अंतर्मुहूर्तमें मोक्ष होता है, इसलिये संसारकी स्थिति घटानेके वास्ते अब भी धर्मध्यानका आराधन करना चाहिये, जिससे परम्परया मोक्ष भी मिल सकता है ॥९७॥

आगे ऐसा कहते हैं कि, जिसके राग रहित मनमें शुद्धात्माकी भावना नहीं है, उनके शास्त्र, पुराण, तपश्चरण क्या कर सकते हैं? अर्थात् कुछ भी नहीं कर सकते—

गाथा–९८

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिसके [**निजमनसि**] निज मनमें [**निर्मलः आत्मा**] निर्मल आत्मा [**नियमेन**] निश्चयसे [**न वसति**] नहीं रहता, [**तस्य**] उस जीवके [**शास्त्रपुराणानि**]

શુક્લધ્યાનનો નિષેધ કર્યો છે પણ તેમણે આ કાળમાં ધર્મધ્યાન કહ્યું છે, (ધર્મધ્યાન હોય એમ કહ્યું છે.) ઉપશમ અને ક્ષપકશ્રેણીથી નીચેના ગુણસ્થાનમાં વર્તતા જીવોને ધર્મધ્યાન હોઈ શકે છે તેવી ભગવાનની આજ્ઞા છે.

અહીં, જે કારણે પરમાત્માના ધ્યાનથી અન્તર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ મળે છે તે કારણે સંસારની સ્થિતિ છેદવા માટે અત્યારે પણ (આ પંચમકાળમાં પણ) તે જ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૭*.

હવે, કહે છે કે જેના રાગરહિત મનમાં શુદ્ધાત્મભાવના નથી તેને શાસ્ત્ર, પુરાણ, તપશ્ચરણાદિ શું કરે? તે કહે છે.

---

* આ ગાથા સંસ્કૃત ટીકાવાળી ભગવતી આરાધના આશ્વાસ ૭, ગાથા ૨૦૨૮ પાના ૧૭૭૨ની સંસ્કૃત ટીકામાં આધારરૂપે આપેલ છે.

अप्पा णियमणि णिम्मलउ णियमें वसइ ण जासु **आत्मा निजमनसि निर्मलो नियमेन वसति तिष्ठति न यस्य** सत्थपुराणइं तवचरणु मुक्खु वि करहिं किं तासु **शास्त्रपुराणानि तपश्चरणं च मोक्षमपि किं कुर्वन्ति तस्येति। तद्यथा। वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूपा यस्य शुद्धात्मभावना नास्ति तस्य शास्त्रपुराणतपश्चरणानि निरर्थकानि भवन्ति। तर्हि किं सर्वथा निष्फलानि। नैवम्। यदि वीतरागसम्यक्त्वरूपस्वशुद्धात्मोपादेयभावनासहितानि भवन्ति तदा मोक्षस्यैव बहिरङ्गसहकारिकारणानि भवन्ति तदभावे पुण्यबन्धकारणानि भवन्ति। मिथ्यात्वरागादिसहितानि पापबन्धकारणानि च विद्यानुवादसंज्ञितदशमपूर्वश्रुतं पठित्वा भर्गपुरुषादिवदिति भावार्थः ॥९८॥**

अथात्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति दर्शयति—

शास्त्रके पुराण [**तपश्चरणमपि**] तपस्या भी [**किं**] क्या [**मोक्षं**] मोक्षको [**कुर्वंति**] कर सकते हैं ? कभी नहीं कर सकते।

भावार्थ :—वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूप शुद्धभावना जिसके नहीं है, उसके शास्त्र, पुराण, तपश्चरणादि सब व्यर्थ हैं। यहाँ शिष्य प्रश्न करता है, कि क्या बिलकुल ही निरर्थक हैं। उसका समाधान ऐसा है, कि बिलकुल तो नहीं है, लेकिन वीतराग सम्यक्त्वरूप निज शुद्धात्माकी भावना सहित हो, तब तो मोक्षके ही बाह्य सहकारीकारण है, यदि वे वीतरागसम्यक्त्वके अभावरूप हों, तो पुण्यबंधके कारण हैं, और जो मिथ्यात्वरागादि सहित हों, तो पापबंधके कारण है, जैसे कि रुद्र वगैरह विद्यानुवादनामा दशवें पूर्व तक शास्त्र पढ़कर भ्रष्ट हो जाते हैं ॥९८॥

आगे जिन भव्यजीवोंने आत्माको जान लिया, उन्होंने सब जाना ऐसा दिखलाते हैं—

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શુદ્ધાત્મભાવના જેને નથી તેને શાસ્ત્ર, પુરાણ અને તપશ્ચરણ નિરર્થક છે.

પ્રશ્ન :—તો શું તેઓ સર્વથા (તદ્દન) નિષ્ફળ છે?

તેનું સમાધાન :—સર્વથા નહિ (તેઓ સર્વથા નિષ્ફળ નથી.) જો 'વીતરાગ-સમ્યક્ત્વરૂપ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, એવી ભાવના સહિત હોય તો તેઓ મોક્ષનાં બહિરંગ સહકારી કારણ છે, તેના અભાવમાં તેઓ પુણ્યબંધનાં કારણ છે. મિથ્યાત્વ, રાગાદિ સહિત હોય તો, તેઓ પાપબંધનાં કારણ છે, જેમ રુદ્રપુરુષને વિદ્યાનુવાદ નામના દશમા પૂર્વ સુધી શાસ્ત્ર ભણવા છતાં પાપબંધનાં કારણ થયાં હતાં. એ ભાવાર્થ છે. ૯૮.

હવે, આત્માને જાણતાં સર્વ જણાયું એમ દર્શાવે છે :—

९९) जोइय अप्पेँ जाणिएण जगु जाणियउ हवेइ ।
अप्पहँ केरइ भावडइ बिंबिउ जेण वसेइ ॥९९॥

योगिन् आत्मना ज्ञातेन जगत् ज्ञातं भवति ।
आत्मनः संबन्धिनिर्भावे बिम्बितं येन वसति ॥९९॥

जोइय अप्पे जाणिएण **हे योगिन् आत्मना ज्ञातेन। किं भवति।** जगु जाणियउ हवेइ **जगत्त्रिभुवनं ज्ञातं भवति। कस्मात्।** अप्पहं केरइ भावडइ बिंबिउ जेण वसेइ **आत्मनः संबन्धिनि भावे केवलज्ञानपर्याये बिम्बितं प्रतिबिम्बितं येन कारणेन वसति तिष्ठतीति। अयमर्थः। वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानेन परमात्मतत्त्वे ज्ञाते सति समस्तद्वादशाङ्गागमस्वरूपं ज्ञातं भवति। कस्मात्। यस्माद्राघवपाण्डवादयो महापुरुषा जिनदीक्षां गृहीत्वा द्वादशाङ्गं पठित्वा**

गाथा–९९

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी [**आत्मना ज्ञातेन**] एक अपने आत्माके जाननेसे [**जगत् ज्ञातं भवति**] यह तीन लोक जाना जाता है, [**येन**] क्योंकि [**आत्मनः संबन्धिनि भावे**] आत्माके भावरूप केवलज्ञानमें [**बिम्बितं**] यह लोक प्रतिबिम्बित हुआ [**वसति**] बस रहा हैं।

भावार्थ :—वीतराग निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानसे शुद्धात्मतत्त्वके जानने पर समस्त द्वादशांग शास्त्र जाना जाता है। क्योंकि जैसे रामचन्द्र, पांडव, भरत, सगर आदि महान् पुरुष भी जिनराजकी दीक्षा लेकर फिर द्वादशांगको पढ़कर द्वादशांग पढ़नेका फल निश्चयरत्नत्रय-स्वरूप जो शुद्धपरमात्मा उसके ध्यानमें लीन हुए तिष्ठे थे। इसलिये वीतरागस्वसंवेदनज्ञानकर अपने आत्माका जानना ही सार है, आत्माके जाननेसे सबका जानपना सफल होता है, इस कारण जिन्होंने अपनी आत्मा जानी उन्होंने सबको जाना। अथवा निर्विकल्पसमाधिसे उत्पन्न

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વડે પરમાત્મતત્ત્વ જાણતાં, સમસ્ત બાર અંગનું સ્વરૂપ જણાયું, કારણ કે (૧) જેથી રામ, પાંડવ આદિ મહાપુરુષો જિનદીક્ષા લઈને બાર અંગ ભણીને બાર અંગના અધ્યયનના ફળરૂપ, નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક પરમાત્મધ્યાનમાં લીન રહે છે તેથી વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વડે નિજ આત્માને જાણતાં સર્વ જણાયું છે. (૨) અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન પરમાનંદરૂપ સુખરસનો આસ્વાદ ઉત્પન્ન થતાં જ, પુરુષ એમ જાણે કે "મારું સ્વરૂપ અન્ય છે, દેહ-રાગાદિ પર છે" તેથી આત્માને જાણતાં, સર્વ જણાયું. (૩) અથવા કર્તારૂપ આત્મા કરણભૂત શ્રુતજ્ઞાનરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી સર્વ લોકાલોકને જાણે છે તેથી આત્માને જાણતાં સર્વ જણાયું. (૪) અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ વીતરાગ, નિર્વિકલ્પ

द्वादशाङ्गाध्ययनफलभूते निश्चयरत्नत्रयात्मके परमात्मध्याने तिष्ठन्ति तेन कारणेन वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेन निजात्मनि ज्ञाते सति सर्वं ज्ञातं भवतीति। अथवा निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नपरमानन्दसुखरसास्वादे जाते सति पुरुषो जानाति। किं जानाति। वेत्ति मम स्वरूपमन्यद्देहरागादिकं परमिति तेन कारणेनात्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवति। अथवा आत्मा कर्ता श्रुतज्ञानरूपेण व्याप्तिज्ञानेन करणभूतेन सर्वं लोकालोकं जानाति तेन कारणेनात्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति। अथवा वीतरागनिर्विकल्पत्रिगुप्तिसमाधिबलेन केवलज्ञानोत्पत्तिबीजभूतेन केवलज्ञाने जाते सति दर्पणे बिम्बवत् सर्वं लोकालोकस्वरूपं विज्ञायत इति हेतोरात्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति अत्रेदं व्याख्यानचतुष्टयं ज्ञात्वा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहत्यागं कृत्वा सर्वतात्पर्येण निजशुद्धात्मभावना कर्तव्येति तात्पर्यम्। तथा चोक्तं समयसारे—''जो पस्सइ अप्पाणं अबद्धपुट्ठं अणण्णमविसेसं। अपदेससुत्तमज्झं पस्सइ जिणसासणं सव्वं।।''।।९९।।

हुआ जो परमानंद सुखरस उसके आस्वाद होने पर ज्ञानी पुरुष ऐसा जानता है, कि मेरा स्वरूप जुदा है, और देह रागादिक मेरेसे दूसरे हैं, मेरे नहीं हैं, इसलिये आत्माके (अपने) जाननेसे सब भेद जाने जाते हैं, जिसने अपनेको जान लिया, उसने अपनेसे भिन्न सब पदार्थ जाने। अथवा आत्मा श्रुतज्ञानरूप व्याप्तिज्ञानसे सब लोकालोकको जानता है, इसलिये आत्माके जाननेसे सब जाना गया। अथवा वीतरागनिर्विकल्प परमसमाधिके बलसे केवलज्ञानको उत्पन्न (प्रगट) करके जैसे दर्पणमें घट पटादि पदार्थ झलकते हैं, उसी प्रकार ज्ञानरूपी दर्पणमें सब लोक-अलोक भासते हैं। इससे यह बात निश्चय हुई, कि आत्माके जाननेसे सब जाना जाता है। यहाँ पर सारांश यह हुआ, कि इन चारों व्याख्यानोंका रहस्य जानकर बाह्य अभ्यंतर सब परिग्रह छोड़कर सब तरहसे अपने शुद्धात्माकी भावना करनी चाहिये। ऐसा ही कथन समयसारमें श्रीकुंदकुंदाचार्यने किया है। ''जो पस्सइ'' इत्यादि—इसका अर्थ यह है, कि जो निकट-संसारी जीव स्वसंवेदन-ज्ञानकर अपने आत्माको अनुभवता, सम्यग्दृष्टिपनेसे अपनेको देखता है, वह सब जैनशासनको देखता है, ऐसा जिनसूत्रमें कहा है। कैसा वह आत्मा है ? रागादिक ज्ञानावरणादिकसे रहित है,

---

ત્રણગુપ્તિયુક્ત સમાધિના બળથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં, જેવી રીતે દર્પણમાં પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે તેવી રીતે સર્વલોકનું સ્વરૂપ જણાય છે. એ કારણે આત્માને જાણતાં, સર્વ જણાયું.

અહીં, આ ચાર પ્રકારનું વ્યાખ્યાન જાણીને, બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને, સર્વ તાત્પર્યથી નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવના કર્તવ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. શ્રી સમયસાર (ગાથા ૧૫)માં પણ કહ્યું છે કે ''जो पस्सइ अप्पाणं अबद्धपुट्ठं अणण्णमविसेसं। अपदेससुत्तमज्झं पस्सइ जिणसासणं सव्वं।। **अर्थ** :—જે પુરુષ આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત) દેખે છે તે સર્વ જિનશાસનને દેખે છે-કે જે જિનશાસન બાહ્ય દ્રવ્યશ્રુત તેમ જ

अथैतदेव समर्थयति—

१००) अप्प–सहावि परिट्ठियह एहउ होइ विसेसु।
दीसइ अप्प–सहावि लहु लोयालोउ असेसु ॥१००॥

आत्मस्वभावे प्रतिष्ठितानां एष भवति विशेषः।
दृश्यते आत्मस्वभावे लघु लोकालोकः अशेषः ॥१००॥

अप्पसहावि परिट्ठियहं **आत्मस्वभावे प्रतिष्ठितानां पुरुषाणां,** एहउ होइ विसेसु **एष प्रत्यक्षीभूतो विशेषो भवति। एष कः।** दीसइ अप्पसहावि लहु **दृश्यते परमात्मस्वभावे स्थितानां लघु शीघ्रम्। अथवा पाठान्तरं** 'दीसइ अप्पसहाउ लहु'। **दृश्यते, स कः,**

अन्यभाव जो नर नारकादि पर्याय उनसे रहित है, विशेष अर्थात् गुणस्थान मार्गणा जीवसमास इत्यादि सब भेदोंसे रहित है। ऐसे आत्माके स्वरूपको जो देखता है, जानता है, अनुभवता है, वह सब जिनशासनका मर्म जाननेवाला है॥९९॥

अब इसी बातका समर्थन (दृढ़) करते हैं—

गाथा–१००

अन्वयार्थ :—[**आत्मस्वभावे**] आत्माके स्वभावमें [**प्रतिष्ठितानां**] लीन हुए पुरुषोंके [**एष विशेषः भवति**] प्रत्यक्षमें जो यह विशेषता होती है, कि [**आत्मस्वभावे**] आत्मस्वभावमें उनको [**अशेषः लोकालोकः**] समस्त लोकालोक [**लघु**] शीघ्र ही [**दृश्यते**] दिख जाता है।

भावार्थ :—अथवा इस जगह ऐसा भी पाठांतर है, ''अप्पसहाव लहु'' इसका अर्थ

અભ્યંતર જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતવાળું છે. ૯૯.

હવે, આ વાતનું જ સમર્થન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં વિશેષપણે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલાં ચારેય વ્યાખ્યાન જાણવા, કારણ કે તે વ્યાખ્યાન પ્રમાણે વૃદ્ધ આચાર્યોની સાક્ષી પણ મળી આવે છે.

(કારણ કે તે વ્યાખ્યાનનો, વૃદ્ધ આચાર્યોના મતની સાથે પણ મેળ ખાય છે.) ૧૦૦.

હવે, આ જ અર્થને દૃષ્ટાંત દાર્ષ્ટાંતથી દૃઢ કરે છે :—

आत्मस्वभावः कर्मतापन्नो, लघु शीघ्रम्। न केवलमात्मस्वभावो दृश्यते लोयालोउ असेसु लोकालोकस्वरूपमप्यशेषं दृश्यत इति। अत्र विशेषेण पूर्वसूत्रोक्तमेव व्याख्यानचतुष्टयं ज्ञातव्यं यस्मात्तस्यैव वृद्धमतसंवादरूपत्वादिति भावार्थः ॥१००॥

अतोऽमुमेवार्थं दृष्टान्तद्रार्ष्टान्ताभ्यां समर्थयति—

१०१) अप्पु पयासइ अप्पु परु जिम अंबरि रवि–राउ।
जोइय एत्थु म भंति करि एहउ वत्थु-सहाउ ॥१०१॥

आत्मा प्रकाशयति आत्मानं परं यथा अम्बरे रविरागः।
योगिन् अत्र मा भ्रान्तिं कुरु एष वस्तुस्वभावः ॥१०१॥

अप्पु पयासइ **आत्मा कर्ता प्रकाशयति। कम्।** अप्पु परु **आत्मानं परं च। यथा कः किं प्रकाशयति।** जिमु अंवरि रविराउ **यथा येन प्रकारेण अम्बरे रविरागः।** जोइय एत्थु म भंति करि एहउ वत्थुसहाउ **हे योगिन् अत्र भ्रांतिं मा कार्षीः, एष वस्तुस्वभावः इति। तद्यथा।**

यह हैं, कि अपना स्वभाव शीघ्र दिख जाता है, और स्वभावके देखनेसे समस्त लोक भी दिखता है। यहाँ पर भी विशेष करके पूर्व सूत्रकथित चारों तरहका व्याख्यान जानना चाहिये, क्योंकि यही व्याख्यान बड़े-बड़े आचार्योंने माना है॥१००॥

आगे इसी अर्थको दृष्टातदार्ष्टान्तसे दृढ़ करते हैं—

गाथा–१०१

अन्वयार्थ :—[**यथा**] जैसे [**अंबरे**] आकाश में [**रविरागः**] सूर्यका प्रकाश अपनेको और परको प्रकाशित करता है, उसी तरह [**आत्मा**] आत्मा [**आत्मानं**] अपनेको [**परं**] पर पदार्थोंको [**प्रकाशयति**] प्रकाशता है, सो [**योगिन्**] हे योगी [**अत्र**] इसमें [**भ्रान्तिं मा कुरु**] भ्रम मत कर। [**एष वस्तुस्वभावः**] ऐसा ही वस्तुका स्वभाव है।

भावार्थ :—जैसे मेघ रहित आकाशमें सूर्यका प्रकाश अपनेको और परको प्रकाशता है, उसी प्रकार वीतरागनिर्विकल्प समाधिरूप कारणसमयसारमें लीन होकर मोहरूप मेघ-समूहका नाश करके यह आत्मा मुनि अवस्थामें वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकर अपनेको और परको

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે વાદળાં વિનાના (નિર્મળ) આકાશમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પોતાને અને પરને પ્રકાશે છે તેવી રીતે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ કારણસમયસારમાં સ્થિત થઈને,

यथानिर्मेघाकाशे रविरागो रविप्रकाशः, स्वं परं च प्रकाशयति तथा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूपे कारणसमयसारे स्थित्वा मोहमेघपटले विनष्टे सति परमात्मा छद्मस्थावस्थायां वीतरागभेदभावनाज्ञानेन स्वं परं च प्रकाशयतीत्येष पश्चादर्हदवस्थारूपकार्यसमयसाररूपेण परिणम्य केवलज्ञानेन स्वं परं च प्रकाशयतीत्येष आत्मवस्तुस्वभावः संदेहो नास्तीति। अत्र योऽसौ केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयव्यक्तिरूपः कार्यसमयसारः स एवोपादेय इत्यभिप्रायः ॥१०१॥

अथास्मिन्नेवार्थे पुनरपि व्यक्त्यर्थं दृष्टान्तमाह—

१०२) तारायणु जलि बिंबियउ णिम्मलि दीसइ जेम।
अप्पए णिम्मलि बिंबियउ लोयालोउ वि तेम ॥१०२॥

तारागणः जले बिम्बितः निर्मले दृश्यते यथा।
आत्मनि निर्मले बिम्बितं लोकालोकमपि तथा ॥१०२॥

कुछ प्रकाशित करता है, पीछे अरहंत अवस्थारूप कार्यसमयसार स्वरूप परिणमन करके केवलज्ञानसे निज और परको सब द्रव्य, क्षेत्र, काल, भावसे प्रकाशता है। यह आत्म-वस्तुका स्वभाव है, इसमें संदेह नहीं समझना। इस जगह ऐसा सारांश है, कि जो केवलज्ञान, केवलदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्यरूप, कार्यसमयसार है, वही आराधने योग्य है ॥१०१॥

गाथा–१०२

आगे इसी अर्थको फिर भी खुलासा करनेके लिये दृष्टान्त देकर कहते हैं—

अन्वयार्थ :—[**यथा**] जैसे [**तारागणः**] ताराओंका समूह [**निर्मले जले**] निर्मल जलमें [**बिम्बितः**] प्रतिबिम्बित हुआ [**दृश्यते**] प्रत्यक्ष दिखता है, [**तथा**] उसी तरह [**निर्मले आत्मनि**] मिथ्यात्व रागादि विकल्पोंसे रहित स्वच्छ आत्मामें [**लोकालोकं अपि**] समस्त लोक-अलोक भासते हैं।

મોહરૂપી મેઘપટલનો નાશ થતાં, પરમાત્મા છદ્મસ્થ-અવસ્થામાં વીતરાગ ભેદભાવનારૂપ જ્ઞાન વડે સ્વ અને પરને પ્રકાશે છે, પછી અર્હંત-અવસ્થારૂપ કાર્યસમયસારરૂપે પરિણમીને કેવળજ્ઞાનથી સ્વ અને પરને પ્રકાશે છે. એવો આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ છે એમાં સંદેહ નથી.

અહીં, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ જે કાર્યસમયસાર છે તે જ ઉપાદેય છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૧.

હવે, ફરી આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે દૃષ્ટાંત કહે છે :—

तारायणु जलि बिंबियउ **तारागणो जले बिम्बितः प्रतिफलितः। कथंभूते जले।** णिम्मलि दीसइ जेम **निर्मले दृश्यते यथा। दार्ष्टान्तमाह।** अप्पए णिम्मलि बिंबियउ लोयालोउ वि तेम **आत्मनि निर्मले मिथ्यात्वरागादिविकल्पजालरहिते** [1]**बिम्बितं लोकालोकमपि तथा दृश्यत इति। अत्र विशेषव्याख्यानं यदेव पूर्वदृष्टान्तसूत्रे व्याख्यानमत्रापि तदेव ज्ञातव्यम्। कस्मात्। अयमपि तस्य दृष्टान्तस्य दृढीकरणार्थमिति सूत्रतात्पर्यार्थः ॥१०२॥**

अथात्मा परश्च येनात्मना ज्ञानेन ज्ञायते तमात्मानं स्वसंवेदनज्ञानबलेन जानीहीति कथयति—

१०३) अप्पु वि परु वि वियाणइ जेँ अप्पेँ मुणिएण ।
सो णिय-अप्पा जाणि तुहुँ जोइय णाण-बलेण ॥१०३॥

आत्मापि परः अपि विज्ञायते येन आत्मना विज्ञातेन ।
तं निजात्मानं जानीहि त्वं योगिन् ज्ञानबलेन ॥१०३॥

भावार्थ :—इसका विशेष व्याख्यान जो पहले कहा था, वही यहाँ पर जानना अर्थात् जो सबका ज्ञाता द्रष्टा आत्मा है, वही उपादेय है। यह सूत्र भी पहले कथनको दृढ़ करनेवाला है ॥१०२॥

आगे जिस आत्माके जाननेसे निज और पर सब पदार्थ जाने जाते हैं, उसी आत्माको तू स्वसंवेदन ज्ञानके बलसे जान, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१०३

अन्वयार्थ :—[**येन आत्मना विज्ञातेन**] जिस आत्माको जाननेसे [**आत्मा अपि**] आप और [**परः अपि**] पर सब पदार्थ [**विज्ञायते**] जाने जाते हैं, [**तं निजात्मानं**] उस अपने आत्माको [**योगिन्**] हे योगी [**त्वं**] तू [**ज्ञानबलेन**] आत्मज्ञानके बलसे [**जानीहि**] जान।

ભાવાર્થ :—અહીં પૂર્વદ્રષ્ટાંતસૂત્રમાં જે વિશેષ વ્યાખ્યાન કહ્યું હતું તે જ વ્યાખ્યાન અહીં પણ જાણવું, કારણ કે આ સૂત્ર પણ તે દ્રષ્ટાંતને દ્રઢ કરવા અર્થે છે એવો સૂત્રનો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૦૨.

હવે, જે આત્માને જાણતાં સ્વ અને પર જણાય છે તે આત્માને તું સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનના બળ વડે જાણ, એમ કહે છે :—

---

૧. પાઠાન્તરઃ—बिम्बितं = बिम्बितं प्रतिबिंबितं

अप्पु वि परु वि वियाणियइ जें अप्पें मुणिएण **आत्मापि परोऽपि विज्ञायते येन आत्मना विज्ञातेन** सो णिय अप्पा जाणि तुहुं **तं निजात्मानं जानीहि त्वम्।** जोइय णाणबलेण **हे योगिन्, केन कृत्वा जानीहि। ज्ञानबलेनेति। अयमत्रार्थः। वीतरागसदानन्दैकस्वभावेन येनात्मना ज्ञातेन स्वात्मा परोऽपि ज्ञायते तमात्मानं वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानभावना-समुत्पन्नपरमानन्दसुखरसास्वादेन जानीहि तन्मयो भूत्वा सम्यगनुभवेति भावार्थः ॥१०३॥**

अतः कारणात् ज्ञानं पृच्छति—

१०४) णाणु पयासहि परमु महु किं अण्णेँ बहुएण।
जेण णियप्पा जाणियइ सामिय एक्क-खणेण ॥१०४॥

ज्ञानं प्रकाशय परमं मम किं अन्येन बहुना।
येन निजात्मा ज्ञायते स्वामिन् एकक्षणेन ॥१०४॥

भावार्थ :—यहाँ पर यह है, कि रागादि विकल्प-जालसे रहित सदा आनंद स्वभाव जो निज आत्मा उसके जाननेसे निज और पर सब जाने जाते हैं, इसलिये हे योगी, हे ध्यानी, तू उस आत्माको वीतराग निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानकी भावनासे उत्पन्न परमानंद सुखरसके आस्वादसे जान, अर्थात् तन्मयी होकर अनुभव कर। स्वसंवेदन ज्ञान (आपकर अपनेके अनुभव करना) ही सार है। ऐसा उपदेश श्री योगीन्द्रदेवने प्रभाकरभट्टको दिया ॥१०३॥

अब प्रभाकरभट्ट महान् विनयसे ज्ञानका स्वरूप पूछता है—

गाथा–१०४

अन्वयार्थ :—[**स्वामिन्**] हे भगवान् [**येन ज्ञानेन**] जिस ज्ञानसे [**एकक्षणेन**] क्षणभरमें [**निजात्मा**] अपनी आत्मा [**ज्ञायते**] जानी जाती है, वह [**परमं ज्ञानं**] परम ज्ञान [**मम**] मेरे [**प्रकाशय**] प्रकाशित करो, [**अन्येन बहुना**] और बहुत विकल्प-जालोंसे [**किं**] क्या फायदा ? कुछ भी नहीं।

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા જે આત્માને જાણતાં, સ્વાત્મા અને પર પણ જણાય છે તે આત્માને વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદરૂપ સુખરસના આસ્વાદ વડે તું જાણ-તન્મય થઈને સમ્યગ્ અનુભવ એ ભાવાર્થ છે. ૧૦૩.

એ કારણે પ્રભાકરભટ્ટ (મહાવિનયથી) જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પૂછે છે :—

णाणु पयासहि **परमु महु ज्ञानं प्रकाशय परमं मम।** किं अण्णे बहुएण **किमन्येन ज्ञानरहितेन बहुना।** जेण णियप्पा जाणियइ **येन ज्ञानेन निजात्मा ज्ञायते,** सामिय एक्कखणेण **हे स्वामिन् नियतकालेनैकक्षणेनेति। तथाहि। प्रभाकरभट्टः पृच्छति। किं पृच्छति। हे भगवन् येन वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेन क्षणमात्रेणैव शुद्धबुद्धैकस्वभावो निजात्मा ज्ञायते तदेव ज्ञानं कथय किमन्येन रागादिप्रवर्धकेन विकल्पजालेनेति। अत्र येनैव ज्ञानेन मिथ्यात्वरागादि-विकल्परहितेन निजशुद्धात्मसंवित्तिरूपेणान्तर्मुहूर्तेनैव परमात्मस्वरूपं ज्ञायते तदेवोपादेयमिति तात्पर्यार्थः ॥१०४॥**

अत उर्ध्वं सूत्रचतुष्टयेन ज्ञानस्वरूपं प्रकाशयति—

१०५) अप्पा णाणु मुणेहि तुहुँ जो जाणइ अप्पाणु।
जीव–पएसहिँ तित्तिडउ णाणेँ गयण–पवाणु ॥१०५॥

आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वं यः जानाति आत्मानम्।
जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं ज्ञानेन गगनप्रमाणम् ॥१०५॥

भावार्थ :—प्रभाकर भट्ट श्रीयोगीन्द्रदेवसे पूछता है, कि हे स्वामी जिस वीतरागस्वसंवेदनकर ज्ञानकर क्षणमात्रमें शुद्ध, बुद्ध स्वभाव अपनी आत्मा जानी जाती है, वह ज्ञान मुझको प्रकाशित करो, दूसरे विकल्प-जालोंसे कुछ फायदा नहीं है, क्योंकि ये रागादिक विभावोंके बढ़ानेवाले हैं। सारांश यह है कि मिथ्यात्व रागादि विकल्पोंसे रहित तथा निज शुद्ध आत्मानुभवरूप जिस ज्ञानसे अंतर्मुहूर्तमें ही परमात्माका स्वरूप जाना जाता है, वही ज्ञान उपादेय है। ऐसी प्रार्थना शिष्यने श्रीगुरुसे की॥१०४॥

आगे श्रीगुरु चार दोहा-सूत्रोंसे ज्ञानका स्वरूप प्रकाशते हैं—श्रीगुरु कहते हैं, कि—

गाथा–१०५

हे प्रभाकर भट्ट, [**त्वं**] तू [**आत्मानं**] आत्माको ही [**ज्ञानं**] ज्ञान [**मन्यस्व**] जान,

---

ભાવાર્થ :—પ્રભાકરભટ્ટ શ્રીયોગીન્દ્રદેવને પૂછે છે કે હે ભગવાન! વીતરાગ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી ક્ષણમાત્રમાં જ શુદ્ધ, બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો નિજ આત્મા જણાય છે તે જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો, અન્ય રાગાદિવર્ધક વિકલ્પજાળથી શું પ્રયોજન છે?

અહીં મિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પથી રહિત, નિજશુદ્ધઆત્માની સંવિત્તિરૂપ જે જ્ઞાન વડે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જણાય છે તે જ જ્ઞાન ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૦૪.

ત્યાર પછી ચાર ગાથા સૂત્રોથી શ્રી ગુરુ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

अप्पा णाणु मुणेहि तुहुं **प्रभाकरभट्ट आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वम्। यः किं करोति।** जो जाणइ अप्पाणु **यः कर्ता जानाति। कम्। आत्मानम्। किंविशिष्टम्।** जीवपएसहिं तित्तिडउ **जीवप्रदेशैस्तावन्मात्रं लोकमात्रप्रदेशम्। अथवा पाठान्तरम्।** 'जीवपएसहिं देहसमु' **तस्यार्थो निश्चयेन लोकमात्रप्रदेशोऽपि व्यवहारेणैव संहारविस्तारधर्मत्वाद्देहमात्रः। पुनरपि कथंभूतम् आत्मानं** णाणें गयणपवाणु **ज्ञानेन कृत्वा व्यवहारेण गगनमात्रं जानीहीति। तद्यथा। निश्चयनयेन मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलज्ञानपञ्चकादभिन्नं व्यवहारेण ज्ञानापेक्षया रूपावलोकनविषये दृष्टिवल्लोकालोकव्यापकं निश्चयेन लोकमात्रासंख्येयप्रदेशमपि व्यवहारेण स्वदेहमात्रं तमित्थंभूतमात्मानम् आहारभयमैथुनपरिग्रहसंज्ञास्वरूपप्रभृतिसमस्तविकल्पकल्लोलजालं**

[**यः**] जो ज्ञानरूप आत्मा [**आत्मानम्**] अपनेको [**जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं**] अपने प्रदेशोंसे लोक-प्रमाण [**ज्ञानेन गगनप्रमाणम्**] ज्ञानसे व्यवहारनयकर आकाश-प्रमाण [**जानाति**] जानता है।

भावार्थ :—निश्चयनयकर मति श्रुत अवधि मनःपर्यय केवल इन पाँच ज्ञानोंसे अभिन्न तथा व्यवहारनयसे ज्ञानकी अपेक्षारूप देखनेमें नेत्रोंकी तरह लोक-अलोकमें व्यापक है। अर्थात् जैसे आँख रूपी पदार्थोंको देखती हैं, परंतु उन स्वरूप नहीं होती, वैसे ही आत्मा यद्यपि लोक-अलोकको जानता है, देखता है, तो भी उन स्वरूप नहीं होता, अपने स्वरूप ही रहता है, ज्ञानकर ज्ञेय प्रमाण है, यद्यपि निश्चयसे प्रदेशोंकर लोक-प्रमाण है, असंख्यात प्रदेशी है, तो भी व्यवहारनयकर अपने देह-प्रमाण है, ऐसे आत्माको जो पुरुष आहार, भय, मैथुन परिग्रहरूप चार वांछाओं स्वरूप आदि समस्त विकल्पकी तरंगोंको छोड़कर जानता है, वही पुरुष ज्ञानसे अभिन्न होनेसे ज्ञान कहा जाता है। आत्मा और ज्ञानमें भेद नहीं है, आत्मा ही ज्ञान है। यहाँ सारांश यह है, कि निश्चयनयकरके पाँच प्रकारके ज्ञानोंसे अभिन्न अपने आत्माको जो ध्यानी

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી (આત્મા) મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાનથી અભિન્ન છે. જેવી રીતે આંખ રૂપ દેખવાના વિષયમાં એક પ્રકારે (વ્યવહારનયથી) વ્યાપક કહેવાય છે તેવી રીતે, વ્યવહારનયથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ લોકાલોક વ્યાપક છે, નિશ્ચયથી લોક જેટલો અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, વ્યવહારથી સ્વદેહપ્રમાણ છે—આવા આત્માને આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહસંજ્ઞાસ્વરૂપથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને જે જાણે છે તે પુરુષ જ જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે.

અહીં, નિશ્ચયનયથી આ જ પાંચ જ્ઞાનથી અભિન્ન આત્માને જે ધ્યાતા જાણે છે તેને જ ઉપાદેય જાણો, એવો ભાવાર્થ છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૦૪માં) કહ્યું પણ છે કે

त्यक्त्वा जानाति यः स पुरुष ज्ञानादभिन्नत्वाज् ज्ञानं भण्यत इति। अत्रायमेव निश्चयनयेन पञ्चज्ञानादभिन्नमात्मानं जानात्यसौ ध्याता तमेवोपादेयं जानीहीति भावार्थः। तथा चोक्तम्— ''आभिणिबोहिय सुदोधिमणकेवल च तं होदि एगमेव पदं। सो एसो परमट्ठो जं लहिदुं णिव्वुदिं गादि॥''॥१०५॥

१०६) अप्पहँ जे वि विभिण्ण वढ ते वि हवंति ण णाणु ।
ते तुहुँ तिण्णि वि परिहरिवि णियमिँ अप्पु वियाणु ॥१०६॥

आत्मनः ये अपि विभिन्नाः वत्स तेऽपि भवन्ति न ज्ञानम् ।
तान् त्वं त्रीण्यपि परिहृत्य नियमेन आत्मानं विजानीहि ॥१०६॥

अप्पहँ जे वि विभिण्ण वढ **आत्मनः सकाशाद्येऽपि भिन्नाः वत्स** ते वि हवंति

जानता है, उसी आत्माको तू उपादेय जान। ऐसा ही सिद्धांतोंमें हरएक जगह कहा है— ''आभिणि'' इत्यादि। इसका अर्थ यह है, कि मति श्रुत अवधि मनःपर्यय केवलज्ञान ये पाँच प्रकारके सम्यग्ज्ञान एक आत्माके ही स्वरूप हैं, आत्माके बिना ये ज्ञान नहीं हो सकते, वह आत्मा ही परम अर्थ है, जिसको पाकर वह जीव निर्वाणको पाता है॥१०५॥

आगे परभावका निषेध करते हैं—

गाथा–१०६

अन्वयार्थ :—[**वत्स**] हे शिष्य, [**आत्मनः**] आत्मा से [**ये अपि भिन्नाः**] जो जुदे भाव हैं, [**तेऽपि**] वे भी [**ज्ञानम् न भवंति**] ज्ञान नहीं हैं, वे सब भाव ज्ञानसे रहित जड़रूप हैं, [**तान्**] उन [**त्रीणि अपि**] धर्म, अर्थ, कामरूप तीनों भावोंको [**परिहृत्य**] छोड़कर [**नियमेन**] निश्चयसे [**आत्मानं**] आत्माको [**त्वं**] तू [**विजानीहि**] जान।

भावार्थ :—हे प्रभाकर भट्ट, मुनिरूप धर्म, अर्थरूप संसार के प्रयोजन, काम

''आभिणिबोहिय सुदोधिमणकेवलं च तं होदि एक्कमेव पदं। सो एसो परमट्ठो जं लहिदुं णिव्वुदिं जादि॥ **અર્થ :—**મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—તે એક જ પદ છે [કારણ કે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો જ્ઞાન જ છે; તે આ પરમાર્થ છે (શુદ્ધનયના વિષયભૂત જ્ઞાનસામાન્ય જ આ પરમાર્થ છે-) કે જેને પામીને આત્મા નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે.] ૧૦૫. હવે પરભાવનો નિષેધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી સકળ-વિશદ-એક-જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાર્થ-પદાર્થથી ભિન્ન એવા

ण णाणु **तेऽपि भवन्ति न ज्ञानं, तेन कारणेन** तुहुं तिण्णि वि परिहरिवि **तान् कर्मतापन्नान् तत्र हे प्रभाकरभट्ट त्रीण्यपि परिहृत्य। पश्चात्किं कुरु।** णियमिं अप्पु वियाणु **निश्चयेनात्मानं विजानीहीति। तद्यथा। सकलविशदैकज्ञानस्वरूपात् परमात्मपदार्थात् निश्चयनयेन भिन्नान् त्रीण्यपि धर्मार्थकामान् त्यक्त्वा वीतरागस्वसंवेदनलक्षणे शुद्धात्मानुभूतिज्ञाने स्थित्वात्मानं जानीहीति भावार्थः ॥१०६॥**

अथ

१०७) अप्पा णाणहँ गम्मु पर णाणु वियाणइ जेण।
तिण्णि वि मिल्लिवि जाणि तुहुँ अप्पा णाणेँ तेण ॥१०७॥

आत्मा ज्ञानस्य गम्यः परः ज्ञानं विजानाति येन।
त्रीण्यपि मुक्त्वा जानीहि त्वं आत्मानं ज्ञानेन तेन ॥१०७॥

अप्पा णाणहं गम्मु पर **आत्मा ज्ञानस्य गम्यो विषयः परः। कोऽर्थः। नियमेन।**

(विषयाभिलाष) ये तीनों ही आत्मासे भिन्न हैं, ज्ञानरूप नहीं हैं। निश्चयनय करके सब तरफसे निर्मल केवलज्ञानस्वरूप परमात्मपदार्थसे भिन्न तीनों ही धर्म, अर्थ, काम, पुरुषार्थोंको छोड़कर वीतरागस्वसंवेदनस्वरूप शुद्धात्मानुरूपज्ञानमें रहकर आत्माको जान ॥१०६॥

आगे आत्माका स्वरूप दिखलाते हैं—

गाथा–१०७

अन्वयार्थ :—[**आत्मा**] आत्मा [**परं**] नियमसे [**ज्ञानस्य**] ज्ञानके [**गम्यः**] गोचर है, [**येन**] क्योंकि [**ज्ञानं**] ज्ञान ही [**विजानाति**] आत्माको जानता है, [**तेन**] इसलिये [**त्वं**] हे प्रभाकर भट्ट तू [**त्रीणि अपि मुक्तवा**] धर्म, अर्थ, काम इन तीनों ही भावोंको छोड़कर [**ज्ञानेन**] ज्ञानसे [**आत्मानं**] निज आत्माको [**जानीहि**] जान।

भावार्थ :—निज शुद्धात्मा ज्ञानके ही गोचर (जानने योग्य) है, क्योंकि मतिज्ञानादि

ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેય પુરુષાર્થને છોડીને વીતરાગ સ્વસંવેદન જેનું સ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાનમાં સ્થિત થઈને આત્માને જાણ, એ ભાવાર્થ છે. ૧૦૬.

હવે, આત્માનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજ શુદ્ધાત્મા જ્ઞાનને જ ગમ્ય છે, કારણ કે મતિજ્ઞાનાદિ પાંચ ભેદો રહિત

कस्मात्। णाणु वियाणइ जेण **ज्ञानं कर्तृ विजानात्यात्मानं येन कारणेन अतः कारणात्** तिण्णि वि मिल्लिवि जाणि तुहुं **त्रीण्यपि मुक्त्वा जानीहि त्वं हे प्रभाकरभट्ट,** अप्पा णाणें तेण। **कं जानीहि। आत्मानम्। केन। ज्ञानेन तेन कारणेनेति। तथाहि। निजशुद्धात्मा ज्ञानस्यैव गम्यः। कस्मादिति चेत्। मतिज्ञानादिकपञ्चविकल्परहितं यत्परमपदं परमात्मशब्दवाच्यं साक्षान्मोक्षकारणं तद्रूपो योऽसौ परमात्मा तमात्मानं वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानगुणेन विना दुर्धरानुष्ठानं कुर्वाणाअपि बहवोऽपि न लभन्ते यतः कारणात्। तथा चोक्तं समयसारे—''णाणगुणेण विहीणा एयं तु पयं बहू वि ण लहंते। तं गिण्ह णियदमेदं जदि इच्छसि दुक्खपरिमोक्खं॥''। अत्र धर्मार्थकामादिसर्वपरद्रव्येच्छां योऽसौ मुञ्चति स्वशुद्धात्मसुखामृते तृप्तो भवति स एव निःपरिग्रहो भण्यते स एवात्मानं जानातीति भावार्थः। उक्तं च—''अपरिग्गहो अणिच्छो**

पाँच भेदों रहित जो परमात्म शब्दका अर्थ परमपद है वही साक्षात् मोक्षका कारण है, उस स्वरूप परमात्माको वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदन ज्ञानके बिना दुर्धर तपके करनेवाले भी बहुतसे प्राणी नहीं पाते। इसलिये ज्ञानसे ही अपना स्वरूप अनुभव कर। ऐसा ही कथन श्रीकुंदकुंदाचार्यने समयसारजीमें किया है ''णाणगुणेहिं'' इत्यादि। इसका अर्थ यह है, कि सम्यग्ज्ञाननामा निज गुणसे रहित पुरुष इस ब्रह्मपदको बहुत कष्ट करके भी नहीं पाते, अर्थात् जो महान दुर्धर तप करो तो भी नहीं मिलता। इसलिये जो तू दुःखसे छूटना चाहता है, सिद्धपदकी इच्छा रखता है, तो आत्मज्ञानकर निजपदको प्राप्त कर। यहाँ सारांश यह है कि, जो धर्म-अर्थ-कामादि सब परद्रव्यकी इच्छाको छोड़ता है, वही निज शुद्धात्मसुखरूप अमृतमें तृप्त हुआ सिद्धांतमें परिग्रह रहित कहा जाता है, और निर्ग्रंथ कहा जाता है, और वही अपने आत्माको जानता है। ऐसा ही समयसारमें कहा है ''अपरिग्गहो'' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा

'પરમાત્મ' શબ્દથી વાચ્ય જે પરમપદ સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે, તદ્રૂપ જે પરમાત્મા છે તે આત્માને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનગુણ વિના દુર્ધર અનુષ્ઠાન કરવા છતાં પણ ઘણા પુરુષો પામતા નથી. શ્રી સમયસાર (ગાથા ૨૦૫)માં કહ્યું પણ છે કે

''**णाणगुणेण विहीणा एयं तु पयं बहू वि ण लहंते। तं गिण्ह णियदमेदं जदि इच्छसि कम्मपरिमोक्खं॥** [**અર્થ** :—જ્ઞાનગુણથી રહિત ઘણાય લોકો (ઘણા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં) આ જ્ઞાનસ્વરૂપ પદને પામતા નથી; માટે હે ભવ્ય! જો તું કર્મથી સર્વથા મુક્ત થવા ઇચ્છતો હો તો આ નિયત એવા આને (જ્ઞાનને) ગ્રહણ કર.]

અહીં ધર્મ, અર્થ, કામાદિ સર્વ પરદ્રવ્યની ઇચ્છાને જે છોડે છે અને સ્વશુદ્ધાત્મસુખામૃતમાં તૃપ્ત થાય છે તે જ નિઃપરિગ્રહી કહેવામાં આવે છે, તે જ પોતાના આત્માને જાણે છે, એવો ભાવાર્થ છે. (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૧૦માં) કહ્યું પણ છે કે—''**अपरिग्गहो अणिच्छो भणिदो णाणि**

भणिदो णाणी य णिच्छदे धम्मं। अपरिग्गहो दु धम्मस्स जाणगो तेण सो होदि।।''।।१०७।।

अथ—

१०८) णाणिय णाणिउ णाणिएण णाणिउँ जा ण मुणेहि ।
ता अण्णाणिं णाणमउँ किं पर बंभु लहेहि ।।१०८।।

ज्ञानिन् ज्ञानी ज्ञानिना ज्ञानिनं यावत् न मन्यस्व ।
तावद् अज्ञानेन ज्ञानमयं किं परं ब्रह्म लभसे ।।१०८।।

णाणिय हे **ज्ञानिन्** णाणिउ **ज्ञानी निजात्मा** णाणिएण **ज्ञानिना निजात्मना करणभूतेन।**

है, कि निज सिद्धांतमें परिग्रह रहित और इच्छा रहित ज्ञानी कहा गया है, जो धर्मको भी नहीं चाहता है, अर्थात् जिसके व्यवहारधर्मकी भी कामना नहीं है, उसके अर्थ तथा कामकी इच्छा कहाँसे होवे ? वह आत्मज्ञानी सब अभिलाषाओंसे रहित है, जिसके धर्मका भी परिग्रह नहीं है, तो अन्य परिग्रह कहाँसे हो ? इसलिये वह ज्ञानी परिग्रही नहीं है, केवल निजस्वरूपका जाननेवाला ही होता है।।१०७।।

आगे ज्ञानसे ही परब्रह्मकी प्राप्ति होती है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१०८

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानिन्**] हे ज्ञानी [**ज्ञानी**] ज्ञानवान् अपना आत्मा [**ज्ञानिना**] सम्यग्ज्ञान करके [**ज्ञानिनं**] ज्ञान लक्षणवाले आत्माको [**यावत्**] जब तक [**न**] नहीं [**जानासि**] जानता, [**तावद्**] तब तक [**अज्ञानेन**] अज्ञानी होनेसे [**ज्ञानमयं**] ज्ञानमय [**परं ब्रह्म**] अपने स्वरूपको [**किं लभसे**] क्या पा सकता है ? कभी नहीं पा सकता। जो कोई आत्माको पाता है, तो ज्ञानसे ही पा सकता है।

भावार्थ :—जब तक यह जीव अपनेको आपकर अपनी प्राप्तिके लिये आपसे अपनेमें

य णिच्छदे धम्मं। अपरिग्गहो दु धम्मस्स जाणगो तेण सो होदि।। [**અર્થ :—**અનિચ્છકને અપરિગ્રહી કહ્યો છે અને જ્ઞાની ધર્મને (પુણ્યને) ઇચ્છતો નથી, તેથી તે ધર્મનો પરિગ્રહી નથી, (ધર્મનો) જ્ઞાયક જ છે.] ૧૦૭.

હવે, જ્ઞાનથી જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી કર્તારૂપ આત્મા કર્મરૂપ આત્માને, કરણરૂપ આત્મા વડે,

कथंभूतो निजात्मा। णाणिउ **ज्ञानी ज्ञानलक्षणः तमित्थंभूतमात्मानं** जा ण मुणेहि **यावत्कालं न जानासि** ता अण्णाणिं णाणमउं **तावत्कालमज्ञानेन मिथ्यात्वरागादिविकल्पजालेन ज्ञानमयम्।** किं पर बंभु लहेहि **किं परमुत्कृष्टं ब्रह्मस्वभावं लभसे किं तु नैवेति। तद्यथा। यावत्कालमात्मा कर्ता आत्मानं कर्मतापन्नम् आत्मना करणभूतेन आत्मने निमित्तं आत्मनः सकाशात् आत्मनि स्थितं समस्तरागादिविकल्पजालं मुक्त्वा न जानासि तावत्कालं परमब्रह्मशब्दवाच्यं निर्दोषिपरमात्मानं किं लभसे नैवेति भावार्थः ॥१०८॥ इति सूत्रचतुष्टयेनान्तरस्थले ज्ञानव्याख्यानं गतम्।**

अथानन्तरं सूत्रचतुष्टयेनान्तरस्थले परलोकशब्दव्युत्पत्त्या परलोकशब्दवाच्यं परमात्मानं कथयति—

१०९) जोइज्जइ तिं बंभु परु जाणिज्जइ तिं सोइ।
बंभु मुणेविणु जेण लहु गम्मिज्जइ परलोइ ॥१०९॥

दृश्यते तेन ब्रह्मा परः ज्ञायते तेन स एव।
ब्रह्म मत्वा येन लघु गम्यते परलोके ॥१०९॥

तिष्ठता नहीं जान ले, तब तक निर्दोष शुद्ध परमात्मा सिद्धपरमेष्ठीको क्या पा सकता है ? कभी नहीं पा सकता। जो आत्माको जानता है, वही परमात्माको जानता है ॥१०८॥

इसप्रकार प्रथम महास्थलमें चार दोहोंमें अंतरस्थलमें ज्ञानका व्याख्यान किया। आगे चार सूत्रोंमें अंतरस्थलमें परलोक शब्दकी व्युत्पत्तिकर परलोक शब्दसे परमात्माको ही कहते हैं—

गाथा–१०९

अन्वयार्थ :—[तेन] उस कारणसे उसी पुरुषसे [परः ब्रह्मा] शुद्धात्मा नियमसे

આત્માને માટે, આત્માથી, આત્મામાં સ્થિત થઈને સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પજાળને છોડીને જાણતો નથી; ત્યાં સુધી 'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવા નિર્દોષ પરમાત્માને શું પામી શકે? ન પામી શકે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૦૮.

એ રીતે પ્રથમ મહાસ્થળમાં ચાર દોહક સૂત્રોથી અન્તરસ્થળમાં જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી અન્તરસ્થળમાં ચાર ગાથા સૂત્રોથી પરલોક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પરલોક શબ્દથી વાચ્ય પરમાત્માનું કથન કરે છે :—

जोइज्जइ **दृश्यते** तिं **तेन पुरुषेण तेन कारणेन वा। कोऽसौ दृश्यते।** बंभु परु **ब्रह्मशब्दवाच्यः शुद्धात्मा। कथंभूतः। परः उत्कृष्टः। अथवा पर इति पाठे नियमेन। न केवलं दृश्यते** जाणिज्जइ **ज्ञायते तेन पुरुषेण तेन कारणेन वा सोइ स एव शुद्धात्मा। केन कारणेन।** बंभु मुणेविणु जेण लहु **येन पुरुषेण येन कारणेन वा ब्रह्मशब्दवाच्यनिर्दोषिपरमात्मानं मत्वा ज्ञात्वा पश्चात्** गम्मिज्जइ परलोइ **तेनैव पूर्वोक्तेन ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञानपुरुषेण तेनैव कारणेन वा गम्यते। क्व। परलोके परलोकशब्दवाच्ये परमात्मतत्त्वे। किं च। योऽसौ शुद्धनिश्चयनयेन शक्तिरूपेण केवलज्ञानदर्शनस्वभावः परमात्मा स सर्वेषां सूक्ष्मैकेन्द्रियादिजीवानां शरीरे पृथक् पृथग्रूपेण तिष्ठति स एव परमब्रह्मा स एव परमविष्णुः स एव परमशिवः इति, व्यक्तिरूपेण पुनर्भगवानर्हन्नेव मुक्तिगतसिद्धात्मा वा परमब्रह्मा विष्णुः शिवो वा भण्यते। तेन नान्यः कोऽपि परिकल्पितः जगद्व्यापी तथैवैको परमब्रह्मा विष्णुः शिवो वास्तीति। अयमत्रार्थः। यत्रासौ**

[**दृश्यते**] देखा जाता है, [**तेन**] उसी पुरुषसे निश्चयसे [**स एव**] वही शुद्धात्मा [**ज्ञायते**] जाना जाता है, [**येन**] जो पुरुष जिस कारण [**ब्रह्म मत्वा**] अपना स्वरूप जानकर [**परलोके लघु गम्यते**] परमात्मतत्त्वमें शीघ्र ही प्राप्त होता है।

भावार्थ :—जो कोई शुद्धात्मा अपना स्वरूप शुद्ध निश्चयनयकर शक्तिरूपसे केवलज्ञान केवलदर्शन स्वभाव है, वही वास्तवमें (असलमें) परमेश्वर है। परमेश्वरमें और जीवमें जाति-भेद नहीं है, जब तक कर्मोंसे बँधा हुआ है, तब तक संसारमें भ्रमण करता है। सूक्ष्म बादर एकेन्द्रियादि जीवोंके शरीरमें जुदा जुदा तिष्ठता है, और जब कर्मोंसे रहित हो जाता है, तब सिद्ध कहलाता है। संसार-अवस्थामें शक्तिरूप परमात्मा है, और सिद्ध-अवस्थामें व्यक्तिरूप है। यही आत्मा परब्रह्म, परमविष्णु शक्तिरूप है, और प्रगटरूपसे भगवान् अर्हंत अथवा मुक्तिको प्राप्त हुए सिद्धात्मा ही परमब्रह्मा, परमविष्णु, परमशिव कहे जाते हैं। यह निश्चयसे जानो। ऐसा कहनेसे अन्य कोई भी कल्पना किया हुआ जगत्में व्यापक परमब्रह्म, परमविष्णु, परमशिव नहीं। सारांश यह है कि जिस लोकके शिखर पर अनंत सिद्ध विराज रहे हैं, वही लोकका शिखर परमधाम ब्रह्मलोक वहीं विष्णुलोक और वही शिवलोक है, अन्य

ભાવાર્થ :—શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે કેવળજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળા જે પરમાત્મા છે તે, સર્વ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના શરીરમાં પૃથક્ પૃથક્રૂપે રહે છે, તે જ પરમબ્રહ્મા છે તે જ પરમ વિષ્ણુ છે અને તે જ પરમશિવ છે, અને વ્યક્તિરૂપે ભગવાન અર્હંત જ અથવા મુક્તિગત સિદ્ધાત્મા જ પરમબ્રહ્મા છે, વિષ્ણુ છે, શિવ છે, તેનાથી બીજો કોઈ કલ્પિત જગદ્વ્યાપી તેમ જ એક પરબ્રહ્મ, વિષ્ણુ, શિવ નથી.

मुक्तात्मा लोकाग्रे तिष्ठति स एव ब्रह्मलोकः स एव विष्णुलोकः स एव शिवलोको नान्यः कोऽपीति भावार्थः ॥१०६॥ अथ—

११०) मुणि-वर-विंदहँ हरि-हरहं जो मणि णिवसइ देउ ।
परहँ जि परतरु णाणमउ सो वुच्चइ पर-लोउ ॥११०॥

मुनिवरवृन्दानां हरिहराणां यः मनसि निवसति देवः ।
परस्माद् अपि परतरः ज्ञानमयः स उच्यते परलोकः ॥११०॥

मुणिवरविंदहं हरिहरहं **मुनिवरवृन्दानां हरिहराणां च** जो मणि णिवसइ देउ **योऽसौ मनसि निवसति देवः आराध्यः। पुनरपि किंविशिष्टः।** परहं जि परतरु णाणमउ **परस्मादुत्कृष्टादपि अथवा परहं जि बहुवचनं परेभ्योऽपि सकाशादतिशयेन परः परतरः।**

कोई भी ब्रह्मलोक, विष्णुलोक, शिवलोक नहीं है , ये सब निर्वाणक्षेत्रके नाम हैं, और ब्रह्मा, विष्णु, शिव ये सब सिद्धपरमेष्ठीके नाम हैं। भगवान् तो व्यक्तिरूप परमात्मा हैं, तथा वह जीव शक्तिरूप परमात्मा है। इसमें संदेह नहीं है। जितने भगवान्के नाम हैं, उतने सब शक्तिरूप इस जीवके नाम हैं। यह जीव ही शुद्धनयकर भगवान् है।।१०९।।

आगे ऐसा कहते हैं कि भगवान्का ही नाम परलोक है—

गाथा–११०

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो आत्मदेव [**मुनिवरवृन्दानां हरिहराणां**] मुनिश्वरोंके समूहके तथा इन्द्र वा वासुदेव रुद्रोंके [**मनसि**] चित्तमें [**निवसति**] बस रहा है, [**सः**] वह [**परस्माद् अपि परतरः**] उत्कृष्टसे भी उत्कृष्ट [**ज्ञानमयः**] ज्ञानमयी [**परलोकः**] परलोक [**उच्यते**] कहा जाता है।

भावार्थ :—परलोक शब्दका अर्थ ऐसा है कि पर अर्थात् उत्कृष्ट वीतराग चिदानंद शुद्ध स्वभाव आत्मा उसका लोक अर्थात् अवलोकन निर्विकल्पसमाधिमें अनुभवना वह

અહીં, આ અર્થ છે કે મુક્તાત્મા જે લોકના અગ્રભાગમાં બિરાજે છે તે જ બ્રહ્મલોક છે, તે જ વિષ્ણુલોક છે, તે જ શિવલોક છે, બીજો કોઈ પણ નહિ, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૦૯.

હવે, પરમાત્મા પરલોક છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ વીતરાગ ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો આત્મા તેનો લોક અર્થાત્ તેનું અવલોકન અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તેનું અનુભવન એવો 'પરલોક'

पुनरपि कथंभूतः। ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः सो वुच्चइ परलोउ **स एवंगुणविशिष्टः शुद्धात्मा परलोक इत्युच्यते इति। पर उत्कृष्टो वीतरागचिदानन्दैकस्वभाव आत्मा तस्य लोकोऽवलोकनं निर्विकल्पसमाधौ वानुभवनमिति परलोकशब्दस्यार्थः, अथवा लोक्यन्ते दृश्यन्ते जीवादिपदार्था यस्मिन् परमात्मस्वरूपे यस्य केवलज्ञानेन वा स भवति लोकः परश्चासौ लोकश्च परलोकः व्यवहारेण पुनः स्वर्गापवर्गलक्षणः परलोको भण्यते। अत्र योऽसौ परलोकशब्दवाच्यः परमात्मा स एवोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥११०॥ अथ—**

१११) सो पर वुच्चइ लोउ परु जसु मइ तित्थु वसेइ ।
जहिँ मइ तहिँ गइ जीवह जि णियमेँ जेण हवेइ ॥१११॥

सः परः उच्यते लोकः परः यस्य मतिः तत्र वसति।
यत्र मतिः तत्र गतिः जीवस्य एव नियमेन येन भवति॥१११॥

परलोक है। अथवा जिसके परमात्मस्वरूपमें या केवलज्ञानमें जीवादि पदार्थ देखे जावें, इसलिये उस परमात्माका नाम परलोक है। अथवा व्यवहारनयकर स्वर्ग-मोक्षको परलोक कहते हैं। स्वर्ग और मोक्षका कारण भगवानका धर्म है, इसलिये केवली भगवान्को परलोक कहते हैं। परमात्माके समान अपना निज आत्मा है, वही परलोक है, वही उपादेय है॥११०॥

आगे ऐसा कहते हैं, जिसका मन निज आत्मामें बस रहा है, वही ज्ञानी जीव परलोक है—

गाथा–१११

अन्वयार्थ :—[**यस्य मतिः**] जिस भव्य जीवकी बुद्धि [**तत्र**] उस निज आत्मस्वरूपमें [**वसति**] बस रही है, अर्थात् विषय-कषाय-विकल्प-जालके त्यागसे स्वसंवेदन–ज्ञानस्वरूपकर स्थिर हो रही है। [**स**] वह पुरुष [**परः**] निश्चयनयकर [**परः**

શબ્દનો અર્થ છે, અથવા જે પરમાત્મસ્વરૂપમાં અથવા જેના કેળવજ્ઞાનથી જીવાદિ પદાર્થો દેખાય છે-જણાય છે તે લોક છે પરમ લોક (પરમાત્મા) પરલોક છે, અને વ્યવહારનયથી સ્વર્ગમોક્ષને પરલોક કહ્યો છે.

અહીં, 'પરલોક' શબ્દથી વાચ્ય એવો જે પરમાત્મા છે તે જ ઉપાદેય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૧૦.

હવે, જેનું મન નિજ આત્મામાં વસે છે તે જ્ઞાની જીવ પરલોક છે, એમ કહે છે :—

सो पर वुच्चइ लोउ परु **स परः नियमेनोच्यते लोको जनः। कथंभूतो भण्यते। पर उत्कृष्टः। स कः।** जसु मइ तित्थु वसेइ **यस्य भव्यजनस्य मतिर्मनश्चित्तं तत्र निजपरमात्मस्वरूपे वसति विषयकषायविकल्पजालत्यागेन स्वसंवेदनसंवित्तिस्वरूपेण स्थिरीभवतीति। यस्य परमात्मतत्त्वे मतिस्तिष्ठति स कस्मात्परो भवतीति चेत्** जहिं मइ तहिं जीवहं जि णियमें जेण हवेइ **येन कारणेन यत्र स्वशुद्धात्मस्वरूपे मतिस्तत्रैव गतिः। कस्यैव। जीव—जीवस्यैव अथवा बहुवचनपक्षे जीवानामेव निश्चयेन भवतीति। अयमत्र भावार्थः। यद्यार्तरौद्राधीनतया स्वशुद्धात्मभावनाच्युतो भूत्वा परभावेन परिणमति तदा दीर्घसंसारी भवति, यदि पुनर्निश्चयरत्नत्रयात्मके परमात्मतत्त्वे भावनां करोति तर्हि निर्वाणं प्राप्नोति इति ज्ञात्वा सर्वरागादिविकल्पत्यागेन तत्रैव भावनां कर्तव्येति॥१११॥ अथ—**

लोकः] उत्कृष्ट जन [**उच्यते**] कहा जाता है। अर्थात् जिसकी बुद्धि निजस्वरूपमें ठहर रही है, वह उत्तम जन है, [**येन**] क्योंकि [**यत्र मतिः**] जैसी बुद्धि होती है, [**तत्र**] वैसी [**एव**] ही [**जीवस्य**] जीवकी [**गतिः**] गति [**नियमेन**] निश्चयनयकर [**भवति**] होती है, ऐसा जिनवरदेवने कहा है। अर्थात् शुद्धात्मस्वरूपमें जिस जीवकी बुद्धि होवे, उसको वैसी ही गति होती है, जिन जीवोंका मन निज-वस्तुमें है, उनको निज-पदकी प्राप्ति होती है, इसमें संदेह नहीं है।

भावार्थ :—जो आर्तध्यान रौद्रध्यानकी आधीनतासे अपने शुद्धात्माकी भावनासे रहित हुआ रागादिक परभावोंस्वरूप परिणमन करता है, तो वह दीर्घसंसारी होता है, और जो निश्चयरत्नत्रयस्वरूप परमात्मतत्त्वमें भावना करता है, तो वह मोक्ष पाता है। ऐसा जानकर सब रागादि विकल्पोंको त्यागकर उस परमात्मतत्त्वमें ही भावना करनी चाहिये ॥१११॥

ભાવાર્થ :—જે ભવ્ય જીવની મતિ-મન-ચિત્ત નિજપરમાત્મ-સ્વરૂપમાં વસે છે અર્થાત્ વિષયકષાય વિકલ્પજાળના ત્યાગથી સ્વસંવેદનસંવિત્તિસ્વરૂપ વડે જેની મતિ સ્થિર થઈ છે તેને નિયમથી પરલોક-ઉત્કૃષ્ટ જન-કહેવામાં આવે છે. કારણ કે જે સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જીવની અથવા જીવોની મતિ હોય છે ત્યાં ગતિ નિશ્ચયથી થાય છે.

અહીં આ ભાવાર્થ છે. જે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનને આધીન થવાથી સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાથી ચ્યુત થઈને પરભાવરૂપે પરિણમે છે તે દીર્ઘ સંસારી થાય છે અને જો નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક પરમાત્મતત્ત્વમાં ભાવના કરે છે તે નિર્વાણ પામે છે એમ જાણીને સર્વ રાગાદિ વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને તેમાં જ (પરમાત્મ-તત્ત્વમાં જ) ભાવના કરવી જોઈએ. ૧૧૧.

११२) जहिँ मइ तहिँ गइ जीव तहुँ मरणु वि जेण लहेहि ।
तेँ परबंभु मुएवि मइँ मा पर-दव्वि करेहि ॥११२॥

यत्र मतिः तत्र गतिः जीव त्वं मरणमपि येन लभसे ।
तेन परब्रह्म मुक्त्वा मतिं मा परद्रव्ये कार्षीः ॥११२॥

जहिं मइ तहिं गइ जीव तुहुं मरणु वि जेण लहेहि **यत्र मतिस्तत्र गतिः। हे जीव त्वं मरणेन कृत्वा येन कारणेन लभसे** तें परबंभु मुएवि मइं मा परदव्वि करेहि **तेन कारणेन परब्रह्मशब्दवाच्यं शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावं वीतरागसदानन्दैक-सुखामृतरसपरिणतं निजशुद्धात्मतत्त्वं मुक्त्वा मतिं चित्तं परद्रव्ये देहसंगादिषु मा कार्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥११२॥ एवं सूत्रचतुष्टयेनान्तरस्थले परलोकशब्दव्युत्पत्त्या परलोकशब्दवाच्यस्य**

आगे फिर इसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा–११२

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव [**यत्र मतिः**] जहाँ तेरी बुद्धि है, [**तत्र गतिः**] वहीं पर गति है, उसको [**येन**] जिस कारणसे [**त्वं मृत्वा**] तू मरकर [**लभसे**] पावेगा, [**तेन**] इसलिये तू [**परब्रह्म**] परब्रह्मको [**मुक्तवा**] छोड़कर [**परद्रव्ये**] परद्रव्यमें [**मतिं**] बुद्धिको [**मा कार्षीः**] मत कर।

भावार्थ :—शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर टाँकीका-सा गढ़ा हुआ अघटितघाट, अमूर्तिक पदार्थ, ज्ञायकमात्र स्वभाव, वीतराग, सदा आनंदरूप, अद्वितीय अतीन्द्रिय सुखरूप, अमृतके रसकर तृप्त ऐसे निज शुद्धात्मतत्त्वको छोड़कर द्रव्यकर्म- भावकर्म-नोकर्ममें या देहादि परिग्रहमें मनको मत लगा॥११२॥

इसप्रकार पहले महाधिकारमें चार दोहा-सूत्रोंकर अंतरस्थलमें परलोक शब्दका अर्थ

વળી ફરી પણ આ વાતને દૃઢ કરે છે.

ભાવાર્થ :—તેથી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી 'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય, ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા, એક (કેવળ) વીતરાગસદાનંદરૂપ સુખામૃતરસરૂપે પરિણમેલા નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વને છોડીને પરદ્રવ્યમાં-દેહસંગાદિમાં—ચિત્તને ન જોડ—ન પ્રવર્તાવ, એ તાત્પયાર્થ છે. ૧૧૨.

એ પ્રમાણે અન્તરસ્થળમાં ચાર ગાથાસૂત્રોથી 'પરલોક' શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી 'પરલોક'

परमात्मनो व्याख्यानं गतम्।

तदन्तरं किं तत् परद्रव्यमिति प्रश्ने प्रत्युत्तरं ददाति—

११३) जं णियदव्वहँ भिण्णु जडु तं परदव्वु वियाणि।
पुग्गलु धम्माधम्मु णहु कालु वि पंचमु जाणि ॥११३॥

यत् निजद्रव्याद् भिन्नं जडं तत् परद्रव्यं जानीहि।
पुद्गलः धर्माधर्मः नभः कालं अपि पञ्चमं जानीहि ॥११३॥

जमित्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। जं यत् णियदव्वहं **निजद्रव्यात्** भिण्णु **भिन्नं पृथग्भूतं** जडु **जडं** तं **तत्** परदव्वु वियाणि **परद्रव्यं जानीहि। तच्च किम्।** पुग्गलु धम्माधम्मु णहु **पुद्गलधर्माधर्मनभोरूपं** कालु वि **कालमपि** पंचमु जाणि **पञ्चमं जानीहीति। अनन्तचतुष्टयस्वरूपान्निजद्रव्याद्बाह्यं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मरूपं जीवसंबद्धं शेषं**

परमात्मा किया। आगे परलोक (परमात्मा) में ही मन लगा, परद्रव्यसे ममता छोड़ ऐसा कहा गया था, उसमें शिष्यने प्रश्न किया कि परद्रव्य क्या हैं? उसका समाधान श्रीगुरु करते हैं—

गाथा–११३

अन्वयार्थ :—[**यत्**] जो [**निजद्रव्याद्**] आत्म-पदार्थसे [**भिन्नं**] जुदा [**जडं**] जड़ पदार्थ है, [**तत्**] उसे [**परद्रव्यं**] परद्रव्य [**जानीहि**] जानो, और वह परद्रव्य [**पुद्गलः धर्माधर्मः नभः कालं अपि पंचमं**] पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, और पाँचवाँ कालद्रव्य [**जानीहि**] ये सब परद्रव्य जानो।

भावार्थ :—द्रव्य छह हैं, उनमेंसे पाँच जड़ और जीवको चैतन्य जानो। पुद्गल धर्म, अधर्म, काल, आकाश ये सब जड़ हैं, इनको अपनेसे जुदा जानो और जीव भी अनंत हैं, उन सबको अपनेसे भिन्न जानो। अनंतचतुष्टयस्वरूप अपना आत्मा है, उसीको निज (अपना) जानो, और जीवके भावकर्मरूप रागादिक तथा द्रव्यकर्म, ज्ञानावरणादि आठ

શબ્દથી વાચ્ય એવા પરમાત્માનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે, પરલોક (પરમાત્મા)માં મન લગાવ, પરદ્રવ્યની મમતા છોડ એમ જે કહેવામાં આવ્યું તેમાં 'પરદ્રવ્ય' શું છે? એવો શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો, તેનું સમાધાન શ્રી ગુરુ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ નિજદ્રવ્યથી બાહ્ય (ભિન્ન), ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, અને

पुद्गलादिपञ्चभेदं यत्सर्वं तद्धेयमिति॥११३॥

अथ वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरन्तर्मुहूर्तेनापि कर्मजालं दहतीति ध्यानसामर्थ्यं दर्शयति—

११४) जइ णिविसद्धु वि कु वि करइ परमप्पइ अणुराउ ।
अग्गि-कणी जिम कट्ठ-गिरि डहइ असेसु वि पाउ ॥११४॥

यदि निमिषार्धमपि कोऽपि करोति परमात्मनि अनुरागम् ।
अग्निकणिका यथा काष्ठगिरिं दहति अशेषमपि पापम् ॥११४॥

जइ इत्यादि। जइ णिविसद्धु वि **यदि निमिषार्धमपि** कु वि करइ **कोऽपि कश्चित् करोति। किं करोति।** परमप्पइ अणुराउ **परमात्मन्यनुरागम्। तदा किं करोति।** अग्गिकणी जिम

कर्म, और शरीरादिक नोकर्म, और इनका संबंध अनादिसे है, परंतु जीवसे भिन्न है, इसलिये अपने मत मान। पुद्गलादि पाँच भेद जड़ पदार्थ सब हेय जान, अपना स्वरूप ही उपादेय है, उसीको आराधन कर॥११३॥

आगे एक अन्तमुहूर्तमें कर्म-जालको वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूप अग्नि भस्म कर डालती है ऐसी समाधिकी सामर्थ्य है, वही दिखाते हैं—

गाथा–११४

अन्वयार्थ :—[**यदि**] जो [**निमिषार्धमपि**] आधे निमेषमात्र भी [**कोऽपि**] कोई [**परमात्मनि**] परमात्मामें [**अनुरागम्**] प्रीतिको [**करोति**] करे तो [**यथा**] जैसे [**अग्निकणिका**] अग्निकी कणी [**काष्ठगिरिं**] काठके पहाड़को [**दहति**] भस्म करती है, उसी तरह [**अशेषम् अपि पापम्**] सब ही पापोंको भस्म कर डाले।

भावार्थ :—ऋद्धिका गर्व, रसायनका गर्व अर्थात् पारा वगैरह आदि धातुओंके भस्म करनेका मद, अथवा नौ रसके जाननेका गर्व, कवि-कलाका मद, वादमें जीतनेका

નોકર્મરૂપ જીવના સંબંધવાળું અને બાકીનું પુદ્‌ગલાદિ પાંચ ભેદવાળું જે કાંઈ છે તે બધુંય હેય છે. ૧૧૩.

હવે, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અન્તર્મુહૂર્તમાં જ કર્મજાળને બાળી નાખે છે એવું ધ્યાનનું સામર્થ્ય છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—ઋદ્ધિનો ગર્વ, રસનો ગર્વ, (રસાયનનો ગર્વ અર્થાત્ પારા વગેરે ધાતુઓને

कट्ठगिरी **अग्निकणिका यथा काष्ठगिरिं दहति तथा** डहइ असेसु वि पाउ **दहत्यशेष पापमिति।** **तथाहि—ऋद्धिगौरवरसगौरवकवित्ववादित्वगमकत्ववाग्मित्वचतुर्विधशब्दगौरवस्वरूपप्रभृतिसमस्त-विकल्पजालत्यागरूपेण महावातेन प्रज्वलिता निजशुद्धात्मतत्त्वध्यानाग्निकणिका** [1]**स्तोकाग्निकेन्धनराशिमिवान्तर्मुहूर्तेनापि चिरसंचितकर्मराशिं दहतीति। अत्रैवंविधं शुद्धात्मध्यान-सामर्थ्यं ज्ञात्वा तदेव निरन्तरं भावनीयमिति भावार्थः ॥११४॥**

अथ हे जीव चिन्ताजालं मुक्त्वा शुद्धात्मस्वरूपं निरन्तरं पश्येति निरूपयति—

११५) मेल्लिवि सयल अवक्खडी जिय णिच्चिंतउ होइ ।
चित्तु णिवेसहि परमपए देउ णिरंजणु जोइ ॥११५॥

मद, शास्त्रकी टीका बनानेका मद, शास्त्रके व्याख्यान करनेका मद, ये चार तरहका शब्द-गौरव-स्वरूप इत्यादि अनेक विकल्प-जालोंका त्यागरूप प्रचंड पवन उससे प्रज्वलित हुई (दहकती हुई) जो निज शुद्धात्मतत्त्वके ध्यानरूप अग्निकी कणी है, जैसे वह अग्निकी कणी काठके पर्वतको भस्म कर देती है, उसी तरह यह समस्त पापोंको भस्म कर डालती है, अर्थात् जन्म-जन्मके इकट्ठे किये हुए कर्मोंको आधे निमेषमें नष्ट कर देती है, ऐसी शुद्ध आत्म-ध्यानकी सामर्थ्य जानकर उसी ध्यानकी ही भावना सदा करनी चाहिये ॥११४॥

आगे हे जीव, चिंताओंको छोड़कर शुद्धात्मस्वरूपको निरंतर देख, ऐसा कहते हैं—

ભસ્મ કરવાનો મદ, અથવા નવ રસ જાણવાનો મદ) અને કવિકળાનો મદ, વાદમાં જીતવાનો મદ, શાસ્ત્રની ટીકા બનાવવાનો મદ, શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવાનો મદ આ ચાર શબ્દગૌરવ—એ ગર્વાદિસ્વરૂપથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પજાળોના ત્યાગરૂપ પ્રચંડ પવનથી પ્રજ્વલિત નિજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ધ્યાનરૂપ અગ્નિકણિકા, જેવી રીતે અગ્નિની નાની કણી ઇન્ધનના પહાડને ભસ્મિભૂત કરી નાખે છે, તેવી રીતે, દીર્ઘકાળથી સંચિત કરેલા (અનેક ભવોમાં સંચિત કરેલા) કર્મરાશિને અન્તર્મુહૂર્તમાં ભસ્મ કરી નાખે છે—નષ્ટ કરી દે છે.

અહીં, આવું શુદ્ધાત્મધ્યાનનું સામર્થ્ય જાણીને તે જ નિરંતર ભાવવા યોગ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૧૪.

હવે, હે જીવ! ચિંતાજાળનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને તું નિરંતર દેખ, એમ કહે છે :—

---

૧ પાઠાન્તર :—स्तोकाग्निके = स्तोकाग्निकणिकानि

मुक्त्वा सकलां चिन्तां जीव निश्चिन्तः भूत्वा ।
चित्तं निवेशय परमपदे देवं निरञ्जनं पश्य ॥११५॥

मेल्लिवि इत्यादि। मेल्लिवि **मुक्त्वा** सयल **समस्तं** अवक्खडी **देशभाषया चिन्तां** जिय **हे जीव** णिच्चिंतउ होइ **निश्चिन्तो भूत्वा। किं कुरु।** चित्तु णिवेसहि **चित्तं निवेशय धारय। क्व।** परमपए **निजपरमात्मपदे। पश्चात् किं कुरु।** देउ णिरंजणु जोइ **देवं निरञ्जनं पश्येति। तद्यथा। हे जीव दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षास्वरूपपापध्यानादि समस्तचिन्ताजालं मुक्त्वा निश्चिन्तो भूत्वा चित्तं परमात्मस्वरूपे स्थिरं कुरु, तदनन्तरं भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्माञ्जनरहितं देवं परमाराध्यं निजशुद्धात्मानं ध्यायेति भावार्थः। अपध्यानलक्षणं कथ्यते— ''बन्धवधच्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः। आर्तध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने**

गाथा–११५

अन्वयार्थ :—[**हे जीव**] हे जीव [**सकलां**] समस्त [**चिन्तां**] चिंताओंको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**निश्चिन्तः भूत्वा**] निश्चित होकर तू [**चित्तं**] अपने मनको [**परमपदे**] परमपदमें [**निवेशय**] धारण कर, और [**निरंजनं देवं**] निरंजनदेवको [**पश्य**] देख।

भावार्थ :—हे हंस, (जीव) देखे सुने और भोगे हुए भोगोंकी वांछारूप खोटे ध्यान आदि सब चिंताओंको छोड़कर अत्यंत निश्चिंत होकर अपने चित्तको परमात्मस्वरूपमें स्थिर कर। उसके बाद भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्मरूप अंजनसे रहित जो निरंजनदेव परम आराधने योग्य अपना शुद्धात्मा है, उसका ध्यान कर। पहले यह कहा था कि खोटे ध्यानको छोड़, सो खोटे ध्यानका नाम शास्त्रमें अपध्यान कहा है। अपध्यानका लक्षण कहते हैं। ''बंधवधेत्यादि'' उसका अर्थ ऐसा है कि निर्मल बुद्धिवाले पुरुष जिन-शासनमें उसको अपध्यान कहते हैं, जो द्वेषसे परके मारनेका बाँधनेका अथवा छेदनेका चिंतवन करे, और

ભાવાર્થ :—હે જીવ! દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષાસ્વરૂપ અપધ્યાનાદિ સમસ્ત ચિંતાજાળને છોડીને, નિશ્ચિંત થઈને ચિત્તને પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કર, અને ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, અને નોકર્મરૂપ અંજન રહિત પરમ આરાધ્ય એવો દેવ જે નિજ શુદ્ધાત્મા છે તેનું ધ્યાન કર.

અપધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે : ''**बन्धवधच्छेदादेर्द्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः। आर्तध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने विशदाः॥**'' (શ્રી રત્નકરંડશ્રાવકાચાર ગાથા ૭૮) (**અર્થ :**—દ્વેષભાવથી પરનાં વધબંધનછેદનાદિનું ચિંતવન કરવું અને રાગભાવથી પરસ્ત્રીઆદિનું ચિંતવન કરવું તેને

विशदाः ॥'' ॥११५॥

अथ शिवशब्दवाच्ये निजशुद्धात्मनि ध्याते यत्सुखं भवति तत्सूत्रत्रयेण प्रतिपादयति—

११६) जं सिव–दंसणि परम-सुहु पावहि झाणु करंतु ।
तं सुहु भुवणि वि अत्थि णवि मेल्लिवि देउ अणंतु ॥११६॥

यत् शिवदर्शने परमसुखं प्राप्नोषि ध्यानं कुर्वन् ।
तत् सुखं भुवनेऽपि अस्ति नैव मुक्त्वा देवं अनन्तम् ॥११६॥

जमित्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते—जं यत् सिवदंसणि **स्वशुद्धात्मदर्शने** परमसुहु **परमसुखं** पावहि **प्राप्नोषि हे प्रभाकरभट्ट। किं कुर्वन् सन्।** झाणु करंतु **ध्यानं कुर्वन् सन्** तं सुहु **तत्पूर्वोक्तसुखं** भुवणि वि **भुवनेऽपि** अत्थि णवि **अस्ति नैव। किं कृत्वा।** मेल्लिवि

रागभावसे परस्त्री आदिका चिंतवन करे। उस अपध्यानके दो भेद हैं, एक आर्त्त दूसरा रौद्र। सो ये दोनों ही नरक, निगोदके कारण हैं, इसलिये विवेकियोंको त्यागने योग्य हैं॥११५॥

आगे शिव शब्दसे कहे गये निज शुद्ध आत्माके ध्यान करने पर जो सुख होता है, उस सुखको तीन दोहा-सूत्रोंमें वर्णन करते हैं—

गाथा–११६

अन्वयार्थ :—[**यत्**] जो [**ध्यानं कुर्वन्**] ध्यान करता हुआ [**शिवदर्शने परमसुखं**] निज शुद्धात्माके अवलोकनमें अत्यंत सुख [**प्राप्नोषि**] हे प्रभाकर, तू पा सकता है, [**तत् सुखं**] वह सुख [**भुवने अपि**] तीनलोकमें भी [**अनन्तम् देवं मुक्त्वा**] परमात्म द्रव्यके सिवाय [**नैव अस्ति**] नहीं है।

भावार्थ :—शिव नाम कल्याणका है, सो कल्याणरूप ज्ञानस्वभाव निज शुद्धात्माको जानो, उसका जो दर्शन अर्थात् अनुभव उसमें सुख होता है, वह सुख परमात्माको छोड़

જિનશાસનમાં વિચક્ષણ પુરુષો (જ્ઞાતા પુરુષો) આર્તધ્યાન કહે છે. ૧૧૫.

હવે, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજશુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરતાં, જે સુખ થાય છે તેનું કથન ત્રણ ગાથાસૂત્રોથી કરે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં, 'શિવ' શબ્દથી વિશુદ્ધજ્ઞાનસ્વભાવવાળો નિજશુદ્ધાત્મા જાણવો. વીતરાગ નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિયુક્ત સમાધિને કરતો થકો તું શિવદર્શનમાં અર્થાત્ તેનું દર્શન-

मुक्त्वा। कम्। देउ देवम्। कथंभूतम्। अणंतु अनन्तशब्दवाच्यपरमात्मपदार्थमिति। तथाहि— शिवशब्देनात्र विशुद्धज्ञानस्वभावो निजशुद्धात्मा ज्ञातव्यः तस्य दर्शनमवलोकनमनुभवनं तस्मिन् शिवदर्शने परमसुखं निजशुद्धात्मभावनोत्पन्नवीतरागपरमाह्लादरूपं लभसे। किं कुर्वन् सन्। वीतरागनिर्विकल्पत्रिगुप्तिसमाधिं कुर्वन्। इत्थंभूतं सुखं अनन्तशब्दवाच्यो योऽसौ परमात्मपदार्थस्तं मुक्त्वा त्रिभुवनेऽपि नास्तीति। अयमत्रार्थः। शिवशब्दवाच्यो योऽसौ निजपरमात्मा स एव रागद्वेषमोहपरिहारेण ध्यातः सन्ननाकुलत्वलक्षणं परमसुखं ददाति नान्यः कोऽपि शिवनामेति पुरुषः॥ ॥११६॥ अथ—

११७) जं मुणि लहइ अणंत–सुहु णिय–अप्पा झायंतु।
तं सुहु इंदु वि णवि लहइ देविहिँ कोडि रमंतु ॥११७॥

तीनलोकमें नहीं है। वह सुख क्या है ? जो निर्विकल्प वीतराग परम आनंदरूप शुद्धात्मभाव है, वही सुखी है। क्या करता हुआ यह सुख पाता है कि तीन गुप्तिरूप परमसमाधिमें आरूढ़ हुआ सता ध्यानी पुरुष ही उस सुखको पाता है। अनंत गुणरूप आत्म-तत्त्वके बिना वह सुख तीनों लोकके स्वामी इन्द्रादिको भी नहीं है। इस कारण सारांश यह निकला कि शिव नामवाला जो निज शुद्धात्मा है, वही राग-द्वेष मोहके त्यागकर ध्यान किया गया आकुलता रहित परम सुखको देता है। संसारी जीवोंके जो इन्द्रियजनित सुख है, वह आकुलतारूप है, और आत्मीक अतीन्द्रियसुख आकुलता रहित है, सो सुख ध्यानसे ही मिलता है, दूसरा कोई शिव या ब्रह्मा या विष्णु नामका पुरुष देनेवाला नहीं है। आत्माका ही नाम शिव है, विष्णु है, ब्रह्मा है ॥११६॥

आगे कहते हैं कि जो सुख आत्माको ध्यावनेसे महामुनि पाते हैं, वह सुख इन्द्रादि देवोंको दुर्लभ है—

અવલોકન–અનુભવન–તેમાં નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમ આહ્‌લાદરૂપ પરમ સુખ તું પામી શકે તેવું સુખ, 'અનંત' શબ્દથી વાચ્ય એવો જે આ પરમાત્મપદાર્થ છે તેને છોડીને, ત્રણ ભુવનમાં (ક્યાંય પણ) નથી.

અહીં, એ અર્થ છે કે 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો જે નિજપરમાત્મા છે તે જ રાગદ્વેષમોહના ત્યાગ વડે ધ્યાન કરવામાં આવતાં, અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પરમસુખને આપે છે; બીજો કોઈ 'શિવ' નામનો પુરુષ પરમસુખને આપતો નથી. ૧૧૬.

હવે, કહે છે કે જે સુખ આત્માનું ધ્યાન કરવાથી મહામુનિ પામે છે તે સુખ ઇન્દ્રાદિ દેવોને દુર્લભ છે :—

यत् मुनिः लभते अनन्तसुखं निजात्मानं ध्यायन् ।
तत् सुखं इन्द्रोऽपि नैव लभते देवीनां कोटिं रम्यमाणः ॥११७॥

जमित्यादि। जं **यत्** मुणि **मुनिस्तपोधनः** लहइ **लभते** अणंतसुहु **अनन्तसुखम्। किं कुर्वन् सन्।** णियअप्पा झायंतु **निजात्मानं ध्यायन् सन्** तं सुहु **तत्पूर्वोक्तं सुखं** इंदु वि णवि लहइ **इन्द्रोऽपि नैव लभते। किं कुर्वन् सन्।** देविहिं कोडि रमंतु **देवीनां कोटिं रमयन् अनुभवन्निति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहितः स्वशुद्धात्मतत्त्व-भावनोत्पन्नवीतरागपरमानन्दसहितो मुनिर्यत्सुखं लभते तद्देवेन्द्रादयोऽपि न लभन्त इति। तथा चोक्तम्—''दह्यमाने जगत्यस्मिन्महता मोहवह्निना। विमुक्तविषयासंगाः सुखायन्ते तपोधनाः ॥११७॥**

गाथा–११७

अन्वयार्थ :—[**निजात्मनं ध्यायन्**] अपनी आत्माको ध्यावता [**मुनिः**] परम तपोधन (मुनि) [**यत् अनन्तसुखं**] जो अनंतसुख [**लभते**] पाता है, [**तत् सुखं**] उस सुखको [**इन्द्रः अपि**] इन्द्र भी [**देवीनां कोटिं रम्यमाणः**] करोड़ देवियोंके साथ रमता हुआ [**नैव**] नहीं [**लभते**] पाता।

भावार्थ :—बाह्य और अंतरंग परिग्रहसे रहित निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो वीतराग परमानंद सहित महामुनि जो सुख पाता है, उस सुखको इन्द्रादि भी नहीं पाते। जगत्में सुखी साधु ही हैं, अन्य कोई नहीं। यही कथन अन्य शास्त्रोंमें भी कहा है—''दह्यमाने इत्यादि'' इसका अर्थ ऐसा है कि महामोहरूपी अग्निसे जलते हुए इस जगत्में देव, मनुष्य, तिर्यञ्च, नारकी सभी दुःखी हैं, और जिनके तप ही धन है, तथा सब विषयोंका संबंध जिन्होंने छोड़ दिया है, ऐसा साधु मुनि जगत्में सुखी हैं॥११७॥

आगे ऐसा कहते हैं कि वैरागी मुनि ही निज आत्माको जानते हुए निर्विकल्प सुखको पाते हैं—

ભાવાર્થ :—બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત, સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદ સહિત મુનિ જે સુખ પામે છે તે સુખ દેવેન્દ્રાદિ પણ પામતા નથી. એ તાત્પયાર્થ છે. વળી કહ્યું પણ છે કે ''दह्यमाने जगत्यस्मिन्महता मोहवह्निना। विमुक्तविषयासंगा सुखायन्ते तपोधनः॥ [**અર્થ** :—મહામોહરૂપી અગ્નિથી બળતા આ જગતમાં (બધા જીવો દુઃખી છે, માત્ર) જેમણે સર્વ વિષયનો સંગ છોડી દીધો છે એવા મુનિઓ જ સુખી છે.] ૧૧૭.

હવે, વૈરાગી મુનિ જ નિજ આત્માને જાણતો થકો નિર્વિકલ્પ સુખને પામે છે, એમ હવે કહે છે :—

११८) अप्पा–दंसणि जिणवरहँ जं सुहु होइ अणंतु ।
तं सुहु लहइ विराउ जिउ जाणंतउ सिउ संतु ॥११८॥

आत्मदर्शने जिनवराणां यत् सुखं भवति अनन्तम् ।
तत् सुखं लभते विरागः जीवः जानन् शिवं शान्तम् ॥११८॥

अप्पा इत्यादि। अप्पादंसणि **निजशुद्धात्मदर्शने** जिणवरहं **छद्मस्थावस्थायां जिनवराणां** जं सुहु होइ अणंतु **यत्सुखं भवत्यनन्तं** तं सुहु **तत्पूर्वोक्तसुखं** लहइ **लभते। कोऽसौ।** विराउ जिउ **वीतरागभावनापरिणतो जीवः किं कुर्वन् सन्।** जाणंतउ **जानन्ननुभवन् सन्। कम्।** सिउ **शिवशब्दवाच्यं निजशुद्धात्मस्वभावम्। कथंभूतम्।** संतु **शान्तं रागादिविभावरहितमिति। अयमत्र भावार्थः। दीक्षाकाले शिवशब्दवाच्यस्वशुद्धात्मानुभवने यत्सुखं भवति जिनवराणां वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरतो जीवस्तत्सुखं लभत इति॥११८॥**

अथ कामक्रोधादिपरिहारेण शिवशब्दवाच्यः परमात्मा दृश्यत इत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य

गाथा–११८

अन्वयार्थ :—[**आत्म दर्शने**] निज शुद्धात्माके दर्शनमें [**यत् अनन्तम् सुखं**] जो अनंत अद्भुत सुख [**जिनवराणां**] मुनि-अवस्थामें जिनेश्वरदेवोंके [**भवति**] होता है, [**तत् सुखं**] वह सुख [**विरागः जीवः**] वीतरागभावनाको परिणत हुआ मुनिराज [**शिवं शांतं जानन्**] निज शुद्धात्मस्वभावको तथा रागादि रहित शांत भावको जानता हुआ [**लभते**] पाता है।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माके दर्शनमें जो अनंत अद्भुत सुख मुनि-अवस्थामें जिनेश्वरदेवोंके होता है, वह सुख वीतरागभावनाको परिणत हुआ मुनिराज निज शुद्धात्मस्वभावको तथा रागादि रहित शांत भावको जानता हुआ पाता है। दीक्षाके समय तीर्थंकरदेव निज शुद्ध आत्माको अनुभवते हुए जो निर्विकल्प सुख पाते हैं, वही सुख रागादि रहित निर्विकल्प-समाधिमें लीन विरक्त मुनि पाते हैं॥११८॥

आगे काम क्रोधादिके त्यागनेसे शिव शब्दसे कहा गया परमात्मा दीख जाता है, ऐसा

ભાવાર્થ :—દીક્ષા સમયે 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા સ્વશુદ્ધાત્માના અનુભવમાં જિનવરોને જે સુખ થાય છે તે સુખ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રત જીવ (વિરક્ત મુનિ) પામે છે. ૧૧૮.

હવે, કામક્રોધાદિના પરિહાર વડે 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો પરમાત્મા દેખાય છે, એવો

सूत्रमिदं [1]कथयन्ति—

११६) जोइय णिय-मणि णिम्मलए पर दीसइ सिउ संतु।
अंबरि णिम्मलि घण–रहिए भाणु जि जेम फुरंतु ॥११६॥

योगिन् निजमनसि निर्मले परं दृश्यते शिवः शान्तः।
अम्बरे निर्मले घनरहिते भानुः इव यथा स्फुरन् ॥११६॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** णियमणि **निजमनसि। कथंभूते।** णिम्मलए **निर्मले परं नियमेन** दीसइ **दृश्यते। कोऽसौ। कर्मतापन्नः** सिउ **शिवशब्दवाच्यो निजपरमात्मा। कथंभूतः।** संतु **शान्तः रागादिरहितः। दृष्टान्तमाह। अम्बरे आकाशे। कथंभूते।** णिम्मलि **निर्मले। पुनरपि कथंभूते।** घणरहिए **घनरहिते। क इव।** भाणु जि **भानुरिव यथा। किं कुर्वन्।** फुरंतु **स्फुरन् प्रकाशमान इति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। यथा घनघटाटोपविघटने सति निर्मलाकाशे दिनकरः प्रकाशते तथा शुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षभूतानां कामक्रोधादि-विकल्परुपघनानां विनाशे सति निर्मलचित्ताकाशे केवलज्ञानाद्यनन्तगुणकरकलितः**

अभिप्राय मनमें रखकर यह गाथा-सूत्र कहते हैं—

गाथा–११९

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**निर्मले निजमनसि**] निर्मल अपने मनमें [**शिवः शांतः**] निज परमात्मा रागादि रहित [**परं**] नियमसे [**दृश्यते**] दिखता है, [**यथा**] जैसे [**धनरिहते निर्मले**] बादल रहित निर्मल [**अंबरे**] आकाशमें [**भानुः इव**] सूर्यके समान [**स्फुरन्**] भासमान (प्रकाशमान) है।

भावार्थ :—जैसे मेघमालाके आडंबरसे सूर्य नहीं भासता–दिखता और मेघके आडंबरके दूर होने पर निर्मल आकाशमें सूर्य स्पष्ट दिखता है, उसी तरह शुद्ध आत्माकी अनुभूतिके शत्रु जो काम-क्रोधादि विकल्परूप मेघ हैं, उनके नाश होने पर निर्मल

અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે ઘટાટોપ વાદળાં વીખરાઈ જતાં, નિર્મળ આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે છે તેવી રીતે શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી પ્રતિપક્ષભૂત કામક્રોધાદિ વિકલ્પરૂપ વાદળાંઓનો નાશ થતાં,

૧ પાઠાન્તર :—कथयन्ति = प्रतिपादयति

निजशुद्धात्मादित्यः प्रकाशं करोतीति॥११६॥

अथ यथा मलिने दर्पणे रूपं न दृश्यते तथा रागादिमलिनचित्ते शुद्धात्मस्वरूपं न दृश्यत इति निरूपयति—

१२०) राएँ रंगिए हियवडए देउ ण दीसइ संतु।
दप्पणि मइलए बिंबु जिम एहउ जाणि णिभंतु॥१२०॥

रागेन रञ्जिते हृदये देवः न दृश्यते शान्तः।
दर्पणे मलिने बिम्बं यथा एतत् जानीहि निर्भ्रान्तम्॥१२०॥

राएं इत्यादि। राएं रंगिए हियवडए **रागेन रञ्जिते हृदये** देउ ण दीसइ **देवो न दृश्यते। किंविशिष्टः** संतु **शान्तो रागादिरहितः। दृष्टांतमाह।** दप्पणि मइलए **दर्पणे मलिने** बिंबु जिम

मनरूपी आकाशमें केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप किरणोंकर सहित निज शुद्धात्मारूपी सूर्य प्रकाश करता है॥११९॥

आगे जैसे मैले दर्पणमें रूप नहीं दीखता, उसी तरह रागादिकर मलिन चित्तमें शुद्ध आत्मस्वरूप नहीं दिखता, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१२०

अन्वयार्थ :—[**रागेन रंजिते**] रागकरके रंजित [**हृदये**] मनमें [**शांतः देवः**] रागादि रहित आत्म देव [**न दृश्यते**] नहीं दीखता, [**यथा**] जैसे कि [**मलिने दर्पणे**] मैले दर्पणमें [**बिंबं**] मुख नहीं भासता [**एतत्**] यह बात हे प्रभाकर भट्ट, तू [**निर्भ्रान्तम्**] संदेह रहित [**जानीहि**] जान।

भावार्थ :—ऐसा श्री योगीन्द्राचार्यने उपदेश दिया है कि जैसे सहस्र किरणोंसे शोभित सूर्य आकाशमें प्रत्यक्ष दिखता है, लेकिन मेघसमूहकर ढँका हुआ नहीं दिखता, उसी तरह

નિર્મળ ચિત્તરૂપી આકાશમાં કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણરૂપી કિરણોથી યુક્ત નિજશુદ્ધાત્મારૂપી સૂર્ય પ્રકાશ કરે છે, એ તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૧૯.

હવે, જેવી રીતે મલિન દર્પણમાં રૂપ દેખાતું નથી તેવી રીતે રાગાદિથી મલિન ચિત્તમાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ દેખાતું નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે મેઘપટલથી આચ્છાદિત થયેલો, (સહસ્ર કિરણોથી) શોભિત સૂર્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, દેખાતો નથી તેવી રીતે કામક્રોધાદિ વિકલ્પરૂપ વાદળાંથી આચ્છાદિત

बिम्बं यथा एहउ **एतत्** जाणि **जानीहि हे प्रभाकरभट्ट** णिभंतु **निर्भ्रान्तं यथा भवतीति। अयमत्राभिप्रायः। यथा मेघपटलप्रच्छादितो विद्यमानोऽपि सहस्रकरो न दृश्यते तथा केवलज्ञानकिरणैर्लोकालोकप्रकाशकोऽपि कामक्रोधादिविकल्पमेघप्रच्छादितः सन् देहमध्ये शक्तिरूपेण विद्यमानोऽपि निजशुद्धात्मा दिनकरो न दृश्यते इति॥१२०॥**

अथानन्तरं विषयासक्तानां परमात्मा न दृश्यत इति दर्शयति—

१२१) जसु हरिणच्छी हियवडए तसु णवि बंभु वियारि।
ऐक्कहिँ केम समंति वढ बे खंडा पडियारि॥१२१॥

यस्य हरिणाक्षी हृदये तस्य नैव ब्रह्म विचारय।
एकस्मिन् कथं समायातौ वत्स द्वौ खंडौ प्रत्याकारे (?)॥१२१॥

जसु इत्यादि। जसु **यस्य पुरुषस्य** हरिणच्छि **हरिणाक्षी स्त्री** हियवडए **हृदये**

केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप किरणोंकर लोक-अलोकका प्रकाशनेवाला भी इस देह (घट) के बीचमें शक्तिरूपसे विद्यमान निज शुद्धात्मस्वरूप (परमज्योति चिद्रूप) सूर्य काम-क्रोधादि राग-द्वेष भावोंस्वरूप विकल्प-जालरूप मेघसे ढँका हुआ नहीं दिखता॥१२०॥

आगे जो विषयोंमें लीन हैं, उनको परमात्माका दर्शन नहीं होता, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–१२१

अन्वयार्थ :—[**यस्य हृदये**] जिस पुरुषके चित्तमें [**हरियाक्षी**] मृगके समान नेत्रवाली स्त्री [**वसति**] बस रही है [**तस्य**] उसके [**ब्रह्म**] अपना शुद्धात्मा [**नैव**] नहीं है, अर्थात् उसके शुद्धात्माका विचार नहीं होता, ऐसा हे प्रभाकर भट्ट, तू अपने मनमें [**विचारय**] विचार कर। बड़े [**बत**] खेदकी बात है कि [**इकस्मिन्**] एक [**प्रतिकारे**] म्यानमें [**द्वौ खड्गो**] दो तलवारें [**कथं समायातौ**] कैसे आ सकती हैं? कभी नहीं समा सकतीं।

भावार्थ :—वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकर उत्पन्न हुआ अनाकुलतारूप परम आनंद

થયો થકો, કેવળજ્ઞાનરૂપ કિરણોથી લોકાલોકનો પ્રકાશક નિજશુદ્ધાત્મારૂપ સૂર્ય શરીરમાં શક્તિરૂપે વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ દેખાતો નથી, એ અભિપ્રાય છે. ૧૨૦.

ત્યાર પછી 'વિષયાસક્ત' જીવોને (જેઓ વિષયોમાં આસક્ત છે તેમને) પરમાત્મા દેખાતો નથી, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિથી ઉત્પન્ન, અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે

वसतीति क्रियाध्याहारः, तसु **तस्य** णवि **नैवास्ति। कोऽसौ।** बंभु **ब्रह्मशब्दवाच्यो निजपरमात्मा** वियारी **एवं विचारय त्वं हे प्रभाकरभट्ट। अत्रार्थे दृष्टांतमाह।** एक्कहिं केम **एकस्मिन् कथं** समंति **सम्यग्मिमाते सम्यगवकाशं कथं लभेते** वढ **बत** बे खंडा **द्वो खड्गौ असी। क्वाधिकरणभूते।** पडियारी **प्रतिकारे** (?) **कोशशब्दवाच्ये इति। तथाहि। वीतरागनिर्विकल्पपरमसमाधिसंजातानाकुलत्वलक्षणपरमानन्दसुखामृतप्रतिबन्धकैराकुलत्वोत्पादकैः स्त्रीरूपावलोकनचिन्तादिसमुत्पन्नहावभावविभ्रमविलासविकल्पजालैर्मूर्च्छिते वासिते रञ्जिते परिणते चित्ते त्वेकस्मिन् प्रतिहारे** (?) **खड्गद्वयवत्परमब्रह्मशब्दवाच्यनिजशुद्धात्मा कथमवकाशं लभते न कथमपीति भावार्थः। हावभावविभ्रमविलासलक्षणं कथ्यते। ''हावो मुखविकारः स्याद्भावश्चित्तोत्थ उच्यते। विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विभ्रमो भ्रूयुगान्तयोः॥''॥१२१॥**

अतीन्द्रिय-सुखरूप अमृत है, उसके रोकनेवाले तथा आकुलताको उत्पन्न करनेवाले जो स्त्रीरूपके देखनेकी अभिलाषादिसे उत्पन्न हुए हाव (सुख-विकार) भाव अर्थात् चित्तका विकार, विभ्रम अर्थात् मुँहका टेढ़ा करना, विलास अर्थात् नेत्रोंके कटाक्ष इन स्वरूप विकल्पजालोंकर, मूर्छित रंजित परिणाम चित्तमें ब्रह्मका (निज शुद्धात्माका) रहना कैसे हो सकता है? जैसे कि एक म्यानमें दो तलवारें कैसे आ सकती हैं? नहीं आ सकतीं। उसी तरह एक चित्तमें ब्रह्म-विद्या और विषय-विनोद ये दोनों नहीं समा सकते। जहाँ ब्रह्म-विचार हे, वहाँ विषय-विकार नहीं है, जहाँ विषय-विकार हैं वहाँ ब्रह्म-विचार नहीं है। इन दोनोंमें आपसमें विरोध है। हाव भाव विभ्रम विलास इन चारोंका लक्षण दूसरी जगह भी कहा है। ''हावो मुखविकारः'' इत्यादि, उसका अर्थ ऊपर कर चुके हैं, इससे दूसरी बार नहीं करा॥१२१॥

એવા પરમાનંદરૂપ જે સુખામૃતને પ્રતિબંધક, આકુળતાના ઉત્પાદક એવા સ્ત્રીરૂપને દેખવાની અભિલાષાથી ઉત્પન્ન હાવ, ભાવ, વિભ્રમ, વિલાસના વિકલ્પજાળથી મૂર્છિત-વાસિત-રંજિત -પરિણત-ચિત્તમાં, એક મ્યાનમાં બે તલવાર ન સમાય તેની જેમ, 'બ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવો નિજશુદ્ધાત્મા કેવી રીતે અવકાશ મેળવે? એ ભાવાર્થ છે. (અર્થાત્ ન મેળવે.)

હાવ, ભાવ, વિભ્રમ, વિલાસનું સ્વરૂપ કહે છે.

''हावो मुखविकारः स्याद्भावश्चित्तोत्थ उच्यते। विलासो नेत्रजो ज्ञेयो विभ्रमो भ्रूयुगान्तयोः॥'' (**અર્થ** :—મુખવિકાર તે હાવ છે, ચિત્તવિકાર તે ભાવ છે, નેત્રનો વિકાર તે વિલાસ છે, બન્ને ભમ્મરના છેડાનો વિકાર તે વિભ્રમ છે.) ૧૨૧.

अथ रागादिरहिते निजमनसि परमात्मा निवसतीति दर्शयति—

१२२) णिय-मणि णिम्मलि णाणियहँ णिवसइ देउ अणाइ ।
हंसा सरवरि लीणु जिम महु एहउ पडिहाइ ॥१२२॥

निजमनसि निर्मले ज्ञानिनां निवसति देवः अनादिः ।
हंसः सरोवरे लीनः यथा मम ईदृशः प्रतिभाति ॥१२२॥

णियमणि इत्यादि। णियमणि **निजमनसि। किंविशिष्टे।** णिम्मलि **निर्मले रागादिमलरहिते। केषां मनसि।** णाणियहं **ज्ञानिनां** णिवसइ **निवसति। कोऽसौ।** देउ **देवः आराध्यः किंविशिष्टः।** अणाइ **अनादिः। क इव कुत्र।** हंसा सरवरि लीणु जिम **हंसः सरोवरे लीनो यथा हे प्रभाकरभट्ट** महु एहउ पडिहाइ **ममैवं प्रतिभातीति। तथाहि। पूर्वसूत्रकथितेन**

आगे रागादि रहित निज मनमें परमात्मा निवास करता है, ऐसा दिखाते हैं—

गाथा–१२२

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानिनां**] ज्ञानियोंके [**निर्मले**] रागादि मल रहित [**निजमनसि**] निज मनमें [**अनादिः देवः**] अनादि देव आराधने योग्य शुद्धात्मा [**निवसति**] निवास कर रहा है, [**यथा**] जैसे [**सरोवरे**] मानस सरोवरमें [**लीनः हंसः**] लीन हुआ हंस बसता है। सो हे प्रभाकर भट्ट [**मम**] मुझे [**एवं**] ऐसा [**प्रतिभाति**] मालूम पड़ता है। ऐसा वचन श्री योगीन्द्रदेवने प्रभाकरभट्टसे कहा।

भावार्थ :—पहले दोहेमें जो कहा था कि चित्तकी आकुलताके उपजानेवाले स्त्रीरूपका देखना सेवना चिंतादिकोंसे उत्पन्न हुए रागादितरंगोंके समूह हैं, उनकर रहित निज शुद्धात्मद्रव्यका सम्यक् श्रद्धान स्वाभाविक ज्ञान उससे वीतराग परमसुखरूप अमृतरस उस स्वरूप निर्मल नीरसे भरे हुए ज्ञानियोंके मानससरोवरमें परमात्मादेवरूपी हंस निरंतर रहता है।

હવે, રાગાદિ રહિત નિજમનમાં પરમાત્મા વસે છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલી, ચિત્તની આકુળતાની ઉત્પાદક એવી, સ્ત્રીરૂપને દેખવાની, સેવવાની અભિલાષાદિથી ઉત્પન્ન રાગાદિ કલ્લોલમાળાની જાળથી રહિત, નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની સમ્યક્‌શ્રદ્ધાથી સહજ ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમસુખસુધારસસ્વરૂપ નિર્મળ નીરથી પૂર્ણ, વીતરાગ સ્વસંવેદનજનિત માનસસરોવરમાં પરમાત્મા લીન રહે છે. તે પરમાત્મા

चित्ताकुलत्वोत्पादकेन स्त्रीरूपावलोकनसेवनचिन्तादिसमुत्पन्नेन रागादिकल्लोलमालाजालेन रहिते निजशुद्धात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानसहजसमुत्पन्नवीतरागपरमसुखसुधारसस्वरूपेण निर्मलनीरेण पूर्णे वीतरागस्वसंवेदनजनितमानससरोवरे परमात्मा लीनस्तिष्ठति। कथंभूतः। निर्मलगुणसादृश्येन हंस इव हंसपक्षी इव। कुत्र प्रसिद्धः। सरोवरे। हंस इवेत्यभिप्रायो भगवतां श्रीयोगीन्द्रदेवानाम् ॥१२२॥

उक्तं च—

१२३) देउ ण देउले णवि सिलए णवि लिप्पइ णवि चित्ति ।
अखउ णिरंजणु णाणमउ सिउ संठिउ सम-चित्ति ॥१२३॥

देवः न देवकुले नैव शिलायां नैव लेप्ये नैव चित्रे ।
अक्षयः निरञ्जनः ज्ञानमयः शिवः संस्थितः समचित्ते ॥१२३॥

वह आत्मदेव निर्मल गुणोंकी उज्ज्वलताकर हंसके समान है। जैसे हंसोंका निवास-स्थान मानसरोवर है, वैसे ब्रह्मका निवास-स्थान ज्ञानियोंका निर्मल चित्त है। ऐसा श्रीयोगीन्द्रदेवका अभिप्राय है॥१२२॥

आगे इसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा–१२३

अन्वयार्थ :—[**देवः**] आत्मदेव [**देवकुले**] देवालयमें (मंदिरमें) [**न**] नहीं है, [**शिलायां नैव**] पाषाणकी प्रतिमामें भी नहीं है, [**लेपे नैव**] लेपमें भी नहीं है, [**चित्रे नैव**] चित्रामकी मूर्तिमें भी नहीं है। लेप और चित्रामकी मूर्ति लौकिकजन बनाते हैं, पंडितजन तो धातु पाषाणकी ही प्रतिमा मानते हैं, सो लौकिक दृष्टांतके लिये दोहामें लेप चित्रामका भी नाम आ गया। वह देव किसी जगह नहीं रहता। वह देव [**अक्षयः**] अविनाशी है, [**निरंजनः**] कर्माञ्जनसे रहित है, [**ज्ञानमयः**] केवलज्ञानकर पूर्ण है, [**शिवः**] ऐसा निज परमात्मा [**समचित्ते संस्थितः**] समभावमें तिष्ठ रहा है, अर्थात् समभावको परिणत हुए साधुओंके मनमें

નિર્મળગુણની સમાનતાથી હંસ જેવા (-હંસ પક્ષી જેવા-) છે. જેમ હંસનું નિવાસસ્થાન માનસરોવર છે તેમ બ્રહ્મનું નિવાસસ્થાન નિર્મળ ચિત્ત છે, એવો શ્રી ભગવાન યોગીન્દ્રદેવનો અભિપ્રાય છે. ૧૨૨.

વળી, કહ્યું છે કે :—

देउ इत्यादि। देउ **देवः परमाराध्यः** ण **नास्ति कस्मिन् कस्मिन् नास्ति।** देउले **देवकुले देवतागृहे** णवि सिलए **नैव शिलाप्रतिमायां,** णवि लिप्पइ **नैव लेपप्रतिमायां,** णवि चित्ति **नैव चित्रप्रतिमायाम्। तर्हि क्व तिष्ठति। निश्चयेन** अखउ **अक्षयः** णिरंजणु **कर्माञ्जनरहितः। पुनरपि किंविशिष्टः।** णाणमउ **ज्ञानमयः केवलज्ञानेन निर्वृत्तः** सिउ **शिवशब्द वाच्यो निजपरमात्मा। एवंगुणविशिष्टः परमात्मा देव इति।** संठिउ **संस्थितः** समचित्ति **समभावे समभावपरिणतमनसि इति। तद्यथा। यद्यपि व्यवहारेण धर्मवर्तनानिमित्तं स्थापनारूपेण पूर्वोक्तगुणलक्षणो देवो देवगृहादौ तिष्ठति तथापिनिश्चयेन शत्रुमित्र-सुखदुःखजीवितमरणादिसमतारूपे वीतरागसहजानन्दैकरूपपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभूति-रूपाभेदरत्नत्रयात्मकसमचित्ते शिवशब्दवाच्यः परमात्मा तिष्ठतीति भावार्थः।। तथा चोक्तं समचित्तपरिणतश्रमणलक्षणम्—''समसत्तुबंधुवग्गो समसुहदुक्खो पसंसणिंदसमो। समलोह-कंचणो वि य जीविदमरणे समो समणो।।''।।१२३।। इत्येकत्रिंशत्सूत्रैश्चूलिकास्थलं गतम्।**

विराज रहा है, अन्य जगह नहीं है।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयकर धर्मकी प्रवृत्तिके लिये स्थापनारूप अरहंतदेव देवालयमें तिष्ठते हैं, धातु पाषाणकी प्रतिमाको देव कहते हैं तो भी निश्चयनयकर शत्रु मित्र सुख -दुःख जीवित-मरण जिसके समान हैं, तथा वीतराग सहजानंदस्वरूप परमात्मतत्त्वके सम्यक् श्रद्धान ज्ञान चारित्ररूप अभेद रत्नत्रयमें लीन ऐसे ज्ञानियोंके सम चित्तमें परमात्मा तिष्ठता है। ऐसा ही अन्य जगह भी समचित्तको परिणत हुए मुनियोंका लक्षण कहा है। ''समस्तु'' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है कि जिसके सब दुःख समान हैं, शत्रु-मित्रोंका वर्ग समान हैं, प्रशंसा निंदा समान हैं, पत्थर और सोना समान है, और जीवन-मरण जिसके समान हैं, ऐसा समभावका

ભાવાર્થ :—જો કે વ્યવહારનયથી ધર્મની વર્તના માટે સ્થાપનારૂપે પૂર્વોક્ત ગુણના લક્ષણવાળા દેવ દેવાલયમાં રહે છે તોપણ, નિશ્ચયનયથી જે શત્રુ-મિત્ર, સુખ-દુઃખ, જીવિત-મરણ આદિમાં સમતારૂપ છે અને જે વીતરાગ સહજાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્અનુભૂતિરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક સમચિત્તમાં 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો પરમાત્મા રહે છે. સમચિત્તમાં પરિણત શ્રમણનું સ્વરૂપ (શ્રી પ્રવચનસારના ત્રીજા અધિકારની ૨૪૧ ગાથામાં) કહ્યું છે કે ''**समसत्तु बंधुवग्गो समसुहदुक्खो पसंसणिंदसमो। समलोट्ठुकंचणो पुण जीविदमरणे समो समणो।।**

(**અર્થ** :—શત્રુ અને બંધુવર્ગ જેને સમાન છે, સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે, પ્રશંસા અને નિંદા પ્રત્યે જેને સમતા છે, લોષ્ટ (માટીનું ઢેફું) અને કાંચન જેને સમાન છે તેમ જ જીવિત અને મરણ પ્રત્યે જેને સમતા છે, તે શ્રમણ છે.) ૧૨૩.

अथ स्थलखंख्याबाह्यं प्रक्षेपकद्वयं कथ्यते—

१२३) मणु मिलियउ परमेसरहँ परमेसरु वि मणस्स ।
बीहि वि समरसि हूवाहँ पुज्ज चडावउँ कस्स ॥१२३★२॥

मनः मिलितं परमेश्वरस्य परमेश्वरः अपि मनसः ।
द्वयोरपि समरसीभूतयोः पूजां समारोपयामि कस्य ॥१२३★२॥

मणु इत्यादि। मणु **मनो विकल्परूपं** मिलियउ **मिलितं तन्मयं जातम्। कस्य संबन्धित्वेन।** परमेसरहं [1]**परमेश्वरस्य** परमेसरु वि मणस्स **परमेश्वरोऽपि मनः संबन्धित्वेन लीनो**

धारण करनेवाला मुनि होता है। अर्थात् ऐसे समभावके धारक शांतचित्त योगीश्वरोंके चित्तमें चिदानंददेव तिष्ठता है॥१२३॥

इसप्रकार इकतीस दोहा-सूत्रोंका-चूलिका स्थल कहा। चूलिका नाम अंतका है, सो पहले स्थलका अंत यहाँ तक हुआ। आगे स्थलकी संख्यासे सिवाय दो प्रक्षेपक दोहा कहते हैं—

गाथा–१२३✽२

अन्वयार्थ :—[**मनः**] विकल्परूप मन [**परमेश्वरस्य मिलितं**] भगवान् आत्मारामसे मिल गया–तन्मयी हो गया [**परमेश्वरः अपि**] और परमेश्वर भी [**मनसः**] मनसे मिल गया तो [**द्वयोः अपि**] दोनों ही को [**समरसीभूतयोः**] समरस (आपसमें एकमएक) होने पर [**कस्य**] किसकी अब मैं [**पूजां समारोपयामि**] पूजा करूँ। अर्थात् निश्चयनयकर किसीको पूजना, सामग्री चढ़ाना नहीं रहा।

भावार्थ :—जब तक मन भगवानसे नहीं मिला था, तब तक पूजा करता था, और जब मन प्रभुसे मिल गया, तब पूजाका प्रयोजन नहीं है। यद्यपि व्यवहारनयकर गृहस्थ-

---

એ પ્રમાણે એકત્રીસ સૂત્રોથી ચૂલિકાસ્થળ સમાપ્ત થયું.

(ચૂલિકા નામ અંતનું છે, તે પહેલા સ્થળનો અંત અહીં સુધી થયો.)

હવે, સ્થળસંખ્યાથી બાહ્ય એવા બે પ્રક્ષેપકો કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જો કે વ્યવહારનયથી ગૃહસ્થાવસ્થામાં વિષયકષાયરૂપ દુર્ધ્યાનની વંચના અર્થે અને ધર્મની વૃદ્ધિ અર્થે પૂજા, અભિષેક, દાનાદિ વ્યવહાર હોય છે તોપણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ

---

१ પાઠાન્તર :—परमेश्वरस्य = परमोश्वरस्य परमात्मा

जातः बीहि वि समरसिहूवाहं **एवं द्वयोरपि समरसीभूतयोः** पुज्ञ **पूजां** चडावउं **समारोपयामि।** कस्स **कस्य निश्चयनयेन न कस्यापीति। अयमत्र भावार्थः। यद्यपि व्यवहारनयेन गृहस्थावस्थायां विषयकषायदुर्ध्यानवञ्चनार्थं धर्मवर्धनार्थं च पूजाभिषेकदानादिव्यवहारोऽस्ति तथापि वीतराग-निर्विकल्पसमाधिरतानां तत्काले बहिरङ्गव्यापाराभावात् स्वयमेव नास्तीति॥१२३★२॥**

१२३-३) जेण णिरंजणि मणु धरिउ विषय-कसायहिँ जंतु ।
मोक्खहँ कारणु एत्तडउ अण्णु ण तनु ण मंतु ॥१२३★३॥

येन निरञ्जने मनः धृतं विषयकषायेषु गच्छत् ।
मोक्षस्य कारणं एतावदेव अन्यः न तन्त्रं न मन्त्रः ॥१२३★३॥

जेण **इत्यादि। येन येन पुरुषेण कर्तृभूतेन** णिरंजणि **कर्माञ्जनरहिते परमात्मनि** मणु **मनः** धरिउ **धृतम्। किं कुर्वत् सत्।** विसयकसायहिं जंतु **विषयकषायेषु गच्छत् सत्।**

अवस्थामें विषय कषायरूप खोटे ध्यानको हटानेके लिये और धर्मको बढ़ानेके लिये पूजा, अभिषेक, दान आदिका व्यवहार है, तो भी वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें लीन हुए योगीश्वरोंको उस समयमें बाह्य व्यापारका अभाव होनेसे स्वयं ही द्रव्य-पूजाका प्रसंग नहीं आता, भाव-पूजामें ही तन्मय हैं॥१२३★२॥

आगे इसी कथनको दृढ़ करते हैं—

गाथा–१२३❀३

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिस पुरुषने [**विषयकषायेषु गच्छत्**] विषय कषायोंमें जाता हुआ [**मनः**] मन [**निरंजने धृतं**] कर्मरूपी अंजनसे रहित भगवान्में रक्खा [**एतावदेव**] और ये ही [**मोक्षस्य कारणं**] मोक्षके कारण हैं, [**अन्यः**] दूसरा कोई भी [**तन्त्रं न**] तंत्र नहीं हैं, [**मन्त्रः न**] और न मंत्र है। तंत्र नाम शास्त्र व औषधका है, मंत्र नाम मंत्राक्षरोंका है। विषय कषायादि पर पदार्थोंसे मनको रोककर परमात्मामें मनको लगाना, यही मोक्षका कारण है।

भावार्थ :—जो कोई निकट-संसारी जीव शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उलटे विषय

સમાધિમાં રત યોગીશ્વરોને તે કાળે બહિરંગ વ્યાપારનો અભાવ હોવાથી સ્વયં જ હોતાં નથી. ૧૨૩★૨.

હવે, આ કથનને દૃઢ કરે છે :—

''विसयकसायहिं जंतु''–''વિષયકષાય'' શબ્દને ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય હોવા છતાં તમે

विसयकसायहिं तृतीयान्तं पदं सप्तम्यन्तं कथं जातमिति चेत्। परिहारमाह। प्राकृते क्वचित्कारक–व्यभिचारो भवति लिङ्गव्यभिचारश्च। इदं सर्वत्र ज्ञातव्यम्। मोक्खहं कारणु **मोक्षस्य कारणं** एत्तडउ **एतावदेव। विषयकषायरतचित्तस्य व्यावर्तनेन स्वात्मनि स्थापनं** अण्णु ण **अन्यत् किमपि न मोक्षकारणम्। अन्यत् किम्।** तन्तु **तन्त्रं शास्त्रमौषधं वा** मंतु **मन्त्राक्षरं चेति। तथाहि। शुद्धात्मतत्त्वभावनाप्रतिकूलेषु विषयकषायेषु गच्छत् सत् मनो वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानबलेन व्यावर्त्य निजशुद्धात्मद्रव्ये स्थापयति यः स एव मोक्षं लभते नान्यो मन्त्रतन्त्रादिबलिष्ठोऽपीति भावार्थः ॥१२३★३॥**

एवं परमात्मप्रकाशवृत्तौ प्रक्षेपकत्रयं विहाय त्र्यधिकविंशत्युत्तरशतदोहकसूत्रैस्त्रिविधात्मप्रतिपादकनामा प्रथममहाधिकारः समाप्तः ॥१॥

कषायोंमें जाते हुए मनको वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके बलसे पीछे हटाकर निज शुद्धात्मद्रव्यमें स्थापन करता है, वही मोक्षको पाता है, दूसरा कोई मंत्र-तंत्रादि चतुर होने पर भी मोक्ष नहीं पाता ॥१२३★३॥

इस तरह **परमात्मप्रकाश**की टीकामें तीन क्षेपकोंके सिवाय एकसौ तेईस दोहा-सूत्रोंमें बहिरात्मा अंतरात्मारूप परमात्मारूप तीन प्रकारसे आत्माको कहनेवाला **पहला महाधिकार** पूर्ण किया ॥१॥

इति प्रथम महाधिकार

સાતમીના પ્રત્યય તરીકે કેમ લીધો?

તેનું સમાધાન :—પ્રાકૃતમાં કોઈ વાર કારક વ્યભિચાર અને લિંગવ્યભિચાર થાય છે. આ બધેય જાણવું.

ભાવાર્થ :—જે (જે કોઈ આસન્ન ભવ્ય જીવ) શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી પ્રતિકૂળ વિષયકષાયમાં જતાં મનને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાનના બળ વડે વ્યાવૃત્ત કરીને (પાછું વાળીને) નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં સ્થાપે છે તે જ મોક્ષ પામે છે. બીજો મંત્ર, તંત્ર આદિમાં બલિષ્ઠ હોવા છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી. ૧૨૩★૩.

આ પ્રમાણે પરમાત્મપ્રકાશની વૃત્તિમાં ત્રણ પ્રક્ષેપકોને છોડીને એકસો ત્રેવીસ દોહકસૂત્રોથી ત્રણ પ્રકારના આત્માનો પ્રતિપાદક નામનો પ્રથમ મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

ઇતિ પ્રથમ મહાધિકાર.

✯ ✯ ✯

द्वितीय–महाधिकारः।

अत ऊर्ध्वं स्थलसंख्याबहिर्भूतान् प्रक्षेपकान् विहाय चतुर्दशाधिकशतद्वय प्रमितैर्दोहकसूत्रैर्मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गप्रतिपादनमुख्यत्वेन द्वितीयमहाधिकारः प्रारभ्यते। तत्रादौ सूत्रदशकपर्यन्तं मोक्षमुख्यतया व्याख्यानं करोति। तद्यथा—

१२७) सिरिगुरु अक्खहि मोक्खु महु मोक्खहँ कारणु तत्थु।
मोक्खहँ केरउ अण्णु फलु जें जाणउँ परमत्थु ॥१॥

श्रीगुरो आख्याहि मोक्षं मम मोक्षस्य कारणं तथ्यम्।
मोक्षस्य संबन्धि अन्यत् फलं येन जानामि परमार्थम् ॥१॥

द्वितीय महाधिकार

इसके बाद प्रकरणको संख्याके बाहर अर्थात् क्षेपकोंके सिवाय दोसौ चौदह दोहा–सूत्रोंसे मोक्ष, मोक्ष–फल और मोक्ष–मार्गके कथनकी मुख्यतासे दूसरा महा अधिकार आरंभ करते हैं। उसमें भी पहले दस दोहों तक मोक्षकी मुख्यतासे व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१

अन्वयार्थ :—[श्रीगुरो] हे श्रीगुरु, [मम] मुझे [मोक्षं] मोक्ष [तथ्यम् मोक्षस्य कारणं] सत्यार्थ मोक्षका कारण, [अन्यत्] और [मोक्षस्य संबंधि] मोक्षका [फलं] फल [आख्याहि] कृपाकर कहो [येन] जिससे कि मैं [परमार्थं] परमार्थको [जानामि] जानूँ॥

દ્વિતીય મહાધિકાર

ત્યાર પછી સ્થળ સંખ્યાથી બહિર્ભૂત (પ્રકરણની સંખ્યાથી બહાર) પ્રક્ષેપકોને છોડીને બસો ચૌદ દોહકસૂત્રોથી મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના કથનની મુખ્યતાથી બીજો મહાધિકાર શરૂ કરવામાં આવે છે :—

તેમાં પણ પહેલાં દસ દોહકસૂત્રો સુધી મોક્ષની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

सिरिगुरु इत्यादि। सिरिगुरु हे **श्रीगुरो योगीन्द्रदेव अक्खहि कथय** मोक्खु **मोक्षं** महु **मम, न केवलं मोक्षं** मोक्खहं कारणु **मोक्षस्य कारणम्। कथंभूतम्।** तत्थु **तथ्यम्** मोक्खहं केरउ **मोक्षस्य संबन्धि** अण्णु **अन्यत्। किम्।** फलु **फलम्। एतत्त्रयेन ज्ञातेन किं भवति।** जें जाणउं **येन त्रयस्य व्याख्यानेन जानाम्यहं कर्ता। कम्।** परमत्थु **परमार्थमिति। तद्यथा। प्रभाकरभट्टः श्रीयोगीन्द्रदेवान् विज्ञाप्य मोक्षं मोक्षफलं मोक्षकारणमिति त्रयं पृच्छतीति भावार्थः॥१॥**

अथ तदेव त्रयं क्रमेण भगवान् कथयति—

१२८) जोइय मोक्खु वि मोक्ख-फलु पुच्छिउ मोक्खहँ हेउ।
सो जिण-भासिउ णिसुणि तुहुँ जेण वियाणहि भेउ॥२॥

योगिन् मोक्षोऽपि मोक्षफलं पृष्टं मोक्षस्य हेतुः।
तत् जिनभाषितं निशृणु त्वं येन विजानासि भेदम्॥२॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** मोक्खु वि **मोक्षोऽपि** मोक्ख-फलु **मोक्षफलं** पुच्छिउ

भावार्थ :—प्रभाकरभट्ट श्री योगींद्रदेवसे बिनती करके मोक्ष, मोक्षका कारण और मोक्षका फल इन तीनोंको पूँछते हैं॥१॥

अब श्रीगुरु उन्हीं तीनोंको क्रमसे कहते हैं—

गाथा–२

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, तूने [**मोक्षोऽपि**] मोक्ष और [**मोक्षफलं**] मोक्षका फल तथा [**मोक्षस्य**] मोक्षका [**हेतुः**] कारण [**पृष्टं**] पूँछा, [**तत्**] उसको [**जिनभाषितं**] जिनेश्वरदेवके कहे प्रमाण [**त्वं**] तू [**निशृणु**] निश्चयकर सुन, [**येन**] जिससे कि [**भेदम्**] भेद [**विजानासि**] अच्छीतरह जान जावे॥

भावार्थ :—श्रीयोगींद्रदेव गुरु, शिष्यसे कहते हैं कि हे प्रभाकरभट्ट; योगी शुद्धात्माकी

ભાવાર્થ :—પ્રભાકરભટ્ટ શ્રી યોગીન્દ્રદેવને વિનંતી કરીને મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષનું કારણ એ ત્રણને પૂછે છે. ૧.

ભગવાન શ્રી ગુરુ એ ત્રણેયનું કથન ક્રમપૂર્વક કહે છે :—

ભાવાર્થ :—શ્રી યોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે હે પ્રભાકરભટ્ટ! હું શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ

पृष्टं त्वया कर्तृभूतेन। पुनरपि कः पृष्टः। मोक्खहं हेउ **मोक्षस्य हेतुः कारणम्। तत्** जिण-भासिउ **जिनभाषितं** णिसुणि **निश्चयेन शृणु समाकर्णय** तुहुं त्वं जेण **येन त्रयेण ज्ञानेन** वियाणहि भेउ **विजानासि भेदं त्रयाणां सम्बन्धिनमिति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। श्रीयोगीन्द्रदेवाः कथयन्ति हे प्रभाकरभट्ट शुद्धात्मोपलम्भलक्षणं मोक्षं केवलज्ञानाद्यनन्तचतुष्टयव्यक्तिरूपं मोक्षफलं भेदाभेदरत्नत्रयात्मकं मोक्षमार्गं च क्रमेण प्रतिपादयाम्यहं त्वं शृण्विति॥२॥**

अथ धर्मार्थकाममोक्षाणां मध्ये सुखकारणत्वान्मोक्ष एवोत्तम इति अभिप्रायं मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

१२६) धम्मह अत्थहँ कामहँ वि एयहँ सयलहँ मोक्खु।
उत्तमु पभणहिँ णाणि जिय अण्णेँ जेण ण सोक्खु॥३॥

धर्मस्य अर्थस्य कामस्यापि एतेषां सकलानां मोक्षम्।
उत्तमं प्रभणन्ति ज्ञानिनः जीव अन्येन येन न सौख्यम्॥३॥

प्राप्तिरूप मोक्ष, केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टयका प्रगटपना स्वरूप मोक्ष-फल, और निश्चय व्यवहाररत्नत्रयरूप मोक्षका मार्ग, इन तीनोंको क्रमसे जिनआज्ञाप्रमाण तुझको कहूँगा। उनको तू अच्छी तरह चित्तमें धारण कर, जिससे सब भेद मालूम हो जावेगा॥२॥

अब धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारोंमें सुखका मूलकारण मोक्ष ही सबसे उत्तम है, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर इस गाथा–सूत्रको कहते हैं—

गाथा–३

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**धर्मस्य**] धर्म, [**अर्थस्य**] अर्थ [**कामस्य अपि**] और काम [**एतेषां सकलानां**] इन सब पुरुषार्थोंमेंसे [**मोक्षम् उत्तमं**] मोक्षको उत्तम [**ज्ञानिनः**] ज्ञानी पुरुष [**प्रभणंति**] कहते हैं, [**येन**] क्योंकि [**अन्येन**] अन्य धर्म, अर्थ, कामादि पदार्थोंमें [**सौख्यम्**] परमसुख [**न**] नहीं है।

જેનું લક્ષણ છે એવા મોક્ષને, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ મોક્ષફળને અને ભેદાભેદરત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગને ક્રમપૂર્વક (જિન-આજ્ઞા પ્રમાણે) તને કહું છું, તેને તું (બરાબર) સાંભળ. ૨.

હવે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાંથી મોક્ષ જ સુખનું કારણ હોવાથી ઉત્તમ છે એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

धम्महं इत्यादि। धम्महं **धर्मस्य धर्माद्वा** अत्थहं **अर्थस्य अर्थाद्वा** कामहं वि **कामस्यापि कामाद्वा** एयहं सयलहं **एतेषां सकलानां संबन्धित्वेन एतेभ्यो वा सकाशात्** मोक्खु **मोक्षं** उत्तमु पभणहिं **उत्तमं विशिष्टं प्रभणन्ति। के कथयन्ति।** णाणि **ज्ञानिनः।** जिय **हे जीव। कस्मादुत्तमं प्रभणन्ति मोक्षम्।** अण्णें **अन्येन धर्मार्थकामादिना** जेण **येन कारणेन** ण सोक्खु **नास्ति परमसुखम् इति। तद्यथा—धर्मशब्देनात्र पुण्यं कथ्यते अर्थशब्देन तु पुण्यफलभूतार्थो राज्यादि-विभूतिविशेषः, कामशब्देन तु तस्यैव राज्यस्य मुख्यफलभूतः स्त्रीवस्त्रगंध माल्यादिसंभोगः। एतेभ्यस्त्रिभ्यः सकाशान्मोक्षमुत्तमं कथयन्ति। के ते। वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानिनः। कस्मात्। आकुलत्वोत्पादकेन वीतरागपरमानन्दसुखामृतरसास्वादविपरीतेन धर्मार्थकामादिना मोक्षादन्येन येन कारणेन सुखं नास्तीति भावार्थः॥३॥**

अथ धर्मार्थकामेभ्यो यद्युत्तमो न भवति मोक्षस्तर्हि तत्त्रयं मुक्त्वा परलोकशब्दवाच्यं मोक्षं किमिति जिना गच्छन्तीति प्रकटयन्ति—

भावार्थ :—धर्म शब्दसे यहाँ पुण्य समझना, अर्थ शब्दसे पुण्यका फल राज्य वगैरह संपदा जानना, और काम शब्दसे उस राज्यका मुख्यफल स्त्री, कपड़े, सुगंधितमाला आदि वस्तुरूप भोग जानना। इन तीनोंसे परमसुख नहीं हैं, क्लेशरूप दुःख ही है, इसलिये इन सबसे उत्तम मोक्षको ही वीतरागसर्वज्ञदेव कहते हैं, क्योंकि मोक्षसे जुदा जो धर्म, अर्थ, काम हैं, वे आकुलताके उत्पन्न करनेवाले हैं, तथा वीतराग, परमानन्दसुखरूप अमृतरसके आस्वादसे विपरीत हैं, इसलिये सुखके करनेवाले नहीं हैं, ऐसा जानना॥३॥

आगे धर्म, अर्थ, काम इन तीनोंसे जो मोक्ष उत्तम नहीं होता तो इन तीनोंको छोड़कर जिनेश्वरदेव मोक्षको क्यों जाते ? ऐसा दिखाते हैं—

ભાવાર્થ :—અત્રે 'ધર્મ' શબ્દથી પુણ્ય સમજવું, 'અર્થ' શબ્દથી પુણ્યના ફળરૂપ રાજ્યાદિ વિભૂતિ વિશેષ સંપદા સમજવી અને 'કામ' શબ્દથી તે રાજ્યના મુખ્ય ફળરૂપ સ્ત્રી, વસ્ત્ર, ગંધ, માળા આદિનો ભોગ સમજવો. આ ત્રણ કરતાં મોક્ષ ઉત્તમ છે, એમ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાનીઓ કહે છે. કારણ કે આકુળતાના ઉત્પાદક, વીતરાગ-પરમાનંદરૂપ સુખામૃતરસના આસ્વાદથી વિપરીત અને મોક્ષથી અન્ય એવા ધર્મ, અર્થ અને કામથી સુખ થતું નથી. ૩.

હવે જો ધર્મ, અર્થ અને કામથી મોક્ષ ઉત્તમ ન હોય તો તે ત્રણેયને છોડીને 'પરલોક' શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષમાં જિનદેવો શા માટે જાય? એમ દર્શાવે છે :—

અહીં, 'પરલોક' શબ્દથી વાચ્ય એવું પરમાત્મધ્યાન (પરમાત્માનું અવલોકન) સમજવું, પણ કાયમોક્ષ ન સમજવો.

१३०) **जइ जिय उत्तमु होइ णवि एयहँ सयलहँ सोइ ।**
तो किं तिण्णि वि परिहरवि जिण वच्चहिँ पर-लोइ ।।४।।

यदि जीव उत्तमो भवति नैव एतेभ्यः सकलेभ्यः स एव ।
ततः किं त्रीण्यपि परिहृत्य जिनाः व्रजन्ति परलोके ।।४।।

जइ इत्यादि। जइ **यदि चेत्** जिय हे जीव उत्तमु होइ णवि **उत्तमो भवति नैव। केभ्यः।** एयहं सयलहं **एतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो धर्मादिभ्यः। कतिसंख्योपेतेभ्यः। सकलेभ्यः सो वि स एव पूर्वोक्तो मोक्षः** तो **ततः कारणात्** किं **किमर्थं** तिण्णि वि परिहरवि **त्रीण्यपि परिहृत्य त्यक्त्वा** जिण **जिनाः कर्तारः** वच्चहिं **व्रजन्ति गच्छन्ति। कुत्र गच्छन्ति।** पर-लोइ **परलोकशब्दवाच्ये परमात्मध्याने न तु कायमोक्षे चेति। तथाहि—परलोकशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थः कथ्यते। परः उत्कृष्टो मिथ्यात्वरागादिरहितः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितः परमात्मा परशब्देनोच्यते तस्यैवंगुणविशिष्टस्य**

गाथा–४

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**यदि**] जो [**एतेभ्यः सकलेभ्यः**] इन सबोंसे [**सः**] मोक्ष [**उत्तमः**] उत्तम [**एव**] ही [**नैव**] नहीं [**भवति**] होता [**ततः**] तो [**जिनाः**] श्रीजिनवरदेव [**त्रीण्यपि**] धर्म, अर्थ, काम इन तीनोंको [**परिहृत्य**] छोड़कर [**परलोके**] मोक्षमें [**किं**] क्यों [**व्रजंति**] जाते ? इसलिये जाते हैं कि मोक्ष सबसे उत्कृष्ट है।।

भावार्थ :—पर अर्थात् उत्कृष्ट मिथ्यात्व रागादि रहित केवलज्ञानादि अनंत गुण सहित परमात्मा वह पर है, उस परमात्माका लोक अर्थात् अवलोकन वीतराग परमानंद समरसीभावका अनुभव वह परलोक कहा जाता है, अथवा परमात्माको परमशिव कहते हैं, उसका जो अवलोकन वह शिवलोक है, अथवा परमात्माका ही नाम परमब्रह्म है, उसका लोक वह

ભાવાર્થ :—'પરલોક' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ કહે છે. પર અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ, 'પર' શબ્દથી મિથ્યાત્વ રાગાદિ રહિત કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત પરમાત્મા સમજવો, તે ગુણવિશિષ્ટ પરમાત્માનું લોકન-અવલોકન-વીતરાગપરમાનંદરૂપ સમરસીભાવનું અનુભવન તે લોક છે. એ પ્રમાણે 'પરલોક' શબ્દનો અર્થ છે. અથવા 'પર' શબ્દથી પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો પરમાત્મા સમજવો.

નિશ્ચયથી 'પરમશિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો મુક્તાત્મા 'શિવ' સમજવો, તેનો લોક તે શિવલોક છે. અથવા 'પરમબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવો મુક્તાત્મા પરમબ્રહ્મ સમજવો, તેનો લોક તે બ્રહ્મલોક છે. અથવા 'પરમવિષ્ણુ' શબ્દથી વાચ્ય એવો મુક્તાત્મા વિષ્ણુ સમજવો, તેનો લોક તે વિષ્ણુલોક છે. એ પ્રમાણે 'પરલોક' શબ્દથી મોક્ષ કહ્યો છે.

परमात्मनो लोको लोकनमवलोकनं वीतरागपरमानन्दसमरसीभावानुभवनं लोक इति परलोकशब्दस्यार्थः। अथवा पूर्वोक्तलक्षणः परमात्मा परशब्देनोच्यते। निश्चयेन परमशिवशब्दवाच्यो मुक्तात्मा शिव इत्युच्यते तस्य लोकः शिवलोक इति। अथवा परमब्रह्मशब्दवाच्यो मुक्तात्मा परमब्रह्म इति तस्य लोको ब्रह्मलोक इति। अथवा परम विष्णुशब्दवाच्यो मुक्तात्मा विष्णुरिति तस्य लोको विष्णुलोक इति परलोकशब्देन मोक्षो भण्यते परश्चासौ लोकश्च परलोक इति। परलोकशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थो ज्ञातव्यः न चान्यः कोऽपि परकल्पितः शिवलोकादिरस्तीति। अत्र स एव परलोकशब्दवाच्यः परमात्मोपादेय इति तात्पर्यार्थः॥४॥

अथ तमेव मोक्षं सुखदायकं दृष्टान्तद्वारेण दृढयति—

१३१) उत्तमु सुक्खु ण देइ जइ उत्तमु मुक्खु ण होइ।
तो किं इच्छहिँ बंधणहिँ बद्धा पसुय वि सोइ॥५॥

उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमो मोक्षो न भवति।
ततः किं इच्छन्ति बन्धनै बद्धा पशवोऽपि तमेव॥५॥

ब्रह्मलोक है, अथवा उसीका नाम परमविष्णु है, उसका लोक अर्थात् स्थान वह विष्णुलोक है, ये सब मोक्षके नाम हैं, यानी जितने परमात्माके नाम हैं, उनके आगे लोक लगानेसे मोक्षके नाम हो जाते हैं, दूसरा कोई कल्पना किया हुआ शिवलोक, ब्रह्मलोक या विष्णुलोक नहीं है। यहाँ पर सारांश यह हुआ कि परलोकके नामसे कहा गया परमात्मा ही उपादेय है, ध्यान करने योग्य है, अन्य कोई नहीं॥४॥

आगे मोक्ष अनंत सुख देनेवाला है, इसको दृष्टांतके द्वारा दृढ़ करते हैं—

गाथा–५

अन्वयार्थ :—[यदि] जो [मोक्षः] मोक्ष [उत्तमं सुखं] उत्तम सुखको [न ददाति]

પર લોક તે પરલોક છે એ પ્રમાણે 'પરલોક' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ સમજવો; પર કલ્પિત (પરે કલ્પેલો) એવો બીજો કોઈ શિવલોકાદિ (શિવલોક, બ્રહ્મલોક, વિષ્ણુલોક) નથી. (પરલોક શબ્દનો અર્થ ન સમજવો.)

અહીં, તે જ 'પરલોક' શબ્દથી વાચ્ય એવો પરમાત્મા ઉપાદેય છે, એવું તાત્પર્ય છે. ૪.

હવે, તે જ મોક્ષ સુખનો દેનાર છે એમ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દૃઢ કરે છે :—

उत्तमु इत्यादि। उत्तमु **उत्तमं** सुक्खु **सुखं** ण देइ जइ **न ददाति यदि चेत्** उत्तमु मुक्खु ण होइ **उत्तमो मोक्षो न भवति** तो **तस्मात्कारणात्** किं **किमर्थं** इच्छहिँ **इच्छन्ति** वंधणहिँ **बन्धनैः** बद्धा **निबद्धाः।** पसुय वि **पशवोऽपि। किमिच्छन्ति।** सोइ **तमेव मोक्षमिति। अयमत्र भावार्थः। येन कारणेन सुखकारणत्वाद्धेतोः बन्धनबद्धाः पशवोऽपि मोक्षमिच्छन्ति तेन कारणेन केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाविनाभूतस्योपादेयरूपस्यानन्तसुखस्य कारणत्वादिति ज्ञानिनो विशेषेण मोक्षमिच्छन्ति॥५॥**

अथ यदि तस्य मोक्षस्याधिकगुणगणो न भवति तर्हि लोको निजमस्तकस्योपरि तं किमर्थं धरतीति निरूपयति—

१३२) अणु जइ जगहँ वि अहिययरु गुण-गणु तासु ण होइ ।
तो तइलोउ वि किं धरइ णिय-सिर-उप्परि सोइ ॥६॥

न देवे तो [उत्तमः] उत्तम [न भवति] नहीं होवे और जो मोक्ष उत्तम ही न होवे [ततः] तो [बंधनैः बद्धाः] बंधनोंसे बंधे [पशवोऽपि] पशु भी [तमेव] उस मोक्ष की ही [किं इच्छंति] क्यों इच्छा करें ?।

भावार्थ :—बँधने के समान कोई दुःख नहीं है, और छूटने के समान कोई सुख नहीं है, बंधनसे बँधे जानवर भी छूटना चाहते हैं, और जब वे छूटते हैं, तब सुखी होते हैं। इस सामान्य बंधनके अभावसे ही पशु सुखी होते हैं, तो कर्म–बंधनके अभावसे ज्ञानीजन परमसुखी होवें, इसमें अचम्भा क्या है। इसलिये केवलज्ञानादि अनंत गुणसे तन्मयी अनन्त सुखका कारण मोक्ष ही आदरने योग्य है, इस कारण ज्ञानी पुरुष विशेषतासे मोक्षको ही इच्छते हैं॥५॥

आगे बतलाते हैं—जो मोक्षमें अधिक गुणोंका समूह नहीं होता, तो मोक्षको तीन लोक अपने मस्तक पर क्यों रखता ?

ભાવાર્થ :—મોક્ષ તે સુખનું કારણ છે એવા હેતુથી બંધનથી બંધાયેલ પશુઓ પણ મોક્ષને (છૂટકારાને) ઈચ્છે છે, તેથી (એમ સમજાય છે કે) મોક્ષ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોની સાથે અવિનાભાવી એવા, ઉપાદેયરૂપ અનંતસુખનું કારણ છે; માટે જ્ઞાનીઓ વિશેષપણે મોક્ષને ઈચ્છે છે. ૫.

હવે, તે મોક્ષમાં અધિક ગુણોનો સમૂહ ન હોત તો ત્રણ લોક તેને પોતાના મસ્તક ઉપર શા માટે રાખે, એમ કહે છે :—

अन्यद् यदि जगतोऽपि अधिकतरः गुणगणः तस्य न भवति।
ततः त्रिलोकऽपि किं धरति निजशिर उपरि तमेव ॥६॥

अणु इत्यादि। अणु **पुनः** जइ **यदि चेत्** जगहँ वि **जगतोऽपि सकाशात्** अहिययरु **अतिशयेनाधिकः अधिकतरः। कोऽसौ।** गुण-गुणु **गुणगणः** तासु **तस्य मोक्षस्य** ण होइ **न भवति।** तो **ततः कारणात्** तइलोउ वि **त्रिलोकोऽपि कर्ता।** किं धरइ **किमर्थं धरति। कस्मिन्।** णिय-सिर-उप्परि **निजशिरसि उपरि।** किं धरइ **किं धरति।** सोइ **तमेव मोक्षमिति। तद्यथा। यदि तस्य मोक्षस्य पूर्वोक्तः सम्यक्त्वादिगुणगणो न भवति तर्हि लोकः कर्ता निजमस्तकस्योपरि तत्किं धरतीति। अत्रानेन गुणगणस्थापनेन किं कृतं भवति, बुद्धिसुख-**

गाथा–६

अन्वयार्थ :—[**अन्यद्**] फिर [**यदि**] जो [**जगतः अपि**] सब लोकसे भी [**अधिकतरः**] बहुत ज्यादः [**गुणगणः**] गुणोंका समूह [**तस्य**] उस मोक्षमें [**न भवति**] नहीं होता, [**ततः**] तो [**त्रिलोकः अपि**] तीनों ही लोक [**निजशिरसि**] अपने मस्तकके [**उपरि**] ऊपर [**तमेव**] उसी मोक्षको [**किं धरति**] क्यों रखते ?।

भावार्थ :—मोक्ष लोकके शिखर (अग्रभाग) पर है, सो सब लोकोंसे मोक्षमें बहुत ज्यादा गुण हैं, इसीलिये उसको लोक अपने सिर पर रखता है। कोई किसीको अपने सिरपर रखता है, वह अपनेसे अधिक गुणवाला जानकर ही रखता है। यदि क्षायिक–सम्यक्त्व केवलदर्शनादि अनंत गुण मोक्षमें न होते, तो मोक्ष सबके सिर पर न होता, मोक्षके ऊपर अन्य कोई स्थान नहीं हैं, सबके ऊपर मोक्ष ही है, और मोक्षके आगे अनंत अलोक है, वह शून्य है, वहाँ कोई स्थान नहीं है। वह अनंत अलोक भी सिद्धोंके ज्ञानमें भास रहा है। यहाँ पर मोक्षमें अनंत गुणोंके स्थापन करनेसे मिथ्यादृष्टियोंका खंडन किया। कोई मिथ्यादृष्टि वैशेषिकादि ऐसा कहते हैं, कि जो बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार

ભાવાર્થ :—જો તે મોક્ષમાં પૂર્વોક્ત સમ્યક્ત્વાદિ ગુણો ન હોત તો લોક તેને પોતાના મસ્તક ઉપર શા માટે રાખે?

અહીં, આ ગુણગણની સ્થાપનાથી શું કરવામાં આવ્યું છે? (અહીં, મોક્ષમાં અનંત ગુણોનું સ્થાપન કરવાથી મિથ્યાદ્રષ્ટિઓનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે તે શી રીતે) તે કહે છે :—

(૧) બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, સંસ્કાર નામના નવ ગુણોના અભાવને મોક્ષ વૈશેષિકો માને છે; તેનો નિષેધ કર્યો છે.

दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराभिधानानां नवानां गुणानामभावं मोक्षं मन्यन्ते ये वृद्धवैशेषिकास्ते निषिद्धाः। ये च प्रदीपनिर्वाणवज्जीवाभावं मोक्षं मन्यते सोगतास्ते च निरस्ताः। यच्चोक्त सांख्यैः सुप्तावस्थावत् सुखज्ञानरहितो मोक्षस्तदपि निरस्तम्। लोकाग्रे तिष्ठतीति वचनेन तु मण्डिकसंज्ञा नैयायिकमतान्तर्गता यत्रैव मुक्तस्तत्रैव तिष्ठतीति वदन्ति तेऽपि निरस्ता इति। जैनमते पुनरिन्द्रियजनितज्ञानसुखस्याभावे न चातीन्द्रियज्ञानसुखस्येति कर्मजनितेन्द्रियादिदश-

इन नव गुणोंके अभावरूप मोक्ष है, उनका निषेध किया, क्योंकि इंद्रियजनित बुद्धिका तो अभाव है, परंतु केवल बुद्धि अर्थात् केवलज्ञानका अभाव नहीं है, इंद्रियोंसे उत्पन्न सुखका अभाव है, लेकिन अतीन्द्रिय सुखकी पूर्णता है, दुःख, इच्छा, द्वेष, यत्न इन विभावरूप गुणोंका तो अभाव ही है, केवलरूप परिणमन है, व्यवहार–धर्मका अभाव ही है, और वस्तुका स्वभावरूप धर्म वह ही है, अधर्मका तो अभाव ठीक ही है, और परद्रव्यरूप–संस्कार सर्वथा नहीं है, स्वभाव–संस्कार ही है। जो मूढ़ इन गुणोंका अभाव मानते हैं, वे वृथा बकते हैं, मोक्ष तो अनंत गुणरूप है। इस तरह निर्गुणवादियोंका निषेध किया। तथा बौद्धमती जीवके अभावको मोक्ष कहते हैं। वे मोक्ष ऐसा मानते हैं कि जैसे दीपकका निर्वाण (बुझना) उसी तरह जीवका अभाव वही मोक्ष है। ऐसी बौद्धकी श्रद्धाका भी तिरस्कार किया। क्योंकि जो जीवका ही अभाव हो गया, तो मोक्ष किसको हुआ ? जीवका शुद्ध होना वह मोक्ष है, अभाव कहना वृथा है। सांख्यदर्शनवाले ऐसा कहते हैं कि जो एकदम सोनेकी अवस्था है, वही मोक्ष है, जिस जगह न सुख है, न ज्ञान है, ऐसी प्रतीतिका निवारण किया। नैयायिक ऐसा कहते हैं कि जहाँसे मुक्त हुआ वहीं पर ही तिष्ठता है, ऊपरको गमन नहीं करता। ऐसे नैयायिकके कथनका लोक–शिखर पर तिष्ठता है, इस वचनसे निषेध किया। जहाँ बंधनसे छूटता है, वहाँ वह नहीं रहता, यह प्रत्यक्ष देखने में आता है, जैसे कैदी कैदसे जब छूटता है, तब बंदीगृहसे छूटकर अपने घरकी तरफ गमन करता है, वह निजघर निर्वाण ही है। जैन–मार्गमें तो

(૨) જેમ દીવાનું બુઝાવું તે નિર્વાણ છે તેમ જીવનો અભાવ તે મોક્ષ છે તેમ બૌદ્ધો માને છે, તેનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

(૩) સાંખ્યદર્શનવાળા એમ કહે છે કે સુપ્ત-અવસ્થાની સમાન સુખ જ્ઞાનથી રહિત તે મોક્ષ છે, તેનું પણ ખંડન કર્યું છે.

(૪) 'લોકાગ્રે રહે છે' એ વચન વડે 'જીવ જ્યાં મુક્ત થાય છે ત્યાં જ રહે છે' એમ મંડિક નામના નૈયાયિકો કહે છે, તેમનું પણ ખંડન થયું.

વળી, જૈનમતમાં તો (મોક્ષમાં) ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન અને સુખનો અભાવ થતાં કાંઈ અતીન્દ્રિયજ્ઞાન અને અતીન્દ્રિયસુખનો અભાવ થતો નથી, અને કર્મજનિત ઇન્દ્રિયાદિ દશ પ્રાણ-

प्राणसहितस्याशुद्धजीवस्याभावेन न पुनः शुद्धजीवस्येति भावार्थः ॥६॥

अथोत्तमं सुखं न ददाति यदि मोक्षस्तर्हि सिद्धाः कथं निरन्तरं सेवन्ते तमिति कथयति—

१३३) उत्तमु सुक्खु ण देइ जइ उत्तमु मुक्खु ण होइ ।
तो किं सयलु वि कालु जिय सिद्ध वि सेवहिँ सोइ ॥७॥

उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमः मोक्षो न भवति ।
ततः किं सकलमपि कालं जीव सिद्धा अपि सेवन्ते तमेव ॥७॥

इंद्रियजनितज्ञान जो कि मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यय हैं, उनका अभाव माना है, और अतीन्द्रियरूप जो केवलज्ञान है, वह वस्तुका स्वभाव है, उसका अभाव आत्मामें नहीं हो सकता। स्पर्श, रस, गंध, रूप, शब्द इन पाँच इंद्रिय विषयोंकर उत्पन्न हुए सुखका तो अभाव ही है, लेकिन अतीन्द्रिय सुख जो निराकुल परमानंद है, उसका अभाव नहीं है, कर्मजनित जो इंद्रियादि दस प्राण अर्थात् पाँच इंद्रियाँ, मन, वचन, काय, आयु, श्वासोच्छ्वास इन दस प्राणोंका भी अभाव है, ज्ञानादि निज प्राणोंका अभाव नहीं है। जीवकी अशुद्धताका अभाव है, शुद्धपनेका अभाव नहीं, यह निश्चयसे जानना ॥६॥

आगे कहते हैं कि जो मोक्ष उत्तम सुख नहीं दे, तो सिद्ध उसे निरंतर क्यों सेवन करें ?—

गाथा–७

अन्वयार्थ :—[**यदि**] जो [**उत्तमं सुखं**] उत्तम अविनाशी सुखको [**न ददाति**] नहीं देवे, तो [**मोक्षः उत्तमः**] मोक्ष उत्तम भी [**न भवति**] नहीं हो सकता, उत्तम सुख देता है, इसीलिये मोक्ष सबसे उत्तम है। जो मोक्षमें परमानंद नहीं होता [**ततः**] तो [**जीव**] हे जीव, [**सिद्धा अपि**] सिद्धपरमेष्ठी भी [**सकलमपि कालं**] सदा काल [**तमेव**] उसी मोक्षको [**किं सेवंते**] क्यों सेवन करते ? कभी भी न सेवते।

સહિત અશુદ્ધ જીવનો અભાવ થતાં, કાંઈ શુદ્ધ જીવનો અભાવ થતો નથી; એવો ભાવાર્થ છે. ૬.

હવે, જો મોક્ષ ઉત્તમ સુખને ન આપતો હોય તો સિદ્ધો તેમનું શા માટે નિરંતર સેવન કરે, એમ કહે છે :—

उत्तमु इत्यादि। उत्तमु सुक्खु **उत्तमं सुखं** ण देइ **न ददाति** जइ **यदि चेत्।** उत्तमु **उत्तमो** मुक्खु **मोक्षः** ण होइ **न भवति। तो ततः कारणात्,** किं **किमर्थं, सयलु वि कालु सकलमपि कालम्।** जिय हे **जीव।** सिद्ध वि **सिद्धा अपि** सेवहिं **सेवन्ते** सोइ **तमेव मोक्षमिति। तथाहि। यद्यतीन्द्रियपरमाह्लादरूपमविनश्वरं सुखं न ददाति मोक्षस्तर्हि कथमुत्तमो भवति उत्तमत्वाभावे च केवलज्ञानादिगुणसहिताः सिद्धा भगवन्तः किमर्थं निरन्तरं सेवन्ते च चेत्। तस्मादेव ज्ञायते तत्सुखमुत्तमं ददातीति। उक्तं च सिद्धसुखम्—''आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीतबाधं विशालं, वृद्धिह्रासव्यपेतं विषयविरहितं निःप्रतिद्वन्द्वभावम्। अन्यद्रव्यानपेक्षं निरूपमममितं शाश्वतं सर्वकालमुत्कृष्टानन्तसारं परमसुखमतस्तस्य सिद्धस्य जातम्।।''। अत्रेदमेव**

भावार्थ :—वह मोक्ष अखंड सुख देता है, इसीलिये उसे सिद्ध महाराज सेवते हैं, मोक्ष परम आह्लादरूप है, अविनश्वर है, मन और इंद्रियोंसे रहित है, इसीलिये उसे सदाकाल सिद्ध सेवते हैं, केवलज्ञानादि गुण सहित सिद्धभगवान् निरंतर निर्वाणमें ही निवास करते हैं, ऐसा निश्चित है। सिद्धोंका सुख दूसरी जगह भी ऐसा कहा है ''आत्मोपादान'' इत्यादि। इसका अभिप्राय यह है कि इस अध्यात्म–ज्ञानके सिद्धोंके जो परमसुख हुआ है, वह कैसा है कि अपनी अपनी जो उपादान–शक्ति उसीसे उत्पन्न हुआ है, परकी सहायतासे नहीं है, स्वयं (आप ही) अतिशयरूप है, सब बाधाओंसे रहित है, निराबाध है, विस्तीर्ण है, घटती–बढ़तीसे रहित है, विषय–विकारसे रहित है, भेदभावसे रहित है, निर्द्वन्द्व है, जहाँ पर वस्तुकी अपेक्षा ही नहीं है, अनुपम है, अनंत है, अपार है, जिसका प्रमाण नहीं सदा काल शाश्वत है, महा उत्कृष्ट है, अनंत सारता लिये हुए है। ऐसा परमसुख सिद्धोंके है, अन्यके नहीं है। यहाँ तात्पर्य यह

ભાવાર્થ :—જો મોક્ષ અતીન્દ્રિય પરમ આહ્લાદરૂપ, અવિનાશી સુખને ન આપે તો તે કેવી રીતે ઉત્તમ હોય? અને ઉત્તમપણાના અભાવમાં કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણસહિત સિદ્ધ ભગવંતો શા માટે મોક્ષને નિરંતર સેવે? (પણ સિદ્ધ ભગવંતો નિરંતર મોક્ષને સેવે છે) તેથી જણાય છે કે તે (મોક્ષ) ઉત્તમ સુખને આપે છે. સિદ્ધના સુખનું સ્વરૂપ (શ્રી પૂજ્યપાદકૃત સિદ્ધભક્તિ ગાથા ૭માં) પણ કહ્યું છે કે :—

''आत्मोपादानसिद्धं स्वयमतिशयवद्वीतबाधं विशालं,
वृद्धिह्रासव्यपेतं विषयविरहितं निःप्रतिद्वन्द्वभावम्।
अन्यद्रव्यानपेक्षं निरूपमममितं शाश्वतं सर्वकाल-
मुत्कृष्टानन्तसारं परमसुखमतस्तस्य सिद्धस्य जातम्।।''

[અર્થ :—આત્માના ઉપાદાનથી પ્રગટેલું (પોતાના આત્મામાં જ ઉત્પન્ન થયેલ), સ્વયં

निरन्तरमभिलषणीयमिति भावार्थः ।।७।।

अथ सर्वेषां परमपुरुषाणां मोक्ष एव ध्येय इति प्रतिपादयति—

१३४) हरि-हर-बंभु वि जिणवर वि मुणि-वर-विंद वि भव्व ।
परम-णिरंजणि मणु धरिवि मुक्खु जि झायहिँ सव्व ।।८।।

हरिहरब्रह्माणोऽपि जिनवरा अपि मुनिवरवृन्दान्यपि भव्याः ।
परमनिरञ्जने मनः धृत्वा मोक्षं एव ध्यायन्ति सर्वे ।।८।।

हरिहर इत्यादि। हरि-हर-बंभु वि **हरिहरब्रह्माणोऽपि** जिणवर वि **जिनवरा अपि** मुणि-वर-विंद **वि मुनिवरवृन्दान्यपि** भव्व **शेषभव्या अपि। एते सर्वे किं कुर्वन्ति।** परम-णिरंजणि

है कि हमेशा मोक्षका ही सुख अभिलाषा करने योग्य है, और संसार–पर्याय सब हेय है।।७।।

आगे सभी महान पुरुषोंके मोक्ष ही ध्यावने योग्य है ऐसा कहते हैं—

गाथा–८

अन्वयार्थ :—[**हरिहरब्रह्माणोऽपि**] नारायण वा इन्द्र, रुद्र अन्य ज्ञानी पुरुष [**जिनवरा अपि**] श्रीतीर्थंकर परमदेव [**मुनिवरवृंदान्यपि**] मुनीश्वरोंके समूह तथा [**भव्याः**] अन्य भी भव्य जीव [**परमनिरंजने**] परम निरंजनमें [**मनः धृत्वा**] मन रखकर [**सर्वे**] सब ही [**मोक्षं**] मोक्षको [**एव**] ही [**ध्यायंति**] ध्यावते हैं। यह मन विषयकषायोंमें जो जाता है, उसको पीछे लौटाकर अपने स्वरूपमें स्थिर अर्थात् निर्वाणका साधनेवाला करते हैं।

भावार्थ :—श्री तीर्थंकरदेव तथा चक्रवर्ती, बलदेव, वासुदेव, प्रतिवासुदेव महादेव इत्यादि सब प्रसिद्ध पुरुष अपने शुद्ध ज्ञान, अखंड स्वभाव जो निज आत्मद्रव्य उसका सम्यक्

અતિશયવાળું, બાધારહિત, વિશાળ, વૃદ્ધિ-હાનિ રહિત, વિષયોથી રહિત, નિર્દ્વન્દ્વ (દ્વન્દ્વભાવથી રહિત), અન્ય દ્રવ્યની અપેક્ષા વગરનું, નિરુપમ, અમિત, શાશ્વત, સદાકાળ, ઉત્કૃષ્ટ અને અનંત સારવાળું એવું પરમસુખ હવે સિદ્ધભગવાનને ઉત્પન્ન થયું.]

અહીં, આની જ (મોક્ષની જ) નિરંતર અભિલાષા કરવા યોગ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૭.

હવે, સર્વ પરમપુરુષોએ મોક્ષ જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—હરિ, હર આદિ બધાય પ્રસિદ્ધ પુરુષો ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિ સમસ્ત વિકલ્પ જાળથી શૂન્ય એવા, શુદ્ધ, બુદ્ધ એક સ્વભાવવાળા નિજઆત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન,

परमनिरञ्जनाभिधाने निजपरमात्मस्वरूपे। मणु **मनः** धरिवि **विषयकषायेषु गच्छत् सद् व्यावृत्त्य धृत्वा पश्चात्** मुक्खु जि **मोक्षमेव** झायहिं **ध्यायन्ति** सव्व **सर्वेऽपि इति। तद्यथा। हरिहरादयः सर्वेऽपि प्रसिद्धपुरुषाः ख्यातिपूजालाभादिसमस्तविकल्पजालेन शून्ये, शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नवीतरागसहजानन्दैकसुखरसानुभवेन पूर्णकलशवत् भरितावस्थे निरञ्जनशब्दाभिधेयपरमात्मध्याने स्थित्वा मोक्षमेव ध्यायन्ति। अयमत्र भावार्थः। यद्यपि व्यवहारेण सविकल्पावस्थायां वीतरागसर्वज्ञस्वरूपं तत्प्रतिबिम्बानि तन्मन्त्राक्षराणि तदाराधकपुरुषाश्च ध्येया भवन्ति तथापि वीतरागनिर्विकल्पत्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधिकाले निजशुद्धात्मैव ध्येय इति।।८।।**

अथ भुवनत्रयेऽपि मोक्षं मुक्त्वा अन्यत्परमसुखकारणं नास्तीति निश्चिनोति—

श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप जो अभेदरत्नत्रयमय समाधिकर उत्पन्न वीतराग सहजानंद अतीन्द्रियसुखरस उसके अनुभवसे पूर्ण कलशकी तरह भरे हुए निरंतर निराकार निजस्वरूप परमात्माके ध्यानमें स्थिर होकर मुक्त होते हैं। कैसा वह ध्यान है, कि ख्याति (प्रसिद्धि) पूजा (अपनी महिमा) और धनादिकका लाभ इत्यादि समस्त विकल्प–जालोंसे रहित है। यहाँ केवल आत्म–ध्यान ही को मोक्ष–मार्ग बतलाया है, और अपना स्वरूप ही ध्यावने योग्य है। तात्पर्य यह है कि यद्यपि व्यवहारनयकर प्रथम अवस्थामें वीतरागसर्वज्ञका स्वरूप अथवा वीतरागके नाममंत्रके अक्षर अथवा वीतरागके सेवक महामुनि ध्यावने योग्य हैं, तो भी वीतराग निर्विकल्प तीन गुप्तिरूप परमसमाधिके समय अपना शुद्ध आत्मा ही ध्यान करने योग्य है, अन्य कोई भी दूसरा पदार्थ पूर्ण अवस्थामें ध्यावने योग्य नहीं है।।८।।

अब तीन लोकमें मोक्षके सिवाय अन्य कोई भी परमसुखका कारण नहीं है, ऐसा निश्चय करते हैं—

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન માત્ર વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખરસના અનુભવથી પૂર્ણકલશની જેમ પરિપૂર્ણ એવા નિરંજન શબ્દથી કહેવા યોગ્ય પરમાત્માના ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને એક મોક્ષને જ ધ્યાવે છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે જો કે વ્યવહારનયથી સવિકલ્પ અવસ્થામાં વીતરાગ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ, વીતરાગની પ્રતિમા, તેના મંત્રાક્ષરો અને તેના આરાધક પુરુષો ધ્યાવવા યોગ્ય છે તો પણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ ત્રિગુપ્તિ વડે ગુપ્ત પરમસમાધિકાળમાં શુદ્ધ આત્મા જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે. ૮.

હવે, ત્રણ લોકમાં મોક્ષ સિવાય બીજું કોઈ પણ (બીજી કોઈ પણ વસ્તુ) પરમસુખનું કારણ નથી, એમ નક્કી કરે છે :—

१३५) तिहुयणि जीवहँ जत्थि णवि सोक्खहँ कारणु कोइ।
मुक्खु मुएविणु एक्कु पर तेणवि चिंतहि सोइ ।।९।।

त्रिभुवने जीवानां अस्ति नैव सुखस्य कारणं किमपि।
मोक्षं मुक्त्वा एकं परं तेनैव चिन्तय तमेव ।।९।।

तिहुयणि इत्यादि। तिहुयणि **त्रिभुवने** जीवहं **जीवानां** जत्थि णवि **अस्ति नैव। किं नास्ति।** सोक्खहं कारणु **सुखस्य कारणम्।** कोइ **किमपि वस्तु। किं कृत्वा।** मुक्खु मुएविणु एक्कु **मोक्षं मुक्त्वेकं** पर **नियमेन** तेणवि **तेनैव कारणेन** चिंतहि **चिंतय** सोइ **तमेव मोक्षमिति। तथाहि। त्रिभुवनेऽपि मोक्षं मुक्त्वा निरन्तरातिशयसुखकारणमन्यत्पञ्चेन्द्रियविषयानुभवरूपं किमपि नास्ति तेन कारणेन हे प्रभाकरभट्ट वीतरागनिर्विकल्पपरमसामायिके स्थित्वा**

गाथा–९

अन्वयार्थ :—[**त्रिभुवने**] तीन लोकमें [**जीवानां**] जीवोंको [**मोक्षं मुक्त्वा**] मोक्षके सिवाय [**किमपि**] कोई भी वस्तु [**सुखस्य कारणं**] सुखका कारण [**नैव**] नहीं [**अस्ति**] है, एक सुखका कारण मोक्ष ही है [**तेन**] इस कारण तू [**परं एकं तम् एव**] नियमसे एक मोक्षका ही [**विचिंतय**] चिंतवन कर जिसे कि महामुनि भी चिंतवन करते हैं।

भावार्थ :—श्रीयोगींद्राचार्य प्रभाकरभट्टसे कहते हैं कि वत्स; मोक्षके सिवाय अन्य सुखका कारण नहीं है, और आत्म–ध्यानके सिवाय अन्य मोक्षका कारण नहीं है, इसलिये तू वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें ठहरकर निज शुद्धात्म स्वभावको ही ध्या। यह श्रीगुरुने आज्ञा की। तब प्रभाकरभट्टने बिनती की, हे भगवन्; तुमने निरंतर अतींद्रीय मोक्ष–सुखका वर्णन किया है, सो ये जगतके प्राणी अतींद्रिय सुखको जानते ही नहीं हैं, इंद्रिय सुखको ही सुख मानते हैं। तब गुरुने कहा कि हे प्रभाकरभट्ट; कोई एक पुरुष जिसका चित्त व्याकुलता रहित है, पंचेन्द्रियके

ભાવાર્થ :—શ્રી યોગીન્દ્રાચાર્ય પ્રભાકર ભટ્ટને કહે છે કે હે શિષ્ય! ત્રણ લોકમાં પણ મોક્ષ સિવાય પંચેન્દ્રિયના વિષયના અનુભવરૂપ બીજું કોઈ પણ નિરંતર અતિશય સુખનું કારણ નથી, તેથી હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમ સામાયિકમાં સ્થિત થઈને નિજ શુદ્ધાત્મસ્વભાવને ધ્યાવ.

અહીં, પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે હે ભગવાન! આપ અતીન્દ્રિય મોક્ષસુખનું નિરંતર વર્ણન કરો છો, પરંતુ તે સુખને જગતના જીવો જાણતા નથી. (તો તે સુખની અન્ય જીવોને પ્રતીતિ શી રીતે થાય?)

निजशुद्धात्मस्वभावं ध्याय त्वमिति। अत्राह प्रभाकरभट्टः हे भगवन्नतींन्द्रियमोक्षसुखं निरन्तरं वर्ण्यते भवद्भिस्तच्च न ज्ञायते जनैः। भगवानाह हे प्रभाकरभट्ट कोऽपि पुरुषो निर्व्याकुलचित्तः प्रस्तावे पञ्चेन्द्रियभोगसेवारहितस्तिष्ठति स केनापि देवदत्तेन पृष्टः सुखेन स्थितो भवान्। तेनोक्तं सुखमस्तीति तत्सुखमात्मोत्थम्। कस्मादिति चेत्। तत्काले स्त्रीसेवादिस्पर्शविषयो नास्ति भोजनादिजिह्वेन्द्रियविषयो नास्ति विशिष्टरूपगन्धमाल्यादिघ्राणेन्द्रियविषयो नास्ति दिव्यस्त्री-रूपावलोकनादिलोचनविषयो नास्ति श्रवणरमणीयगीतवाद्यादिशब्दविषयोऽपि नास्तीति तस्मात् ज्ञायते तत्सुखमात्मोत्थमिति। किं च। एकदेशविषयव्यापाररहितानां तदेकदेशेनात्मोत्थसुख-मुपलभ्यते वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानरतानां पुनर्निरवशेषपञ्चेन्द्रियविषयमानसविकल्पजाल-निरोधे सति विशेषेणोपलभ्यते। इदं तावत् स्वसंवेदनप्रत्यक्षगम्यं सिद्धात्मनां च सुखं पुनरनुमानगम्यम्। तथाहि। मुक्तात्मनां शरीरेन्द्रियविषयव्यापाराभावेऽपि सुखमस्तीति साध्यम्। कस्माद्धेतोः इदानीं पुनर्वीतरागनिर्विकल्पसमाधिस्थानां परमयोगिनां पञ्चेन्द्रियविषय-

---

भोगोंसे रहित अकेला स्थित है, उस समय किसी पुरुषने पूछा कि तुम सुखी हो। तब उसने कहा कि सुखसे तिष्ट रहे हैं, उस समय पर विषय–सेवनादि सुख तो है ही नहीं, उसने यह क्यों कहा कि हम सुखी हैं। इसलिए यह मालूम होता है, सुख नाम व्याकुलता रहितका है, सुखका मूल निर्व्याकुलपना है, वह निर्व्याकुल अवस्था आत्मामें ही है, विषय–सेवनमें नहीं। भोजनादि जिह्वा इंद्रियका विषय भी उस समय नहीं है, स्त्रीसेवनादि स्पर्शका विषय नहीं है, और गंधमाल्यादिक नाकका विषय भी नहीं है, दिव्य स्त्रियोंका रूप अवलोकनादि नेत्रका विषय भी नहीं, और कानोंका मनोज्ञ गीत वादित्रादि शब्द विषय भी नहीं हैं, इसलिये जानते हैं कि सुख आत्मामें ही है। ऐसा तू निश्चय कर, जो एकादेश विषय–व्यापारसे रहित हैं, उनके एकोदेश थिरताका सुख है, तो वीतराग निर्विकल्पस्वसंवेदन ज्ञानियोंके समस्त पंच इंद्रियोंके विषय और

ત્યારે ભગવાન શ્રીગુરુ કહે છે કે—હે પ્રભાકરભટ્ટ! કોઈ પણ પુરુષ નિર્વ્યાકુળ ચિત્તવાળો થઈને પંચેન્દ્રિય ભોગના સેવનથી રહિત એકલો આરામમાં બેઠો છે, તે વખતે કોઈ દેવદત્ત નામના પુરુષે તેને પૂછ્યું કે ‘તમે આનંદમાં છો ને? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ‘આનંદ વર્તે છે’ તે સુખ આત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે. જો તમે કહો કે શા માટે? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે તે સમયે સ્ત્રીસેવનાદિ સ્પર્શનો વિષય નથી, ભોજનાદિ જિહ્વા-ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી, વિશિષ્ટરૂપ ગંધમાળાદિ ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય નથી, દિવ્ય સ્ત્રી-પુરુષનાં અવલોકનાદિ નેત્રનો વિષય નથી, કર્ણને પ્રિય ગીત વાદ્યાદિ શબ્દનો વિષય નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તે સુખ આત્માથી ઉત્પન્ન થયું છે.

હવે, વિશેષ કહેવામાં આવે છે એકદેશવિષયવ્યાપાર રહિત જીવોને તે એકદેશ આત્માથી ઉત્પન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનમાં રત જીવોને સમસ્ત

व्यापाराभावेऽपि स्वात्मोत्थवीतराग परमानन्दसुखोपलब्धिरिति। अत्रेत्थंभूतं सुखमेवोपादेयमिति भावार्थः। तथागमे चोक्तमात्मोत्थमतीन्द्रियसुखम्—''अइसयमादसमुत्थं विसयातीदं अणोवममणंतं। अव्वुच्छिण्णं। च सुहं सुद्धुवओगप्पसिद्धाणं।।''।।६।।

मनके विकल्प–जालोंकी रुकावट होने पर विशेषतासे निर्व्याकुल सुख उपजता है। इसलिये ये दो बातें प्रत्यक्ष ही दृष्टि पड़ती हैं। जो पुरुष निरोग और चिंता रहित हैं, उनके विषय–सामग्रीके बिना ही सुख भासता है, और जो महामुनि शुद्धोपयोग अवस्थामें ध्यानारूढ़ हैं, उनके निर्व्याकुलता प्रगट ही दिख रही है, वे इंद्रादिक देवोंसे भी अधिक सुखी हैं। इस कारण जब संसार अवस्थामें ही सुखका मूल निर्व्याकुलता दीखती है, तो सिद्धोंके सुखकी बात ही क्या है? यद्यपि वे सिद्ध दृष्टिगोचर नहीं हैं, तो भी अनुमान कर ऐसा जाना जाता है, कि सिद्धोंके भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म नहीं, तथा विषयोंकी प्रवृत्ति नहीं है, कोई भी विकल्प–जाल नहीं है, केवल अतींद्रिय आत्मीक–सुख ही है, वही सुख उपादेय है, अन्य सुख सब दुःस्वरूप ही हैं। जो चारों गतियोंकी पर्यायें हैं, उनमें कदापि सुख नहीं है। सुख तो सिद्धोंके है, या महामुनीश्वरोंके सुखका लेशमात्र देखा जाता है, दूसरेके जगतकी विषय–वासनाओंमें सुख नहीं है ऐसा ही कथन श्रीप्रवचनसारमें किया है। ''अइसय'' इत्यादि। सारांश यह है, कि जो शुद्धोपयोगकर प्रसिद्ध ऐसे श्रीसिद्धपरमेष्ठी हैं, उनके अतींद्रिय सुख है, वह सर्वोत्कृष्ट है, और आत्मजनित है, तथा विषय–वासनासे रहित है, अनुपम है, जिसके समान सुख तीन लोकमें भी नहीं है, जिसका पार नहीं ऐसा बाधारहित सुख सिद्धोंके है।।९।।

પંચેન્દ્રિયવિષય અને મનના વિકલ્પજાળનો નિરોધ થતાં, વિશેષપણે આત્માથી ઉત્પન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સુખ તો સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી ગમ્ય છે અને સિદ્ધોનું સુખ તો અનુમાનથી પણ જણાય છે. તે આ પ્રમાણે :—મુક્ત આત્માને શરીર અને ઇન્દ્રિયના વિષયના વ્યાપારનો અભાવ હોવા છતાં, સુખ છે એ સાધ્ય છે. તેનો હેતુ એ છે કે અહીં વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ પરમયોગીઓને, પંચેન્દ્રિવિષય વ્યાપારનો અભાવ હોવા છતાં પણ, પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખની ઉપલબ્ધિ હોય છે.

અહીં, આવું સુખ જ ઉપાદેય છે એવો ભાવાર્થ છે. વળી આગમ (શ્રી પ્રવચનસાર-૧-૧૩)માં આત્માથી ઉત્પન્ન અતીન્દ્રિય સુખનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું છે કે :—

''अइसयमादसमुत्थं विषयातीदं अणोवममणंतं।
अव्वुच्छिण्णं च सुहं सुद्धुवओगप्पसिद्धाणं।।''

(અર્થ :—શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા આત્માઓનું (કેવળી ભગવંતોનું અને સિદ્ધ ભગવંતોનું) સુખ અતિશય, આત્મોત્પન્ન, વિષયાતીત (અતીન્દ્રિય), અનુપમ (ઉપમા વિનાનું)

अथ यस्मिन् मोक्षे पूर्वोक्तमतीन्द्रियसुखमस्ति तस्य मोक्षस्य स्वरूपं कथयति—

१३६) जीवहँ सो पर मोक्खु मुणि जो परमप्पय-लाहु ।
कम्म-कलंक-विमुक्काहँ णाणिय बोल्लहिँ साहू ॥१०॥

जीवानां तं परं मोक्षं मन्यस्व यः परमात्मलाभः ।
कर्मकलङ्कविमुक्तानां ज्ञानिनः ब्रुवन्ति साधवः ॥१०॥

जीवहं इत्यादि। जीवहं **जीवानां** सो **तं** पर **नियमेन** मोक्खु **मोक्षं** मुणि **मन्यस्व जानीहि हे प्रभाकरभट्ट। तं कम्। जो** परमप्पय-लाहु **यः परमात्मलाभः। इत्थंभूतो मोक्षः केषां भवति।** कम्म-कलंक-विमुक्काहं **ज्ञानावरणाद्यष्टविधकर्मकलङ्कविमुक्तानाम्। इत्थंभूतं मोक्षं के ब्रुवन्ति।** णाणिय बोल्लहिं **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनो ब्रुवन्ति। ते के।** साहू [1]**साधवः इति। तथाहि।**

आगे जिस मोक्षमें ऐसा अतींद्रियसुख है, उस मोक्षका स्वरूप कहते हैं—

गाथा–१०

अन्वयार्थ :—हे प्रभाकरभट्ट; जो [**कर्मकलंकविमुक्तानां जीवानां**] कर्मरूपी कलंकसे रहित जीवोंको [**यः परमात्मलाभः**] जो परमात्मकी प्राप्ति है [**तं परं**] उसीको नियमसे तू [**मोक्षं मन्यस्व**] मोक्ष जान, ऐसा [**ज्ञानिनः साधवः**] ज्ञानवान् मुनिराज [**ब्रुवंति**] कहते हैं, रत्नत्रयके योगसे मोक्षका साधन करते हैं, इससे उनका नाम साधु है।

भावार्थ :—केवलज्ञानादि अनंतगुण प्रगटरूप जो कार्यसमयसार अर्थात् शुद्ध परमात्माका लाभ वह मोक्ष है, यह मोक्ष भव्यजीवोंके ही होता है। भव्य कैसे हैं कि पुत्र कलत्रादि परवस्तुओंके ममत्वको आदि लेकर सब विकल्पोंसे रहित जो आत्म–ध्यान उससे

અનંત અને અવિચ્છિન્ન (અતૂટક છે.) ૯.

હવે, જે મોક્ષમાં પૂર્વોક્ત અતીન્દ્રિય સુખ છે તે મોક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પુત્ર, કલત્રાદિ પરવસ્તુઓના મમત્વથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત ધ્યાનથી જેઓ ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મરૂપી કર્મકલંકથી રહિત થયા છે એવા ભવ્ય જીવોને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણની વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારભૂત પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તે ખરેખર મોક્ષ છે, એમ સાધુજ્ઞાનીઓ કહે છે.

---

૧ પાઠાન્તર :— साधवः इति = रत्नत्रयवेष्टमेन
मोक्षसाधका = साधव इति ।

केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारभूतस्य हि परमात्मलाभो मोक्षो भवतीति। स च केषाम्। पुत्रकलत्रममत्वस्वरूपप्रभृतिसमस्तविकल्परहितध्यानेन भावकर्मद्रव्यकर्मकलङ्करहितानां भव्यानां भवतीति ज्ञानिनः कथयन्ति। अत्रायमेव मोक्षः पूर्वोक्तस्यानन्तसुखस्योपादेयभूतस्य कारणत्वादुपादेय इति भावार्थः ॥१०॥ एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गादिप्रतिपादकद्वितीय-महाधिकारमध्ये सूत्रदशकेन मोक्षस्वरूपनिरूपणस्थलं समाप्तम्।

अथ तस्यैव मोक्षस्यानन्तचतुष्टयस्वरूपं फलं दर्शयति—

१३७) दंसणु णाणु अणंत–सुहु समउ ण तुट्टइ जासु।
सो पर सासउ मोक्ख–फलु बिज्जउ अत्थि ण तासु ॥११॥

दर्शनं ज्ञानं अनन्तसुखं समयं न त्रुट्यति यस्य।
तत् परं शाश्वतं मोक्षफलं द्वितीयं अस्ति न तस्य ॥११॥

जिन्होंने भावकर्म और द्रव्यकर्मरूपी कलंक क्षय किये हैं, ऐसे जीवोंके निर्वाण होता है, ऐसा ज्ञानीजन कहते हैं। यहाँ पर अनंत सुखका कारण होनेसे मोक्ष ही उपादेय है ॥१०॥

इसप्रकार मोक्षका फल और मोक्ष-मार्गका जिसमें कथन है, ऐसे दूसरे महाधिकारके दस दोहोंमें मोक्षका स्वरूप दिखलाया।

आगे मोक्षका फल अनंतचतुष्टय है, यह दिखलाते हैं—

गाथा–११

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिस मोक्ष–पर्यायके धारक शुद्धात्माके [**दर्शनं ज्ञानं अनंतसुखं**] केवलदर्शन, केवलज्ञान, अनंतसुख और अनंतवीर्य इन अनंतचतुष्टयोंको आदि देकर अनंत गुणोंका समूह [**समयं न त्रुट्यति**] एक समयमात्र भी नाश नहीं होता, अर्थात् हमेशा अनंत गुण पाये जाते हैं। [**तस्य**] उस शुद्धात्माके [**तत्**] वही [**परं**] निश्चयसे [**शाश्वतं फलं**] हमेशा रहनेवाला मोक्षका फल [**अस्ति**] है, [**द्वितीयं न**] इसके सिवाय

અહીં આ જ મોક્ષ, પૂર્વોક્ત ઉપાદેયભૂત અનંત સુખનું કારણ હોવાથી ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૦.

એ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદક દ્વિતીય મહાધિકારમાં દસ દોહક સૂત્રોથી મોક્ષસ્વરૂપના નિરૂપણનું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે, તે મોક્ષનું ફળ અનંતચતુષ્ટસ્વરૂપ છે, એમ દર્શાવે છે :—

दंसणु इत्यादि। दंसणु **केवलदर्शनं** णाणु **केवलज्ञानं** अणंत-सुहु **अनन्तसुखम् एतदुपलक्षणमनन्तवीर्याद्यनन्तगुणाः** समउ ण तुट्टइ **एतद्गुणकदम्बकमेकसमयमपि यावन्न त्रुट्यति न नश्यति** जासु **यस्य मोक्षपर्यायस्याभेदेन तदाधारजीवस्य वा** सो पर **तदेव केवलज्ञानादिस्वरूपं** सासउ मोक्ख-फलु **शाश्वतं मोक्षफलं भवति।** विज्जउ अत्थि ण तासु **तस्यानन्तज्ञानादि-मोक्षफलस्यान्यद् द्वितीयमधिकं किमपि नास्तीति। अयमत्र भावार्थः। अनन्तज्ञानादिमोक्षफलं ज्ञात्वा समस्त रागादित्यागेन तदर्थमेव निरन्तरं शुद्धात्मभावना कर्तव्येति॥११॥ एवं द्वितीय-महाधिकारे मोक्षफलकथनरूपेण स्वतन्त्रसूत्रमेकं गतम्।**

अथानन्तरमेकोनविंशतिसूत्रपर्यन्तं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गव्याख्यानस्थलं कथ्यते तद्यथा—

१३८) जीवहँ मोक्खहँ हेउ वरु दंसणु णाणु चरित्तु।
ते पुणु तिण्णि वि अप्पु मुणि णिच्छएँ एहउ वुत्तु॥१२॥

जीवानां मोक्षस्य हेतुः वरं दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्।
तानि पुनः त्रीण्यपि आत्मानं मन्यस्व निश्चयेन एवं उक्तम्॥१२॥

दूसरा मोक्षफल नहीं है, और इससे अधिक दूसरी वस्तु कोई नहीं है।

भावार्थ :—मोक्षका फल अनंतज्ञानादि जानकर समस्त रागादिकका त्याग करके उसीके लिये निरंतर शुद्धात्माकी भावना करनी चाहिये॥११॥

इसप्रकार दूसरे महाधिकारमें मोक्ष–फलके कथनकी मुख्यताकर एक दोहा–सूत्र कहा।

आगे उन्नीस दोहापर्यंत निश्चय और व्यवहार मोक्ष–मार्गका व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१२

अन्वयार्थ :—[**जीवानां**] जीवों के [**मोक्षस्य हेतुः**] मोक्षके कारण [**वरं**] उत्कृष्ट

ભાવાર્થ :—મોક્ષનું અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ ફળ જાણીને સમસ્ત રાગાદિના ત્યાગથી તેના અર્થે જ નિરંતર શુદ્ધાત્માની ભાવના કરવી જોઈએ. ૧૧.

એ પ્રમાણે બીજા મહાધિકારમાં મોક્ષફળના કથનરૂપે સ્વતંત્ર એક દોહકસૂત્ર સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી ઓગણીસ સૂત્રો સુધી નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગના વ્યાખ્યાનનું સ્થળ કહે છે :—તે આ પ્રમાણે :—

जीवहं इत्यादि। जीवहं **जीवानां अथवा एकवचनपक्षे 'जीवहो' जीवस्य** मोक्खहं हेउ **मोक्षस्य हेतुः कारणं व्यवहारनयेन भवतीति क्रियाध्याहारः। कथंभूतम्।** वरु **वरमुत्कृष्टम्। किं तत्। दंसणु णाणु चरित्तु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयम्।** ते पुणु **तानि पुनः** तिण्णि वि **त्रीण्यपि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि** अप्पु **आत्मानमभेदनयेन** मुणि **मन्यस्व जानीहि त्वं हे प्रभाकरभट्ट** णिच्छएं **निश्चयनयेन** एहउ वुत्तु **एवमुक्तं भणितं तिष्ठतीति। इदमत्र तात्पर्यम्। भेदरत्नत्रयात्मको व्यवहारमोक्षमार्गः साधको भवति अभेद रत्नत्रयात्मकः पुनर्निश्चयमोक्षमार्गः साध्यो भवति, एवं निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गयोः साध्यसाधकभावो ज्ञातव्यः सुवर्णसुवर्णपाषाणवत् इति। तथा चोक्तम्—''सम्मद्दंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे। ववहारा णिच्छयदो तत्तियमइओ णिओ अप्पा।।''।।१२।।**

अथ निश्चयरत्नत्रयपरिणतो निजशुद्धात्मैव मोक्षमार्गो भवतीति प्रतिपादयति—

[**दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्**] दर्शन ज्ञान और चारित्र हैं [**तानि पुनः**] फिर वे [**त्रीण्यपि**] तीनों ही [**निश्चयेन**] निश्चयकर [**आत्मानं**] आत्माको ही [**मन्यस्व**] जाने [**एवं**] ऐसा [**उक्तम्**] श्री वीतरागदेवने कहा है, ऐसा हे प्रभाकरभट्ट; तू जान।

भावार्थ :—भेदरत्नत्रयरूप व्यवहार–मोक्ष–मार्ग साधक है, और अभेदरत्नत्रयरूप निश्चय–मोक्षमार्ग साधने योग्य है। इसप्रकार निश्चय व्यवहारमोक्ष–मार्गका साध्य –साधकभाव, सुवर्ण सुवर्ण–पाषाणकी तरह जानना। ऐसा ही कथन श्रीद्रव्यसंग्रहमें कहा है। ''सम्मद्दंसण'' इत्यादि। इसका अभिप्राय यह है कि सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र ये तीनों ही व्यवहारनयकर मोक्षके कारण जानने, और निश्चयसे उन तीनोंमयी एक आत्मा ही मोक्षका कारण है।।१२।।

आगे निश्चयरत्नत्रयरूप परिणत हुआ निज शुद्धात्मा ही मोक्षका मार्ग है, ऐसा कहते हैं–

ભાવાર્થ :—ભેદરત્નત્રયાત્મક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ સાધક છે અને અભેદરત્નત્રયાત્મક નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ સાધ્ય છે. એ પ્રમાણે નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગનો સાધ્યસાધકભાવ [1]સુવર્ણ અને સુવર્ણપાષાણની માફક જાણવો. (દ્રવ્યસંગ્રહની ગાથા ૩૯માં કહ્યું પણ છે કે :—**''सम्मद्दं सणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे। ववहार णिच्छयदो तत्तियमईओ णिओ अप्पा।।'' અર્થ** :—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ જાણો. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમય નિજ આત્માને નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ જાણો) ૧૨.

હવે, નિશ્ચયરત્નત્રયરૂપે પરિણમેલો નિજશુદ્ધાત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે, એમ કહે છે :—

---

૧ જુઓ ગુજરાતી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૫૯ થી ૧૭૨ ફૂટનોટ સહિત.

१३६) पेच्छइ जाणइ अणुचरइ अप्पिं अप्पउ जो जि ।
दंसणु णाणु चरित्तु जिउ मोक्खहँ कारणु सो जि ॥१३॥

पश्यति जानाति अनुचरति आत्मना आत्मानं य एव ।
दर्शनं ज्ञानं चारित्रं जीवः मोक्षस्य कारणं स एव ॥१३॥

पेच्छइ इत्यादि। पेच्छइ **पश्यति** जाणइ **जानाति** अणुचरइ **अनुचरति। केन कृत्वा।** अप्पिं **आत्मना कारणभूतेन। कं कर्मतापन्नम्।** अप्पउ **निजात्मानम्।** जो जि **य एव कर्ता** दंसणु णाणु चरित्तु **दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं भवतीति क्रियाध्याहारः। कोऽसौ भवति।** जिउ **जीवः य एवाभेदनयेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं** [1]**भवतीति** मोक्खहं कारणु **निश्चयेन मोक्षस्य कारणं एक एव** सो जि **स एव निश्चयरत्नत्रयपरिणतो जीव इति। तथाहि। यः कर्ता निजात्मानं मोक्षस्य कारणभूतेन**

गाथा–१३

अन्वयार्थ :—[**य एव**] जो [**आत्मना**] अपनेसे [**आत्मानं**] आपको [**पश्यति**] देखता है, [**जानाति**] जानता है, [**अनुचरति**] आचरण करता है, [**स एव**] वही विवेकी [**दर्शनं ज्ञानं चारित्रं**] दर्शन-ज्ञान-चारित्ररूप परिणत हुआ [**जीवः**] जीव [**मोक्षस्य कारणं**] मोक्षका कारण है।

भावार्थ :—जो सम्यग्दृष्टि जीव अपने आत्माको आपकर निर्विकल्परूप देखता है, अथवा तत्त्वार्थश्रद्धानकी अपेक्षा चंचलता और मलिनता तथा शिथिलता इनका त्यागकर शुद्धात्मा ही उपादेय है, इसप्रकार रुचिरूप निश्चय करता है, वीतराग स्वसंवेदनलक्षण ज्ञानसे जानता है, और सब रागादिक विकल्पोंके त्यागसे निज स्वरूपमें स्थिर होता है, सो निश्चयरत्नत्रयको परिणत हुआ पुरुष ही मोक्षका मार्ग है। ऐसा कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने

ભાવાર્થ :—જે આત્માથી નિજ આત્માને મોક્ષના કારણરૂપે દેખે છે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપે અવલોકે છે અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનની અપેક્ષાએ ચલ, મલિન અને અગાઢ દોષોને તજીને 'એક શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવી રુચિરૂપે નિર્ણય કરે છે, માત્ર નિશ્ચય કરે છે એટલું જ નહિ પણ વીતરાગસ્વસંવેદન જેનું લક્ષણ છે એવા અભેદજ્ઞાનથી જાણે છે-પરિચ્છેદન કરે છે, માત્ર પરિચ્છેદન કરે છે એટલું જ નહિ પણ રાગાદિ સમસ્ત વિકલ્પોનો ત્યાગ કરીને અનુચરે છે—ત્યાંજ—નિજસ્વરૂપમાં જ–સ્થિર થાય છે તે નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત પુરુષ જ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે.

---

૧ પાઠાન્તર :—भवतीति=भवति

आत्मना कृत्वा पश्यति निर्विकल्परूपेणावलोकयति। अथवा तत्त्वार्थश्रद्धानापेक्षया चलमलिनागाढ-परिहारेण शुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपेण निश्चिनोति न केवलं निश्चिनोति वीतरागस्वसंवेदन-लक्षणाभेदज्ञानेन जानाति परिच्छिनत्ति। न केवलं परिच्छिनत्ति। अनुचरति रागादिसमस्त-विकल्पत्यागेन तत्रैव निजस्वरूपे स्थिरीभवतीति स निश्चयरत्नत्रयपरिणतः पुरुष एव निश्चयमोक्षमार्गो भवतीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। तत्त्वार्थश्रद्धानरुचिरूपं सम्यग्दर्शनं मोक्षमार्गो भवति नास्ति दोषः, पश्यति निर्विकल्परूपेणावलोकयति इत्येवं यदुक्तं तत्सत्तावलोकदर्शनं कथं मोक्षमार्गो भवति यदि भवति चेत्तर्हि तत्सत्तावलोकदर्शनमभव्यानामपि विद्यते तेषामपि मोक्षो [१]भवति स चागमविरोधः इति। परिहारमाह। तेषां निर्विकल्पसत्तावलोकदर्शनं बहिर्विषये विद्यते न चाभ्यन्तरशुद्धात्मतत्त्वविषये। कस्मादिति चेत्। तेषामभव्यानां मिथ्यात्वादिसप्त-प्रकृत्युपशमक्षयोपशमक्षयाभावात् शुद्धात्मोपादेय इति रुचिरूपं सम्यग्दर्शनमेव नास्ति

प्रश्न किया कि हे प्रभो; तत्त्वार्थश्रद्धान रुचिरूप सम्यग्दर्शन वह मोक्षका मार्ग है, इसमें तो दोष नहीं और तुमने कहा कि जो देखे वह दर्शन, जानें वह ज्ञान, और आचरण करे वह चारित्र है। सो यह देखनेरूप दर्शन कैसे मोक्षका मार्ग हो सकता है ? और जो कभी देखनेका नाम दर्शन कहो तो देखना अभव्यको भी होता है, उसके मोक्ष–मार्ग तो नहीं माना है ? यदि अभव्यके मोक्ष–मार्ग होवे, तो आगमसे विरोध आवे। आगममें तो यह निश्चय है कि अभव्यको मोक्ष नहीं होता। उसका समाधान यह है कि अभव्योंके देखनेरूप जो दर्शन है, वह बाह्यपदार्थोंका है, अंतरंग शुद्धात्मतत्त्वका दर्शन तो अभव्योंके नहीं होता, उसके मिथ्यात्व आदि सात प्रकृतियोंका उपशम क्षयोपशम क्षय नहीं है, तथा शुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसी

એવું કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે-હે પ્રભુ! तत्त्वार्थश्रद्धानरुचिरૂપ સમ્યગ્દર્શન મોક્ષમાર્ગ છે, એમાં તો દોષ નથી. (એ તો બરાબર છે.) પણ 'દેખે છે-નિર્વિકલ્પરૂપે અવલોકે છે તે દર્શન' એ પ્રમાણે આપે જે કહ્યું તે સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન કેવી રીતે મોક્ષનું કારણ થાય? જો આપ કહેશો કે તેવું દેખવારૂપ દર્શન મોક્ષનું કારણ થાય તો તે સત્તાવલોકનદર્શન અભવ્યોને પણ વર્તે છે, તો તેમનો પણ મોક્ષ થાય. પણ અભવ્યનો મોક્ષ થાય તો આગમનો વિરોધ આવે છે.

તેનો પરિહાર :—અભવ્યોને નિર્વિકલ્પસત્તાવલોકનદર્શન બહારના વિષયમાં વર્તે છે, પણ અંતરંગ શુદ્ધાત્મતત્ત્વના વિષયમાં વર્તતું નથી, (અભવ્યોને જે દેખવારૂપ દર્શન છે તે બાહ્યપદાર્થોનું છે, અંતરંગ શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું દર્શન તો અભવ્યોને હોતું નથી.) તમે કહેશો કે કેમ? તો તેનું **સમાધાન** :—તે અભવ્યોને મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયનો અભાવ

૧ પાઠાન્તર :—भवति=भवतु

चारित्रमोहोदयात् पुनर्वीतरागचारित्ररूपं निर्विकल्पशुद्धात्म सत्तावलोकनमपि न संभवतीति भावार्थः। निश्चयेनाभेदरत्नत्रयपरिणतो निजशुद्धात्मैव मोक्षमार्गो भवतीत्यस्मिन्नर्थे संवाद-गाथामाह—''रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं मुइत्तु अण्णदवियम्हि। तम्हा तत्तियमइओ होदि हु मोक्खस्स कारणं आदा।।''।।१३।।

अथ भेदरत्नत्रयात्मकं व्यवहारमोक्षमार्गं दर्शयति—

१४०) जं बोल्लइ ववहारु-णउ दंसणु णाणु चरित्तु।
तं परियाणहि जीव तुहुँ जेँ परु होहि पवित्तु।।१४।।

यद् ब्रूते व्यवहारनयः दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्।
तत् परिजानीहि जीव त्वं येन परः भवसि पवित्रः।।१४।।

रुचिरूप सम्यग्दर्शन भी उसके नहीं है, और चारित्रमोहके उदयसे वीतराग चारित्ररूप निर्विकल्प शुद्धात्माका सत्तावलोकन भी उसके कभी नहीं है। तात्पर्य यह है, निश्चयकर अभेदरत्नत्रयको परिणत हुआ निज शुद्धात्मा ही मोक्षका मार्ग है। ऐसी ही द्रव्यसंग्रहमें साक्षीभूत गाथा कही है। ''रयणत्तयं'' इत्यादि। उसका अर्थ ऐसा है कि रत्नत्रय आत्माको छोड़कर अन्य (दूसरी) द्रव्योंमें नहीं रहता, इसलिये मोक्षका कारण उन तीनमयी निज आत्मा ही है।।१३।।

आगे भेदरत्नत्रयस्वरूप–व्यवहार वह परम्पराय मोक्षका मार्ग है, ऐसा दिखलाते हैं।—

गाथा–१४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [व्यवहारनयः] व्यवहारनय [यत्] जो [दर्शनं ज्ञानं

હોવાથી 'એક શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે' એવું રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન જ હોતું નથી, અને ચારિત્રમોહના ઉદયથી વીતરાગચારિત્રરૂપ નિર્વિકલ્પ શુદ્ધાત્મસત્તાવલોકન પણ તેને સંભવતું નથી, એવો ભાવાર્થ છે.

નિશ્ચયનયથી અભેદરત્નત્રય પરિણત નિજશુદ્ધાત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે એવા અર્થના સંવાદની ગાથા (દ્રવ્યસંગ્રહની ગાથા ૪૦) કહે છે કે–''रयणत्तयं ण वट्टइ अप्पाणं भुइत्तु अण्णदवियम्हि। तम्हा तत्तियमइओ होदि हु मोक्खस्स कारणं आदा।।'' (**अर्थ** :—આત્મા સિવાય અન્ય દ્રવ્યમાં રત્નત્રય રહેતાં નથી તે કારણે રત્નત્રયમયી આત્મા જ ખરેખર મોક્ષનું કારણ છે.) ૧૩.

હવે, ભેદરત્નત્રયાત્મક વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને દર્શાવે છે :—

जं इत्यादि। जं **यत्** बोल्लइ **ब्रूते। कोऽसौ कर्ता।** ववहारु-णउ **व्यवहारनयः। यत् किं ब्रूते।** दंसणु णाणु चरित्तु **सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं** तं **पूर्वोक्तं भेदरत्नत्रयस्वरूपं** परियाणहि **परि समन्तात् जानीहि।** जीव तुहुं **हे जीव त्वं कर्ता।** जें **येन भेदरत्नत्रयपरिज्ञानेन** परु होहि **परः उत्कृष्टो भवसि त्वम्। पुनरपि किंविशिष्टस्त्वम्।** पवित्तु **पवित्रः सर्वजनपूज्य इति। तद्यथा। हे जीव सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपनिश्चयरत्नत्रयलक्षणनिश्चयमोक्षमार्गसाधकं व्यवहार-मोक्षमार्गं जानीहि। त्वं येन ज्ञातेन कथंभूतो भविष्यसि। परंपरया पवित्रः परमात्मा भविष्यसि इति। व्यवहारनिश्चयमोक्षमार्गस्वरूपं कथ्यते। तद्यथा। वीतरागसर्वज्ञप्रणीतषड्द्रव्यादिसम्यक्-श्रद्धानज्ञानव्रताद्यनुष्ठानरूपो व्यवहारमोक्षमार्गः निजशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपो निश्चय-**

चारित्रम्] दर्शन, ज्ञान, चारित्र इन तीनों को [**ब्रूते**] कहता है, [**तत्**] उस व्यवहाररत्नत्रयको [**त्वं**] तू [**परिजानीहि**] जान, [**येन**] जिससे कि [**परः पवित्रः**] उत्कृ**ष्ट** अर्थात् पवित्र [**भवसि**] होवे।

भावार्थ :—हे जीव, तू तत्त्वार्थका श्रद्धान, शास्त्रका ज्ञान, और अशुभ क्रियाओंका त्यागरूप सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्र व्यवहारमोक्ष–मार्गको जान, क्योंकि ये निश्चयरत्नत्रयरूप निश्चयमोक्ष–मार्गके साधक हैं, इनके जाननेसे किसी समय परम पवित्र परमात्मा हो जायगा। पहले व्यवहाररत्नत्रयकी प्राप्ति हो जावे, तब ही निश्चयरत्नत्रयकी प्राप्ति हो सकती है, इसमें संदेह नहीं है। जो अनन्त सिद्ध हुए और होवेंगे वे पहले व्यवहाररत्नत्रयको पाकर निश्चयरत्नत्रयरूप हुए। व्यवहार साधन है, और निश्चय साध्य है। व्यवहार और निश्चय मोक्ष–मार्गका स्वरूप कहते हैं—वीतराग सर्वज्ञदेवके कहे हुए छह द्रव्य, सात तत्त्व, नौ पदार्थ, पंचास्तिकाय, इनका श्रद्धान, इनके स्वरूपका ज्ञान और शुभ क्रियाका आचरण, यह व्यवहारमोक्ष–मार्ग है, और निज शुद्ध आत्माका सम्यक् श्रद्धान स्वरूपका ज्ञान, और स्वरूपका आचरण यह निश्चयमोक्ष–मार्ग है। साधनके बिना सिद्धि नहीं होती, इसलिये

ભાવાર્થ :—હે જીવ! તું સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગના સાધક એવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગને જાણ–કે જેને જાણવાથી તું પરંપરાએ પવિત્ર પરમાત્મા થઈશ.

વ્યવહારનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહે છે. તે આ પ્રમાણે–વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત છ દ્રવ્યાદિનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન, તેમનું સમ્યગ્જ્ઞાન અને વ્રતાદિનું અનુષ્ઠાનરૂપ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે, નિજ શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે; અથવા વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ સાધક છે; નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ સાધ્ય છે.

मार्गः। अथवा साधको व्यवहारमोक्षमार्गः, साध्यो निश्चयमोक्षमार्गः। अत्राह शिष्यः। निश्चय-मोक्षमार्गो निर्विकल्पः तत्काले सविकल्पमोक्षमार्गो नास्ति कथं साधको भवतीति। अत्र परिहारमाह। भूतनैगमनयेन परंपरया भवतीति। अथवा सविकल्पनिर्विकल्पभेदेन निश्चय-मोक्षमार्गो द्विधा, तत्रानन्तज्ञानरूपोऽहमित्यादि सविकल्परूपसाधको भवति, निर्विकल्प-समाधिरूपो साध्यो भवतीति भावार्थः।। सविकल्पनिर्विकल्पनिश्चयमोक्षमार्गविषये संवाद-

---

व्यवहारके बिना निश्चयकी प्राप्ति नहीं होती। यह कथन सुनकर शिष्यने प्रश्न किया कि हे प्रभो; निश्चयमोक्ष–मार्ग जो निश्चयरत्नत्रय वह तो निर्विकल्प है, और व्यवहाररत्नत्रय विकल्प सहित है, सो वह विकल्प–दशा निर्विकल्पपनेकी साधन कैसे हो सकती है? इस कारण उसको साधक मत कहो। अब इसका **समाधान** करते हैं। जो अनादिकालका यह जीव विषय कषायोंसे मलिन हो रहा है, सो व्यवहार–साधनके बिना उज्ज्वल नहीं हो सकता, जब मिथ्यात्व अव्रत कषायादिककी क्षीणतासे देव-गुरु-धर्मकी श्रद्धा करे, तत्त्वोंका जानपना होवे, अशुभ क्रिया मिट जावे, तब गुरु वह अध्यात्मका अधिकारी हो सकता है। जैसे मलिन कपड़ा धोनेसे रँगने योग्य होता है, बिना धोये रंग नहीं लगता, इसलिये परम्पराय मोक्षका कारण व्यवहाररत्नत्रय कहा है। मोक्षका मार्ग दो प्रकारका है, एक व्यवहार, दूसरा निश्चय, निश्चय तो साक्षात् मोक्ष–मार्ग है, और व्यवहार परम्पराय है। अथवा सविकल्प निर्विकल्पके भेदसे निश्चयमोक्षमार्ग भी दो प्रकारका है। जो मैं अनंतज्ञानरूप हूँ, शुद्ध हूँ, एक हूँ, ऐसा 'सोऽहं' का चिंतवन है, वह तो सविकल्प निश्चय मोक्षमार्ग है, उसको साधक कहते हैं, और जहाँ पर कुछ चिंतवन नहीं है, कुछ बोलना नहीं है, और कुछ चेष्टा नहीं है, वह निर्विकल्प-समाधिरूप साध्य है, यह तात्पर्य हुआ। इसी कथनके बारेमें द्रव्यसंग्रहकी साक्षी देते हैं। ''मा चिट्ठह'' इत्यादि। सारांश यह है, कि हे जीव, तू कुछ भी कायकी चेष्टा मत कर, कुछ बोल भी मत, मौनसे रहे, और कुछ चिंतवन मत कर। सब बातोंको छोड, आत्मामें आपको लीन कर, यह ही परमध्यान है। श्रीतत्त्वसारमें भी सविकल्प-निर्विकल्प निश्चयमोक्ष–मार्गके

આ કથન સાંભળીને અહીં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકલ્પ છે, તે સમયે (નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ વખતે તો) સવિકલ્પ મોક્ષમાર્ગ તો હોતો નથી. તો પછી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કેવી રીતે સાધક છે? અહીં પ્રશ્નનો પરિહાર કરે છે :—ભૂતનૈગમનયથી પરંપરાએ (સાધક) છે. અથવા નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. ત્યાં 'હું અનંતજ્ઞાનરૂપ છું ઇત્યાદિ સવિકલ્પરૂપ સાધક છે અને નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ સાધ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે.'

સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના વિષયમાં આ જ અર્થની સાક્ષીભૂત (મેળવાળી)

गाथामाह—''जं पुण सगयं तच्चं सवियप्पं होइ तह य अवियप्पं। सवियप्पं सासवयं णिरासवं विगय संकप्पं।''॥१४॥ एवं पूर्वोक्तैकोनविंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये निश्चय-व्यवहारमोक्षमार्गप्रतिपादनरूपेण सूत्रत्रयं गतम्। इदानीं चतुर्दशसूत्रपर्यन्तं व्यवहारमोक्ष-मार्गप्रथमावयवभूतव्यवहारसम्यक्त्वं मुख्यवृत्त्या प्रतिपादयति। तद्यथा—

१४१) दव्वइँ जाणइ जहठियइँ तह जगि मण्णइ जो जि।
अप्पहँ केरउ भावडउ अविचलु दंसणु सो जि ॥१५॥

द्रव्याणि जानाति यथास्थितानि तथा जगति मन्यते य एव।
आत्मनः सम्बन्धी भावः अविचलः दर्शनं स एव ॥१५॥

कथनमें यह गाथा कही है कि ''जं पुण सगयं'' इत्यादि। इसका सारांश यह है कि जो आत्मतत्त्व है, वह भी सविकल्प-निर्विकल्पके भेदसे दो प्रकारका है, जो विकल्प सहित है, वह तो आस्रव सहित है, और जो निर्विकल्प है, वह आस्रव रहित है॥१४॥

इस तरह पहले महास्थलमें अनेक अंतस्थलोंमेंसे उन्नीस दोहोंके स्थलमें तीन दोहोंसे निश्चय व्यवहार मोक्ष–मार्गका कथन किया।

आगे चौदह दोहापर्यंत व्यवहारमोक्ष–मार्गका पहला अंग व्यवहारसम्यक्त्वको मुख्यतासे कहते हैं—

સહજ ચિદાનંદ.

गाथा–१५

अन्वयार्थ :—[य एव] जो [द्रव्याणि] द्रव्योंको [यथास्थितानि] जैसा उनका स्वरूप है, वैसा [जानाति] जानें, [तथा] और उसी तरह [जगति] इस जगतमें [मन्यते]

ગાથા (શ્રી દેવસેનકૃત શ્રી તત્ત્વસાર ગાથા ૫)માં પણ કહ્યું છે કે ''जं पुण सगयं तच्चं सवियप्पं होइ तह य अवियप्पं। सवियप्पं सासवयं णिरासवं विगय संकप्पं॥'' (**અર્થ** :—વળી જે આત્મતત્ત્વ છે તે પણ સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં જે સવિકલ્પ છે તે તો આસ્રવ સહિત છે અને જે નિર્વિકલ્પ છે તે આસ્રવ રહિત છે.) ૧૪.

એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ઓગણીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં નિશ્ચયવ્યવહાર મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદનરૂપે ત્રણ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે, ચૌદ સૂત્રો સુધી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના પ્રથમ અંગભૂત વ્યવહારસમ્યક્ત્વની મુખ્યતાથી કથન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

दव्वइं इत्यादि। दव्वइं **द्रव्याणि** जाणइ **जानाति। कथंभूतानि।** जहठियइं **यथास्थितानि वीतरागस्वसंवेदनलक्षणस्य निश्चयसम्यग्ज्ञानस्य परंपरया कारणभूतेन परमागमज्ञानेन परिच्छिनत्तीति। न केवलं परिच्छिनत्ति** तह **तथैव** जगि **इह जगति** मण्णइ **मन्यते निजात्मद्रव्यमेवोपादेयमिति रुचिरूपं यन्निश्चयसम्यक्त्वं तस्य परंपरया कारणभूतेन—"मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि षट्। अष्टौ शङ्कादयश्चेति दृग्दोषाः पञ्चविंशतिः" इति**

निर्दोष श्रद्धान करे, [**स एव**] वही [**आत्मनः संबंधी**] आत्माका [**अविचलः भावः**] चलमलिनावगाढ दोष रहित निश्चल भाव है, [**स एव**] वही आत्मभाव [**दर्शनं**] सम्यक्‌दर्शन है।

भावार्थ :—यह जगत् छह द्रव्यमयी है, सो इन द्रव्योंको अच्छी तरह जानकर श्रद्धान करे, जिसमें संदेह नहीं वह सम्यग्दर्शन है, यह सम्यग्दर्शन आत्माका निज स्वभाव है। वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदन निश्चयसम्यग्ज्ञान उसका परम्पराय कारण जो परमागमका ज्ञान उसे अच्छी तरह जान, और मनमें मानें, यह निश्चय करे कि इन सब द्रव्योंमें निज आत्मद्रव्य ही ध्यावने योग्य है, ऐसा रुचिरूप जो निश्चयसम्यक्त्व है, उसका परम्परायकारण व्यवहारसम्यक्त्व देव-गुरु-धर्मकी श्रद्धा उसे स्वीकार करे। व्यवहारसम्यक्त्वके पच्चीस दोष हैं, उनको छोड़े। उन पच्चीसको "मूढ़त्रयं" इत्यादि श्लोकमें कहा है। इसका अर्थ ऐसा है कि जहाँ देव-कुदेवका विचार नहीं है, वह तो देवमूढ़, जहाँ सुगुरु-कुगुरुका विचार नहीं

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યોને જાણે છે—વીતરાગ સ્વસંવેદન જેનું સ્વરૂપ છે એવા નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાનના પરંપરાએ કારણભૂત પરમાગમના જ્ઞાનથી આ જગતમાં યથાસ્થિત દ્રવ્યોનું પરિચ્છેદન કરે છે, માત્ર પરિચ્છેદન કરે છે એટલું જ નહિ પણ, 'નિજઆત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે' એવી રુચિરૂપ જે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે તેની પરંપરાએ કારણભૂત એવા "**मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि षट्। अष्टौ शङ्कादयश्चेति दृग्दोषा पंचविंशतिः**" (શ્રી સોમદેવકૃત યશસ્તિલક પૃષ્ઠ ૧૨૪) (**અર્થ :—**[૧]ત્રણ મૂઢતા, [૨]આઠ મદ, [૩]છ અનાયતન, [૪]આઠ શંકાદિ અંગો—એ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના પચ્ચીશ દોષ છે.) એમ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે સમ્યક્ત્વના

---

૧. ત્રણ મૂઢતા—દેવમૂઢતા, ગુરુમૂઢતા, ધર્મમૂઢતા.

૨. આઠ મદ—જાતિમદ, કુળમદ, ધનમદ, તપમદ, રૂપમદ, બળમદ, વિદ્યામદ, રાજમદ.

૩. છ અનાયતન—કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મની અને એ ત્રણેના આરાધકોની પ્રશંસા.

૪. આઠ અંગો—શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મૂઢતા, પરદોષ-કથન, અસ્થિરકરણ, સાધર્મીઓ પ્રત્યે પ્રેમ ન રાખવો, અપ્રભાવના.

श्लोककथितपञ्चविंशतिसम्यक्त्वमलत्यागेन श्रद्दधातीति। एवं द्रव्याणि जानाति श्रद्दधाति। कोऽसौ। अप्पहं केरउ भावडउ **आत्मनः संबंधिभावः परिणामः। किंविशिष्टो भावः।** अविचलु **अविचलोऽपि चलमलिनागाढदोषरहितः** दंसणु **दर्शनं सम्यक्त्वं भवतीति। क एव।** सो जि **स एव पूर्वोक्तो जीवभाव इति। अयमत्र भावार्थः। इदमेव सम्यक्त्वं चिन्तामणिरिदमेव कल्पवृक्ष इदमेव कामधेनुरिति मत्वा भोगाकांक्षास्वरूपादिसमस्तविकल्पजालं वर्जनीयमिति। तथा चोक्तम्—''हस्ते चिन्तामणिर्यस्य गृहे यस्य सुरद्रुमः। कामधेनुर्धने यस्य तस्य का प्रार्थना परा।।'' ।।१५।।**

है, वह गुरुमूढ़, जहाँ धर्म-कुधर्मका विचार नहीं है, वह धर्ममूढ़ ये तीन मूढ़ता; और जातिमद, कुलमद, धनमद, रूपमद, तपमद, बलमद, विद्यामद, राजमद ये आठ मद। कुगुरु, कुदेव, कुधर्म, इनकी और इनके आराधकोंकी जो प्रशंसा वह छह अनायतन और निःशंकितादि आठ अंगोंसे विपरीत शंका, कांक्षा, विचिकित्सा, मूढ़ता, परदोष–कथन, अथिरकरण, साधर्मियोंसे स्नेह नहीं रखना, और जिनधर्मकी प्रभावना नहीं करना, ये शंकादि आठ मल, इसप्रकार सम्यग्दर्शनके पच्चीस दोष हैं, इन दोषोंको छोड़कर तत्त्वोंकी श्रद्धा करे, वह व्यवहारसम्यग्दर्शन कहा जाता है। जहाँ अस्थिर बुद्धि नहीं है, और परिणामोंकी मलिनता नहीं, और शिथिलता नहीं, वह सम्यक्त्व है। यह सम्यग्दर्शन ही कल्पवृक्ष, कामधेनु चिंतामणि है, ऐसा जानकर भोगोंकी वाँछारूप जो विकल्प उनको छोड़कर सम्यक्त्वका ग्रहण करना चाहिये। ऐसा कहा है 'हस्ते' इत्यादि जिसके हाथमें चिन्तामणि है, धनमें कामधेनु है, और जिसके घरमें कल्पवृक्ष है, उसके अन्य क्या प्रार्थनाकी आवश्यकता है ? कल्पवृक्ष, कामधेनु, चिंतामणि तो कहने मात्र हैं, सम्यक्त्व ही कल्पवृक्ष, कामधेनु, चिंतामणि है, ऐसा जानना।।१५।।

પચીસ મલના ત્યાગ વડે દ્રવ્યોની શ્રદ્ધા કરે છે. આ રીતે દ્રવ્યોને આત્માનો અવિચળ ચળ, મળ, અગાઢ દોષ રહિત પરિણામ–પૂર્વોક્ત જીવભાવ–જાણે છે, શ્રદ્ધે છે તે સમ્યક્ત્વ છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે આ જ સમ્યક્ત્વ ચિંતામણિ છે, આ જ કલ્પવૃક્ષ છે, આ જ કામધેનુ છે એમ જાણીને ભોગ, આકાંક્ષા સ્વરૂપથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પ જાળને છોડવા યોગ્ય છે. કહ્યું પણ છે કે–''**हस्ते चिंतामणिर्यस्य गृहे यस्य सुरद्रुमः। कामधेनुर्धने यस्य तस्य का प्रार्थना परा।।**'' (**અર્થ :**—જેના હાથમાં ચિંતામણિરત્ન છે, જેને ઘેર કલ્પવૃક્ષ છે, જેના ધનમાં કામધેનુ છે તેને અન્ય પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર છે?) ૧૫.

अथ ये षड्द्रव्यैः सम्यक्त्वविषयभूतैस्त्रिभुवनं भृतं तिष्ठति तानीदृक् जानीहीत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं कथयति—

१४२) दव्वइँ जाणहि ताइँ छह तिहुयणु भरियउ जेहिँ ।
आइ-विणास-विवज्जियहिँ णाणिहि पभणियएहिँ ।।१६।।

द्रव्याणि जानीहि तानि षट् त्रिभुवनं भृतं यैः ।
आदिविनाशविवर्जितैः ज्ञानिभिः प्रभणितैः ।।१६।।

दव्वइं इत्यादि। दव्वइं **द्रव्याणि** जाणहि **त्वं हे प्रभाकरभट्ट** ताइं **तानि परमागमप्रसिद्धानि। कतिसंख्योपेतानि** छह **षडेव। यैः द्रव्यैः किं कृतम्।** तिहुयणु भरियउ **त्रिभुवनं भृतम्।** जेहिं **यैः कर्तृभूतैः। पुनरपि किंविशिष्टैः।** आइ-विणास-विवज्जयहिं **द्रव्यार्थिकनयेनादिविनाशविवर्जितैः। पुनरपि कथंभूतैः।** णाणिहि पभणियएहिं **ज्ञानिभिः प्रभणितैः कथितैश्चेति। अयमत्राभिप्रायः। एतैः षड्भिर्द्रव्यैर्निष्पन्नोऽयं लोको न चान्यः कोऽपि लोकस्य हर्ता कर्ता रक्षको वास्तीति। किं च। यद्यपि षड्द्रव्याणि व्यवहारसम्यक्त्वविषयभूतानि भवन्ति**

आगे सम्यक्त्वके कारण जो छह द्रव्य हैं, उनसे यह तीनलोक भरा हुआ है, उनको यथार्थ जानो, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर यह गाथा–सूत्र कहते हैं—

गाथा–१६

अन्वयार्थ :—हे प्रभाकरभट्ट, तू [**तानि षड्द्रव्याणि**] उन छहों द्रव्योंको [**जानीहि**] जान, [**यैः**] जिन द्रव्योंसे [**त्रिभुवनं भृतं**] यह तीन लोक भर रहा है, वे छह द्रव्य [**ज्ञानिभिः**] ज्ञानियोंने [**आदिविनाशविवर्जितैः**] आदि अंतकर रहित द्रव्यार्थिकनयसे [**प्रभणितैः**] कहे हैं।

भावार्थ :—वह लोक छह द्रव्योंसे भरा है, अनादिनिधन है, इस लोकका आदि अंत नहीं है, तथा इसका कर्ता, हर्ता व रक्षक कोई नहीं है। यद्यपि ये छह द्रव्य व्यवहारसम्यक्त्वके

હવે, સમ્યક્ત્વના વિષયભૂત જે છ દ્રવ્યો ત્રણ જગતમાં ભર્યાં પડ્યાં છે તેમને એવા જ (એવા જ સ્વરૂપે) જાણો, એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ ગાથા-સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—આ લોક આ છ દ્રવ્યોથી બનેલો છે, પણ બીજો કોઈ લોકનો કર્તા, હર્તા કે રક્ષક નથી.

વળી, વ્યવહારસમ્યક્ત્વના વિષયભૂત છ દ્રવ્યો છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ વીતરાગ સમ્યક્ત્વનો વિષય તો નિત્યાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો

तथापि शुद्धनिश्चयेन शुद्धात्मानुभूति रूपस्य वीतरागसम्यक्त्वस्य नित्यानन्दैकस्वभावो निजशुद्धात्मैव विषयो भवतीति॥१६॥

अथ तेषामेव षड्द्रव्याणां संज्ञां कथयति चेतनाचेतनविभागं च कथयति—

१४३) जीउ सचेयणु दव्वु मुणि पंच अचेयण अण्ण।
पोग्गलु धम्माहम्मु णहु कालेँ सहिया भिण्ण॥१७॥

जीवः सचेतनं द्रव्यं मन्यस्व पञ्च अचेतनानि अन्यानि।
पुद्गलः धर्माधर्मौ नभः कालेन सहितानि भिन्नानि॥१७॥

जीउ इत्यादि। जीउ सचेयणु दव्वु **चिदानन्दैकस्वभावो जीवश्चेतनाद्रव्यं भवति।** मुणि **मन्यस्व जानीहि त्वम्।** पंच अचेयण **पञ्चाचेतनानि** अण्ण **जीवादन्यानि। तानि कानि।**

कारण हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर शुद्धात्मानुभूतिरूप वीतरागसम्यक्त्वका कारण नित्य आनंद स्वभाव निज शुद्धात्मा ही है॥१६॥

आगे उन छह द्रव्योंके नाम कहते हैं—

गाथा–१७

अन्वयार्थ :—हे शिष्य, तू [**जीवः सचेतनं द्रव्यं**] जीव चेतनद्रव्य है, ऐसा [**मन्यस्व**] जान, [**अन्यानि**] और बाकी [**पुद्गलः धर्माधर्मौ**] पुद्गल धर्म, अधर्म, [**नभः**] आकाश [**कालेन सहिता**] और काल सहित जो [**पंच**] पाँच हैं, वे [**अचेतनानि**] अचेतन हैं और [**अन्यानि**] जीवसे भिन्न हैं, तथा ये सब [**भिन्नानि**] अपने–अपने लक्षणोंसे आपसमें भिन्न (जुदा-जुदा) हैं, काल सहित छह द्रव्य हैं, कालके बिना पाँच अस्तिकाय हैं॥

भावार्थ :—सम्यक्त्व दो प्रकारका है, एक सरागसम्यक्त्व दूसरा वीतरागसम्यक्त्व, सरागसम्यक्त्वका लक्षण कहते हैं। **प्रशम** अर्थात् शान्तिपना, **संवेग** अर्थात् जिनधर्मकी रुचि तथा

निजशुद्धात्म જ છે. ૧૬.

હવે, તે છ દ્રવ્યોનાં નામ કહે છે અને તેમનો ચેતન અને અચેતન એવો વિભાગ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો જીવ ચેતનદ્રવ્ય છે અને જે જીવદ્રવ્યથી અન્ય છે અને પોતપોતાનાં લક્ષણથી પરસ્પર જુદાં છે એવો પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ,

पोग्गलु धम्माहम्मु णहु **पुद्गलधर्माधर्मनभांसि कथंभूतानि तानि** कालें सहिया **कालद्रव्येण सहितानि। पुनरपि कथंभूतानि।** भिण्ण **स्वकीयस्वकीयलक्षणेन परस्परं भिन्नानि इति। तथाहि। द्विधा सम्यक्त्वं भण्यते सरागवीतरागभेदेन। सरागसम्यक्त्वलक्षणं कथ्यते। प्रशमसंवेगानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं सरागसम्यक्त्वं भण्यते, तदेव व्यवहारसम्यक्त्वमिति तस्य विषयभूतानि षड्द्रव्याणीति। वीतरागसम्यक्त्वं निजशुद्धात्मानुभूतिलक्षणं वीतरागचारित्राविनाभूतं तदेव निश्चयसम्यक्त्वमिति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। निजशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं निश्चयसम्यक्त्वं भवतीति बहुधा व्याख्यातं पूर्वं भवद्भिः, इदानीं पुनः वीतरागचारित्राविनाभूतं निश्चयसम्यक्त्वं व्याख्यातमिति पूर्वापरविरोधः कस्मादिति चेत्। निजशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं निश्चयसम्यक्त्वं गृहस्थावस्थायां तिर्थंकरपरमदेवभरतसगररामपाण्डवादीनां विद्यते, न च**

जगतसे अरुचि, अनुकंपा परजीवोंको दुःखी देखकर दया भाव और आस्तिक्य अर्थात् देव-गुरु-धर्मकी तथा छह द्रव्योंकी श्रद्धा इन चारोंका होना वह व्यवहारसम्यक्त्वरूप सरागसम्यक्त्व है, और वीतरागसम्यक्त्व जो निश्चयसम्यक्त्व वह निजशुद्धात्मानुभूतिरूप वीतरागचारित्रसे तन्मयी है। यह कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया। हे प्रभो, निज शुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसी रुचिरूप निश्चयसम्यक्त्वका कथन पहले तुमने अनेक बार किया, फिर अब वीतरागचारित्रसे तन्मयी निश्चयसम्यक्त्व है, वह व्याख्यान करते हैं, सो यह तो पूर्वापर विरोध है। क्योंकि जो निज शुद्धात्मा ही उपादेय हैं, ऐसी रुचिरूप निश्चयसम्यक्त्व तो गृहस्थमें तीर्थंकर परमदेव भरत चक्रवर्ती और राम, पांडवादि बड़े–बड़े पुरुषोंके रहता है, लेकिन उनके वीतरागचारित्र नहीं है।

આકાશ, કાળસહિત પાંચદ્રવ્યો અચેતન છે; એમ તું જાણ.

સમ્યક્ત્વ બે પ્રકારનું છે, એક સરાગ સમ્યક્ત્વ, બીજું વીતરાગ સમ્યક્ત્વ.

સરાગ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. પ્રશમ, સંવેગ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યની અભિવ્યક્તિ લક્ષણવાળું સરાગ સમ્યક્ત્વ છે, તે જ વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. તેનાં વિષયભૂત છ દ્રવ્યો છે. વીતરાગ ચારિત્રની સાથે અવિનાભાવી, નિજશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ વીતરાગ-સમ્યક્ત્વ છે તે જ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે.

આ કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે હે પ્રભુ! 'એક નિજશુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે' એવી રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે એમ આપે પૂર્વે અનેકવાર કહ્યું છે અને અહીં આપ વીતરાગચારિત્રની સાથે અવિનાભૂત નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હોય છે એમ આપે કહ્યું, તો તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે. તો કેવી રીતે વિરોધ આવે છે એમ કહો, તો તેનું કારણ આ છે કે નિજશુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એવી રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ ગૃહસ્થાવસ્થામાં તીર્થંકર પરમદેવ, ભરતચક્રવર્તી, સગરચક્રવર્તી, રામ, પાંડવ આદિ મહાપુરુષોને હોય છે પણ તેમને વીતરાગચારિત્ર

तेषां वीतरागचारित्रमस्तीति परस्परविरोधः, अस्ति चेत्तर्हि तेषामसंयतत्वं कथमिति पूर्वपक्षः। तत्र परिहारमाह। तेषां शुद्धात्मोपादेयभावनारूपं निश्चयसम्यक्त्वं विद्यते परं किंतु चारित्रमोहोदयेन स्थिरता नास्ति व्रतप्रतिज्ञाभङ्गो भवतीति तेन कारणेनासंयता वा भण्यन्ते। शुद्धात्मभावनाच्युताः सन्तः भरतादयो निर्दोषिपरमात्मनामर्हत्सिद्धानां गुणस्तववस्तुस्तवरूपं स्तवनादिकं कुर्वन्ति तच्चरितपुराणादिकं च समाकर्णयन्ति तदाराधकपुरुषाणामाचार्योपाध्याय-साधूनां विषयकषायदुर्ध्यानवञ्चनार्थं संसारस्थितिच्छेदनार्थं च दानपूजादिकं कुर्वन्ति तेन कारणेन शुभरागयोगात् सरागसम्यग्दृष्टयो भवन्ति। या पुनस्तेषां सम्यक्त्वस्य निश्चयसम्यक्त्वसंज्ञा वीतरागचारित्राविनाभूतस्य निश्चयसम्यक्त्वस्य परंपरया साधकत्वादिति। वस्तुवृत्त्या तु

यही परस्पर विरोध है। यदि उनके वीतरागचारित्र माना जावे, तो गृहस्थपना क्यों कहा ? यह प्रश्न किया। उसका **उत्तर** श्रीगुरु देते हैं। उन महान् (बड़े) पुरुषोंके शुद्धात्मा उपादेय है ऐसी भावनारूप निश्चयसम्यक्त्व तो है, परन्तु चारित्रमोहके उदयसे स्थिरता नहीं है। जब तक महाव्रतका उदय नहीं है, तब तक असंयमी कहलाते हैं, शुद्धात्माकी अखंड भावनासे रहित हुए भरत, सगर, राघव, पांडवादिक निर्दोष परमात्मा अरहंत सिद्धोंके गुणस्तवन वस्तुस्तवनरूप स्तोत्रादि करते हैं, और उनके चारित्र पुराणादिक सुनते हैं, तथा उनकी आज्ञाके आराधक जो महान पुरुष, आचार्य, उपाध्याय, साधु उनको भक्तिसे आहारदानादि करते हैं, पूजा करते हैं। विषय कषायरूप खोटे ध्यानके रोकनेके लिये तथा संसारकी स्थितिके नाश करनेके लिये ऐसी शुभ क्रिया करते हैं। इसलिये शुभ रागके संबंधसे सम्यग्दृष्टि हैं, और इनके निश्चयसम्यक्त्व भी कहा जा सकता है, क्योंकि वीतरागचारित्रसे तन्मयी निश्चयसम्यक्त्वके परम्पराय साधकपना

હોતું નથી, તો એ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધ આવે છે. જો આપ કહો કે તેમને વીતરાગ ચારિત્ર હોય છે તો તેમને અસંયતપણું કહ્યું છે તે કેવી રીતે ઘટી શકે?

તેનો પરિહાર કહે છે—તે મહાપુરુષોને 'શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે' એવી ભાવનારૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ હોય છે, પણ ચારિત્રમોહના ઉદયથી સ્થિરતા હોતી નથી, વ્રતપ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, તે કારણે તેમને અસંયત કહ્યા છે.

શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી ચ્યુત થતાં (જ્યારે શુદ્ધ આત્માની ભાવના રહેતી નથી ત્યારે) ભરતાદિ અર્હંત સિદ્ધ એવા નિર્દોષ પરમાત્માના ગુણસ્તવન, વસ્તુસ્તવનરૂપ સ્તવનાદિ કરે છે અને તેમનાં ચરિત્ર તથા પુરાણાદિક સાંભળે છે. તેમના આરાધક પુરુષો એવા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુઓને વિષયકષાયના દુર્ધ્યાનની વંચના અર્થે, સંસારસ્થિતિના છેદન અર્થે દાનપૂજાદિક કરે છે તે કારણે શુભરાગના સંબંધથી તેઓ સરાગસમ્યગ્દ્રષ્ટિ છે.

વળી, તેમના (સરાગ) સમ્યક્ત્વને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું નામ પણ ઘટી શકે છે, કારણ કે

तत्सम्यक्त्वं सरागसम्यक्त्वाख्यं व्यवहारसम्यक्त्वमेवेति भावार्थः ॥१७॥

अथानन्तरं सूत्रचतुष्टयेन जीवादिषड्द्रव्याणां क्रमेण प्रत्येकं लक्षणं कथ्यते—

१४४) मुत्ति—विहूणउ णाणमउ परमाणंद—सहाउ ।
णियमिं जोइय अप्पु मुणि णिच्चु णिरंजणु भाउ ॥१८॥

मूर्तिविहीनः ज्ञानमयः परमानन्दस्वभावः ।
नियमेन योगिन् आत्मानं मन्यस्व नित्यं निरञ्जनं भावम् ॥१८॥

मुत्तिविहूणउ इत्यादि। मुत्ति-विहूणउ **अमूर्तः शुद्धात्मनो विलक्षणया स्पर्श-रसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या विहीनत्वात् मूर्तिविहीनः।** णाणमउ **क्रमकरणव्यवधानरहितेन लोकालोकप्रकाशकेन केवलज्ञानेन निर्वृत्तत्वात् ज्ञानमयः।** परमाणंद–सहाउ **वीतराग-**

है। अब वास्तवमें (असलमें) विचारा जावे, तो गृहस्थ अवस्थामें इनके सरागसम्यक्त्व ही है और जो सरागसम्यक्त्व है, वह व्यवहार ही है, ऐसा जानो ॥१७॥

आगे चार दोहोंसे छह द्रव्योंके क्रमसे हरएकके लक्षण कहते हैं—

गाथा–१८

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**नियमेन**] निश्चय करके [**आत्मानं**] तू आत्माको ऐसा [**मन्यस्व**] जान। कैसा है आत्मा ? [**मूर्तिविहीनः**] मूर्तिसे रहित है, [**ज्ञानमयः**] ज्ञानमयी है, [**परमानंदस्वभावः**] परमानंद स्वभाववाला है, [**नित्यं**] नित्य है, [**निरंजनं**] निरंजन है, [**भावम्**] ऐसा जीवपदार्थ है।

भावार्थ :—यह आत्मा अमूर्तीक शुद्धात्मासे भिन्न जो स्पर्श-रस-गंध-वर्णवाली मूर्ति उससे रहित है, लोक-अलोकका प्रकाश करनेवाले केवलज्ञानकर पूर्ण है, जोकि केवलज्ञान सब पदार्थोंको एक समयमें प्रत्यक्ष जानता है, आगे-पीछे नहीं जानता, वीतरागभाव परमानंदरूप

ते वीतरागचारित्रनी साथे अविनाभूत निश्चयसम्यक्त्वनुं परंपराए साधक छे. वस्तुताए (वास्तविकपणे) तो सरागसम्यक्त्वथी कहेवामां आवतुं ते सम्यक्त्व व्यवहारसम्यक्त्व ज छे, एवो भावार्थ छे. १७.

त्यार पछी चार दोहकसूत्रोथी जीवादि छ द्रव्योमांना दरेकना क्रमथी लक्षण कहे छे :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આત્માને આવો જાણ કે તે અમૂર્ત શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણવાળી મૂર્તિથી રહિત હોવાથી મૂર્તિ રહિત છે ક્રમ, કરણ

परमानन्दैकरूपसुखामृतरसास्वादेन समरसीभावपरिणतस्वरूपत्वात् परमानन्दस्वभावः। णियमिं **शुद्धनिश्चयेन।** जोइय हे **योगिन्।** अप्पु **तमित्थंभूतमात्मानं** मुणि **मन्यस्व जानीहि त्वम्। पुनरपि किंविशिष्टं जानीहि।** णिच्चु **शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वान्नित्यम्। पुनरपि किंविशिष्टम्।** णिरंजणु **मिथ्यात्वरागादिरूपाञ्जनरहितत्वान्निरञ्जनम्। पुनश्च कथंभूतमात्मानं जानीहि।** भाउ **भावं विशिष्टपदार्थम् इति। अत्रैवंगुणविशिष्टः शुद्धात्मैवोपादेय अन्यद्धेयमिति तात्पर्यार्थः ॥१८॥**

अथ—

१४५) पुग्गलु छव्वहु मुत्तु वढ इयर अमुत्तु वियाणि।
धम्माधम्मु वि गयठियहँ कारणु पभणहिँ णाणि ॥१९॥

पुद्गलः षड्विधः मूर्तः वत्स इतराणि अमूर्तानि विजानीहि।
धर्माधर्ममपि गतिस्थित्योः कारणं प्रभणन्ति ज्ञानिनः ॥१९॥

अतिन्द्रिय सुखस्वरूप अमृतके रसके स्वादसे समरसी भावको परिणत हुआ है, ऐसा हे योगी; शुद्ध निश्चयसे अपनी आत्माको ऐसा समझ, शुद्ध द्रव्यार्थिकनयसे बिना टाँकीका घड्या हुआ सुघटघाट ज्ञायक स्वभाव नित्य है। तथा मिथ्यात्व रागादिरूप अंजनसे रहित निरंजन है। ऐसी आत्माको तू भली–भाँति जान, जो सब पदार्थोंमें उत्कृष्ट है। इन गुणोंसे मंडित शुद्ध आत्मा ही उपादेय है, और सब तजने योग्य हैं॥१८॥

आगे फिर भी कहते हैं—

गाथा–१९

अन्वयार्थ :—[वत्स] हे वत्स, तू [पुद्गलः] पुद्गलद्रव्य [षड्विधः] छह प्रकार

અને વ્યવધાનથી રહિત લોકાલોક પ્રકાશક કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ હોવાથી જ્ઞાનમય છે, વીતરાગપરમાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદથી જેનું સ્વરૂપ સમરસીભાવમાં પરિણમ્યું હોવાથી પરમાનંદસ્વભાવવાળો છે. શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી એક (કેવળ) ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયકસ્વભાવવાળો હોવાથી નિત્ય છે, મિથ્યાત્વ રાગાદિ અંજન રહિત હોવાથી નિરંજન છે અને એક વિશિષ્ટ પદાર્થ છે.

અહીં આવા ગુણવાળો શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે, બાકીનું બધુંય હેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૧૮.

હવે, ફરી કહે છે :—

पुग्गलु इत्यादि पुग्गलु **पुद्गलद्रव्यं** छव्वहु **षड्विधम्। तदा चोक्तम्—**''पुढवी जलं च छाया चउरिंदिय विसय कम्मपाउग्गा। कम्मतीदा एवं छब्भेया पुग्गला होंति।।'' **एवं तत्कथं भवति** मुत्तु **स्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्तिरिति वचनान्मूर्तम्।** वढ **वत्स पुत्र।** इयर **इतराणि पुद्गलात् शेषद्रव्याणि** अमुत्तु **स्पर्शाद्यभावादमूर्तानि** वियाणि **विजानीहि त्वम्।** धम्माधम्मु वि **धर्माधर्मद्वयमपि** गयठियहँ **गतिस्थित्योः** कारणु **कारणं निमित्तं** पभणहिँ **प्रभणन्ति कथयन्ति। के कथयन्ति।** णाणि **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनः इति। अत्र द्रष्टव्यम्।**

तथा [**मूर्तः**] मूर्तीक है, [**इतराणि**] अन्य सब द्रव्य [**अमूर्तानि**] अमूर्त हैं, ऐसा [**विजानीहि**] जान, [**धर्माधर्ममपि**] धर्म और अधर्म इन दोनों द्रव्योंको [**गतिस्थित्योः कारणं**] गति-स्थितिका सहायक-कारण [**ज्ञानिनः**] केवली श्रुतकेवली [**प्रभणंति**] कहते हैं।

भावार्थ :—पुद्गल द्रव्यके छह भेद दूसरी जगह भी 'पुढवी जलं' इत्यादि गाथासे कहते हैं। उसका अर्थ यह है कि बादरबादर १, बादर २, बादरसूक्ष्म ३, सूक्ष्मबादर ४, सूक्ष्म ५, सूक्ष्मसूक्ष्म ६, ये छह भेद पुद्गलके हैं। उनमेंसे पत्थर, काठ, तृण आदि पृथ्वी बादरबादर हैं, टुकड़े होकर नहीं जुड़ते, जल, घी, तैल आदि बादर हैं, जो टूटकर मिल जाते हैं, छाया, आतप, चाँदनी ये बादरसूक्ष्म हैं, जो कि देखनेमें तो बादर और ग्रहण करनेमें सूक्ष्म हैं, नेत्रको छोड़कर चार इंद्रियोंके विषय रस, गंधादि सूक्ष्मबादर हैं, जो कि देखनेमें नहीं आते, और ग्रहण करनेमें आते हैं। कर्मवर्गणा सूक्ष्म हैं, जो अनंत मिली हुई हैं, परंतु दृष्टिमें नहीं आतीं, और सूक्ष्मसूक्ष्म परमाणु है, जिसका दूसरा भाग नहीं होता। इस तरह छह भेद हैं। इन छहों तरहके पुद्गलोंको तू अपने स्वरूपसे जुदा समझ। यह पुद्गलद्रव्य स्पर्श-रस-गंध-वर्णको धारण करता है, इसलिये मूर्तीक है, अन्य धर्म-अधर्म दोनों गति तथा स्थितिके कारण हैं,

---

ભાવાર્થ :—પુદ્‌ગલદ્રવ્ય છ પ્રકારનું છે. પુદ્‌ગલદ્રવ્યના છ ભેદ (શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૭૬–૧માં) પણ કહ્યા છે કે ''**पुढवी जलं च छाया चउरिंदिय विषय कम्मपाउगा। कम्मातीदा एवं छब्भेया पुग्गला होंति।।**'' **અર્થ :—**પૃથ્વી, જળ, છાયા, નેત્ર સિવાયના ચાર ઇન્દ્રિયના વિષયો, કર્મવર્ગણા તથા પરમાણુ એમ છ વસ્તુઓથી પુદ્‌ગલના છ ભેદ સમજી લેવા જોઈએ. (અર્થાત્ બાદરબાદર, બાદર, બાદરસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મબાદર, સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ એમ છ પ્રકારના પુદ્‌ગલ છે) એ પ્રમાણે તે કઈ રીતે છે?

'જે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણવાળું હોય તે મૂર્ત છે' એ આગમના વચનાનુસારે તે મૂર્ત છે; પુદ્‌ગલ સિવાયના બાકીના પાંચ દ્રવ્યો સ્પર્શાદિનો અભાવ હોવાથી અમૂર્ત છે, એમ હે વત્સ! તું જાણ. ધર્મદ્રવ્ય ગતિનું અને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિનું (ઉદાસીન) કારણ છે, એમ વીતરાગસ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાનીઓ કહે છે.

यद्यपि वज्रवृषभनाराचसंहननरूपेण पुद्गलद्रव्यं मुक्तिगमनकाले सहकारिकारणं भवति तथापि धर्मद्रव्यं च गतिसहकारिकारणं भवति, अधर्मद्रव्यं च लोकाग्रे स्थितस्य स्थितिसहकारिकारणं भवति। यद्यपि मुक्तात्मप्रदेशमध्ये परस्परैकक्षेत्रावगाहेन तिष्ठन्ति तथापि निश्चयेन विशुद्धज्ञान-दर्शनस्वभावपरमात्मानः सकाशाद्भिन्नस्वरूपेण मुक्तौ तिष्ठन्ति। तथात्र संसारे चेतनाकारणानि हेयानीति भावार्थः ॥१६॥

अथ—

१४६) दव्वुइँ सयलइँ उवरि ठियइँ णियमेँ जासु वसंति।
तं णहु दव्वु वियाणि तुहुं जिणवर एउ भणंति ॥२०॥

ऐसा वीतरागदेवने कहा है। यहाँ पर एक बात देखनेकी है कि यद्यपि वज्रवृषभनाराचसंहनन-रूप पुद्गलद्रव्य मोक्षके गमनका सहायक है, इसके बिना मुक्ति नहीं हो सकती, तो भी धर्मद्रव्य गति सहायी है, इसके बिना सिद्धलोकको जाना नहीं हो सकता, तथा अधर्मद्रव्य सिद्धलोकमें स्थितिका सहायी है। लोक–शिखर पर आकाशके प्रदेश अवकाशमें सहायी हैं। अनंते सिद्ध अपने स्वभावमें ही ठहरे हुए हैं, परद्रव्यका कुछ प्रयोजन नहीं है। यद्यपि मुक्तात्माओंके प्रदेश आपसमें एक जगह हैं, तो भी विशुद्ध, ज्ञान, दर्शन, भाव, भगवान् सिद्धक्षेत्रमें भिन्न–भिन्न स्थित हैं, कोई सिद्ध किसी सिद्धिसे प्रदेशोंकर मिला हुआ नहीं है। पुद्गलादि पाँचों द्रव्य जीवको यद्यपि निमित्त कारण कहे गये हैं, तो भी उपादानकारण नहीं है, ऐसा सारांश हुआ ॥१९॥

અહીં, જોવાનું એ (વાત દેખવાની)છે કે વજ્રવૃષભનારાચસંહનનરૂપે પુદ્‌ગલદ્રવ્ય મુક્તિ-ગમનકાળે સહકારી કારણ છે, તેમજ ધર્મદ્રવ્ય પણ ગતિમાં સહકારી કારણ છે, અધર્મદ્રવ્ય પણ લોકાગ્રે સ્થિત થતા સિદ્ધને સ્થિતિમાં સહકારી કારણ છે.

જોકે આ બધા દ્રવ્યો મુક્તાત્માના પ્રદેશમાં એકક્ષેત્રાવગાહે રહે છે તોપણ નિશ્ચયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન, વિશુદ્ધ દર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી તેઓ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે મુક્તિમાં રહે છે;

તથા આ સંસારમાં ચેતનનાં કારણો (નિમિત્ત કારણો) હોય છે, એવો ભાવાર્થ છે. પણ (ઉપાદાન કારણથી) હેય છે. ૧૯.

द्रव्याणि सकलानि उदरे स्थितानि नियमेन यस्य वसन्ति।
तत् नभः द्रव्यं विजानीहि त्वं जिनवरा एतद् भणन्ति॥२०॥

दव्वइं **द्रव्याणि। कतिसंख्योपेतानि।** सयलइं **समस्तानि** उवरि **उदरे** ठियइं **स्थितानि** णियमें **निश्चयेन** जासु यस्य वसन्ति **आधाराधेयभावेन तिष्ठन्ति** तं **तत्** णहु दव्वु **नभ आकाशद्रव्यं** वियाणि **विजानीहि** तुहुं **त्वं हे प्रभाकरभट्ट** जिणवर **जिनवराः वीतरागसर्वज्ञाः** एउ भणंति **एतद्भणन्ति कथयन्तीति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। यद्यपि परस्परैकक्षेत्रावगाहेन तिष्ठत्याकाशं तथापि साक्षादुपादेयभूतादनन्तसुखस्वरूपात्परमात्मनः सकाशादत्यन्तभिन्नत्वाद्धेयमिति॥२०॥**

अथ—

१४७) कालु मुणिज्जहि दव्वु तुहुँ वट्टण—लक्खणु एउ।
रयणहँ रासि विभिण्ण जिम तसु अणुयहँ तह भेउ॥२१॥

आगे आकाशका स्वरूप कहते हैं—

गाथा—२०

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिसके [**उदरे**] अंदर [**सकलानि द्रव्याणि**] सब द्रव्यें [**स्थितानि**] स्थित हुई [**नियमेन वसंति**] निश्चयसे आधार आधेयरूप होकर रहती हैं, [**तत्**] उसको [**त्वं**] तू [**नभः द्रव्यं**] आकाशद्रव्य [**विजानीहि**] जान, [**एतत्**] ऐसा [**जिनवराः**] जिनेन्द्रदेव [**भणंति**] कहते हैं। लोकाकाश आधार है, अन्य सब द्रव्य आधेय है।

भावार्थ :—यद्यपि ये सब द्रव्य आकाशमें परस्पर एक क्षेत्रावगाहसे ठहरी हुई हैं, तो भी आत्मासे अत्यंत भिन्न हैं, इसलिये त्यागने योग्य हैं, और आत्मा साक्षात् आराधने योग्य हैं, अनंतसुखस्वरूप है॥२०॥

आगे कालद्रव्यका व्याख्यान करते हैं—

હવે, આકાશનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જોકે સર્વ દ્રવ્યો પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહથી આકાશમાં રહે છે તોપણ તે (આકાશ) સાક્ષાત્ ઉપાદેયભૂત અનંતચતુષ્ટય સ્વરૂપ પરમાત્માથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી હેય છે. ૨૦.

હવે, કાળદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન કરે છે :—

कालं मन्यस्व द्रव्यं त्वं वर्तनालक्षणं एतत् ।
रत्नानां राशिः विभिन्नः यथा तस्य अणूनां तथा भेदः ॥२१॥

कालु इत्यादि। कालु कालं मुणिज्जहि **मन्यस्व जानीहि। किं जानीहि।** दव्वु **कालसंज्ञं द्रव्यम्। कथंभूतम्।** वट्टण-लक्खणु **वर्तनालक्षणं स्वयमेव परिणममाणानां द्रव्याणां बहिरङ्गसहकारिकारणम्। किंवदिति चेत्। कुम्भकारचक्रस्याधस्तनशिलावदिति।** एउ **एतत् प्रत्यक्षीभूतं तस्य कालद्रव्यस्यासंख्येयप्रमितस्य परस्परभेदविषये दृष्टान्तमाह।** रयणहं रासि **रत्नानां राशिः। कथंभूतः।** विभिण्ण **विभिन्नः विशेषेण स्वरूपव्यवधानेन भिन्नः** जिम **यथा** तसु **तस्य कालद्रव्यस्य** अणुयहं **अणूनां कालाणूनां** तह **तथा** भेउ **भेदः इति। अत्राह शिष्यः। समय एव निश्चयकालः, अन्यन्निश्चयकालसंज्ञं कालद्रव्यं नास्ति। अत्र परिहारमाह।**

गाथा–२१

अन्वयार्थ :—[**त्वं**] हे भव्य, तू [**एतत्**] इस प्रत्यक्षरूप [**वर्तनालक्षणं**] वर्तनालक्षणवालेको [**कालं**] कालद्रव्य [**मन्यस्व**] जान अर्थात् अपने आप परिणमते हुए द्रव्योंको कुम्हारके चक्रकी नीचेकी सिलाकी तरह जो बहिरंग सहकारीकारण है, यह कालद्रव्य असंख्यात प्रदेशप्रमाण है। [**यथा**] जैसे [**रत्नानां राशिः**] रत्नोंकी राशि [**विभिन्नः**] जुदारूप है, सब रत्न जुदा जुदा रहते हैं—मिलते नहीं हैं, [**यथा**] उसी तरह [**तस्य**] उस कालके [**अणूनां**] कालकी अणुओंका [**भेदः**] भेद है।

भावार्थ :—एक कालाणुसे दूसरा कालाणु नहीं मिलता। यहाँ पर शिष्यने प्रश्न किया कि समय ही निश्चयकाल है, अन्य निश्चयकाल नामवाला द्रव्य नहीं है? इसका समाधान श्रीगुरु करते हैं। समय वह कालद्रव्यकी पर्याय है, क्योंकि विनाशको पाता है। ऐसा ही

ભાવાર્થ :—હે ભવ્ય! વર્તનાલક્ષણવાળું આ પ્રત્યક્ષ કાળ નામનું દ્રવ્ય તું જાણ. અર્થાત્ જેવી રીતે કુંભારના ચાકને તેને ફરવામાં નીચેના પથ્થરનું પડ બહિરંગ સહકારી કારણ છે તેવી રીતે સ્વયમેવ પરિણમતાં દ્રવ્યોને તેના પરિણમનમાં કાળ દ્રવ્ય બહિરંગ સહકારી કારણ છે.

કાળદ્રવ્યના અસંખ્ય પ્રદેશોના પરસ્પર ભેદના વિષયમાં દ્રષ્ટાંત કહે છે. જેવી રીતે રત્નોની રાશિ વિભિન્ન છે. બધા રત્નો પોતપોતાનાં વિશેષ સ્વરૂપવ્યવધાનથી (સ્વરૂપની ભિન્નતાથી) જુદાં જુદાં છે–તેવી રીતે કાળદ્રવ્યના અસંખ્ય જેટલા કાલાણુઓ પરસ્પર જુદા છે.

પ્રશ્ન :—સમય જ નિશ્ચયકાળ છે, અન્ય નિશ્ચયકાળ નામનું દ્રવ્ય નથી.

તેનો પરિહાર :—સમય તો વિનશ્વર હોવાથી પર્યાય છે (શ્રી પંચાસ્તિકાયમાં) સમયનું

समयस्तावत्पर्यायः। कस्मात्। विनश्वरत्वात्। तथा चोक्तं समयस्य विनश्वरत्वम्—''समओ उप्पण्णध्वंसी'' इति। स च पर्यायो द्रव्यं विना न भवति। कस्य द्रव्यस्य भवतीति विचार्यते यदि पुद्गलद्रव्यस्य पर्यायो भवति तर्हि पुद्गलपरमाणुपिण्डनिष्पन्नघटादयो यथा मूर्ता भवन्ति तथा अणोरण्वन्तरव्यतिक्रमणाज्ञातः समयः, चक्षुःसंपुटविघटनाज्ञातो निमिषः, जलभाजनहस्तादिव्यापाराज्ञाता घटिका, आदित्यबिम्बदर्शनाज्ञातो दिवसः, इत्यादि कालपर्याया मूर्ता दृष्टिविषयाः प्राग्भवन्ति। कस्मात्। पुद्गलद्रव्योपादानकारणजातत्वाद् घटादिवत् इति। तथा चोक्तम्। उपादानकारणसदृशं कार्यं भवति मृत्पिण्डाद्युपादानकारणजनितघटादिवदेव न च तथा समयनिमिषघटिकादिवसादिकालपर्याया मूर्ता दृश्यन्ते। यैः पुनः पुद्गलपरमाणुमन्दगतिगमन-

---

श्रीपंचास्तिकायमें कहा है ''समओ उप्पण्णपद्धंसी'' अर्थात् समय उत्पन्न होता है और नाश होता है। इससे जानते हैं कि समय पर्याय द्रव्यके बिना हो नहीं सकता। किस द्रव्यका पर्याय है, इस पर अब विचार करना चाहिये। यदि पुद्गलद्रव्यकी पर्याय मानी जावे, तो जैसे पुद्गल परमाणुओंसे उत्पन्न हुए घटादि मूर्तीक हैं, वैसे समय भी मूर्तीक होना चाहिये, परंतु समय अमूर्तीक है, इसलिये पुद्गलकी पर्याय तो नहीं है। पुद्गलपरमाणु आकाशके एक प्रदेशसे दूसरे प्रदेशको जब गमन होता है, सो समय–पर्याय कालकी है, पुद्गलपरमाणुके निमित्तसे होती हैं, नेत्रोंका मिलना तथा विघटना उससे निमेष होता है, जल–पात्र तथा हस्तादिके व्यापारसे घटिका होती है, और सूर्यबिम्बके उदयसे दिन होता है, इत्यादि कालकी पर्याय हैं, पुद्गलद्रव्यके निमित्तसे होती हैं, पुद्गल इन पर्यायोंका मूलकारण नहीं है, मूलकारण काल है। जो पुद्गल मूलकारण होता तो समयादिक मूर्तीक होते। जैसे मूर्तीक मिट्टीके ढेलेसे उत्पन्न घड़े वगैर मूर्तीक

વિનશ્વરપણું કહ્યું છે 'समओ उप्पणध्वंसी' (**અર્થ** :—સમય 'ઉત્પન્નધ્વંસી છે—સમય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.)

વળી, તે પર્યાય દ્રવ્ય વિના હોતો નથી. તો હવે સમય કયા દ્રવ્યનો પર્યાય છે તે વિચારીએ. જો સમય પુદ્‌ગલદ્રવ્યનો પર્યાય હોય તો પુદ્‌ગલપરમાણુપિંડથી બનેલ ઘટાદિ જેવી રીતે મૂર્ત હોય છે તેવી રીતે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી પરમાણુના ગમનથી ઉત્પન્ન થતો સમય, આંખના બીડવા-ઉઘડવાથી ઉત્પન્ન થતો નિમિષ, જલભાજન અને હસ્તાદિ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થતી ઘડી, સૂર્યના બિંબના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો દિવસ ઇત્યાદિ કાળપર્યાયો મૂર્ત હોવા જોઈએ, અને મૂર્ત હોવાથી દૃષ્ટિના વિષય થવા જોઈએ, કારણ કે તેઓ પુદ્‌ગલદ્રવ્યના ઉપાદાન કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા માન્યા છે. વળી કહ્યું છે કે–'उपादानकारणसदृशं कार्यं भवति' ઉપાદાન કારણના જેવું જ કાર્ય થાય છે. જેવી રીતે માટીના પિંડાદિ ઉપાદાન કારણ જેવું ઘટાદિ કાર્ય મૂર્ત થાય છે, પણ તે પ્રમાણે સમય, નિમિષ, ઘડી, દિવસ આદિ કાળપર્યાયો મૂર્ત જોવામાં આવતા નથી.

नयनपुटविघटनजलभाजनहस्तादिव्यापारदिनकरबिम्बगमनादिभिः पुद्गलपर्यायभूतैः क्रियाविशेषैः समयादिकालपर्यायाः परिच्छिद्यन्ते, ते चाणुव्यतिक्रमणादयः तेषामेव समयादिकालपर्यायाणां व्यक्तिनिमित्तत्वेन बहिरङ्गसहकारिकारणभूता एव ज्ञातव्या न चोपादानकारणभूता घटोत्पत्तौ कुम्भकारचक्रचीवरादिवत्। तस्माद् ज्ञायते तत्कालद्रव्यममूर्तमविनश्वरमस्तीति तस्य तत्पर्यायाः समयनिमिषादय इति। अत्रेदं तु कालद्रव्यं सर्वप्रकारोपादेयभूतात् शुद्धबुद्धैकस्वभावाज्जीवद्रव्याद्भिन्नत्वाद्धेयमिति तात्पर्यार्थः ॥२१॥

अथजीवपुद्गलकालद्रव्याणि मुक्त्वा शेषधर्माधर्माकाशान्येकद्रव्याणीति निरूपयति—

१४८) जीउ वि पुग्गलु कालु जिय ए मेल्लेविणु दव्व।
इयर अखंड वियाणि तुहुँ अप्प-पएसहिँ सव्व ॥२२॥

होते हैं, वैसे समयादिक मूर्तीक नहीं हैं। इसलिये अमूर्तद्रव्य जो काल उसकी पर्याय हैं, द्रव्य नहीं हैं, कालद्रव्य अणुरूप अमूर्तीक अविनश्वर है, और समयादिक पर्याय अमूर्तीक है, परंतु विनश्वर हैं, अविनश्वरपना द्रव्यमें ही है, पर्यायमें नहीं है, यह निश्चयसे जानना। इसलिये समयादिकको कालद्रव्यकी पर्याय ही कहना चाहिये, पुद्गलकी पर्याय नहीं हैं, पुद्गलपर्याय मूर्तीक है। सर्वथा उपादेय शुद्ध-बुद्ध केवलस्वभाव जो जीव उससे भिन्न कालद्रव्य है, इसलिये हेय है, यह सारांश हुआ ॥२१॥

आगे जीव, पुद्गल, काल ये तीन द्रव्य अनेक हैं, और धर्म, अधर्म, आकाश ये तीन द्रव्य एक हैं, ऐसा कहते हैं।—

વળી પુદ્‌ગલપરમાણુનું મંદગતિથી ગમન, નયનપુટવિઘટન (આંખનો પલકાર), જળભાજન તથા હસ્તાદિનો વ્યાપાર, સૂર્યબિંબનું ગમન વગેરે પુદ્‌ગલપર્યાયભૂત ક્રિયા વિશેષોથી સમયાદિ કાળપર્યાયો જણાય છે તે પરમાણુના વ્યતિક્રમાદિ ક્રિયાવિશેષોને કાળના તે સમયાદિ પર્યાયોની જ પ્રગટતાના નિમિત્તપણે માત્ર બહિરંગ સહકારી કારણભૂત જ જાણવા, પણ જેવી રીતે ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર, ચાકડો, ચીવરાદિ ઉપાદાનકારણ નથી તેવી રીતે તેમને ઉપાદાનકારણભૂત ન જાણવા. માટે જણાય છે કે તે કાળદ્રવ્ય અમૂર્ત અને અવિનશ્વર છે. સમય, નિમિષ, આદિ કાળદ્રવ્યના પર્યાયો છે.

અહીં, આ કાળદ્રવ્ય પણ સર્વપ્રકારે ઉપાદેયભૂત, શુદ્ધ, બુદ્ધ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા જીવદ્રવ્યથી ભિન્ન હોવાથી, હેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૨૧.

હવે જીવ, પુદ્‌ગલ અને કાળ આ ત્રણ દ્રવ્યો સિવાયના બાકીના ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે; એમ કહે છે :—

जीवोऽपि पुद्गलः कालः जीव एतानि मुक्त्वा द्रव्याणि।
इतराणि अखण्डानि विजानीहि त्वं आत्मप्रदेशैः सर्वाणि॥२२॥

जीउ वि इत्यादि। जीउ वि **जीवोऽपि** पुग्गलु **पुद्गलः** कालु **कालः** जिय **हे जीव** ए मेल्लेविणु **एतानि मुक्त्वा** दव्व **द्रव्याणि** इयर **इतराणि धर्माधर्माकाशानि** अखंड **अखण्डद्रव्याणि** वियाणि **विजानीहि** तुहुं **त्वं हे प्रभाकरभट्ट। कैः कृत्वाखण्डानि विजानीहि।** अप्प-पएसहिं **आत्मप्रदेशैः। कतिसंख्योपेतानि** सव्व **सर्वाणि इति। तथाहि। जीवद्रव्याणि पृथक् पृथक् जीवद्रव्यगणनेनानन्तसंख्यानि पुद्गलद्रव्याणि तेभ्योऽप्यनन्तगुणानि भवन्ति। धर्माधर्माकाशानि पुनरेकद्रव्याण्येवेति। अत्र जीवद्रव्यमेवोपादेयं तत्रापि यद्यपि शुद्धनिश्चयेन शक्त्यपेक्षया सर्वे जीवा उपादेयास्तथापि व्यक्त्यपेक्षया पञ्च परमेष्ठिन एव, तेष्वपि मध्ये विशेषेणार्हत्सिद्धा एव तयोरपि**

गाथा–२२

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**त्वं**] तू [**जीवः अपि**] जीव और [**पुद्गलः**] पुद्गल, [**कालः**] काल [**एतानि द्रव्याणि**] इन तीन द्रव्योंको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**इतराणि**] दूसरे धर्म, अधर्म, आकाश [**सर्वाणि**] ये सब तीन द्रव्य [**आत्मप्रदेशैः**] अपने प्रदेशोंसे [**अखंडानि**] अखंडित हैं।

भावार्थ :—जीवद्रव्य जुदा जुदा जीवोंकी गणनासे अनंत हैं, पुद्गलद्रव्य उससे भी अनंतगुणे हैं, कालद्रव्याणु असंख्यात हैं, धर्मद्रव्य एक है, और वह लोकव्यापी है, अधर्मद्रव्य भी एक है, और वह लोकव्यापी है, ये दोनों द्रव्य असंख्यात प्रदेशी हैं, और आकाशद्रव्य अलोक अपेक्षा अनंतप्रदेशी है, तथा लोक अपेक्षा असंख्यातप्रदेशी हैं। ये सब द्रव्य अपने–अपने प्रदेशोंकर सहित हैं, किसीके प्रदेश किसीसे नहीं मिलते। इन छहों द्रव्योंमें जीव ही उपादेय है। यद्यपि शुद्ध निश्चयसे शक्तिकी अपेक्षा सभी जीव उपादेय हैं, तो भी व्यक्तिकी अपेक्षा पंचपरमेष्ठी ही उपादेय हैं, उनमें भी अरहंत सिद्ध ही हैं, उन दोनोंमें भी सिद्ध ही हैं,

---

ભાવાર્થ :—જીવદ્રવ્યો પૃથક્ પૃથક્ જીવદ્રવ્યની સંખ્યાની ગણતરીથી અનંત છે, પુદ્‌ગલદ્રવ્યો તેનાથી પણ અનંતગુણા છે, (કાલાણુ અસંખ્યાત છે) અને ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય અને આકાશદ્રવ્ય એક એક છે.

અહીં, એક જીવદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે. તેમાં પણ જોકે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિ-અપેક્ષાએ સર્વ જીવો ઉપાદેય છે તોપણ વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ પાંચ પરમેષ્ઠી જ ઉપાદેય છે, તેમાં પણ વિશેષ કરીને અર્હન્ત અને સિદ્ધ ભગવંતો જ ઉપાદેય છે અને તે બન્નેમાં પણ સિદ્ધ ભગવંતો જ ઉપાદેય છે, પરમાર્થથી તો મિથ્યાત્વ, રાગાદિ વિભાવપરિણામોની નિવૃત્તિકાળે સ્વશુદ્ધાત્મા જ

मध्ये सिद्धा एव, परमार्थेन तु मिथ्यात्वरागादिविभावपरिणामनिवृत्तिकाले स्वशुद्धात्मैवोपादेय इत्युपादेयपरंपरा ज्ञातव्येति भावार्थः ॥२२॥

अथ जीवपुद्गलौ सक्रियौ धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि निःक्रियाणीति प्रतिपादयति—

१४६) दव्व चयारि वि इयर जिय गमणागमण-विहीण ।
जीउ वि पुग्गलु परिहरिवि पभणहिँ णाण-पवीण ॥२३॥

द्रव्याणि चत्वारि अपि इतराणि जीव गमनागमनविहीनानि ।
जीवमपि पुद्गलं परिहृत्य प्रभणन्ति ज्ञानप्रवीणाः ॥२३॥

दव्व इत्यादि। दव्व **द्रव्याणि। कतिसंख्योपेतानि एव।** चयारि वि **चत्वार्येव** इयर **जीवपुद्गलाभ्यामितराणि** जिय हे **जीव। कथंभूतान्येतानि।** गमणागमण-विहीण **गमना-**

और निश्चयनयकर मिथ्यात्वरागादि विभावपरिणामके अभावमें विशुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसा जानना ॥२२॥

आगे जीव पुद्गल ये दोनों चलन–हलनादि क्रियायुक्त हैं, और धर्म, अधर्म, आकाश, काल ये चारों निःक्रिय हैं, ऐसा निरूपण करते हैं —

गाथा–२३

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे हंस, [**जीवं अपि पुद्गलं**] जीव और पुद्गल इन दोनोंको [**परिहृत्य**] छोड़कर [**इतराणि**] दूसरे [**चत्वारि एव द्रव्याणि**] धर्मादि चारों ही द्रव्य [**गमनागमनविहीनानि**] चलन हलनादि क्रिया रहित हैं, जीव पुद्गल क्रियावंत हैं, गमनागमन करते हैं, ऐसा [**ज्ञानप्रवीणाः**] ज्ञानियोंमें चतुर रत्नत्रयके धारक केवली श्रुतकेवली [**प्रणभंति**] कहते हैं।

भावार्थ :—जीवोंके संसार–अवस्थामें इस गतिसे अन्य गतिके जानेको कर्म-नोकर्म

ઉપાદેય છે. એ પ્રમાણે ઉપાદેયની પરંપરા જાણવી, એવો ભાવાર્થ છે. ૨૨.

હવે, જીવ અને પુદ્‌ગલ એ બે દ્રવ્યો સક્રિય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—કર્મનોકર્મરૂપ પુદ્‌ગલો સંસાર અવસ્થામાં જીવોને ગતિમાં સહકારી

गमनविहिनानि निःक्रियाणि चलनक्रियाविहीनानि। किं कृत्वा। जीउ वि पुग्गलु परिहरिवि **जीवपुद्गलौ परिहृत्य पभणहिं एवं प्रभणन्ति कथयन्ति। के ते।** णाण—पवीण **भेदाभेद-रत्नत्रयाराधका विवेकिन इत्यर्थः। तथाहि। जीवानां संसारावस्थायां गतेः सहकारिकारण-भूताः कर्मनोकर्मपुद्गलाः कर्मनोकर्माभावात्सिद्धानां निःक्रियत्वं भवति पुद्गलस्कन्धानां तु कालाणुरूपं कालद्रव्यं गतेर्बहिरङ्गनिमित्तं भवति। अनेन किमुक्त भवति। अविभागिव्यवहार-कालसमयोत्पत्तौ मन्दगतिपरिणतपुद्गलपरमाणुः घटोत्पत्तौ कुम्भकारवद्बहिरङ्गनिमित्तेन व्यञ्जको व्यक्तिकारको भवति। कालद्रव्यं तु मृत्पिण्डवदुपादानकारणं भवति। तस्य तु पुद्गलपरमाणोर्मन्दगतिगमनकाले यद्यपि धर्मद्रव्यं सहकारिकारणमस्ति तथापि कालाणुरूपं निश्चयकालद्रव्यं च सहकारिकारणं भवति। सहकारिकारणानि तु बहून्यपि भवन्ति मत्स्यानां**

जातिके पुद्गल सहायी हैं। और कर्म नोकर्मके अभावसे सिद्धोंके निःक्रियपना है, गमनागमन नहीं है। पुद्गलके स्कन्धोंको गमनका बहिरंग निमित्तकारण कालाणुरूप कालद्रव्य है। इससे क्या अर्थ निकला ? यह निकला कि निश्चयकालकी पर्याय जो समयरूप व्यवहारकाल उसकी उत्पत्तिमें मंद गतिरूप परिणत हुआ अविभागी पुद्गलपरमाणु कारण होता है। समयरूप व्यवहारकालका उपादानकारण निश्चयकालद्रव्य है, उसीको एक समयादि व्यवहारकालका मूलकारण निश्चयकालाणुरूप कालद्रव्य है, उसीकी एक समयादिक पर्याय है, पुद्गल परमाणुकी मंदगति बहिरंग निमित्तकारण है, उपादानकारण नहीं है, पुद्गलपरमाणु आकाशके प्रदेशमें मंदगतिसे गमन करता है, यदि शीघ्र गतिसे चले तो एक समयमें चौदह राजू जाता है, जैसे घटपर्यायकी उत्पत्तिमें मूलकारण तो मिट्टीका डला है, और बहिरंगकारण कुम्हार है, वैसे समयपर्यायकी उत्पत्तिमें मूलकारण तो कालाणुरूप निश्चयकाल है, और बहिरंग निमित्तकारण पुद्गलपरमाणु है। पुद्गलपरमाणुकी मंदगतिरूप गमन समयमें यद्यपि धर्मद्रव्य सहकारी है, तो भी कालाणुरूप निश्चयकाल परमाणुकी मंदगतिका सहायी जानना। परमाणुके निमित्तसे तो कालका समयपर्याय प्रगट होता है, और कालके सहायसे परमाणु मंदगति करता

કારણભૂત છે અને કર્મનોકર્મના અભાવથી સિદ્ધો નિષ્ક્રિય છે. પુદ્ગલસ્કંધોને પણ ગતિનું બહિરંગ નિમિત્ત કાળાણુરૂપ કાળદ્રવ્ય છે. આથી શું કહેવાયું? આથી એ કહેવાયું કે જેવી રીતે ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર બહિરંગનિમિત્તથી વ્યંજક–વ્યક્તિકારક–છે તેવી રીતે વ્યવહારકાળરૂપ અવિભાગી સમયની ઉત્પત્તિમાં મંદગતિએ પરિણત પુદ્ગલપરમાણુ બહિરંગ નિમિત્તથી વ્યંજક-વ્યક્તિકારક છે. જેમ (ઘટપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં) માટીનો પિંડ ઉપાદાન કારણ છે તેમ (સમય પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં) કાળદ્રવ્ય ઉપાદાન કારણ છે અને તે પુદ્ગલપરમાણુના મંદગતિથી ગમનકાળે જોકે ધર્મદ્રવ્ય પણ સહકારી કારણ છે તોપણ કાળાણુરૂપ નિશ્ચય કાળદ્રવ્ય પણ સહકારી કારણ છે.

धर्मद्रव्ये विद्यमानेऽपि जलवत्, घटोत्पत्तौ कुम्भकारबहिरङ्गनिमित्तेऽपि चक्रचीवरादिवत्, जीवानां धर्मद्रव्ये विद्यमानेऽपि कर्मनोकर्मपुद्गला गतेः सहकारिकारणं, पुद्गलानां तु कालद्रव्यं गतेः सहकारिकारणम्। कुत्र भणितमास्ते इति चेत्। पञ्चास्तिकायप्राभृते-श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः सक्रियनिःक्रियव्याख्यानकाले भणितमस्ति—''जीवा पुग्गलकाया सह सक्किरिया हवंति ण य सेसा। पुग्गलकरणा जीवा खंदा खलु कालकरणेहिं॥'' पुद्गल-

---

है। कोई प्रश्न करे कि गतिका सहकारी धर्म है, कालको क्यों कहा? उसका समाधान यह है कि सहकारीकारण बहुत होते हैं, और उपादानकारण एक ही होता है, दूसरा द्रव्य नहीं होता, निज द्रव्य ही निज (अपनी) गुण–पर्यायोंका मूलकारण है, और निमित्तकारण बहिरंगकारण तो बहुत होते हैं, इसमें कुछ दोष नहीं है। धर्मद्रव्य तो सबहीका गतिसहायी है, परंतु मछलियोंको गतिसहायी जल है, तथा घटकी उत्पत्तिमें बहिरंगनिमित्त कुम्हार है, तो भी दंड, चक्र, चीवरादिक ये भी अवश्य कारण हैं, इनके बिना घट नहीं होता, और जीवोंके धर्मद्रव्य गतिका सहायी विद्यमान है, तो भी कर्म–नोकर्म पुद्‌गल सहकारीकारण हैं, इसी तरह पुद्‌गलको कालद्रव्य गति सहकारीकारण जानना। यहाँ कोई प्रश्न करे कि धर्मद्रव्य तो गतिका सहायी सब जगह कहा है, और कालद्रव्य वर्तनाका सहायी है, गति सहायी किस जगह कहा है? उसका समाधान श्रीपंचास्तिकायमें कुंदकुंदाचार्यने क्रियावंत और अक्रियावंतके व्याख्यानमें कहा है। ''जीवा पुग्गल'' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है कि जीव और पुद्‌गल ये दोनों

(અત્રે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે ગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય સહકારી કારણ હોય છે અને આપ કાળને શા માટે સહકારી કારણ કહો છો? તેનું સમાધાન એ છે કે) સહકારી કારણો અનેક હોય છે. મત્સ્યને ગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, જળ સહકારી નિમિત્ત છે, ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભારનું બહિરંગ નિમિત્ત હોવા છતાં પણ, ચાકડો, ચીવરાદિ સહકારી નિમિત્ત છે. જીવોને ગમનમાં ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્‌ગલો સહકારી કારણ છે અને પુદ્‌ગલોને ગતિનું કાળદ્રવ્ય સહકારી કારણ છે.

અહીં, કોઈ પ્રશ્ન કરે કે (ધર્મદ્રવ્યને તો ગતિનું નિમિત્ત બધી જગ્યાએ કહ્યું છે અને કાળદ્રવ્યને વર્તનાનું કારણ કહ્યું છે) કાળદ્રવ્યને ગતિનું નિમિત્ત કઈ જગ્યાએ કહ્યું છે?

તેનું સમાધાન :—પંચાસ્તિકાય પ્રાભૃતમાં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે સક્રિય-નિષ્ક્રિય વ્યાખ્યાનકાળે (ગાથા-૯૮માં) કહ્યું છે કે :—

''जीवा पुग्गलकाया सह सक्किरिया हवंति णय सेसा।
पुग्गलकरणा जीवा खंदा खलु कालकारणेहिं॥

स्कन्धानां धर्मद्रव्ये विद्यमानेऽपि जलवत् द्रव्यकालो गतेः सहकारिकारणं भवतीत्यर्थः। अत्र निश्चयनयेन निःक्रियसिद्धस्वरूपसमानं निजशुद्धात्मद्रव्यमुपादेयमिति तात्पर्यम्। तथा चोक्तं निश्चयनयेन निःक्रियजीवलक्षणम्––''यावत्क्रियाः प्रवर्तन्ते तावद् द्वैतस्य गोचराः। अद्वये निष्कले प्राप्ते निःक्रियस्य कुतः क्रिया।।''।।२३।।

क्रियावंत हैं, और शेष चार द्रव्य अक्रियावाले हैं, चलन–हलन क्रियासे रहित हैं। जीवको दूसरी गतिमें गमनका कारण कर्म है, वह पुद्‌गल है और पुद्‌गलको गमनका कारण काल है। जैसे धर्मद्रव्यके मौजूद होने पर भी मच्छोंको गमनसहायी जल है, उसी तरह पुद्‌गलको धर्मद्रव्यके होने पर भी द्रव्यकाल गमनका सहकारी कारण है। यहाँ निश्चयनयकर गमनादि क्रियासे रहित निःक्रिय सिद्धस्वरूपके समान निःक्रिय निर्द्वंद्व निज शुद्धात्मा ही उपादेय है, यह शास्त्रका तात्पर्य हुआ। इसी प्रकार दूसरे ग्रन्थोंमें भी निश्चयकर हलन-चलनादि क्रिया रहित जीवका लक्षण कहा है। ''यावत्क्रिया'' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है कि जब-तक इस जीवके हलन-चलनादि क्रिया है, गतिसे गत्यंतरको जाना है, तब तक दूसरे द्रव्यका सम्बन्ध है, जब दूसरेका सम्बन्ध मिटा, अद्वैत हुआ, तब निकल अर्थात् शरीरसे रहित निःक्रिय है, उसके हलन-चलनादि क्रिया कहाँसे हो सकती हैं; अर्थात् संसारी जीवके कर्मके सम्बन्धसे गमन है, सिद्धभगवान् कर्मरहित निःक्रिय हैं, उनके गमनागमन क्रिया कभी नहीं हो सकती।।२३।।

અર્થ :—બાહ્ય કારણ સહિત રહેલા જીવો અને પુદ્‌ગલો સક્રિય છે, બાકીનાં દ્રવ્યો સક્રિય નથી (નિષ્ક્રિય છે). જીવો પુદ્‌ગલકરણવાળા (જેમને સક્રિયપણામાં પુદ્‌ગલ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે અને સ્કંધો અર્થાત્ પુદ્‌ગલો તો કાળકરણવાળા (જેમને સક્રિયપણામાં કાળ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે.

જેવી રીતે માછલાંને ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જળ ગતિનું સહકારી કારણ છે તેવી રીતે પુદ્‌ગલસ્કંધોને ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, દ્રવ્યકાળ ગતિનું સહકારી કારણ છે, એવો **અર્થ** છે.

અહીં, નિશ્ચયનયથી નિષ્ક્રિય સિદ્ધસ્વરૂપ સમાન (નિષ્ક્રિય) નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે, એવું તાત્પર્ય છે.

બીજી જગ્યાએ પણ નિશ્ચયનયથી નિષ્ક્રિય જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે કે **''यावत्क्रियाः प्रवर्तन्ते तावद् द्वैतस्य गोचराः। अद्वये निष्कले प्राप्ते निःक्रियस्य कुतः क्रिया।।''** **અર્થ** :—જ્યાં સુધી આ જીવને હલનચલનાદિ ક્રિયા વર્તે છે ત્યાં સુધી દ્વૈત જોવામાં આવે છે. અદ્વૈત અને નિષ્કલ થતાં, નિષ્ક્રિયને ક્રિયા કેવી રીતે હોય? ૨૩.

अथ पञ्चास्तिकायसूचनार्थं कालद्रव्यमप्रदेशं विहाय कस्य द्रव्यस्य कियन्तः प्रदेशा भवन्तीति कथयति—

१५०) धम्माधम्मु वि एक्कु जिऊ ए जि असंख्य-पदेस ।
गयणु अणंत-पएसु मुणि बहु-विह पुग्गल-देस ॥२४॥

धर्माधर्मौ अपि एकः जीवः एतानि एव असंख्यप्रदेशानि ।
गगनं अनन्तप्रदेशं मन्यस्व बहुविधाः पुद्गलदेशाः ॥२४॥

धम्माधम्मु वि इत्यादि। धम्माधम्मु वि **धर्माधर्मद्वितयमेव** एक्कु जिउ **एको विवक्षितो जीवः।** ए जि **एतान्येव त्रीणि द्रव्याणि** असंख्य-पदेश **असंख्येयप्रदेशानि भवन्ति।** गयणु **गगनं** अणंत-पएसु **अनन्तप्रदेशं** मुणि **मन्यस्व जानीहि।** बहु-विह **बहुविधा भवन्ति। के ते।** पुग्गल-देस **पुद्गलप्रदेशाः। अत्र पुद्गलद्रव्यप्रदेशविवक्षया प्रदेशशब्देन परमाणवो ग्राह्याः न च क्षेत्रप्रदेशा**

आगे पंचास्तिकायके प्रगट करनेके लिये कालद्रव्य अप्रदेशीको छोड़कर अन्य पाँच द्रव्योंमेंसे किसके कितने प्रदेश हैं, यह कहते हैं—

गाथा–२४

अन्वयार्थ :—[**धर्माधर्मौ**] धर्मद्रव्य-अधर्मद्रव्य [**अपि एकः जीवः**] और एक जीव [**एतानि एव**] इन तीनों ही को [**असंख्यप्रदेशानि**] असंख्यात प्रदेशी [**मन्यस्व**] तू जान, [**गगनं**] आकाश [**अनंतप्रदेशं**] अनंतप्रदेशी है, [**पुद्गलप्रदेशाः**] और पुद्गलके प्रदेश [**बहुविधाः**] बहुत प्रकारके हैं, परमाणु तो एकप्रदेशी है, और स्कंध संख्यातप्रदेश, असंख्यातप्रदेश तथा अनंतप्रदेशी भी होते हैं।

भावार्थ :—जगत्में धर्मद्रव्य तो एक ही है, वह असंख्यातप्रदेशी है, अधर्मद्रव्य भी एक है, असंख्यातप्रदेशी है, जीव अनंत हैं, सो एक एक जीव असंख्यात प्रदेशी हैं, आकाशद्रव्य एक ही है, वह अनंतप्रदेशी है, ऐसा जानो। पुद्गल एक प्रदेशसे लेकर अनंतप्रदेश तक है। एक परमाणु तो एक प्रदेशी है, और जैसे जैसे परमाणु मिलते जाते हैं, वैसे वैसे प्रदेश भी

હવે, પંચાસ્તિકાયની સૂચનાર્થે અપ્રદેશી કાળદ્રવ્ય સિવાયના અન્ય પાંચ દ્રવ્યોમાં ક્યા દ્રવ્યને કેટલા પ્રદેશો હોય છે તે કહે છે :—

અહીં, પુદ્‌ગલદ્રવ્યપ્રદેશોની વિવક્ષાથી (પુદ્‌ગલના કથનમાં) 'પ્રદેશ' શબ્દથી પરમાણુઓ સમજવા પણ ક્ષેત્રના પ્રદેશો ન સમજવા, કારણ કે પુદ્‌ગલોને અનંત ક્ષેત્રપ્રદેશોનો અભાવ છે.

इति। कस्मात्। पुद्गलस्यानन्तक्षेत्रप्रदेशाभावादिति। अथवा पाठान्तरम्। 'पुग्गलु तिविहु पएसु'। पुद्गलद्रव्ये संख्यातासंख्यातानन्तरूपेण त्रिविधाः प्रदेशाः परमाणवो भवन्तीति। अत्र निश्चयेन द्रव्यकर्माभावादमूर्ता मिथ्यात्वरागादिरूपभावकर्मसंकल्पविकल्पाभावात् शुद्धिलोकाकाश-प्रमाणेनासंख्येयाः प्रदेशा यस्य शुद्धात्मनः स शुद्धात्मा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिपरिणतिकाले साक्षादुपादेय इति भावार्थः।।२४।।

अथ लोके यद्यपि व्यवहारेणैकक्षेत्रावगाहेन तिष्ठन्ति द्रव्याणि तथापि निश्चयेन संकरव्यतिकरपरिहारेण कृत्वा स्वकीयस्वकीयस्वरूपं न त्यजन्तीति दर्शयति—

बढ़ते जाते हैं, वे संख्यात-असंख्यात अनंत प्रदेश तक जानने, अनंत परमाणु इकट्ठे होवें, तब अनंत प्रदेश कहे जाते हैं। अन्य द्रव्योंके तो विस्ताररूप प्रदेश हैं, और पुद्गलके स्कन्धरूप प्रदेश हैं। पुद्गलके कथनमें प्रदेश शब्दसे परमाणु लेना, क्षेत्र नहीं लेना, पुद्गलका प्रचार लोकमें ही है, अलोकाकाशमें नहीं है, इसलिये अनंत क्षेत्र प्रदेशके अभाव होनेसे क्षेत्र-प्रदेश न जानने। जैसे जैसे परमाणु मिल जाते हैं, वैसे वैसे प्रदेशोंकी बढ़वारी जाननी। इसी दोहाके कथनमें पाठांतर ''पुग्गलु तिविहु पएसु'' ऐसा है, उसका अर्थ यह है कि पुद्गलके संख्यात, असंख्यात, अनन्त प्रदेश परमाणुओंके मेलसे जानना चाहिए, अर्थात् एक परमाणु एक प्रदेश, बहुत परमाणु बहु प्रदेश, यह जानना। सूत्रमें शुद्धनिश्चयकर द्रव्यकर्मके अभावसे यह जीव अमूर्तीक है, और मिथ्यात्व रागादिरूप भावकर्म संकल्प विकल्पके अभावसे शुद्ध है, लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशवाला है, ऐसा जो निज शुद्धात्मा वही वीतरागनिर्विकल्पसमाधिदशामें साक्षात् उपादेय है, यह जानना।।२४।।

आगे लोकमें यद्यपि व्यवहारनयकर ये सब द्रव्य एक क्षेत्रावगाहसे तिष्ठ रहे हैं, तो भी निश्चयनयकर कोई द्रव्य किसीसे नहीं मिलता, और कोई भी अपने अपने स्वरूपको नहीं छोड़ता है, ऐसा दिखलाते हैं—

અથવા પાઠાન્તર :—'पुग्गलु तिविहु पएसु' પુદ્ગલદ્રવ્યમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતરૂપે ત્રિવિધ પ્રદેશો અર્થાત્ પરમાણુઓ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં શુદ્ધનિશ્ચયનયથી દ્રવ્યકર્મના અભાવથી અમૂર્ત મિથ્યાત્વરાગાદિ-રૂપ ભાવકર્મના-સંકલ્પવિકલ્પના-અભાવથી શુદ્ધ એવા લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશો જેને છે તે શુદ્ધ આત્મા વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિની પરિણતિના કાળે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૨૪.

હવે, લોકમાં જોકે વ્યવહારનયથી બધા દ્રવ્યો એકક્ષેત્રાવગાહે રહે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી સંકર વ્યતિકર દોષોનો પરિહાર કરીને પોતપોતાનું સ્વરૂપ છોડતા નથી, એમ કહે છે.

**१५१) लोयागासु धरेवि जिय कहियइँ दव्वइँ जाइँ ।
एक्कहिँ मिलियइँ इत्थु जगि सगुणहिँ णिवसहिँ ताइँ ।।२५।।**

**लोकाकाशं धृत्वा जीव कथितानि द्रव्याणि यानि ।
एकत्वे मिलितानि अत्र जगति स्वगुणेषु निवसन्ति तानि ।।२५।।**

लोयागासु इत्यादि। लोयागासु **लोकाकाशं कर्मतापन्नं** धरेवि **धृत्वा मर्यादीकृत्य**[१] जिय **हे जीव अथवा लोकाकाशमाधारीकृत्वा** ठियाइं **आधेयरूपेण स्थितानि। कानि स्थितानि।** कहियइं दव्वइं जाइं **कथितानि जीवादिद्रव्याणि यानि। पुनः कथंभूतानि।** एक्कहिं मिलियइं **एकत्वे मिलितानि।** इत्थु जगि **अत्र जगति** सगुणहिं णिवसहिं **निश्चयनयेन स्वकीयगुणेषु निवसन्ति 'सगुणहिं' तृतीयान्तं करणपदं स्वगुणेष्वधिकरणं कथं जातमिति। ननु कथितं पूर्व**

गाथा–२५

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**अत्र जगति**] इस संसारमें [**यानि द्रव्याणि कथितानि**] जो द्रव्य कहे गये हैं, [**तानि**] वे सब [**लोकाकाशं धृत्वा**] लोकाकाशमें स्थित हैं, लोकाकाश तो आधार है, और ये सब आधेय हैं, [**एकत्वे मिलितानि**] ये द्रव्य एक क्षेत्र में मिले हुए रहते हैं, एक क्षेत्रावगाही हैं, तो भी [**स्वगुणेषु**] निश्चयनयकर अपने अपने गुणों में ही [**निवसंति**] निवास करते हैं, परद्रव्यसे मिलते नहीं हैं।

भावार्थ :—यद्यपि उपचरितअसद्भूतव्यवहारनयकर आधाराधेयभावसे एक क्षेत्रावगाहकर तिष्ठ रहे हैं, तो भी शुद्ध पारिणामिक परमभाव ग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिकनयसे परद्रव्यसे मिलनेरूप संकर–दोषसे रहित हैं, और अपने अपने सामान्य गुण तथा विशेष गुणोंको

('**सगुणहिं**' ત્રીજી વિભક્તિના અંતવાળું કરણસૂચક આ પદ 'પોતાના ગુણોમાં' એમ અધિકરણના (સાતમી વિભક્તિના) અર્થવાળું કેવી રીતે થયું? પૂર્વે કહ્યું જ છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં કોઈ વાર કારકવ્યભિચાર અને લિંગવ્યભિચાર થાય છે.)

ભાવાર્થ :—જોકે પૂર્વોક્ત છએ દ્રવ્યો ઉપચરિત અસદ્ભૂત-વ્યવહારનયથી આધાર -આધેય ભાવથી એકક્ષેત્રાવગાહે રહે છે તોપણ શુદ્ધપારિણામિક પરમ ભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સંકર વ્યતિકર દોષોના પરિહાર વડે પોતપોતાના સામાન્ય વિશેષ શુદ્ધ ગુણોને છોડતાં નથી.

---

૧ પાઠાન્તર :—कृत्य = कृत्वा

प्राकृते कारकव्यभिचारो लिङ्गव्यभिचारश्च क्वचिद्भवतीति। कानि निवसन्ति ताइं **पूर्वोक्तानि जीवादिषड्द्रव्याणीति। तद्यथा। यद्यप्युपचरितासद्भूतव्यवहारेणाधाराधेयभावेनैकक्षेत्रावगाहेन तिष्ठन्ति तथापि शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन संकरव्यतिकरपरिहारेण स्वकीयस्वकीयसामान्यविशेषशुद्धगुणान्न त्यजन्तीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। हे भगवन् लोकस्तावदसंख्यातप्रदेशः परमागमे भणितः तिष्ठति तत्रासंख्यातप्रदेशलोके प्रत्येकं प्रत्येकमसंख्येयप्रदेशान्यनन्तजीवद्रव्याणि, तत्र चैकैके जीवद्रव्ये कर्मनोकर्मरूपेणानन्तानि पुद्गलपरमाणुद्रव्याणि च तिष्ठन्ति तेभ्योऽप्यनन्तगुणानि शेषपुद्गलद्रव्याणि तिष्ठन्ति तानि सर्वाण्यसंख्येयप्रदेशलोके कथमवकाशं लभन्ते इति पूर्वपक्षः। भगवान् परिहारमाह। अवगाहनशक्तियोगादिति। तथाहि। यथैकस्मिन् गूढनागरसगद्याणके शतसहस्रलक्षसुवर्णसंख्याप्रमितान्यवकाशं लभन्ते, अथवा यथैकस्मिन् प्रदीपप्रकाशे बहवोऽपि प्रदीपप्रकाशा अवकाशं लभन्ते, अथवा यथैकस्मिन् भस्मघटे जलघटः सम्यगवकाशं लभन्ते, अथवा यथैकस्मिन् उष्ट्रीक्षीरघटे मधुघटः सम्यगवकाशं**

नहीं छोड़ते हैं। यह कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया है कि हे भगवन्, परमागममें लोकाकाश तो असंख्यातप्रदेशी कहा है, उस असंख्यात प्रदेशी लोकमें अनंत जीव किस तरह समा सकते हैं? क्योंकि एक एक जीवके असंख्यात-असंख्यात प्रदेश हैं, और एक एक जीवमें अनंतानंत पुद्गलपरमाणु कर्म नोकर्मरूपसे लग रही है, और उसके सिवाय अनन्तगुणे अन्य पुद्गल रहते हैं, सो ये द्रव्य असंख्यातप्रदेशी लोकमें कैसे समा गये? इसका समाधान श्री गुरु करते हैं। आकाशमें अवकाशदान (जगह देनेकी) शक्ति है, उसके सम्बन्धसे समा जाते हैं। जैसे एक गूढ़ नागरस गुटिकामें शत, सहस्र, लक्ष, सुवर्ण संख्या आ जाती है, अथवा एक दीपकके प्रकाशमें बहुत दीपकोंका प्रकाश जगह पाता है, अथवा जैसे एक राखके घड़ेमें जलका घड़ा अच्छी तरह अवकाश पाता है, भस्ममें जल शोषित हो जाता है, अथवा जैसे

આ કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે હે ભગવાન! પરમાગમમાં લોકને અસંખ્યાત પ્રદેશી કહ્યો છે, તે અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકમાં પ્રત્યેક પ્રત્યેક અસંખ્યાતપ્રદેશી એવા અનંત જીવદ્રવ્યો અને તે એક એક જીવદ્રવ્યમાં કર્મ-નોકર્મરૂપે અનંત પુદ્ગલપરમાણુદ્રવ્યો રહે છે. તે અનંત પુદ્ગલપરમાણુદ્રવ્યથી પણ અનંતગુણા બાકીના પુદ્ગલ પરમાણુદ્રવ્યો રહે છે, તો તે સર્વ દ્રવ્યો અસંખ્યપ્રદેશવાળા લોકમાં કેવી રીતે અવકાશ પામે (રહી શકે)? એવો પૂર્વપક્ષ છે.

ભગવાન શ્રી ગુરુ તેનો પરિહાર કરે છે, અવગાહનશક્તિને લીધે (આકાશમાં અવકાશ દેવાની શક્તિ છે તેના કારણે પૂર્વોક્ત છ દ્રવ્યો એકક્ષેત્રાવગાહે રહે છે.) તે આ પ્રમાણે :—

(૧) જેવી રીતે એક ગૂઢ નાગરસગુટિકામાં સો હજાર લાખ જેટલી સંખ્યાનું સુવર્ણ રહે છે, (૨) અથવા જેવી રીતે એક દીવાના પ્રકાશમાં ઘણા દીવાનો પ્રકાશ અવકાશ પામે છે, અથવા

लभते। अथवा यथैकस्मिन् भूमिगृहे बहवोऽपि पटहजयघण्टादिशब्दाः सम्यगवकाशं लभन्ते, तथैकस्मिन् लोके विशिष्टावगाहनशक्ति योगात् पूर्वोक्तानन्तसंख्या जीवपुद्गला अवकाशं लभन्ते नास्ति विरोधः इति। तथा चोक्तं जीवानामवगाहनशक्तिस्वरूपं परमागमे—''एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा। सिद्धे हिं अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण।।'' पुनस्तथोक्तं पुद्गलानामवगाहनशक्तिस्वरूपम्—''ओगाढगाढणिचिदो पुग्गलकाएहिं सव्वदो लोगो। सुहुमेहिं बादरेहिं य णंताणंतेहिं विविहेहिं।।''। अयमत्र भावार्थः। यद्यप्येकावगाहेन तिष्ठन्ति तथापि

एक ऊँटनीके दूधके घड़ेमें शहदका घड़ा समा जाता है, अथवा एक भूमिघरमें ढोल, घण्टा आदि बहुत बाजोंका शब्द अच्छी तरह समा जाता है, उसी तरह एक लोकाकाशमें विशिष्ट अवगाहनशक्तिके योगसे अनंत जीव और अनन्तानन्त पुद्गल अवकाश पाते हैं, इसमें विरोध नहीं है, और जीवोंमें परस्पर अवगाहनशक्ति है। ऐसा ही कथन परमागममें कहा है— ''एगणिगोद'' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है कि एक निगोदिया जीवके शरीरमें जीवद्रव्यके प्रमाणसे दिखलाये गये जितने सिद्ध हैं, उन सिद्धोंसे अनंत गुणे जीव एक निगोदियाके शरीरमें हैं, और निगोदियाका शरीर अंगुलके असंख्यातवें भाग है, सो ऐसे सूक्ष्म शरीरमें अनंत जीव समा जाते हैं, तो लोकाकाशमें समा जानेमें क्या अचंभा है ? अनंतानंत पुद्गल लोकाकाशमें समा रहे हैं, उसकी ''ओगाढ'' इत्यादि गाथा है। उसका अर्थ यह है कि सब प्रकार सब जगह यह लोक पुद्गल कायोंकर अवगाढ़गाढ़ भरा है, ये पुद्गल काय अनंत हैं; अनेक प्रकारके भेदको धरते हैं, कोई सूक्ष्म हैं कोई बादर हैं। तात्पर्य यह है कि यद्यपि सब द्रव्य

---

(૩) જેવી રીતે એક રાખના ઘડામાં પાણીનો ઘડો સારી રીતે સમાઈ જાય છે (જેવી રીતે ઘડા જેટલી રાખમાં ઘડા જેટલું પાણી પૂરતું શોષાઈ જાય છે) અથવા (૪) જેવી રીતે એક ઊંટણીના દૂધના ઘડામાં મધનો ઘડો સમાઈ જાય છે અથવા (૫) જેવી રીતે એક ભૂમિઘરમાં (ભોંયરામાં) ઢોલ, જયજયકાર અને ઘંટ વગેરેના અનેક શબ્દો સારી રીતે અવકાશ પામે છે તેવી રીતે એક જ લોકમાં વિશિષ્ટ અવગાહનશક્તિને લીધે પૂર્વોક્ત અનંત સંખ્યાવાળા જીવો અને અનંતાનંત પુદ્ગલો અવકાશ પામે છે, એમાં કોઈ વિરોધ નથી. પરમાગમમાં (શ્રી ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગા. ૧૯૫માં) જીવોની અવગાહનશક્તિનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું છે કે ''एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा सिद्धे हिं अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण।।'' (**અર્થ :**—અતીતકાળમાં થયેલા સર્વ સિદ્ધોથી દ્રવ્યપ્રમાણથી અનંતગુણા જીવો એક નિગોદના શરીરમાં જોવામાં આવ્યા છે. વળી પંચાસ્તિકાય ગા. ૬૪માં) પુદ્ગલોની અવગાહનશક્તિનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું છે કે—''ओगाढ गाढणिचिदो पुग्गलकाएहिं सव्वदो लोगो। सुहुमेहिं बादरेहिं य णंताणंतेहिं विविहेहिं।।'' (**અર્થ :**—લોક સર્વતઃ વિવિધ પ્રકારના, અનંતાનંત સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર પુદ્ગલકાયો (પુદ્ગલસ્કંધો) વડે [વિશિષ્ટ રીતે] અવગાહાઈને ગાઢ

शुद्धनिश्चयेन जीवाः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूपं न त्यजन्ति पुद्गलाश्च वर्णादिस्वरूपं न त्यजन्ति शेषद्रव्याणि च स्वकीयस्वकीयस्वरूपं न त्यजन्ति॥२५॥

अथ जीवस्य व्यवहारेण शेषपञ्चद्रव्यकृतमुपकारं कथयति, तस्यैव जीवस्य निश्चयेन तान्येव दुःखकारणानि च कथयति—

१५२) एयइँ दव्वइँ देहियहँ णिय–णिय–कज्जु जणंति ।
चउ-गइ-दुक्ख सहंत जिय तेँ संसारु भमंति ॥२६॥

एतानि द्रव्याणि देहिनां निजनिजकार्यं जनयन्ति ।
चतुर्गतिदुःखं सहमानाः जीवाः तेन संसारं भ्रमन्ति ॥२६॥

एयइं इत्यादि। एयइं **एतानि** दव्वइं **जीवादन्यद्रव्याणि** देहियहं **देहिनां संसारिजीवानाम्।**

एक क्षेत्रावगाहकर रहते हैं, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर जीव केवल ज्ञानादि अनंतगुणरूप अपने स्वरूपको नहीं छोड़ते हैं, पुद्‌गलद्रव्य अपने वर्णादि स्वरूपको नहीं छोड़ता, और धर्मादि अन्य द्रव्य भी अपने अपने स्वरूपको नहीं छोड़ते हैं॥२५॥

आगे जीवका व्यवहारनयकर अन्य पाँचों द्रव्य उपकार करते हैं, ऐसा कहते हैं, तथा उसी जीवके निश्चयसे वे ही दुःखके कारण हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–२६

अन्वयार्थ :—[**एतानि**] ये [**द्रव्याणि**] द्रव्य [**देहिनां**] जीवोंके [**निजनिजकार्यं**] अपने अपने कार्यको [**जनयंति**] उपजाते हैं, [**तेन**] इस कारण [**चतुर्गतिदुःखं सहमानाः जीवाः**] नरकादि चारों गतियोंके दुःखोंको सहते हुए जीव [**संसारं**] संसारमें [**भ्रमंति**] भटकते हैं।

भावार्थ :—ये द्रव्य जो जीवका उपकार करते हैं, उसको दिखलाते हैं। पुद्‌गल तो

ભરેલો છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે જો કે સર્વદ્રવ્ય એકક્ષેત્રાવગાહથી રહે છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી જીવો કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસ્વરૂપને છોડતા નથી અને પુદ્‌ગલો વર્ણાદિસ્વરૂપને છોડતાં નથી અને બાકીનાં દ્રવ્યો પોતપોતાનું સ્વરૂપ છોડતાં નથી. ૨૫.

હવે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો જીવને વ્યવહારથી ઉપકાર કરે છે, એમ કહે છે અને તે જ જીવને નિશ્ચયથી તેઓ જ દુઃખનાં કારણો છે, એમ કહે છે :—

किं कुर्वन्ति। णियणियकज्जु जणंति **निजनिजकार्यं जनयन्ति येन कारणेन निजनिजकार्यं जनयन्ति।** चउगइदुक्ख सहंत जिय **चतुर्गतिदुःखं सहमानाः सन्तोजीवाः** तें संसारु भमंति **तेन कारणेन संसारं भ्रमन्तीति। तथा च। पुद्गलस्तावज्जीवस्य स्वसंवित्तिलक्षणविभावपरिणामरतस्य व्यवहारेण शरीरवाङ्मनःप्राणापाननिष्पत्तिं करोति, धर्मद्रव्यं चोपचरितासद्भूतव्यवहारेण गतिसहकारित्वं करोति, तथैवाधर्मद्रव्यं स्थितिसहकारित्वं करोति, तेनैव व्यवहारनयेन आकाशद्रव्यमवकाशदानं ददाति, तथैव कालद्रव्यं च शुभाशुभपरिणामसहकारित्वं करोति। एवं पञ्चद्रव्याणामुपकारं लब्ध्वा जीवो निश्चयव्यवहाररत्नत्रयभावनाच्युतः सन् चतुर्गतिदुःखं सहत इति भावार्थः ॥२६॥**

अथैवं पञ्चद्रव्याणां स्वरूपं निश्चयेन दुःखकारणं ज्ञात्वा हे जीव निजशुद्धात्मो-

---

आत्मज्ञानसे विपरीत विभाव परिणामोंमें लीन हुए अज्ञानी जीवोंके व्यवहारनयकर शरीर, वचन, मन, श्वासोश्वास, इन चारोंको उत्पत्ति करता है, अर्थात् मिथ्यात्व, अव्रत, कषाय, रागद्वेषादि विभावपरिणाम हैं, इन विभाव परिणामोंके योगसे जीवके पुद्गलका सम्बन्ध हैं, और पुद्गलके संबन्धसे ये हैं, धर्मद्रव्य उपचरितासद्भूत व्यवहारनयकर गतिसहायी है। अधर्मद्रव्य स्थितिसहकारी है, व्यवहारनयकर आकाशद्रव्य अवकाश (जगह) देता है, और कालद्रव्य शुभ -अशुभ परिणामोंका सहायी है। इस तरह ये पाँच द्रव्य सहकारी हैं। इनकी सहाय पाकर ये जीव निश्चय व्यवहाररत्नत्रयकी भावनासे रहित भ्रष्ट होते हुए चारों गतियोंके दुःखोंको सहते हुए संसारमें भटकते हैं, यह तात्पर्य हुआ ॥२६॥

आगे परद्रव्योंका संबंध निश्चयनयसे दुःखका कारण है, ऐसा जानकर हे जीव

ભાવાર્થ :—પુદ્‌ગલદ્રવ્ય તો, સ્વસંવેદનથી વિલક્ષણ વિભાવપરિણામમાં રત જીવને વ્યવહારથી શરીર, વાણી, મન અને શ્વાસોચ્છ્‌વાસ નિપજાવે છે અને ધર્મદ્રવ્ય ઉપચરિત અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનયથી ગતિમાં સહકારી છે તેમ જ અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિમાં સહકારી છે, તે જ વ્યવહારનયથી (ઉપચરિત અસદ્‌ભૂતવ્યવહારનયથી) આકાશદ્રવ્ય અવકાશદાન આપે છે તેમ જ કાળદ્રવ્ય શુભાશુભ પરિણામોમાં સહકારી છે.

એ પ્રમાણે પાંચ દ્રવ્યોને [૧]ઉપકાર (ઉદાસીન નિમિત્ત) પામીને જીવ નિશ્ચય-વ્યવહારરત્નત્રયની ભાવનાથી ભ્રષ્ટ થયેલો ચાર ગતિનાં દુઃખને સહે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૨૬.

હવે, એ પ્રમાણે નિશ્ચયનયથી પાંચ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ દુઃખનું કારણ જાણીને હે

---

૧. લૌકિકમાં 'ઉપકાર' અર્થ અન્યનું ભલું કરવું એવો છે પણ તે તાત્ત્વિક અર્થ નથી. 'ઉપકાર કરે છે' એનો અહીં તાત્ત્વિક અર્થ એ છે કે 'ઉદાસીન નિમિત્ત થાય છે.'

पलम्भलक्षणे मोक्षमार्गे स्थीयत इति निरूपयति—

१५३) दुक्खहँ कारणु मुणिवि जिय दव्वहँ एहु सहाउ।
होयवि मोक्खहँ मग्गि लहु गम्मिज्जइ पर-लोउ ॥२७॥

दुःखस्य कारणं मत्वा जीव द्रव्याणां एतत्स्वभावम्।
भूत्वा मोक्षस्य मार्गे लघु गम्यते परलोकः ॥२७॥

दुक्खहं कारणु **दुःखस्य कारणं** मुणिवि **मत्वा ज्ञात्वा** जिय हे **जीव। किं दुःखस्य कारणं ज्ञात्वा** दव्वहं एहु सहाउ **द्रव्याणामिमं शरीरवाङ्मनःप्राणापाननिष्पत्त्यादिलक्षणं पूर्वोक्तस्वभावम्। एवं पुद्गलादिपञ्चद्रव्यस्वभावं दुःखस्य कारणं ज्ञात्वा। किं क्रियते।** होयवि **भूत्वा। क्व। मोक्खहं मग्गि मोक्षस्य मार्गे** लहु **लघु शीघ्रं पश्चात्** गम्मिज्जइ **गम्यते। कः कर्मतापन्नः।** पर-लोउ **परलोको मोक्ष। इति तथाहि। वीतरागसदानन्दैकस्वाभाविकसुखविपरीतस्याकुलत्वोत्पादकस्य दुःखस्य कारणानि पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणि ज्ञात्वा हे जीव भेदाभेदरत्नत्रयलक्षणे [1]मोक्षस्य मार्गे**

शुद्धात्माको प्राप्तिरूप मोक्ष–मार्गमें स्थित हो, ऐसा कहते हैं—

गाथा–२७

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**द्रव्याणां इमं स्वभावम्**] परद्रव्योंके ये स्वभाव [**दुःखस्य**] दुःखके [**कारणं मत्वा**] कारण जानकर [**मोक्षस्य मार्गे**] मोक्षके मार्गमें [**भूत्वा**] लगकर [**लघु**] शीघ्र ही [**परलोकः गम्यते**] उत्कृष्ट लोकरूप मोक्षमें जाना चाहिये।

भावार्थ :—पहले कहे गये पुद्गलादि द्रव्योंके सहाय शरीर, वचन, मन, श्वासोच्छ्वास आदिक ये सब दुःखके कारण हैं, क्योंकि वीतराग सदा आनंदरूप स्वभावकर उत्पन्न जो अतिन्द्रिय सुख उससे विपरीत आकुलताके उपजानेवाले हैं, ऐसा जानकर हे जीव,

---

જીવ! નિજશુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ જેનું સ્વરૂપ છે એવા મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થા, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પુદ્‌ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોને એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ સ્વાભાવિક સુખથી વિપરીત આકુળતાના ઉત્પાદક અને દુઃખના કારણો જાણીને હે જીવ! મોક્ષના ભેદાભેદરત્નત્રયસ્વરૂપ માર્ગમાં સ્થિત થઈને પર અર્થાત્ પરમાત્મા તેના અવલોકનરૂપ-

---

૧. પાઠાન્તર :—मोक्षस्य मार्गे = मोक्षमार्गे

स्थित्वा परः परमात्मा तस्यावलोकनमनुभवनं परमसमरसीभावेन परिणमनं परलोको मोक्षस्तत्र गम्यत इति भावार्थः ॥२७॥

अथेदं व्यवहारेण मया भणितं जीवद्रव्यादिश्रद्धानरूपं सम्यग्दर्शनमिदानीं सम्यग्ज्ञानं चारित्रं च हे प्रभाकरभट्ट शृणु त्वमिति मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

१५४) णियमेँ कहियउ एहु मइँ ववहारेण वि दिट्ठि।
एवहिँ णाणु चरित्तु सुणि जेँ पावहि परमेट्ठि ॥२८॥

नियमेन कथिता एषा मया व्यवहारेणापि दृष्टिः।
इदानीं ज्ञानं चारित्रं शृणु येन प्राप्नोषि परमेष्ठिनम् ॥२८॥

णियमें नियमेन निश्चयेन कहियउ **कथिता** एहु मइं **एषा कर्मतापन्ना मया। केनैव।**

तू भेदाभेद रत्नत्रयस्वरूप मोक्षके मार्गमें लगकर परमात्माका अनुभव परमसमरसीभावसे परिणमनरूप मोक्ष उसमें गमन कर॥२७॥

आगे व्यवहारनयसे मैंने ये जीवादि द्रव्योंके श्रद्धानरूपको सम्यग्दर्शन कहा है, अब सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चारित्रको हे प्रभाकरभट्ट; तू सुन, ऐसा मनमें रखकर यह दोहासूत्र कहते हैं—

गाथा–२८

अन्वयार्थ :—हे प्रभाकरभट्ट, [**मया**] मैंने [**व्यवहारेणैव**] व्यवहारनयसे तुझको [**एषा दृष्टिः**] ये सम्यग्दर्शनका स्वरूप [**नियमेन कथिता**] अच्छी तरह कहा, [**इदानीं**] अब तू [**ज्ञानं चारित्रं**] ज्ञान और चारित्रको [**शृणु**] सुन, [**येन**] जिसके धारण करनेसे [**परमेष्ठिनम् प्राप्नोषि**] सिद्धपरमेष्ठिके पदको पावेगा।

भावार्थ :—व्यवहारसम्यक्त्वके कारणभूत छह द्रव्योंका सांगोपांग व्याख्यान करते हैं

અનુભવનરૂપ-પરમસમરસીભાવે પરિણમનરૂપ-પરલોકની-મોક્ષની તને પ્રાપ્તિ થાય. ૨૭.

હવે, વ્યવહારનયથી મેં જીવદ્રવ્યાદિ શ્રદ્ધાનરૂપ આ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું, હવે હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર સાંભળ, એમ મનમાં રાખીને આ દોહાસૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—હવે વ્યવહારસમ્યક્ત્વના વિષયભૂત દ્રવ્યોનું ચૂલિકારૂપે (સાંગોપાંગ, વિશેષ

ववहारेण वि **व्यवहारनयेनैव। एषा का**[१]। दिट्ठि **दृष्टिः। दृष्टिः कोऽर्थः, सम्यक्त्वम्।** एवहिं **इदानीं** णाणु चरित्तु सुणि हे **प्रभाकरभट्ट क्रमेण ज्ञानचारित्रद्वयं शृणु। येन श्रुतेन किं भवति।** जें पावहि **येन सम्यग्ज्ञानचारित्रद्वयेन प्राप्नोषि। किं प्राप्नोषि।** परमेट्ठि **परमेष्ठिपदं मुक्तिपदमिति। अतो व्यवहारसम्यक्त्वविषयभूतानां द्रव्याणां चूलिकारूपेण व्याख्यानं क्रियते। तद्यथा। ''परिणाम जीव मुत्तं सपदेसं एय खित्त किरिया य। णिच्चं कारण कत्ता सव्वगदं इदरम्हि यपवेसो।'' परिणाम इत्यादि। 'परिणाम' परिणामिनौ जीवपुद्गलौ स्वभावविभावपरिणामाभ्यां शेषचत्वारि द्रव्याणि जीवपुद्गलवद्विभावव्यञ्जनपर्यायाभावात् मुख्यवृत्त्या पुनरपरिणामीनि इति। 'जीव' शुद्धनिश्चयनयेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं शुद्धचैतन्यं प्राणशब्देनोच्यते तेन जीवतीति जीवः, व्यवहारनयेन पुनः कर्मोदयजनितद्रव्यभावरूपैश्चतुर्भिः प्राणैर्जीवति जीविष्यति जीवितपूर्वो वा जीवः**

''परिणाम'' इत्यादि गाथासे। इसका अर्थ यह है, कि इन छह द्रव्योंमें विभावपरिणामके परिणमनेवाले जीव और पुद्गल दो ही हैं, अन्य चार द्रव्य अपने स्वभावरूप तो परिणमते हैं, लेकिन जीव पुद्गलकी तरह विभावव्यंजनपर्यायके अभावसे विभावपरिणमन नहीं है, इसलिये मुख्यतासे परिणामी दो द्रव्य ही कहे हैं, शुद्धनिश्चयनयकर शुद्ध ज्ञान दर्शन स्वभाव जो शुद्ध चैतन्यप्राण उनसे जीता है, जीवेगा, पहले जी आया, और व्यवहारनयकर इंद्री, बल, आयु, श्वासोश्वासरूप द्रव्यप्राणोंकर जीता है, जीवेगा, पहले जी चुका, इसलिये जीवको ही जीव कहा गया है, अन्य पुद्गलादि पाँच द्रव्य अजीव हैं, स्पर्श, रस, गंध, वर्णवाली मूर्ति सहित मूर्तीक एक पुद्गलद्रव्य ही है, अन्य पाँच अमूर्तीक हैं। उनमेंसे धर्म, अधर्म, आकाश, काल ये चारों

કથનરૂપે) વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

''परिणाम जीव मुत्तं सपदेसं एय खित्त किरिया य।
णिच्चं कारण कत्ता सव्वगदं इदरम्हि यपवेसो ॥''

(**અર્થ** :—પરિણામ, જીવ, મૂર્ત, સપ્રદેશ, એક, ક્ષેત્ર, ક્રિયા, નિત્ય, કારણ, કર્તા, સર્વગત, બીજાં દ્રવ્યોમાં અપ્રવેશપણું આ બાર બોલ છ દ્રવ્યમાં ઉતારવા.) (હવે આ બાર બોલ છ દ્રવ્યમાં કઈ રીતે ઘટે છે, તે કહે છે.)

(૧) '**परिणाम**' આ છ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો સ્વભાવ વિભાવ પરિણામો વડે પરિણામી છે, બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો, તેમાં જીવપુદ્ગલની જેમ વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો સદ્ભાવ નહીં હોવાથી, મુખ્યપણે તો અપરિણામી છે.

(૨) '**जीव**' શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી 'પ્રાણ' શબ્દથી જ વિશુદ્ધ-જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવવાળો શુદ્ધ

૧. પાઠાન્તર :—का = का कथिताः

पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणि पुनरजीवरूपाणि। 'मुत्तं' अमूर्तशुद्धात्मनो विलक्षणा स्पर्शरसगन्धवर्णवती मूर्तिरुच्यते तद्भावान्मूर्तः पुद्गलः। जीवद्रव्यं पुनरनुपचरितासद्भूतव्यवहारेणमूर्तमपि शुद्धनिश्चयनयेनामूर्तम्। धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि चामूर्तानि। 'सपदेसं' लोकमात्रप्रमिता-संख्येयप्रदेशलक्षणं जीवद्रव्यमादि कृत्वा पञ्चद्रव्याणि पञ्चास्तिकायसंज्ञानि सप्रदेशानि कालद्रव्यं पुनर्बहुप्रदेशलक्षणकायत्वाभावादप्रदेशम्। 'एय' द्रव्यार्थिकनयेन धर्माधर्माकाशद्रव्याण्येकानि

तो अमूर्तीक हैं, तथा जीवद्रव्य अनुपचरित–असद्भूतव्यवहारनयकर मूर्तिक भी कहा जाता है, क्योंकि शरीरको धारण कर रहा है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर अमूर्तीक ही है, लोकप्रमाण असंख्यातप्रदेशी जीवद्रव्यको आदि लेकर पाँच द्रव्य पंचास्तिकाय हैं, वे सप्रदेशी हैं, और कालद्रव्य बहुप्रदेश स्वभावकायपना न होनेसे अप्रदेशी है, धर्म, अधर्म, आकाश ये तीन द्रव्य एक एक हैं, और जीव, पुद्गल, काल ये तीनों अनेक हैं। जीव तो अनंत हैं, पुद्गल अनंतानंत हैं, काल असंख्यात हैं, सब द्रव्योंको अवकाश देनेमें समर्थ एक आकाश ही है, इसलिये आकाश क्षेत्र कहा गया है, बाकी पाँच द्रव्य अक्षेत्री हैं, एक क्षेत्रसे दूसरे क्षेत्रमें गमन करना, वह चलन हलनवती क्रिया कही गई है, यह क्रिया जीव पुद्गल दोनोंके ही है, और धर्म, अधर्म, आकाश, काल ये चार द्रव्य निष्क्रिय हैं, जीवोंमें भी संसारी जीव हलन–चलनवाले हैं, इसलिये क्रियावंत हैं, और सिद्धपरमेष्ठी निःक्रिय हैं, उनके हलन-चलन क्रिया नहीं है, द्रव्यार्थिकनयसे विचारा जावे तो सभी द्रव्य नित्य हैं, अर्थपर्याय जो षट्गुणी हानिवृद्धिरूप स्वभावपर्याय है, उसकी अपेक्षा सब ही अनित्य हैं, तो भी विभावव्यंजनपर्याय जीव और पुद्गल इन दोनोंकी है, इसलिये इन

चैतन्य કહેવામાં આવે છે, તેનાથી જે જીવે છે તે જીવ છે, જ્યારે વ્યવહારનયથી તો કર્મોદયજનિત દ્રવ્યભાવરૂપ ચાર પ્રાણોથી જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે, અને પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યો અજીવરૂપ છે.

(૩) '**मुत्तं**' અમૂર્ત શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણવાળું જે હોય તે મૂર્ત કહેવાય છે, તે ભાવવાળું હોવાથી પુદ્ગલ મૂર્ત છે, જ્યારે જીવદ્રવ્ય તો અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી મૂર્ત છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી અમૂર્ત છે, અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો અમૂર્ત છે.

(૪) '**सपदेसं**' લોકમાત્ર પ્રમાણ જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશી જીવદ્રવ્યથી માંડીને પંચાસ્તિકાય નામના પાંચ દ્રવ્યો સપ્રદેશી છે, જ્યારે કાળદ્રવ્ય તો બહુપ્રદેશ જેનું લક્ષણ છે એવા કાયત્વનો અભાવ હોવાથી અપ્રદેશ છે.

(૫) '**एय**' દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે, જ્યારે જીવ, પુદ્ગલ અને કાળ એ ત્રણ દ્રવ્યો અનેક છે.

भवन्ति जीवपुद्गलकालद्रव्याणि पुनरनेकानि भवन्ति। 'खेत्त' सर्वद्रव्याणामवकाशदानसामर्थ्यात् क्षेत्रमाकाशमेकं शेषपञ्चद्रव्याण्यक्षेत्राणि। 'किरिया य' क्षेत्रात्क्षेत्रान्तरगमनरूपा परिस्पन्दवती चलनवती क्रिया सा विद्यते ययोस्तौ क्रियावन्तौ जीवपुद्गलौ धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि पुनर्निष्क्रियाणि। 'णिच्चं' धर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि यद्यप्यर्थपर्यायत्वेनानित्यानि तथापि मुख्यवृत्त्या विभावव्यञ्जनपर्यायाभावात् नित्यानि द्रव्यार्थिकनयेन च, जीवपुद्गलद्रव्ये पुनर्यद्यपि द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्ये तथाप्यगुरुलघुपरिणति[1]रूपस्वभावपर्यायापेक्षया विभावव्यञ्जन-पर्यायापेक्षया चानित्ये। 'कारण' पुद्गलधर्माधर्माकाशकालद्रव्याणि व्यवहारनयेन जीवस्य शरीर-वाङ्मनःप्राणापानादिगतिस्थित्यवगाहवर्तनाकार्याणि कुर्वन्ति इति कारणानि भवन्ति, जीवद्रव्यं

दोनोंको ही अनित्य कहा है, अन्य चार द्रव्य विभावके अभावसे नित्य ही हैं, इस कारण यह निश्चयसे जानना कि चार नित्य हैं, दो अनित्य हैं, तथा द्रव्यकर सब ही नित्य हैं, कोई भी द्रव्य विनश्वर नहीं है, जीवको पाँचों ही द्रव्य कारणरूप हैं, पुद्गल तो शरीरादिकका कारण है, धर्म-अधर्मद्रव्य गति स्थितिके कारण हैं, आकाशद्रव्य अवकाश देनेका कारण है, और काल वर्तनाका सहायी है। ये पाँचों द्रव्य जीवको कारण हैं, और जीव उनको कारण नहीं है। यद्यपि जीवद्रव्य अन्य जीवोंको गुरु शिष्यादिरूप परस्पर उपकार करता है, तो भी पुद्गलादि पाँच द्रव्योंको अकारण है, और ये पाँचों कारण हैं, शुद्ध पारिणामिक परमभावग्राहक शुद्धद्रव्यार्थिकनयकर यह जीव यद्यपि बंध, मोक्ष, पुण्य, पापका कर्ता नहीं है, तो भी अशुद्धनिश्चयनयकर शुभ-अशुभ उपयोगसे परिणत हुआ पुण्य-पापके बंधका कर्ता होता है, और

---

(૬) '**खेत्त**' સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાનું સામર્થ્ય હોવાથી આકાશ એક જ ક્ષેત્ર છે, જ્યારે બાકીના પાંચ દ્રવ્યો તો અક્ષેત્ર છે.

(૭) '**किरिया य**' એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રમાં ગમનરૂપ પરિસ્પંદવાળી-ચલનવાળી-ક્રિયા તે જેમને વર્તે છે એવા જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો ક્રિયાવાન છે, જ્યારે ધર્મ, અધર્મ આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો તો નિષ્ક્રિય છે.

(૮) '**णिच्च**' ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો જોકે અર્થપર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તોપણ-મુખ્યપણે તેમને વિભાવવ્યંજનપર્યાય નહિ હોવાથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય છે જ્યારે જીવપુદ્ગલદ્રવ્ય તો-જોકે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે તોપણ અગુરુ-લઘુપરિણતિરૂપ સ્વભાવપર્યાયની અપેક્ષાએ અને વિભાવવ્યંજનપર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

(૯) '**कारण**' પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યો, વ્યવહાર-નયથી શરીર, વાણી, મન, શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિરૂપ, ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન, વર્તનારૂપ જીવનાં

પાઠાન્તર :—रूप = स्वरूप

पुनर्यद्यपि गुरुशिष्यादिरूपेण परस्परोग्रहं करोति तथापि पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां किमपि न करोतीत्यकारणम्। 'कत्ता' शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि बन्ध-मोक्षद्रव्यभावरूप पुण्यपापघटपटादीनामकर्ता जीवस्तथाप्यशुद्धनिश्चयेन शुभाशुभोपयोगाभ्यां परिणतः सन् पुण्यपापबन्धयोः कर्ता तत्फलभोक्ता च भवति विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिज-शुद्धात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन [1]तत्परिणतः सन् मोक्षस्यापि कर्ता तत्फलभोक्ता च। शुभाशुभशुद्धपरिणामानां परिणमनमेव कर्तृत्वम् सर्वत्र ज्ञातव्यमिति। पुद्गलादिपञ्चद्रव्याणां च स्वकीयस्वकीयपरिणामेन परिणमनमेव कर्तृत्वम्। वस्तुवृत्त्या पुनः पुण्यपापादिरूपेणाकर्तृत्वमेव। 'सव्वगदं' लोकालोकव्याप्त्यपेक्षया सर्वगतमाकाशं भण्यते धर्माधर्मौ

उनके फलका भोक्ता होता है, तथा विशुद्ध ज्ञान दर्शनरूप निज शुद्धात्मद्रव्यका श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप शुद्धोपयोगकर परिणत हुआ मोक्षका भी कर्ता होता है, और अनंतसुखका भोक्ता होता है। इसलिये जीवको कर्ता भी कहा जाता है, और भोक्ता भी कहा जाता है। शुभ, अशुभ, शुद्ध परिणमन ही सब जगह कर्तापना है, और पुद्गलादि पाँच द्रव्योंको अपने अपने परिणामरूप जो परिणमन वही कर्तापना है, पुण्य पापादिका कर्तापना नहीं है, सर्वगतपना लोकालोक व्यापकताकी अपेक्षा आकाश ही में है, धर्मद्रव्य-अधर्मद्रव्य ये दोनों लोकाकाशव्यापी हैं, अलोकमें नहीं है, और जीवद्रव्यमें एक जीवकी अपेक्षा केवलसमुद्घातमें लोकपूरण अवस्थामें लोकमें सर्वगतपना है, तथा नाना जीवकी अपेक्षा सर्वगतपना नहीं है, पुद्गलद्रव्य लोकप्रमाण

કાર્યો કરે છે તેથી કારણો છે, જ્યારે જીવદ્રવ્ય તો જોકે ગુરુશિષ્યાદિરૂપે પરસ્પર ઉપકાર કરે છે તોપણ–પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોનું કાંઈ પણ કરતો નથી, તેથી જીવ અકારણ છે.

(૧૦) '**कत्ता**' જીવ શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી–જોકે બંધમોક્ષનો, દ્રવ્યભાવરૂપ પુણ્ય-પાપનો અને ઘટ પટ આદિનો અકર્તા છે તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુભાશુભ ઉપયોગરૂપે પરિણમતો થકો પુણ્ય-પાપબંધનો કર્તા અને તેનાં ફળનો ભોક્તા છે. અને વિશુદ્ધજ્ઞાન-વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધોપયોગ વડે તે-રૂપે પરિણમતો થકો મોક્ષનો પણ કર્તા છે અને તેના ફળનો ભોક્તા છે. શુભ, અશુભ, શુદ્ધપરિણામોરૂપે પરિણમવું તે જ કર્તાપણું સર્વત્ર જાણવું અને પુદ્ગલાદિ પાંચદ્રવ્યોને પોતપોતાના પરિણામરૂપ પરિણમવું તે જ કર્તાપણું છે અને વસ્તુદૃષ્ટિથી તો પુણ્ય-પાપ આદિરૂપે કર્તાપણું નથી જ.

(૧૧) '**सव्वगदं**' આકાશ લોકાલોકમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ, સર્વગત છે, અને ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્ય, લોકમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ સર્વગત છે. વળી જીવદ્રવ્ય એક એક

---

૧. પાઠાન્તર :—तत्परिणतः = तु परिणतः

च लोकव्याप्त्यपेक्षया जीवद्रव्यं तु पुनरेकैकजीवापेक्षया लोकपूरणावस्थां विहायासर्वगतंनाना-जीवापेक्षया सर्वगतमेव भवतीति। पुद्गलद्रव्यं पुनर्लोकरूपमहास्कन्धापेक्षया सर्वगतं शेषपुद्गलापेक्षया सर्वगतं न भवतीति। कालद्रव्यं पुनरेककालाणुद्रव्यापेक्षया सर्वगतं न भवति लोकप्रदेशप्रमाणनानाकालाणुविवक्षया लोके सर्वगतं भवति। 'इदरम्हि यपवेसो' यद्यपि सर्वद्रव्याणि व्यवहारेणैकक्षेत्रावगाहेनान्योन्यानुप्रवेशेन तिष्ठन्ति तथापि निश्चयनयेन चेतनादिस्वकीयस्वकीयस्वरूपं न त्यजन्तीति। तथा चोक्तम्—''अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमण्णमण्णस्स। मेलंता वि य णिच्चं सगसब्भावं ण विजहंति।।''। इदमत्र तात्पर्यम्।

महास्कंधकी अपेक्षा सर्वगत है, अन्य पुद्गलकी अपेक्षा सर्वगत नहीं है, कालद्रव्य एक कालाणुकी अपेक्षा तो एकप्रदेशगत है, सर्वगत नहीं है, और नाना कालाणुकी अपेक्षा लोकाकाशके सब प्रदेशोंमें कालाणु है, इसलिये सब कालाणुओंकी अपेक्षा सर्वगत कह सकते हैं। इस नयविवक्षासे सर्वगतपनेका व्याख्यान किया। और मुख्यवृत्तिसे विचारा जावे, तो सर्वगतपना आकाशमें ही है, अथवा ज्ञानकी अपेक्षा जीवमें भी है, जीवका केवलज्ञान लोकालोक व्यापक है, इसलिये सर्वगत कहा। ये सब द्रव्य यद्यपि व्यवहारनयकर एक क्षेत्रावगाही रहते हैं, तो भी निश्चयनयकर अपने अपने स्वभावको नहीं छोड़ते, दूसरे द्रव्यमें जिनका प्रवेश नहीं है, सभी द्रव्य निज निज स्वरूपमें हैं, पररूप नहीं हैं–कोई किसीका स्वभाव नहीं लेता। ऐसा ही कथन श्रीपंचास्तिकायमें है। ''अण्णोण्णं'' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है, कि यद्यपि ये छहों द्रव्य परस्परमें प्रवेश करते हुए देखे जाते हैं, तो भी कोई किसीमें प्रवेश नहीं करता, यद्यपि अन्यको अन्य अवकाश देता है, तो भी अपना अपना अवकाश आपमें ही है, परमें नहीं है, यद्यपि ये द्रव्य हमेशासे मिल रहे हैं, तो भी अपने स्वभावको नहीं छोड़ते। यहाँ तात्पर्य यह

જીવની અપેક્ષાએ કેવળી સમુદ્ઘાતમાં લોકપૂરણની અવસ્થાને છોડીને અસર્વગત છે, અનેક જીવની અપેક્ષાએ, સર્વગત જ છે. વળી પુદ્ગલદ્રવ્ય લોકરૂપ મહાસ્કંધની અપેક્ષાએ સર્વગત છે, બાકીના પુદ્ગલની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી, વળી કાળદ્રવ્ય એક એક કાળાણુદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી, લોકના પ્રદેશો જેટલા અનેક કાળાણુની વિવક્ષાથી લોકમાં સર્વગત છે.

(૧૨) '**इदरम्हि यपवेसो**' જોકે સર્વ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી એકક્ષેત્રાવગાહે-કરીને એક બીજામાં પ્રવેશીને રહે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી ચેતનાદિ પોતપોતાનું સ્વરૂપ છોડતાં નથી. (શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૭માં) કહ્યું પણ છે કે ''अण्णोण्णं पविसंता दिंता ओगासमण्णस्स। मेलंता वि य णिच्चं सगं सब्भावं ण विजहंति।। (**અર્થ** :—તેઓ (–છએ દ્રવ્યો) એક બીજામાં પ્રવેશ કરે છે, અન્યોન્ય અવકાશ આપે છે પરસ્પર (ક્ષીર નીરવત્) મળી જાય છે તોપણ સદા પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી.)

व्यवहारसम्यक्त्वविषयभूतेषु षड्द्रव्येषु मध्ये वीतरागचिदानन्दैकादिगुणस्वभावं शुभाशुभमनोवचनकायव्यापाररहितं निजशुद्धात्मद्रव्यमेवोपादेयम् ॥२८॥ एवमेकोनविंशतिसूत्रप्रमितस्थले निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गप्रतिपादकत्वेन पूर्वसूत्रत्रयं गतम्। इदं [1]पुनरन्तरं स्थलं चतुर्दशसूत्रप्रमितं षड्द्रव्यध्येयभूतव्यवहारसम्यक्त्वव्याख्यानमुख्यत्वेन समाप्तमिति।

अथ संशयविपर्ययानध्यवसायरहितं सम्यग्ज्ञानं प्रकटयति—

१५५) जं जह थक्कउ दव्वु जिय तं तह जाणइ जो जि।
अप्पहं केरउ भावडउ णाणु मुणिज्जहि सो जि ॥२९॥

यद् यथा स्थितं द्रव्यं जीव तत् तथा जानाति य एव।
आत्मनः संबन्धी भावः ज्ञानं मन्यस्व स एव ॥२९॥

है, कि व्यवहारसम्यक्त्वके कारण छह द्रव्योंमें वीतराग चिदानंद अनंत गुणरूप जो शुद्धात्मा है, वह शुभ, अशुभ, मन, वचन, कायके व्यापारसे रहित हुआ ध्यावने योग्य है ॥२८॥

इसप्रकार उन्नीस दोहोंके स्थलमें निश्चय व्यवहार मोक्षमार्गके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहा कहे। ऐसे चौदह दोहों तक व्यवहारसम्यक्त्वका व्याख्यान किया, जिसमें छह द्रव्योंका श्रद्धान मुख्य है।

आगे संशय विमोह विभ्रम रहित जो सम्यग्ज्ञान है, उसका स्वरूप प्रगट करते हैं—

गाथा–२९

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव; [यत्] ये सब द्रव्य [यथा स्थितं] जिस तरह अनादिकालके तिष्ठे हुए हैं, जैसा इनका स्वरूप है, [तत् तथा] उनको वैसा ही संशयादि

અહીં, આ તાત્પર્ય છે કે વ્યવહારસમ્યક્ત્વનાં વિષયભૂત છ દ્રવ્યોમાં એક (કેવળ) વીતરાગ ચિદાનંદ આદિ અનંતગુણસ્વરૂપ, શુભાશુભ મન, વચન, કાયાના વ્યાપારથી રહિત એક નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે ઓગણીસ ગાથાસૂત્રોના સ્થળમાં નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગના કથનની મુખ્યતાથી પૂર્વના ત્રણ સૂત્રો સમાપ્ત થયાં. અને આ ચૌદ સૂત્રોનું અન્તરસ્થળ, છ દ્રવ્યો જેનું ધ્યેય છે (જેનો વિષય છે) એવા વ્યવહાર સમ્યક્ત્વનાં વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સમાપ્ત થયું.

હવે સંશય, વિપર્યય અને અધ્યવસાય રહિત જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તેને પ્રગટ કરે છે :—

---

૧. પાઠાન્તર :—पुनरन्तरं स्थलं = पुनरन्तरस्थलं

जं इत्यादि। जं **यत्** जह **यथा** थक्कउ **स्थितं** दव्वु **द्रव्यं** जिय **हे जीव** तं **तत्** तह **तथा** जाणइ **जानाति** जो जि **य एव। य एव कः।** अप्पहं केरउ भावडउ **आत्मनः संबन्धी भावः परिणामः** णाणु मुणिज्जहि **ज्ञानं मन्यस्व जानीहि** सो जि **स एव पूर्वोक्त आत्मपरिणाम इति। तथा च यद् द्रव्यं यथा स्थितं सत्तालक्षणं उत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणं वा गुणपर्यायलक्षणं वा सप्तभङ्ग्यात्मकं वा तत् तथा जानाति य आत्मसंबन्धी स्वपरिच्छेदको भावः परिणामस्तत् सम्यग्ज्ञानं भवति। अयमत्र भावार्थः। व्यवहारेण सविकल्पावस्थायां तत्त्वविचारकाले स्वपरपरिच्छेदकं ज्ञानं भण्यते। निश्चयनयेन पुनर्वीतरागनिर्विकल्पसमाधिकाले बहिरुपयोगो यद्यप्यनीहितवृत्त्या निरस्तस्तथापीहापूर्वकविकल्पाभावाद्गौणत्वमितिकृत्वा स्वसंवेदनज्ञानमेव ज्ञानमुच्यते॥२६॥**

अथ स्वपरद्रव्यं ज्ञात्वा रागादिरूपपरद्रव्यविषयसंकल्पविकल्पत्यागेन स्वस्वरूपे अवस्थानं

रहित [**य एव जानाति**] जो जानता है, [**स एव**] वही [**आत्मनः संबंधी भावः**] आत्माका निजस्वरूप [**ज्ञानं**] सम्यग्ज्ञान है, ऐसा [**मन्यस्व**] तू मान।

भावार्थ :—जो द्रव्य है, वह सत्ता लक्षण है, उत्पाद व्यय ध्रौव्यरूप है, और सभी द्रव्य गुण पर्यायको धारण करते हैं, गुण पर्यायके बिना कोई नहीं हैं। अथवा सब ही द्रव्य सप्तभंगीस्वरूप हैं, ऐसा द्रव्योंका स्वरूप जो निःसंदेह जाने, आप और परको पहचाने, ऐसा जो आत्माका भाव (परिणाम) वह सम्यग्ज्ञान है। सारांश यह है, कि व्यवहारनयकर विकल्प सहित अवस्थामें तत्त्वके विचारके समय आप और परका जानपना ज्ञान कहा है, और निश्चयनयकर वीतराग निर्विकल्प समाधिसमय पदार्थोंका जानपना मुख्य नहीं लिया, केवल स्वसंवेदनज्ञान ही निश्चयसम्यग्ज्ञान है। व्यवहारसम्यग्ज्ञान तो परम्पराय मोक्षका कारण है, और निश्चयसम्यग्ज्ञान साक्षात् मोक्षका कारण है॥२९॥

आगे निज और परद्रव्यको जानकर रागादिरूप जो परद्रव्यमें संकल्प-विकल्प हैं, उनके

ભાવાર્થ :—જે દ્રવ્ય જેવી રીતે સ્થિત છે તેવી રીતે અર્થાત્ જે સત્તાસ્વરૂપ છે, ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યસ્વરૂપ છે અથવા ગુણપર્યાયસ્વરૂપ છે અથવા સપ્ત ભંગીસ્વરૂપ છે તેવી રીતે તેને જે આત્માનો સ્વ-પરપરિચ્છેદક ભાવ-પરિણામ-જાણે છે, તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે વ્યવહારનયથી સવિકલ્પ-અવસ્થામાં તત્ત્વના વિચારકાળે સ્વપરિચ્છેદક જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે; અને નિશ્ચયનયથી વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિના કાળે, જોકે બહિર ઉપયોગ અનીહિત છે ખરો તોપણ ઈહાપૂર્વક વિકલ્પનો અભાવ હોવાને લીધે તેનું ગૌણપણું હોવાથી સ્વસંવેદનજ્ઞાનને જ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ૨૯.

હવે, સ્વ-પરદ્રવ્યને જાણીને રાગાદિરૂપ જે પરદ્રવ્યના સંકલ્પ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરીને

ज्ञानिनां चारित्रमिति प्रतिपादयति—

१५६) जाणवि मण्णवि अप्पु परु जो पर–भाउ चएइ।
सो णिउ सुद्धउ भावडउ णाणिहिं चरणु हवेइ ॥३०॥

ज्ञात्वा मत्वा आत्मानं परं यः परभावं त्यजति।
स निजः शुद्धः भावः ज्ञानिनां चरणं भवति ॥३०॥

जाणवि इत्यादि। जाणवि **सम्यग्ज्ञानेन ज्ञात्वा न केवलं ज्ञात्वा** मण्णवि **तत्त्वार्थश्रद्धान-लक्षणपरिणामेन मत्वा श्रद्धाय। कम्।** अप्पु परु **आत्मानं च परं च** जो **यः कर्ता** पर-भाउ **परभावं** चएइ **त्यजति** सो **स पूर्वोक्तः** णिउ **निजः** सुद्धउ भावडउ **शुद्धो भावो** णाणिहिं चरणु हवेइ **ज्ञानिनां पुरुषाणां चरणं भवतीति। तद्यथा। वीतरागसहजानन्दैकस्वभावं स्वद्रव्यं तद्विपरीतं**

त्यागसे जो निजस्वरूपमें निश्चलता होती है, वह ज्ञानी जीवोंके सम्यक्चारित्र है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–३०

अन्वयार्थ :—सम्यग्ज्ञानसे [**आत्मानं च परं**] आपको और परको [**ज्ञात्वा**] जानकर और सम्यग्दर्शनसे [**मत्वा**] आप और परकी प्रतीति करके [**यः**] जो [**परभावं**] परभावको [**त्यजति**] छोड़ता है [**सः**] वह [**निजः शुद्धः भावः**] आत्माका निज शुद्ध भाव [**ज्ञानिनां**] ज्ञानी पुरुषोंके [**चरणं**] चारित्र [**भवति**] होता है।

भावार्थ :—वीतराग सहजानंद अद्वितीय स्वभाव जो आत्मद्रव्य उससे विपरीत पुद्‌गलादि परद्रव्योंको सम्यग्ज्ञानसे पहले तो जानें, वह सम्यग्ज्ञान संशय, विमोह और विभ्रम इन तीनोंसे रहित है। तथा शंकादि दोषोंसे रहित जो सम्यग्दर्शन है, उससे आप और परकी श्रद्धा करे, अच्छी तरह जानके प्रतीति करे, और माया, मिथ्या, निदान इन तीन शल्योंको आदि लेकर समस्त चिंता–समूहके त्यागसे निज शुद्धात्मस्वरूपमें तिष्ठे है, वह परम आनंद अतीन्द्रिय

સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવી તે જ્ઞાની જીવોનું સમ્યક્ચારિત્ર છે, એમ કહે છે.

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સહજ આનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા સ્વદ્રવ્યને અને તેનાથી વિપરીત પરદ્રવ્યને સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રહિત એવા જ્ઞાન વડે જાણીને અને શંકાદિ દોષ રહિત એવા સમ્યક્ત્વ પરિણામથી શ્રદ્ધીને, માયા, મિથ્યાત્વ અને નિદાન એ ત્રણ શલ્યથી માંડીને સમસ્ત ચિંતાજાળના ત્યાગ વડે, પરમાનંદરૂપ

परद्रव्यं च संशयविपर्ययानध्यवसायरहितेन ज्ञानेन पूर्वं ज्ञात्वा शङ्कादिदोषरहितेन सम्यक्त्वपरिणामेन श्रद्धाय च यः कर्ता मायामिथ्यानिदानशल्यप्रभृतिसमस्तचिन्ताजालत्यागेन निजशुद्धात्मस्वरूपे परमानन्दसुखरसास्वादतृप्तो भूत्वा तिष्ठति स पुरुष एवाभेदेन निश्चयचारित्रं भवतीति भावार्थः ॥३०॥ एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गादिप्रतिपादक द्वितीयमहाधिकारमध्ये निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गमुख्यत्वेन सूत्रत्रयं षड्द्रव्यश्रद्धानलक्षणव्यवहारसम्यक्त्वव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्राणि चतुर्दश, सम्यग्ज्ञानचारित्रमुख्यत्वेन सूत्रद्वयमिति समुदायेनैकोनविंशतिसूत्रस्थलं समाप्तम् ।

अथानन्तरमभेदरत्नत्रयव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्राष्टकं कथ्यते, तत्रादौ तावत् रत्नत्रयभक्तभव्यजीवस्य लक्षणं प्रतिपादयति—

१५७) जो भत्तउ रयण–त्तयहँ तसु मुणि लक्खणु एउ ।
अप्पा मिल्लिवि गुण-णिलउ तासु वि अण्णु ण झेउ ॥३१॥

सुखरसके आस्वादसे तृप्त हुआ पुरुष ही अभेदनयसे निश्चयचारित्र है ॥३०॥

इसप्रकार मोक्ष, मोक्षका फल, मोक्षका मार्ग इनको कहनेवाले दूसरे महाधिकारमें निश्चय व्यवहाररूप निर्वाणके पंथकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें व्याख्यान किया, और चौदह दोहोंमें छह द्रव्यकी श्रद्धारूप व्यवहारसम्यक्त्वका व्याख्यान किया, तथा दो दोहोंमें सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्रका मुख्यतासे वर्णन किया। इसप्रकार उन्नीस दोहोंका स्थल पूरा हुआ।

आगे अभेदरत्नत्रयके व्याख्यानकी मुख्यतासे आठ दोहा–सूत्र कहते हैं, उनमेंसे पहले रत्नत्रयके भक्त भव्यजीवके लक्षण कहते हैं—

સુખરસાસ્વાદથી તૃપ્ત થઈને જે સ્થિતિ રહે છે તે પુરુષ જ અભેદથી (અભેદનયથી) નિશ્ચયચારિત્ર છે. ૩૦.

આ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ, મોક્ષમાર્ગાદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રો, છ દ્રવ્યોની શ્રદ્ધા જેનું સ્વરૂપ છે એવા વ્યવહારસમ્યક્ત્વના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચૌદ ગાથાસૂત્રો સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની મુખ્યતાથી બે સૂત્રો એ પ્રમાણે સમુદાયરૂપે ઓગણીસ સૂત્રોનું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી અભેદ રત્નત્રયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી આઠ સૂત્રો કહે છે, તેમાં પ્રથમ તો રત્નત્રયના ભક્ત ભવ્ય જીવનું લક્ષણ કહે છે :—

यः भक्तः रत्नत्रयस्य तस्य मन्यस्व लक्षणं एतत् ।
आत्मानं मुक्त्वा गुणनिलयं तस्यापि अन्यत् न ध्येयम् ॥३१॥

जो इत्यादि। जो **यः** भत्तउ **भक्तः। कस्य।** रणय-त्तयहँ **रत्नत्रयसंयुक्तस्य** तसु **तस्य जीवस्य** मुणि **मन्यस्व जानीहि हे प्रभाकरभट्ट। किं जानीहि।** लक्खणु **लक्षणं** एउ **इदमग्रे वक्ष्यमाणम्। इदं किम्।** अप्पा मिल्लिवि **आत्मानं मुक्त्वा। किं विशिष्टम्।** गुण-णिलउ **गुणनिलयं गुणगृहं** तासु वि **तस्यैव जीवस्य** अण्णु ण झेउ **निश्चयेनान्यद्बहिर्द्रव्यं ध्येयं न भवतीति। तथाहि। व्यवहारेण वीतरागसर्वज्ञप्रणीतशुद्धात्मतत्त्वप्रभृतिषड्द्रव्यपञ्चास्तिकायसप्त-तत्त्वपदार्थविषये सम्यक्श्रद्धानज्ञानाहिंसादिव्रतशीलपरिपालनरूपस्य भेदरत्नत्रयस्य निश्चयेन वीतरागसदानन्दैकरूपसुखसुधारसास्वादपरिणतनिजशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपस्याभेदरत्नत्रयस्य**

गाथा–३१

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो जीव [**रत्नत्रयस्य भक्तः**] रत्नत्रयका भक्त है [**तस्य**] उसका [**इदं लक्षणं**] यह लक्षण [**मन्यस्व**] जानना, हे प्रभाकरभट्ट; रत्नत्रय धारकके ये लक्षण हैं। [**गुणनिलयं**] गुणोंके समूह [**आत्मानं मुक्त्वा**] आत्माको छोड़कर [**तस्यापि अन्यत्**] आत्मासे अन्य बाह्य द्रव्यको [**न ध्येयम्**] न ध्यावे, निश्चयनयसे एक आत्मा ही ध्यावने योग्य है, अन्य नहीं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर वीतराग सर्वज्ञके कहे हुए शुद्धात्मतत्त्व आदि छह द्रव्य, सात तत्त्व, नौ पदार्थ, पंच अस्तिकायका श्रद्धान जानने योग्य है, और हिंसादि, पाप, त्याग करने योग्य हैं, व्रत, शीलादि पालने योग्य हैं, ये लक्षण व्यवहाररत्नत्रयके हैं, सो व्यवहारका नाम भेद हैं, वह भेदरत्नत्रय आराधने योग्य है, उसके प्रभावसे निश्चयरत्नत्रयकी प्राप्ति है। वीतराग सदा आनंदरूप जो निज शुद्धात्मा आत्मीक सुखरूप सुधारसके आस्वाद कर परिणत हुआ उसका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप अभेदरत्नत्रय है, उसका जो भक्त (आराधक)

ભાવાર્થ :—વ્યવહારનયથી વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણીત શુદ્ધાત્મતત્ત્વાદિ, છ દ્રવ્ય પંચાસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને અહિંસાદિ વ્રત, શીલના પરિપાલનરૂપ ભેદરત્નત્રયનો અને નિશ્ચયનયથી વીતરાગ સદા-આનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખસુધારસના આસ્વાદથી પરિણત નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ અભેદરત્નત્રયનો જે ભક્ત છે તેનું આ લક્ષણ જાણો. આ ક્યું? જોકે વ્યવહારનયથી સવિકલ્પ અવસ્થામાં ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે દેવેન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિ વિભૂતિનું વિશેષ કારણ, પરંપરાએ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત એવાં, પંચપરમેષ્ઠીના રૂપનું સ્તવન, વસ્તુસ્તવન, ગુણસ્તવનાદિક

च योऽसौ भक्तस्तस्येदं लक्षणं जानीहि। इदं किम्। यद्यपि व्यवहारेण सविकल्पावस्थायां चित्तस्थितिकरणार्थं देवेन्द्रचक्रवर्त्यादि विभूतिविशेषकारणं परंपरया शुद्धात्मप्राप्तिहेतुभूतं पञ्च-परमेष्ठिरूपस्तववस्तुस्तवगुणस्तवादिकं वचनेन स्तुत्यं भवति मनसा च तदक्षररूपादिकं प्राथमिकानां ध्येयं भवति, तथापि पूर्वोक्तनिश्चयरत्नत्रयपरिणतिकाले केवलज्ञानाद्यनन्तगुण-परिणतः स्वशुद्धात्मैव ध्येय इति। अत्रेदं तात्पर्यम्। योऽसावनन्तज्ञानादिगुणः शुद्धात्मा ध्येयो भणितः स एव निश्चयेनोपादेय इति॥३१॥

अथ ये ज्ञानिनो निर्मलरत्नत्रयमेवात्मानं मन्यते शिवशब्दवाच्यं ते मोक्षपदाराधकाः सन्तो निजात्मानं ध्यायन्तीति निरूपयति—

उसके ये लक्षण हैं, यह जानो। वे कौनसे लक्षण हैं—यद्यपि व्यवहारनयकर सविकल्प अवस्थामें चित्तके स्थिर करनेके लिये पंचपरमेष्ठीका स्तवन करता है, जो पंचपरमेष्ठीका स्तवन देवेन्द्र चक्रवर्ती आदि विभूतिका कारण है, और परम्पराय शुद्ध आत्मतत्त्वकी प्राप्तिका कारण है, सो प्रथम अवस्थामें भव्यजीवोंको पंचपरमेष्ठी ध्यावने योग्य हैं, उनके आत्माका स्तवन, गुणोंकी स्तुति, वचनसे उनकी अनेक तरहकी स्तुति करनी, और मनसे उनके नामके अक्षर तथा उनका रूपादिक ध्यावने योग्य हैं, तो भी पूर्वोक्त निश्चयरत्नत्रयकी प्राप्तिके समय केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप परिणत जो निज शुद्धात्मा वही आराधने योग्य है, अन्य नहीं। तात्पर्य यह है कि ध्यान करने योग्य या तो निज आत्मा है, या पंचपरमेष्ठी हैं, अन्य नहीं, प्रथम अवस्थामें तो पंचपरमेष्ठीका ध्यान करना योग्य है, और निर्विकल्पदशामें निजस्वरूप ही ध्यावने योग्य है, निजरूप ही उपादेय हैं॥३१॥

आगे जो ज्ञानी निर्मल रत्नत्रयको ही आत्मस्वरूप मानते हैं, और अपनेको ही शिव जानते हैं, वे ही मोक्षपदके धारक हुए निज आत्माको ध्यावते हैं, ऐसा निरूपण करते हैं—

વચનથી સ્તવવા યોગ્ય છે અને પ્રાથમિકોને મનથી તેના અક્ષરરૂપાદિક ધ્યાવવા યોગ્ય છે તોપણ, પૂર્વોક્ત નિશ્ચયરત્નત્રયની પરિણતિના કાળે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણપરિણત સ્વશુદ્ધાત્મા જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

અહીં, એ તાત્પર્ય છે કે અનંતગુણવાળો જે શુદ્ધાત્મા ધ્યાવવા યોગ્ય કહ્યો છે તે જ નિશ્ચયથી ઉપાદેય છે. ૩૧.

હવે, જે જ્ઞાનીઓ નિર્મલરત્નત્રયને જ આત્મા માને છે તેઓ મોક્ષપદના આરાધકો 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજ આત્માને ધ્યાવે છે, એમ કહે છે :—

१५८) जे रयण–त्तउ णिम्मलउ णाणिय अप्पु भणंति ।
ते आराहय सिव–पयहँ णिय–अप्पा झायंति ॥३२॥

ते रत्नत्रयं निर्मलं ज्ञानिनः आत्मानं भणन्ति ।
ते आराधकाः शिवपदस्य निजात्मानं ध्यायन्ति ॥३२॥

जे इत्यादि। **ये केचन** रयण-त्तउ **रत्नत्रयम्। कथंभूतम्।** णिम्मलउ **निर्मलं रागादिदोषरहितम्। कथंभूता ये।** णाणिय **ज्ञानिनः। किं कुर्वन्ति।** अप्पु भणंति **पूर्वोक्तरत्नत्रयस्वरूपमेवात्मानं, आत्मस्वरूपं कर्मतापन्नं भणंति मन्यते** ते आराहय **ते पूर्वोक्ताः पुरुषाः आराधका भवन्ति। कस्य।** सिव-पयहं **शिवपदस्य शिवशब्दवाच्यमोक्षपदस्य। मोक्षपदाराधकाः सन्तः किं कुर्वन्ति।** णिय-अप्पा झायंति **निजात्मानं कर्मतापन्नं ध्यायन्ति इति। तथा च ये केचन वीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनः परमात्मानं सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानलक्षणं निश्चयरत्नत्रयमेवाभेदनयेन निजशुद्धात्मानं मन्यन्ते ते शिवशब्दवाच्यमोक्षपदाराधका भवन्ति। आराधकाः सन्तः किं ध्यायन्ति। विशुद्धज्ञानदर्शनं स्वशुद्धात्मस्वरूपं निश्चयनयेन ध्यायन्ति**

गाथा–३२

अन्वयार्थ :—[**ये ज्ञानिनः**] जो ज्ञानी [**निर्मलं रत्नत्रयं**] निर्मल रागादि दोष रहित रत्नत्रयको [**आत्मानं**] आत्मा [**भणंति**] कहते हैं [**ते**] वे [**शिवपदस्य आराधकाः**] शिवपदके आराधक हैं, और वे ही [**निजात्मानं**] मोक्षपदके आराधक हुए अपने आत्माको [**ध्यायंति**] ध्यावते हैं ॥

भावार्थ :—जो कोई वीतराग, स्वसंवेदनज्ञानी, सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान सम्यक्-चारित्ररूप आत्माको मानते हैं, वे ही मोक्षपदके आराधक हुए निश्चयनयकर केवल

ભાવાર્થ :—જે કોઈ જ્ઞાનીઓ નિર્મળ-રાગાદિ દોષ રહિત-રત્નત્રયને રત્નત્રયસ્વરૂપ આત્માને જ-આત્માનું સ્વરૂપ માને છે તે પુરુષો 'શિવ' પદથી વાચ્ય એવા મોક્ષપદના આરાધકો છે, મોક્ષપદના આરાધકો નિજ આત્માને ધ્યાવે છે.

વિસ્તાર :—જે કોઈ વીતરાગ સ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાનીઓ પરમાત્માને સમ્યક્શ્રદ્ધાન સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયને જ અભેદનયથી નિજ શુદ્ધ આત્માને માને છે, તેઓ 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષપદના આરાધકો છે.

તે આરાધકો કોને ધ્યાવે છે? તે આરાધકો વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનવાળા સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપને

भावयन्तीत्यभिप्रायः ॥३२॥

अथात्मानं गुणस्वरूपं रागादिदोषरहितं ये ध्यायन्ति ते शीघ्रं नियमेन मोक्षं लभन्ते इति प्रकटयति—

१५६) अप्पा गुणमउ णिम्मलउ अणुदिणु जे झायंति ।
ते पर णियमेँ परम-मुणि लहु णिव्वाणु लहंति ॥३३॥

आत्मानं गुणमय निर्मले अनुदिनं ये ध्यायन्ति ।
ते परं नियमेन परममुनयः लघु निर्वाण लभन्ते ॥३३॥

अप्पा इत्यादि। अप्पा **आत्मानं कर्मतापन्नम् कथंभूतम्।** गुणमउ **गुणमयं केवलज्ञानाद्यनन्तगुणनिर्वृत्तम्। पुनरपि कथंभूतम्।** णिम्मलउ **निर्मलं भावकर्मद्रव्य-कर्मनोकर्ममलरहितं** अणुदिणु **दिनं दिनं प्रति अनुदिनमनवरतमित्यर्थः। इत्थंभूतमात्मानं** जे

निजरूपको ही ध्यावते हैं॥३२॥

आगे यह व्याख्यान करते हैं—जो अनंत गुणरूप रागादि दोष रहित निज आत्माको ध्यावते हैं, वे निश्चयसे शीघ्र ही मोक्षको पाते हैं—

गाथा–३३

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो पुरुष [**गुणमय**] केवलज्ञानादि अनंत गुणरूप [**निर्मले**] भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म मल रहित निर्मल [**आत्मानं**] आत्माको [**अनुदिनं**] निरंतर [**ध्यायंति**] ध्यावते हैं, [**ते परं**] वे ही [**परममुनयः**] परममुनि [**नियमेन**] निश्चयकर [**निर्वाण**] निर्वाणको [**लघु**] शीघ्र [**लभंते**] पाते हैं।

भावार्थ :—यह कथन श्रीगुरुने कहा, तब प्रभाकरभट्टने पूछा कि हे प्रभो; तुमने कहा कि जो शुद्धात्माका ध्यान करते हैं, वे ही मोक्षको पाते हैं, दूसरा नहीं। तथा चारित्रसारादिक

નિશ્ચય નયથી ધ્યાવે છે-ભાવે છે. એવો અભિપ્રાય છે. ૩૨.

હવે, જેઓ રાગાદિદોષ રહિત, અનંતગુણસ્વરૂપ આત્માને ધ્યાવે છે તેઓ નિયમથી શીઘ્ર મોક્ષને પામે છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—આ કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે અહીં આપે કહ્યું કે –જે શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે તે જ મોક્ષ પામે છે, બીજો કોઈ નહિ; જ્યારે ચારિત્રસાર

झायंति **ये केचन ध्यायन्ति** ते पर **ते एव नान्ये** णियमें **निश्चयेन। किंविशिष्टास्ते।** परम-मुणि **परममुनयः** लहु **लघु शीघ्रं** लहंति **लभन्ते। किं लभन्ते।** णिव्वाणु **निर्वाणमिति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। अत्रोक्तं भवद्भिर्य एव शुद्धात्मध्यानं कुर्वन्ति त एव मोक्षं लभन्ते न चान्ये। चारित्रसारादौ पुनर्भणितं द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुं वा ध्यात्वा केवलज्ञानमुत्पादयन्तीत्यत्र विषये अस्माकं संदेहोऽस्ति। अत्र श्रीयोगीन्द्रदेवाः परिहारमाहः। तत्र द्रव्यपरमाणुशब्देन द्रव्यसूक्ष्मत्वं भावपरमाणुशब्देन भावसूक्ष्मत्वं ग्राह्यं न च पुद्गलद्रव्यपरमाणुः। तथा चोक्तं सर्वार्थ-सिद्धिटिप्पणिके। द्रव्यपरमाणुशब्देन द्रव्यसूक्ष्मत्वं भावपरमाणुशब्देन भावसूक्ष्मत्वमिति। तद्यथा। द्रव्यमात्मद्रव्यं तस्य परमाणुशब्देन सूक्ष्मावस्था ग्राह्या। सा च रागादिविकल्पोपाधिरहिता तस्य सूक्ष्मत्वं कथमिति चेत्, निर्विकल्पसमाधिविषयत्वेनेन्द्रियमनोविकल्पातीतत्वात्। भावशब्देन**

ग्रंथोंमें ऐसा कहा है, जो द्रव्यपरमाणु और भावपरमाणुका ध्यान करें वे केवलज्ञानको पाते हैं। इस विषयमें मुझको संदेह है। तब श्रीयोगीन्द्रदेव समाधान करते हैं—द्रव्यपरमाणुसे द्रव्यकी सूक्ष्मता और भावपरमाणुसे भावकी सूक्ष्मता कही गई है। उसमें पुद्गल परमाणुका कथन नहीं है। तत्त्वार्थसूत्रकी सर्वार्थसिद्धि टीकामें भी ऐसा ही कथन है, द्रव्यपरमाणुसे द्रव्यकी सूक्ष्मता और भावपरमाणुसे भावकी सूक्ष्मता समझना, अन्य द्रव्यका कथन न लेना। यहाँ निज द्रव्य तथा निज गुण पर्यायका ही कथन है, अन्य द्रव्यका प्रयोजन नहीं है। द्रव्य अर्थात् आत्मद्रव्य उसकी सूक्ष्मता वह द्रव्यपरमाणु कहा जाता है। वह रागादि विकल्पकी उपाधिसे रहित है, उसको सूक्ष्मपना कैसे हो सकता है? ऐसा शिष्यने प्रश्न किया। उसका समाधान इस तरह है—कि मन इन्द्रियोंके अगोचर होनेसे सूक्ष्म कहा जाता है, तथा भाव (स्वसंवेदनपरिणाम)

આદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે દ્રવ્યપરમાણુ અને ભાવપરમાણુને ધ્યાવીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તો આ વિષયમાં મને સંદેહ છે.

અહીં, શ્રી યોગીન્દ્રદેવ પરિહાર કરે છે :—ત્યાં 'દ્રવ્યપરમાણુ', શબ્દથી દ્રવ્યનું સૂક્ષ્મપણું અને 'ભાવપરમાણુ' શબ્દથી ભાવનું સૂક્ષ્મપણું સમજવું પણ પુદ્‌ગલદ્રવ્યપરમાણુ ન સમજવો. સર્વાર્થસિદ્ધિની ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે 'દ્રવ્યપરમાણુ' શબ્દથી દ્રવ્યની સૂક્ષ્મતા અને 'ભાવપરમાણુ' શબ્દથી ભાવની સૂક્ષ્મતા સમજવી. તે આ પ્રમાણે–દ્રવ્ય અર્થાત્ આત્મદ્રવ્ય સમજવું, તેની 'પરમાણુ' શબ્દથી સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમજવી. તે સૂક્ષ્મ અવસ્થા રાગાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિથી રહિત છે.

શંકા :—તે સૂક્ષ્મ કઈ રીતે છે?

તેનું સમાધાન :—નિર્વિકલ્પ સમાધિનો વિષય હોવાથી અને ઇન્દ્રિય, મનના વિકલ્પથી

स्वसंवेदनपरिणामः तस्य भावस्य परमाणुशब्देन सूक्ष्मावस्था ग्राह्या। सूक्ष्मा कथमिति चेत्। वीतरागनिर्विकल्पसमरसीभावविषयत्वेन पञ्चेन्द्रियमनोविषयातीतत्वादिति। पुनरप्याह। इदं परद्रव्यावलम्बनं ध्यानं निषिद्धं किल भवद्भिः निजशुद्धात्मध्यानेनैव मोक्षः [1]कुत्रापि भणितमास्ते। परिहारमाह—'अप्पा झायहि णिम्मलउ' इत्यत्रैव ग्रन्थे निरन्तरं भणितमास्ते, ग्रन्थान्तरे च समाधिशतकादौ पुनश्चोक्तं तैरेव पूज्यपादस्वामिभिः—''आत्मानमात्मा आत्मन्येवात्मनासौ क्षणमुपजनयन् स स्वयंभूः प्रवृत्तः'' अस्यार्थः। आत्मानं कर्मतापन्नं आत्मा कर्ता

भी परमसूक्ष्म हैं, वीतराग निर्विकल्प परमसमरसीभावरूप हैं, वहाँ मन और इन्द्रियोंको गम्य नहीं हैं, इसलिये सूक्ष्म है। ऐसा कथन सुनकर फिर शिष्यने पूछा, कि तुमने परद्रव्यके आलम्बनरूप ध्यानका निषेध किया, और निज शुद्धात्माके ध्यानसे ही मोक्ष कहा। ऐसा कथन किस जगह कहा है ? इसका समाधान यह है—''अप्पा झायहि णिम्मलउ'' निर्मल आत्माको ध्यावो, ऐसा कथन इस ही ग्रंथमें पहले कहा है, और समाधिशतकमें भी श्रीपूज्यपादस्वामीने कहा है ''आत्मानम्'' इत्यादि। अर्थात् जीवपदार्थ अपने स्वरूपको अपनेमें ही अपने करके

અતીત હોવાથી તેને સૂક્ષ્મપણું હોય છે.

'ભાવ' શબ્દથી સ્વસંવેદનપરિણામ સમજવા, તે ભાવની 'પરમાણુ' શબ્દથી સૂક્ષ્મ અવસ્થા સમજવી.

શંકા :—તે (સૂક્ષ્મ અવસ્થા) સૂક્ષ્મ કઈ રીતે છે?

તેનું સમાધાન :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમરસીભાવનો વિષય હોવાથી અને પંચેન્દ્રિય, મનના વિષયથી રહિત હોવાથી તેને સૂક્ષ્મપણું છે. શિષ્ય ફરી પૂછે છે કે ખરેખર આપે આ પરદ્રવ્યના આલંબનરૂપ ધ્યાનનો નિષેધ કર્યો ને નિજશુદ્ધાત્માના ધ્યાનથી જ મોક્ષ છે એમ કહ્યું, તો આવું કથન ક્યાં કહેલ છે?

તેનો પરિહાર કહે છે **'अप्पा झायहि णिम्मलउ'**

(**અર્થ :—**નિર્મળ આત્માનું ધ્યાન કરો) એવું કથન આ ગ્રંથમાં જ નિરંતર કહેતા આવ્યા છીએ. તે જ પૂજ્યપાદસ્વામીએ સમાધિશતકના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે **''आत्मानमात्मा आत्मन्येवात्मनासौ क्षणमुपजनयन् स स्वयंभूः प्रवृत्तः''** [2]તેનો **અર્થ :—**પોતે પોતાને પોતામાં પોતાથી

---

૧ પાઠાન્તર :—कुत्रापि=कुत्र

૨. આત્મા કર્તાપણે આત્મસ્વરૂપ અધિકરણમાં આત્મારૂપ કરણ વડે (સાધન વડે) આત્મારૂપ કર્મને ક્ષણ–અન્તર્મુહૂર્તમાત્ર ઉપજાવતો થકો–નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે આરાધતો થકો સ્વયમેવ જ સર્વજ્ઞ થાય છે.

आत्मन्येवाधिकरणभूते असौ पूर्वोक्तात्मा आत्मना करणभूतेन क्षणमन्तर्मुहूर्तमात्रं उपजनयन् निर्विकल्पसमाधिनाराधयन् स स्वयंभूः प्रवृत्तः सर्वज्ञो जात इत्यर्थः। ये च तत्र द्रव्यभावपरमाणुध्येयलक्षणे शुक्लध्याने द्वयाधिकचत्वारिंशद्विकल्पा भणितास्तिष्ठन्ति ते पुनरनीहितवृत्त्या ग्राह्याः। केन दृष्टान्तेनेति चेत्। यथा प्रथमौपशमिकसम्यक्त्वग्रहणकाले परमागमप्रसिद्धाधःप्रवृत्तिकरणादिविकल्पान् जीवः करोति न चात्रेहादिपूर्वकत्वेन स्मरणमस्ति तथात्र शुक्लध्याने चेति। इदमत्र तात्पर्यम्। प्राथमिकानां चित्तस्थितिकरणार्थं विषय-कषायदुर्ध्यानवञ्चनार्थं च परंपरया मुक्तिकारणमर्हदादिपरद्रव्यं ध्येयम्, पश्चात् चित्ते स्थिरीभूते साक्षान्मुक्तिकारणं स्वशुद्धात्मतत्त्वमेव ध्येयं नास्त्येकान्तः, एवं साध्यसाधकभावं ज्ञात्वा ध्येयविषये

एक क्षणमात्र भी निर्विकल्प समाधिकर आराधता हुआ वह सर्वज्ञ वीतराग हो जाता है। जिस शुक्लध्यानमें द्रव्यपरमाणुकी सूक्ष्मता और भावपरमाणुकी सूक्ष्मता ध्यान करने योग्य है, ऐसे शुक्लध्यानमें निजवस्तु और निजभावका ही सहारा है, परवस्तुका नहीं। सिद्धान्तमें शुक्लध्यानके ब्यालीस भेद कहे हैं, वे अवाँछीक वृत्तिसे गौणरूप जानना, मुख्य वृत्तिसे न जानना। उसका दृष्टांत—जैसे उपशमसम्यक्त्वके ग्रहणके समय परमागममें प्रसिद्ध जो अधःकरणादि भेद हैं, उनको जीव करता है, वे वाँछापूर्वक नहीं होते, सहज ही होते हैं, वैसे ही शुक्लध्यानमें भी ऐसे ही जानना। तात्पर्य यह है कि प्रथम अवस्थामें चित्तके थिर करनेके लिए और विषयकषायरूप खोटे ध्यानके रोकनेके लिये परम्पराय मुक्तिके कारणरूप अरहंत आदि पंचपरमेष्ठी ध्यान करने योग्य है, बादमें चित्तके स्थिर होने पर साक्षात् मुक्तिका कारण जो निज शुद्धात्मतत्त्व है, वही ध्यावने योग्य है। इसप्रकार साध्य–साधकभावको जानकर ध्यावने योग्य वस्तुमें विवाद नहीं करना, पंचपरमेष्ठीका ध्यान साधक है, और आत्मध्यान

અન્તર્મુહૂર્તમાત્ર નિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે આરાધતો થકો સ્વયંભૂ થાય છે—સર્વજ્ઞ થાય છે. દ્રવ્યભાવપરમાણું (દ્રવ્યસૂક્ષ્મપણું અને ભાવસૂક્ષ્મપણું) ધ્યેયસ્વરૂપે હોય છે એવા શુક્લધ્યાનમાં સિદ્ધાંતમાં જે બેતાલીશ ભેદો કહ્યા છે તે પણ અનીહિત વૃત્તિથી સમજવા. ક્યા દ્રષ્ટાંતથી? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેનું દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવે છે.

જેવી રીતે પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના ગ્રહણ સમયે પરમાગમમાં પ્રસિદ્ધ અધઃપ્રવૃત્તિકરણાદિ ભેદોને જીવ કરે છે પણ અહીં ઈહાઆદિપૂર્વકપણાથી હોતું નથી, તેવી રીતે અહીં શુક્લધ્યાનમાં પણ સમજવું.

અહીં, આ તાત્પર્ય છે કે પ્રાથમિક જીવોને ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે અને વિષયકષાયરૂપ દુર્ધ્યાનની વંચનાર્થે પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ એવું અર્હંતાદિ પરદ્રવ્ય ધ્યાવવા યોગ્ય છે, પછી ચિત્ત જ્યારે સ્થિર થાય ત્યારે સાક્ષાત્ મુક્તિનું કારણ એવું સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે, ત્યાં

विवादो न कर्तव्यः इति॥३३॥

अथ सामान्यग्राहकं निर्विकल्पं सत्तावलोकदर्शनं कथयति—

१६०) सयल–पयत्थहँ जं गहणु जीवहँ अग्गिमु होइ।
वत्थु–विसेस–विवज्ञयउ तं णिय–दंसणु जोइ॥३४॥

सकलपदार्थानां यद् ग्रहणं जीवानां अग्रिमं भवति।
वस्तुविशेषविवर्जितं तत् निजदर्शनं पश्य॥३४॥

सयल इत्यादि। सयल-पयत्थहं **सकलपदार्थानां** जं गहणु **यद् ग्रहणमवलोकनम्। कस्य। जीवहं जीवस्य अथवा बहुवचनपक्षे 'जीवहं' जीवानाम्। कथंभूतमवलोकनम्।** अग्गिमु **अग्रिमं सविकल्पज्ञानात्पूर्वं** होइ **भवति। पुनरपि कथंभूतम्।** वत्थु-विसेस-विवज्ञियउ

साध्य है, यह निःसंदेह जानना॥३३॥

आगे सामान्य ग्राहक निर्विकल्प सत्तावलोकनरूप दर्शनको कहते हैं—

गाथा–३४

अन्वयार्थ :—[**यत्**] जो [**जीवानां**] जीवोंके [**अग्रिमं**] ज्ञानके पहले [**सकलपदार्थानां**] सब पदार्थोंका [**वस्तुविवर्जितं**] यह सफेद है, इत्यादि भेद रहित [**ग्रहणं**] सामान्यरूप देखना, [**तत्**] वह [**निजदर्शनं**] दर्शन है, [**पश्य**] उसको तू जान।

भावार्थ :—यहाँ प्रभाकरभट्ट पूछता है, कि आपने जो कहा कि निजात्माका देखना वह दर्शन है, ऐसा बहुत बार तुमने कहा है, अब सामान्य अवलोकनरूप दर्शन कहते हैं। ऐसा दर्शन तो मिथ्यादृष्टियोंके भी होता है, उनको भी मोक्ष कहनी चाहिये? इसका समाधान— चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन, अवधिदर्शन, केवलदर्शन ये दर्शनके चार भेद हैं। इन चारोंमें मनकर

એકાંત નથી, એ પ્રમાણે સાધ્યસાધકભાવ જાણીને ધ્યેયના વિષયમાં વિવાદ કરવો નહિ. ૩૩.

હવે સામાન્યનું ગ્રાહક, નિર્વિકલ્પ સત્તાવલોકનરૂપ દર્શનનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—**શંકા :—**અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે નિજ આત્મા તેનું દર્શન-અવલોકન તે દર્શન છે એમ આપે કહ્યું, આ સત્તાવલોકનરૂપદર્શન તો મિથ્યાદૃષ્ટિઓને પણ હોય છે, તેમનો પણ મોક્ષ થાય.

તેનો પરિહાર :—ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન, કેવળદર્શનના ભેદથી દર્શન ચાર

वस्तुविशेषविवर्जितं शुक्लमिदमित्यादिविकल्परहितं तं **तत्पूर्वोक्तलक्षणं** णिय-दंसणु **निज आत्मा तस्य दर्शनमवलोकनं** जोइ **पश्य जानीहीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। निजात्मा तस्य दर्शनमवलोकनं दर्शनमिति व्याख्यातं भवद्भिरिदं तु सत्तावलोकदर्शनं मिथ्यादृष्टीनामप्यस्ति तेषामपि मोक्षो भवतु। परिहारमाह। चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदेन चतुर्धा दर्शनम्। अत्र चतुष्टयमध्ये मानसमचक्षुर्दर्शनमात्मग्राहकं भवति, तच्च मिथ्यात्वादिसप्तप्रकृत्युपशमक्षयोपशम क्षयजनिततत्त्वार्थ-श्रद्धानलक्षणसम्यक्त्वाभावात् शुद्धात्मतत्त्वमेवोपादेयमिति श्रद्धानाभावे सति तेषां मिथ्यादृष्टीनां न भवत्येवेति भावार्थः॥३४॥**

अथ छद्मस्थानां सत्तावलोकदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवतीति प्रतिपादयति—

१६१) दंसणपुव्वु हवेइ फुडु जं जीवहँ विण्णाणु।
वत्थु-विसेसु मुणंतु जिय तं मुणि अविचलु णाणु॥३५॥

जो देखना वह अचक्षुदर्शन है, जो आँखोंसे देखना वह चक्षुदर्शन है। इन चारोंमेंसे आत्माका अवलोकन छद्मस्थअवस्थामें मनसे होता है और वह आत्म-दर्शन मिथ्यात्व आदि सात प्रकृतियोंके उपशम, क्षयोपशम तथा क्षयसे होता है। सो सम्यग्दृष्टिके तो यह दर्शन तत्त्वार्थश्रद्धानरूप होनेसे मोक्षका कारण है, जिसमें शुद आत्म-तत्त्व ही उपादेय है, और मिथ्यादृष्टियोंके तत्त्वश्रद्धान नहीं होनेसे आत्माका दर्शन नहीं होता। मिथ्यादृष्टियोंके स्थूलरूप परद्रव्यका देखना-जानना मन और इन्द्रियोंके द्वारा होता है, वह सम्यग्दर्शन नहीं है, इसलिए मोक्षका कारण भी नहीं है। सारांश यह है—कि तत्त्वार्थश्रद्धानके अभावसे सम्यक्त्वका अभाव है, और सम्यक्त्वके अभावसे मोक्षका अभाव है॥३४॥

आगे केवलज्ञानके पहले छद्मस्थोंके पहले दर्शन होता है, उसके बाद ज्ञान होता है, और केवली भगवान्के दर्शन और ज्ञान एक साथ ही होते हैं—आगे-पीछे नहीं होते, यह कहते हैं—

પ્રકારનું છે. આ ચાર ભેદોમાં માનસ-અચક્ષુદર્શન (મનસંબંધી અચક્ષુદર્શન) આત્મગ્રાહક હોય છે અને તે, મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ તથા ક્ષયજનિત તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોવાથી 'શુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ ઉપાદેય છે' એવી શ્રદ્ધાનો અભાવ હોતાં, તે મિથ્યાદૃષ્ટિઓને હોતું નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૩૪.

હવે, છદ્મસ્થ જીવોને સત્તાવલોકનદર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે, એમ કહે છે :—

दर्शनपूर्वं भवति स्फुटं यत् जीवानां विज्ञानम् ।
वस्तुविशेषं जानन् जीव तत् मन्यस्व अविचलं ज्ञानम् ।।३५।।

दंसणपुव्वु इत्यादि। दंसणपुव्वु **सामान्यग्राहकनिर्विकल्पसत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं** हवेइ **भवति** फुडु **स्फुटं** जं **यत्** जीवहं **जीवानाम्। किं भवति।** विण्णाणु **विज्ञानम्। किं कुर्वन् सन्।** वत्थु-विसेसु मुणंतु **वस्तुविशेषं वर्णसंस्थानादिविकल्पपूर्वकं जानन्।** जिय हे **जीव।** तं **तत्** मुणि **मन्यस्व जानीहि। किं जानीहि** अविचलु णाणु **अविचलं संशयविपर्ययानध्यवसायरहितं ज्ञानमिति। तत्रेदं दर्शनपूर्वकं ज्ञानं व्याख्यातम्। यद्यपि शुद्धात्मभावनाव्याख्यानकाले प्रस्तुतं न भवति तथापि भणितं भगवता। कस्मादिति चेत्। चक्षुरचक्षुरवधिकेवलभेदेन दर्शनोपयोगश्चतुर्विधो**

गाथा–३५

अन्वयार्थ :—[**यत्**] जो [**जीवानां**] जीवोंके [**विज्ञानम्**] ज्ञान है, वह [**स्फुटं**] निश्चयकरके [**दर्शनपूर्वं**] दर्शनके बादमें [**भवति**] होता है, [**तत् ज्ञानम्**] वह ज्ञान [**वस्तुविशेषं जानन्**] वस्तुकी विस्तीर्णताको जाननेवाला है, उस ज्ञानको [**जीव**] हे जीव [**अविचलं**] संशय विमोह विभ्रमसे रहित [**मन्यस्व**] तू जान।

भावार्थ :—जो सामान्यको ग्रहण करे, विशेष न जाने, वह दर्शन है, तथा जो वस्तुका विशेष वर्णन आकार जाने वह ज्ञान है। यह दर्शन ज्ञानका व्याख्यान किया। यद्यपि वह व्यवहारसम्यग्ज्ञान शुद्धात्माकी भावनाके व्याख्यानके समय प्रशंसा योग्य नहीं है, तो भी प्रथम अवस्थामें प्रशंसा योग्य है, ऐसा भगवानने कहा है। क्योंकि चक्षु-अचक्षु अवधि केवलके भेदसे दर्शनोपयोग चार तरहका होता है। उन चार भेदोंमें दूसरा भेद अचक्षुदर्शन मनसंबंधी निर्विकल्प भव्यजीवोंके दर्शनमोह, चारित्रमोहके उपशम तथा क्षयके होने पर शुद्धात्मानुभूति रुचिरूप वीतराग सम्यक्त्व होता है, और शुद्धात्मानुभूतिमें स्थिरतारूप वीतरागचारित्र होता है,

---

ભાવાર્થ :—અહીં આ દર્શનપૂર્વક જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે જોકે આ વ્યાખ્યાન શુદ્ધ આત્માની ભાવનાના વ્યાખ્યાનકાળે પ્રસ્તુત નથી તોપણ આપે કેમ કહ્યું?

ઉત્તર :—ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શનના ભેદથી દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો છે. ભવ્ય જીવને દર્શનમોહ ચારિત્રમોહના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય થતાં શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ-રુચિરૂપ-વીતરાગ સમ્યક્ત્વ હોય છે તેમ જ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિમાં સ્થિરતારૂપ વીતરાગ ચારિત્ર હોય છે તે કાળે તે ચાર ભેદોમાં જે બીજું મન સંબંધી નિર્વિકલ્પ -અચક્ષુદર્શન છે તે મન સંબંધી પૂર્વોક્ત સત્તાવલોકનરૂપ નિર્વિકલ્પ દર્શન પૂર્વોક્ત નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અને નિશ્ચયચારિત્રના બળથી નિર્વિકલ્પ નિજ શુદ્ધ આત્માનુભૂતિરૂપ ધ્યાન વડે

भवति। तत्र चतुष्टयमध्ये द्वितीयं यदचक्षुर्दर्शनं मानसरूपं निर्विकल्पं यथा भव्यजीवस्य दर्शनमोहचारित्रमोहोपशमक्षयोपशमक्षयलाभे सति शुद्धात्मानुभूतिरुचिरूपं वीतरागसम्यक्त्वं भवति तथैव च शुद्धात्मानुभूतिस्थिरतालक्षणं वीतरागचारित्रं भवति तदा काले तत्पूर्वोक्तं सत्तावलोक-लक्षणं मानसं निर्विकल्पदर्शनं कर्तृ पूर्वोक्तनिश्चयसम्यक्त्वचारित्रबलेन निर्विकल्पनिजशुद्धात्मा-नुभूतिध्यानेन सहकारिकारणं भवति। कस्य भवति। पूर्वोक्तभव्यजीवस्य न चाभव्यस्य। कस्मात्। निश्चयसम्यक्त्वचारित्राभावादिति भावार्थः ।।३५।।

अथ परमध्यानारूढो ज्ञानी समभावेन दुःखं सुखं सहमानः स एवाभेदेन निर्जराहेतुर्भण्यते इति दर्शयति—

१६२) दुक्खु वि सुक्खु सहंतु जिय णाणिउ झाण–णिलीणु ।
कम्महँ णिज्जर–हेउ तउ वुच्चइ संग–विहीणु ।।३६।।

दुःखमपि सुखं सहमानः जीव ज्ञानी ध्याननिलीनः ।
कर्मणः निर्जराहेतुः तपः उच्यते संगविहीनः ।।३६।।

उस समय पूर्वोक्त सत्ताके अवलोकनरूप मनसंबंधी निर्विकल्पदर्शन निश्चयचारित्रके बलसे विकल्प रहित निज शुद्धात्मानुभूतिके ध्यानकर सहकारी कारण होता है। इसलिये व्यवहारसम्यग्दर्शन और व्यवहारसम्यग्ज्ञान भव्यजीवके ही होता है, अभव्यके सर्वथा नहीं, क्योंकि अभव्यजीव मुक्तिका पात्र नहीं है। जो मुक्तिका पात्र होता है, उसीके व्यवहाररत्नत्रयकी प्राप्ति होती है। व्यवहाररत्नत्रय परम्पराय मोक्षका कारण है, और निश्चयरत्नत्रय साक्षात् मुक्तिका कारण है, ऐसा तात्पर्य हुआ।।३५।।

आगे परमध्यानमें आरूढ़ ज्ञानी जीव समभावसे दुःख-सुखको सहता हुआ अभेदनयसे निर्जराका कारण होता है, ऐसा दिखाते हैं—

गाथा–३६

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [ज्ञानी] वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी [ध्याननिलीनः]

પૂર્વોક્ત ભાવ જીવને જેવી રીતે સહકારી કારણ થાય છે તેવી રીતે અભવ્ય જીવને નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ અને ચારિત્રનો અભાવ હોવાથી સહકારી કારણ થતું નથી. ૩૫.

હવે, પરમધ્યાનમાં 'આરૂઢ' જે જ્ઞાની સમભાવથી (તપોધન) દુઃખ અને સુખને સહે છે તે જ મુનિ અભેદનયથી નિર્જરાનું કારણ છે, એમ કહે છે :—

दुक्खु वि इत्यादि। दुक्खु वि सुक्खु सहंतु **दुःखमपि सुखमपि समभावेन सहमानः सन्** जिय हे **जीव। कोऽसौ कर्ता।** णाणिउ **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी। किंविशिष्टः।** झाण-णिलीणु **वीतरागचिदानन्दैकाग्र्यध्याननिलीनो रतः स एवाभेदेन** कम्माहं णिज्जर-हेउ **शुभाशुभकर्मणो निर्जराहेतुरुच्यते न केवलं ध्यानपरिणतपुरुषो निर्जराहेतुरुच्यते** तउ **परद्रव्येच्छानिरोधरूपं बाह्याभ्यन्तरलक्षणं द्वादशविधं तपश्च। किंविशिष्टः स तपोधनस्तत्तपश्च। संगविहीनो** संग-विहीणु **बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहित इति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। ध्यानेन निर्जरा भणिता भवद्भिः उत्तमसंहननस्यैकाग्रचित्तनिरोधो ध्यानमिति ध्यानलक्षणं, उत्तमसंहननाभावे कथं ध्यानमिति। भगवानाह। उत्तमसंहननेन यद्ध्यानं भणितं तदपूर्वगुणस्थानादिषूपशमक्षपकश्रेण्योर्यत् शुक्लध्यानं**

आत्मध्यानमें लीन [**दुःखम् अपि सुखं**] दुःख और सुखको [**सहमानः**] समभावोंसे सहता हुआ अभेदनयसे [**कर्मणः निर्जराहेतुः**] शुभ अशुभ कर्मोंकी निर्जराका कारण है, ऐसा भगवान्ने [**उच्यते**] कहा है, और [**संगविहीनः तपः**] बाह्य अभ्यंतर परिग्रह रहित परद्रव्यकी इच्छाके निरोधरूप बाह्य अभ्यंतर अनशनादि बारह प्रकारके तपरूप भी वह ज्ञानी है।

भावार्थ :—यहाँ प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया, कि हे प्रभो; आपने ध्यानसे निर्जरा कही, वह ध्यान एकाग्र चित्तका निरोधरूप उत्तम संहननवाले मुनिके होता है, जहाँ उत्तमसंहनन ही नहीं है, वहाँ ध्यान किस तरहसे हो सकता है? उसका समाधान श्रीगुरु कहते हैं— उत्तम संहननवाले मुनिके जो ध्यान कहा है, वह आठवें गुणस्थानसे लेकर उपशम क्षपकश्रेणीवालोंके जो शुक्लध्यान होता है, उसकी अपेक्षा कहा गया है। उपशमश्रेणी वज्रवृषभनाराच, वज्रनाराच, नाराच इन तीन संहननवालोंके होती है, उनके शुक्लध्यानका पहला पाया है, वे ग्यारहवें गुणस्थानसे नीचे आते हैं, और क्षपकश्रेणी एक वज्रवृषभनाराच संहननवालेके ही होती है, वे आठवें गुणस्थानमें क्षपकश्रेणी माँड़ते (प्रारंभ करते) हैं, उनके आठवें गुणस्थानमें शुक्लध्यानका पहला पाया (भेद) होता है, वह आठवें, नववें, दशवें

ભાવાર્થ :—અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે આપે ધ્યાનથી નિર્જરા કહી પણ ઉત્તમસંહનનવાળાને એકાગ્રચિત્તનિરોધ તે ધ્યાન છે, એવું ધ્યાનનું લક્ષણ છે તો પછી (અત્યારે) ઉત્તમસંહનના અભાવમાં ધ્યાન કેવી રીતે હોય?

ભગવાન શ્રીગુરુ કહે છે—ઉત્તમસંહનન વડે જે ધ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે તે અપૂર્વ ગુણસ્થાનાદિમાં ઉપશમ-ક્ષપક શ્રેણીઓમાં જે શુક્લધ્યાન હોય છે તેની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનથી નીચેના ગુણસ્થાનોમાં તે ધર્મધ્યાનનું નિષેધક નથી (ધર્મધ્યાનની આગમમાં ના કહી નથી) (શ્રી રામસેન કૃત) તત્ત્વાનુશાસન નામના ગ્રંથમાં (ગાથા ૮૪માં)

तदपेक्षया भणितम्। अपूर्वगुणस्थानादधस्तनगुणस्थानेषु धर्मध्यानस्य निषेधकं न भवति। तथाचोक्तं तत्त्वानुशासने ध्यानग्रन्थे—''यत्पुनर्वज्रकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः। श्रेण्योर्ध्यानं प्रतीत्योक्तं तन्नाधस्तान्निषेधकम्॥''। किं च। रागद्वेषाभावलक्षणं परमं यदाख्यातरूपं स्वरूपे चरणं निश्चयचारित्रं भणन्ति इदानीं तदभावेऽन्यच्चारित्रमाचरन्तु तपोधनाः। तथा चोक्तं तत्रेदम्—''चरितारो न सन्त्यद्य यथाख्यातस्य संप्रति। तत्किमन्ये यथाशक्तिमाचरन्तु तपस्विनः॥''

तथा दशवेंसे बारहवें गुणस्थानमें स्पर्श करते हैं, ग्यारहवेंमें नहीं, तथा बारहवेमें शुक्लध्यानका दूसरा पाया होता है, उसके प्रसादसे केवलज्ञान पाता है, और उसी भवमें मोक्षको जाता है। इसलिये उत्तम संहननका कथन शुक्लध्यानकी अपेक्षासे है। आठवें गुणस्थानसे नीचेके चौथेसे लेकर सातवें तक शुक्लध्यान नहीं होता, धर्मध्यान छहों संहननवालोंके है, श्रेणीके नीचे धर्मध्यान ही है, उसका निषेध किसी संहननमें नहीं है। ऐसा ही कथन तत्त्वानुशासन नामक ग्रंथमें कहा है ''यत्पुनः'' इत्यादि। उसका अर्थ ऐसा है, कि जो वज्रकायके ही ध्यान होता है, ऐसा आगमका वचन है, वह दोनों श्रेणियोंमें शुक्लध्यान होनेकी अपेक्षा है, और श्रेणीके नीचे जो धर्मध्यान है, उसका निषेध (न होना) किसी संहननमें नहीं कहा है, यह निश्चयसे जानना। राग-द्वेषके अभावरूप उत्कृष्ट यथाख्यातस्वरूप स्वरूपाचरण ही निश्चयचारित्र है, वह इस समय पंचमकालमें भरतक्षेत्रमें नहीं है, इसलिये साधुजन अन्य चारित्रका आचरण करो। चारित्रके पाँच भेद हैं, सामायिक, छेदोपस्थापना, परिहारविशुद्धि, सूक्ष्मसांपराय, यथाख्यात। उनमें इस समय इस क्षेत्रमें सामायिक छेदोपस्थापना ये दो ही चारित्र होते हैं, अन्य नहीं, इसलिये इनको ही आचरो। तत्त्वानुशासनमें भी कहा है 'चरितारो' इत्यादि। इसका अर्थ ऐसा है, कि इस समय यथाख्यातचारित्रके आचरण करनेवाले मौजूद नहीं हैं, तो क्या हुआ अपनी शक्तिके अनुसार तपस्वीजन सामायिक छेदोपस्थापनाका आचरण

ધ્યાનના વિષયમાં કહ્યું છે કે ''**यत्पुनर्वज्रकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः। श्रेण्योर्ध्यानं प्रतीत्योक्तं तन्नाधस्तान्निषेधकम्॥**'' **અર્થ** :—વજ્રકાયવાળાને ધ્યાન હોય છે એવું આગમનું વચન છે તે તે ઉપશમ અને ક્ષપક એ બે શ્રેણીઓમાં શુક્લધ્યાનને લક્ષમાં રાખીને કહેલ છે, પણ આ કથન તેનાથી નીચેના ગુણસ્થાનમાં થતા ધ્યાનને કોઈપણ સંહનનમાં નિષેધ કરનારું નથી.

વળી, રાગ-દ્વેષના અભાવસ્વરૂપ પરમ યથાખ્યાતરૂપ સ્વરૂપમાં ચરવું તે નિશ્ચયચારિત્ર કહેવાય છે, તેનો આ કાળમાં અભાવ હોવાથી તપોધનો અન્ય ચારિત્ર આચરો. શ્રી તત્ત્વાનુશાસન (ગાથા ૮૬માં) પણ તેવું કહ્યું છે કે ''**चरितारो न सन्त्यध यथाख्यातस्य संप्रति। तत्किमन्ये यथाशक्तिमाचरन्तु तपस्विनः।**'' **અર્થ** :—આ પંચમકાળમાં યથાખ્યાત ચારિત્રના આચરનારા નથી, તો શું થયું? તપસ્વીઓ પોતાની શક્તિ અનુસાર

पुनश्चोक्तं श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः मोक्षप्राभृते—''अज्ज वि तिरयणसुद्धा अप्पा झाऊण लहहिं इंदत्तं। लोयंतियदेवत्तं तत्थ चुदा णिव्वुदिं जंति।।''। अयमत्र भावार्थः। यथादित्रिकसंहनन-लक्षणवीतरागयथाख्यातचारित्राभावेऽपीदानीं शेषसंहननेनापि शेषचारित्रमाचरन्ति तपस्विनः तथादिकत्रिकसंहननलक्षणशुक्लध्यानाभावेऽपि शेषसंहनेनापि शेषचारित्रमाचरन्ति तपस्विनः तथा त्रिकसंहननलक्षणशुक्लध्यानाभावेऽपि शेषसंहनेनापि संसारस्थितिच्छेदकारणं परंपरया मुक्तिकारणं च धर्मध्यानमाचरन्तीति।।३६।।

करो। फिर श्रीकुंदकुंदाचार्यने भी मोक्षपाहुड़में ऐसा ही कहा है ''अज्ज वि'' उसका तात्पर्य यह है, कि अब भी इस पंचमकालमें मन, वचन, कायकी शुद्धतासे आत्माका ध्यान करके यह जीव इन्द्र पदको पाता है, अथवा लौकांतिकदेव होता है, और वहाँसे च्युत होकर मनुष्यभव धारण करके मोक्षको पाता है। अर्थात् जो इस समय पहलेके तीन संहनन तो नहीं हैं, परंतु अर्धनाराच, कीलक, सूपाटिका, ये आगेके तीन हैं, इन तीनोंसे सामायिक छेदोपस्थापनाका आचरण करो, तथा धर्मध्यानको आचरो। धर्मध्यानका अभाव छहों संहननोंमें नहीं है, शुक्लध्यान पहलेके तीन संहननोंमें ही होता है, उनमें भी पहला पाया (भेद) उपशमश्रेणीसंबंधी तीनों संहननोंमें है, और दूसरा, तीसरा, चौथा पाया प्रथम संहननवाले ही के होता है, ऐसा नियम है। इसलिये अब शुक्लध्यानके अभावमें भी हीन संहननवाले इस धर्मध्यानको आचरो। यह धर्मध्यान परम्पराय मुक्तिका मार्ग है, संसारकी स्थितिका छेदनेवाला है। जो कोई नास्तिक इस समय धर्मध्यानका अभाव मानते हैं, वे झूठ बोलनेवाले हैं, इस समय धर्मध्यान है, शुक्लध्यान नहीं है।।३६।।

અન્યોને આચરો. વળી મોક્ષપ્રાભૃત (ગાથા ૭૭)માં શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે પણ કહ્યું છે કે– ''अज्ज वि तिरयणसुद्धा अप्पा झाऊण लहहिं इंदत्तं। लोयंतियदेवत्तं तत्थ चुदा णिव्वुदिं जंति।'' (**અર્થ** :—આજેય (આ પંચમકાળમાં પણ) વિમળત્રિરત્નમુનિઓ (શુદ્ધ રત્નત્રયવાળા મુનિઓ, રત્નત્રય વડે શુદ્ધ એવા મુનિઓ) આત્માનું ધ્યાન કરીને ઇન્દ્રપદને પામે છે અથવા લોકાન્તિકદેવ થાય છે અને ત્યાંથી ચ્યવી (મનુષ્ય થઈને) મોક્ષે જાય છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે આદિના ત્રણ સંહનનવાળા વીતરાગ યથાખ્યાત ચારિત્રના અભાવમાં પણ આજેય તપસ્વીઓ બાકીના સંહનન વડે (યથાસંભવ) બાકીનાં ચારિત્રને આચરે છે તથા પહેલા ત્રણ સંહનનવાળા શુક્લધ્યાનના અભાવમાં પણ બાકીનાં સંહનન વડે સંસારસ્થિતિને છેદવાનું કારણ અને પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ એવું ધર્મધ્યાન આચરે છે. ૩૬.

अथ सुखदुःखं सहमानः सन् येन कारणेन समभावं करोति मुनिस्तेन कारणेन पुण्यपापद्वयसंवरहेतुर्भवतीति दर्शयति—

१६३) बिण्णि वि जेण सहंतु मुणि मणि सम-भाउ करेइ ।
पुण्णहँ पावहँ तेण जिय संवर-हेउ हवेइ ।।३७।।

द्वे अपि येन सहमानः मुनिः मनसि समभावं करोति ।
पुण्यस्य पापस्य तेन जीव संवरहेतुः भवति ।।३७।।

बिण्णि वि इत्यादि। बिण्णि वि **द्वे अपि सुखदुःखे** जेण **येन कारणेन** सहंतु **सहमानः सन्। कोऽसौ कर्ता।** मुणि **मुनिः स्वसंवेदनप्रत्यक्षज्ञानी।** मणि **अविक्षिप्तमनसि।** सम-भाउ **समभावं सहजशुद्धज्ञानानन्दैकरूपं रागद्वेषमोहरहितं परिणामं कर्मतापन्नं** करेइ **करोति परिणमति** पुण्णहं पावहं **पुण्यस्य पापस्य संबन्धी** तेण **तेन कारणेन** जिय **हे जीव** संवर-हेउ **संवरहेतुः कारणं** हवेइ **भवतीति। अयमत्र तात्पर्यार्थः। कर्मोदयवशात् सुखदुःखे जातेऽपि योऽसौ**

आगे जो मुनिराज सुख-दुःखको सहते हुए समभाव रखते हैं, अर्थात् सुखमें तो हर्ष नहीं करते, और दुःखमें खेद नहीं करते, जिनके सुख-दुःख दोनों ही समान हैं, वे ही साधु पुण्यकर्म-पापकर्मके संवर (रोकने) के कारण हैं, आनेवाले कर्मोंको रोकते हैं, ऐसा दिखलाते हैं—

सहज चिदानंद.

गाथा–३७

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिस कारण [**द्वे अपि सहमानः**] सुख दुःख दोनोंको ही सहता हुआ [**मुनिः**] स्वसंवेदन प्रत्यक्षज्ञानी [**मनसि**] निश्चित मनमें [**समभावं**] समभावोंको [**करोति**] धारण करता है, अर्थात् राग, द्वेष, मोह रहित स्वाभाविक शुद्ध ज्ञानानंदस्वरूप परिणमन करता है, विभावरूप नहीं परिणमता, [**तेन**] इसी कारण [**जीव**] हे जीव, वह मुनि [**पुण्यस्य पापस्य संवरहेतुः**] सहजमें ही पुण्य और पाप इन दोनोंके संवरका कारण [**भवति**] होता है।

भावार्थ :—कर्मके उदयसे सुख-दुःख उत्पन्न होने पर भी जो मुनीश्वर रागादि रहित

હવે સુખ-દુઃખને સહન કરતો મુનિ જે કારણે સમભાવ કરે છે તેથી તે કારણે તે મુનિ પુણ્યપાપના સંવરનો હેતુ થાય છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જે કારણે સુખ અને દુઃખ એ બન્નેયને સહન કરતો મુનિ સ્વસંવેદનવાળા પ્રત્યક્ષજ્ઞાની-અવિક્ષિપ્ત (શાંત) મનમાં સમભાવને-સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા,

रागादिरहितमनसि विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजशुद्धात्मसंवित्तिं न त्यजति स पुरुष एवाभेदनयेन द्रव्यभावरूपपुण्यपापसंवरस्य हेतुः कारणं भवतीति॥३७॥

अथ यावन्तं कालं रागादिरहितपरिणामेन स्वशुद्धात्मस्वरूपे तन्मयो भूत्वा तिष्ठति तावन्तं कालं संवरनिर्जरे करोतीति प्रतिपादयति—

१६४) अच्छइ जित्तिउ कालु मुणि अप्प–सरूवि णिलीणु।
संवर–णिज्जर जाणि तुहुं सयल–वियप्प–विहीणु ॥३८॥

तिष्ठति यावन्तं कालं मुनिः आत्मस्वरूपे निलीनः।
संवरनिर्जरां जानीहि त्वं सकलविकल्पविहीनम् ॥३८॥

मनमें शुद्ध ज्ञानदर्शनस्वरूप अपने निज शुद्ध स्वरूपको नहीं छोड़ता है, वही पुरुष अभेदनयकर द्रव्य भावरूप पुण्य-पापके संवरका कारण है॥३७॥

आगे जिस समय जितने काल तक रागादि रहित परिणामोंकर निज शुद्धात्मस्वरूपमें तन्मय हुआ ठहरता है, तब तक संवर और निर्जराको करता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–३८

अन्वयार्थ :—[**मुनिः**] मुनिराज [**यावंतं कालं**] जबतक [**आत्मस्वरूपे निलीनः**] आत्मस्वरूपमें लीन हुआ [**तिष्ठति**] रहता है, अर्थात् वीतराग नित्यानंद परम समरसीभावकर परिणमता हुआ अपने स्वभावमें तल्लीन होता है, उस समय हे प्रभाकरभट्ट; [**त्वं**] तू [**सकलविकल्पविहीनम्**] समस्त विकल्प समूहोंसे रहित अर्थात् ख्याति (अपनी बड़ाई) पूजा

–રાગદ્વેષમોહરહિત પરિણામને-કરે છે અર્થાત્ સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા, રાગદ્વેષમોહરહિત પરિણામમાં પરિણમે છે તે કારણે તે મુનિ પુણ્ય અને પાપ એ બન્નેના સંવરનો હેતુ થાય છે.

અહીં, આ તાત્પર્ય છે કે કર્મોદય વશે સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ, જે કોઈ રાગાદિથી રહિત એવા મનમાં વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ શુદ્ધ આત્માના સંવેદનને છોડતો નથી તે પુરુષ જ અભેદનયથી દ્રવ્યભાવરૂપ પુણ્ય-પાપના સંવરનું કારણ થાય છે. ૩૭.

હવે, મુનિ જેટલો સમય રાગ-દ્વેષ રહિત પરિણામ વડે સ્વશુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં તન્મય થઈને રહે છે તેટલો જ કાળ સંવરનિર્જરા કરે છે, એમ કહે છે :—

अत्थ(च्छ)इ इत्यादि। अत्थ(च्छ)इ **तिष्ठति। किं कृत्वा तिष्ठति।** जित्तिउ कालु **यावन्तं कालं प्राप्य। क्व तिष्ठति।** अप्प-सरूवि **निजशुद्धात्मस्वरूपे। कथंभूतः सन्** णिलीणु **निश्चयनयेन लीनो द्रवीभूतो वीतरागनित्यानन्दैकपरमसमरसीभावेन परिणतः हे प्रभाकरभट्ट इत्थंभूतपरिणामपरिणतं तपोधनमेवाभेदेन** संवर-णिज्जर जाणि तुहुँ **संवरनिर्जरास्वरूपं जानीहि त्वम्। पुनरपि कथंभूतम्।** सयल-वियप्प-विहीणु **सकलविकल्पहीनं ख्यातिपूजालाभप्रभृति-विकल्पजालावलीरहितमिति। अत्र विशेषव्याख्यानं यदेव पूर्वसूत्रद्वयभणितं तदेव ज्ञातव्यम्। कस्मात्। तस्यैव निर्जरासंवरव्याख्यानस्योपसंहारोऽयमित्यभिप्रायः ॥३८॥ एवं मोक्षमोक्षमार्गमोक्ष-फलादिप्रतिपादकद्वितीयमहाधिकारोक्तसूत्राष्टकेनाभेदरत्नत्रयव्याख्यानमुख्यत्वेन स्थलं समाप्तम्। अत ऊर्ध्वं चतुर्दशसूत्रपर्यन्तं परमोपशमभावमुख्यत्वेन व्याख्यानं करोति।**

तथाहि—

१६५) कम्मु पुरक्किउ सो खवइ अहिणव पेसु ण देइ।
संगु मुएविणु जो सयलु उवसम-भाउ करेइ ॥३९॥

(अपनी प्रतिष्ठा) लाभको आदि देकर विकल्पोंसे रहित उस मुनिको [**संवरनिर्जरा**] संवर निर्जरा स्वरूप [**जानीहि**] जान। यहाँ पर भावार्थरूप विशेष व्याख्यान जो कि पहले दो सूत्रोंमें कहा था, वही जानो। इसप्रकार संवर निर्जराका व्याख्यान संक्षेपरूपसे कहा गया है ॥३८॥

इस तरह मोक्ष, मोक्ष–मार्ग और मोक्ष–फलका निरूपण करनेवाले दूसरे महाधिकारमें आठ दोहा–सूत्रोंसे अभेदरत्नत्रयके व्याख्यानकी मुख्यतासे अंतरस्थल पूरा हुआ।

आगे चौदह दोहोंमें परम उपशमभावकी मुख्यतासे व्याख्यान करते हैं—

ભાવાર્થ :—મુનિ જેટલો કાળ નિજ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં નિશ્ચયથી લીન થઈને દ્રવીભૂત થઈને એક (કેવળ) વીતરાગ નિત્યાનંદરૂપ પરમસમરસીભાવે પરિણમેલો રહે છે, તેટલા કાળસુધી તું આવા પરિણામરૂપે પરિણમેલા, સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત ખ્યાતિપૂજાલાભઆદિના વિકલ્પની જાળાવલીથી રહિત-તપોધનને સંવરનિર્જરાસ્વરૂપ જાણ.

જે વિશેષ વ્યાખ્યાન પૂર્વના બે ગાથાસૂત્રોમાં કહ્યું છે તે જ અત્રે જાણવું, કારણ કે તે જ સંવર અને નિર્જરાના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૩૮.

આ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષફળઆદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં કહેલ આઠ સૂત્રોથી અભેદરત્નત્રયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી (અંતર) સ્થળ સમાપ્ત થયું.

कर्म पुराकृतं स क्षपयति अभिनवं प्रवेशं न ददाति।
संगं मुक्त्वा यः सकलं उपशमभावं करोति॥३९॥

कम्मु इत्यादि। कम्मु पुरक्किउ **कर्म पुराकृतं** सो खवइ **स एव वीतरागस्वसंवेदनतत्त्वज्ञानी क्षपयति। पुनरपि किं करोति।** अहिणव पेसु ण देइ **अभिनवं कर्म प्रवेशं न ददाति। स कः।** संगु मुएविणु जो सयलु **संगं बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहं मुक्त्वा यः कर्ता समस्तम्। पश्चात्किं करोति।** उवसम भाउ करेइ **जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखादिसमताभावलक्षणं समभावं करोति। तद्यथा। स एव पुराकृतं कर्म क्षपयति नवतरं संवृणोति य एव बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहं मुक्त्वा सर्वशास्त्रं पठित्वा च शास्त्रफलभूतं वीतरागपरमानन्दैकसुखरसास्वादरूपं समभावं करोतीति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''साम्यमेवादराद्भाव्यं किमन्यै ग्रन्थविस्तरैः। प्रक्रियामात्रमेवेदं वाङ्मयं विश्वमस्य हि॥''॥३९॥**

गाथा–३९

अन्वयार्थ :—[**सः**] वही वीतराग स्वसंवेदन ज्ञानी [**पुराकृतं कर्म**] पूर्व उपार्जित कर्मोंको [**क्षपयति**] क्षय करता है, और [**अभिनवं**] नये कर्मोंको [**प्रवेशं**] प्रवेश [**न ददाति**] नहीं होने देता, [**यः**] जो कि [**सकलं**] सब [**संगं**] बाह्य अभ्यंतर परिग्रहको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**उपशमभावं**] परम शांतभावको [**करोति**] करता है, अर्थात् जीवन, मरण, लाभ, अलाभ, सुख, दुःख, शत्रु, मित्र, तृण, कांचन इत्यादि वस्तुओंमें एकसा परिणाम रखता है।

भावार्थ :—जो मुनिराज सकल परिग्रहको छोड़कर सब शास्त्रोंका रहस्य जानके वीतराग परमानंद सुखरसका आस्वादी हुआ समभाव करता है, वही साधु पूर्वके कर्मोंका क्षय करता है, और नवीन कर्मोंको रोकता है। ऐसा ही कथन पद्मनंदिपच्चीसीमें भी है। ''साम्यमेव'' इत्यादि। इसका तात्पर्य यह है, कि आदरसे समभावको ही धारण करना चाहिये,

---

ત્યાર પછી ચૌદ ગાથા સૂત્ર સુધી પરમ ઉપશમભાવની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—તે જ પૂર્વકૃત કર્મોને ખપાવે છે અને નવાં કર્મોને રોકે છે કે જે બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહને છોડીને અને સર્વ શાસ્ત્ર ભણીને શાસ્ત્રના ફળભૂત એક (કેવળ) વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખરસના આસ્વાદરૂપ સમભાવને કરે છે. કહ્યું પણ છે કે— **''साम्यमेवादराद्भाव्यं किमन्यैर्ग्रन्थविस्तरैः। प्रक्रियामात्रमेवेदं वाङ्मयं विश्वमस्य हि॥''** [**અર્થ :—**એક સમભાવ જ આદરથી ભાવવા યોગ્ય છે, અન્ય ગ્રંથોના વિસ્તારોથી શું? આ સમસ્ત

अथ यः समभावं करोति तस्यैव निश्चयेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि नान्यस्येति दर्शयति—

१६६) **दंसणु णाणु चरित्तु तसु जो सम-भाउ करेइ।**
इयरहँ एक्कु वि अत्थि णवि जिणवरु एउ भणेइ ॥४०॥

दर्शनं ज्ञानं चारित्रं तस्य यः समभावं करोति।
इतरस्य एकमपि अस्ति नैव जिनवरः एवं भणति ॥४०॥

दंसणु इत्यादि। दंसणु णाणु चरित्तु **सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रयं** तसु **निश्चयनयेन तस्यैव भवति। कस्य।** जो सम-भाउ करेइ **यः कर्ता समभावं करोति** इयरहं **इतरस्य समभावरहितस्य**

अन्य ग्रंथके विस्तारोंसे क्या, समस्त पंथ तथा सकल द्वादशांग इस समभावरूप सूत्रकी ही टीका है ॥३९॥

आगे जो जीव समभावको करता है, उसीके निश्चयसे सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र होता है, अन्यके नहीं, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–४०

अन्वयार्थ :—[**दर्शनं ज्ञानं चारित्रं**] सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र [**तस्य**] उसीके निश्चयसे होते हैं, [**यः**] जो यति [**समभावं**] समभाव [**करोति**] करता है, [**इतरस्य**] दूसरे समभाव रहित जीवके [**एकं अपि**] तीन रत्नोंमेंसे एक भी [**नैव अस्ति**] नहीं है, [**एवं**] इस-प्रकार [**जिनवरः**] जिनेन्द्रदेव [**भणति**] कहते हैं।

भावार्थ :—निश्चयनयसे निज शुद्धात्मा ही उपादेय है, ऐसी रुचिरूप सम्यग्दर्शन उस समभावके धारकके होता है, और निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो वीतराग परमानंद

વાઙ્મય (દ્વાદશાંગ) આની (સમભાવની) પ્રક્રિયામાત્ર જ છે.] ૩૯.

હવે, જે સમભાવ કરે છે તેને જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર હોય છે, અન્યને નહિ એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી 'નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે' એવી રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન તેને જ હોય છે, નિજશુદ્ધાત્માની સંવિત્તિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદના મધુર-રસસ્વાદવાળો આ આત્મા છે અને નિરંતર આકુળતાના ઉત્પાદક હોવાથી કટુક-

एक्कु वि अत्थि णवि **रत्नत्रयमध्ये नास्त्येकमपि** जिणवरु एउ भणेइ **जिनवरो वीतरागः सर्वज्ञ एवं भणतीति। तथाहि। निश्चयनयेन निजशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं तस्यैव निजशुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दमधुररसास्वादोऽयमात्मा निरन्तराकुलत्वोत्पादकत्वात् कटुकरसास्वादाः कामक्रोधादय इति भेदज्ञानं तस्यैव भवति स्वरूपे चरणं चारित्रमिति वीतरागचारित्रं तस्यैव भवति। तस्य कस्य। वीतरागनिर्विकल्पपरमसामायिकभावनानुकूलं निर्दोषिपरमात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपं यः समभावं करोतीति भावार्थः॥४०॥**

अथ यदा ज्ञानी जीव उपशाम्यति तदा संयतो भवति कामक्रोधादिकषाय[1]वशं गतः पुनरसंयतो भवतीति निश्चिनोति—

१६७) जाँवइ णाणिउ उवसमइ तामइ संजदु होइ।
होइ कसायहँ वसि गयउ जीउ असंजदु सो॥४१॥

मधुर रसका आस्वाद उस स्वरूप आत्मा है, तथा हमेशा आकुलताके उपजानेवाले काम क्रोधादिक हैं, वे महा कटुक रसरूप अत्यंत विरस हैं, ऐसा जानना, वह सम्यग्ज्ञान और स्वरूपके आचरणरूप वीतरागचारित्र भी उसी समभावके धारण करनेवालेके ही होता है, जो मुनीश्वर वीतराग निर्विकल्प परम सामायिकभावकी भावनाके अनुकूल (सन्मुख) निर्दोष परमात्माके यथार्थ श्रद्धान, यथार्थ ज्ञान और स्वरूपका यथार्थ आचरणरूप अखंडभाव धारण करता है, उसीके परमसमाधिकी सिद्धि होती है॥४०॥

आगे ऐसा कहते हैं कि जिस समय ज्ञानी जीव शांतभावको धारण करता है, उसी समय संयमी होता है, तथा जब क्रोधादि कषायके वश होता है, तब असंयमी होता है—

રસસ્વાદવાળા આ કામ ક્રોધાદિ છે એવું ભેદજ્ઞાન તેને જ હોય છે, 'સ્વરૂપમાં ચરવું તે ચારિત્ર' એવું વીતરાગ ચારિત્ર તેને જ હોય છે કે જે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમસામાયિકની ભાવનાને અનુકૂળ નિર્દોષ પરમાત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ સમભાવ કરે છે. ૪૦.

હવે, જે સમયે જ્ઞાની જીવ ઉપશમભાવમાં સ્થિત હોય છે તે સમયે સંયત હોય છે અને જે સમયે કામક્રોધાદિ કષાયને વશ હોય છે ત્યારે તે અસંયત હોય છે, એમ નક્કી કરે છે :—

---

૧ પાઠાન્તરઃ—वशं गत=संगतः

यावत् ज्ञानी उपशाम्यति तावत् संयतो भवति।
भवति कषायाणां वशे गतः जीवः असंयतः स एव ॥४१॥

जांवइ इत्यादि। जांवइ **यदा काले** णाणिउ **ज्ञानी जीवः** उवसमइ **उपशाम्यति** तामइ **तदा काले** संजदु होइ **संयतो भवति।** होइ **भवति** कसायहं वसि गयउ **कषायवशं गतः** जीउ **जीवः। कथंभूतो भवति।** असंजदु **असंयतः। कोऽसौ। सोइ स एव पूर्वोक्तजीव इति। अयमत्र भावार्थः। अनाकुलत्वलक्षणस्य स्वशुद्धात्मभावनोत्थपारमार्थिकसुखस्यानुकूलपरमोपशमे यदा ज्ञानी तिष्ठति तदा संयतो भवति तद्विपरीत परमाकुलत्वोत्पादककामक्रोधादौ परिणतः पुनरसंयतो भवतीति। तथा चोक्तम्—''अकसायं तु चरित्तं कषायवसगदो असंजदो होदि। उवसमइ जम्हि काले तक्काले संजदो होदि''॥४१॥**

गाथा–४१

अन्वयार्थ :—[**यदा**] जिस समय [**ज्ञानी जीवः**] ज्ञानी जीव [**उपशाम्यति**] शांतभावको प्राप्त होता है, [**तदा**] उस समय [**संयतः भवति**] संयमी होता है, और [**कषायाणां**] क्रोधादि कषायोंके [**वशे गतः**] आधीन हुआ [**स एव**] वही जीव [**असंयतः**] असंयमी [**भवति**] होता है।

भावार्थ :—आकुलता रहित निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ निर्विकल्प (असली) सुखका कारण जो परम शांतभाव उसमें जिस समय ज्ञानी ठहरता है, उसी समय संयमी कहलाता है, और आत्मभावनामें परम आकुलताके उपजानेवाले काम क्रोधादिक अशुद्ध भावोंमें परिणमता हुआ जीव असंयमी होता है, इसमें कुछ संदेह नहीं है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है 'अकसायं' इत्यादि। अर्थात् कषायका जो अभाव है, वही चारित्र है, इसलिये कषायके आधीन हुआ जीव असंयमी होता है, और जब कषायोंको शांत करता

ભાવાર્થ :—અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા, સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખને અનુકૂળ પરમ ઉપશમભાવમાં જ્યારે જ્ઞાની સ્થિત હોય છે ત્યારે તે સંયત હોય છે અને તેનાથી વિપરીત પરમાત્મામાં આકુળતાના ઉત્પાદક કામક્રોધાદિમાં પરિણમેલો હોય છે ત્યારે અસંયત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

''अकसायं तु चरितं कसायवसगदो असंजदो होदि ॥''
उवसमइ जम्हि काले तक्काले संजदा होदि ॥''

[**अर्थ :—**અકષાયભાવ (કષાયનો અભાવ) તે ચારિત્ર છે, કષાયને વશ થયેલો જીવ

अथ येन कषाया भवन्ति मनसि तं मोहं त्यजेति प्रतिपादयति—

१६८) जेण कसाय हवंति मणि सो जिय मिल्लहि मोहु ।
मोह-कसाय-विवज्ञयउ पर पावहि सम-बोहु ॥४२॥

येन कषाया भवन्ति मनसि तं जीव मुञ्च मोहम् ।
मोहकषायविवर्जितः परं प्राप्नोषि समबोधम् ॥४२॥

जेण इत्यादि। जेण **येन वस्तुना वस्तुनिमित्तेन मोहेन वा। किं भवति।** कसाय हवंति **क्रोधादिकषाया भवन्ति। क्व भवन्ति।** मणि **मनसि** सो **तं** जिय **हे जीव** मिल्लहि **मुञ्च। कम्। तं पूर्वोक्ते** मोहु **मोहं मोहनिमित्तपदार्थं चेति। पश्चात् किं लभसे त्वम्।** मोह-कषाय-विवज्जियउ **मोहकषायविवर्जितः सन्** पर **परं नियमेन** पावहि **प्राप्नोषि। कं कर्मतापन्नम्।** सम-बोहु **समबोधं**

है, तब संयमी कहलाता है॥४१॥

आगे जिस मोहसे मनमें कषायें होतीं हैं, उस मोहको तू छोड़, ऐसा वर्णन करते हैं—

गाथा–४२

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव; [**येन**] जिस मोहसे अथवा मोहके उत्पन्न करनेवाली वस्तुसे [**मनसि**] मनमें [**कषायाः**] कषाय [**भवंति**] होवें, [**तं मोहम्**] उस मोहको अथवा मोह निमित्तक पदार्थको [**मुंच**] छोड़, [**मोहकषायविवर्जितः**] फिर मोहको छोड़नेसे मोह कषाय रहित हुआ तू। [**परं**] नियमसे [**समबोधम्**] राग द्वेष रहित ज्ञानको [**प्राप्नोषि**] पावेगा।

भावार्थ :—निर्मोह निज शुद्धात्माके ध्यानसे निर्मोह निज शुद्धात्मतत्त्वसे विपरीत मोहको हे जीव छोड़। जिस मोहसे अथवा मोह करनेवाले पदार्थसे कषाय रहित परमात्मतत्त्वरूप ज्ञानानंद स्वभावके विनाशक क्रोधादि कषाय होते हैं, इन्हींसे संसार है, इसलिये मोह कषायके अभाव होने पर ही रागादि रहित निर्मल ज्ञानको तू पा सकेगा। ऐसा

અસંયત હોય છે અને જે કાળે કષાયને ઉપશમાવે છે તે કાળે જીવ સંયત હોય છે.] ૪૧.

હવે, જેનાથી (જે મોહથી) મનમાં કષાય થાય છે તે મોહને તું છોડ. એમ વર્ણન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્મોહ એવા નિજશુદ્ધાત્માના ધ્યાન વડે નિર્મોહ એવા સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વથી વિપરીત મોહને હે જીવ! તું છોડ, કે જે મોહથી અથવા મોહના નિમિત્તભૂત વસ્તુથી નિષ્કષાય પરમાત્મતત્ત્વના વિનાશક એવા ક્રોધાદિ કષાયો થાય છે. મોહકષાયનો અભાવ થતાં તું રાગાદિ

रागद्वेषरहितं ज्ञानमिति। तथाहि। निर्मोहनिजशुद्धात्मध्यानेन निर्मोहस्वशुद्धात्मतत्त्वविपरीतं हे जीव मोहं मुञ्च, येन मोहेन मोहनिमित्तवस्तुना वा निष्कषायपरमात्मतत्त्वविनाशकाः क्रोधादिकषाया भवन्ति पश्चान्मोहकषायाभावे सति रागादिरहितं विशुद्धज्ञानं लभसे त्वमित्यभिप्रायः। तथा चोक्तम्—''तं वत्थुं मुत्तव्वं जं पडि उपज्जए कसायग्गी। तं वत्थुमल्लिएज्जो (तद् वस्तु अंगीकरोति, इति टिप्पणी) जत्थुवसम्मो कसायाणं॥''॥४२॥

अथ हेयोपादेयतत्त्वं ज्ञात्वा परमोपशमे स्थित्वा येषां ज्ञानिनां स्वशुद्धात्मनि रतिस्त एव सुखिन इति कथयति—

१६६) तत्तातत्तु मुणेवि मणि जे थक्का सम–भावि।
ते पर सुहिया इत्थु जगि जहँ रइ अप्प–सहावि॥४३॥

दूसरी जगह भी कहा है। ''तं वत्थुं'' इत्यादि। अर्थात् वह वस्तु मन वचन कायसे छोड़नी चाहिये, कि जिससे कषायरूप अग्नि उत्पन्न हो, तथा उस वस्तुका अंगीकार करना चाहिये, जिससे कषायें शांत हों। तात्पर्य यह है, कि विषयादिक सब सामग्री और मिथ्यादृष्टि पापियोंका संग सब तरहसे मोहकषायको उपजाते हैं, इससे ही मनमें कषायरूपी अग्नि दहकती रहती है। वह सब प्रकारसे छोड़ना चाहिये, और सत्संगति तथा शुभ सामग्री (कारण) कषायोंको उपशमाती है,—कषायरूपी अग्निको बुझाती है, इसलिये उस संगति वगैरहको अंगीकार करनी चाहिये॥४२॥

आगे हेयोपादेय तत्त्वको जानकर परम शांतभावमें स्थित होकर जिनके निःकषायभाव हुआ और निजशुद्धात्मामें जिनकी लीनता हुई, वे ही ज्ञानी परम सुखी हैं, ऐसा कथन करते हैं—

રહિત વિશુદ્ધ જ્ઞાનને પામીશ એવો અભિપ્રાય છે. વળી ભગવતી આરાધના ગાથા ૨૬૨માં કહ્યું પણ છે કે ''तं वत्थुं मुत्तव्व जं पडि उपज्जए कसायग्गी। तं वत्थुमल्लिएज्जो जत्थुवसम्मो कसायाणं॥'' (**અર્થ** :—જેના નિમિત્તથી કષાયરૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ છોડવી જોઈએ અને જેના નિમિત્તથી કષાયો ઉપશાંત થાય છે તે વસ્તુનો આશ્રય કરવો જોઈએ-તે વસ્તુને અંગીકાર કરવી જોઈએ.) ૪૨.

હવે, હેય-ઉપાદેય તત્ત્વને જાણીને પરમ ઉપશમભાવમાં સ્થિત થઈને જે જ્ઞાનીઓને સ્વશુદ્ધાત્મામાં રતિ થઈ તેઓ જ સુખી છે, એમ કહે છે :—

तत्त्वातत्त्वं मत्वा मनसि ये स्थिताः समभावे।
ते परं सुखिनः अत्र जगति येषां रतिः आत्मस्वभावे ॥४३॥

तत्तातत्तु इत्यादि। तत्तातत्तु मुणेवि **अन्तस्तत्त्वं बहिस्तत्त्वं मत्वा। क्व।** मणि **मनसि** जे **ये केचन वीतरागस्वसंवेदनप्रत्यक्षज्ञानिनः** थक्का **स्थिता। क्व।** सम-भावि **परमोशमपरिणामे** ते पर **त एव** सुहिया **सुखिनः** इत्थु जगि **अत्र जगति। के ते।** जहं रइ **येषां रतिः। क्व।** अप्प-सहावि **स्वकीयशुद्धात्मस्वभावे इति। तथाहि। यद्यपि व्यवहारेणानादिबन्धनबद्धं तिष्ठति तथापि शुद्धनिश्चयेन प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशबन्धरहितं, यद्यप्यशुद्धनिश्चयेन स्वकृत-शुभाशुभकर्मफलभोक्ता तथापि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन निजशुद्धात्मतत्त्वभावनोत्थवीतरागपरमानन्दैक-सुखामृतभोक्ता, यद्यपि व्यवहारेण कर्मक्षयानन्तरं मोक्षभाजनं भवति तथापि शुद्धपारिणामिक-परमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सदा मुक्तमेव, यद्यपि व्यवहारेणेन्द्रियजनितज्ञानदर्शनसहितं**

गाथा–४३

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो कोई वीतराग स्वसंवेदन प्रत्यक्षज्ञानी जीव [**तत्त्वातत्त्वं**] आराधने योग्य निज पदार्थ और त्यागने योग्य रागादि सकल विभावोंको [**मनसि**] मनमें [**मत्वा**] जानकर [**समभावे स्थिताः**] शांतभावमें तिष्ठते हैं, और [**येषां रतिः**] जिनकी लगन [**आत्मस्वभावे**] निज शुद्धात्म स्वभावमें हुई है, [**ते परं**] वे ही जीव [**अत्र जगति**] इस संसारमें [**सुखिनः**] सुखी हैं।

भावार्थ :—यद्यपि यह आत्मा व्यवहारनयकर अनादिकालसे कर्मबंधनकर बँधा है, तो भी शुद्धनिश्चयनयकर प्रकृति, स्थिति, अनुभाग, प्रदेश—इन चार तरहके बंधनोंसे रहित है, यद्यपि अशुद्धनिश्चयनयसे अपने उपार्जन किये शुभ-अशुभ कर्मोंके फलका भोक्ता है, तो भी शुद्धद्रव्यार्थिकनयसे निज शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न हुए वीतराग परमानंद सुखरूप अमृतका ही भोगनेवाला है, यद्यपि व्यवहारनयसे कर्मोंके क्षय होनेके बाद मोक्षका पात्र है, तो भी शुद्ध पारिणामिक परमभावग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिकनयसे सदा मुक्त ही है, यद्यपि

ભાવાર્થ :—જોકે આ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય વ્યવહારનયથી અનાદિકાળથી બંધનથી બંધાયેલો છે તોપણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ, પ્રદેશ એ ચાર પ્રકારના બંધથી રહિત છે, તથા અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વપ્રકૃત (પોતે ઉપાર્જન કરેલા) શુભ-અશુભ કર્મના ફળનો ભોક્તા છે તોપણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન એક (કેવળ) વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃતનો ભોક્તા છે, તેમજ વ્યવહારનયથી કર્મના ક્ષય ટાણે જ મોક્ષનું ભાજન થાય છે તોપણ શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સદા મુક્ત જ છે, જો-

तथापि निश्चयेन सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनस्वभावं, यद्यपि व्यवहारेण स्वोपात्तदेहमात्रं तथापि निश्चयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशं, यद्यपि व्यवहारेणोपसंहारविस्तारसहितं तथापि मुक्तावस्थायामुपसंहारविस्ताररहितं चरमशरीरप्रमाणप्रदेशं, यद्यपि पर्यायार्थिकनयेनोत्पादव्यय-ध्रौव्ययुक्तं तथापि द्रव्यार्थिकनयेन नित्यटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावं निजशुद्धात्मद्रव्यं पूर्वं ज्ञात्वा तद्विलक्षणं परद्रव्यं च निश्चित्य पश्चात् समस्तमिथ्यात्वरागादिविकल्पत्यागेन वीतराग-चिदानन्दैकस्वभावे स्वशुद्धात्मतत्त्वे ये रतास्त एव धन्या इति भावार्थः। तथा चोक्तं परमात्म-तत्त्वलक्षणे श्रीपूज्यपादस्वामिभिः—नाभावो सिद्धिरिष्टा न निजगुणहतिस्तत्तपोभिर्न युक्तेः।

व्यवहारनयकर इंद्रियजनित मति आदि क्षयोपशमिकज्ञान तथा चक्षु आदि दर्शन सहित है तो भी निश्चयनयसे सकल विमल केवलज्ञान और केवलदर्शन स्वभाववाला है, यद्यपि व्यवहारनयकर यह जीव नामकर्मसे प्राप्त देहप्रमाण है, तो भी निश्चयनयसे लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशी है, यद्यपि व्यवहारनयसे प्रदेशोंके संकोच विस्तार सहित है, तो भी सिद्ध–अवस्थामें संकोच विस्तारसे चरमशरीरप्रमाण प्रदेशवाला है, और यद्यपि पर्यायार्थिकनयसे उत्पाद व्यय ध्रौव्यकर सहित है, तो भी द्रव्यार्थिकनयकर टंकोत्कीर्ण ज्ञानके अखंड स्वभावसे ध्रुव ही है। इस तरह पहिले निज शुद्धात्मद्रव्यको अच्छी तरह जानकर और आत्मस्वरूपसे विपरीत पुद्‌गलादि परद्रव्योंको भी अच्छी तरह निश्चय करके अर्थात् आप परका निश्चय करके बादमें समस्त मिथ्यात्व रागादि विकल्पोंको छोड़कर वीतराग चिदानंद स्वभाव शुद्धात्मतत्त्वमें जो लीन हुए हैं, वे ही धन्य हैं। ऐसा ही कथन परमात्मतत्त्वके लक्षणमें श्रीपूज्यपादस्वामीने कहा है, ''नाभाव'' इत्यादि। अर्थात् यह आत्मा व्यवहारनयकर अनादिका बँधा हुआ है, और अपने

કે વ્યવહારનયથી ઇન્દ્રિયજનિત જ્ઞાનદર્શન સહિત છે તોપણ નિશ્ચયનયથી સકળ-વિમળ કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનસ્વભાવવાળો છે, તથા વ્યવહારનયથી પોતાના ઉપાર્જેલા દેહ જેવડો જ છે તોપણ નિશ્ચયનયથી લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, વ્યવહારનયથી પ્રદેશોના સંકોચ -વિસ્તાર સહિત છે તોપણ મુક્ત-અવસ્થામાં સંકોચ-વિસ્તાર રહિત ચરમશરીરપ્રમાણ પ્રદેશવાળો છે, જોકે પર્યાયાર્થિકનયથી ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત છે તોપણ દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જ જેનો એક સ્વભાવ છે. એવા નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યને પ્રથમ જાણીને અને નિજશુદ્ધાત્મ દ્રવ્યથી વિલક્ષણ પરદ્રવ્યનો નિશ્ચય કરીને પછી સમસ્ત મિથ્યાત્વરાગાદિ વિકલ્પનો ત્યાગ કરીને વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે, એવા સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં જેઓ રત થયા તેઓ જ ધન્ય છે, શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ પરમાત્મતત્ત્વના લક્ષણમાં પણ કહ્યું છે કે :

''**नाभावो सिद्धिरिष्टा न निजगुणहतिस्तत्तपोभिर्न युक्तेः।**
अस्त्यात्मानादिबद्धः स्वकृतजफलभुक् तत्क्षयान्मोक्षभाजी ॥

यह श्लोक अपूर्ण है, भाषामें 'नाभाव' आदि लिखा है।

अस्त्यात्मानादिबद्धः स्वकृतजफलभुक् तत्क्षयान्मोक्षभाजी। ज्ञाताद्रष्टा स्वदेहप्रमितिरुपसमाहार-विस्तारधर्मा। ध्रौव्योत्पत्तिव्ययात्मा स्वगुणयुत इतो नान्यथा साध्यसिद्धिः''॥४३॥

अथ योऽसावेवोपशमभावं करोति तस्य निन्दाद्वारेण स्तुतिं त्रिकलेन कथयति—

१७०) **बिण्णि वि दोस हवंति तसु जो सम–भाउ करेइ ।**
बंधु जि णिहणइ अप्पणउ अणु जगु गहिलु करेइ ॥४४॥

द्वौ अपि दोषौ भवतः तस्य यः समभावं करोति।
बन्धं एव निहन्ति आत्मीयं अन्यत् जगद् ग्रहिलं करोति ॥४४॥

किये हुए कर्मोंके फलका भोक्ता है, उन कर्मोंके क्षयसे मोक्षपदका भोक्ता है, ज्ञाता है, देखनेवाला है, अपनी देहके प्रमाण हैं, संसार–अवस्थामें प्रदेशोंके संकोच विस्तारको धारण करता हैं, उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य सहित है, और अपने गुण पर्याय सहित है। इसप्रकार आत्माके जाननेसे ही साध्यकी सिद्धि है, दूसरी तरह नहीं है॥४३॥

आगे जो संयमी परम शांतभावका ही कर्ता है, उसकी निंदा द्वारा स्तुति तीन गाथाओंमें करते हैं—

गाथा–४४

अन्वयार्थ :—[यः] जो साधु [समभावं] राग-द्वेषके त्यागरूप समभावको [करोति] करता है, [तस्य] उस तपोधनके [द्वौ अपि दोषौ] दो दोष [भवतः] होते हैं।

ज्ञाताद्दष्टा　स्वदेहप्रमितिरुपसमाहारविस्तार　धर्मा ।
ध्रौव्योत्पत्तिव्ययात्मा स्वगुणयुत इतो नान्यथा साध्यसिद्धिः ॥''

(સિદ્ધભક્તિ-૨)

(**अर्थ** :—કોઈ પોતાનો કે પોતાના ગુણનો અભાવ કરવા માટે તપશ્ચર્યાદિ વિધિની પ્રવૃત્તિ કરે જ નહિ.

આત્મા અનાદિથી કર્મો વડે બંધાયેલો, પોતે ઉપાર્જેલા શુભાશુભ કર્મનો ભોક્તા તેના ક્ષયથી મોક્ષનો ભોક્તા, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા, સંસાર-અવસ્થામાં સ્વદેહ પ્રમાણરૂપ, સંકોચ-વિસ્તારના સ્વભાવવાળો, ઉત્પાદ વ્યયધ્રૌવ્યસ્વરૂપ અને પોતાના ગુણથી યુક્ત છે, આવા સ્વરૂપે આત્માને જાણવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ છે, અન્ય પ્રકારે જાણવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. ૪૩.

विण्णि वि इत्यादि। विण्णि वि **द्वावपि। द्वौ कौ।** दोस **दोषौ** हवंति **भवतः** तसु **यस्य तपोधनस्य** जो सम-भाउ करेइ **यः समभावं करोति रागद्वेषत्यागं करोति। कौ तौ द्वौ। दोषौ** वंधु जि णिहणइ **बन्धमेव निहन्ति। कथंभूतं बन्धम्।** अप्पणउ **आत्मीयं** अणु **पुनः** जगु **जगत् प्राणिगणं** गहिलु करेइ **ग्रहिलं पिशाचसमानं विकलं करोति। अयमत्र भावार्थः। समशब्देनात्राभेदनयेन रागादिरहित आत्मा भण्यते, तेन कारणेन योऽसौ समं करोति वीतरागचिदानन्दैकस्वभावं निजात्मानं परिणमति तस्य दोषद्वयं भवति। कथमिति चेत्। प्राकृतभाषया बन्धुशब्देन ज्ञानावरणादिबन्धा भण्यन्ते गोत्रं च येन कारणेनोपशमस्वभावेन परमात्मस्वरूपेण परिणतः सन् ज्ञानावरणादिकर्मबन्धं निहन्ति तेन कारणेन स्तवनं भवति, अथवा येन कारणेन बन्धुशब्देन गोत्रमपि भण्यते तेन**

[**आत्मीयं बंधं एव निहंति**] एक तो अपने बंधको नष्ट करता है, [**पुनः**] दूसरे [**जगद् ग्रहिलं करोति**] जगत्के प्राणियोंको बावला–पागल बना देता है।

भावार्थ :—यह निंदा द्वारा स्तुति है। प्राकृत भाषामें बंधु शब्दसे ज्ञानावरणादि कर्मबंध भी लिया जाता है, तथा भाईको भी कहते हैं। यहाँ पर बंधु–हत्या निंद्य है, इससे एक तो बंधु–हत्याका दोष आया तथा दूसरा दोष यह है, कि जो कोई इनका उपदेश सुनता है, वह वस्त्र आभूषणका त्यागकर नग्न दिगंबर हो जाता है। कपड़े उतारकर नंगा हो जाना उसे लोग गहला–पागल कहते हैं। ये दोनों लोकव्यवहारमें दोष हैं, इन शब्दोंके ऐसे अर्थ ऊपरसे निकाले हैं। परंतु दूसरे अर्थमें कोई दोष नहीं है, स्तुति ही है। क्योंकि कर्मबंध नाश करने ही योग्य है, तथा जो समभावका धारक है, वह आप नग्न दिगम्बर हो जाता है, और अन्यको दिगम्बर

હવે, જે સંયમી ઉપશમભાવને કરે છે તેની નિંદા દ્વારા સ્તુતિ ત્રણ ગાથાસૂત્રો દ્વારા કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં અભેદનયથી 'સમ' શબ્દથી રાગાદિ રહિત આત્મા સમજવો; તેથી જે કોઈ સમતા કરે છે—વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજ આત્મારૂપે પરિણમે છે–તેને બે દોષ ઊપજે છે. કેવી રીતે? પ્રાકૃત ભાષામાં 'બંધુ' શબ્દથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો બંધ કહેવાય છે અને ભાઈ પણ કહેવાય છે. જે કારણે ઉપશમ (શાંત) સ્વભાવથી પરમાત્મસ્વરૂપે પરિણમ્યો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધને હણે છે તે કારણે સ્તુતિ થાય છે; જે કારણે 'બંધુ' શબ્દનો અર્થ ભાઈ પણ લેવાય છે તે 'બંધુઘાતી' એ અર્થથી લોકવ્યવહારભાષાથી નિંદા પણ થાય છે (આ દોષ નથી પણ ગુણ છે, આ નિંદા દ્વારા સ્તુતિ છે.)

कारणेन बन्धुघाती लोकव्यवहारभाषया निन्दापि भवतीति। तथा चोक्तम्। लोकव्यवहारे ज्ञानिनां लोकः पिशाचो भवति लोकस्याज्ञानिजनस्य ज्ञानि पिशाच इति॥४४॥

अथ—

१७१) अण्णु वि दोसु हवेइ तसु जो सम–भाउ करेइ।
सत्तु वि मिल्लिवि अप्पणउ परहँ णिलीणु हवेइ॥४५॥

अन्यः अपि दोषो भवति तस्य यः समभावं करोति।
शत्रुमपि मुक्त्वा आत्मीयं परस्य निलीनः भवति॥४५॥

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि **न केवलं पूर्वोक्त अन्योऽपि** दोसु **दोषः** हवेइ **भवति** तसु **तस्य तपोधनस्य। यः किं करोति।** जो सम-भाउ करेइ **यः कर्ता समभावं**

कर देता है, सो मूढ़ लोग निंदा करते हैं। यह दोष नहीं है गुण ही है। मूढ़ लोगोंके जाननेमें ज्ञानीजन बावले हैं, और ज्ञानियोंके जाननेमें जगतके जन बावले हैं। क्योंकि ज्ञानी जगतसे विमुख हैं, तथा जगत् ज्ञानियोंसे विमुख है॥४४॥

आगे समभावके धारक मुनिकी फिर भी निंदा–स्तुति करते हैं—

गाथा–४५

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**समभावं**] समभावको [**करोति**] करता है, [**तस्य**] उस तपोधनके [**अन्यः अपि दोषः**] दूसरा भी दोष [**भवति**] है। क्योंकि [**परस्य निलीनः**] परके आधीन [**भवति**] होता है, और [**आत्मीयं अपि**] अपने आधीन भी [**शत्रुम्**] शत्रुको [**मुंचति**] छोड़ देता है।

भावार्थ :—जो तपोधन धन धान्यादिका राग त्यागकर परम शांतभावको आदरता है, राजा-रंकको समान जानता है, उसके दोष कभी नहीं हो सकता। सदा स्तुतिके योग्य है, तो

વળી, કહ્યું પણ છે કે—''**लोकव्यवहारे ज्ञानिनां लोकः पिशाचः भवति लोकस्याज्ञानिजनस्य ज्ञानी पिशाच इति॥**'' (**અર્થ :—**લોકવ્યવહારમાં જ્ઞાનીઓને જગતના લોકો પિશાચ (પાગલ) લાગે છે, જ્યારે લોકના મૂઢ અજ્ઞાની જનોને જ્ઞાની પિશાચ લાગે છે.) ૪૪.

હવે, સમતાના ધારક મુનિની ફરી નિંદા-સ્તુતિ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે રાગાદિરહિત સમભાવસ્વરૂપ નિજપરમાત્માની ભાવના કરે છે તે પુરુષ 'શત્રુ' શબ્દથી વાચ્ય એવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ નિશ્ચયશત્રુને છોડે છે અને 'પર' શબ્દથી વાચ્ય

करोति। पुनरपि किं करोति। सत्तु वि मिल्लिवि **शत्रुमपि** [1]**मुञ्चति। कथंभूतं शत्रुम्। अप्पणउ आत्मीयम्। पुनश्च किं करोति।** परहं णिलीणु हवेइ **परस्यापि लीनः अधीनो भवति इति। अयमत्र भावार्थः यो रागादिरहितस्य समभावलक्षणस्य निजपरमात्मनो भावनां करोति स पुरुषः शत्रुशब्दवाच्यं ज्ञानावरणादिकर्मरूपं निश्चयशत्रु मुञ्चति परशब्दवाच्यं परमात्मानमाश्रयति च तेन कारणेन तस्य स्तुतिर्भवति। अथवा यथा लोकव्यवहारेण बन्धनबद्धं निजशत्रुं मुक्त्वा कोऽपि केनापि कारणेन तस्यैव परशब्दवाच्यस्य शत्रोरधीनो भवति तेन कारणेन स निन्दां लभते तथा शब्दच्छलेन तपोधनोऽपीति॥४५॥**

अथ—

१७२) अण्णु वि दोसु हवेइ तसु जो समभाउ करेइ।
वियलु हवेविणु इक्कलउ उप्परि जगहँ चडेइ॥४६॥

अन्यः अपि दोषः भवति तस्य यः समभावं करोति।
विकलः भूत्वा एकाकी उपरि जगतः आरोहति॥४६॥

भी शब्दकी योजनासे निंदा द्वारा स्तुति की गई है, वह इस तरहसे है कि शत्रु शब्दसे कहे गये जो ज्ञानावरणादि कर्म–शत्रु उनको छोड़कर पर शब्दसे कहे गये परमात्माका आश्रय करता है। इसमें निंदा क्या हुआ, बल्कि स्तुति ही हुई। परंतु लोकव्यवहारमें अपने आधीन शत्रुको छोड़कर किसी कारणसे पर शब्दसे कहे गये शत्रुके आधीन आप होता है, इसलिये लौकिक–निंदा हुई; यह शब्दके निंदा–स्तुति की गई। वह शब्दसे श्लेष होनेसे रूपअलंकार कहा गया है॥४५॥

आगे समदृष्टिकी फिर भी निंदा–स्तुति करते हैं—

गाथा–४६

अन्वयार्थ :—[यः] जो तपस्वी महामुनि [समभावं] समभावको [करोति] करता

એવા પરમાત્માનો આશ્રય કરે છે, તે કારણે તેની સ્તુતિ થાય છે અથવા જેવી રીતે લોકવ્યવહારમાં બંધનથી બંધાયેલ નિજશત્રુને છોડીને કોઈ પણ કારણે પોતે જ 'પર' શબ્દથી વાચ્ય એવા શત્રુને આધીન થાય છે તેથી નિંદા પામે છે, તેવી રીતે તપોધન પણ શબ્દના છળથી નિંદા પામે છે. ૪૫.

---

१ પાઠાન્તરઃ—मुञ्चति = मुक्त्वा

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि **न केवलं पूर्वोक्तऽन्योऽपि** दोसु **दोषः** हवेइ **भवति।** तसु **तस्य तपस्विनः। यः किं करोति।** जो सम-भाउ करेइ **यः कर्ता समभावं करोति। पुनरपि किं करोति।** वियलु हवेविणु **विकलः कलरहितः शरीररहितो भूत्वा** इक्कलउ **एकाकी पश्चात्** उप्परि जगहं चडेइ **उपरितनभागे जगतो लोकस्यारोहणं करोतीति। अयमत्राभिप्रायः। यः तपस्वी रागादिविकल्परहितस्य परमोपशमरूपस्य निजशुद्धात्मनो भावनां करोति स सकलशब्दवाच्यं शरीरं मुक्त्वा लोकस्योपरि तिष्ठति तेन कारणेन स्तुतिं लभते अथवा यथा कोऽपि लोकमध्ये चित्तविकलो भूतः सन् निन्दां लभते तथा शब्दच्छलेन तपोधनोऽपीति।।४६।।**

अथ स्थलसंख्याबाह्यं प्रक्षेपकं कथयति—

१७३) जा णिसि सयलहँ देहियहँ जोग्गिउ तहिँ जग्गेइ।
जहिँ पुणु जग्गइ सयलु जगु सा णिसि मणिवि सुवेइ।४६*१।

है, [तस्य] उसके [अन्यः अपि] दूसरा भी [दोषः] दोष [भवति] होता है, जोकि [विकलः भूत्वा] शरीर रहित होके अथवा बुद्धि धन वगैरः से भ्रष्ट होकर [एकाकी] अकेला [जगतः उपरि] लोकके शिखर पर अथवा सबके ऊपर [आरोहति] चढ़ता है।

भावार्थ :—जो तपस्वी रागादि रहित परम उपशमभावरूप निज शुद्धात्माकी भावना करता है, उसकी शब्दके छलसे तो निंदा है, कि विकल अर्थात् बुद्धि वगैरह से भ्रष्ट होकर लोक अर्थात् लोकोंके ऊपर चढ़ता है। यह लोक–निंदा हुई। लेकिन असलमें ऐसा अर्थ है, कि विकल अर्थात् शरीर से रहित होकर तीन लोकके शिखर (मोक्ष) पर विराजमान हो जाता है। यह स्तुति ही है। क्योंकि जो अनंत सिद्ध हुए, तथा होंगे, वे शरीर रहित निराकार होके जगत् के शिखर पर विराजे हैं।।४६।।

आगे स्थलसंख्याके सिवाय क्षेपक दोहा कहते हैं—

હવે, સમભાવને ધારક મુનિની ફરી પણ નિંદા-સ્તુતિ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે તપસ્વી રાગાદિ વિકલ્પ રહિત પરમ-ઉપશમરૂપ નિજશુદ્ધાત્માની ભાવના કરે છે તે ‘કળ’ શબ્દથી વાચ્ય એવા શરીરને છોડીને લોકાગ્રે સ્થિત થાય છે તે કારણે સ્તુતિ પામે છે અથવા જેવી રીતે કોઈ લોકમાં ધનથી રહિત થયો થકો નિંદાને પામે છે, તેવી રીતે તપોધન પણ શબ્દના છળથી નિંદા પામે છે. ૪૬.

હવે, સ્થળસંખ્યાથી બાહ્ય ક્ષેપક દોહાનું કથન કરે છે :—

या निशा सकलानां देहिनां योगी तस्यां जागर्ति ।
यत्र पुनः जागर्ति सकलं जगत् तां निशां मत्वा स्वपिति ॥४६❀१॥

जा णिसि इत्यादि। जा णिसि **या वीतरागपरमानन्दैकसहजशुद्धात्मावस्था मिथ्यात्वरागाद्यन्धकारावगुण्ठिता सती रात्रिः प्रतिभाति। केषाम्।** सयलहं देहियहं **सकलानां स्वशुद्धात्मसंवित्तिरहितानां देहिनाम्।** जोग्गिउ तहिं जग्गेइ **परमयोगी वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानरत्नप्रदीपप्रकाशेन मिथ्यात्वरागादिविकल्पजालान्धकारमपसार्य स तस्यां तु शुद्धात्मना जागर्ति।** जहिं पुणु जग्गइ सयलु जगु **यत्र पुनः शुभाशुभमनोवाक्कायपरिणामव्यापारे परमात्मतत्त्वभावनापराङ्मुखः सन् जगज्जागर्ति स्वशुद्धात्मपरिज्ञानरहितः**

गाथा–४६❀१

अन्वयार्थ :—[**या**] जो [**सकलानां देहिनां**] सब संसारी जीवोंकी [**निशा**] रात है, [**तस्यां**] उस रात में [**योगी**] परम तपस्वी [**जागर्ति**] जागता है, [**पुनः**] और [**यत्र**] जिसमें [**सकलं जगत्**] सब संसारी जीव [**जागर्ति**] जाग रहे हैं, [**तां**] उस दशाको [**निशां मत्वा**] योगी रात मानकर [**स्वपिति**] योग निद्रामें सोता है।

भावार्थ :—जो जीव वीतराग परमानंदरूप सहज शुद्धात्माकी अवस्थासे रहित हैं, मिथ्यात्व रागादि अंधकार से मंडित हैं, इसलिये इन सबोंको वह परमानंद अवस्था रात्रिके समान मालूम होती है। कैसे ये जगतके जीव हैं, कि आत्म–ज्ञानसे रहित हैं, अज्ञानी हैं, और अपने स्वरूपसे विमुख हैं, जिनके जाग्रत–दशा नहीं हैं, अचेत सो रहे हैं, ऐसी रात्रि में वह परमयोगी वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदन ज्ञानरूपी रत्नदीपके प्रकाशसे मिथ्यात्व रागादि विकल्प–जालरूप अंधकारको दूरकर अपने स्वरूपमें सावधान होनेसे सदा जागता है। तथा शुद्धात्माके ज्ञानसे रहित शुभ, अशुभ मन, वचन, कायके परिणमनरूप व्यापारवाले स्थावर जंगम सकल अज्ञानी जीव परमात्मतत्त्वकी भावनासे परान्मुख हुए विषय–कषायरूप अविद्यामें सदा सावधान हैं, जाग

ભાવાર્થ :—સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનથી રહિત સર્વ સંસારી જીવોને, જે વીતરાગ પરમાનંદરૂપ એક સહજ શુદ્ધાત્માની અવસ્થા મિથ્યાત્વ, રાગાદિ અંધકારથી છવાયેલી રાત લાગે છે તે શુદ્ધાત્માની અવસ્થામાં તો તે પરમયોગી, વીતરાગનિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપી રત્નદીપકના પ્રકાશથી મિથ્યાત્વ, રાગાદિ વિકલ્પજાળરૂપ અંધકારને છોડીને શુદ્ધસ્વરૂપ વડે જાગે છે.

વળી, સ્વશુદ્ધાત્માના પરિજ્ઞાનથી રહિત સકળ અજ્ઞાનીજન પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી પરાન્મુખ થતો જે શુભાશુભ મન-વચન-કાયાના પરિણામના વ્યાપારમાં જાગે છે, તેને રાત્રિ માનીને

सकलोऽज्ञानी जनः सा णिसि मणिवि सुवेइ तां रात्रिं मत्वा त्रिगुप्तिगुप्तः सन् वीतराग-निर्विकल्पपरमसमाधियोगनिद्रायां स्वपिति निद्रां करोतीति। अत्र बहिर्विषये शयनमेवोपशमो भण्यत इति तात्पर्यार्थः ॥४६✽१॥

अथ ज्ञानी पुरुषः परमवीतरागरूपं समभावं मुक्त्वा बहिर्विषये रागं न गच्छतीति दर्शयति—

१७४) णाणि मुएप्पिणु भाउ समु कित्थु वि जाइ ण राउ।
जेण लहेसइ णाणमउ तेण जि अप्प–सहाउ ॥४७॥

ज्ञानी मुक्त्वा भावं शमं क्वापि याति न रागम्।
येन लभिष्यति ज्ञानमयं तेन एव आत्मस्वभावम् ॥४७॥

रहे हैं, उस अवस्थामें विभावपर्यायके स्मरण करनेवाले महामुनि सावधान (जागते) नहीं रहते। इसलिये संसारकी दशासे सोते हुए मालूम पड़ते हैं। जिनको आत्मस्वभावके सिवाय विषय–कषायरूप प्रपंच मालूम भी नहीं है। उस प्रपंचको रात्रिके समान जानकर उसमें याद नहीं रखते, मन, वचन, कायकी तीन गुप्तिमें अचल हुए वीतराग निर्विकल्प परम समाधिरूप योग–निद्रामें मगन हो रहे हैं। सारांश यह है, कि ध्यानी मुनियोंको आत्मस्वरूप ही गम्य है, प्रपंच गम्य नहीं है, और जगतके प्रपंची मिथ्यादृष्टि जीव, उनको आत्मस्वरूपकी गम्य (खबर) नहीं है, अनेक प्रपंचोंमें (झगड़ोंमें) लगे हुए हैं। प्रपंचकी सावधानी रखनेको भूल जाना वही परमार्थ है, तथा बाह्य विषयोंमें जाग्रत होना ही भूल है ॥४६✽१॥

आगे जो ज्ञानी पुरुष हैं, वे परमवीतरागरूप समभावको छोड़कर शरीरादि परद्रव्यमें राग नहीं करते, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–४७

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानी**] निजपरके भेदका जाननेवाला ज्ञानी मुनि [**शमं भावं**] समभावको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**क्वापि**] किसी पदार्थ में [**रागम् न याति**] राग नहीं करता,

---

યોગી ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત થયો થકો વીતરાગનિર્વિકલ્પ પરમસમાધિરૂપ યોગનિદ્રામાં સૂવે છે.

અહીં, બાહ્ય વિષયમાં શયનને જ ઉપશમ કહેવામાં આવેલ છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૬✽૧.

હવે, જ્ઞાની પુરુષ પરમ વીતરાગરૂપ સમભાવને છોડીને બાહ્ય વિષયમાં રાગ કરતા નથી, એમ દર્શાવે છે :—

णाणि इत्यादि। णाणि **परमात्मरागाद्यास्रवयोर्भेदज्ञानी** मुएप्पिणु **मुक्त्वा। कम्।** भाउ **भावम्। कथंभूतं भावम्।** समु **उपशमं पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषरहितं वीतराग-परमाह्लादसहितम्।** कित्थु वि जाइ ण राउ **तं पूर्वोक्तं समभावं मुक्त्वा क्वापि बहिर्विषये रागं न याति न गच्छति। कस्मादिति चेत्।** जेण लहेसइ **येन कारणेन** [1]**लभिष्यति भाविकाले प्राप्स्यति। कम्।** णाणमउ **ज्ञानमयं केवलज्ञाननिर्वृत्तं केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणं।** तेण जि **तेनैव सम्भावेन** अप्प-सहाउ **निर्दोषिपरमात्मस्वभावमिति। इदमत्र तात्पर्यम्। ज्ञानी पुरुषः शुद्धात्मानुभूतिलक्षणं समभावं विहाय बहिर्भावे रागं न गच्छति येन कारणेन समभावेन विना शुद्धात्मलाभो न भवतीति॥४७॥**

अथ ज्ञानी कमप्यन्यं न भणति न प्रेरयति न स्तौति न निन्दतीति प्रतिपादयति—

[**येन**] इसी कारण [**ज्ञानमयं**] ज्ञानमयी निर्वाणपद [**प्राप्स्यति**] पावेगा, [**तेनैव**] और उसी समभावसे [**आत्मस्वभावम्**] केवलज्ञान पूर्ण आत्मस्वभावको आगे पावेगा।

भावार्थ :—जो अनंत सिद्ध हुए वे समभावके प्रसाद से हुए हैं, और जो होवेंगे, इसी भाव से होंगे। इसलिये ज्ञानी समभावके सिवाय अन्य भावों में राग नहीं करते। इस समभावके बिना अन्य उपायसे शुद्धात्माका लाभ नहीं है। एक समभाव ही भवसागरसे पार होनेका उपाय है। समभाव उसे कहते हैं, जो पचेन्द्रिके विषयोंकी अभिलाषासे रहित वीतराग परमानंदसहित निर्विकल्प निजभाव हो॥४७॥

आगे कहते हैं, कि ज्ञानीजन समभावका स्वरूप जानता हुआ न किसीसे पढ़ता है, न किसीको पढ़ाता है, न किसीको प्रेरणा करता है, न किसीकी स्तुति करता है, न किसीकी निंदा करता है—

ભાવાર્થ :—પરમાત્મા અને રાગાદિ આશ્રવનો ભેદજ્ઞાની પંચેન્દ્રિયવિષયની અભિલાષા રહિત અને વીતરાગ પરમ આહ્લાદ સહિત ઉપશમભાવને છોડીને-તે પૂર્વોક્ત સમભાવને છોડીને –કોઈ પણ બાહ્ય વિષયમાં રાગને પામતો નથી–રાગને કરતો નથી, જેથી તે સમભાવથી જ જ્ઞાનમય–જે કેવળજ્ઞાનમાં અનંતગુણો અન્તર્ભૂત છે—એવા કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ-નિર્દોષ પરમાત્મ-સ્વભાવને ભવિષ્યમાં પામશે.

જ્ઞાની પુરુષ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ સમભાવને છોડીને બહિર્ભાવમાં રાગી થતો નથી, કારણ કે સમભાવ વિના શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૪૭.

હવે, જ્ઞાની પુરુષ અન્ય પાસેથી કંઈપણ ભણતો નથી અને અન્યને પ્રેરતો નથી (ભણાવતો નથી) કોઈની સ્તુતિ કે નિંદા કરતો નથી, એમ કહે છે :—

---

૧ પાઠાન્તરઃ—लभिष्यति = लप्स्यते

१७५) भणइ भणावह णवि थुणइ णिदह णाणि ण कोइ ।
सिद्धिहिँ कारणु भाउ समु जाणंतउ पर सोइ ॥४८॥

भणति भाणयति नैव स्तौति निन्दति ज्ञानी न कमपि ।
सिद्धेः कारणं भावं समं जानन् परं तमेव ॥४८॥

भणइ इत्यादि। भणइ **भणति नैव** भणावह **नैवान्यं भाणयति न भणन्ते प्रेरयति** णवि थुणइ **नैव स्तौति** णिदह णाणि ण कोइ **निन्दति ज्ञानी न कमपि। किं कुर्वन् सन्।** सिद्धिहिं कारणु भाउ समु जाणंतउ पर सोइ **जानन्। कम्। परं भावं परिणामम्। कथंभूतम्। समु समं रागद्वेषरहितम्। पुनरपि कथंभूतं कारणम्। कस्याः। सिद्धेः परं नियमेन सोइ तमेव सिद्धिकारणं परिणाममिति। इदमत्र तात्पर्यम्। परमोपेक्षासंयमभावनारूपं विशुद्धज्ञानदर्शननिज-शुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुभूतिलक्षणं साक्षात्सिद्धिकारणं कारणसमयसारं जानन् त्रिगुप्तावस्थायां अनुभवन् सन् भेदज्ञानी पुरुषः परं प्राणिनं न भणति न प्रेरयति न स्तौति न च निन्दतीति ॥४८॥**

गाथा–४८

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानी**] निर्विकल्प ध्यानी पुरुष [**कमपि न**] न किसीका [**भणति**] शिष्य होकर पढ़ता है, न गुरु होकर किसीको [**भाणयति**] पढ़ाता है, [**नैव स्तौति निंदति**] न किसीकी स्तुति करता है, न किसीकी निंदा करता है, [**सिद्धेः कारणं**] मोक्षका कारण [**समं भावं**] एक समभावको [**परं**] निश्चयसे [**जानन्**] जानता हुआ [**तमेव**] केवल आत्मस्वरूपमें अचल हो रहा है, अन्य कुछ भी शुभ-अशुभ कार्य नहीं करता।

भावार्थ :—परमोपेक्षा संयम अर्थात् तीन गुप्तिमें स्थिर परम समाधि उसमें आरूढ जो परमसंयम उसकी भावनारूप निर्मल यथार्थ सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्र वही जिसका लक्षण है, ऐसा मोक्षका कारण जो समयसार उसे जानता हुआ, अनुभवता हुआ, अनुभवी पुरुष न किसी प्राणीको सिखाता है, न किसीसे सीखता है, न स्तुति करता है, न निंदा करता है। जिसके शत्रु, मित्र, सुख, दुःख, सब एक समान हैं॥४८॥

ભાવાર્થ :—પરમ ઉપેક્ષાસંયમની ભાવનારૂપ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનવાળા નિજશુદ્ધાત્મ-તત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુભૂતિ જેનું સ્વરૂપ છે એવા સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણરૂપ કારણસમયસારને જાણતો થકો, ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત અવસ્થામાં અનુભવતો ભેદજ્ઞાની પુરુષ બીજા પ્રાણી પાસેથી ભણતો નથી અને બીજા પ્રાણીને પ્રેરતો નથી (અર્થાત્ ભણાવતો નથી), કોઈની સ્તુતિ કરતો નથી કે કોઈની નિંદા કરતો નથી. ૪૮.

अथ बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहेच्छापञ्चेन्द्रियविषयभोगाकांक्षादेहमूर्च्छाव्रतादिसंकल्पविकल्परहितेन निजशुद्धात्मध्यानेन योऽसौ निजशुद्धात्मानं जानाति स परिग्रहविषयदेहव्रताव्रतेषु रागद्वेषौ न करोतीति चतुःकलं प्रकटयति—

१७६) गंथहँ उप्परि परम-मुणि देसु वि करइ ण राउ।
गंथहँ जेण वियाणियउ भिण्णउ अप्प-सहाउ ॥४६॥

ग्रन्थस्य उपरि परममुनिः द्वेषमपि करोति न रागम्।
ग्रन्थाद् येन विज्ञातः भिन्नः आत्मस्वभावः ॥४६॥

गंथहं इत्यादि। गंथहँ उप्परि **ग्रन्थस्य बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहस्योपरि अथवा ग्रन्थ रचनारूपशास्त्रस्योपरि** परम-मुणि **परमतपस्वी** देसु वि करइ ण **द्वेषमपि न करोति न** राउ

आगे बाह्य अंतरंग परिग्रहकी इच्छासे पाँच इंद्रियोंके विषय–भोगोंकी वांछासे रहित हुआ देहमें ममता नहीं करता, तथा मिथ्यात्व अव्रत आदि समस्त संकल्प-विकल्पोंसे रहित जो निज शुद्धात्मा उसे जानता है, वह परिग्रहमें तथा विषय देहसंबंधी व्रत-अव्रतमें राग-द्वेष नहीं करता, ऐसा चार—सूत्रोंसे प्रगट करते हैं—

गाथा–४९

अन्वयार्थ :—[**ग्रंथस्य उपरि**] अंतरङ्ग बाह्य परिग्रहके ऊपर अथवा शास्त्रके ऊपर जो [**परममुनिः**] परम तपस्वी [**रागम् द्वेषमपि न करोति**] राग और द्वेष नहीं करता है [**येन**] जिस मुनिने [**आत्मस्वभावः**] आत्माका स्वभाव [**ग्रंथात्**] ग्रंथसे [**भिन्नः विज्ञातः**] जुदा जान लिया है।

भावार्थ :—मिथ्यात्व, वेद, राग, द्वेष, हास्य, रति, अरति, शोक, भय, जुगुप्सा, क्रोध, मान, माया, लोभ—ये चौदह अंतरङ्ग परिग्रह और क्षेत्र, वास्तु (घर), हिरण्य,

---

હવે, બાહ્ય-અભ્યંતર પરિગ્રહની ઇચ્છા, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ભોગવવાની આકાંક્ષા, દેહની મૂર્ચ્છા અને વ્રતાદિના સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત એવા નિજ શુદ્ધાત્માના ધ્યાન વડે જે કોઈ નિજ શુદ્ધાત્માને જાણે છે તે પરિગ્રહ, વિષયો, દેહ અને વ્રત-અવ્રતમાં રાગ-દ્વેષ કરતો નથી, એમ ચાર સૂત્રોથી પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ, સ્ત્રીઆદિને વેદવાની આકાંક્ષારૂપ ત્રણવેદ, હાસ્ય, અરતિ, રતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સારૂપ છ નોકષાય અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ ચાર કષાય એ ચૌદ

रागमपि। येन तपोधनेन किं कृतम्। गंथहं जेण वियाणियउ भिण्णउ अप्प-सहाउ **ग्रन्थात्सकाशाद्येन विज्ञातो भिन्न आत्मस्वभाव इति। तद्यथा। मिथ्यात्वं, स्त्र्यादिवेदकांक्षारूप-वेदत्रयं हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सारूपं नोकषायषट्कं, क्रोधमानमायालोभरूपं कषायचतुष्टयं चेति चतुर्दशाभ्यन्तरपरिग्रहाः, क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यभाण्डरूपा बाह्यपरि-ग्रहाः इत्थंभूतान् बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहान् जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च त्यक्त्वा शुद्धात्मोपलम्भलक्षणे वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा च यो बाह्याभ्यन्तर-परिग्रहाद्भिन्नमात्मानं जानाति स परिग्रहस्योपरि रागद्वेषौ न करोति। अत्रेदं व्याख्यानं एवं गुणविशिष्टनिर्ग्रन्थस्यैव शोभते न च सपरिग्रहस्येति तात्पर्यार्थः॥४६॥**

अथ—

१७७) विसयहँ उप्परि परम-मुणि देसु वि करइ ण राउ ।
विसयहँ जेण वियाणियउ भिण्णउ अप्प-सहाउ ॥५०॥

सुवर्ण, धन, धान्य, दासी, दास, कुप्य, भांडरूप दस बाह्य परिग्रह—इसप्रकार चौबीस तरहके बाह्य अभ्यंतर परिग्रहोंको तीन जगतमें, तीनों कालोंमें, मन, वचन, काय, कृत कारित अनुमोदनासे छोड़ और शुद्धात्माकी प्राप्तिरूप वीतराग निर्विकल्प समाधिमें ठहरकर परवस्तुसे अपनेको भिन्न जानता है, वो ही परिग्रहके ऊपर राग-द्वेष नहीं करता है। यहाँ पर ऐसा व्याख्यान निर्ग्रंथ मुनिको ही शोभा देता है, परिग्रहधारीको नहीं शोभा देता है, ऐसा तात्पर्य जानना॥४९॥

आगे विषयोंके ऊपर वीतरागता दिखलाते हैं—

અભ્યંતર પરિગ્રહો અને ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ચાંદી, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, દાસ, દાસી, કુપ્ય, ભાંડરૂપ દશ બાહ્ય પરિગ્રહો—એ પ્રમાણે ચોવીસ બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહોને ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં મન, વચન, કાયાથી, કરવું, કરાવવું, અનુમોદનથી છોડીને અને શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ જેનું લક્ષણ છે એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને જે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહથી ભિન્ન આત્માને જાણે છે, તે પરિગ્રહ ઉપર રાગ-દ્વેષ કરતો નથી.

અહીં, આવા ગુણવિશિષ્ટ નિર્ગ્રંથને જ (નિર્ગ્રંથ મુનિને જ) આ કથન શોભે છે પણ પરિગ્રહધારીને શોભતું નથી, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૪૯.

વળી (હવે, પરમ મુનિ વિષયો ઉપર રાગ-દ્વેષ કરતો નથી, એમ કહે છે) :—

विषयाणां उपरि परममुनिः द्वेषमपि करोति न रागम् ।
विषयेभ्यः येन विज्ञातः भिन्नः आत्मस्वभावः ॥५०॥

विसयहं इत्यादि। विसयहं उप्परि **विषयाणामुपरि** परम-मुणि **परममुनिः** देसु वि करइ ण राउ **द्वेषमपि नापि करोति न च रागमपि। येन किं कृतम्।** विसयहं जेण वियाणियउ **विषयेभ्यो येन विज्ञातः। कोऽसौ विज्ञातः।** भिण्णउ अप्प-सहाउ **आत्मस्वभावः। कथंभूतो भिन्न इति। तथा च। द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियग्राह्यान् विषयांश्च दृष्ट-श्रुतानुभूतान् जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च त्यक्त्वा निजशुद्धात्म-भावनासमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दैकरूपसुखामृतरसास्वादेन तृप्तो भूत्वा यो विषयेभ्यो भिन्नं शुद्धात्मानमनुभवति स मुनिपञ्चेन्द्रियविषयेषु रागद्वेषौ न करोति। अत्र यः पञ्चेन्द्रियविषयसुखान्निवर्त्य स्वशुद्धात्मसुखे तृप्तो भवति तस्यैवेदं व्याख्यानं शोभते न च**

गाथा–५०

अन्वयार्थ :—[**परममुनिः**] महामुनि [**विषयाणां उपरि**] पाँच इन्द्रियोंके स्पर्शादि विषयों पर [**रागमपि द्वेषं**] राग और द्वेष [**न करोति**] नहीं करता, अर्थात् मनोज्ञ विषयों पर राग नहीं करता और अनिष्ट विषयों पर द्वेष नहीं करता; क्योंकि [**येन**] जिनसे [**आत्मस्वभावः**] अपना स्वभाव [**विषयेभ्यः**] विषयोंसे [**भिन्नः विज्ञातः**] जुदा समझ लिया है। इसलिये वीतराग दशा धारण कर ली है।

भावार्थ :—द्रव्येन्द्री, भावेन्द्री और इन दोनोंसे ग्रहण करने योग्य देखे सुने अनुभव किये जो रूपादि विषय हैं, उनको मन, वचन, काय, कृत, कारित अनुमोदनासे छोड़कर और निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न वीतराग परमानंदरूप अतींद्रियसुखके रसके आस्वादनेसे तृप्त होकर विषयोंसे भिन्न अपने आत्माको जो मुनि अनुभवता है, वो ही विषयोंमें राग–द्वेष नहीं करता। यहाँ पर तात्पर्य यह है, कि जो पंचेन्द्रियोंके विषय–सुखसे निवृत्त होकर निज शुद्ध आत्म–सुखमें तृप्त होता है, उसीको यह व्याख्यान शोभा देता

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિયને અને દ્રવ્યેન્દ્રિય તથા ભાવેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય એવા દેખેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા વિષયોને ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં મન-વચન-કાયાથી કૃત, કારિત, અનુમોદનથી છોડીને નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદથી તૃપ્ત થઈને જે વિષયોથી ભિન્ન શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે તે મુનિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રાગ-દ્વેષ કરતો નથી.

અહીં, જે પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયસુખને નિવર્તીને સ્વશુદ્ધ આત્મસુખમાં તૃપ્ત રહે છે તેને

विषयासक्तस्येति भावार्थः॥५०॥

अथ—

१७८) देहहँ उप्परि परम-मुणि देसु वि करइ ण राउ।
देहहँ जेण वियाणियउ भिण्णउ अप्प-सहाउ॥५१॥

देहस्य उपरि परममुनिः द्वेषमपि करोति न रागम्।
देहाद् येन विज्ञातः भिन्नः आत्मस्वभावः॥५१॥

देहहं इत्यादि। देहहं उप्परि **देहस्योपरि** परम-मुणि **परममुनिः** देसु वि करइ ण राउ **द्वेषमपि न करोति न रागमपि। येन किं कृतम्।** देहहं जेण वियाणियउ **देहात्सकाशाद्येन विज्ञातः। कोऽसौ।** भिण्णउ अप्प-सहाउ **आत्मस्वभावः। कथंभूतो विज्ञातः। तस्माद्देहाद्भिन्न इति। तथाहि—''सपरं बाधासहिदं विच्छिण्णं बंधकारणं विसमं। जं इंदिएहिं लद्धं तं सुक्खं**

है, और विषयाभिलाषीको नहीं शोभता॥५०॥

आगे साधु देहके ऊपर भी राग-द्वेष नहीं करता—

गाथा–५१

अन्वयार्थ :—[**परममुनिः**] महामुनि [**देहस्य उपरि**] मनुष्यादि शरीरके ऊपर भी [**रागमपि द्वेषम्**] राग और द्वेषको [**न करोति**] नहीं करता अर्थात् शुभ शरीरसे राग नहीं करता, अशुभ शरीरसे द्वेष नहीं करता, [**येन**] जिसने [**आत्मस्वभावः**] निजस्वभाव [**देहात्**] देहसे [**भिन्नः विज्ञातः**] भिन्न जान लिया है। देह तो जड़ है, आत्मा चैतन्य है, जड़ चैतन्यका क्या संबंध ?

भावार्थ :—इन इंद्रियोंसे जो सुख उत्पन्न हुआ है, वह दुःखरूप ही है। ऐसा कथन श्रीप्रवचनसारमें कहा है। 'सपरम' इत्यादि। इसका तात्पर्य ऐसा है, कि जो इन्द्रियोंसे सुख प्राप्त

જ આ વ્યાખ્યાન શોભે છે પણ જેઓ વિષયમાં આસક્ત છે તેમને આ કથન શોભતું નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૫૦.

વળી (હવે, પરમ મુનિ દેહ ઉપર પણ રાગ-દ્વેષ કરતો નથી, એમ કહે છે.) :—

ભાવાર્થ :—કહ્યું પણ છે કે–सपरं बाधासहिदं विच्छिण्णं विसमं। ज इंदिएहिं लद्धं तं सुक्खं दुक्खमेव तहा॥ (શ્રી પ્રવચનસાર ૭૬) **અર્થ** :—જે ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખ પરના સંબંધવાળું, બાધાસહિત, વિચ્છિન્ન, બંધનું કારણ અને વિષમ છે; (એ રીતે તે દુ:ખ જ છે.)

दुक्खमेव तहा।।'' इति गाथाकथितलक्षणं दृष्टश्रुतानुभूतं यद्देहजनितसुखं तज्जगत्रये कालत्रयेऽपि मनवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च त्यक्त्वा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिबलेन पारमार्थिकानाकुलत्व-लक्षणसुखपरिणते निजपरमात्मनि स्थित्वा च य एव देहाद्भिन्नं स्वशुद्धात्मानं जानाति स एव देहस्योपरि रागद्वेषौ न करोति। अत्र य एव सर्वप्रकारेण देहममत्वं त्यक्त्वा देहसुखं नानुभवति तस्यैवेदं व्याख्यानं शोभते नापरस्येति तात्पर्यार्थः।।५१।।

अथ—

१७६) वित्ति-णिवित्तिहिँ परम-मुणि देसु वि करइ ण राउ।
बंधहँ हेउ वियाणियउ एयहँ जेण सहाउ।।५२।।

होता है, वह सुख दुःखरूप ही है, क्योंकि वह सुख परवस्तु है, निजवस्तु नहीं है, बाधा सहित है, निराबाध नहीं है, नाशके लिए हुए है, जिसका नाश हो जाता है, बन्धका कारण है, और विषम है। इसलिए इन्द्रियसुख दुःखरूप ही है, ऐसा इस गाथामें जिसका लक्षण कहा गया है, ऐसे देहजनित सुखको मन, वचन, काय, कृत, कारित अनुमोदनासे छोड़े। वीतरागनिर्विकल्पसमाधिके बलसे आकुलता रहित परमसुख निज परमात्मामें स्थित होकर जो महामुनि देहसे भिन्न अपने शुद्धात्माको जानता है, वही देहके ऊपर राग-द्वेष नहीं करता। जो सब तरह देहसे निर्ममत्व होकर देहसे सुखको नहीं अनुभवता, उसीके लिए यह व्याख्यान शोभा देता है, और देहबुद्धिवालोंको नहीं शोभता, ऐसा अभिप्राय जानना।।५१।।

आगे प्रवृत्ति और निवृत्तिमें भी महामुनि राग-द्वेष नहीं करता, ऐसा कहते हैं—

એ પ્રમાણે આ ગાથામાં કહેલા લક્ષણવાળું, દેખેલું, સાંભળેલું અને અનુભવેલું જે દેહજનિત સુખ છે તેને ત્રણ લોકમાં ત્રણ કાળમાં મન-વચન-કાયથી કૃત, કારિત, અનુમોદનથી છોડીને અને વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખરૂપે પરિણત નિજ પરમાત્મામાં સ્થિત થઈને જે મહામુનિ દેહથી ભિન્ન સ્વશુદ્ધાત્માને જાણે છે તે જ દેહની ઉપર રાગ-દ્વેષ કરતો નથી.

અહીં, સર્વ પ્રકારે દેહનું મમત્વ છોડીને દેહસુખને જે અનુભવતો નથી તેને આ વ્યાખ્યાન શોભે છે પણ બીજાને નહિ. (પણ જે દેહબુદ્ધિવાળા છે તેમને આ વ્યાખ્યાન શોભતું નથી), એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૫૧.

વળી (હવે, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં પણ મહામુનિ રાગ-દ્વેષ કરતો નથી. એમ કહે છે) :—

वृत्तिनिवृत्त्योः परममुनिः द्वेषमपि करोति न रागम् ।
बन्धस्य हेतुः विज्ञातः एतयोः येन स्वभावः ॥५२॥

वित्तिणिवित्तिहिं इत्यादि। वित्ति-णिवित्तिहिं **वृत्तिनिवृत्तिविषये व्रताव्रतविषये** परम-मुणि **परममुनिः** देसु वि करइ ण राउ **द्वेषमपि न करोति न च रागम्। येन किं कृतम्।** बंधहं हेउ वियाणियउ **बन्धस्य हेतुर्विज्ञातः। कोऽसौ।** एयहं जेण सहाउ **एतयोर्व्रताव्रतयोः स्वभावो येन विज्ञात इति। अथवा पाठान्तरम्।** ''भिण्णउ जेण वियाणियउ एयहं अप्पसहाउ'' **भिन्नो येन विज्ञानः। कोऽसौ। आत्मस्वभावः। काभ्याम्। एताभ्यां व्रताव्रतविकल्पाभ्यां सकाशादिति। तथाहि। येन व्रताव्रतविकल्पौ पुण्यपापबन्धकारणभूतौ विज्ञातौ स शुद्धात्मनि स्थितः सन् व्रतविषये रागं न करोति तथा चाव्रतविषये द्वेषं न करोतीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। हे भगवन्**

गाथा–५२

अन्वयार्थ :—[**परममुनि**] महामुनि [**वृत्तिनिवृत्त्योः**] प्रवृत्ति और निवृत्तिमें [**रागम् अपि द्वेषम्**] राग और द्वेषको [**न करोति**] नहीं करता, [**येन**] जिसने [**एतयोः**] इन दोनोंका [**स्वभावः**] स्वभाव [**बंधस्य हेतुः**] कर्मबंधका कारण [**विज्ञातः**] जान लिया है।

भावार्थ :—व्रत-अव्रतमें परममुनि राग-द्वेष नहीं करता जिसने इन दोनोंका स्वभाव बंधका कारण जान लिया है। अथवा पाठांतर होनेसे ऐसा अर्थ होता है, कि जिसने आत्माका स्वभाव भिन्न जान लिया है। अपना स्वभाव प्रवृत्ति-निवृत्तिसे रहित है। जहाँ व्रत-अव्रतका विकल्प नहीं है। ये व्रत, अव्रत, पुण्य, पापरूप बंधके कारण हैं। ऐसा जिसने जान लिया, वह आत्मामें तल्लीन हुआ व्रत-अव्रतमें राग-द्वेष नहीं करता। ऐसा कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने पूछा, हे भगवन्, जो व्रत पर राग नहीं करे, तो व्रत क्यों धारण करे ? ऐसे कथनमें व्रतका निषेध होता है। तब योगीन्द्राचार्य कहते हैं, कि व्रतका अर्थ यह है, कि सब शुभ-अशुभ भावोंसे निवृत्ति

ભાવાર્થ :—વ્રત-અવ્રતના વિકલ્પો (અનુક્રમે) પુણ્યબંધ અને પાપબંધના કારણ છે, એમ જેણે જાણ્યું છે તે શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થયો થકો વ્રતના વિષયમાં રાગ કરતો નથી અને અવ્રતના વિષયમાં દ્વેષ કરતો નથી.

એવું કથન સાંભળીને અહીં પ્રભાકરભટ્ટ પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવાન! જો વ્રત ઉપર રાગનું તાત્પર્ય (રાગ કરવાનું પ્રયોજન) નથી (જો વ્રત ઉપર પણ રાગ કરવા યોગ્ય નથી) તો વ્રતનો નિષેધ થયો?

ભગવાન્ યોગીન્દ્રાચાર્ય કહે છે કે વ્રતનો અર્થ શો? (સર્વ શુભ-અશુભ ભાવોથી)

यदि व्रतस्योपरि रागतात्पर्यं नास्ति तर्हि व्रतं निषिद्धमिति। भगवानाह। व्रतं कोऽर्थः। सर्वनिवृत्तिपरिणामः। तथा चोक्तम्—''हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम्'' अथवा। ''रागद्वेषौ प्रवृत्तिः स्यान्निवृत्तिस्तन्निषेधनम्। तौ च बाह्यार्थसंबन्धौ तस्मात्तांस्तु परित्यजेत्।।'' प्रसिद्धं पुनरहिंसादिव्रतं एकदेशेन व्यवहारेणेति। कथमेकदेशव्रतमिति चेत्। तथाहि। जीवघाते निवृत्तिर्जीवदयाविषये प्रवृत्तिः, असत्यवचनविषये निवृत्तिः सत्यवचनविषये प्रवृत्तिः, अदत्तादानविषये निवृत्तिः दत्तादानविषये प्रवृत्तिरित्यादिरूपेणैकदेशं व्रतम्। रागद्वेषरूपसंकल्पविकल्पकल्लोलमालारहिते त्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधौ पुनः शुभाशुभत्यागात्परिपूर्णं व्रतं भवतीति।

परिणाम होना। ऐसा ही अन्य ग्रंथोंमें भी ''रागद्वेषौ'' इत्यादिसे कहा है। अर्थ यह है कि राग और द्वेष दोनों प्रवृत्तियाँ हैं, तथा इनका निषेध वह निवृत्ति है। ये दोनों अपने नहीं हैं, अन्य पदार्थके संबंधसे हैं। इसलिये इन दोनोंको छोड़े। अथवा ''हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतं'' ऐसा कहा गया है। इसका अर्थ यह है, कि प्राणियोंको पीड़ा देना, झूठ वचन बोलना, परधन हरना, कुशीलका सेवन और परिग्रह इनसे जो विरक्त होना, वही व्रत है। ये अहिंसादि व्रत प्रसिद्ध हैं, वे व्यवहारनयकर एकदेशरूप व्रत हैं। यही दिखलाते हैं—जीवघातमें निवृत्ति, जीवदयामें प्रवृत्ति, असत्य वचनमें निवृत्ति, सत्य वचनमें प्रवृत्ति, अदत्तादान (चोरी) से निवृत्ति, अचौर्यमें प्रवृत्ति इत्यादि स्वरूपसे एकदेशव्रत कहा जाता है, और राग-द्वेषरूप संकल्प विकल्पोंकी कल्लोलोंसे रहित तीन गुप्तिसे गुप्त समाधिमें शुभाशुभके त्यागसे परिपूर्ण व्रत होता है। अर्थात् अशुभकी निवृत्ति और शुभकी प्रवृत्तिरूप एकदेशव्रत और शुभ, अशुभ दोनोंका ही त्याग होना वह पूर्ण व्रत है। इसलिये प्रथम अवस्थामें व्रतका निषेध नहीं है एकदेश व्रत है, और पूर्ण अवस्थामें सर्वदेश व्रत है। यहाँ पर कोई यदि प्रश्न करे, कि व्रतसे क्या प्रयोजन ?

નિવૃત્તિના પરિણામ થવા તે વ્રત છે. કહ્યું પણ છે કે ''हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यः विरतिर्व्रतम्।'' (तत्त्वार्थ सूत्र અ. ૭ સૂ. ૧) (**અર્થ :**—હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થવું તે વ્રત છે) અથવા ''रागद्वेषौ प्रवृत्तिः स्यान्निवृत्तिस्तन्निषेधनम्। तौ च बाह्यार्थसंबन्धौ तस्मात्तांस्तु परित्यजेत्।।'' આત્માનુશાસન ૨૩૭) (**અર્થ :**—રાગ-દ્વેષ બન્ને પ્રવૃત્તિ છે અને તે બન્નેનો અભાવ તે નિવૃત્તિ છે. વળી આ બન્ને બાહ્ય પદાર્થના સંબંધથી થાય છે તેથી રાગ અને દ્વેષ એ બન્નેને છોડવા જોઈએ.)

વળી, એકદેશવ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અહિંસાદિ વ્રતો પ્રસિદ્ધ છે. એકદેશવ્રત કેવી રીતે? આ પ્રમાણે-જીવહિંસાથી નિવૃત્તિ અને જીવદયામાં પ્રવૃત્તિ, અસત્ય વચનથી નિવૃત્તિ અને સત્ય વચનમાં પ્રવૃત્તિ અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ અને દત્તાદાનમાં પ્રવૃત્તિ, ઈત્યાદિ સ્વરૂપે એકદેશવ્રત છે. રાગ-દ્વેષરૂપ સંકલ્પ-વિકલ્પની તરંગમાળાથી રહિત ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત પરમ

कश्चिदाह। व्रतेन किं प्रयोजनमात्मभावनया मोक्षो भविष्यति। भरतेश्वरेण किं व्रतं कृतम्, घटिकाद्वयेन मोक्षं गतः इति। अथ परिहारमाह। भरतेश्वरोऽपि पूर्वं जिनदीक्षाप्रस्तावे लोचानन्तरं हिंसादिनिवृत्तिरूपं महाव्रतविकल्पं कृत्वान्तर्मुहूर्ते गते सति दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदान-बन्धादिविकल्परहिते मनोवचनकायनिरोधलक्षणे निजशुद्धात्मध्याने स्थित्वा पश्चान्निर्विकल्पो जातः। परं किंतु तस्य स्तोककालत्वान्महाव्रतप्रसिद्धिर्नास्ति। अथेदं मतं वयमपि तथा कुर्मोऽवसानकाले। नैवं वक्तव्यम्। यद्येकस्यान्धस्य कथंचिन्निधानलाभो जातस्तर्हि किं सर्वेषां भवतीति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''पुव्वमभाविदजोगो मरणे आराहओ जदि वि कोई। खन्नगनिधिदिट्ठंतं तं खु

आत्मभावनासे ही मोक्ष होता है। भरतजी महाराजने क्या व्रत धारण किया था ? वे तो दो घड़ीमें ही केवलज्ञान पाकर मोक्ष गये। इसका समाधान ऐसा है, कि भरतेश्वरने पहले जिनदीक्षा धारण की, शिरके केशलुञ्चन किये, हिंसादि पापोंकी निवृत्तिरूप पाँच महाव्रत आदरे। फिर एक अंतर्मुहूर्तमें समस्त विकल्प रहित मन, वचन, काय रोकनेरूप निज शुद्धात्मध्यान उसमें ठहरकर निर्विकल्प हुए। वे शुद्धात्माका ध्यान, देखे, सुने और भोगे हुए भोगोंकी वाँछारूप निदान बन्धादि विकल्पोंसे रहित ऐसे ध्यानमें तल्लीन होकर केवली हुए। जब राज छोड़ा, और मुनि हुए तभी केवली हुए, तब भरतेश्वरने अंतर्मुहूर्तमें केवलज्ञान प्राप्त किया। इसलिये महाव्रतकी प्रसिद्धि नहीं हुई। इस पर कोई मूर्ख ऐसा विचार लेवे, कि जैसा उनको हुआ वैसे हमको भी होवेगा। ऐसा विचार ठीक नहीं है। यदि किसी एक अंधेको किसी तरहसे निधिका लाभ हुआ, तो क्या सभीको ऐसा हो सकता है ? सबको नहीं होता। भरत सरीखे भरत ही हुए। इसलिये अन्य भव्यजीवोंको यही योग्य है, कि तप संयमका साधन करना ही श्रेष्ठ है। ऐसा ही ''पुव्वं'' इत्यादि गाथासे

સમાધિમાં તો શુભાશુભ બન્નેનો ત્યાગ હોવાથી પરિપૂર્ણ વ્રત છે. (આ રીતે પરિપૂર્ણ વ્રતમાં શુભ પરિણામનો પણ ત્યાગ હોવાથી વ્રત ઉપર પણ રાગ કરવા યોગ્ય નથી.)

અહીં, કોઈ પ્રશ્ન કરે કે વ્રતથી શું પ્રયોજન છે? માત્ર આત્મભાવનાથી મોક્ષ થઈ જશે? ભરતેશ્વરે ક્યાં વ્રત કર્યાં હતાં? છતાં પણ તેઓ બે ઘડીમાં મોક્ષે ચાલ્યા ગયા.

તેનો પરિહાર કરે છે, ભરતેશ્વરે પણ પહેલાં જિનદીક્ષા ધારણ કરતી વખતે માથાનું કેશલોચન કર્યા પછી હિંસાદિ પાપોની નિવૃત્તિરૂપ મહાવ્રતોના વિકલ્પને કરીને અન્તર્મુહૂર્ત જતાં, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધાદિના વિકલ્પોથી રહિત, મન-વચન-કાયના નિરોધરૂપ નિજશુદ્ધાત્મધ્યાનમાં સ્થિત થઈને પછી નિર્વિકલ્પ થયા. પણ તેમને અલ્પકાળના મહાવ્રત હોવાથી તેમના મહાવ્રતની પ્રસિદ્ધિ ન થઈ. અહીં કોઈ અજ્ઞાની એમ કહે કે અમે પણ મરણકાળે તેવી રીતે કરીશું, તો એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે જો કોઈ એક આંધળાને કોઈ પણ રીતે ખજાનાની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ તો શું બધાને તે રીતે થાય? એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે ''पुव्वमभाविदजोगो मरणे आराहओ जदि वि कोई। खन्नगनिधिदिट्ठंतं

पमाणं ण सव्वत्थ।।''।।५२।।

एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गप्रतिपादकमहाधिकारमध्ये परमोपशमभावव्याख्यानोपलक्षणत्वेन चतुर्दशसूत्रैः [1]स्थलं समाप्तम्। अथानन्तरं निश्चयनयेन पुण्यपापे द्वे समाने इत्याद्युपलक्षणत्वेन चतुर्दशसूत्रपर्यन्तं व्याख्यानं क्रियते। तद्यथा—योऽसौ विभावस्वभावपरिणामौ निश्चयनयेन बन्धमोक्षहेतुभूतौ न जानाति स एव पुण्यपापद्वयं करोति न चान्य इति मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

दूसरी जगह भी कहा है। अर्थ ऐसा है, कि जिसने पहले तो योगका अभ्यास नहीं किया, और मरणके समय भी जो कभी आराधक हो जावे, तो यह बात ऐसी जानना, कि जैसे किसी अंधे पुरुषको निधिका लाभ हुआ हो। ऐसी बात सब जगह प्रमाण नहीं हो सकती। कभी कहीं पर होवे तो होवे।।५२।।

इस तरह मोक्ष, मोक्षका फल, और मोक्षके मार्गके कहनेवाले दूसरे महाधिकारमें परम उपशांतभावके व्याख्यानकी मुख्यतासे अंतरस्थलमें चौदह दोहे पूर्ण हुए।

आगे निश्चयनयकर पुण्य-पाप दोनों ही समान हैं, ऐसा चौदह दोहोंमें कहते हैं। जो कोई स्वभावपरिणामको मोक्षका कारण और विभावपरिणामको बंधका कारण निश्चयसे ऐसा भेद नहीं जानता है, वही पुण्य-पापका कर्ता होता है, अन्य नहीं, ऐसा मनमें धारणकर यह गाथा–सूत्र कहते हैं—

तं खु पमाणं ण सव्वत्थ।।'' (ભગવતી આરાધના ૨૪) [**અર્થ**:—જેવી રીતે કોઈ પુરુષ મરણના અવસર પહેલાં યોગનો અભ્યાસ ન કર્યો હોવા છતાં મરણ વખતે કદાચ આરાધક થઈ જાય છે તો તે અંધપુરુષને કદાચિત્ નિધિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના જેવું કહેવાય. પણ આવું બધી જગ્યાએ ખરેખર થાય તેવું પ્રમાણ નથી (પણ આવું બધી જગ્યાએ અવશ્ય થાય જ એમ સંભવતું જ નથી.] ૫૨.

એ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદક મહાધિકારમાં ચૌદ ગાથાસૂત્રો વડે પરમ-ઉપશામભાવના વ્યાખ્યાનરૂપ ઉપલક્ષણવાળું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી ચૌદ ગાથાસૂત્રો સુધી નિશ્ચયનયથી પુણ્ય અને પાપ બન્ને સમાન છે, ઈત્યાદિ ઉપલક્ષણવાળું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે :—

---

૧ પાઠાન્તર :—स्थलं = पंचमं स्थलं

१८०) **बंधहँ मोक्खहँ हेउ णिउ जो णवि जाणइ कोइ।**
सो पर मोहिं करइ जिय पुण्णु वि पाउ वि दोइ ॥५३॥

बन्धस्य मोक्षस्य हेतुः निजः यः नैव जानाति कश्चित् ।
स परं मोहेन करोति जीव पुण्यमपि पापमपि द्वे अपि ॥५३॥

बंधहं इत्यादि। बंधहं **बन्धस्य** मोक्खहं **मोक्षस्य** हेउ **हेतुः कारणम्। कथंभूतम्।** णिउ **निजविभावस्वभावहेतुस्वरूपम्।** जो णवि जाणइ कोइ **यो नैव जानाति कश्चित्।** सो पर **स एव** मोहिं **मोहेन** करइ **करोति** जिय **हे जीव** पुण्णु वि पाउ **वि पुण्यमपि पापमपि। कतिसंख्योपेते अपि। दो द्वे अपीति। तथाहि। निजशुद्धात्मानुभूतिरुचिविपरीतं मिथ्यादर्शनं स्वशुद्धात्म-प्रतीतिविपरीतं मिथ्याज्ञानं निजशुद्धात्मद्रव्यनिश्चलस्थितिविपरीतं मिथ्याचारित्रमित्येतत्त्रयं कारणं, तस्मात् त्रयाद्विपरीतं भेदाभेदरत्नत्रयस्वरूपम् मोक्षस्य कारणमिति योऽसौ न जानाति**

गाथा–५३

अन्वयार्थ :—[**यः कश्चित्**] जो कोई जीव [**बंधस्य मोक्षस्य हेतुः**] बंध और मोक्षका कारण [**निजः**] अपना विभाव और स्वभाव परिणाम है, ऐसा भेद [**नैव जानाति**] नहीं जानता है, [**स एव**] वही [**पुण्यमपि पापमपि**] पुण्य और पाप [**द्वे अपि**] दोनोंको ही [**मोहेन**] मोहसे [**करोति**] करता है।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी अनुभूतिकी रुचिसे विपरीत जो मिथ्यादर्शन, निज शुद्धात्माके ज्ञानसे विपरीत मिथ्याज्ञान, और निज शुद्धात्मद्रव्यमें निश्चल स्थिरतासे उल्टा जो मिथ्याचारित्र इन तीनोंको बंधका कारण और इन तीनोंसे रहित भेदाभेद रत्नत्रयस्वरूप मोक्षका

જે કોઈ નિશ્ચયનયથી વિભાવપરિણામ બંધનો હેતુ છે અને સ્વભાવપરિણામ મોક્ષનો હેતુ છે, એમ જાણતો નથી, તે જ પુણ્ય અને પાપ બન્નેને કરે છે પણ બીજો નહિ. (પણ જે કોઈ નિશ્ચયનયથી વિભાવપરિણામ બંધનો હેતુ છે અને સ્વભાવપરિણામ મોક્ષનો હેતુ છે, એમ જાણે છે તે પુણ્ય, પાપ બન્નેને કરતો નથી) એમ મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ રુચિથી વિપરીત મિથ્યાદર્શન, સ્વ-શુદ્ધાત્માની પ્રતીતિથી વિપરીત મિથ્યાજ્ઞાન અને નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં નિશ્ચલ સ્થિતિથી વિપરીત મિથ્યાચારિત્ર —એ ત્રણ બંધનું કારણ છે અને ત્રણેયથી વિપરીત એવું ભેદાભેદ રત્નત્રયસ્વરૂપ મોક્ષનું કારણ છે, એમ જે કોઈ જાણતો નથી તે જ–જો કે પુણ્ય અને પાપ બન્નેય નિશ્ચયનયથી હેય છે

स एव पुण्यपापद्वयं निश्चयनयेन हेयमपि मोहवशात्पुण्यमुपादेयं करोति पापं हेयं करोतीति भावार्थः ॥५३॥

अथ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणतमात्मानं योऽसौ मुक्तिकारणं न जानाति स पुण्यपापद्वयं करोतीति दर्शयति—

१८१) दंसण-णाण-चरित्तमउ जो णवि अप्पु मुणेइ ।
मोक्खहँ कारणु भणिवि जिय सो पर ताइँ करेइ ॥५४॥

दर्शनज्ञानचारित्रमयं यः नैवात्मानं मनुते ।
मोक्षस्य कारणं भणित्वा जीव स परं ते करोति ॥५४॥

दंसणणाणचरित्त इत्यादि। दंसण-णाण-चरित्तमउ **सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रमयं** जो णवि अप्पु मुणेइ **यः कर्ता नैवात्मानं मनुते जानाति। किं कृत्वा न जानाति।** मोक्खहं कारणु भणिवि

कारण ऐसा जो नहीं जानता है, वही मोहके वशसे पुण्य-पापका कर्ता होता है। पुण्यको उपादेय जानके करता है, पापको हेय समझता है ॥५३॥

आगे सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप परिणमता जो आत्मा वह ही मुक्तिका कारण है, जो ऐसा भेद नहीं जानता है, वही पुण्य-पाप दोनोंका कर्ता है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–५४

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**दर्शनज्ञानचारित्रमयं**] सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्रमयी [**आत्मानं**] आत्माको [**नैव मनुते**] नहीं जानता, [**स एव**] वही [**जीव**] हे जीव; [**ते**] उन पुण्य-पाप दोनोंको [**मोक्षस्य कारणं**] मोक्षके कारण [**भणित्वा**] जानकर [**करोति**] करता है।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न जो वीतराग सहजानंद एकरूप सुखरसका आस्वाद उसकी रुचिरूप सम्यग्दर्शन, उसी शुद्धात्मामें वीतराग नित्यानंद

તોપણ—મોહના વશે પુણ્યને ઉપાદેય કરે છે અને પાપને હેય કરે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૫૩.

હવે, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપે પરિણત આત્મા મુક્તિનું કારણ છે, એમ જે કોઈ જાણતો નથી તે પુણ્ય અને પાપ બન્નેને કરે છે, એમ દર્શાવે છે.

ભાવાર્થ :—નિજશુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખ-રસના આસ્વાદની રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન છે, તે જ સ્વશુદ્ધાત્મામાં એક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદ-

मोक्षस्य कारणं भणित्वा मत्वा जिय हे जीव सो पर ताइं करेइ **स एव पुरुषस्ते पुण्यपापे द्वे करोतीति। तथाहि—निजशुद्धात्मभावनोत्थवीतरागसहजानन्दैकरूपं सुखरसास्वादरुचिरूपं सम्यग्दर्शनं, तत्रैव स्वशुद्धात्मनि वीतरागसहजानन्दैकस्वसंवेदनपरिच्छित्तिरूपं सम्यग्ज्ञानं, वीतराग-सहजानन्दैकसमरसी भावेन तत्रैव निश्चलस्थिरत्वं सम्यक्चारित्रं, इत्येतैस्त्रिभिः परिणतमात्मानं योऽसौ मोक्षकारणं न जानाति स एव पुण्यमुपादेयं करोति पापं हेयं च करोतीति। यस्तु पूर्वोक्तरत्नत्रयपरिणतमात्मानमेव मोक्षमार्गं जानाति तस्य तु सम्यग्दृष्टेर्यद्यपि संसारस्थिति-च्छेदकारणेन सम्यक्त्वादिगुणेन परंपरया मुक्तिकारणं तीर्थंकरनामकर्मप्रकृत्यादिकमनीहितवृत्त्या विशिष्टपुण्यमास्रवति तथाप्यसौ तदुपादेयं न करोतीति भावार्थः॥५४॥**

अथ योऽसौ निश्चयेन पुण्यपापद्वयं समानं न मन्यते स मोहेन मोहितः सन् संसारं परिभ्रमतीति कथयति—

स्वसंवेदनरूप सम्यग्ज्ञान और वीतरागपरमानंद परम समरसीभावकर उसीमें निश्चय स्थिरतारूप सम्यक्‌चारित्र—इन तीनों स्वरूप परिणत हुआ जो आत्मा उसको जो जीव मोक्षका कारण नहीं जानता, वह ही पुण्यको आदरने योग्य जानता है, और पापको त्यागने योग्य जानता है। तथा जो सम्यग्दृष्टि जीव रत्नत्रयस्वरूप परिणत हुए आत्माको ही मोक्षका मार्ग जानता है, उसके यद्यपि संसारकी स्थितिके छेदनका कारण, और सम्यक्त्वादि गुणसे परम्पराय मुक्तिका कारण ऐसी तीर्थंकरनामप्रकृति आदि शुभ (पुण्य) प्रकृतियोंको (कर्मोंको) अवाँछितवृत्तिसे ग्रहण करता है, तो भी उपादेय नहीं मानता है। कर्मप्रकृतियोंको त्यागने योग्य ही समझता है॥५४॥

आगे जो निश्चयनयसे पुण्य-पाप दोनोंको समान नहीं मानता, वह मोहसे मोहित हुआ संसारमें भटकता है, ऐसा कहते हैं—

मय સ્વસંવેદનરૂપ-પરિચ્છિત્તિરૂપ-સમ્યગ્જ્ઞાન છે, એક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદરૂપ પરમસમરસી ભાવથી તેમાં જ, (સ્વશુદ્ધાત્મામાં જ) નિશ્ચલસ્થિરતારૂપ સમ્યક્ચારિત્ર છે. એ ત્રણ રૂપે પરિણત આત્માને જે મોક્ષનું કારણ જાણતો નથી તે જ પુણ્યને ઉપાદેય કરે છે અને પાપને હેય કરે છે.

પરંતુ પૂર્વોક્ત રત્નત્રયરૂપે પરિણત આત્માને જ જે મોક્ષમાર્ગ જાણે છે તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિને તો જોકે સંસારસ્થિતિનો નાશ કરવામાં કારણભૂત એવા સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણથી પરંપરાએ મુક્તિના કારણરૂપ તીર્થંકરનામકર્મની પ્રકૃતિ આદિક વિશિષ્ટ પુણ્યનો અનીહિતવૃત્તિથી આસ્રવ થાય છે તોપણ તે સમ્યગ્દ્રષ્ટિ તેને ઉપાદેય કરતો નથી. એવો ભાવાર્થ છે. ૫૪.

હવે, જે કોઈ નિશ્ચયનયથી પુણ્ય, પાપ બન્નેને સમાન માનતો નથી તે મોહથી મોહિત થતો સંસારમાં ભટકે છે, એમ કહે છે :—

१८२) जो णवि मण्णइ जीउ समु पुण्णु वि पाउ वि दोइ ।
सो चिरु दुक्खु सहंतु जिय मोहिं हिंडइ लोइ ॥५५॥

यः नैव मन्यते जीवः समाने पुण्यमपि पापमपि द्वे ।
स चिरं दुःखं सहमानः जीव मोहेन हिण्डते लोके ॥५५॥

जो इत्यादि। जो णवि मण्णइ **यः कर्ता नैव मन्यते** जीउ **जीवः। किं न मन्यते। समु समाने। के।** पुण्णु वि पाउ वि दोइ **पुण्यमपि पापमपि द्वे** सो **स जीवः** चिरु दुक्खु सहंतु **चिरं बहुतरं कालं दुःखं सहमानः सन्** जिय **हे जीव** मोहिं हिंडइ लोइ **मोहेन मोहितः सन् हिण्डते भ्रमति। क्व। लोके संसारे इति। तथा च। यद्यप्यसद्भूतव्यवहारेण द्रव्यपुण्यपापे परस्परभिन्ने भवतस्तथैवाशुद्धनिश्चयेन भावपुण्यपापे भिन्ने भवतस्तथापि शुद्धनिश्चयनयेन**

गाथा–५५

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**जीवः**] जीव [**पुण्यमपि पापमपि द्वे**] पुण्य और पाप दोनोंको [**समाने**] समान [**नैव मन्यते**] नहीं मानता, [**सः**] वह जीव [**मोहेन**] मोहसे मोहित हुआ [**चिरं**] बहुत काल तक [**दुःखं सहमानः**] दुःख सहता हुआ [**लोके**] संसारमें [**हिंडते**] भटकता है।

भावार्थ :—यद्यपि असद्भूत (असत्य) व्यवहारनयसे द्रव्यपुण्य और द्रव्यपाप ये दोनों एक दूसरेसे भिन्न हैं, और अशुद्धनिश्चयनयसे भावपुण्य और भावपाप ये दोनों भी आपसमें भिन्न हैं, तो भी शुद्ध निश्चयनयकर पुण्य-पाप रहित शुद्धात्मासे दोनों ही भिन्न हुए बंधरूप होनेसे दोनों समान ही हैं। जैसे सोनेकी बेड़ी और लोहेकी बेड़ी ये दोनों ही बंधका कारण हैं—इससे समान हैं। इस तरह नयविभागसे जो पुण्य-पापको समान नहीं मानता, वह निर्मोही शुद्धात्मासे विपरीत जो मोहकर्म उससे मोहित हुआ संसारमें भ्रमण करता है। ऐसा कथन सुनकर

ભાવાર્થ :—જો, કે અસદ્‌ભૂત વ્યવહારનયથી દ્રવ્યપુણ્ય અને દ્રવ્યપાપ પરસ્પર ભિન્ન છે તેમ જ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી ભાવપુણ્ય અને ભાવપાપ ભિન્ન છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પુણ્યપાપરહિત શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ તેઓ, જેમ સોનાની અને લોઢાની બેડી બંધનની અપેક્ષાએ સમાન છે તેમ, બંધની અપેક્ષાએ સમાન જ છે–એ પ્રમાણે નયવિભાગથી જે પુણ્ય-પાપ બન્નેને સમાન માનતો નથી તે નિર્મોહ શુદ્ધાત્માથી વિપરીત મોહથી મોહિત થતો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

पुण्यपापरहितशुद्धात्मनः सकाशाद्विलक्षणे सुवर्णलोहनिगलवद्बन्धं प्रति समाने एव भवतः। एवं नयविभागेन योऽसौ पुण्यपापद्वयं समानं न मन्यते स निर्मोहशुद्धात्मनो विपरीतेन मोहेन मोहितः सन् संसारे परिभ्रमति इति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। तर्हि ये केचन पुण्यपापद्वयं समानं कृत्वा तिष्ठन्ति तेषां किमिति दूषणं दीयते भवद्भिरिति। भगवानाह। यदि शुद्धात्मानुभूतिलक्षणं त्रिगुप्तिगुप्तवीतरागनिर्विकल्पपरमसमाधिं लब्ध्वा तिष्ठन्ति तदा संमतमेव। यदि पुनस्तथाविधामवस्थामलभमाना अपि सन्तो गृहस्थावस्थायां दानपूजादिकं त्यजन्ति तपोधनावस्थायां षडावश्यकादिकं च त्यक्त्वोभयभ्रष्टाः सन्तः तिष्ठन्ति तदा दूषणमेवेति तात्पर्यम् ॥५५॥

अथ येन पापफलेन जीवो दुःखं प्राप्य दुःखविनाशार्थं धर्माभिमुखो भवति तत्पापमपि समीचीनमिति दर्शयति—

प्रभाकरभट्ट बोले, यदि ऐसा ही है, तो कितने ही परमतवादी पुण्य-पापको समान मानकर स्वच्छंद हुए रहते हैं, उनको तुम दोष क्यों देते हो? तब योगीन्द्रदेवने कहा—जब शुद्धात्मानुभूतिस्वरूप तीन गुप्तिसे गुप्त वीतरागनिर्विकल्पसमाधिको पाकर ध्यानमें मग्न हुए पुण्य-पापको समान जानते हैं, तब तो जानना योग्य है। परन्तु जो मूढ़ परमसमाधिको न पाकर भी गृहस्थ-अवस्थामें दान, पूजा आदि शुभ क्रियाओंको छोड़ देते हैं, और मुनि पदमें छह आवश्यककर्मोंको छोड़ते हैं, वे दोनों बातोंसे भ्रष्ट हैं। न तो यती हैं, न श्रावक हैं। वे निंदा योग्य ही हैं। तब उनको दोष ही है, ऐसा जानना॥५५॥

आगे जिस पापके फलसे यह जीव नरकादिमें दुःख पाकर उस दुःखके दूर करनेके लिये धर्मके सम्मुख होता है, वह पापका फल भी श्रेष्ठ (प्रशंसा योग्य) है, ऐसा दिखलाते हैं—

એવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે જો એમ છે તો જે કોઈ (પરમતવાદી) પુણ્ય-પાપ બન્નેને સરખા માનીને વર્તે છે તેમને આપ શા માટે દૂષણ આપો છો? ભગવાન યોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે જો શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત એવી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિને પામીને સ્થિત થાય છે ત્યારે તો સંમત જ છે (ત્યારે તો પુણ્ય-પાપને સમાન માનવા તે તો યથાર્થ જ છે) પણ જો તેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય જે ગૃહસ્થઅવસ્થામાં દાન-પૂજાદિક છોડે છે અને મુનિની અવસ્થામાં છ આવશ્યક આદિને છોડીને ઉભયભ્રષ્ટ (બન્ને બાજુથી ભ્રષ્ટ) થતો વર્તે છે ત્યારે તો દૂષણ જ છે, (ત્યારે તો પુણ્ય-પાપ બન્નેને સમાન માનવાં તે તો દૂષણ જ છે) એવું તાત્પર્ય છે. ૫૫.

હવે, જે પાપના ફળથી જીવ દુઃખ પામીને દુઃખને દૂર કરવા માટે ધર્મની સન્મુખ થાય છે તે પાપ પણ સમીચીન (સારું) છે, એમ દર્શાવે છે :—

१८३) वर जिय पावइँ सुंदरइँ णाणिय ताइँ भणंति।
जीवहँ दुक्खइँ जणिवि लहु सिवमइँ जाइँ कुणंति ॥५६॥

वरं जीव पापानि सुन्दराणि ज्ञानिनः तानि भणन्ति।
जीवानां दुःखानि जनित्वा लघु शिवमतिं यानि कुर्वन्ति ॥५६॥

वर जिय इत्यादि। वर जिय **वरं किंतु हे जीव** पावइं सुंदरइं **पापानि सुन्दराणि समीचीनानि** भणंति **कथयन्ति। के।** णाणिय **ज्ञानिनः तत्त्ववेदिनः। कानि।** ताइं **तानि पूर्वोक्तानि पापानि। कथंभूतानि।** जीवहं दुक्खइं जणिवि लहु सिवमइं जाइं कुणंति **जीवानां दुःखानि जनित्वा लघु शीघ्रं शीवमतिं मुक्तियोग्यमतिं यानि कुर्वन्ति। अयमत्राभिप्रायः। अत्र भेदाभेदरत्नत्रयात्मकं श्रीधर्मं लभते जीवस्तत्पापजनितदुःखमपि श्रेष्ठमिति कस्मादिति चेत्।**

गाथा–५६

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**यानि**] जो पापके उदय [**जीवानां**] जीवोंको [**दुःखानि जनित्वा**] दुःख देकर [**लघु**] शीघ्र ही [**शिवमतिं**] मोक्षके जाने योग्य उपायोंमें बुद्धि [**कुर्वन्ति**] कर देवे, तो [**तानि पापानि**] वे पाप भी [**वरं सुंदराणि**] बहुत अच्छे हैं, ऐसा [**ज्ञानिनः**] ज्ञानी [**भणंति**] कहते हैं।

भावार्थ :—कोई जीव पाप करके नरकमें गया, वहाँ पर महान दुःख भोगे, उससे कोई समय किसी जीवके सम्यक्त्वकी प्राप्ति हो जाती है। क्योंकि उस जगह सम्यक्त्वकी प्राप्तिके तीन कारण हैं। पहला तो यह है, कि तीसरे नरक तक देवता उसे संबोधनेको (चेतावनेको) जाते हैं, सो कभी कोई जीवके धर्म सुननेसे सम्यक्त्व उत्पन्न हो जावे, दूसरा कारण—पूर्वभवका स्मरण और तीसरा नरककी पीड़ाकरि दुःखी हुआ, नरकको महान् दुःखका स्थान जान नरकके कारण जो हिंसा, झूठ, चोरी, कुशील, परिग्रह और आरंभादिक हैं, उनको खराब जानके पापसे उदास होवे। तीसरे नरक तक ये तीन कारण हैं। आगेके चौथे, पाँचवें, छठें, सातवें नरकमें देवोंका गमन न होनेसे धर्म–श्रवण तो है नहीं, लेकिन जातिस्मरण है, तथा वेदनाकर दुःखी होके पापसे भयभीत होना—ये दो ही कारण हैं। इन कारणोंको पाकर किसी जीवके सम्यक्त्व उत्पन्न हो सकता है। इस नयसे कोई भव्यजीव पापके उदयसे खोटी गतिमें गया, और वहाँ जाकर यदि सुलट जावे, तथा सम्यक्त्व पावे, तो वह कुगति भी बहुत श्रेष्ठ है। यही श्रीयोगिन्द्राचार्यने मूलमें कहा है—जो पाप जीवोंको दुःख प्राप्त कराके फिर शीघ्र ही

भावार्थ :—જ્યાં (પાપના ફળરૂપ દુઃખના ડરથી) જીવ ભેદાભેદ-રત્નત્રયાત્મક શ્રીધર્મને

'आर्ता नरा धर्मपरा भवन्ति' इति वचनात् ॥५६॥

अथ निदानबन्धोपार्जितानि पुण्यानि जीवस्य राज्यादिविभूतिं दत्त्वा नारकादिदुःखं जनयन्तीति हेतोः समीचीनानि न भवन्तीति कथयति—

१८४) मं पुणु पुण्णइं भल्लाइँ णाणिय ताइँ भणंति ।
जीवहँ रज्जइँ देवि लहु दुक्खहँ जाइँ जणंति ॥५७॥

मा पुनः पुण्यानि भद्राणि ज्ञानिनः तानि भणन्ति ।
जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु दुःखानि यानि जनयन्ति ॥५७॥

मोक्षमार्गमें बुद्धिको लगावे, तो वे अशुभ भी अच्छे हैं। तथा जो अज्ञानी जीव किसी समय अज्ञान तपसे देव भी हुआ और देवसे मरके एकेंद्री हुआ तो वह देव–पर्याय पाना किस कामका। अज्ञानीके देव–पद पाना भी वृथा है। जो कभी ज्ञानके प्रसादसे उत्कृष्ट देव होके बहुत काल तक सुख भोगके देवसे मनुष्य होकर मुनिव्रत धारण करके मोक्षको पावे, तो उसके समान दूसरा क्या होगा। जो नरकसे भी निकलकर कोई भव्यजीव मनुष्य होके महाव्रत धारण करके मुक्ति पावे, तो वह भी अच्छा है। ज्ञानी पुरुष उन पापियोंको भी श्रेष्ठ कहते हैं, जो पापके प्रभावसे दुःख भोगकर उस दुःखसे डरके दुःखके मूलकारण पापको जानके उस पापसे उदास होवें, वे प्रशंसा करने योग्य हैं, और पापी जीव प्रशंसाके योग्य नहीं हैं, क्योंकि पाप–क्रिया हमेशा निंदनीय है। भेदाभेदरत्नत्रयस्वरूप श्रीवीतरागदेवके धर्मको जो धारण करते हैं वे श्रेष्ठ हैं। यदि सुखी धारण करे तो भी ठीक, और दुःखी धारण करे तब भी ठीक। क्योंकि शास्त्रका वचन है, कि कोई महाभाग दुःखी हुए ही धर्ममें लवलीन होते हैं।।५६।।

आगे निदानबंधसे उपार्जन किये हुए पुण्यकर्म जीवको राज्यादि विभूति देकर नरकादि दुःख उत्पन्न कराते हैं, इसलिये अच्छे नहीं हैं—

गाथा–५७

अन्वयार्थ :—[पुनः] फिर [तानि पुण्यानि] वे पुण्य भी [मा भद्राणि] अच्छे नहीं

(સત્ય ધર્મને) પામે છે તે પાપજનિત દુઃખ પણ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે ''आर्ता नरा धर्मपरा भवन्ति'' (**अर्थ** :—ઘણું કરીને દુઃખી મનુષ્યો ધર્મસન્મુખ થાય છે એવું આગમનું વચન છે.) .૫૬.

હવે, નિદાનબંધથી ઉપાર્જિત પુણ્યો જીવને રાજ્યાદિની વિભૂતિ આપીને નરકાદિનાં દુઃખ ઉપજાવે છે તે કારણે તેઓ સમીચીન નથી, એમ કહે છે :—

मं पुणु इत्यादि। मं पुणु **मा पुनः न पुनः** पुण्णइं भल्लाइं **पुण्यानि भद्राणि भवन्तीति** णाणिय ताइं भणंति **ज्ञानिनः पुरुषास्तानि पुण्यानि कर्मतापन्नानि भणन्ति। यानि किं कुर्वन्ति।** जीवहं रज्जइं देवि लहु दुक्खइं जाइं जणंति **यानि पुण्यकर्माणि जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु शीघ्रं दुःखानि जनयन्ति। तद्यथा। निजशुद्धात्मभावनोत्थवीतराग-परमानन्दैकरूपसुखानुभवविपरीतेन दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबन्धपूर्वकज्ञानतपदानादिना यान्युपार्जितानि पुण्यकर्माणि तानि हेयानि। कस्मादिति चेत्। निदानबन्धोपार्जितपुण्येन भवान्तरे राज्यादिविभूतौ लब्धायां तु भोगान् त्यक्तुं न शक्नोति तेन पुण्येन नरकादिदुःखं लभते। रावणादिवत्। तेन कारणेन पुण्यानि हेयानीति। ये पुनर्निदानरहितपुण्यसहिताः पुरुषास्ते भवान्तरे राज्यादिभोगे लब्धेऽपि भोगांस्त्यक्त्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा चोर्ध्वगतिगामिनो**

हैं, [यानि] जो [जीवस्य] जीवको [राज्यानि दत्त्वा] राज देकर [लघु] शीघ्र ही [दुःखानि] नरकादि दुःखोंको [जनयंति] उपजाते हैं, [ज्ञानिनः] ऐसा ज्ञानीपुरुष [भणंति] कहते हैं।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न जो वीतराग परमानंद अतीन्द्रियसुखका अनुभव उससे विपरीत जो देखे, सुने, भोगे इन्द्रियोंके भोग उनकी वाँछारूप निदानबंधपूर्वक दान तप आदिकसे उपार्जन किये जो पुण्यकर्म हैं, वे हेय हैं। क्योंकि वे निदानबंधसे उपार्जन किये पुण्यकर्म जीवको दूसरे भवमें राजसम्पदा देते हैं। उस राज्यविभूतिको अज्ञानी जीव पाकर विषय भोगोंको छोड़ नहीं सकता, उससे नरकादिकके दुःख पाता है, रावणकी तरह, इसलिये अज्ञानियोंके पुण्य–कर्म भी होता है, और जो निदानबंध रहित ज्ञानी पुरुष हैं, वे दूसरे भवमें राज्यादि भोगोंको पाते हैं, तो भी भोगोंको छोड़कर जिनराजकी दीक्षा धारण करते हैं। धर्मको सेवनकर ऊर्ध्वगतिगामी बलदेव आदिककी तरह होते हैं। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि भवान्तरमें निदानबंध नहीं करते हुए जो महामुनि हैं, वे महान् तपकर स्वर्गलोक जाते हैं। वहाँसे चयकर बलभद्र होते हैं। वे देवोंसे अधिक सुख भोगकर राज्यका त्याग करके मुनिव्रतको

ભાવાર્થ :—નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખના અનુભવથી વિપરીત દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધપૂર્વક જ્ઞાન, તપ અને દાનાદિથી ઉપાર્જિત કરેલાં જે પુણ્યકર્મો છે તે હેય છે; શા માટે? કારણ કે નિદાનબંધથી ઉપાર્જિત પુણ્યથી બીજા ભવમાં રાજ્યાદિની વિભૂતિ પ્રાપ્ત થતાં તો જીવ ભોગોને છોડી શકતો નથી, તેથી રાવણાદિની માફક તે પુણ્યથી નરકાદિના દુઃખ પામે છે માટે તેવા પુણ્યો હેય છે. વળી નિદાન રહિત એવા પુણ્ય સહિત જે પુરુષો છે તે બીજા ભવમાં રાજ્યાદિના ભોગ પ્રાપ્ત થતાં પણ ભોગોને છોડીને,

भवन्ति बलदेवादिवदिति भावार्थः। तथा चोक्तम्—'ऊर्ध्वगा बलदेवाः स्युर्निर्निदाना भवान्तरे।' इत्यादिवचनात् ॥५७॥

अथ निर्मलसम्यक्त्वाभिमुखानां मरणमपि भद्रं, तेन विना पुण्यमपि समीचीन न भवतीति प्रतिपादयति—

१८५) वर णिय-दंसण-अहिमुहउ मरणु वि जीव लहेसि।
मा णिय-दंसण-विम्मुहउ पुण्णु वि जीव करेसि ॥५८॥

वरं निजदर्शनाभिमुखः मरणमपि जीव लभस्व।
मा निजदर्शनविमुखः पुण्यमपि जीव करिष्यसि ॥५८॥

वर इत्यादि। वर णिय-दंसण-अहिमुहउ वरं किंतु निजदर्शनाभिमुखः सन् मरणु वि

धारणकर या तो केवलज्ञान पाके मोक्षको ही पधारते हैं, या बड़ी ऋद्धिके धारी देव होते हैं, फिर मनुष्य होकर मोक्षको पाते हैं॥५७॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि निर्मल सम्यक्त्वधारी जीवोंका मरण भी सुखकारी है, उनका मरना अच्छा है, और सम्यक्त्वके बिना पुण्यका उदय भी अच्छा नहीं है—

गाथा–५८

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [निजदर्शनाभिमुखः] जो अपने सम्यग्दर्शनके सन्मुख होकर [मरणमपि] मरणको भी [लभस्व वरं] पावे, तो अच्छा है, परन्तु [जीव] हे जीव, [निजदर्शनविमुखः] अपने सम्यग्दर्शनसे विमुख हुआ [पुण्यमपि] पुण्य भी [करिष्यसि] करे [मा वरं] तो अच्छा नहीं।

भावार्थ :—निर्दोष निज परमात्माकी अनुभूतिकी रुचिरूप तीन गुप्तिमयी जो

જિનદીક્ષા લઈને બળદેવની માફક ઊર્ધ્વગતિગામી થાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું છે કે ''ऊर्ध्वगा बलदेवाः स्युर्निर्निदाना भवान्तरे'' (**અર્થ :**—પૂર્વભવમાં જેણે નિદાનબંધ કર્યો નથી એવા બળદેવો ઊર્ધ્વગામી થાય છે.) ૫૭.

હવે, નિર્મળ સમ્યક્ત્વની સન્મુખ થયેલા જીવોનું મરણ પણ ભદ્ર છે, સમ્યક્ત્વ વિનાનું પુણ્ય પણ સમીચીન નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પોતાના નિર્દોષ પરમાત્માની અનુભૂતિની રુચિરૂપ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત

जीव लहेसि **मरणमपि हे जीव। लभस्व भज।** मा णिय-दंसण-विम्मुहउ **मा पुनर्निजदर्शन-विमुखः सन्** पुण्णु वि जीव करेसि **पुण्यमपि हे जीव करिष्यसि। तथा च स्वकीयनिर्दोषि-परमात्मानुभूतिरुचिरूपं त्रिगुप्तिगुप्तलक्षणनिश्चयचारित्राविनाभूतं वीतरागसंज्ञं निश्चयसम्यक्त्वं भण्यते तदभिमुखः सन् हे जीव मरणमपि लभस्व दोषो नास्ति तेन विना पुण्यं मा कार्षीरिति। अत्र सम्यक्त्वरहिता जीवाः पुण्यसहिता अपि पापजीवा भण्यन्ते। सम्यक्त्व-सहिताः पुनः पूर्वभवान्तरोपार्जितपापफलं भुञ्जाना अपि पुण्यजीवा भण्यन्ते येन कारणेन, तेन कारणेन सम्यक्त्वसहितानां मरणमपि भद्रम्। सम्यक्त्वरहितानां च पुण्यमपि भद्रं न भवति। कस्मात्। तेन निदानबद्धपुण्येन भवान्तरे भोगान् लब्ध्वा पश्चान्नरकादिकं गच्छन्तीति**

निश्चयचारित्र उससे अविनाभावी (तन्मयी) जो वीतरागनिश्चयसम्यक्त्व उसके सन्मुख हुआ। हे जीव, जो तू मरण भी पावे, तो; दोष नहीं, और उस सम्यक्त्वके बिना मिथ्यात्व अवस्थामें पुण्य भी करे तो अच्छा नहीं है। जो सम्यक्त्व रहित मिथ्यादृष्टि जीव पुण्य सहित हैं, तो भी पापी ही कहे हैं। तथा जो सम्यक्त्व सहित हैं, वे पहले भवमें उपार्जन किये हुए पापके फलसे दुःख-दारिद्र भोगते हैं, तो भी पुण्याधिकारी ही कहे हैं। इसलिये जो सम्यक्त्व सहित हैं, उनका मरना भी अच्छा। मरकर ऊपरको जावेंगे और सम्यक्त्व रहित हैं, उनका पुण्य–कर्म भी प्रशंसा योग्य नहीं है। वे पुण्यके उदयसे क्षुद्र (नीच) देव तथा क्षुद्र मनुष्य होके संसार–वनमें भटकेंगे। यदि पूर्वके पुण्यको यहाँ भोगते हैं, तो तुच्छ फल भोगके नरक–निगोदमें पड़ेंगे। इसलिए मिथ्यादृष्टियोंका पुण्य भी भला नहीं है। निदानबंध पुण्यसे भवान्तरमें भोगोंको पाकर पीछे नरकमें जावेंगे। सम्यग्दृष्टि प्रथम मिथ्यात्व अवस्थामें किये हुए पापोंके फलसे दुःख भोगते हैं, लेकिन अब सम्यक्त्व मिला है, इसलिये सदा सुखी ही होवेंगे। आयुके अंतमें नरकसे निकलके मनुष्य होकर ऊर्ध्वगति ही पावेंगे, और मिथ्यादृष्टि जो पुण्यके उदयसे देव भी हुए हैं, तो भी देवलोकसे आकर एकेंद्री

લક્ષણવાળું જે નિશ્ચયચારિત્ર તેની સાથે અવિનાભૂત વીતરાગ નામનું નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની સન્મુખ થતો હે જીવ! જો તું મરણ પણ પામે તો દોષ નથી પણ સમ્યક્ત્વ વિનાનું પુણ્ય ન કર.

અહીં, સમ્યક્ત્વ રહિત જીવો પુણ્યસહિત હોવા છતાં પણ, પાપી જીવ કહેવાય છે અને સમ્યક્ત્વ સહિત જીવો, પૂર્વભવાન્તરમાં ઉપાર્જિત કરેલા પાપફળને ભોગવતા છતાં પણ, પુણ્યજીવો કહેવાય છે. તે કારણે સમ્યક્ત્વ સહિત જીવોનું મરણ પણ ભદ્ર છે અને સમ્યક્ત્વ રહિત જીવોનું પુણ્ય પણ ભદ્ર નથી, કારણ કે નિદાનથી બાંધેલા તે પુણ્યથી જીવો ભવાન્તરમાં ભોગોને પામીને

भावार्थः। तथा चोक्तम्—''वरं नरकवासोऽपि सम्यक्त्वेन हि संयुतः। न तु सम्यक्त्वहीनस्य निवासो दिवि राजते।।''।।५८।।

अथ तमेवार्थं पुनरपि द्रढयति—

१८६) जे णिय-दंसण-अहिमुहा सोक्खु अणंतु लहंति ।
तिं विणु पुण्णु करंता वि दुक्खु अणंतु सहंति ।।५९।।

ये निजदर्शनाभिमुखाः सौख्यमनन्तं लभन्ते ।
तेन विना पुण्यं कुर्वाणा अपि दुःखमनन्तं सहन्ते ।।५९।।

जे णिय इत्यादि। जे **ये केचन** णिय-दंसण-अहिमुहा **निजदर्शनाभिमुखास्ते पुरुषाः** सोक्खु अणंतु लहंति **सौख्यमनन्तं लभन्ते। अपरे केचन** तिं विणु पुण्णु करंता वि **तेन सम्यक्त्वेन विना पुण्यं कुर्वाणा अपि।** दुक्खु अणंतु सहंति **दुःखमनन्तं सहन्त इति। तथाहि। निजशुद्धात्मतत्त्वोपलब्धिरुचिरूपनिश्चयसम्यक्त्वाभिमुखा ये ते केचनास्मिन्नेव भवे**

होवेंगे। ऐसा दूसरी जगह भी ''वरं'' इत्यादि श्लोकसे कहा है, कि सम्यक्त्व सहित नरकमें रहना भी अच्छा, और सम्यक्त्व रहितका स्वर्गमें निवास भी शोभा नहीं देता।।५८।।

अब इसी बातको फिर भी दृढ़ करते हैं—

गाथा–५९

अन्वयार्थ :—[ये] जो [**निजदर्शनाभिमुखाः**] सम्यग्दर्शनके सन्मुख हैं, वे [**अनन्तं सुखं**] अनन्त सुखको [**लभन्ते**] पाते हैं, [**तेन विना**] और जो जीव सम्यक्त्व रहित हैं, वे [**पुण्यं कुर्वाणा अपि**] पुण्य भी करते हैं, तो भी पुण्यके फलसे अल्प सुख पाके संसारमें [अनंतं दुःखम्] अनन्त दुःख [सहंते] भोगते हैं।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी प्राप्तिरूप निश्चयसम्यक्त्वके सन्मुख हुए जो सत्पुरुष हैं,

---

પછી નરકાદિમાં જાય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે :—''**वरं नरकवासोऽपि सम्यक्त्वेन हि संयुतः। न तु सम्यक्त्वहीनस्य निवासो दिवि राजते।।**'' (સમ્યક્ત્વ સહિત નરકવાસ પણ સારો છે પણ સમ્યક્ત્વ વગરના જીવને સ્વર્ગનો નિવાસ પણ શોભતો નથી.) ૫૮.

હવે, તે જ અર્થને ફરીથી દ્રઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિની રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની સન્મુખ જેઓ છે,

धर्मपुत्रभीमार्जुनादिवदक्षयसुखं लभन्ते, ये केचन पुनर्नकुलसहदेवादिवत् स्वर्गसुखं लभन्ते। ये तु सम्यक्त्वरहितास्ते पुण्यं कुर्वाणा अपि दुःखमनन्तमनुभवन्तीति तात्पर्यम् ॥५९॥

अथ निश्चयेन पुण्यं निराकरोति—

१८७) पुण्णेण होइ विहवो विहवेण मओ मएण मइ-मोहो ।
मइ-मोहेण य पावं ता पुण्णं अम्ह मा होउ ॥६०॥

पुण्येन भवति विभवो विभवेन मदो मदेन मतिमोहः ।
मतिमोहेन च पापं तस्मात् पुण्यं अस्माकं मा भवतु ॥६०॥

पुण्णेण इत्यादि। पुण्णेण होइ विहवो **पुण्येन विभवो विभूतिर्भवति,** विहवेण मओ **विभवेन मदोऽहंकारो गर्वो भवति, मएण** मइ-मोहो **विज्ञानाद्यष्टविधमदेन मतिमोहो मतिभ्रंशो**

वे इसी भवमें युधिष्ठिर, भीम, अर्जुनकी तरह अविनाशी सुखको पाते हैं, और कितने ही नकुल, सहदेवकी तरह अहमिंद्र–पदके सुख पाते हैं। तथा जो सम्यक्त्वसे रहित मिथ्यादृष्टिजीव पुण्य भी करते हैं, तो भी मोक्षके अधिकारी नहीं हैं, संसारीजीव ही हैं, यह तात्पर्य जानना ॥५९॥

आगे निश्चयसे मिथ्यादृष्टियोंके पुण्यका निषेध करते हैं—

गाथा–६०

अन्वयार्थ :—[**पुण्येन**] पुण्यसे घरमें [**विभवः**] धन [**भवति**] होता है, और [**विभवेन**] धनसे [**मदः**] अभिमान, [**मदेन**] मानसे [**मतिमोहः**] बुद्धिभ्रम होता है, [**मतिमोहेन**] बुद्धिके भ्रम होनेसे (अविवेकसे) [**पापं**] पाप होता है, [**तस्मात्**] इसलिये [**पुण्यं**] ऐसा पुण्य [**अस्माकं**] हमारे [**मा भवतु**] न होवे।

भावार्थ :—भेदाभेदरत्नत्रयकी आराधनासे रहित, देखे, सुने, अनुभव किये भोगोंकी वाँछारूप निदानबंधके परिणामों सहित जो मिथ्यादृष्टि संसारी अज्ञानी जीव हैं, उसने पहले

તેમાંના કેટલાક તો આ ભવમાં જ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુનાદિની માફક અક્ષય સુખ પામે છે અને કેટલાક નકુલ, સહદેવાદિની માફક સ્વર્ગસુખ પામે છે, પણ જેઓ સમ્યક્ત્વ રહિત છે તેઓ પુણ્ય કરવા છતાં પણ અનંત દુઃખ જ અનુભવે છે. ૫૯.

હવે, નિશ્ચયનયથી પુણ્યને નિષેધે છે.

ભાવાર્થ :—ભેદાભેદરત્નત્રયની આરાધના રહિત, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધના પરિણામ સહિત જે જીવ છે તે જીવથી પૂર્વભવમાં જે આ

विवेकमूढत्वं भवति। मइ-मोहेण य पावं **मतिमूढत्वेन पापं भवति,** ता पुण्णं अम्ह मा होउ **तस्मादित्थंभूतं पुण्यं अस्माकं मा भूदिति। तथा च। इदं पूर्वोक्तं पुण्यं भेदाभेदरत्नत्रयाराधनारहितेन दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूपनिदानबन्धपरिणामसहितेन जीवेन यदुपार्जितं पूर्वभवे तदेव मदमहंकारं जनयति बुद्धिविनाशं च करोति। न च पुनः सम्यक्त्वादिगुणसहितं भरतसगररामपाण्डवादिपुण्यबन्धवत्। यदि पुनः सर्वेषां मदं जनयति तर्हि ते कथं पुण्यभाजनाः सन्तो मदाहंकारादिविकल्पं त्यक्त्वा मोक्षं गताः इति भावार्थः। तथा चोक्तं चिरन्तनानां निरहंकारत्वम्—''सत्यं वाचि मतौ श्रुतं हृदि दया शौर्यं भुजे विक्रमे लक्ष्मीर्दानमनूनमर्थिनिचये मार्गे गतिर्निर्वृत्तेः। येषां प्रागजनीह तेऽपि निरहंकाराः श्रुतेर्गोचराश्चित्रं संप्रति**

उपार्जन किये भोगोंकी वाँछारूप पुण्य उसके फलसे प्राप्त हुई घरमें सम्पदा होनेसे अभिमान (घमंड) होता है, अभिमानसे बुद्धि भ्रष्ट होती है, बुद्धि भ्रष्टकर पाप कमाता है, और पापसे भव भवमें अनंत दुःख पाता है। इसलिये मिथ्यादृष्टियोंका पुण्य-पापका ही कारण है। जो सम्यक्त्वादि गुण सहित भरत, सगर, राम पांडवादिक विवेकी जीव हैं, उनको पुण्यबंध अभिमान नहीं उत्पन्न करता, परम्पराय मोक्षका कारण है। जैसे अज्ञानीयोंके पुण्यका फल विभूति गर्वका कारण है, वैसे सम्यग्दृष्टियोंके नहीं है। वे सम्यग्दृष्टि पुण्यके पात्र हुए चक्रवर्ती आदिकी विभूति पाकर मद अहंकारादि विकल्पोंको छोड़कर मोक्षको गये अर्थात् सम्यग्दृष्टिजीव चक्रवर्ती बलभद्र–पदमें भी निरहंकार रहे। ऐसा ही कथन आत्मानुशासन ग्रंथमें श्रीगुणभद्राचार्यने किया है, कि पहले समयमें ऐसे सत्पुरुष हो गये हैं, कि जिनके वचनमें सत्य, बुद्धिमें शास्त्र, मनमें दया, पराक्रमरूप भुजाओंमें शूरवीरता, याचकोंमें पूर्ण लक्ष्मीका दान, और मोक्षमार्गमें गमन है, वे निरभिमानी हुए, जिनके किसी गुणका अहंकार नहीं हुआ। उनके नाम शास्त्रोंमें प्रसिद्ध हैं, परंतु अब बड़ा अचंभा है, कि इस पंचमकालमें लेशमात्र भी गुण नहीं

પૂર્વોક્ત પુણ્ય ઉપાર્જ્યું છે તે જ પુણ્ય અહંકાર ઉત્પન્ન કરે છે અને બુદ્ધિનો વિનાશ કરે છે, પણ ભરત, સગર, રામ, પાંડવાદિના પુણ્યબંધની માફક સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ સહિત પુણ્યબંધ મદ ઉત્પન્ન કરતો નથી. વળી જો પુણ્ય સર્વને મદ ઉત્પન્ન કરે તો તેઓ કેવી રીતે પુણ્યના ભાજન થતાં મદઅહંકારાદિ વિકલ્પને છોડીને મોક્ષે ગયા? એવો ભાવાર્થ છે.

પહેલાંના સમયમાં થઈ ગયેલા સત્પુરુષોને નિરહંકારપણું પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે :—''**सत्यं वाचि मतौ श्रुतं हृदि दया शौर्यं भुजे विक्रमे लक्ष्मीर्दानमनूनमर्थिनिचये मार्गे गतिर्निर्वृत्तेः। येषां प्रागजनीह तेऽपि निरहंकाराः श्रुतेर्गोचराश्चित्रं संप्रति लेशतोऽपि न गुणास्तेषां तथाप्युद्धताः॥**'' (આત્માનુશાસન ૨૧૮) (**અર્થ** :—પહેલાના સમયમાં એવા સત્પુરુષો થઈ ગયા છે કે વાણીમાં સત્ય, બુદ્ધિમાં આગમ, હૃદયમાં દયા, શૌર્ય, ભુજાઓમાં પરાક્રમ

लेशतोऽपि न गुणास्तेषां तथाप्युद्धताः।।'' ।।६०।।

अथ देवशास्त्रगुरुभक्त्या मुख्यवृत्त्या पुण्यं भवति न च मोक्ष इति प्रतिपादयति—

१८८) देवहं सत्थहं मुणिवरहँ भत्तिए पुण्णु हवेइ।
कम्म-क्खउ पुणु होइ णवि अज्जउ संति भणेइ ।।६१।।

देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां भक्त्या पुण्यं भवति।
कर्मक्षयः पुनः भवति नैव आर्यः शान्ति भणति ।।६१।।

देवहं इत्यादि। देवहं सत्थहं मुणिवरहं भत्तिए पुण्णु हवेइ **देवशास्त्रमुनीनां भक्त्या पुण्यं भवति** कम्म-क्खउ पुणु, होइ णवि कर्मक्षयः **पुनर्मुख्यवृत्त्या नैव भवति। एवं कोऽसौ भणति।**

हैं, तो भी उनके उद्धतपना है, यानी गुण तो रंचमात्र भी नहीं, और अभिमानमें बुद्धि रहती है ।।६०।।

आगे देव-गुरु-शास्त्रकी भक्तिसे मुख्यतासे तो पुण्यबंध होता है, उससे परम्पराय मोक्ष होता है, साक्षात् मोक्ष नहीं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–६१

अन्वयार्थ :—[**देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां**] श्रीवीतरागदेव, द्वादशांग शास्त्र और दिगम्बर साधुओंकी [**भक्त्या**] भक्ति करनेसे [**पुण्यं भवति**] मुख्यतासे पुण्य होता है, [**पुनः**] लेकिन [**कर्मक्षयः**] तत्काल कर्मोंका क्षय [**नैव भवति**] नहीं होता, ऐसा [**आर्यः शांतिः**] शांति नाम आर्य अथवा कपट रहित संत पुरुष [**भणति**] कहते हैं।

भावार्थ :—सम्यक्त्वपूर्वक जो देव-गुरु-शास्त्रकी भक्ति करता है, उसके मुख्य तो

યાચકોને લક્ષ્મીનું પૂર્ણદાન અને નિવૃત્તિના નિર્વાણમાર્ગમાં ગમન, આવા ગુણો જેનામાં રહ્યા હતા છતાં પણ તેઓ અભિમાનથી રહિત હતા, એમ આગમથી જાણવા મળે છે પણ આશ્ચર્ય છે કે હાલમાં-પંચમકાળમાં-લેશ પણ ગુણો ન હોય તોપણ મનુષ્યો ઉદ્ધત છે–અભિમાની છે.) ૬૦.

હવે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિથી મુખ્યપણે પુણ્ય થાય છે પણ મોક્ષ થતો નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—સમ્યક્ત્વપૂર્વક દેવગુરુશાસ્ત્રની ભક્તિથી મુખ્યપણે પુણ્ય જ થાય છે પણ મોક્ષ નહિ.

अज्जउ **आर्यः। किं नामा।** सन्ति **शान्तिः** भणेइ **भणति कथयति इति। तथाहि। सम्यक्त्वपूर्वकदेवशास्त्रगुरुभक्त्या मुख्यवृत्त्या पुण्यमेव भवति न च मोक्षः। अत्राह प्रभाकरभट्टः। यदि पुण्यं मुख्यवृत्त्या मोक्षकारणं न भवत्युपादेयं च न भवति तर्हि भरतसगररामपाण्डवादयोऽपि निरन्तरं पञ्चपरमेष्ठिगुणस्मरणदानपूजादिना निर्भरभक्ताः सन्तः किमर्थं पुण्योपार्जनं कुर्युरिति। भगवानाह। यथा कोऽपि रामदेवादिपुरुषविशेषो देशान्तरस्थितसीतादिस्त्रीसमीपागतानां पुरुषाणां तदर्थं संभाषणदानसन्मानादिकं करोति तथा तेऽपि महापुरुषाः वीतरागपरमानन्दैकरूप-**

पुण्य ही होता है, और परम्पराय मोक्ष होता है। जो सम्यक्त्व रहित मिथ्यादृष्टि हैं, उनके भाव -भक्ति तो नहीं है, लौकिक बाह्य भक्ति होती है, उससे पुण्यका ही बंध है, कर्मका क्षय नहीं है। ऐसा कथन सुनकर श्रीयोगीन्द्रदेवसे प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया। हे प्रभो, जो पुण्य मुख्यतासे मोक्षका कारण नहीं है, तो त्यागने योग्य ही है, ग्रहण योग्य नहीं है। जो ग्रहण योग्य नहीं है, तो भरत, सगर, राम, पांडवादिक महान् पुरुषोंने निरंतर पंचपरमेष्ठीके गुणस्मरण क्यों किये ? और दान-पूजादि शुभ क्रियाओंसे पूर्ण होकर क्यों पुण्यका उपार्जन किया ? तब श्रीगुरुने उत्तर दिया—कि जैसे परदेशमें स्थित कोई रामादिक पुरुष अपनी प्यारी सीता आदि स्त्रीके पाससे आये हुए किसी मनुष्यसे बातें करता है—उसका सम्मान करता है, और दान करता है, ये सब कारण अपनी प्रियाके हैं, कुछ उसके प्रसादके कारण नहीं है। उसी तरह वे भरत, सगर, राम, पांडवादि महान् पुरुष वीतराग परमानंदरूप मोक्षसे लक्ष्मीके सुख अमृत–रसके प्यासे हुए संसारकी स्थितिके छेदनके लिये विषय कषायकर उत्पन्न हुए आर्त रौद्र खोटे ध्यानोंके नाशका कारण श्रीपंचपरमेष्ठीके गुणोंका स्मरण करते हैं, और दान पूजादिक करते हैं, परंतु उनकी दृष्टि केवल निज परिणतिपर है, पर वस्तुपर नहीं है। पंचपरमेष्ठीकी भक्ति आदि शुभ क्रियाको परिणत हुए तो भरत आदिक हैं, उनके बिना चाहे पुण्यप्रकृतिका आस्रव होता है। जैसे

એવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે જો પુણ્ય મુખ્યપણે મોક્ષનું કારણ નથી અને ઉપાદેય નથી તો પછી ભરત, સગર, રામ, પાંડવાદિ પણ નિરંતર પંચપરમેષ્ઠીનાં ગુણ, સ્મરણ, દાન, પૂજાદિથી નિર્ભર (અત્યંત) ભક્ત થઈને શા માટે પુણ્ય ઉપાર્જન કરતા હતા?

ભગવાન શ્રીયોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે—જેવી રીતે કોઈ રામદેવાદિ પુરુષવિશેષ દેશાંતરમાં રહેલ સીતાદિસ્ત્રીની પાસેથી આવેલ પુરુષોનાં સીતાદિ અર્થે સંભાષણ, દાન, સન્માનાદિક કરે છે તેવી રીતે તે મહાપુરુષો પણ વીતરાગ પરમાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા મોક્ષલક્ષ્મીના સુખસુધારસના પિપાસુ થઈને સંસારસ્થિતિને છેદવાને કારણભૂત અને વિષયકષાયથી ઉત્પન્ન દુર્ધ્યાનના વિનાશના હેતુભૂત એવા, પરમેષ્ઠીના ગુણસ્મરણ, દાન, પૂજાદિક કરતા હતા.

मोक्षलक्ष्मीसुखसुधारसपिपासिताः सन्तः संसारस्थितिविच्छेदकारणं विषयकषायोत्पन्नदुर्ध्यानविनाश-हेतुभूतं च परमेष्ठिसंबन्धिगुणस्मरणदानपूजादिकं कुर्युरिति। अयमत्र भावार्थः। तेषां पञ्च-परमेष्ठिभक्त्यादिपरिणतानां कुटुम्बिनां पलालवदनीहितं पुण्यमास्रवतीति॥६१॥

अथ देवशास्त्रमुनीनां योऽसौ निन्दां करोति तस्य पापबन्धो भवतीति कथयति—

१८६) देवहं सत्थहँ मुणिवरहँ जो विद्देसु करेइ।
णियमेँ पाउ हवेइ तसु जेँ संसारु भमेइ॥६२॥

देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां यो विद्वेषं करोति।
नियमेन पापं भवति तस्य येन संसारं भ्रमति॥६२॥

देवहं इत्यादि। देवहं सत्थहं मुणिवरहं जो विद्देसु करेइ **देवशास्त्रमुनीनां**

किसानकी दृष्टि अन्न पर है, तृण भूसादि पर नहीं है। बिना चाहा पुण्यका बंध सहजमें ही हो जाता है। वह उनको संसारमें नहीं भटका सकता है। वे तो शिवपुरीके ही पात्र हैं॥६१॥

आगे देव-शास्त्र-गुरुकी जो निंदा करता है, उसके महान् पापका बंध होता है, वह पापी पापके प्रभावसे नरक निगोदादि खोटी गतिमें अनंतकाल तक भटकता है—

गाथा–६२

अन्वयार्थ :—[**देवानां शास्त्राणां मुनिवराणां**] वीतरागदेव, जिनसूत्र और निर्ग्रंथमुनियोंसे [**यः**] जो जीव [**विद्वेषं**] द्वेष [**करोति**] करता है, [**तस्य**] उसके [**नियमेन**] निश्चयसे [**पापं**] पाप [**भवति**] होता है, [**येन**] जिस पापके कारणसे वह जीव [**संसारं**] संसारमें [**भ्रमति**] भ्रमण करता है। अर्थात् परम्पराय मोक्षके कारण और साक्षात् पुण्यबंधके कारण जो देव-शास्त्र-गुरु हैं, इनकी जो निंदा करता है, उसके नियमसे पाप होता है, पापसे दुर्गतिमें भटकता है।

भावार्थ :—निज परमात्मद्रव्यकी प्राप्तिकी रुचि वही निश्चयसम्यक्त्व, उसका कारण

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે જેવી રીતે ખેડૂતને ત્યાં ધાન્યની સાથે સાથે વગર પ્રયાસે ઘાસ પાકે છે તેવી રીતે પંચપરમેષ્ઠીની ભક્તિ આદિમાં પરિણત જીવોને અનીહિત (ઇચ્છા વિનાના) પુણ્યનો આશ્રવ થાય છે. ૬૧.

હવે, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની નિંદા કરે છે તેને પાપબંધ થાય છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિજ પરમાત્મપદાર્થની પ્રાપ્તિની રુચિરૂપ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વના કારણભૂત અને

साक्षात्पुण्यबन्धहेतुभूतानां परंपरया मुक्तिकारणभूतानां च योऽसौ विद्वेषं करोति। तस्य किं भवति। णियमें पाउ हवेइ तसु **नियमेन पापं भवति तस्य। येन पापबन्धेन किं भवति।** जें संसारु भमेइ **येन पापेन संसारं भ्रमतीति। तद्यथा। निजपरमात्मपदार्थोपलम्भरुचिरूपं निश्चयसम्यक्त्वकारणस्य तत्त्वार्थश्रद्धानरूपव्यवहारसम्यक्त्वस्य विषयभूतानां देवशास्त्रयतीनां योऽसौ निन्दां करोति स मिथ्यादृष्टिर्भवति। मिथ्यात्वेन पापं बध्नाति, पापेन चतुर्गतिसंसारं भ्रमतीति भावार्थः॥६२॥**

अथ पूर्वसूत्र द्वयोक्तं पुण्यपापफलं दर्शयति—

१६०) पावेँ णारउ तिरिउ जिउ पुएणेँ अमरु वियाणु।
मिस्सेँ माणुस-गइ लहइ दोहि वि खइ णिव्वाणु॥६३॥

पापेन नारकः तिर्यग् जीवः पुण्येनामरो विजानीहि।
मिश्रेण मनुष्यगतिं लभते द्वयोरपि क्षये निर्वाणम्॥६३॥

पावें इत्यादि। पावें **पापेन** णारउ तिरिउ **नारको भवति तिर्यग्भवति। कोऽसौ।** जिउ

तत्त्वार्थश्रद्धानरूप व्यवहारसम्यक्त्व, उसके मूल अरहंत देव, निर्ग्रन्थ गुरु, और दयामयी धर्म, इन तीनोंकी जो निंदा करता है, वह मिथ्यादृष्टि होता है। वह मिथ्यात्वका महान् पाप बाँधता है। उस पापसे चतुर्गति संसारमें भ्रमता है॥६२॥

आगे पहले दो सूत्रोंमें कहे गये पुण्य और पाप फल हैं, उनको दिखाते हैं—

गाथा–६३

अन्वयार्थ :—[**जीवः**] यह जीव [**पापेन**] पापके उदयसे [**नारकः तिर्यग्**] नरकगति और तिर्यंचगति पाता है, [**पुण्येन**] पुण्यसे [**अमरः**] देव होता है, [**मिश्रेण**] पुण्य और पाप दोनोंके मेलसे [**मनुष्यगतिं**] मनुष्यगतिको [**लभते**] पाता है, और [**द्वयोरपि क्षये**] पुण्य-पाप दोनोंके ही नाश होनेसे [**निर्वाणम्**] मोक्षको पाता है, ऐसा [**विजानीहि**] जानो।

भावार्थ :—सहज शुद्ध ज्ञानानंद स्वभाव जो परमात्मा है, उससे विपरीत जो पापकर्म

તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ વ્યવહારસમ્યક્ત્વના વિષયભૂત દેવ, શાસ્ત્ર અને યતિની જે નિંદા કરે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મિથ્યાત્વથી તે પાપ બાંધે છે. પાપથી તે ચારગતિરૂપ સંસારમાં ભમે છે. ૬૨.

હવે, પૂર્વના બે સૂત્રોમાં કહેલા પુણ્ય અને પાપનું ફળ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી વિપરીત

जीवः पुण्णें अमरु वियाणु **पुण्येनामरो देवो भवतीति जानीहि।** मिस्सें माणुस-गइ लहइ **मिश्रेण पुण्यपापद्वयेन मनुष्यगतिं लभते।** दोहि वि खइ णिव्वाणु **द्वयोरपि कर्मक्षयेऽपि निर्वाणमिति। तद्यथा। सहजशुद्धज्ञानानन्दैकस्वभावात्परमात्मनः सकाशाद्विपरीतेन छेदनादिनारकतिर्यग्गति-दुःखदानसमर्थेन पापकर्मोदयेन नारकतिर्यग्गतिभाजनो भवति जीवः। तस्मादेव शुद्धात्मनो विलक्षणेन पुण्योदयेन देवो भवति। तस्मादेव शुद्धात्मनो विपरीतेन पुण्यपापद्वयेन मनुष्यो भवति। तस्यैव विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावेन निजशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपेण शुद्धोपयोगेन मुक्तो भवतीति तात्पर्यार्थः। तथा चोक्तम्—''पावेण णरयतिरियं गम्मइ धम्मेण देवलोयम्मि। मिस्सेण माणुसत्तं दोण्हं पि खएण णिव्वाणं।।''।।६३।।**

अथ निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनस्वरूपे स्थित्वा व्यवहारप्रतिक्रमण प्रत्याख्याना-

---

उसके उदयसे नरक तिर्यंचगतिका पात्र होता है, आत्मस्वरूपसे विपरीत शुभ कर्मोंके उदयसे देव होता है, दोनोंके मेलसे मनुष्य होता है, और शुद्धात्मस्वरूपसे विपरीत इन दोनों पुण्य-पापोंके क्षयसे निर्वाण (मोक्ष) मिलता है। मोक्षका कारण एक शुद्धोपयोग है, वह शुद्धोपयोग निज शुद्धात्मतत्त्वके सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप है। इसलिये इस शुद्धोपयोगके बिना किसी तरह भी मुक्ति नहीं हो सकती, यह सारांश जानो। ऐसा ही सिद्धान्त–ग्रन्थमें भी हरएक जगह कहा गया है। जैसे—यह जीव पापसे नरक तिर्यंचगतिको जाता है, और धर्म (पुण्य) से देवलोकमें जाता है, पुण्य-पाप दोनोंके मेलसे मनुष्यदेहको पाता है, और दोनोंके क्षयसे मोक्ष पाता है।।६३।।

आगे निश्चयप्रतिक्रमण, निश्चयप्रत्याख्यान और निश्चयआलोचनारूप जो शुद्धोपयोग

નરકગતિ અને તિર્યંચગતિનાં છેદન આદિ દુ:ખ દેવામાં સમર્થ એવા પાપકર્મના ઉદયથી જીવ નારકગતિનું અને તિર્યંચગતિનું ભાજન થાય છે, તે જ શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ એવા પુણ્યોદયથી દેવ થાય છે, તે જ શુદ્ધ આત્માથી વિપરીત પુણ્ય-પાપ દ્વયથી મનુષ્ય થાય છે અને વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા તે જ નિજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધોપયોગથી મુક્ત થાય છે. વળી કહ્યું પણ છે કે—''**पावेण णरयतिरियं गम्मइ धम्मेण देवलोयम्मि। मिस्सेण माणुसत्तं दोण्हं पि खएण णिव्वाणं।।**'' (**અર્થ** :—આ જીવ પાપથી નરકગતિ અને તિર્યંચગતિમાં જાય છે. ધર્મથી અર્થાત્ પુણ્યથી દેવલોકમાં જાય છે, પુણ્ય પાપ બન્નેના મિશ્રણથી મનુષ્યપણું પામે છે અને બન્નેના ક્ષયથી નિર્વાણ પામે છે. ૬૩.

હવે, જ્ઞાની નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન અને નિશ્ચય આલોચનાસ્વરૂપમાં સ્થિત

लोचनां त्यजन्तीति त्रिकलेन कथयति—

१६१) **वंदणु णिंदणु पडिकमणु पुण्णहँ कारणु जेण ।**
करइ करावइ अणमणइ एक्कु वि णाणिण तेण ॥६४॥

वन्दनं निन्दनं प्रतिक्रमणं पुण्यस्य कारणं येन ।
करोति कारयति अनुमन्यते एकमपि ज्ञानी न तेन ॥६४॥

वंदणु इत्यादि। वंदणु णिंदणु पडिकमणु **वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणत्रयम्। किं विशिष्टम्। पुण्णहं कारणु पुण्यस्य कारणं** जेण **येन कारणेन** करइ करावइ अणुमणइ **करोति कारयति अनुमोदयति,** एक्कु **वि एकमपि,** णाणि ण तेण **ज्ञानी पुरुषो न तेन कारणेनेति। तथाहि।**

उसमें ठहरकर व्यवहारप्रतिक्रमण, व्यवहारप्रत्याख्यान और व्यवहार आलोचनारूप शुभोपयोगको छोड़े, ऐसा कहते हैं—

गाथा–६४

अन्वयार्थ :—[**वंदनं**] पंचपरमेष्ठीकी वंदना, [**निंदनं**] अपने अशुभ कर्मकी निंदा, और [**प्रतिक्रमणं**] अपराधोंकी प्रायश्चित्तादि विधिसे निवृत्ति, ये सब [**येन पुण्यस्य कारणं**] जो पुण्यके कारण हैं, मोक्षके कारण नहीं हैं, [**तेन**] इसीलिये पहली अवस्थामें पापके दूर करनेके लिये ज्ञानी पुरुष इनको करता है, कराता है, और करते हुएको भला जानता है तो भी निर्विकल्प शुद्धोपयोग अवस्थामें [**ज्ञानी**] ज्ञानी जीव [**एकमपि**] इन तीनोंमेंसे एक भी [**न करोति**] न तो करता है, [**कारयति**] न कराता है, और न [**अनुमन्यते**] करते हुए को भला जानता है।

भावार्थ :—केवल शुद्ध स्वरूपमें जिसका चित्त लगा हुआ है, ऐसा निर्विकल्प परमात्मतत्त्वकी भावनाके बलसे देखे, सुने और अनुभव किये भोगोंकी वाँछारूप जो भूतकालके रागादि दोष उनका दूर करना वह **निश्चयप्रतिक्रमण**; वीतराग चिदानन्द शुद्धात्माकी

થઈને વ્યવહારપ્રતિક્રમણ, વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન અને વ્યવહારઆલોચનાને છોડે છે, એમ ત્રણ ગાથા દ્વારા કહે છે :—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાના બળથી દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષાના સ્મરણરૂપ અતીતકાળના રાગાદિદોષોનું નિરાકરણ કરવું તે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે, એક (કેવળ) વીતરાગ ચિદાનંદની અનુભૂતિની ભાવનાના બળથી

शुद्धनिर्विकल्पपरमात्मतत्त्वभावनाबलेन दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षास्मरणरूपाणामतीतरागादिदोषाणां निराकरणं निश्चयप्रतिक्रमणं भवति, वीतरागचिदानन्दैकानुभूतिभावनाबलेन भाविभोगाकांक्षा-रूपाणां रागादिनां त्यजनं निश्चयप्रत्याख्यानं भण्यते, निजशुद्धात्मोपलम्भबलेन वर्तमानोदयागत-शुभाशुभनिमित्तानां हर्षविषादादिपरिणामानां निजशुद्धात्मद्रव्यात् पृथक्करणं निश्चयालोचनमिति। इत्थंभूते निश्चयप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनत्रये स्थित्वा योऽसौ व्यवहारप्रतिक्रमणप्रत्याख्याना-लोचनत्रयं तन्त्रयानुकूलं वन्दननिन्दनादिशुभोपयोगं च त्यजन् स ज्ञानी भण्यते न चान्य इति भावार्थः ॥६४॥

अथ——

अनुभूतिकी भावनाके बलसे होनेवाले भोगोंकी वाँछारूप रागादिकका त्याग वह **निश्चयप्रत्याख्यान**, और निज शुद्धात्माकी प्राप्तिके बलसे वर्तमान उदयमें आये जो शुभ-अशुभके कारण हर्ष-विषादादि अशुद्ध परिणाम उनको निज शुद्धात्मद्रव्यसे जुदा करना वह **निश्चयआलोचन**; इस तरह निश्चयप्रतिक्रमण प्रत्याख्यान और आलोचनामें ठहरकर जो कोई व्यवहारप्रतिक्रमण, व्यवहारप्रत्याख्यान, व्यवहारआलोचना, इन तीनोंके अनुकूल वन्दना, निंदा आदि शुभोपयोग है, उनको छोड़ता है वही ज्ञानी कहा जाता है, अन्य नहीं। सारांश यह है कि ज्ञानी जीव पहले तो अशुभको त्यागकर शुभमें प्रवृत्त होता है, बाद शुभको भी छोड़के शुद्धमें लग जाता है। पहले किये हुए अशुभ कर्मोंकी निवृत्ति वह **व्यवहारप्रतिक्रमण**, अशुभपरिणाम होनेवाले हैं, उनका रोकना वह **व्यवहारप्रत्याख्यान**, और वर्तमानकालमें शुभकी प्रवृत्ति अशुभकी निवृत्ति वह **व्यवहारआलोचन** है। व्यवहारमें तो अशुभका त्याग शुभका अंगीकार होता है, और निश्चयमें शुभ-अशुभ दोनोंका ही त्याग होता है॥६४॥

आगे इसी कथनको दृढ़ करते हैं—

ભવિષ્યકાળના ભોગોની આકાંક્ષારૂપ રાગાદિનો ત્યાગ કરવો તે નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન છે અને નિજશુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિના બળથી વર્તમાન ઉદયમાં આવેલાં શુભાશુભ કર્મો જેમના નિમિત્ત હોય છે, એવા હર્ષવિષાદ આદિ પરિણામોને નિજશુદ્ધઆત્મદ્રવ્યથી જુદા કરવા તે નિશ્ચય આલોચના છે.

આવા નિશ્ચયપ્રતિક્રમણ, નિશ્ચયપ્રત્યાખ્યાન અને નિશ્ચયઆલોચના એ ત્રણેમાં સ્થિર થઈને જે વ્યવહારપ્રતિક્રમણ, વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન અને વ્યવહાર આલોચના એ ત્રણેય તથા એ ત્રણને અનુકૂળ એવા વંદના, નિંદા આદિ શુભોપયોગને છોડે છે તે જ્ઞાની છે, પણ બીજો કોઈ જ્ઞાની નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૬૪.

હવે, આ કથનને દૃઢ કરે છે :—

१६२) वंदणु णिंदणु पडिकमणु णाणिहिँ एहु ण जुत्तु ।
एक्कु जि मेल्लिवि णाणमउ सुद्धउ भाउ पवित्तु ॥६५॥

वन्दनं निन्दनं प्रतिक्रमणं ज्ञानिनां इदं न युक्तम् ।
एकमेव मुक्त्वा ज्ञानमयं शुद्धं भावं पवित्रम् ॥६५॥

वंदणु णिंदणु पडिकमणु **वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणत्रयम्।** णाणिहिँ एहु ण जुत्तु **ज्ञानिनामिदं न युक्तम्। किं कृत्वा।** एक्कु जि मेल्लिवि **एकमेव मुक्त्वा। एकं कम्।** णाणमउ सुद्धउ भाउ पवित्तु **ज्ञानमयं शुद्धभावं पवित्रमिति। तथाहि। पञ्चेन्द्रियभोगाकांक्षाप्रभृतिसमस्तविभावरहितः शून्यः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणपरमात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्नसहजानन्दपरमसमरसीभावलक्षणसुखामृतरसास्वादेन भरितामृतस्थो योऽसौ ज्ञानमयो भावः तं भावं मुक्त्वाऽन्यद्व्यवहारप्रतिक्रमणप्रत्याख्यानालोचनत्रयं तदनुकूलं वन्दननिन्दनादिशुभोपयोगविकल्पजालं च ज्ञानिनां युक्तं न भवतीति तात्पर्यम् ॥६५॥**

गाथा–६५

अन्वयार्थ :—[**वंदन निंदनं प्रतिक्रमणं**] वंदना, निंदा, और प्रतिक्रमण [**इदं**] ये तीनों [**ज्ञानिनां**] पूर्ण ज्ञानियोंको [**युक्तम् न**] ठीक नहीं हैं, [**एकमेव**] एक [**ज्ञानमयं**] ज्ञानमय [**शुद्धं पवित्रम् भावं**] पवित्र शुद्ध भावको [**मुक्त्वा**] छोड़कर अर्थात् इसके सिवाय ज्ञानीको कोई कार्य करना योग्य नहीं है।

भावार्थ :—पाँच इन्द्रियोंके भोगोंकी वाँछा आदि लेकर संपूर्ण विभावोंसे रहित जो केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप परमात्मतत्त्व उसके सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निर्विकल्प समाधिसे उत्पन्न जो परमानंद परमसमरसीभाव वही हुआ अमृत-रस उसके आस्वादसे पूर्ण जो ज्ञानमयीभाव उसे छोड़कर अन्य व्यवहारप्रतिक्रमण प्रत्याख्यान आलोचनाके अनुकूल वंदन निंदनादि शुभोपयोग विकल्प–जाल हैं, वे पूर्ण ज्ञानीको करने योग्य नहीं हैं। प्रथम अवस्थामें ही हैं, आगे नहीं है।।६५।।

ભાવાર્થ :—પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગોની આકાંક્ષા આદિથી માંડીને સમસ્ત વિભાવથી રહિત કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણરૂપ પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન સહજ પરમાનંદરૂપ પરમ-સમરસીભાવસ્વરૂપ સુખામૃતરસના આસ્વાદથી પરિપૂર્ણ જે જ્ઞાનમય ભાવ છે તે ભાવ સિવાય અન્ય વ્યવહારપ્રતિક્રમણ, વ્યવહારપ્રત્યાખ્યાન, વ્યવહારઆલોચના એ ત્રણેયને અનુકૂળ વંદના, નિંદા આદિ શુભોપયોગની વિકલ્પજાળ જ્ઞાનીઓને યોગ્ય નથી. ૬૫.

अथ—

१६३) वंदउ णिंदउ पडिकमउ भाउ असुद्धउ जासु ।
पर तसु संजमु अत्थि णवि जं मण-सुद्धि ण तासु ॥६६॥

वन्दतां निन्दतु प्रतिक्रामतु भावः अशुद्धो यस्य ।
परं तस्य संयमोऽस्ति नैव यस्मात् मनः शुद्धिर्न तस्य ॥६६॥

वंदउ इत्यादि। वंदउ णिंदउ पडिकमउ **वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणं करोतु।** भाउ असुद्धउ जासु **भावः परिणामः न शुद्धो यस्य,** पर **परं नियमेन** तसु **तस्य पुरुषस्य** संजमु अत्थि णवि **संयमोऽस्ति नैव। कस्मान्नास्ति।** जं **यस्मात् कारणात्** मण-सुद्धि ण तासु **मनःशुद्धिर्न तस्येति। तद्यथा। नित्यानन्दैकरूपस्वशुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षैर्विषयकषायाधीनैः ख्यातिपूजालाभादिमनोरथ-शतसहस्रविकल्पजालमालाप्रपञ्चोत्पन्नैरपध्यानैर्यस्य चित्तं रञ्जितं वासितं तिष्ठति तस्य द्रव्यरूपं**

आगे इसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा–६६

अन्वयार्थ :—[**वंदतु निंदतु प्रतिक्रामतु**] निःशंक वंदना करो, निंदा करो, प्रतिक्रमणादि करो, लेकिन [**यस्य**] जिसके [**अशुद्धो भावः**] जब तक अशुद्ध परिणाम हैं, [**तस्य**] उसके [**परं**] नियमसे [**संयमः**] संयम [**नैव अस्ति**] नहीं हो सकता, [**यस्मात्**] क्योंकि [**तस्य**] उसके [**मनःशुद्धिः न**] मनकी शुद्धता नहीं है। जिसका मन शुद्ध नहीं, उसके संयम कहाँसे हो सकता है ?

भावार्थ :—नित्यानंद एकरूप निज शुद्धात्माकी अनुभूतिके प्रतिपक्षी (उलटे) जो विषय कषाय, उनके आधीन आर्त रौद्र खोटे ध्यानोंकर जिसका चित्त रँगा हुआ है, उसके द्रव्यरूप व्यवहार–वंदना, निंदा प्रतिक्रमणादि क्या कर सकते हैं ? जो वह बाह्य–क्रिया करता है, तो भी उसके भावसंयम नहीं है। सिद्धान्तमें उसे असंयमी कहते हैं। कैसे हैं, वो आर्त रौद्र स्वरूप खोटे ध्यान अपनी बड़ाई, प्रतिष्ठा और लाभादि सैंकड़ों मनोरथोंके विकल्पोंकी मालाके (पंक्तिके) प्रपंच कर उत्पन्न हुए हैं। जब तक ये चित्तमें हैं, तब तक बाह्य–क्रिया

હવે, એ જ વાતને દૃઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિત્યાનંદ જ જેનું એક રૂપ છે એવા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી પ્રતિપક્ષી વિષયકષાયને આધીન, ખ્યાતિ-પૂજા-લાભાદિના લાખો મનોરથની વિકલ્પજાળની માળાના પ્રપંચથી ઉત્પન્ન એવાં અપધ્યાન (માઠાં ધ્યાન)થી જેનું ચિત્ત રંજિત (રંગાયેલું) રહે છે, વાસિત રહે છે

वन्दननिन्दनप्रतिक्रमणादिकं कुर्वाणस्यापि भावसंयमो नास्ति इत्यभिप्रायः ।।६६।। एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गादिप्रतिपादकद्वितीयमहाधिकारमध्ये निश्चयनयेन पुण्यपापद्वयं समानमित्यादिव्याख्यानमुख्यत्वेन चतुर्दशसूत्रस्थलं समाप्तम्। अथानन्तरं शुद्धोपयोगादिप्रतिपादनमुख्यत्वेनैकाधिकचत्वारिंशत्सूत्रपर्यन्तं व्याख्यानं करोति। तत्रान्तरस्थलचतुष्टयं भवति। तद्यथा। प्रथमसूत्रपञ्चकेन शुद्धोपयोगव्याख्यानं करोति, तदनन्तरं पञ्चदशसूत्रपर्यन्तं वीतरागस्वसंवेदनज्ञानमुख्यत्वेन व्याख्यानम्, अत ऊर्ध्वं सूत्राष्टकपर्यन्तं परिग्रहत्यागमुख्यत्वेन व्याख्यानं, तदनन्तरं त्रयोदशसूत्रपर्यन्तं केवलज्ञानादिगुणस्वरूपेण सर्वे जीवाः समाना इति मुख्यत्वेन व्याख्यानं करोति। तद्यथा।

रागादिविकल्पनिवृत्तिस्वरूपशुद्धोपयोगे संयमादयः सर्वे गुणास्तिष्ठन्तीति प्रतिपादयति—

क्या कर सकती है ? कुछ नहीं कर सकती ।।६६।।

इस तरह मोक्ष, मोक्ष–फल, मोक्षमार्गादिका कथन करनेवाले दूसरे महा अधिकारमें निश्चयनयसे पुण्य, पाप दोनों समान हैं, इस व्याख्यानकी मुख्यतासे चौदह दोहे कहे। आगे शुद्धोपयोगके कथनकी मुख्यतासे इकतालीस दोहोंमें व्याख्यान करते हैं, और आठ दोहोंमें परिग्रहत्यागके व्याख्यानकी मुख्यतासे कहते हैं, तथा तेरह दोहोंमें केवलज्ञानादि गुणस्वरूपकर सब जीव समान हैं, ऐसा व्याख्यान है।

अब प्रथम ही रागादि विकल्पकी निवृत्तिरूप शुद्धोपयोगमें संयमादि सब गुण रहते हैं, ऐसा वर्णन करते हैं—

તેને દ્રવ્યરૂપ વંદના, નિંદા અને પ્રતિક્રમણાદિ કરવા છતાં પણ ભાવસંયમ નથી. ૬૬.

એ પ્રમાણે મોક્ષ, મોક્ષફળ અને મોક્ષમાર્ગાદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં નિશ્ચયનયથી પુણ્ય, પાપ બન્ને સમાન છે ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચૌદ સૂત્રોનું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી શુદ્ધોપયોગાદિના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી એકતાલીસ સૂત્રો સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં ચાર અન્તરસ્થળ છે તે આ પ્રમાણે :—(૧) પ્રથમ પાંચ ગાથાસૂત્રથી શુદ્ધ-ઉપયોગનું વ્યાખ્યાન કરે છે, (૨) ત્યાર પછી પંદર ગાથાસૂત્ર સુધી વીતરાગ-સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, (૩) ત્યાર પછી આઠ ગાથાસૂત્ર સુધી પરિગ્રહત્યાગની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, (૪) ત્યાર પછી તેર ગાથાસૂત્ર સુધી 'કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપથી સર્વ જીવો સમાન છે' એમ મુખ્યપણે વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

હવે, પ્રથમ જ રાગાદિ વિકલ્પોની નિવૃત્તિરૂપ શુદ્ધોપયોગમાં સંયમાદિ સર્વ ગુણો રહે છે, એમ કહે છે.

१६४) सुद्धहँ संजमु सीलु तउ सुद्धहँ दंसणु णाणु ।
सुद्धहँ कम्मक्खउ हवइ सुद्धउ तेण पहाणु ॥६७॥

शुद्धानां संयमः शीलं तपः शुद्धानां दर्शनं ज्ञानम् ।
शुद्धानां कर्मक्षयो भवति शुद्धो तेन प्रधानः ॥६७॥

सुद्धहं इत्यादि। सुद्धहं शुद्धोपयोगिनां संजमु इन्द्रियसुखाभिलाषनिवृत्तिबलेन षड्जीवनिकायहिंसानिवृत्तिबलेनात्मा आत्मनि संयमनं नियमनं संयमः स पूर्वोक्तः शुद्धोपयोगिनामेव। अथवोपेक्षासंयमापहृतसंयमौ वीतरागसरागापरनामानौ तावपि तेषामेव संभवतः। अथवा सामायिकच्छेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसंपराययथाख्यातभेदेन पञ्चधा संयमः सोऽपि लभ्यते तेषामेव। सीलु स्वात्मना कृत्वा स्वात्मनिवृत्तिर्वर्तनं इति निश्चयव्रतं, व्रतस्य रागादिपरिहारेण

गाथा–६७

अन्वयार्थ :—[**शुद्धानां**] शुद्धोपयोगियोंके ही [**संयमः शील तपः**] पाँच इन्द्री छट्ठे मनको रोकनेरूप संयम, शील और तप [**भवति**] होते हैं, [**शुद्धानां**] शुद्धोंके ही [**दर्शनं ज्ञानम्**] सम्यग्दर्शन और वीतरागस्वसंवेदनज्ञान और [**शुद्धानां**] शुद्धोपयोगियोंके ही [**कर्मक्षयः**] कर्मोंका नाश होता है, [**तेन**] इसलिये [**शुद्धः**] शुद्धोपयोग ही [**प्रधानः**] जगतमें मुख्य है।

भावार्थ :—शुद्धोपयोगियोंके पाँच इन्द्री छट्ठे मनका रोकना, विषयाभिलाषकी निवृत्ति, और छह कायके जीवोंकी हिंसासे निवृत्ति, उसके बलसे आत्मामें निश्चल रहना, उसका नाम **संयम** है, वह होता है, अथवा उपेक्षासंयम अर्थात् तीन गुप्तिमें आरूढ़ और उपहृतसंयम अर्थात् पाँच समितिका पालना, अथवा सरागसंयम अर्थात् शुभोपयोगरूप संयम और वीतरागसंयम अर्थात् शुद्धोपयोगरूप परमसंयम वह उन शुद्ध चेतनोपयोगियोंके ही होता है। शील अर्थात्

ભાવાર્થ :—**'संजमु'** ઇન્દ્રિયસુખની અભિલાષાની નિવૃત્તિના બળથી તથા છ કાયના જીવોની હિંસાની નિવૃત્તિના બળથી આત્માથી આત્મામાં સંયમન-નિયમન-(નિશ્ચળ રહેવું) તે સંયમ છે, તે સંયમ પૂર્વોક્ત શુદ્ધ-ઉપયોગીઓને જ હોય છે, અથવા ઉપેક્ષા સંયમ અને અપહૃત સંયમ કે જેનું બીજું નામ (અનુક્રમે) વીતરાગ સંયમ અને સરાગ સંયમ છે તે પણ તેમને જ (તે શુદ્ધોપયોગીઓને જ) હોય છે. અથવા સામાયિકસંયમ, છેદોપસ્થાપનસંયમ પરિહારવિશુદ્ધિસંયમ, સૂક્ષ્મસંપરાયસંયમ અને યથાખ્યાતસંયમ એવા પાંચ પ્રકારના સંયમ છે તે પણ તેમને જ પ્રાપ્ત હોય છે.

'सीलु' પોતાના આત્મા વડે પોતાના આત્મામાં વૃત્તિ અર્થાત્ વર્તવું તે નિશ્ચયવ્રત છે.

परिरक्षणं निश्चयशीलं तदपि तेषामेव। तउ **द्वादशविधतपश्चरणबलेन परद्रव्येच्छानिरोधं कृत्वा शुद्धात्मनि प्रतपनं विजयनं तप इति। तदपि तेषामेव।** सुद्धहं **शुद्धोपयोगिनां** दंसणु **छद्मस्थावस्थायां स्वशुद्धात्मनि रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं केवलज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तस्यैव फलभूतं अनीहितविपरीताभिनिवेशरहित परिणामलक्षणं क्षायिकसम्यक्त्वं केवलदर्शनं वा तेषामेव।** णाणु **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानं तस्यैव फलभूतं केवलज्ञानं वा** सुद्धहं **शुद्धोपयोगिनामेव। कम्मक्खउ परमात्मस्वरूपोपलब्धिलक्षणो द्रव्यभावकर्मक्षयः** हवइ **तेषामेव भवति।** सुद्धउ **शुद्धोपयोग-परिणामस्तदाधारपुरुषो वा** तेण पहाणु **येन कारणेन पूर्वोक्ताः संयमादयो गुणाः शुद्धोपयोगे लभ्यन्ते तेन कारणेन स एव प्रधान उपादेयः इति तात्पर्यम्। तथा चोक्तं शुद्धोपयोगफलम्—**

अपनेसे अपने आत्मामें प्रवृत्ति करना यह निश्चयशील, रागादिके त्यागनेसे शुद्ध भावकी रक्षा करना वह भी निश्चयशील है, और देवांगना, मनुष्यनी, तिर्यंचनी तथा काठ पत्थर चित्रामादिकी अचेतन स्त्री–ऐसे चार प्रकारकी स्त्रियोंका मन, वचन, काय, कृत, कारित, अनुमोदनासे त्याग करना, वह व्यवहारशील है, ये दोनों शील शुद्ध चित्तवालोंके ही होते हैं। **तप** अर्थात् बारह तरहका तप उसके बलसे भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्मरूप सब वस्तुओंमें इच्छा छोड़कर शुद्धात्मामें मग्न रहना, काम क्रोधादि शत्रुओंके वशमें न होना, प्रतापरूप विजयरूप जितेंद्री रहना। यह तप शुद्ध चित्तवालोंके ही होता है। **दर्शन** अर्थात् साधक अवस्थामें तो शुद्धात्मामें रुचिरूप सम्यग्दर्शन और केवली अवस्थामें उस सम्यग्दर्शनका फलरूप संशय, विमोह, विभ्रम रहित निज परिणामरूप क्षायिकसम्यक्त्व केवलदर्शन यह भी शुद्धोंके ही होता है। **ज्ञान** अर्थात्

રાગાદિનો પરિહાર કરીને વ્રતનું સર્વપ્રકારે ત્યાગ વડે રક્ષણ કરવું તે નિશ્ચયશીલ છે, તે પણ તેમને જ હોય છે.

'तउ' બાર પ્રકારના તપશ્ચરણના બળથી પરદ્રવ્યની ઇચ્છાનો નિરોધ કરીને શુદ્ધ આત્મામાં પ્રતપન-વિજયન-તે તપ છે, તે પણ તેમને જ હોય છે.

'दंसणु' છદ્મસ્થ-અવસ્થામાં પોતાના શુદ્ધ આત્માની રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન અથવા કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં તેના જ ફળરૂપ, વિપરીત અભિનિવેશ રહિત અનીહિત પરિણામરૂપ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ કે કેવળદર્શન પણ તેમને જ હોય છે.

'णाणु' વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન અથવા તેના જ ફળરૂપ કેવળજ્ઞાન પણ શુદ્ધ ઉપયોગીઓને જ હોય છે.

'कम्मक्खउ' પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ દ્રવ્યભાવકર્મનો નાશ તેમને જ હોય છે.

'सुद्धउ तेण पहाणु' શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણામ અથવા તે પરિણામના ધારણ કરનાર પુરુષ તે જ પ્રધાન છે-ઉપાદેય છે કારણ કે પૂર્વોક્ત સંયમાદિ ગુણો શુદ્ધોપયોગમાં જ પ્રાપ્ત હોય

''सुद्धस्स य सामण्णं भणियं सुद्धस्स दंसणं णाणं। सुद्धस्स य णिव्वाणं सो च्चिय सुद्धो णमो तस्स।।''।।६७।।

अथ निश्चयेन स्वकीयशुद्धभाव एव धर्म इति कथयति—

१६५) भाउ विसुद्धउ अप्पणउ धम्मु भणेविणु लेहु।
चउ-गइ-दुक्खहँ जा धरइ जीउ पडंतउ एहु।।६८।।

भावो विशुद्धः आत्मीयः धर्मं भणित्वा गृह्णीथाः।
चतुर्गतिदुःखेभ्यः यो धरति जीवं पतन्तमिमम्।।६८।।

वीतराग स्वसंवेदनज्ञान और उसका फल केवलज्ञान वह भी शुद्धोपयोगियोंके ही होता है, और कर्मक्षय अर्थात् द्रव्यकर्म, भावकर्म और नोकर्मका नाश तथा परमात्मस्वरूपकी प्राप्ति वह भी शुद्धोपयोगियोंके ही होती है। इसलिये शुद्धोपयोग–परिणाम और उन परिणामोंका धारण करनेवाला पुरुष ही जगत्में प्रधान है। क्योंकि संयमादि सर्व गुण शुद्धोपयोगमें ही पाये जाते हैं। इसलिये शुद्धोपयोगके समान अन्य नहीं है, ऐसा तात्पर्य जानना। ऐसा ही अन्य ग्रन्थोंमें हरएक जगह ''सुद्धस्स'' इत्यादिसे कहा गया है। उसका भावार्थ यह है, कि शुद्धोपयोगीके ही मुनि-पद कहा है, और उसीके दर्शन ज्ञान कहे हैं। उसीके निर्वाण है, और वही शुद्ध अर्थात् रागादि रहित है। उसीको हमारा नमस्कार है।।६७।।

आगे यह कहते हैं कि निश्चयसे अपना शुद्ध भाव ही धर्म है—

गाथा–६८

अन्वयार्थ :—[**विशुद्धः भावः**] मिथ्यात्व रागादिसे रहित शुद्ध परिणाम है, वही

છે, એવું તાત્પર્ય છે.

અન્યત્ર શુદ્ધોપયોગનું ફળ પણ દર્શાવ્યું છે કે—

''सुद्धस्स य सामण्णं भणियं सुद्धस्स दंसणं णाणं।
सुद्धस्स य णिव्वाणं सो च्चिय सिद्धो णमो तस्स।।

(શ્રી પ્રવચનસાર ૨૭૪) **અર્થ :—**શુદ્ધને (શુદ્ધોપયોગીને) શ્રામણ્ય કહ્યું છે, શુદ્ધને દર્શન અને જ્ઞાન કહ્યું છે, શુદ્ધને નિર્વાણ હોય છે, તે જ (શુદ્ધ જ) સિદ્ધ હોય છે; તેને નમસ્કાર હો.) ૬૭.

હવે, નિશ્ચયનયથી પોતાનો શુદ્ધ ભાવ જ ધર્મ છે, એમ કહે છે :—

भाउ इत्यादि। भाउ **भावः परिणामः। कथंभूतः।** विसुद्धउ **विशेषेण शुद्धो मिथ्यात्वरागादिरहितः** अप्पणउ **आत्मीयः** धम्मु भणेविणु लेहु **धर्म भणित्वा मत्वा प्रगृह्णीथाः। यो धर्मः किं करोति।** चउ-गइ-दुक्खहं जा धरइ **चतुर्गतिदुःखेभ्यः सकाशात् उद्धृत्य यः कर्ता धरति। कं धरति।** जीउ पडंतउ एहु **जीवमिमं प्रत्यक्षीभूतं संसारे पतन्तमिति। तद्यथा। धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः क्रियते। संसारे पतन्तं प्राणिनमुद्धृत्य नरेन्द्र नागेन्द्रदेवेन्द्रवन्द्ये मोक्षपदे धरतीति धर्मं इति धर्मशब्देनात्र निश्चयेन जीवस्य शुद्धपरिणाम एव ग्राह्यः। तस्य तु मध्ये वीतरागसर्वज्ञप्रणीतनयविभागेन सर्वे धर्मा अन्तर्भूता लभ्यन्ते। तथा अहिंसालक्षणो धर्मः, सोऽपि जीवशुद्धभावं विना न संभवति। सागारानगारलक्षणो धर्मः सोऽपि तथैव उत्तमक्षमादिदशविधो धर्मः सोऽपि जीवशुद्धभावमपेक्षते। 'सद्दृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुः' इत्युक्तं यद्धर्मलक्षणं तदपि तथैव। रागद्वेषमोहरहितः**

[**आत्मीयः**] अपना है, और अशुद्ध परिणाम अपने नहीं हैं, सो शुद्ध भावको ही [**धर्मं भणित्वा**] धर्म समझकर [**गृह्णीथाः**] अंगीकार करो। [**यः**] जो आत्मधर्म [**चतुर्गतिदुःखेभ्यः**] चारों गतियोंके दुःखोंसे [**पतंतम्**] संसारमें पड़े हुए [**इमम् जीवं**] इस जीवको निकालकर [**धरति**] आनंद–स्थानमें रखता है।

भावार्थ :—धर्म शब्दका शब्दार्थ ऐसा है, कि संसारमें पड़ते हुए प्राणियोंको निकालकर मोक्ष–पदमें रखे, वह धर्म है, वह मोक्ष–पद देवेन्द्र, नागेन्द्र, नरेन्द्रोंकर वंदने योग्य है। जो आत्माका निज स्वभाव है वही धर्म है, उसीमें जिनभाषित सब धर्म पाये जाते हैं। जो दयास्वरूप धर्म है, वह भी जीवके शुद्ध भावोंके बिना नहीं होता, यति श्रावकका धर्म भी शुद्ध भावोंके बिना नहीं होता, उत्तम क्षमादि दशलक्षणधर्म भी शुद्ध भाव बिना नहीं हो सकता, और रत्नत्रयधर्म भी शुद्ध भावोंके बिना नहीं हो सकता। ऐसा ही कथन जगह जगह ग्रंथोंमें है, ''सद्दृष्टि'' इत्यादि श्लोकसे—उसका अर्थ यह है, कि धर्मके ईश्वर भगवान्ने सम्यग्दर्शन,

---

ભાવાર્થ :—'ધર્મ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે કે 'સંસારમાં પડતા પ્રાણીઓને બચાવીને જે નરેન્દ્ર, નાગેન્દ્ર અને દેવેન્દ્રથી વંદ્ય મોક્ષપદમાં ધારી રાખે છે તે ધર્મ છે. 'ધર્મ' શબ્દથી અહીં નિશ્ચયથી જીવના શુદ્ધ પરિણામ જ સમજવા અને તેમાં (તે શુદ્ધ પરિણામમાં જ) વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત નયવિભાગથી સર્વ ધર્મો અન્તર્ભૂત થાય છે. જેમ કે અહિંસાસ્વરૂપ ધર્મ, તે પણ જીવના શુદ્ધ ભાવ વિના હોતો નથી. યતિશ્રાવકનો ધર્મ, સાગાર અણગાર ધર્મ, તે પણ તેમ જ ઉત્તમક્ષમાદિ દશપ્રકારનો ધર્મ તે પણ જીવના શુદ્ધ ભાવની અપેક્ષા રાખે છે.

''सद्दृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुः''

परिणामो धर्मः सोऽपि जीवशुद्धस्वभाव एव । वस्तुस्वभावो धर्मः। सोऽपि तथैव। तथा चोक्तम्—''धम्मो वत्थुसहावो'' इत्यादि। एवंगुणविशिष्टो धर्मश्चतुर्गतिदुःखेषु पतन्तं जीवं धरतीति धर्मः। अत्राह शिष्यः। पूर्वसूत्रे भणितं शुद्धोपयोगमध्ये संयमादयः सर्वे गुणा लभ्यन्ते। अत्र तु भणितमात्मनः शुद्धपरिणाम एव धर्मः, तत्र सर्वे धर्माश्च लभ्यन्ते। को विशेषः। परिहारमाह। तत्र शुद्धोपयोगसंज्ञा मुख्या, अत्र तु धर्मसंज्ञा मुख्या एतावान् विशेषः। तात्पर्यं तदेव। तेन कारणेन सर्वप्रकारेण शुद्धपरिणाम एव कर्तव्य इति भावार्थः ॥६८॥

ज्ञान, चारित्र इन तीनोंको धर्म कहा है। जिस धर्मके ये ऊपर कहे गये लक्षण हैं, वह राग, द्वेष, मोह रहित परिणाम–धर्म है, वह जीवका स्वभाव ही है, क्योंकि वस्तुका स्वभाव ही धर्म है। ऐसा दूसरी जगह भी ''धम्मो'' इत्यादि गाथासे कहा है, कि जो आत्म–वस्तुका स्वभाव है, वह धर्म है, उत्तम क्षमादि भावरूप दस प्रकारका धर्म है, रत्नत्रय धर्म है, और जीवोंकी रक्षा यह धर्म है। यह जिनभाषित धर्म चतुर्गतिके दुःखोंमें पड़ते हुए जीवोंको उद्धारता है। यहाँ शिष्यने प्रश्न किया, कि जो पहले दोहेमें तो तुमने शुद्धोपयोगमें संयमादि सब गुण कहे, और यहाँ आत्माका शुद्ध परिणाम ही धर्म कहा है, उसमें धर्म पाये जाते हैं, तो पहले दोहेमें और इसमें क्या भेद है ? उसका समाधान—पहले दोहेमें तो शुद्धोपयोग मुख्य कहा था, और इस दोहेमें धर्म मुख्य कहा है। शुद्धोपयोगका ही नाम धर्म है, तथा धर्मका नाम ही शुद्धोपयोग है। शब्दका भेद है, अर्थका भेद नहीं है। दोनोंका तात्पर्य एक है। इसलिए सब तरह शुद्ध

(રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા ૩) **અર્થ** :—જિનેન્દ્રદેવ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રને ધર્મ કહે છે એ રીતે જે ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું તે પણ તે પ્રમાણે (જીવનો શુદ્ધ ભાવ) રાગદ્વેષમોહરહિત પરિણામ ધર્મ છે તે પણ જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે તે પણ તે પ્રમાણે (જીવનો શુદ્ધ ભાવ) છે. કહ્યું પણ છે.

"धम्मो वत्थुसहावो" ઈત્યાદિ (કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૪૭૬) વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે વગેરે આવા ગુણોથી વિશિષ્ટ એવો જે ધર્મ ચારગતિના દુઃખોમાં પડતા જીવોને ધારી રાખે છે, તે ધર્મ છે.

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે આપે પૂર્વસૂત્રમાં એમ કહ્યું કે શુદ્ધોપયોગની અંદર સંયમાદિ બધા ગુણો આવી જાય છે અને અહીં આપે એમ કહ્યું કે આત્માનો શુદ્ધ પરિણામ જ ધર્મ છે અને તેમાં સર્વ ધર્મો આવી જાય છે તો બન્નેમાં શી વિશેષતા છે?

તેનું સમાધાન કહે છે :—ત્યાં શુદ્ધોપયોગસંજ્ઞા મુખ્ય છે અને અહીં ધર્મસંજ્ઞા મુખ્ય છે, એટલી જ વિશેષતા છે. બન્નેનું તાત્પર્ય તે જ છે (બન્નેનું તાત્પર્ય એક સરખું

अथ विशुद्धभाव एव मोक्षमार्ग इति दर्शयति—

१९६) सिद्धिहिँ केरा पंथडा भाउ विसुद्धउ एक्कु ।
जो तसु भावहँ मुणि चलइ सो किम होइ विमुक्कु ॥६९॥

सिद्धेः संबन्धो पन्थाः भावो विशुद्ध एकः ।
यः तस्माद्भावात् मुनिश्चलति स कथं भवति विमुक्तः ॥६९॥

सिद्धिहिं इत्यादि। सिद्धिहिं केरा **सिद्धेर्मुक्तेः संबन्धी** पंथडा **पन्था मार्गः। कोऽसौ। भाउ भावः परिणामः कथंभूतः।** विसुद्धउ **विशुद्धः** एक्कु **एक एवाद्वितीयः।** जो तसु भावहं मुणि चलइ **यस्तस्माद्भावान्मुनिश्चलति।** सो किम् होइ विमुक्कु **स मुनिः कथं मुक्तो भवति न कथमपीति। तद्यथा। योऽसौ समस्तशुभाशुभसंकल्पविकल्परहितो जीवस्य शुद्धभावः स एव निश्चयरत्नत्रयात्मको मोक्षमार्गः। यस्तस्मात् शुद्धात्मपरिणामान्मुनिश्च्युतो भवति स कथं मोक्षं**

परिणाम ही कर्तव्य है, वही धर्म है ॥६८॥

आगे शुद्ध भाव ही मोक्षका मार्ग है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–६९

अन्वयार्थ :—[**सिद्धेः संबंधी**] मुक्तिका [**पंथाः**] मार्ग [**एकः विशुद्धः भावः**] एक शुद्ध भाव ही है। [**यः मुनिः**] जो मुनि [**तस्मात् भावात्**] उस शुद्ध भावसे [**चलति**] चलायमान हो जावे, तो [**सः**] वह [**कथं**] कैसे [**विमुक्तः**] मुक्त [**भवति**] हो सकता है ? किसी प्रकार नहीं हो सकता।

भावार्थ :—जो समस्त शुभाशुभ संकल्प-विकल्पोंसे रहित जीवका शुद्ध भाव है, वही निश्चयरत्नत्रयस्वरूप मोक्षका मार्ग है। जो मुनि शुद्धात्म परिणामसे च्युत हो जावे, वह किस तरह मोक्षको पा सकता है ? नहीं पा सकता। मोक्षका मार्ग एक शुद्ध भाव ही है, इसलिये

જ છે) તેથી સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ પરિણામ જ કર્તવ્ય છે. એવો ભાવાર્થ છે. ૬૮.

હવે, વિશુદ્ધ ભાવ જ મોક્ષમાર્ગ છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જીવનો જે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પરહિત શુદ્ધભાવ છે તે જ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી શુદ્ધઆત્મપરિણામથી જે મુનિ ચ્યુત થાય છે તે કેવી રીતે મોક્ષ પામે? અર્થાત્ ન જ પામે.

लभते किंतु नैव। अत्र येन कारणेन निजशुद्धात्मानुभूतिपरिणाम एव मोक्षमार्गस्तेन कारणेन मोक्षार्थिना स एव। निरन्तरं कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥६६॥

अथ क्वापि देशे गच्छ किमप्यनुष्ठानं कुरु तथापि चित्तशुद्धिं विना मोक्षो नास्तीति प्रकटयति—

१६७) जहिँ भावइ तहिँ जाहि जिय जं भावइ करि तं जि ।
केम्वइ मोक्खु ण अत्थि पर चित्तहँ सुद्धि ण जं जि ॥७०॥

अत्र भाति तत्र याहि जीव यद् भाति कुरु तदेव ।
कथमपि मोक्षः नास्ति परं चित्तस्य शुद्धिर्न यदेव ॥७०॥

जहिं भावइ इत्यादि। जहिं भावइ तहिं **यत्र देशे प्रतिभाति तत्र** जाहि **गच्छ** जिय **हे जीव** । जं भावइ करि तं जि **यदनुष्ठानं प्रतिभाति कुरु तदेव।** केम्वइ मोक्खु ण अत्थि

मोक्षके इच्छुकको वही भाव हमेशा करना चाहिये ॥६९॥

आगे यह प्रकट करते हैं, कि किसी देशमें जावो, चाहे जो तप करो, तो भी चित्तकी शुद्धिके बिना मोक्ष नहीं है—

गाथा–७०

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**यत्र**] जहाँ [**भाति**] तेरी इच्छा ही [**तत्र**] उसी देशमें [**याहि**] जा, और [**यत्**] जो [**भाति**] अच्छा लगे, [**तदेव**] वही [**कुरु**] कर, [**परं**] लेकिन [**यदेव**] जब तक [**चित्तस्य शुद्धिः न**] मनकी शुद्धि नहीं है, तब तक [**कथमपि**] किसी तरह [**मोक्षो नास्ति**] मोक्ष नहीं हो सकता।

भावार्थ :—बड़ाई, प्रतिष्ठा, परवस्तुका लाभ, और देखे, सुने, भोगे हुए भोगोंकी वाँछारूप खोटे ध्यान, (जो कि शुद्धात्मज्ञानके शत्रु हैं) इनसे जब तक यह चित्त रँगा हुआ

અહીં, જે કારણથી નિજશુદ્ધાત્માના અનુભૂતિરૂપ પરિણામ જ મોક્ષમાર્ગ છે તે કારણથી મોક્ષાર્થીએ તે જ ભાવ નિરંતર કરવા યોગ્ય છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. ૬૯.

હવે, કોઈ પણ દેશમાં જાઓ, કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરો, તોપણ ચિત્તશુદ્ધિ વિના મોક્ષ નથી, એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી પ્રતિપક્ષભૂત અને ખ્યાતિ, પૂજા, લાભની અને દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ દુર્ધ્યાનથી જ્યાં સુધી ચિત્ત રંજિત

कथमपि केनापि प्रकारेण मोक्षो नास्ति पर परं **नियमेन। कस्मात्।** चित्तहं सुद्धि ण **चित्तस्य शुद्धिर्न** जं जि **यस्मादेव कारणात् इति। तथाहि। ख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूत-भोगाकांक्षारूपदुर्ध्यानैः शुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षभूतैर्यावत्कालं चित्तं रञ्जितं मूर्च्छितं तन्मयं तिष्ठति तावत्कालं हे जीव क्वापि देशान्तरं गच्छ किमप्यनुष्ठानं कुरु तथापि मोक्षो नास्तीति। अत्र कामक्रोधादिभिरपध्यानैर्जीवो भोगानुभवं विनापि शुद्धात्मभावनाच्युतः सन् भावेन कर्माणि बध्नाति तेन कारणेन निरन्तरं चित्तशुद्धिः कर्तव्येति भावार्थः।। तथा चोक्तम्—''कंखिदकलुसिदभूदो हु कामभोगेहिं मुच्छिदो जीवो। णवि भुञ्जंतो भोगे बंधदि भावेण कम्माणि।।'' ।।७०।।**

अथ शुभाशुभशुद्धोपयोगत्रयं कथयति—

है, अर्थात् विषय–कषायोंसे तन्मयी है, तब तक हे जीव; किसी देशमें जा, तीर्थादिकोंमें भ्रमण कर, अथवा चाहे जैसा आचरण कर, किसी प्रकार मोक्ष नहीं है। सारांश यह है, कि काम–क्रोधादि खोटे ध्यानसे यह जीव भोगोंके सेवनके बिना भी शुद्धात्म–भावनासे च्युत हुआ, अशुद्ध भावोंसे कर्मोंको बाँधता है। इसलिये हमेशा चित्तकी शुद्धता रखनी चाहिये। ऐसा ही कथन दूसरी जगह भी ''कंखिद'' इत्यादि गाथासे कहा है, इस लोक और परलोकके भोगोंका अभिलाषी और कषायोंसे कालिमारूप हुआ अवर्तमान विषयोंका वाँछक और वर्तमान विषयोंमें अत्यन्त आसक्त हुआ अति मोहित होनेसे भोगोंको नहीं भोगता हुआ भी अशुद्ध भावोंसे कर्मोंको बाँधता है।।७०।।

आगे शुभ, अशुभ और शुद्ध इन तीन उपयोगोंको कहते हैं—

-મૂર્છિત-તન્મય-રહે છે ત્યાં સુધી હે જીવ! કોઈ પણ દેશાન્તરમાં જાઓ, કોઈ પણ અનુષ્ઠાન કરો તોપણ મોક્ષ નથી.

અહીં, કામક્રોધાદિ અપધ્યાનથી જીવ ભોગોને ભોગવ્યા વિના પણ શુદ્ધઆત્મભાવનાથી ચ્યુત થયો થકો, (અશુદ્ધ) ભાવથી કર્મો બાંધે છે, તેથી નિરંતર ચિત્તશુદ્ધિ કરવા યોગ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે—''**कंखिदकलुसिदभूदो हु कर्मभोगेहिं मुच्छिदो जीवो। णवि भुंजंतो भोगे बंधदि भावेण कम्माणि।।**'' (**અર્થ** :—ભોગોની આકાંક્ષાવાળો અને કષાયોથી કલુષિત થયો થકો કામભોગોથી મૂર્ચ્છિત જીવ ભોગોને ન ભોગવતો હોવા છતાં પણ માત્ર અશુદ્ધભાવથી જ કર્મો બાંધે છે.) ૭૦.

હવે, શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એવા ત્રણ ઉપયોગનું કથન કરે છે :—

१६८) सुह-परिणामेँ धम्मु पर असुहेँ होइ अहम्मु ।
दोहिँ वि एहिँ विवज्जियउ सुद्धु ण बंधइ कम्मु ॥७१॥

शुभपरिणामेन धर्मः परं अशुभेन भवति अधर्मः ।
द्वाभ्यामपि एताभ्यां विवर्जितः शुद्धो न बध्नाति कर्म ॥७१॥

सुह इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। सुह-परिणामें धम्मु पर **शुभपरिणामेन धर्मः परिणामेन धर्मः पुण्यं भवति मुख्यवृत्त्या।** असुहें होइ अहम्मु **अशुभपरिणामेन भवत्यधर्मः पापम्। दोहिं वि एहिं विवज्जियउ द्वाभ्यां एताभ्यां शुभाशुभपरिणामाभ्यां विवर्जितः। कोऽसौ।** सुद्धु **शुद्धो मिथ्यात्वरागादिरहितपरिणामस्तत्परिणतपुरुषो वा। किं करोति।** ण बंधइ **न बध्नाति। किम्।** कम्मु **ज्ञानावरणादिकर्मेति। तद्यथा। कृष्णोपाधिपीतोपाधिस्फटिकवदयमात्मा क्रमेण शुभाशुभ-शुद्धोपयोगरूपेण परिणामत्रयं परिणमति। तेन तु मिथ्यात्वविषयकषायाद्यवलम्बनेन पापं**

गाथा–७१

अन्वयार्थ :—[**शुभपरिणामेन**] दान पूजादि शुभ परिणामोंसे [**धर्मः**] पुण्यरूप व्यवहारधर्म [**परं**] मुख्यतासे [**भवति**] होता है, [**अशुभेन**] विषय कषायादि अशुभ परिणामोंसे [**अधर्मः**] पाप होता है, [**अपि**] और [**एताभ्यां**] इन [**द्वाभ्याम्**] दोनोंसे [**विवर्जितः**] रहित [**शुद्धः**] मिथ्यात्व रागादि रहित शुद्ध परिणाम अथवा परिणामधारी पुरुष [**कर्म**] ज्ञानावरणादि कर्मको [**न**] नहीं [**बध्नाति**] बाँधता।

भावार्थ :—जैसे स्फटिकमणि शुद्ध उज्ज्वल है, उसके जो काला डंक लगावें, तो काला मालूम होता है, और पीला डंक लगावें तो पीला भासता है, और यदि कुछ भी न लगावें, तो शुद्ध स्फटिक ही है, उसी तरह यह आत्मा क्रमसे अशुभ, शुभ, शुद्ध इन परिणामोंसे परिणत होता है। उनमेंसे मिथ्यात्व और विषय कषायादि अशुभके अवलम्बन (सहायता) से तो पापको ही बाँधता है, उसके फलसे नरक निगोदादिके दुःखोंको भोगता है और अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधु इन पाँच परमेष्ठियोंके गुणस्मरण और

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ કાળા રંગની ઉપાધિના સદ્ભાવમાં કાળો, પીળા રંગની ઉપાધિના સદ્ભાવમાં પીળો (અને ઉપાધિ રહિત હોતાં શુદ્ધ ઉજ્જ્વળ) જણાય છે તેવી રીતે આ આત્મા ક્રમથી શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ ત્રણ પરિણામરૂપે પરિણમે છે. મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયાદિના અવલંબનથી તો આત્મા પાપ બાંધે છે. અર્હંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય

बध्नाति। अर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसाधुगुणस्मरणदानपूजादिना संसारस्थितिच्छेदपूर्वकं तीर्थंकरनामकर्मादि-विशिष्टगुणपुण्यमनीहितवृत्त्या बध्नाति। शुद्धात्मावलम्बनेन शुद्धोपयोगेन तु केवलज्ञानाद्य-नन्तगुणरूपं मोक्षं च लभते इति। अत्रोपयोगत्रयमध्ये मुख्यवृत्त्या शुद्धोपयोग एवोपादेय इत्याभिप्रायः।।७१।। एवमेकचत्वारिंशत्सूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये सूत्रपञ्चकेन शुद्धोपयोग-व्याख्यानमुख्यत्वेन प्रथमान्तरस्थलं गतम्।।

अत ऊर्ध्वं तस्मिन्नेव महास्थलमध्ये पञ्चदशसूत्रपर्यन्तं वीतरागस्वसंवेदन ज्ञानीमुख्यत्वेन व्याख्यानं क्रियते। तद्यथा—

१६६) दाणिं लब्भइ भोउ पर इंदत्तणु वि तवेण।
जम्मण-मरण-विवज्जियउ पउ लब्भइ णाणेण।।७२।।

दानपूजादि शुभ क्रियाओंसे संसारकी स्थितिका छेदनेवाला जो तीर्थंकरनामकर्म उसको आदि ले विशिष्ट गुणरूप पुण्यप्रकृतियोंको अवाँछीक वृत्तिसे बाँधता है। तथा केवल शुद्धात्माके अवलम्बनरूप शुद्धोपयोगसे उसी भवमें केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप मोक्षको पाता है। इन तीन प्रकारके उपयोगोंमेंसे सर्वथा उपादेय तो शुद्धोपयोग ही है, अन्य नहीं है। और शुभ, अशुभ इन दोनोंमेंसे अशुभ तो सब प्रकारसे निषिद्ध है, नरक निगोदका कारण है, किसी तरह उपादेय नहीं है–हेय है, तथा शुभोपयोग प्रथम अवस्थामें उपादेय है, और परम अवस्थामें उपादेय नहीं है, हेय है।।७१।।

इसप्रकार इकतालीस दोहोंके महास्थलमें पाँच दोहोंमें शुद्धोपयोगका व्याख्यान किया। आगे पन्द्रह दोहोंमें वीतरागस्वसंवेदनज्ञानकी मुख्यतासे व्याख्यान करते हैं—

અને સાધુના ગુણસ્મરણ અને દાનપૂજાદિથી સંસારની સ્થિતિના છેદપૂર્વક તીર્થંકરનામકર્માદિથી માંડીને વિશિષ્ટ ગુણરૂપ પુણ્યપ્રકૃતિઓને અનીહિતવૃત્તિથી બાંધે છે અને શુદ્ધ આત્માના અવલંબનરૂપ શુદ્ધ-ઉપયોગથી તો કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણરૂપ મોક્ષને પામે છે.

અહીં, ત્રણ પ્રકારના ઉપયોગમાંથી મુખ્યપણે શુદ્ધ-ઉપયોગ જ ઉપાદેય છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૭૧.

એ પ્રમાણે એકતાલીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પાંચ ગાથાસૂત્રથી શુદ્ધોપયોગના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પ્રથમ અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

આની પછી તે જ મહાસ્થળમાં પંદર સૂત્ર સુધી વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

दानेन लभ्यते भोगः परं इन्द्रत्वमपि तपसा ।
जन्ममरणविवर्जितं पदं लभ्यते ज्ञानेन ॥७२॥

दाणिं इत्यादि। दाणिं लब्भइ भोउ पर **दानेन लभ्यते पञ्चेन्द्रियभोगः परं नियमेन। इंदत्तणु वि तवेण इन्द्रत्वमपि तपसा लभ्यते।** जम्मण-मरण-विवज्जियउ **जन्ममरणविवर्जितं** पउ **पदं स्थानं** लब्भइ **लभ्यते प्राप्यते। केन।** णाणेण **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेनेति। तथाहि। आहाराभयभैषज्यशास्त्रदानेन सम्यक्त्वरहितेन भोगो लभ्यते। सम्यक्त्वसहितेन तु यद्यपि परंपरया निर्वाणं लभ्यते तथापि विविधाभ्युदयरूपः पञ्चेन्द्रियभोग एव। सम्यक्त्वसहितेन तपसा तु यद्यपि निर्वाणं लभ्यते तथापि देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभूतिपूर्वकेणैव। वीतरागस्वसंवेदन-सम्यग्ज्ञानेन सविकल्पेन यद्यपि देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभूतिविशेषो भवति तथापि निर्विकल्पेन मोक्ष**

गाथा–७२

अन्वयार्थ :—[**दानेन**] दानसे [**परं**] नियम करके [**भोगः**] पाँच इंद्रियोंके भोग [**लभ्यते**] प्राप्त होते हैं, [**अपि**] और [**तपसा**] तपसे [**इंद्रत्वम्**] इंद्र–पद मिलता है, तथा [**ज्ञानेन**] वीतरागस्वसंवेदनज्ञानसे [**जन्ममरणविवर्जितं**] जन्म-जरा-मरणसे रहित [**पदं**] जो मोक्ष–पद वह [**लभ्यते**] मिलता है।

भावार्थ :—आहार, अभय, औषध और शास्त्र इन चार तरहके दानोंको यदि सम्यक्त्व रहित करे, तो भोगभूमिके सुख पाता है, तथा सम्यक्त्व सहित दान करे, तो परम्पराय मोक्ष पाता है। यद्यपि प्रथम अवस्थामें देवेन्द्र चक्रवर्ती आदिकी विभूति भी पाता है, तो भी निर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानकर मोक्ष ही है। यहाँ प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया, कि हे भगवन्, जो ज्ञानमात्रसे ही मोक्ष होता है, तो सांख्यादिक भी ऐसा ही कहते हैं, कि ज्ञानसे ही मोक्ष है, उनको क्यों दूषण देते हो ? तब श्रीगुरुने कहा—इस जिनशासनमें वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदन

ભાવાર્થ :—સમ્યક્ત્વરહિતના આહારદાન, અભયદાન ઔષધદાન અને શાસ્ત્રદાનથી ભોગ મળે છે. અને સમ્યક્ત્વસહિતના એ ચાર દાનથી–જોકે પરંપરાએ નિર્વાણ મળે છે તોપણ વિવિધ અભ્યુદયરૂપ પંચેન્દ્રિયના ભોગ જ મળે છે.

અને સમ્યક્ત્વ સહિતના તપથી જોકે નિર્વાણ મળે છે તોપણ દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિ વિભૂતિપૂર્વક જ મોક્ષ મળે છે.

વીતરાગ સ્વસંવેદનસમ્યગ્જ્ઞાનથી જોકે સવિકલ્પને કારણે દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિ વિભૂતિવિશેષની પ્રાપ્તિ થાય છે તોપણ નિર્વિકલ્પને કારણે મોક્ષની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

एवेति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। हे भगवान् यदि विज्ञानमात्रेण मोक्षो भवति तर्हि सांख्यादयो वदन्ति ज्ञानमात्रादेव मोक्षः तेषां किमिति दूषणं दीयते भवद्भिरिति। भगवानाह। अत्र वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनसम्यग्ज्ञानमिति भणितं तिष्ठति तेन वीतरागविशेषणेन चारित्रं लभ्यते सम्यग्विशेषणेन सम्यक्त्वमपि लभ्यते पानकवदेकस्यापि मध्ये त्रयमस्ति। तेषां मते तु वीतरागविशेषणं नास्ति सम्यग्विशेषणं च नास्ति ज्ञानमात्रमेव। तेन दूषणं भवतीति भावार्थः ।।७२।।

अथ तमेवार्थं विपक्षदूषणद्वारेण दृढयति—

२००) देउ णिरंजणु इउँ भणइ णाणिं मुक्खु ण भंति।
णाण-विहीणा जीवडा चिरु संसारु भमंति ।।७३।।

सम्यग्ज्ञान कहा गया है, सो वीतराग कहनेसे वीतरागचारित्र भी आ जाता है, और सम्यक् पदके कहनेसे सम्यक्त्व भी आ जाता है। जैसे एक चूर्णमें अथवा पाकमें अनेक औषधियाँ आ जाती हैं, परन्तु वस्तु एक ही कहलाती है, उसी तरह वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके कहनेसे सम्यग्दर्शन, ज्ञान, चारित्र ये तीनों आ जाते हैं। सांख्यादिकके मतमें वीतराग विशेषण नहीं है, और सम्यक् विशेषण नहीं है, केवल ज्ञानमात्र ही कहते हैं, सो वह मिथ्याज्ञान है, इसलिये दूषण देते हैं, यह जानना।।७२।।

आगे इसी अर्थको, विपक्षीको दूषण देकर दृढ़ करते हैं—

અહીં, પ્રભાકર ભટ્ટ પૂછે છે કે હે ભગવાન! જો જ્ઞાનમાત્રથી મોક્ષ થાય છે તો પછી સાંખ્યાદિ પણ કહે છે કે–જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષ થાય છે. 'તેમને' આપ શા માટે દૂષણ આપો છો?

ભગવાન શ્રીયોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે–અહીં 'વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન' એમ કહેલ છે; તેથી ત્યાં 'વીતરાગ' વિશેષણથી ચારિત્ર પણ આવી જાય છે, 'સમ્યગ્' વિશેષણથી સમ્યક્ત્વ આવી જાય છે. જેવી રીતે એક પાનકમાં (પીણામાં) અનેક પદાર્થો આવી જાય છે તેવી રીતે (વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન કહેવાથી) એકની અંદર ત્રણેય આવી જાય છે. પણ તેમના મતમાં 'વીતરાગ' વિશેષણ નથી અને સમ્યક્ વિશેષણ નથી' 'જ્ઞાનમાત્ર' જ છે ('જ્ઞાનમાત્ર' જ એટલું જ કહે છે) તેથી તેમાં દૂષણ આવે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૭૨.

હવે, વિપક્ષીને દૂષણ આપીને તે જ અર્થને દૃઢ કરે છે :—

देवः निरञ्जन एवं भणति ज्ञानेन मोक्षो न भ्रान्तिः।
ज्ञानविहीना जीवाः चिरं संसारं भ्रमन्ति ।।७३।।

देउ इत्यादि देउ **देवः किंविशिष्टः।** णिरंजणु **निरञ्जनः अनन्तज्ञानादिगुण-सहितोऽष्टादशदोषरहितश्च** इउं भणइ **एवं भणति। एवं किम्।** णाणिं मुक्खु **वीतराग-निर्विकल्पस्वसंवेदनरूपेण सम्यग्ज्ञानेन मोक्षो भवति।** ण भंति **न भ्रांतिः संदेहो नास्ति।** णाण-विहीणा **जीवडा पूर्वोक्तस्वसंवेदनज्ञानेन विहीना जीवा** चिरु संसारु भमंति **चिरं बहुतरं कालं संसारं परिभ्रमन्ति इति। अत्र वीतरागस्वसंवेदनज्ञानमध्ये यद्यपि सम्यक्त्वादित्रयमस्ति तथापि सम्यग्ज्ञानस्यैव मुख्यता। विवक्षितो मुख्य इति वचनादिति भावार्थः।।७३।।**

अथ पुनरपि तमेवार्थं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां निश्चिनोति—

गाथा–७३

अन्वयार्थ :—[**निरंजनः**] अनन्त ज्ञानादि गुण सहित, और अठारह दोष रहित, जो [**देवः**] सर्वज्ञ वीतरागदेव हैं, वे [**एवं**] ऐसा [**भणति**] कहते हैं, कि [**ज्ञानेन**] वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदनरूप सम्यग्ज्ञान से ही [**मोक्षः**] मोक्ष है, [**न भ्रांतिः**] इसमें संदेह नहीं है। और [**ज्ञानविहीनाः**] स्वसंवेदनज्ञानकर रहित जो [**जीवाः**] जीव हैं, वे [**चिरं**] बहुत काल तक [**संसारं**] संसारमें [**भ्रमंति**] भटकते हैं।

भावार्थ :—यहाँ वीतरागस्वसंवेदनज्ञानमें यद्यपि सम्यक्त्वादि तीनों हैं, तो भी मुख्यता सम्यग्ज्ञानकी ही है। क्योंकि श्रीजिनवचनमें ऐसा कथन किया है, कि जिसका कथन किया जावे, वह मुख्य होता है, अन्य गौण होता है, ऐसा जानना।।७३।।

आगे फिर भी इसी कथनको दृष्टांत और दार्ष्टांतसे निश्चित करते हैं—

ભાવાર્થ :—અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણ સહિત અને અઢાર દોષ રહિત જે સર્વજ્ઞવીતરાગદેવ છે તેઓ એમ કહે છે કે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનથી મોક્ષ છે, તેમાં સંદેહ નથી અને પૂર્વોક્ત સ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન વગરના જીવો ઘણા જ કાળ સુધી સંસારમાં ભટકે છે.

અહીં, વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનમાં જોકે સમ્યક્ત્વાદિ ત્રણેય છે, તોપણ સમ્યગ્જ્ઞાનની જ મુખ્યતા છે કેમકે 'વિવક્ષિત તે મુખ્ય છે, (જેનું કથન કરવામાં આવે તે મુખ્ય છે) એવું આગમનું વચન છે. ૭૩.

હવે, ફરી વાર તે જ અર્થને દૃષ્ટાંત અને દૃષ્ટાન્તિક વડે નક્કી કરે છે :—

२०१) णाण-विहीणहँ मोक्ख-पउ जीव म कासु वि जोइ ।
बहुएँ सलिल-विरोलियइँ करु चोप्पडउ ण होइ ।।७४।।

ज्ञानविहीनस्य मोक्षपदं जीव मा कस्यापि अद्राक्षीः ।
बहुना सलिलविलोडितेन करः चिक्कणो न भवति ।।७४।।

णाण इत्यादि। णाण-विहीणहं **ख्यातिपूजालाभादिदुष्टभावपरिणतचित्तं मम कोऽपि न जानातीति मत्वा वीतरागपरमानन्दैकसुखरसानुभवरूपं चित्तशुद्धिमकुर्वाणस्य बहिरङ्गबकवेषेण लोकरञ्जनं मायास्थानं तदेव शल्यं तत्प्रभृतिसमस्तविकल्पकल्लोलमालात्यागेन निजशुद्धात्म-संवित्तिनिश्चयेन संज्ञानेन सम्यग्ज्ञानेन विना** मोक्ख-पउ **मोक्षपदं स्वरूपं जीव** हे जीव म कासु वि जोइ **मा कस्याप्यद्राक्षीः। दृष्टान्तमाह।** बहुएं सलिल विरोलियइं **बहुनापि सलिलेन**

गाथा–७४

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानविहीनस्य**] जो सम्यग्ज्ञानकर रहित मलिन चित्त है, अर्थात् अपनी बड़ाई, प्रतिष्ठा, लाभादि, दुष्ट भावोंसे जिसका चित्त परिणत हुआ है, और मनमें ऐसा जानता है, कि हमारी दुष्टताको कोई नहीं जान सकता, ऐसा समझकर वीतराग परमानंद सुखरसके अनुभवरूप चित्तकी शुद्धिको नहीं करता, तथा बाहरसे बगुलाकासा भेष मायाचाररूप लोकरंजनके लिये धारण किया है, यही सत्य है, इसी भेषसे हमारा कल्याण होगा, इत्यादि अनेक विकल्पोंकी कल्लोलोंसे अपवित्र है, ऐसे [**कस्यापि**] किसी अज्ञानीके [**मोक्षपदं**] मोक्ष–पदवी [**जीव**] हे जीव, [**मा द्राक्षीः**] मत देख अर्थात् बिना सम्यग्ज्ञानके मोक्ष नहीं होता। उसका दृष्टांत कहते हैं। [**बहुना**] बहुत [**सलिलविलोडितेन**] पानीके मथनेसे भी [**करः**] हाथ [**चिक्कणो**] चीकना [**न भवति**] नहीं होता। क्योंकि जलमें चिकनापन है ही नहीं। जैसे जलमें चिकनाई नहीं है, वैसे बाहिरी भेषमें सम्यग्ज्ञान नहीं है। सम्यग्ज्ञानके बिना

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પાણીને ખૂબ વલોવવામાં આવે તોપણ હાથ ચીકણો થતો નથી તેવી રીતે હે જીવ! ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિ દુષ્ટ ભાવોરૂપે પરિણત મારા ચિત્તને કોઈ પણ જાણતું નથી. એમ માનીને એક (કેવળ) વીતરાગ પરમાનંદરૂપ, સુખરસના અનુભવરૂપ, ચિત્તશુદ્ધિને ન કરનાર કોઈને પણ, બહારથી બગલા જેવા વેષથી લોકરંજન કરવારૂપ, માયાસ્થાનરૂપ, શલ્યથી માંડીને સમસ્ત વિકલ્પની તરંગમાળાના ત્યાગરૂપ, નિજશુદ્ધાત્મ-સંવિત્તિની એકાગ્રતારૂપ જે સંજ્ઞાન છે તે સમ્યગ્જ્ઞાન વિના મોક્ષપદ–મોક્ષનું સ્વરૂપ–ન દેખ.

અહીં, જેવી રીતે પાણીને ખૂબ મથવા છતાં પણ હાથ સ્નિગ્ધ થતો નથી તેવી રીતે

मथितेन करु **करो हस्तः** चोप्पडउ ण होइ **चिक्कनः स्निग्धो न भवतीति। अत्र यथा बहुतरमपि सलिले मथितेऽपि हस्तः स्निग्धो न भवति, तथा वीतरागशुद्धात्मानुभूतिलक्षणेन ज्ञानेन विना बहुनापि तपसा मोक्षो न भवतीति तात्पर्यम् ॥७४॥**

अथ निश्चयनयेन यन्निजात्मबोधज्ञानबाह्यं ज्ञानं तेन प्रयोजनं नास्तीत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

२०२) जं णिय-बोहहँ बाहिरउ णाणु वि कज्जु ण तेण।
दुक्खहँ कारणु जेण तउ जीवहँ होइ खणेण ॥७५॥

यत् निजबोधाद्बाह्यं ज्ञानमपि कार्यं न तेन।
दुःखस्य कारणं येन तपः जीवस्य भवति क्षणेन ॥७५॥

जं इत्यादि। जं यत् णिय-बोहहं बाहिरउ **दानपूजातपश्चरणादिकं कृत्वापि**

महान् तप करो, तो भी मोक्ष नहीं होता। क्योंकि सम्यग्ज्ञानका लक्षण वीतराग शुद्धात्माकी अनुभूति है, वही मोक्षका मूल है। वह सम्यग्ज्ञान-सम्यग्दर्शनादिसे भिन्न नहीं है, तीनों एक हैं ॥७४॥

आगे निश्चयकर आत्मज्ञानसे बहिर्मुख बाह्य पदार्थोंका ज्ञान है, उससे प्रयोजन नहीं सधता, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर कहते हैं—

गाथा–७५

अन्वयार्थ :—[**यत्**] जो [**निजबोधात्**] आत्मज्ञानसे [**बाह्यं**] बाहर (रहित) [**ज्ञानमपि**] शास्त्र वगैरका ज्ञान भी है, [**तेन**] उस ज्ञानसे [**कार्यं न**] कुछ काम नहीं, [**येन**] क्योंकि [**तपः**] वीतरागस्वसंवेदनज्ञान रहित तप [**क्षणेन**] शीघ्र ही [**जीवस्य**] जीवको [**दुःखस्य कारणं**] दुःखका कारण [**भवति**] होता है।

भावार्थ :—निदानबंध आदि तीन शल्योंको आदि ले समस्त विषयाभिलाषरूप

વીતરાગ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાન વિના બહુ તપ કરવાથી પણ મોક્ષ થતો નથી. એ તાત્પર્ય છે. ૭૪.

હવે, નિશ્ચયનયથી જે આત્મબોધરૂપ જ્ઞાનથી બાહ્ય (રહિત) જ્ઞાન છે તેનાથી કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી, એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દાન, પૂજા, તપશ્ચરણાદિક કરીને પણ દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા

दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षावासितचित्तेन रूपलावण्यसौभाग्यबलदेववासुदेवकामदेवेन्द्रादिपदप्राप्तिरूप-भावि-भोगाशकरणं यन्निदानबन्धस्तदेव शल्यं तत्प्रभृतिसमस्तमनोरथविकल्पज्वालावलीरहितत्वेन विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजात्मावबोधो निजबोधः तस्मान्निजबोधाद्बाह्यम्। णाणु वि कज्जु ण तेण **शास्त्रादिजनितं ज्ञानमपि यत्तेन कार्यं नास्ति। कस्मादिति चेत्।** दुक्खहं कारणु दुःखस्य **कारणं** जेण **येन कारणेन** तउ **वीतरागस्वसंवेदनरहितं तपः** जीवहं **जीवस्य** होइ **भवति** खणेण **क्षणमात्रेण कालेनेति। अत्र यद्यपि शास्त्रजनितं ज्ञानं स्वशुद्धात्मपरिज्ञानरहितं तपश्चरणं च मुख्यवृत्त्या पुण्यकारणं भवति तथापि मुक्तिकारणं न भवतीत्यभिप्रायः।।७५।।**

मनोरथोंके विकल्पजालरूपी अग्निकी ज्वालाओंसे रहित जो निज सम्यग्ज्ञान है, उससे रहित बाह्य पदार्थोंका शास्त्र द्वारा ज्ञान है, उससे कुछ काम नहीं। कार्य तो एक निज आत्माके जाननेसे है। यहाँ शिष्यने प्रश्न किया, कि निदानबंध रहित आत्मज्ञान तुमने बतलाया, उसमें निदानबंध किसे कहते हैं? उसका समाधान—जो देखे, सुने और भोगे हुए इन्द्रियोंके भोगोंसे जिसका चित्त रंग रहा है, ऐसा अज्ञानी जीव रूप–लावण्य सौभाग्यका अभिलाषी वासुदेव चक्रवर्ती–पदके भोगोंकी वाँछा करे; दान, पूजा, तपश्चरणादिकर भोगोंकी अभिलाषा करे, वह निदानबंध है, सो यह बड़ी शल्य (काँटा) है। इस शल्यसे रहित जो आत्मज्ञान उसके बिना शब्द–शास्त्रादिका ज्ञान मोक्षका कारण नहीं है। क्योंकि वीतरागस्वसंवेदनज्ञान रहित तप भी दुःखका कारण है। ज्ञान रहित तपसे जो संसारकी सम्पदायें मिलती हैं, वे क्षणभंगुर हैं। इसलिए यह निश्चय हुआ, कि आत्मज्ञानसे रहित जो शास्त्रका ज्ञान और तपश्चरणादि हैं, उनमें मुख्यताकर पुण्यका बंध होता है। उस पुण्यके प्रभावसे जगत्की विभूति पाता है, वह क्षणभंगुर है। इसलिए अज्ञानियोंका तप और श्रुत यद्यपि पुण्यका कारण है, तो भी मोक्षका कारण नहीं है।।७५।।

ભોગોની આકાંક્ષાથી વાસિત ચિત્તથી રૂપલાવણ્યસૌભાગ્યરૂપ બળદેવ, વાસુદેવ, કામદેવ અને ઈન્દ્રાદિના પદની પ્રાપ્તિરૂપ ભાવી ભોગોની જે વાંછા કરવી તે નિદાનબંધ છે, તે જ શલ્ય છે. તે શલ્ય આદિથી માંડીને સમસ્ત મનોરથના વિકલ્પની જ્વાળાવલીથી રહિતપણે વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા નિજ આત્માનો અવબોધ તે નિજબોધ છે. તે નિજબોધથી બાહ્ય શાસ્ત્રાદિજનિત જે જ્ઞાન છે તેનાથી કાંઈ પણ કાર્ય નથી, કારણ કે વીતરાગસ્વસંવેદનરહિત તપ જીવને ક્ષણમાત્રમાં જ–તત્કાળ જ–દુઃખનું કારણ થાય છે.

અહીં, જોકે શાસ્ત્રજનિત જ્ઞાન અને પોતાના શુદ્ધ આત્માના જ્ઞાનથી રહિત તપશ્ચરણ મુખ્યપણે પુણ્યનું કારણ છે તોપણ મુક્તિનું કારણ નથી, એવો અભિપ્રાય છે. ૭૫.

अथ येन मिथ्यात्वरागादिवृद्धिर्भवति तदात्मज्ञानं न भवतीति निरूपयति—

२०३) तं णिय-णाणु जि होइ ण वि जेण पवड्ढइ राउ ।
दिणयर-किरणहँ पुरउ जिय किं विलसइ तम-राउ ॥७६॥

तत् निजज्ञानमेव भवति नापि येन प्रवर्धते रागः ।
दिनकरकिरणानां पुरतः जीव किं विलसति तमोरागः ॥७६॥

तं इत्यादि। तं **तत्** णिय-णाणु जि होइ ण वि **निजज्ञानमेव न भवति वीतरागनित्यानन्दैकस्वभावनिजपरमात्मतत्त्वपरिज्ञानमेव न भवति। येन ज्ञानेन किं भवति।** जेण पवड्ढइ **येन प्रवर्धते। कोऽसौ।** राउ **शुद्धात्मभावनासमुत्पन्नवीतरागपरमानन्दप्रतिबन्धक-पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषरागः। अत्र दृष्टान्तमाह।** दिणयर-किरणहं **पुरउ जिय दिनकरकिरणानां**

आगे जिससे मिथ्यात्व रागादिककी वृद्धि हो, वह आत्मज्ञान नहीं है, ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा–७६

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**तत्**] वह [**निजज्ञानम् एव**] वीतराग नित्यानंद अखंडस्वभाव परमात्मतत्त्वका परिज्ञान ही [**नापि**] नहीं [**भवति**] है, [**येन**] जिससे [**रागः**] परद्रव्यमें प्रीति [**प्रवर्धते**] बढ़े, [**दिनकरकिरणानां पुरतः**] सूर्यकी किरणोंके आगे [**तमोरागः**] अन्धकारका फैलाव [**किं विलसति**] कैसे शोभायमान हो सकता है ? नहीं हो सकता।

भावार्थ :—शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न जो वीतराग परम आनंद उसके शत्रु पंचेन्द्रियोंके विषयोंकी अभिलाषी जिसमें हो, वह निज (आत्म) ज्ञान नहीं है, अज्ञान ही है। जिस जगह वीतरागभाव है, वही सम्यग्ज्ञान है। इसी बातको दृष्टांत देकर दृढ़ करते हैं, सो सुनो। हे जीव, जैसे सूर्यके प्रकाशके आगे अन्धेरा नहीं शोभा देता, वैसे ही आत्मज्ञानमें विषयोंकी

હવે, જેના વડે મિથ્યાત્વ, રાગાદિની વૃદ્ધિ થાય છે તે આત્મજ્ઞાન નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે જ્ઞાન વડે શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન એવા વીતરાગ પરમાનંદના પ્રતિબંધક પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષારૂપ રાગની વૃદ્ધિ થાય તે નિજ જ્ઞાન નથી. વીતરાગ નિત્યાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન જ નથી. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે. સૂર્યના કિરણોની સામે શું અંધકારનો ફેલાવ શોભે છે? નથી શોભતો.

पुरतो हे जीव किं विलसइ किं **विलसति किं शोभते अपि तु नैव। कोऽसौ।** तम-राउ **तमो रागस्तमोव्याप्तरिति। अत्रेदं तात्पर्यम्। यस्मिन् शास्त्राभ्यासज्ञाने जातेऽप्यनाकुलत्वलक्षण-पारमार्थिकसुखप्रतिपक्षभूता। आकुलत्वोत्पादका रागादयो वृद्धिं गच्छन्ति तन्निश्चयेन ज्ञानं न भवति। कस्मात्। विशिष्टमोक्षफलाभावादिति।।७६।।**

अथ ज्ञानिनां निजशुद्धात्मस्वरूपं विहाय नान्यत्किमप्युपादेयमिति दर्शयति—

२०४) अप्पा मिल्लिवि णाणियहँ अण्णु ण सुंदरु वत्थु।
तेण ण विसयहँ मणु रमइ जाणंतहँ परमत्थु।।७७।।

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानिनां अन्यन्न सुन्दरं वस्तु।
तेन न विषयेषु मनो रमते जानतां परमार्थम्।।७७।।

अभिलाषा [इच्छा] नहीं शोभती। यह निश्चयसे जानना। शास्त्रका ज्ञान होने पर भी जो निराकुलता न हो, और आकुलताके उपजानेवाले आत्मीक–सुखके वैरी रागादिक जो वृद्धिको प्राप्त हों, तो वह ज्ञान किस कामका? ज्ञान तो वह है, जिससे आकुलता मिट जावे। इससे यह निश्चय हुआ, कि बाह्य पदार्थोंका ज्ञान मोक्ष–फलके अभावसे कार्यकारी नहीं है।।७६।।

आगे ज्ञानी जीवोंके निज शुद्धात्मभावके बिना अन्य कुछ भी आदरने योग्य नहीं है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–७७

अन्वयार्थ :—[**आत्मानं**] आत्माको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**ज्ञानिनां**] ज्ञानियोंको [**अन्यद् वस्तु**] अन्य वस्तु [**सुंदरं न**] अच्छी नहीं लगती, [**तेन**] इसलिये [**परमार्थम् जानतां**] परमात्म-पदार्थको जाननेवालोंका [**मनः**] मन [**विषयाणां**] विषयोंमें [**न रमते**] नहीं लगता।

અહીં, એ તાત્પર્ય છે કે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જ્ઞાન થવા છતાં પણ જેમાં અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત આકુળતાના ઉત્પાદક એવા રાગાદિ વૃદ્ધિ પામે છે (રાગાદિની વૃદ્ધિ થાય છે) તે ખરેખર જ્ઞાન જ નથી. કારણ કે તેના વડે વિશિષ્ટ મોક્ષફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૭૬.

હવે, જ્ઞાની પુરુષોને નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું કાંઈ પણ ઉપાદેય નથી, એમ દર્શાવે છે :—

अप्पा इत्यादि। अप्पा मिल्लिवि **शुद्धबुद्धैकस्वभावं परमात्मपदार्थं मुक्त्वा** णाणियहं **ज्ञानिनां मिथ्यात्वरागादिपरिहारेण निजशुद्धात्मद्रव्यपरिज्ञानपरिणतानां** अण्णु ण सुंदरु वत्थु **अन्यन्न सुन्दरं समीचीनं वस्तु प्रतिभाति येन कारणेन** तेण ण विसयहं मणु रमइ **तेन कारणेन शुद्धात्मोपलब्धिप्रतिपक्षभूतेषु पञ्चेन्द्रियविषयरूपकामभोगेषु मनो न रमते। किं कुर्वताम्।** जाणंतहं **जानतां** परमत्थु **वीतरागसहजानन्दैकपारमार्थिकसुखाविनाभूतं परमात्मानमेवेति तात्पर्यम्** ॥७७॥

अथ तमेवार्थं दृष्टान्तेन समर्थयति—

२०५) अप्पा मिल्लिवि णाणमउ चित्ति ण लग्गइ अण्णु।
मरगउ जेँ परियाणियउ तहुँ कच्चेँ कउ गण्णु ॥७८॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं चित्ते न लगति अन्यत्।
मरकतः येन परिज्ञातः तस्य काचेन कुतो गणना ॥७८॥

भावार्थ :—मिथ्यात्व रागादिकके छोड़नेसे, निज शुद्धात्म द्रव्यके यथार्थ ज्ञानकर जिनका चित्त परिणत हो गया है, ऐसे ज्ञानियोंको शुद्ध, बुद्ध परम स्वभाव परमात्माको छोड़के दूसरी कोई भी वस्तु सुन्दर नहीं भासती। इसलिये उनका मन कभी विषय–वासनामें नहीं रमता। ये विषय कैसे हैं। जो कि शुद्धात्माकी प्राप्तिके शत्रु हैं। ऐसे ये भव–भ्रमणके कारण हैं, काम–भोगरूप पाँच इंद्रियोंके विषय उनमें मूढ़ जीवोंका ही मन रमता है, सम्यग्दृष्टिका मन नहीं रमता। कैसे हैं सम्यग्दृष्टि, जिन्होंने वीतराग सहजानंद अखंड सुखमें तन्मय परमात्मतत्त्वको जान लिया है। इसलिये यह निश्चय हुआ, कि जो विषय–वासनाके अनुरागी हैं, वे अज्ञानी हैं, और जो ज्ञानीजन हैं, वे विषय–विकारसे सदा विरक्त ही हैं॥७७॥

आगे इसी कथनको दृष्टांतसे दृढ़ करते हैं—

गाथा–७८

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानमयं आत्मानं**] केवलज्ञानादि अनंतगुणमयी आत्माको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**अन्यत्**] दूसरी वस्तु [**चित्ते**] ज्ञानियोंके मनमें [**न लगति**] नहीं रुचती। उसका

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ, રાગાદિના ત્યાગ વડે (ત્યાગપૂર્વક) નિજશુદ્ધાત્મ-દ્રવ્યના પરિજ્ઞાનરૂપે પરિણત જ્ઞાનીઓને શુદ્ધ, બુદ્ધ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમપદાર્થ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ સમીચીન લાગતી નથી તેથી એક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદરૂપ પારમાર્થિક સુખની સાથે અવિનાભૂત પરમાત્માને જાણનારનું મન શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિથી પ્રતિપક્ષભૂત પંચેન્દ્રિયના વિષયભૂત કામભોગોમાં રમતું નથી. ૭૭.

હવે, દૃષ્ટાંત વડે તે જ અર્થનું સમર્થન કરે છે :—

अप्पा इत्यादि। अप्पा मिल्लिवि **आत्मानं मुक्त्वा। कथंभूतम्।** णाणमउ **ज्ञानमयं केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणमयं** चित्ति **मनसि** ण लग्गइ **न लगति न रोचते न प्रतिभाति। किम्।** अण्णु **निजपरमात्मस्वरूपादन्यत्। अत्रार्थे दृष्टान्तमाह।** मरगउ जें परियाणियउ **मरकतरत्नविशेषो येन परिज्ञातः।** तहुँ **तस्य रत्नपरीक्षापरिज्ञानसहितस्य पुरुषस्य** कच्चें कउ गण्णु **काचेन किं गणना किमपेक्षा तस्येत्यभिप्रायः ।।७८।।**

अथ कर्मफलं भुञ्जानः सन् योऽसौ रागद्वेषं करोति स कर्म बध्नातीति कथयति—

२०६) भुंजंतु वि णिय-कम्म-फलु मोहइँ जो जि करेइ ।
भाउ असुंदरु सुंदरु वि सो पर कम्मु जणेइ ।।७९।।

भुञ्जानोऽपि निजकर्मफलं मोहेन य एव करोति ।
भावं असुन्दरं सुन्दरमपि स परं कर्म जनयति ।।७९।।

भुंजंतु वि इत्यादि। भुंजंतु वि **भुञ्जानोऽपि। किम्।** णिय-कम्म-फलु

दृष्टांत यह है, कि [**येन**] जिसने [**मरकतः**] मरकतमणि (रत्न) [**परिज्ञातः**] जान लिया, [**तस्य**] उसको [**काचेन**] काँचसे [**किं गणनं**] क्या प्रयोजन है ?

भावार्थ :—जिसने रत्न पा लिया, उसको काँचके टुकड़ोंकी क्या जरूरत है ? उसी तरह जिसका चित्त आत्मामें लग गया, उसके दूसरे पदार्थोंकी वाँछा नहीं रहती ।।७८।।

आगे कर्म-फलको भोगता हुआ जो राग-द्वेष करता है, वह कर्मोंको बाँधता है—

गाथा–७९

अन्वयार्थ :—[**य एव**] जो जीव [**निजकर्मफलं**] अपने कर्मोंके फलको [**भुंजानोऽपि**] भोगता हुआ भी [**मोहेन**] मोहसे [**असुंदरं सुंदरम् अपि**] भले और बुरे [**भावं**] परिणामोंको [**करोति**] करता है, [**सः**] वह [**परं**] केवल [**कर्म जनयति**] कर्मको उपजाता (बाँधता) है।

भावार्थ :—वीतराग परम आह्लादरूप शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत जो अशुद्ध

ભાવાર્થ :—જેને રત્ન પ્રાપ્ત થઈ ગયું, તેને કાચના ટુકડાઓની શું જરૂર છે? તે રીતે જેનું ચિત્ત આત્મામાં લાગી ગયું તેને બીજા પદાર્થોની વાંછા રહેતી નથી. ૭૮.

હવે, કર્મફળને ભોગવતો થકો જે રાગદ્વેષ કરે છે તે કર્મ બાંધે છે એમ કહે છે :—

वीतरागपरमाह्लादरूपशुद्धात्मानुभूतिविपरीतं निजोपार्जितं शुभाशुभकर्मफलं मोहइं **निर्मोह-शुद्धात्मप्रतिकूलमोहोदयेन** जो जि करेइ **य एव पुरुषः करोति। कम्। भाउ भावं परिणामम्। किंविशिष्टम्।** असुंदरु सुंदरु **वि अशुभं शुभमपि** सो पर **स एव भावः** कम्मु जणेइ **शुभाशुभं कर्म जनयति। अयमत्र भावार्थ। उदयागते कर्मणि योऽसौ स्वस्वभावच्युतः सन् रागद्वेषौ करोति स एवः कर्म बध्नाति॥७६॥**

अथ उदयागतेकर्मानुभवे योऽसौ रागद्वेषौ न करोति स कर्म न बध्नातीति कथयति—

२०७) भुंजंतु वि णिय-कम्म-फलु जो तहिँ राउ ण जाइ।
सो णवि बंधइ कम्मु पुणु संचिउ जेण विलाइ॥८०॥

भुञ्जानोऽपि निजकर्मफलं यः तत्र रागं न याति।
स नैव बध्नाति कर्म पुनः संचितं येन विलीयते॥८०॥

रागादिक विभाव उनसे उपार्जन किये गये शुभ-अशुभ कर्म उनके फलको भोगता हुआ जो अज्ञानी जीव मोहके उदयसे हर्ष-विषाद भाव करता है, वह नये कर्मोंका बंध करता है। सारांश यह है कि, जो निज स्वभावसे च्युत हुआ उदयमें आये हुए कर्मोंमें राग द्वेष करता है, वही कर्मोंको बाँधता है॥७९॥

आगे जो उदय प्राप्त कर्मोंमें राग-द्वेष नहीं करता, वह कर्मोंको भी नहीं बाँधता, ऐसा कहते हैं—

गाथा–८०

अन्वयार्थ :—[**निजकर्मफलं**] अपने बाँधे हुए कर्मोंके फलको [**भुंजानोऽपि**] भोगता

ભાવાર્થ :—જે પુરુષ વીતરાગ પરમ આહ્‌લાદરૂપ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિપરીત સ્વોપાર્જિત (પોતે ઉપાર્જિત કરેલા) શુભાશુભકર્મના ફળને ભોગવતો થકો પણ નિર્મોહ એવા શુદ્ધ આત્માથી પ્રતિકૂળ મોહોદયથી શુભ-અશુભ (સારા-નરસા) પરિણામને કરે છે તે જ (તે ભાવ જ) શુભાશુભ કર્મ ઉપજાવે છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે જે કોઈ સ્વભાવભાવથી ચ્યુત થતો ઉદયાગત કર્મમાં રાગ -દ્વેષ કરે છે તે જ કર્મ બાંધે છે. ૭૯.

હવે, ઉદયમાં આવેલા કર્મના અનુભવમાં જે રાગ-દ્વેષ કરતો નથી તે કર્મ બાંધતો નથી, એમ કહે છે :—

भुंजंतु वि इत्यादि। भुंजंतु वि **भुञ्जानोऽपि। किम्।** णिय-कम्म-फलु **निजकर्मफलं निजशुद्धात्मोपलम्भाभावेनोपार्जितं पूर्वं यत् शुभाशुभं कर्म तस्य फलं** जो **यो जीवः** तहिँ **तत्र कर्मानुभवप्रस्तावे** राउ ण जाइ **रागं न गच्छति वीतरागचिदानन्दैकस्वभावशुद्धात्मतत्त्व-भावनोत्पन्नसुखामृततृप्तः सन् रागद्वेषौ न करोति** सो **स जीवः** णवि वंधइ **नैव बध्नाति। किं न बध्नाति।** कम्मु **ज्ञानावरणादि कर्म** पुणु **पुनरपि। येन कर्मबन्धाभावपरिणामेन किं भवति।** संचिउ जेण विलाइ **पूर्वसंचितं कर्म येन वीतरागपरिणामेन विलयं विनाशं गच्छतीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। कर्मोदयफलं भुञ्जानोऽपि ज्ञानी कर्मणापि न बध्यते इति सांख्यादयोऽपि वदन्ति तेषां किमिति दूषणं दीयते भवद्भिरिति। भगवानाह। ते**

हुआ भी [**तत्र**] उस फलके भोगनेमें [**यः**] जो जीव [**रागं**] राग-द्वेषको [**न याति**] नहीं प्राप्त होता [**सः**] वह [**पुनः कर्म**] फिर कर्मको [**नैव**] नहीं [**बध्नाति**] बाँधता, [**येन**] जिस कर्मबंधाभाव परिणामसे [**संचितं**] पहले बाँधे हुए कर्म भी [**विलीयते**] नाश हो जाते हैं।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माके ज्ञानके अभावसे उपार्जन किये जो शुभ-अशुभ कर्म उनके फलको भोगता हुआ भी वीतराग चिदानंद परमस्वभावरूप शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न अतीन्द्रियसुखरूप अमृतसे तृप्त हुआ जो रागी-द्वेषी नहीं होता, वह जीव फिर ज्ञानावरणादि कर्मोंको नहीं बाँधता है, और नये कर्मोंका बंधका अभाव होनेसे प्राचीन कर्मोंकी निर्जरा ही होती है। यह संवरपूर्वक निर्जरा ही मोक्षका मूल है ? ऐसा कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया कि हे प्रभो, ''कर्मके फलको भोगता हुआ भी ज्ञानसे नहीं बँधता'' ऐसा सांख्य आदिक भी कहते हैं, उनको तुम दोष क्यों देते हो ? उसका समाधान श्रीगुरु करते हैं—हम तो आत्मज्ञान संयुक्त ज्ञानी जीवोंकी अपेक्षासे कहते हैं, वे ज्ञानके प्रभावसे कर्म-फल भोगते हुए

ભાવાર્થ :—નિજકર્મફળને-નિજશુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિના અભાવથી પૂર્વે ઉપાર્જેલ શુભાશુભ કર્મના ફળને-ભોગવતો થકો પણ જે જીવ કર્મના અનુભવમાં રાગને પ્રાપ્ત થતો નથી-વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતથી તૃપ્ત થતો રાગ-દ્વેષ કરતો નથી—તે જીવ ફરી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બાંધતો નથી, જે કર્મના અભાવપરિણામથી—વીતરાગ પરિણામથી—પૂર્વના સંચિત કર્મ નાશ પામે છે.

આવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પૂછે છે કે— 'હે પ્રભુ! કર્મોદયના ફળને ભોગવતો થકો જ્ઞાની કર્મથી પણ બંધાતો નથી' એમ સાંખ્યાદિઓ પણ કહે છે તો આપ તેમને શા માટે દોષ આપો છો?

निजशुद्धात्मानुभूतिलक्षणं वीतरागचारित्रनिरपेक्षा वदन्ति तेन कारणेन तेषां दूषणमिति तात्पर्यम् ॥८०॥

अथ यावत्कालमणुमात्रमपि रागं न मुञ्चति तावत्कालं कर्मणा न मुच्यते इति प्रतिपादयति—

२०८) जो अणु-मेत्तु वि राउ मणि जाम ण मिल्लइ एत्थु ।
सो णवि मुच्चइ ताम जिय जाणंतु वि परमत्थु ॥८१॥

यः अणुमात्रमपि रागं मनसि यावत् न मुञ्चति अत्र ।
स नैव मुच्यते तावत् जीव जानन्नपि परमार्थम् ॥८१॥

जो इत्यादि। जो **यः कर्ता** अणु-मेत्तु वि **अणुमात्रमपि सूक्ष्ममपि** राउ **रागं वीतरागसदा-**

भी राग द्वेष भाव नहीं करते। इसलिये उनके नये बंधका अभाव है, और जो मिथ्यादृष्टि ज्ञानभावसे बाह्य पूर्वोपार्जितकर्म-फलको भोगते हुए रागी द्वेषी होते हैं, उनके अवश्य बंध होता है। इस तरह सांख्य नहीं कहता, वह वीतरागचारित्रसे रहित कथन करता है। इसलिए उन सांख्यादिकोंको दूषण दिया जाता है। यह तात्पर्य जानना ॥८०॥

आगे जबतक परमाणुमात्र भी (सूक्ष्म भी) रागको नहीं छोड़ता—धारण करता है, तबतक कर्मोंसे नहीं छूटता, ऐसा कथन करते हैं—

गाथा–८१

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो जीव [**अणुमात्रं अपि**] थोड़ा भी [**रागं**] राग [**मनसि**] मनमेंसे [**यावत्**] जबतक [**अत्र**] इस संसारमें [**न मुंचति**] नहीं छोड़ देता है, [**तावत्**] तबतक [**जीव**] हे जीव, [**परमार्थं**] निज शुद्धात्मतत्त्वको [**जानन्नपि**] शब्दसे केवल जानता हुआ भी [**नैव**] नहीं [**मुच्यते**] मुक्त होता।

भावार्थ :—जो वीतराग सदा आनंदरूप शुद्धात्मभावसे रहित पंचेन्द्रियोंके विषयोंकी

ભગવાન શ્રી ગુરુ કહે છે કે તેઓ નિજશુદ્ધાત્માની અનુભૂતિસ્વરૂપ વીતરાગ ચારિત્રથી નિરપેક્ષ (ચારિત્રની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય) કહે છે, તેથી તેમને દોષ દેવામાં આવે છે, એવું તાત્પર્ય છે. ૮૦.

હવે, જ્યાં સુધી જીવ અણુમાત્ર પણ (સૂક્ષ્મ પણ) રાગને છોડતો નથી ત્યાં સુધી કર્મથી છૂટતો નથી, એમ કહે છે :—

नन्दैकशुद्धात्मनो विलक्षणं पञ्चेन्द्रियविषयसुखाभिलाषरागं मणि **मनसि** जाम ण मिल्लइ **यावन्तं कालं न मुञ्चति** एत्थु **अत्र जगति** सो णवि मुच्चइ **स जीवो नैव मुच्यते ज्ञानावरणादिकर्मणा** ताम **तावन्तं कालं** जिय हे **जीव। किं कुर्वन्नपि।** जाणंतु वि **वीतरागानुष्ठानरहितः सन् शब्दमात्रेण जानन्नपि। कं जानन्।** परमत्थु **परमार्थशब्दवाच्यनिजशुद्धात्मतत्त्वमिति। अयमत्र भावार्थः। निजशुद्धात्मस्वभावज्ञानेऽपि शुद्धात्मोपलब्धिलक्षणवीतरागचारित्रभावनां विना मोक्षं न लभत इति॥८१॥**

अथ **निर्विकल्पात्मभावनाशून्यः शास्त्रं पठन्नपि तपश्चरणं कुर्वन्नपि परमार्थं न वेत्तीति कथयति—**

२०६) बुज्झइ सत्थइँ तउ चरइ पर परमत्थु ण वेइ।
ताव ण मुंचइ जाम णवि इहु परमत्थु मुणेइ॥८२॥

बुध्यते शास्त्राणि तपः चरति परं परमार्थं न वेत्ति।
तावत् न मुच्यते यावत् नैव एनं परमार्थं मनुते॥८२॥

इच्छा रखता है, मनमें थोड़ासा भी राग रखता है, वह आगमज्ञानसे आत्माको शब्दमात्र जानता हुआ भी वीतरागचारित्रकी भावनाके बिना मोक्षको नहीं पाता॥८१॥

आगे जो निर्विकल्प आत्म-भावनासे शून्य है, वह शास्त्रको पढ़ता हुआ भी तथा तपश्चरण करता हुआ भी परमार्थको नहीं जानता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–८२

अन्वयार्थ :—[**शास्त्राणि**] शास्त्रोंको [**बुध्यते**] जानता है, [**तपः चरति**] और

ભાવાર્થ :—જે જીવ અણુમાત્ર પણ—સૂક્ષ્મપણ—એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ શુદ્ધ આત્માથી વિલક્ષણ પંચેન્દ્રિયોના વિષયસુખની અભિલાષારૂપ રાગને જ્યાં સુધી મનમાંથી છોડતો નથી, ત્યાં સુધી તે આ સંસારમાં પરમાર્થ શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વને વીતરાગ અનુષ્ઠાન રહિત થયો થકો (વીતરાગ અનુષ્ઠાન વિના) કેવળ શબ્દમાત્રથી જ જાણતો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી મૂકાતો નથી. એ ભાવાર્થ છે કે નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ વીતરાગ ચારિત્રની ભાવના વિના મોક્ષ મળતો નથી. ૮૧.

જે નિર્વિકલ્પ આત્મભાવનાથી શૂન્ય છે તે શાસ્ત્રને ભણવા છતાં, તપશ્ચરણ કરવા છતાં પણ પરમાર્થને જાણતો નથી, એમ કહે છે :—

बुज्झइ इत्यादि। बुज्झइ **बुध्यते। कानि** सत्थइँ **शास्त्राणि न केवलं शास्त्राणि बुध्यते** तउ चरइ **तपश्चरति** पर **परं किंतु** परमत्थु ण वेइ **परमार्थं न वेत्ति न जानाति। कस्मान्न वेत्ति। यद्यपि व्यवहारेण परमात्मप्रतिपादकशास्त्रेण ज्ञायते तथापि निश्चयेन वीतरागस्वसंवेदन-ज्ञानेन परिच्छिद्यते। यद्यप्यनशनादिद्वादशविधतपश्चरणेन बहिरङ्गसहकारिकारणभूतेन साध्यते तथापि निश्चयेन निर्विकल्पशुद्धात्माविश्रान्तिलक्षणवीतरागचारित्रसाध्यो योऽसौ परमार्थशब्दवाच्यो निज-शुद्धात्मा तत्र निरन्तरानुष्ठानाभावात्** ताव ण मुंचइ **तावन्तं कालं न मुच्यते। केन। कर्मणा** जाम णवि इहु परमत्थु मुणेइ **यावन्तं कालं नैवेनं पूर्वोक्तलक्षणं परमार्थं मनुते जानाति श्रद्धत्ते सम्यगनुभवतीति। इदमत्र तात्पर्यम्। यथा प्रदीपेन विवक्षितं वस्तु निरीक्ष्य गृहीत्वा च**

तपस्या करता है, [**परं**] लेकिन [**परमार्थं**] परमात्माको [**न वेत्ति**] नहीं जानता है, [**यावत्**] और जबतक [**एवं**] पूर्व कहे हुए [**परमार्थं**] परमात्माको [**नैव मनुते**] नहीं जानता, या अच्छी तरह अनुभव नहीं करता है, [**तावत्**] तबतक [**न मुच्यते**] नहीं छूटता।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे आत्मा अध्यात्मशास्त्रोंसे जाना जाता है, तो भी निश्चयनय से वीतरागस्वसंवेदनज्ञानसे ही जानने योग्य है, यद्यपि बाह्य सहकारीकारण अनशनादि बारह प्रकारके तपसे साधा जाता है, तो भी निश्चयनयसे निर्विकल्पवीतरागचारित्रसे ही आत्माकी सिद्धि है। जिस वीतरागचारित्रका शुद्धात्मामें विश्राम होना ही लक्षण है। सो वीतरागचारित्रके बिना आगमज्ञानसे तथा बाह्य तपसे आत्मज्ञानकी सिद्धि नहीं है। जबतक निज शुद्धात्मतत्त्वके स्वरूपका आचरण नहीं है, तबतक कर्मोंसे नहीं छूट सकता। यह निःसंदेह जानना, जबतक परमतत्त्वको न जाने, न श्रद्धा करे, न अनुभवे, तबतक कर्मबंधसे नहीं छूटता। इससे यह निश्चय हुआ कि कर्मबंधसे छूटनेका कारण एक आत्मज्ञान ही है, और शास्त्रका ज्ञान भी आत्मज्ञानके लिए ही किया जाता है, जैसे दीपकसे वस्तुको देखकर वस्तुको उठा लेते हैं, और दीपकको छोड़

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રોને જાણે છે અને તપ આચરે છે પણ પરમાર્થને જાણતો નથી, કારણ કે 'પરમાર્થ' શબ્દથી વાચ્ય જે નિજશુદ્ધાત્મા જોકે વ્યવહારનયથી પરમાત્માના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રથી જણાય છે તોપણ નિશ્ચયનયથી વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી જ જણાય છે. અને વ્યવહારનયથી જો કે બહિરંગ સહકારી કારણભૂત અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપથી સાધવામાં આવે છે તોપણ નિશ્ચયનયથી નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મામાં વિશ્રાંતિસ્વરૂપ વીતરાગ ચારિત્રથી જ સાધવામાં આવે છે, તે નિજશુદ્ધાત્મામાં નિરંતર અનુષ્ઠાનના અભાવથી આત્મા જ્યાં સુધી આ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા પરમાર્થને સમ્યગ્ જાણતો નથી, સમ્યગ્ શ્રદ્ધતો નથી અને સમ્યગ્ અનુભવતો નથી ત્યાં સુધી કર્મથી છૂટતો નથી.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે જેવી રીતે દીવા વડે વિવક્ષિત વસ્તુને જોઈને અને ગ્રહણ કરીને

प्रदीपस्त्यज्यते तथा शुद्धात्मतत्त्वप्रतिपादकशास्त्रेण शुद्धात्मतत्त्वं ज्ञात्वा गृहीत्वा च प्रदीपस्थानीयः शास्त्रविकल्पस्त्यज्यत इति॥८२॥

अथ योऽसौ शास्त्रं पठन्नपि विकल्पं च मुञ्चति निश्चयेन देहस्थं शुद्धात्मानं न मन्यते स जडो भवतीति प्रतिपादयति—

२१०) सत्थु पढंतु वि होइ जडु जो ण हणेइ वियप्पु।
देहि वसंतु वि णिम्मलउ णवि मण्णइ परमप्पु॥८३॥

शास्त्रं पठन्नपि भवति जडः यः न हन्ति विकल्पम्।
देहे वसन्तमपि निर्मलं नैव मन्यते परमात्मानम्॥८३॥

सत्थु इत्यादि। सत्थु पढंतु वि **शास्त्रं पठन्नपि** होइ जडु **स जडो भवति यः किं करोति।**

देते हैं, उसी तरह शुद्धात्मतत्त्वके उपदेश करनेवाले जो अध्यात्मशास्त्र उनसे शुद्धात्मतत्त्वको जानकर उस शुद्धात्मतत्त्वका अनुभव करना चाहिए, और शास्त्रका विकल्प छोड़ना चाहिए। शास्त्र तो दीपकके समान हैं, तथा आत्मवस्तु रत्नके समान है॥८२॥

आगे जो शास्त्रको पढ़ करके भी विकल्पको नहीं छोड़ता, और निश्चयसे शुद्धात्माको नहीं मानता जो कि शुद्धात्मदेव देहरूपी देवालयमें मौजूद है, उसे न ध्यावता है, वह मूर्ख है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–८३

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो जीव [**शास्त्रं**] शास्त्रको [**पठन्नपि**] पढ़ता हुआ भी [**विकल्पम्**] विकल्पको [**न**] [**हंति**] नहीं दूर करता, (मेंटता) वह [**जडो भवति**] मूर्ख है, जो विकल्प नहीं मेंटता, वह [**देहे**] शरीरमें [**वसंतमपि**] रहते हुए भी [**निर्मलं परमात्मानम्**] निर्मल परमात्माको [**नैव मन्यते**] नहीं श्रद्धानमें लाता।

भावार्थ :—शास्त्रके अभ्यासका तो फल यह है, कि रागादि विकल्पोंको दूर करना,

---

દીવો છોડી દેવામાં આવે છે, તેવી રીતે શુદ્ધ આત્મતત્ત્વના પ્રતિપાદક શાસ્ત્રથી શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને જાણીને અને ગ્રહીને પ્રદીપસ્થાનીય શાસ્ત્રના વિકલ્પને છોડવામાં આવે છે. ૮૨.

હવે, જે કોઈ શાસ્ત્રને ભણીને પણ વિકલ્પને છોડતો નથી અને નિશ્ચયનયથી દેહમાં રહેલા શુદ્ધ આત્માને માનતો નથી તે જડ છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે જીવ શાસ્ત્રને જાણવા છતાં પણ શાસ્ત્રના અભ્યાસનું ફળ રાગાદિ

जो ण हणेइ वियप्पु **यः कर्ता शास्त्राभ्यासफलभूतस्य रागादिविकल्परहितस्य निजशुद्धात्मस्वभावस्य प्रतिपक्षभूतं मिथ्यात्वरागादिविकल्पं न हन्ति। न केवलं विकल्पं न हन्ति।** देहि वसंतु वि **देहे वसन्तमपि** णिम्मलउ **निर्मलं कर्ममलरहितं** णवि मण्णइ **नैव मन्यते न श्रद्धत्ते। कम्। परमप्पु निजपरमात्मानमिति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा त्रिगुप्तसमाधिं कृत्वा च स्वयं भावनीयम्। यदा तु त्रिगुप्तिगुप्तसमाधिं कर्तुं नायाति तदा विषयकषायवञ्चनार्थं शुद्धात्मभावनास्मरणदृढीकरणार्थं च बहिर्विषये व्यवहारज्ञानवृद्ध्यर्थं च परेषां कथनीयं किंतु तथापि परप्रतिपादनव्याजेन मुख्यवृत्त्या स्वकीयजीव एव संबोधनीयः। कथमिति चेत्। इदमनुपपन्नमिदं व्याख्यानं न भवति मदीयमनसि यदि समीचीनं न प्रतिभाति तर्हि त्वमेव स्वयं किं न भावयतीति तात्पर्यम् ।।८३।।**

और निज शुद्धात्माको ध्यावना। इसलिए इस व्याख्यानको जानकर तीन गुप्तिमें अचल हो परमसमाधिमें आरूढ़ होके निजस्वरूपका ध्यान करना। लेकिन जबतक तीन गुप्तियाँ न हों, परमसमाधि न आवे, (हो सके) तबतक विषय कषायोंके हटानेके लिये शुद्धात्मस्मरण भावनाके दृढीकरण हेतु परजीवोंको धर्मोपदेश देना, उसमें भी परके उपदेशके बहानेसे मुख्यताकर अपना जीव हीको संबोधना। वह इस तरह है, कि परको उपदेश देते अपनेको समझावे। जो मार्ग दूसरोंको छुड़ावे, वह आप कैसे करे। इससे मुख्य संबोधन अपना ही है। परजीवोंको ऐसा ही उपदेश है, जो यह बात मेरे मनमें अच्छी नहीं लगती, तो तुमको भी भली नहीं लगती होगी, तुम भी अपने मनमें विचार करो।।८३।।

વિકલ્પથી રહિત નિજશુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ છે એવા નિજશુદ્ધાત્મસ્વભાવથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ, રાગાદિ વિકલ્પનો નાશ કરતો નથી. માત્ર વિકલ્પનો નાશ કરતો નથી એટલું જ નહિ, પણ દેહમાં રહેવા છતાં પણ નિર્મળ-કર્મમળ રહિત-નિજ પરમાત્માને શ્રદ્ધતો નથી, તે જડ—મૂર્ખ છે.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને અને ત્રણગુપ્તિયુક્ત સમાધિ કરીને પોતાને જ ભાવવો, અને જ્યારે ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત સમાધિ કરવાનું ન બને ત્યારે વિષયકષાયની વંચના અર્થે (વિષય કષાયને છોડવા માટે) અને શુદ્ધ આત્માની ભાવનાનું સ્મરણ દૃઢ કરવા માટે અને બહિર્વિષયમાં વ્યવહારજ્ઞાનની વૃદ્ધિ અર્થે બીજા જીવોને ધર્મોપદેશ આપવો, તેમ છતાં પણ પરને ઉપદેશવાના બહાના દ્વારા મુખ્યપણે સ્વકીય જીવ જ સંબોધવો. કેવી રીતે? તે આ પ્રમાણે :—આ યોગ્ય નથી; આ ગાથાનું વ્યાખ્યાન મારા મનમાં વસ્યું નથી; જો સમીચીન પણે (બરાબર સારી રીતે, યોગ્ય રીતે) પ્રતિભાસતું નથી, તો તમે પણ સ્વયં તેનો વિચાર કરો. આવું તાત્પર્ય છે. ૮૩.

अथ बोधार्थं शास्त्रं पठन्नपि यस्य विशुद्धात्मप्रतीतिलक्षणो बोधो नास्ति स मूढो भवतीति प्रतिपादयति—

२११) बोह-णिमित्तेँ सत्थु किल लोइ पढिज्जइ इत्थु ।
तेण वि बोहु ण जासु वरु सो किं मूढु ण तत्थु ॥८४॥

बोधनिमित्तेन शास्त्रं किल लोके पठ्यते अत्र ।
तेनापि बोधो न यस्य वरः स किं मूढो न तथ्यम् ॥८४॥

बोह इत्यादि। बोधनिमित्तेन किल शास्त्रं लोके पठ्यते अत्र तेनैव कारणेन बोधो न यस्य कथंभूतः। वरो विशिष्टः। स किं मूढो न भवति किंतु भवत्येव तथ्यमिति। तद्यथा। अत्र यद्यपि लोकव्यवहारेण कविगमकवादित्ववाग्मित्वादिलक्षणशास्त्र-जनितो बोधो भण्यते तथापि निश्चयेन परमात्मप्रकाशकाध्यात्मशास्त्रोत्पन्नो वीतरागस्व-

आगे ज्ञानके लिए शास्त्रको पढ़ते हुए भी जिसके आत्म-ज्ञान नहीं, वह मूर्ख है, ऐसा कथन करते हैं—

गाथा–८४

अन्वयार्थ :—[अत्र लोके] इस लोकमें [किल] नियमसे [बोधनिमित्तेन] ज्ञानके निमित्त [शास्त्रं] शास्त्र [पठ्यते] पढ़े जाते हैं, [तेनापि] परंतु शास्त्रके पढ़नेसे भी [यस्य] जिसको [वरः बोधः न] उत्तम ज्ञान नहीं हुआ, [स] वह [किं] क्या [मूढः न] मूर्ख नहीं है ? [तथ्यम्] मूर्ख ही है, इसमें संदेह नहीं।

भावार्थ :—इस लोकमें यद्यपि लोक व्यवहारसे नवीन कविताका कर्ता कवि, प्राचीन काव्योंकी टीकाके कर्त्ताको गमक, जिससे वादमें कोई न जीत सके ऐसा वादित्व, और श्रोताओं के मनको अनुरागी करनेवाला शास्त्रका वक्ता होनेरूप वाग्मित्व, इत्यादि लक्षणोंवाला शास्त्रजनित ज्ञान होता है, तो भी निश्चयनयसे वीतरागस्वसंवेदनरूप ही ज्ञानकी

હવે, બોધાર્થે....(જ્ઞાન માટે) શાસ્ત્ર ભણીને પણ જેને વિશુદ્ધ આત્માની પ્રતીતિસ્વરૂપ બોધ થતો નથી તે મૂઢ છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં જો કે લોકવ્યવહારથી (નવીન કવિતાના કરનાર) કવિ, (પ્રાચીન કાવ્યોની ટીકાના કરનાર) ગમક, (જેને વાદમાં કોઈ ન જીતી શકે એવું) વાદિત્વ, અને (શ્રોતાઓના મનને રંજક કરનાર એવા શાસ્ત્રવક્તા હોવા રૂપ) વાગ્મિત્વ, ઈત્યાદિ લક્ષણવાળું શાસ્ત્રજનિત જ્ઞાન કહેવાય છે તોપણ નિશ્ચયનયથી પરમાત્મસ્વરૂપના પ્રકાશક અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી

संवेदनरूपः स एव बोधो ग्राह्यो न चान्यः। तेनानुबोधेन विना शास्त्रे पठितेऽपि मूढो भवतीति। अत्र यः कोऽपि परमात्मबोधजनकमल्पशास्त्रं ज्ञात्वापि वीतरागभावनां करोति स सिद्धयतीति। तथा चोक्तम्—''वीरा वेरग्गपरा थोवं पि हु सिक्खिऊण सिज्झंति। ण हु सिज्झंति विरागेण विणा पढिदेसु वि सव्वसत्थेसु॥'' परं किन्तु—''अक्खरडा जोयंतु ठिउ अप्पि ण दिण्णउ चित्तु। कणविरउ पलालु जिमु पर संगहिउ बहुत्तु॥'' इत्यादि पाठमात्रं गृहीत्वा परेषां बहुशास्त्रज्ञानिनां दूषणा न कर्तव्या। तैर्बहुश्रुतैरप्यन्येषा-मल्पश्रुततपोधनानां दूषणा न कर्तव्या। कस्मादिति चेत्। दूषणे कृते सति परस्परं

अध्यात्म-शास्त्रोंमें प्रशंसा की गयी है। इसलिये स्वसंवेदन ज्ञानके बिना शास्त्रोंके पढ़े हुए भी मूर्ख हैं। और जो कोई परमात्मज्ञानके उत्पन्न करनेवाले (छोटे) थोड़े शास्त्रोंको भी जानकर वीतराग स्वसंवेदनज्ञानकी भावना करते हैं, वे मुक्त हो जाते हैं। ऐसा ही कथन ग्रन्थोंमें हरएक जगह कहा है, कि वैराग्यमें लगे हुए जो मोहशत्रुको जीतनेवाले हैं, वे थोड़े शास्त्रोंको ही पढ़कर सुधर जाते हैं—मुक्त हो जाते हैं, और वैराग्यके बिना सब शास्त्रोंको पढ़ते हुए भी मुक्त नहीं होते। यह निश्चय जानना परंतु यह कथन अपेक्षासे है। इस बहानेसे शास्त्र पढ़नेका अभ्यास नहीं छोड़ना, और जो विशेष शास्त्रके पाठी हैं, उनको दूषण न देना। जो शास्त्रके अक्षर बता रहा है, और आत्मामें चित्त नहीं लगाया वह ऐसे जानना कि जैसे किसीने कण रहित बहुत भूसेका ढेर कर लिया हो, वह किसी कामका नहीं है। इत्यादि पीठिकामात्र सुनकर जो विशेष शास्त्रज्ञ हैं, उनकी निंदा नहीं करनी, और जो बहुश्रुत हैं, उनको भी अल्प शास्त्रज्ञोंकी निंदा नहीं करनी चाहिए। क्योंकि परके दोष ग्रहण करनेसे राग-द्वेषकी उत्पत्ति

ઉત્પન્ન જે વીતરાગસ્વસંવેદનરૂપ બોધ છે તે જ બોધ ગ્રાહ્ય છે, પણ અન્ય (બીજો બોધ) નહિ. તે અનુબોધ વિના (વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વિના) શાસ્ત્ર ભણ્યો હોવા છતાં પણ મૂઢ છે.

અહીં, જે કોઈ પણ પરમાત્મબોધના ઉત્પન્ન કરનાર અલ્પ શાસ્ત્ર જાણીને પણ વીતરાગ ભાવના કરે છે તે સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—''**वीरा वेरग्गपरा थोवं पि हु सिक्खिऊण सिज्झंति। ण हु सिज्झंति विरागेण विणा पढिदेसु वि सव्वसत्थेसु**'' (**અર્થ** :—વૈરાગ્યમાં તત્પર વીરો થોડાક શાસ્ત્રને શીખીને પણ શુદ્ધ થાય છે પણ સર્વ શાસ્ત્રો ભણવા છતાં પણ જીવ વૈરાગ્ય વિના સિદ્ધિ પામતો નથી) વળી કહ્યું છે કે ''**अक्खरडा जोयंतु ठिउ अप्पि ण दिण्णउ चित्तु। कणविरउ पलालु जिमु पर संगहिउ बहुत्तु॥** (દોહા પાહુડ ૮૪) (**અર્થ** :—જે શાસ્ત્રોના અક્ષરોને જ જુએ છે પણ ચિત્તને પોતાના આત્મામાં સ્થિર કરતો નથી તો માનો કે તેણે અનાજના કણોથી રહિત ઘણું પરાળ નિરર્થક સંગ્રહ કરવા જેવું કર્યું) ઈત્યાદિ પાઠ માત્ર ગ્રહીને અને બહુ શાસ્ત્રના જાણનારાઓને દોષ ન દેવો. તે બહુશ્રુતજ્ઞોએ પણ અન્ય અલ્પશ્રુતજ્ઞ

रागद्वेषोत्पत्तिर्भवति तेन ज्ञानतपश्चरणादिकं नश्यतीति भावार्थः ॥८४॥

अथ वीतरागस्वसंवेदनज्ञानरहितानां तीर्थभ्रमणेन मोक्षो न भवतीति कथयति—

२१२) तित्थइँ तित्थु भमंताहँ मूढहँ मोक्खु ण होइ ।
णाण-विवज्जिउ जेण जिय मुणिवरु होइ ण सोइ ॥८५॥

तीर्थं तीर्थं भ्रमतां मूढानां मोक्षो न भवति ।
ज्ञानविवर्जितो येन जीव मुनिवरो भवति न स एव ॥८५॥

तीर्थं तीर्थं प्रति भ्रमतां मूढात्मनां मोक्षो न भवति। कस्मादिति चेत्। ज्ञानविवर्जितो येन कारणेन हे जीव मुनिवरो न भवति स एवेति। तथाहि। निर्दोषि-परमात्मभावनोत्पन्नवीतरागपरमाह्लादस्यन्दिसुन्दरानन्दरूपनिर्मलनीरपूरप्रवाहनिर्झरज्ञानदर्शनादिगुणसमूह

होती है, उससे ज्ञान और तपका नाश होता है, यह निश्चयसे जानना ॥८४॥

आगे वीतरागस्वसंवेदनज्ञानसे रहित जीवोंको तीर्थ-भ्रमण करनेसे भी मोक्ष नहीं है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–८५

अन्वयार्थ :—[तीर्थं तीर्थं] तीर्थ तीर्थ प्रति [भ्रमतां] भ्रमण करनेवाले [मूढानां] मूर्खोंको [मोक्षः] मुक्ति [न भवति] नहीं होती, [जीव] हे जीव, [येन] क्योंकि जो [ज्ञानविवर्जितः] ज्ञानरहित हैं, [स एव] वह [मुनिवरः न भवति] मुनीश्वर नहीं हैं, संसारी हैं। मुनीश्वर तो वे ही हैं, जो समस्त विकल्पजालोंसे रहित होके अपने स्वरूपमें रमें, वे ही मोक्ष पाते हैं।

भावार्थ :—निर्दोष परमात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो वीतराग परम आनंदरूप निर्मल जल उसके धारण करनेवाले और ज्ञान-दर्शनादि गुणोंके समूहरूपी चंदनादि वृक्षोंके

તપસ્વીઓને દોષ ન દેવો. શા માટે? કે દોષ દેતાં પરસ્પર રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેનાથી જ્ઞાનતપશ્ચરણ વગેરે નાશ પામે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૮૪.

હવે, વીતરાગ સંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી રહિત જીવોને તીર્થભ્રમણ કરવાથી પણ મોક્ષ થતો નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્દોષ પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમ આહ્‌લાદ ઝરતા સુંદર આનંદરૂપ નિર્મળ જળના પૂરના પ્રવાહના ઝરણાથી અને જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણના સમૂહરૂપ

चन्दनादिद्रुमवनराजितंदेवेन्द्रचक्रवर्तिगणधरादिभव्यजीवतीर्थयात्रिकसमूहश्रवणसुखकरदिव्यध्वनिरूपराजहंसप्रभृतिविविधपक्षिकोलाहलमनोहरं यदर्हद्वीतरागसर्वज्ञस्वरूपं तदेव निश्चयेन गङ्गादितीर्थं न लोकव्यवहारप्रसिद्धं गङ्गादिकम्। परमनिश्चयेन तु जिनेश्वरपरमतीर्थसद्दशं संसारतरणोपायकारणभूतत्वाद्वीतरागनिर्विकल्पपरमसमाधिरतानां निजशुद्धात्मतत्त्वस्मरणमेव तीर्थं, व्यवहारेण तु तीर्थंकरपरमदेवादिगुणस्मरणहेतुभूतं मुख्यवृत्त्या पुण्यबन्धकारणं तन्निर्वाणस्थानादिकं च तीर्थमिति। अयमत्र भावार्थः। पूर्वोक्तं निश्चयतीर्थं श्रद्धानपरिज्ञानानुष्ठानरहितानामज्ञानिनां शेषतीर्थं मुक्तिकारणं न भवतीति॥८५॥

अथ ज्ञानिनां तथैवाज्ञानिनां च यतीनामन्तरं दर्शयति—

वनोंसे शोभित तथा देवेन्द्र चक्रवर्त्ती गणधरादि भव्यजीवरूपी तीर्थ-यात्रियोंके कानोंको सुखकारी ऐसी दिव्यध्वनिसे शोभायमान और अनेक मुनिजनरूपी राजहंसोंको आदि लेकर नाना तरहके पक्षियोंके शब्दोंसे महामनोहर जो अरहंत वीतराग सर्वज्ञ वे ही निश्चयसे महातीर्थ हैं, उनके समान अन्य तीर्थ नहीं हैं। वे ही संसारके तरनेके कारण परमतीर्थ हैं। जो परम समाधि में लीन महामुनि हैं, उनके वे ही तीर्थ हैं, निश्चयसे निज शुद्धात्मतत्त्वके ध्यानके समान दूसरा कोई तीर्थ नहीं है, और व्यवहारनयसे तीर्थंकर परमदेवादिके गुणस्मरणके कारण मुख्यतासे शुभ बंधके कारण ऐसे जो कैलास, सम्मेदशिखर आदि निर्वाणस्थान हैं, वे भी व्यवहारमात्र तीर्थ कहे हैं। जो तीर्थ–तीर्थ प्रतिभ्रमण करे, और निज तीर्थका जिसके श्रद्धान परिज्ञान आचरण नहीं हो, वह अज्ञानी है। उसके तीर्थ भ्रमनेसे मोक्ष नहीं हो सकता॥८५॥

आगे ज्ञानी और अज्ञानी यतियोंमें बहुत बड़ा भेद दिखलाते हैं—

ચંદનાદિ વૃક્ષોના વનથી શોભિત, દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી, ગણધરાદિ ભવ્ય જીવરૂપી તીર્થયાત્રાળુઓના કર્ણને સુખકારી એવા દિવ્યધ્વનિરૂપ રાજહંસાદિ વિવિધ પક્ષીઓના કોલાહલથી મનોહર એવું જે અર્હંત વીતરાગ સર્વજ્ઞનું સ્વરૂપ તે જ નિશ્ચયથી (ખરેખર) ગંગાદિ તીર્થ છે, પણ લોકવ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ એવા ગંગાદિ, તે તીર્થ નથી.

પરમ નિશ્ચયનયથી તો વીતરાગ નિર્વિકલ્પ પરમસમાધિમાં રત મુનિઓને, સંસાર તરવાના ઉપાયમાં કારણભૂત હોવાથી જિનેશ્વરરૂપ પરમતીર્થના જેવું નિજશુદ્ધઆત્મતત્ત્વનું સ્મરણ જ તીર્થ છે અને વ્યવહારનયથી તીર્થંકર પરમદેવાદિના ગુણસ્મરણના કારણભૂત અને મુખ્યપણે પુણ્યબંધના કારણરૂપ તે નિર્વાણસ્થાન આદિ તીર્થ છે.

અહીં, એ ભાવાર્થ છે કે પૂર્વોક્ત નિશ્ચયતીર્થના શ્રદ્ધાન, પરિજ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનથી રહિત અજ્ઞાનીઓને અન્ય તીર્થ મુક્તિનું કારણ થતું નથી. ૮૫.

હવે, જ્ઞાની અને અજ્ઞાની યતિઓનો તફાવત દર્શાવે છે :—

२१३) णाणिहिँ मूढहँ मुणिवरुहँ अंतरु होइ महंतु ।
देहु वि मिल्लइ णाणियउ जीवइँ भिण्णु मुणंतु ।।८६।।

ज्ञानिनां मूढानां मुनिवराणां अन्तरं भवति महत् ।
देहमपि मुञ्चति ज्ञानी जीवाद्भिन्नं मन्यमानः ।।८६।।

ज्ञानिनां मूढानां च मुनिवराणां अन्तरं विशेषो भवति। कथंभूतम्। महत्। कस्मादिति चेत्। देहमपि मुञ्चति। कोऽसौ। ज्ञानी। किं कुर्वन् सन्। जीवात्सकाशाद्भिन्नं मन्यमानो जानन् इति। तथा च। वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी पुत्रकलत्रादिबहिर्द्रव्यं तावद्दूरे तिष्ठतु शुद्धबुद्धैक-स्वभावात् स्वशुद्धात्मस्वरूपात्सकाशात् पृथग्भूतं जानन् स्वकीयदेहमपि त्यजति। मूढात्मा पुनः स्वीकरोति इति तात्पर्यम्।।८६।। एकमेकचत्वारिंशत्सूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये पञ्चदशसूत्रैर्वीतराग-

---

गाथा–८६

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानिनां**] सम्यग्दृष्टि भावलिंगी [**मूढ़ानां**] मिथ्यादृष्टि द्रव्यलिंगी [**मुनिवराणां**] मुनियोंमें [**महत् अंतरं**] बड़ाभारी भेद [**भवति**] है। [**ज्ञानी**] क्योंकि ज्ञानी मुनि तो [**देहम् अपि**] शरीरको भी [**जीवाद्भिन्नं**] जीव से जुदा [**मन्यमानः**] जानकर [**मुंचंति**] छोड़ देते हैं, अर्थात् शरीरका भी ममत्व छोड़ देते हैं, तो फिर पुत्र, स्त्री आदिका क्या कहना है ? ये तो प्रत्यक्षसे जुदे हैं, और द्रव्यलिंगीमुनि लिंग(भेष)में आत्म-बुद्धिको रखता है।

भावार्थ :—वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी महामुनि मन-वचन-काय इन तीनोंसे अपनेको भिन्न जानता है, द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्मादिसे जिसको ममता नहीं है, पिता, माता, पुत्र, कलत्रादिकी तो बात अलग रहे जो अपने आत्म-स्वभावसे निज देहको ही जुदा जानता है। जिसके परवस्तुमें आत्मभाव नहीं है। और मूढ़ात्मा परभावोंको अपने जानता है। यही ज्ञानी और अज्ञानीमें अन्तर है। परको अपना मानें वह बँधता है, और न मानें वह मुक्त होता है। यह निश्चयसे जानना।।८६।। इसप्रकार इकतालीस दोहोंके महास्थलके मध्यमें पन्द्रह दोहोंमें

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાની પુત્ર, કલત્રાદિ બહારના (દૂરના) પદાર્થથી તો દૂર જ (અલગ જ) રહે છે પણ શુદ્ધ, બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપથી પોતાના દેહને પૃથગ્ભૂત જાણીને પોતાના દેહને પણ ત્યજે છે અને મૂઢાત્મા (બહિરાત્મા) તે સર્વને પોતાના કરે છે. ૮૬.

એ પ્રમાણે એકતાલીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પંદર સૂત્રોથી વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની

स्वसंवेदनज्ञानमुख्यत्वेन द्वितीयमन्तरस्थलं समाप्तम्। तदनन्तरं तत्रैव महास्थलमध्ये सूत्राष्टकपर्यन्तं परिग्रहत्यागव्याख्यानमुख्यत्वेन तृतीयमन्तरस्थलं प्रारभ्यते।

तद्यथा—

२१४) लेणहँ इच्छइ मूढु पर भुवणु वि एहु असेसु।
बहु विह-धम्म-मिसेण जिय दोहिँ वि एहु विसेसु ॥८७॥

लातुं इच्छति मूढः परं भुवनमपि एतद् अशेषम्।
बहुविधधर्ममिषेण जीव द्वयोः अपि एष विशेषः ॥८७॥

लातुं ग्रहीतुं इच्छति। कोऽसौ। मूढो बहिरात्मा। परं कोऽर्थः, नियमेन। किम्। भुवनमप्येतत्तु अशेषं समस्तम्। केन कृत्वा। बहुविधधर्ममिषेण व्याजेन। हे जीव द्वयोरप्येष विशेषः। पूर्वोक्तसूत्रकथितज्ञानिजीवस्यात्र पूर्वोक्त पुनरज्ञानिजीवस्य च। तथाहि। वीतराग-

---

वीतरागस्वसंवेदनज्ञानकी मुख्यतासे दूसरा अंतरस्थल समाप्त हुआ।

अब परिग्रहत्यागके व्याख्यानको आठ दोहोंमें कहते हैं—

गाथा–८७

अन्वयार्थ :—[**द्वयोः अपिः**] ज्ञानी और अज्ञानी इन दोनोंमें [**एष विशेषः**] इतना ही भेद है, कि [**मूढोः**] अज्ञानीजन [**बहुविधधर्ममिषेण**] अनेक तरहके धर्मके बहानेसे [**एतद् अशेषम्**] इस समस्त [**भुवनम् अपि**] जगत्को ही [**परं**] नियमसे [**लातुं इच्छति**] लेनेकी इच्छा करता है, अर्थात् सब संसारके भोगोंकी इच्छा करता है, तपश्चरणादि कायक्लेशसे स्वर्गादिके सुखोंको चाहता है, और ज्ञानीजन कर्मोंके क्षयके लिये तपश्चरणादि करता है, भोगोंका अभिलाषी नहीं है॥

भावार्थ :—वीतराग सहजानंद अखंडसुखका आस्वादरूप जो शुद्धात्मा वही आराधने

મુખ્યતાથી બીજું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

તેના પછી તે જ મહાસ્થળમાં આઠ ગાથાસૂત્રો સુધી પરિગ્રહત્યાગના કથનની મુખ્યતાથી ત્રીજું અંતરસ્થળ શરૂ કરે છે.

તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—એક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખના આસ્વાદરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મા જ

सहजानन्दैकसुखास्वादरूपः स्वशुद्धात्मैव उपादेय इति रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं, तस्यैव परमात्मनः समस्तमिथ्यात्वरागाद्यास्रवेभ्यः पृथग्रूपेण परिच्छित्तिरूपं सम्यग्ज्ञानं, तत्रैव रागादिपरिहाररूपेण निश्चलचित्तवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् इत्येवं निश्चयरत्नत्रयस्वरूपं तत्त्रयात्मकमात्मानमरोचमानस्तथैवाजानन्नभावयंश्च मूढात्मा। किं करोति। समस्तं जगद्धर्मब्याजेन ग्रहीतुमिच्छति, पूर्वोक्तज्ञानी तु त्यक्तुमिच्छतीति भावार्थः।।८७।।

अथ शिष्यकरणाद्यनुष्ठानेन पुस्तकाद्युपकरणेनाज्ञानी तुष्यति, ज्ञानी पुनर्बन्धहेतुं जानन् सन् लज्जां करोतीति प्रकटयति—

२१५) चेल्ला-चेल्ली-पुत्थियहिँ तूसइ मूढु णिभंतु।
एयहिँ लज्जइ णाणियउ बंधहँ हेउ मुणंतु।।८८।।

योग्य है, ऐसी जो रुचि वह सम्यग्दर्शन, समस्त मिथ्यात्व रागादि आस्रवसे भिन्नरूप उसी परमात्माका जो ज्ञान, वह सम्यग्ज्ञान और उसीमें निश्चल चित्तकी वृत्ति वह सम्यक्चारित्र, यह निश्चयरत्नत्रयरूप जो शुद्धात्माकी रुचि जिसके नहीं, ऐसा मूढ़जन आत्मा को नहीं जानता हुआ, और नहीं अनुभवता हुआ जगत्के समस्त भोगोंको धर्मके बहानेसे लेना चाहता है, तथा ज्ञानीजन समस्त भोगोंसे उदास है, जो विद्यमान भोग थे, वे सब छोड़ दिये और आगामी वाँछा नहीं है, ऐसा जानना।।८७।।

आगे शिष्योंका करना, पुस्तकादिका संग्रह करना, इन बातोंसे अज्ञानी प्रसन्न होता है, और ज्ञानीजन इनको बंधके कारण जानता हुआ इनसे रागभाव नहीं करता, इनके संग्रहमें लज्जावान् होता है—

ઉપાદેય છે એવી રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન, તે જ પરમાત્માનું સમસ્ત મિથ્યાત્વ, રાગાદિ આસ્રવોથી પૃથક્રૂપે પરિચ્છિત્તિરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન અને રાગાદિના પરિહારરૂપે તે જ પરમાત્મામાં નિશ્ચળચિત્તવૃત્તિરૂપ સમ્યક્ચારિત્ર એવા નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ ત્રયાત્મક આત્માની રુચિ ન કરતો તેમ જ તેને ન જાણતો અને તેને ન ભાવતો મૂઢાત્મા સમસ્ત જગતને ધર્મના બહાનાથી (ભોગવવાના બહાનાથી) ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છે છે, જ્યારે પૂર્વોક્ત જ્ઞાની (જગતના સમસ્ત ભોગોને) છોડવા ઇચ્છે છે. ૮૭.

હવે, શિષ્ય કરવા આદિના કાર્યથી અને પુસ્તક આદિના ઉપકરણથી અજ્ઞાની સંતોષ પામે છે અને જ્ઞાની તેને બંધનો હેતુ જાણતો થકો (તેમનાથી) લજ્જા પામે છે, એમ હવે કહે છે :—

शिष्यार्जिकापुस्तकैः तुष्यति मूढो निर्भ्रान्तः ।
एतैः लज्जते ज्ञानी बन्धस्य हेतुं जानन् ॥८८॥

शिष्यार्जिकादीक्षादानेन पुस्तकप्रभृत्युपकरणैश्च तुष्यति संतोषं करोति। कोऽसौ। मूढः। कथंभूतः। निर्भ्रान्तः एतैर्बहिर्द्रव्यैर्लज्जां करोति। कोऽसौ। ज्ञानी। किं कुर्वन्नपि। पुण्यबन्धहेतुं जानन्नपि। तथा च। पूर्वसूत्रोक्तसम्यग्दर्शनचारित्रलक्षणं निजशुद्धात्मस्वभावश्रद्धानो विशिष्टभेदज्ञानेनाजानंश्च तथैव वीतरागचारित्रेणाभावयंश्च मूढात्मा। किं करोति पुण्यबन्धकारणमपि जिनदीक्षादानादिशुभानुष्ठानं पुस्तकाद्युपकरणं वा मुक्तिकारणं मन्यते। ज्ञानी तु यद्यपि साक्षात्पुण्यबन्धकारणं मन्यते परंपरया मुक्तिकारणं च तथापि निश्चयेन मुक्तिकारणं न मन्यते इति तात्पर्यम् ॥८८॥

गाथा–८८

अन्वयार्थ :—[**मूढः**] अज्ञानीजन [**शिष्यार्जिकापुस्तकैः**] चेला चेली पुस्तकादिकसे [**तुष्यति**] हर्षित होता है, [**निर्भ्रान्तः**] इसमें कुछ संदेह नहीं है, [**ज्ञानी**] और ज्ञानीजन [**एतैः**] इन बाह्य पदार्थोंसे [**लज्जते**] शरमाता है, क्योंकि इन सबोंको [**बंधस्य हेतुं**] बंधका कारण [**जानन्**] जानता है।

भावार्थ :—सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप जो निज शुद्धात्मा उसको न श्रद्धान करता, न जानता और न अनुभव करता जो मूढ़ात्मा वह पुण्यबंधके कारण जिनदीक्षा दानादि शुभ आचरण और पुस्तकादि उपकरण उनको मुक्तिके कारण मानता है, और ज्ञानीजन इनको साक्षात् पुण्यबंधके कारण जानता है, परम्पराय मुक्तिके कारण मानता है। यद्यपि व्यवहारनयकर बाह्य सामग्रीको धर्मका साधन जानता है, तो भी ऐसा मानता है कि निश्चयनयसे मुक्तिके कारण नहीं हैं।।८८।।

ભાવાર્થ :—પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રસ્વરૂપ નિજશુદ્ધઆત્મસ્વભાવને નહિ. શ્રદ્ધતો, વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનથી નહિ જાણતો તેમ જ વીતરાગચારિત્રથી નહિ ભાવતો, મૂઢાત્મા જિનદીક્ષા આપવી વગેરે શુભ અનુષ્ઠાનને અને પુસ્તક વગેરે ઉપકરણને પુણ્યબંધનું કારણ અને પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ માને છે. જ્ઞાની સાક્ષાત્ પુણ્યબંધનું કારણ અને પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ માનતા હોવા છતાં પણ નિશ્ચયથી તેમને મુક્તિનું કારણ માનતા નથી. ૮૮.

अथ चट्टपट्टकुण्डिकाद्युपकरणैर्मोहमुत्पाद्य मुनिवराणां उत्पथे [1]पात्यते [?] इति प्रतिपादयति—

२१६) चट्टहिँ पट्टहिँ कुंडियहिँ चेल्ला-चेल्लियएहिँ ।
मोहु जणेविणु मुणिवरहँ उप्पहि पाडिय तेहिँ ॥८६॥

चट्टैः पट्टैः कुण्डिकाभिः शिष्यार्जिकाभिः ।
मोहं जनयित्वा मुनिवराणां उत्पथे पातितास्तैः ॥८६॥

चट्टपट्टकुण्डिकाद्युपकरणैः शिष्यार्जिकापरिवारैश्च कर्तृभूतैर्मोहं जनयित्वा। केषाम्। मुनिवराणां, पश्चादुन्मार्गे पातितास्ते तु तैः। तथाहि। तथा कश्चिदजीर्णभयेन विशिष्टाहारं त्यक्त्वा लङ्घनं कुर्वन्नास्ते पश्चादजीर्णप्रतिपक्षभूतं किमपि मिष्टौषधं गृहीत्वा

आगे कमंडलु, पीछी, पुस्तकादि उपकरण और शिष्यादिका संघ ये मुनियोंको मोह उत्पन्न कराके खोटे मार्गमें पटक देते हैं—

गाथा–८९

अन्वयार्थ :—[**चट्टैः पट्टैः कुंडिकाभिः**] पीछी, कमंडल, पुस्तक और [**शिष्यार्जिकाभिः**] मुनि श्रावकरूप चेला, अर्जिका, श्राविका इत्यादि चेली—ये संघ [**मुनिवराणां**] मुनिवरोंको [**मोहं जनयित्वा**] मोह उत्पन्न कराके [**तैः**] वे [**उत्पथे**] उन्मार्गमें (खोटे मार्गमें) [**पातिताः**] डाल देते हैं।

भावार्थ :—जैसे कोई अजीर्णके भयसे मनोज्ञ आहारको छोड़कर लंघन करता है, पीछे अजीर्णकी दूर करनेवाली कोई मीठी औषधिको लेकर जिह्वाका लंपटी होके मात्रासे अधिक लेके औषधिका ही अजीर्ण करता है, उसी तरह अज्ञानी कोई द्रव्यलिंगी यती विनयवान्

હવે, કમંડળ, પીંછી, પુસ્તક આદિ ઉપકરણો મુનિવરોને મોહ ઉપજાવી ઉન્માર્ગમાં નાખે છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે કોઈ અજ્ઞાની અર્થાત્ જ્ઞાન વિનાનો (મૂર્ખ અર્થાત્ ડાહ્યો નહિ એવો) અજીર્ણના ભયથી વિશિષ્ટ આહારને છોડીને લંઘન કરે છે. પછી અજીર્ણના પ્રતિપક્ષભૂત (અજીર્ણને દૂર કરનાર) કોઈ સ્વાદિષ્ટ ઔષધ લઈને જીભની લંપટતાથી (સ્વાદનો લોલુપી થઈ અધિક માત્રામાં

---

૧ પાઠાન્તરઃ— पात्यते = पात्यन्त

जिह्वालाम्पट्येनौषधेनापि अजीर्णं करोत्यज्ञानी इति, न च ज्ञानीति, तथा कोऽपि तपोधनो विनीतवनितादिकं मोहभयेन त्यक्त्वा जिनदीक्षां गृहीत्वा च शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजशुद्धात्मतत्त्व-सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनीरोगत्वप्रतिपक्षभूतमजीर्णरोगस्थानीयं मोहमुत्पाद्यात्मनः। किं कृत्वा। किमप्यौषधस्थानीयमुपकरणादिकं गृहीत्वा। कोऽसावज्ञानी न तु ज्ञानीति। इदमत्र तात्पर्यम्। परमोपेक्षासंयमधरेण शुद्धात्मानुभूतिप्रतिपक्षभूतः सर्वोऽपि तावत्परिग्रहस्त्याज्यः। परमोपेक्षासंयमा-भावे तु वीतरागशुद्धात्मानुभूतिभावसंयमरक्षणार्थं विशिष्टसंहननादिशक्त्यभावे सति यद्यपि तपः-पर्यायशरीरसहकारिभूतमन्नपानसंयमशौचज्ञानोपकरणतृणमयप्रावरणादिकं किमपि गृह्णाति तथापि

पतिव्रता स्त्री आदिको मोहके डरसे छोड़कर जिनदीक्षा लेके अजीर्ण समान मोहके दूर करनेके लिये वैराग्य धारण करके औषधि समान जो उपकरणादि उनको ही ग्रहण करके उन्हींका अनुरागी (प्रेमी) होता है, उनकी बुद्धिसे सुख मानता है, वह औषधिका ही अजीर्ण करता है। मात्राप्रमाण औषधि लेवे, तो वह रोगको हर सके। यदि औषधिका ही अजीर्ण करे—मात्रासे अधिक लेवे, तो रोग नहीं जाता, उलटी रोगकी वृद्धि ही होती है। यह निःसंदेह जानना। इससे यह निश्चय हुआ जो परमोपेक्षासंयम अर्थात् निर्विकल्प परमसमाधिरूप तीन गुप्तिमयी परम शुद्धोपयोगरूप संयमके धारक हैं, उनके शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत सब ही परिग्रह त्यागने योग्य है। शुद्धोपयोगी मुनियोंके कुछ भी परिग्रह नहीं है, और जिनके परमोपेक्षा संयम नहीं लेकिन व्यवहार संयम है, उनके भावसंयमकी रक्षणार्थ व्यवहार संयम है, उनके भावसंयमकी रक्षाके निमित्त हीन संहननके होनेपर उत्कृष्ट शक्तिके अभावसे यद्यपि तपका साधन शरीरकी रक्षाके निमित्त अन्न जलका ग्रहण होता है, उस अन्न जलके लेनेसे मल–मूत्रादिकी बाधा भी होती है, इसलिये शौचका उपकरण कमंडलु, और संयमोपकरण पीछी, और ज्ञानोपकरण पुस्तक इनको ग्रहण करते हैं, तो भी इनमें ममता नहीं है, प्रयोजनमात्र प्रथम अवस्थामें धारते

ઔષધ લઈને) ઔષધથી-જ અજીર્ણ કરે છે તે અજ્ઞાની છે. તેવી રીતે કોઈ તપોધન વિનીત, વનિતા વગેરેને (અજીર્ણરોગસ્થાનીય) મોહના ભયથી છોડીને અને જિનદીક્ષા ગ્રહીને કાંઈ પણ ઔષધસ્થાનીય ઉપકરણાદિને ગ્રહીને શુદ્ધ-બુદ્ધ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનરૂપ નિરોગપણાના પ્રતિપક્ષભૂત અજીર્ણરોગસ્થાનીય (અજીર્ણ રોગ સમાન) પોતાને મોહ ઉપજાવે છે. પણ જ્ઞાની તેવો નથી.

અહીં, એ તાત્પર્ય છે કે પરમોપેક્ષાસંયમધારીએ શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી પ્રતિપક્ષભૂત બધોય પરિગ્રહ છોડવા યોગ્ય છે અને પરમોપેક્ષાસંયમના અભાવમાં વીતરાગ શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ ભાવસંયમના રક્ષણાર્થે વિશિષ્ટ સંહનનાદિ શક્તિનો અભાવ હોતાં, જો કે તપનું સાધન જે શરીર તેના રક્ષાના સહકારીભૂત અન્ન, જળ, સંયમ, શૌચ, જ્ઞાનના ઉપકરણો કમંડલ, પીંછી અને શાસ્ત્રો

ममत्वं न करोतीति। तथा चोक्तम्—''रम्येषु वस्तुवनितादिषु वीतमोहो मुह्येद् वृथा किमिति संयमसाधनेषु। धीमान् किमामयभयात्परिहृत्य भुक्तिं पीत्वौषधं व्रजति जातुचिदप्यजीर्णम् ।।'' ।।८६।।

अथ केनापि जिनदीक्षां गृहीत्वा शिरोलुञ्चनं कृत्वापि सर्वसंगपरित्यागमकुर्वतात्मा वञ्चित इति निरूपयति—

२१७) केण वि अप्पउ वंचियउ सिरु लुंचिवि छारेण।
सयल वि संग ण परिहरिय जिणवर-लिंगधरेण ।।९०।।

केनापि आत्मा वञ्चितः शिरो लुञ्चित्वा क्षारेण।
सकला अपि संगा न परिहृता जिनवरलिङ्गधरेण ।।९०।।

हैं। ऐसा दूसरी जगह ''रम्येषु'' इत्यादिसे कहा है, कि मनोज्ञ स्त्री आदिक वस्तुओंमें जिसने मोह तोड़ दिया है, ऐसा महामुनि संयमके साधन पुस्तक, पीछी, कमंडलु आदि उपकरणोंमें वृथा मोहको कैसे कर सकता है ? कभी नहीं कर सकता। जैसे कोई बुद्धिमान पुरुष रोगके भयसे अजीर्णको दूर करना चाहे और अजीर्णके दूर करनेके लिये औषधिका सेवन करे, तो क्या मात्रासे अधिक ले सकता है ? ऐसा कभी नहीं करेगा, मात्राप्रमाण ही लेगा।।८९।।

आगे ऐसा कहते हैं, जिसने जिनदीक्षा धरके केशोंका लोंच किया, और सकल परिग्रहका त्याग नहीं किया, उसने अपनी आत्मा ही को वंचित किया—

गाथा–९०

अन्वयार्थ :—[**केनापि**] जिस किसीने [**जिनवरलिंगणधरेण**] जिनवरका भेष धारण

ગ્રહે છે તોપણ મમત્વ કરતો નથી. કહ્યું પણ છે કે–"''**रम्येषु वस्तुवनितादिषु वीतमोहो मुह्येद् वृथा' किमिति संयमसाधनेषु। धीमान् किमामयभयात्परिहृत्य भुक्तिं पीत्वौषधं व्रजति जातुचिदप्यजीर्णम् ।।**'' (આત્માનુશાસન ૨૨૮) (**અર્થ** :—હે મુનિ! સ્ત્રી, ધનાદિ મનોજ્ઞ વસ્તુઓથી તું મોહરહિત થઈ ગયો છો તો હવે માત્ર સંયમના સાધનરૂપ એવા આ પીંછી, કમંડલ આદિ વસ્તુઓમાં તું કેમ વ્યર્થ મોહ રાખે છે? કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષો રોગના ભયથી ભોજનનો ત્યાગ કરીને માત્રાથી વધારે ઔષધનું સેવન કરીને શું ફરી અજીર્ણ થાય એવું કદી કરશે? (પીંછી આદિને સંયમની રક્ષાનું માત્ર નિમિત્ત જાણીને તેના પર પણ મોહ કરવા યોગ્ય નથી) ૮૯.

હવે, કહે છે કે જે કોઈએ જિનદીક્ષા ગ્રહીને અને માથાના વાળનો લોચ કરીને પણ સર્વસંગને છોડ્યો નહિ તેણે આત્મવંચના કરી (પોતાની જાતને છેતરી) એમ કહે છે :—

केनाप्यात्मा वञ्चितः। किं कृत्वा। शिरोलुञ्चनं कृत्वा। केन। भस्मना। कस्मादिति चेत्। यतः सर्वेऽपि संगा न परिहृताः। कथंभूतेन भूत्वा। जिनवरलिङ्गधारकेणेति। तद्यथा। वीतरागनिर्विकल्पनिजानन्दैकरूपसुखरसास्वादपरिणतपरमात्मभावनास्वभावेन तीक्ष्णशस्त्रोपकरणेन बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहकांक्षारूपप्रभृतिसमस्तमनोरथकल्लोलमालात्यागरूपं मनोमुण्डनं पूर्वमकृत्वा जिनदीक्षारूपं शिरोमुण्डनं कृत्वापि केनाप्यात्मा वञ्चितः। कस्मात्। सर्वसंगपरित्यागाभावादिति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा स्वशुद्धात्मभावनोत्थवीतरागपरमानन्दपरिग्रहं कृत्वा तु जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनोवचनकायैः कृतकारितानुमतैश्च दृष्टश्रुतानुभूतनिःपरिग्रहशुद्धात्मानुभूतिविपरीत-परिग्रहकाङ्क्षास्त्वं त्यजेतित्यभिप्रायः ॥६०॥

करके [क्षारेण] भस्मसे [शिरः] शिरके केश [लुंचित्वा] लौंच किये, (उखाड़े) लेकिन [सकला अपि संगाः] सब परिग्रह [न परिहृताः] नहीं छोड़े, उसने [आत्मा] अपनी आत्माको ही [वंचितः] ठग लिया।

भावार्थ :—वीतराग निर्विकल्पनिजानंद अखंडरूप सुखरसका जो आस्वाद उसरूप परिणामी जो परमात्माकी भावना वही हुआ, तीक्ष्ण शस्त्र उससे बाहिरके और अंतरके परिग्रहोंकी वाञ्छा आदि ले समस्त मनोरथ उनकी कल्लोल मालाओंका त्यागरूप मनका मुंडन वह तो नहीं किया, और जिनदीक्षारूप शिरोमुंडन कर भेष रखा, सब परिग्रहका त्याग नहीं किया, उसने अपनी आत्मा ठगी। ऐसा कथन समझकर निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न, वीतराग परम, आनंदस्वरूपको अंगीकार करके तीनों काल तीनों लोकमें मन, वचन, काय, कृत, कारित, अनुमोदनाकर देखे, सुने, अनुभवे जो परिग्रह उनकी वाँछा सर्वथा त्यागनी चाहिये। ये परिग्रह शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत हैं॥९०॥

ભાવાર્થ :—વીતરાગ નિર્વિકલ્પ નિજાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખરસના આસ્વાદરૂપે પરિણત પરમાત્માની ભાવનાના સ્વભાવરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રના ઉપકરણથી બાહ્ય, અભ્યંતર પરિગ્રહની આકાંક્ષા આદિથી માંડીને સમસ્ત મનોરથની કલ્લોલમાળાના ત્યાગરૂપ મનોમુંડન પૂર્વે કર્યું નહિ. જિનદીક્ષારૂપ શિરોમુંડન કરીને પણ સર્વસંગ પરિત્યાગ કર્યો ન હોવાથી તેણે પોતાના આત્માને છેતર્યો.

અહીં, આ કથન જાણીને નિજ શુદ્ધ-આત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદરૂપ પરિગ્રહને ગ્રહીને ત્રણ કાળમાં ત્રણ લોકમાં મન, વચન, કાયથી, કૃત, કારિત, અનુમોદનથી નિષ્પરિગ્રહ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી વિપરીત એવા દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા પરિગ્રહની આકાંક્ષા છોડવી, એવો અભિપ્રાય છે. ૯૦.

अथ ये सर्वसंगपरित्यागरूपं जिनलिङ्गं गृहीत्वापीष्टपरिग्रहान् गृह्णन्ति ते छर्दिं कृत्वा पुनरपि गिलन्ति तामिति प्रतिपादयति—

२१८) जे जिण-लिंगु धरेवि मुणि इट्ठ-परिग्गह लेंति।
छद्दि करेविणु ते जि जिय सा पुणु छद्दि गिलंति ॥९१॥

ये जिनलिङ्गं धृत्वापि मुनय इष्टपरिग्रहान् लान्ति।
छर्दिं कृत्वा ते एव जीव तां पुनः छर्दिं गिलन्ति ॥९१॥

ये केचन जिनलिङ्गं गृहीत्वापि मुनयस्तपोधना इष्टपरिग्रहान् लान्ति गृह्णान्ति। ते किं कुर्वन्ति। छर्दिं कृत्वा त एव हे जीव तां पुनश्छर्दिं गिलन्तीति। तथापि गृहस्थापेक्षया चेतनपरिग्रहः पुत्रकलत्रादिः, सुवर्णादिः पुनरचेतनः साभरणवनितादि पुनर्मिश्रः। तपोधनापेक्षया छात्रादिः सचित्तः, पिच्छकमण्डल्वादिः पुनरचित्तः, उपकरणसहितश्छात्रादिस्तु मिश्रः। अथवा

आगे जो सर्वसंगके त्यागरूप जिनमुद्राको ग्रहण कर फिर परिग्रहको धारण करता है, वह वमन करके पीछे निगलता है, ऐसा कथन करते हैं—

गाथा–९१

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो [**मुनयः**] मुनि [**जिनलिंगं**] जिनलिंगको [**धृत्वापि**] ग्रहणकर [**इष्टपरिग्रहान्**] फिर भी इच्छित परिग्रहोंको [**लांति**] ग्रहण करते हैं, [**जीव**] हे जीव, [**ते एव**] वे ही [**छर्दिं कृत्वा**] वमन करके [**पुनः**] फिर [**तां छर्दिं**] उस वमनको पीछे [**गिलंति**] निगलते हैं।

भावार्थ :—परिग्रहके तीन भेदोंमें गृहस्थकी अपेक्षा चेतन परिग्रह पुत्र कलत्रादि, अचेतन परिग्रह आभरणादि, और मिश्र परिग्रह आभरण सहित स्त्री, पुत्रादि, साधुकी अपेक्षा सचित परिग्रह शिष्यादि, अचित्त परिग्रह पीछी, कमंडलु, पुस्तकादि और मिश्र परिग्रह पीछी,

---

હવે, જે સર્વસંગના પરિત્યાગરૂપ જિનલિંગને ગ્રહીને પણ ઈષ્ટ પરિગ્રહોનું ગ્રહણ કરે છે તે વમન કરીને તેને ફરીથી ગળે છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—ગૃહસ્થની અપેક્ષાએ પુત્ર, કલત્રાદિ ચેતન પરિગ્રહ છે અને સુવર્ણાદિ અચેતન પરિગ્રહ છે અને આભરણ સહિત વનિતા મિશ્ર પરિગ્રહ છે. તપોધનની અપેક્ષાએ શિષ્યાદિ સચિત્ત પરિગ્રહ છે અને પીંછી, કમંડલ આદિ અચિત્ત પરિગ્રહ છે અને ઉપકરણસહિત છાત્રાદિ મિશ્ર પરિગ્રહ છે. અથવા મિથ્યાત્વ, રાગાદિ સચિત્ત પરિગ્રહ છે અને દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મરૂપ

मिथ्यात्वरागादिरूपः सचित्तः, द्रव्यकर्मनोकर्मरूपः पुनरचित्तः, द्रव्यकर्मभावकर्मरूपस्तु मिश्रः। वीतरागत्रिगुप्तसमाधिस्थपुरुषापेक्षया सिद्धरूपः सचित्तः पुद्गलादिपञ्चद्रव्यरूपः पुनरचित्तः, गुणस्थानमार्गणास्थानजीवस्थानादिपरिणतः संसारी जीवस्तु मिश्रश्चेति। एवंविधबाह्याभ्यन्तर-परिग्रहरहितं जिनलिङ्गं गृहीत्वापि ये शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणमिष्टपरिग्रहं गृह्णन्ति ते छर्दिताहारग्राहकपुरुषसदृशा भवन्तीति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''त्यक्त्वा स्वकीयपितृ-मित्रकलत्रपुत्रान् सक्तोऽन्य गेहवनितादिषु निर्मुमुक्षुः। दोर्भ्यां पयोनिधिसमुद्गतनक्रचक्रं प्रोत्तीर्य गोष्पदजलेषु निमग्नवान् सः।।''।।९१।।

कमंडलु, पुस्तकादि सहित शिष्यादि अथवा साधुके भावोंकी अपेक्षा सचित्त परिग्रह मिथ्यात्व रागादि, अचित परिग्रह द्रव्यकर्म, नोकर्म और मिश्र परिग्रह द्रव्यकर्म, भावकर्म दोनों मिले हुए। अथवा वीतराग त्रिगुप्तिमें लीन ध्यानी पुरुषकी अपेक्षा सचित्त परिग्रह सिद्धपरमेष्ठीका ध्यान, अचित्त परिग्रह पुद्गलादि पाँच द्रव्यका विचार, और मिश्र परिग्रह गुणस्थान मार्गणास्थान जीवसमासादिरूप संसारीजीवका विचार। इस तरह बाहिरके और अंतरके परिग्रहसे रहित जो जिनलिंग उसे ग्रहण कर जो अज्ञानी शुद्धात्माकी अनुभूतिसे विपरीत परिग्रहको ग्रहण करते हैं, वे वमन करके पीछे आहार करनेवालोंके समान निंदाके योग्य होते हैं। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि जो जीव अपने माता, पिता, पुत्र, मित्र, कलत्र इनको छोड़कर परके घर और पुत्रादिकमें मोह करते हैं, अर्थात् अपना परिवार छोड़कर शिष्य–शाखाओंमें राग करते हैं, वे भुजाओंसे समुद्रको तैरके गायके खुरसे बने हुए गढ़ेके जलमें डूबते हैं, कैसा है समुद्र, जिसमें जलचरोंके समूह प्रगट हैं, ऐसे अथाह समुद्रको तो बाहोंसे तिर जाता है, लेकिन गायके खुरके जलमें डूबता है। यह बड़ा अचंभा है। घरका ही संबंध छोड़ दिया तो पराये पुत्रोंसे क्या राग करना ? नहीं करना।।९१।।

અચિત્ત પરિગ્રહ છે અને દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મરૂપ મિશ્ર પરિગ્રહ છે. વીતરાગ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત સમાધિસ્થ પુરુષની અપેક્ષાએ સિદ્ધરૂપ સચિત્ત પરિગ્રહ છે અને પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યરૂપ અચિત્ત પરિગ્રહ છે અને ગુણસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, જીવસ્થાન આદિ રૂપે પરિણત સંસારી જીવ મિશ્ર પરિગ્રહ છે. આ પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહ રહિત જિનલિંગને ગ્રહીને પણ જેઓ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ ઈષ્ટ પરિગ્રહનું ગ્રહણ કરે છે, તેઓ વમન કરેલા આહારને ગ્રહણ કરનાર પુરુષ જેવા છે.

કહ્યું પણ છે કે–''त्यक्त्वा स्वकीयपितृमित्रकलत्रपुत्रान् सक्तोऽन्य गेहवनितादिषु निर्मुमुक्षुः। दोर्भ्यां पयोनिधिसमुद्गतनक्रचक्रं प्रोत्तीर्य गोष्पदजलेषु निमग्नवान् सः।।''

(**અર્થ**ઃ—જે નિર્મુમુક્ષુ પોતાનાં પિતા, મિત્ર, પત્ની અને પુત્રોને છોડીને અન્ય ઘરનાં

अथ ये ख्यातिपूजालाभनिमित्तं शुद्धात्मानं त्यजन्ति ते लोहकीलनिमित्तं देवं देवकुलं च दहन्तीति कथयति—

२१६) लाहहँ कित्तिहि कारणिण जे सिव-संगु चयंति।
खीला-लग्गिवि ते वि मुणि देउलु देउ डहंति ॥९२॥

लाभस्य कीर्तेः कारणेन ये शिवसंगं त्यजन्ति।
कीलानिमित्तं तेऽपि मुनयः देवकुलं देउ दहन्ति ॥९२॥

लाभकीर्तिकारणेन ये केचन शिवसंगं शिवशब्दवाच्यं निजपरमात्माध्यानं त्यजन्ति ते मुनयस्तपोधनाः। किं कुर्वन्ति। लोहकीलिकाप्रायं निःसारेन्द्रियसुखनिमित्तं देवशब्दवाच्यं

आगे जो अपनी प्रसिद्धि, (बड़ाई) प्रतिष्ठा और परवस्तुका लाभ इन तीनोंके लिए आत्मध्यानको छोड़ते हैं, वे लोहेके कीलेके लिए देव तथा देवालयको जलाते हैं—

गाथा–९२

अन्वयार्थ :—[ये] जो कोई [लाभस्य] लाभ [कीर्तिः कारणेन] और कीर्तिके कारण [शिवसंग] परमात्माके ध्यानको [त्यजंति] छोड़ देते हैं, [ते अपि मुनयः] वे ही मुनि [कीलानिमित्तं] लोहेके कीलेके लिए अर्थात् कीलेके समान असार इंद्रिय–सुखके निमित्त [देवकुलं] मुनिपद योग्य शरीररूपी देवस्थानको तथा [देवं] आत्मदेवको [दहंति] भवकी आतापसे भस्म कर देते हैं।

भावार्थ :—जिस समय ख्याति, पूजा, लाभके अर्थ शुद्धात्माकी भावनाको छोड़कर अज्ञान भावों में प्रवर्तन होता हैं, उस समय ज्ञानावरणादि कर्मोंका बंध होता है। उस ज्ञानावरणादिके बंधसे ज्ञानादि गुणका आवरण होता है। केवलज्ञानावरणसे केवलज्ञान ढँक जाता

વનિતા આદિમાં આસક્ત થાય છે તે ભુજા વડે મગરાદિથી ભરેલા ભયંકર સમુદ્રને તરીને ગાયના પગની ખરીમાં રહેલા પાણીમાં ડૂબે છે.) ૯૧.

હવે, જેઓ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભના નિમિત્તે શુદ્ધાત્માને છોડે છે તેઓ લોઢાના ખીલા માટે દેવ અને દેવકુળને બાળે છે, એમ કહે છે :—

ગાથા–૯૨

ભાવાર્થ :—જે કોઈ મુનિઓ-તપોધનો-લાભ અને કીર્તિ માટે શિવશબ્દથી વાચ્ય નિજ પરમાત્માના ધ્યાનને છોડી દે છે તેઓ લોઢાના ખીલા સમાન નિઃસાર ઇન્દ્રિયસુખ માટે દેવ

निजपरमात्मपदार्थं दहन्ति देवकुलशब्दवाच्यं दिव्यपरमौदारिकशरीरं च दहन्तीति। कथमिति चेत्। यदा ख्यातिपूजालाभार्थं शुद्धात्मभावनां त्यक्त्वा वर्तन्ते तदा ज्ञानावरणादिकर्मबन्धो भवति तेन ज्ञानावरणकर्मणा केवलज्ञानं प्रच्छाद्यते केवलदर्शनावरणेन केवलदर्शनं प्रच्छाद्यते वीर्यान्तरायेण केवलवीर्यं प्रच्छाद्यते मोहोदयेनानन्तसुखं च प्रच्छाद्यत इति। एवं विधानन्तचतुष्टयस्यालाभे परमौदारिकशरीरं च न लभन्त इति। यदि पुनरनेकभवे परिच्छेद्यं कृत्वा शुद्धात्मभावनां करोति तदा संसारस्थितिं छित्त्वाऽद्यकालेऽपि स्वर्गं गत्वागत्य शीघ्रं शाश्वतसुखं प्राप्नोतीति तात्पर्यम्। तथा चोक्तम्—''सग्गो तवेण सव्वो वि पावए किं तु झाण जोएण। जो पावइ सो पावइ परलोके सासयं सोक्खं।।''।।६२।।

है, मोहके उदयसे अनंतसुख, वीर्यांतरायके उदयसे अनंतबल, और केवलदर्शनावरणसे केवलदर्शन आच्छादित होता है। इसप्रकार अनंतचतुष्टयका आवरण हो रहा है। उस अनंतचतुष्टयके अलाभमें परमौदारिक शरीरको नहीं पाता, क्योंकि जो उसी भवमें मोक्ष जाता है, उसीके परमौदारिक शरीर होता है। इसलिये जो कोई समभावमें शुद्धात्माकी भावना करे, तो अभी स्वर्गमें जाकर पीछे विदेहोंमें मनुष्य होकर मोक्ष पाता है। ऐसा ही कथन दूसरी जगह शास्त्रोंमें लिखा है, कि तपसे स्वर्ग तो सभी पाते हैं, परन्तु जो कोई ध्यानके योगसे स्वर्ग पाता है, वह परभवमें सासते (अविनाशी) सुखको (मोक्षको) पाता है। अर्थात् स्वर्गसे आकर मनुष्य होके मोक्ष पाता है, उसीका स्वर्ग पाना सफल है, और जो कोरे (अकेले) तपसे स्वर्ग पाके फिर संसारमें भ्रमता है, उसका स्वर्ग पाना वृथा है।।९२।।

શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજપરમાત્મપદાર્થને બાળે છે અને દેવકુળ શબ્દથી વાચ્ય એવા દિવ્યપરમોદારિક શરીરને બાળે છે. કેવી રીતે? જ્યારે તે ખ્યાતિ, પૂજા અને લાભ માટે શુદ્ધાત્માની ભાવનાને છોડીને વર્તે છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિનો બંધ થાય છે, તે જ્ઞાનાવરણકર્મથી કેવળજ્ઞાન ઢંકાય છે, કેવળદર્શનાવરણથી કેવળદર્શન ઢંકાય છે, વીર્યાન્તરાયથી કેવળવીર્ય ઢંકાય છે અને મોહના ઉદયથી અનંતસુખ ઢંકાય છે. આ રીતે અનંત ચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ ન થતાં પરમ ઔદારિક શરીર પણ મળતું નથી (કારણ કે તે જ ભવે મોક્ષ જવાના હોય તેને જ પરમોદારિક શરીર મળે છે)[1]....વળી જો, શુદ્ધાત્માની ભાવના કરે છે તો સંસારસ્થિતિને છેદીને આજના કાળમાં પણ સ્વર્ગમાં જઈને ત્યાંથી આવીને શાશ્વત સુખ પામે છે. કહ્યું પણ છે કે—''सग्गं तवेण सव्वो वि पावए किं तु झाण जोएण। जो पावइ सो पावइ परलोके सासयं सोक्खं।।'' (અષ્ટપાહુડ-મોક્ષપ્રાભૃત ૨૩) (**अर्थ :**—તપથી તો સ્વર્ગ બધાય પામે છે પણ ધ્યાનના યોગથી જે સ્વર્ગ પામે છે તે આત્મા પરલોકમાં શાશ્વત સુખ પામે છે.) ૯૨.

---

૧. જે સંસ્કૃત ટીકાનો અર્થ સમજાણો નથી તે અર્થ મૂકી દીધો છે.

अथ यो बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहेणात्मानं महान्तं मन्यते स परमार्थं न जानातीति दर्शयति—

२२०) अप्पउ मण्णइ जो जि मुणि गुरुयउ गंथहि तत्थु ।
सो परमत्थे जिणु भणइ णवि बुज्झइ परमत्थु ।।९३।।

आत्मानं मन्यते य एव मुनिः गुरुकं ग्रन्थैः तथ्यम् ।
स परमार्थेन जिनो भणति नैव बुध्यते परमार्थम् ।।९३।।

आत्मानं मन्यते य एव मुनिः। कथंभूतं मन्यते। गुरुकं महान्तम्। कैः। ग्रन्थैर्बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहैस्तथ्यं सत्यं स पुरुषः परमार्थेन वस्तुवृत्त्या नैव बुध्यते परमार्थमिति जिनो वदति। तथाहि। निर्दोषिपरमात्मविलक्षणैः पूर्वसूत्रोक्तसचित्ताचित्तमिश्रपरिग्रहैर्ग्रन्थरचनारूपशब्द-शास्त्रैर्वा आत्मानं महान्तं मन्यते यः स परमार्थशब्दवाच्यं वीतरागपरमानन्दैकस्वभावं परमात्मानं

आगे जो बाह्य अभ्यंतर परिग्रहसे अपनेको महंत मानता है, वह परमार्थको नहीं जानता, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–९३

अन्वयार्थ :—[य एव] जो [मुनिः] मुनि [ग्रंथैः] बाह्य परिग्रहसे [आत्मानं] अपनेको [गुरकं] महंत (बड़ा) [मन्यते] मानता है, अर्थात् परिग्रहसे ही गौरव जानता है, [तथ्यम्] निश्चयसे [सः] वही पुरुष [परमार्थेन] वास्तवमें [परमार्थम्] परमार्थको [नैव बुध्यते] नहीं जानता, [जिनः भणति] ऐसा जिनेश्वरदेव कहते हैं।

भावार्थ :—निर्दोष परमात्मासे पराङ्मुख जो पूर्वसूत्रमें कहे गए सचित्त, अचित्त, मिश्र परिग्रह हैं, उनसे अपनेको महंत मानता है, जो मैं बहुत पढ़ा हूँ। ऐसा जिसके अभिमान है, वह परमार्थ यानी वीतराग परमानंदस्वभाव निज आत्माको नहीं जानता। आत्म-ज्ञानसे रहित है, यह निःसंदेह जानो ।।९३।।

હવે, જે બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહથી પોતાને મહાન માને છે તે પરમાર્થને જાણતો નથી, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલા સચિત, અચિત અને મિશ્ર પરિગ્રહોથી અથવા ગ્રંથરચનારૂપ શબ્દોથી-શાસ્ત્રોથી-પોતાને મહાન માને છે, તે 'પરમાર્થ' શબ્દથી વાચ્ય, વીતરાગ પરમાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માને જાણતો નથી, એ તાત્પર્યાર્થ છે. ૯૩.

न जानातीति तात्पर्यम् ॥९३॥

ग्रन्थेनात्मानं महान्तं मन्यमानः सन् परमार्थं कस्मान्न जानातीति चेत्—

२२१) बुज्झंतहँ परमत्थु जिय गुरु लहु अत्थि ण कोइ ।
जीवा सयल वि बंभु परु जेण वियाणइ सोइ ॥९४॥

बुध्यमानानां परमार्थं जीव गुरुः लघुः अस्ति न कोऽपि ।
जीवाः सकला अपि ब्रह्म परं येन विजानाति सोऽपि ॥९४॥

बुध्यमानानाम्। कम्। परमार्थम्, हे जीव गुरुत्वं लघुत्वं वा नास्ति। कस्मान्नास्ति। जीवाः सर्वेऽपि परमब्रह्मस्वरूपाः तदपि कस्मात्। येन कारणेन ब्रह्मशब्दवाच्यो मुक्तात्मा केवलज्ञानेन सर्वं जानाति यथा तथा निश्चयनयेन सोऽप्येको विवक्षितो जीवः संसारी सर्वं जानातीत्यभिप्रायः ॥९४॥ एवमेकचत्वारिंशत्सूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परिग्रहपरित्यागव्याख्यानमुख्य-

---

आगे शिष्य प्रश्न करता है, कि जो ग्रंथसे अपनेको महंत मानता है, वह परमार्थको क्यों नहीं जानता ? इसका समाधान आचार्य करते हैं—

गाथा–९४

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**परमार्थं**] परमार्थको [**बुध्यमानानां**] समझनेवालोंके [**कोऽपि**] कोई जीव [**गुरुः लघुः**] बड़ा छोटा [**न अस्ति**] नहीं है, [**सकला अपि**] सभी [**जीवाः**] जीव [**परब्रह्म**] परब्रह्मस्वरूप हैं, [**येन**] क्योंकि निश्चयनयसे [**सोऽपि**] वह सम्यग्दृष्टि शुद्धरूप ही [**विजानाति**] सबको जानता है।

भावार्थ :—जो परमार्थको नहीं जानता, वह परिग्रहसे गुरुता समझता है, और परिग्रहके न होनेसे लघुपना जानता है, यही भूल है। यद्यपि गुरुता-लघुता कर्मके आवरणसे जीवोंमें पायी जाती है, तो भी शुद्धनयसे सब समान हैं, तथा ब्रह्म अर्थात् सिद्धपरमेष्ठी केवलज्ञानसे सबको जानते हैं, सबको देखते हैं, उसी प्रकार निश्चयनयसे सम्यग्दृष्टि सब जीवोंको शुद्धरूप ही देखता है ॥९४॥

इस तरह इकतालीस दोहोंके महास्थलमें परिग्रह त्यागके व्याख्यानकी मुख्यतासे आठ

હવે, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે પરિગ્રહથી આત્માને મહાન માનતો જીવ પરમાર્થને કેમ જાણતો નથી? (તેનું સમાધાન આચાર્ય કરે છે)

એવી રીતે એકતાલીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પરિગ્રહત્યાગના કથનની મુખ્યતાથી આઠ

तया सूत्राष्टकेन तृतीयमन्तरस्थलं समाप्तम्। अत ऊर्ध्वं त्रयोदशसूत्रपर्यन्तं शुद्धनिश्चयेन सर्वे जीवाः केवलज्ञानादिगुणैः समानास्तेन कारणेन षोडशवर्णिकासुवर्णवद्भेदो नास्तीति प्रतिपादयति।

तद्यथा—

२२२) जो भत्तउ रयण-त्तयह तसु मुणि लक्खणु एउ ।
अच्छुउ कहिँ वि कुडिल्लियइ सो तसु करइ ण भेउ ॥९५॥

यः भक्तः रत्नत्रयस्य तस्य मन्यस्व लक्षणं इदम् ।
तिष्ठतु कस्यामपि कुड्यां स तस्य करोति न भेदम् ॥९५॥

जो इत्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। जो **यः** भत्तउ **भक्तः। कस्य।** रयण-त्तयहं **रत्नत्रयस्य** तसु **तस्य पुरुषस्य** मुणि **मन्यस्व जानीहि। किम्।** लक्खणु एउ **लक्षणं**

दोहोंका तीसरा अंतरस्थल पूर्ण हुआ। आगे तेरह दोहों तक शुद्ध निश्चयसे सब जीव केवलज्ञानादिगुणसे समान हैं, इसलिये सोलहवान (ताव) के सुवर्णकी तरह भेद नहीं है, सब जीव समान हैं, ऐसा निश्चय करते हैं।

वह ऐसे हैं—

गाथा–९५

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो मुनि [**रत्नत्रयस्य**] रत्नत्रयकी [**भक्तः**] आराधना (सेवा) करनेवाला है, [**तस्य**] उसके [**इदम् लक्षणं**] यह लक्षण [**मन्यस्व**] जानना कि [**कस्यामपि कुड्यां**] किसी शरीरमें जीव [**तिष्ठतु**] रहे, [**सः**] वह ज्ञानी [**तस्य भेदम्**] उस जीवका भेद [**न करोति**] नहीं करता, अर्थात् देहके भेदसे गुरुता लघुताका भेद करता है, परंतु ज्ञानदृष्टिसे सबको समान देखता है।

भावार्थ :—वीतराग स्वसंवेदनज्ञानी निश्चयरत्नत्रयके आराधकका ये लक्षण

સૂત્રોથી ત્રીજું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

એના પછી તેર સૂત્ર સુધી શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સર્વે જીવો કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોથી-સમાન છે, તે કારણે સોળવલા સુવર્ણની જેમ ભેદ નથી, એમ કહે છે.

તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ વીતરાગસ્વસંવેદનવાળો જ્ઞાની નિશ્ચયનો (નિશ્ચયનયનો) અથવા

इदं प्रत्यक्षीभूतम्। इदं किम्। अच्छुउ कहिं वि कुडिल्लियइ **तिष्ठतु कस्यामपि कुड्यां शरीरे** सो तसु करइ ण भेउ **स ज्ञानी तस्य जीवस्य देहभेदेन भेदं न करोति। तथाहि। योऽसौ वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी निश्चयस्य निश्चयरत्नत्रयलक्षणपरमात्मनो वा भक्तः तस्येदं लक्षणं जानिहि। हे प्रभाकरभट्ट। क्वापि देहे तिष्ठतु जीवस्तथापि शुद्धनिश्चयेन षोडशवर्णिका-सुवर्णवत्केवलज्ञानादिगुणैर्भेदं न करोतीति। अत्राह प्रभाकरभट्टः। हे भगवन् जीवानां यदि देहभेदेन भेदो नास्ति तर्हि यथा केचन वदन्त्येक एव जीवस्तन्मतमायातम्। भगवानाह। शुद्धसंग्रहनयेन सेनावनादिवज्जात्यपेक्षया भेदो नास्ति व्यवहारनयेन पुनर्व्यक्त्यपेक्षया वने भिन्नभिन्नवृक्षवत् सेनायां भिन्नभिन्नहस्त्यश्वादिवद्भेदोऽस्तीति भावार्थः॥९५॥**

प्रभाकरभट्ट तू निःसंदेह जान, जो किसी शरीरमें कर्मके उदयसे जीव रहे, परंतु निश्चयसे शुद्ध, बुद्ध (ज्ञानी) ही है। जैसे सोनेमें वान–भेद है, वैसे जीवोंमें वान–भेद नहीं है, केवलज्ञानादि अनंत गुणोंसे सब जीव समान हैं। ऐसा कथन सुनकर प्रभाकरभट्टने प्रश्न किया, हे भगवन्, जो जीवोंमें देहके भेदसे भेद नहीं है, सब समान हैं, तब जो वेदान्ती एक ही आत्मा मानते हैं, उनको क्यों दोष देते हो ? तब श्रीगुरु उसका समाधान करते हैं,—कि शुद्धसंग्रहनयसे सेना एक ही कही जाती है, लेकिन सेनामें अनेक हैं, तो भी ऐसे कहते हैं, कि सेना आयी, सेना गयी, उसी प्रकार जातिकी अपेक्षासे जीवोंमें भेद नहीं हैं, सब एक जाति हैं, और व्यवहारनयसे व्यक्तिकी अपेक्षा भिन्न–भिन्न हैं, अनंत जीव हैं, एक नहीं है। जैसे वन एक कहा जाता है, और वृक्ष जुदे जुदे हैं, उसी तरह जातिसे जीवोंमें एकता है, लेकिन द्रव्य जुदे जुदे हैं, तथा जैसे सेना एक है, परन्तु हाथी, घोड़े, रथ, सुभट अनेक हैं, उसी तरह जीवोंमें जानना॥९५॥

નિશ્ચયરત્નત્રસ્વરૂપ પરમાત્માનો ભક્ત છે તેનું હે પ્રભાકરભટ્ટ! આ લક્ષણ જાણ કે તે, જીવ ગમે તે દેહમાં રહ્યો હોય, તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સોળવલા સોનાની માફક (જેમ સોળવલા સોનામાં વાનભેદ નથી તેમ) કેવળજ્ઞાનાદિ (અનંત) ગુણોની અપેક્ષાથી (સમાન હોવાથી) તેમાં ભેદ કરતો નથી.

આવું કથન સાંભળીને પ્રભાકરભટ્ટ પ્રશ્ન કરે છે કે, હે ભગવાન! જો જીવોમાં દેહના ભેદથી ભેદ નથી તો જેવી રીતે કોઈ એક કહે છે કે 'એક જ જીવ છે' તેનો મત સિદ્ધ થશે?

ત્યારે ભગવાન યોગીન્દ્રદેવ કહે છે કે શુદ્ધસંગ્રહનયથી સેના, વનાદિની માફક જાતિ-અપેક્ષાએ જીવોમાં ભેદ નથી પણ વ્યવહારનયથી વ્યક્તિની અપેક્ષાએ વનમાં જુદાં જુદાં વૃક્ષો છે, સેનામાં ભિન્ન ભિન્ન હાથી, ઘોડા આદિ છે તેમ જીવોમાં ભેદ છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૫.

अथ त्रिभुवनस्थजीवानां मूढा भेदं कुर्वन्ति, ज्ञानिनस्तु भिन्नभिन्नसुवर्णानां षोडशवर्णिकैकत्ववत्केवलज्ञानलक्षणेनैकत्वं जानन्तीति दर्शयति—

२२३) जीवहँ तिहुयण-संठियहँ मूढा भेउ करंति।
केवल-णाणिं णाणि फुडु सयलु वि एक्कु मुणंति ॥९६॥

जीवानां त्रिभुवनसंस्थितानां मूढा भेदं कुर्वन्ति।
केवलज्ञानेन ज्ञानिनः स्फुटं सकलमपि एकं मन्यन्ते ॥९६॥

जीवहं इत्यादि। जीवहं तिहुयण-संठियहं **श्वेतकृष्णरक्तादिभिन्नभिन्नवस्त्रैर्वेष्टितानां षोडशवर्णिकानां भिन्नभिन्नसुवर्णानां यथा व्यवहारेण वस्त्रवेष्टनभेदेन भेदः तथा त्रिभुवनसंस्थितानां जीवानां व्यवहारेण भेदं दृष्ट्वा निश्चयनयेनापि** मूढा भेउ करंति **मूढात्मानो भेदं**

आगे तीन लोकमें रहनेवाले जीवोंका अज्ञानी भेद करते हैं। जीवपनेसे कोई कम–बढ़ नहीं हैं, कर्मके उदयसे शरीर–भेद हैं, परंतु द्रव्यकर सब समान हैं। जैसे सोनेमें वान–भेद है, वैसे ही परके संयोगसे भेद मालूम होता है, तो भी सुवर्णपनेसे सब समान हैं, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–९६

अन्वयार्थ :—[**त्रिभुवनसंस्थितानां**] तीन भुवनमें रहनेवाले [**जीवानां**] जीवोंका [**मूढाः**] मूर्ख ही [**भेदं**] भेद [**कुर्वंति**] करते हैं, और [**ज्ञानिनः**] ज्ञानी जीव [**केवलज्ञानेन**] केवलज्ञानसे [**स्फुटं**] प्रगट [**सकलमपि**] सब जीवोंको [**एकं मन्यंते**] समान जानते हैं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर सोलहवानके सुवर्ण भिन्न भिन्न वस्त्रोंमें लपेटें तो वस्त्रके भेदसे भेद है, परंतु सुवर्णपनेसे भेद नहीं है, उसी प्रकार तीन लोकमें तिष्ठे हुए जीवोंका व्यवहारनयसे शरीरके भेदसे भेद है, परंतु जीवपनेसे भेद नहीं है। देहका भेद देखकर मूढ़ जीव भेद

હવે, મૂઢ જીવો ત્રણ લોકમાં રહેલા જીવોના ભેદ કરે છે પણ જ્ઞાનીઓ તો, જુદા જુદા સોનામાં સોળવલાપણાથી એકત્વ છે તેમ જીવોમાં કેવળજ્ઞાનપ્રમાણથી એકત્વ જાણે છે, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—શ્વેત, કૃષ્ણ, રક્ત આદિ જુદાં જુદાં વસ્ત્રોથી વીંટાયેલ જુદાં જુદાં સોળવલાં સોનાના જેવી રીતે વ્યવહારનયથી વસ્ત્રનાં વીંટાયેલા ભેદથી ભેદ છે, તેવી રીતે ત્રણ લોકમાં રહેલા જીવોના વ્યવહારથી ભેદ દેખીને મૂઢ જીવો નિશ્ચયનયથી પણ ભેદ કરે છે અને વીતરાગ

कुर्वन्ति। केवल-णाणिं **वीतरागसदानन्दैकसुखाविनाभूतकेवलज्ञानेन** [1]**वीतरागस्वसंवेदन** णाणि **ज्ञानिनः** फुडु **स्फुटं निश्चितं** सयलु वि **समस्तमपि जीवराशिं** एक्कु मुणंति **संग्रहनयेन समुदायं प्रत्येकं मन्यन्त इति अभिप्रायः॥६६॥**

अथ केवलज्ञानादिलक्षणेन शुद्धसंग्रहनयेन सर्वे जीवाः समाना इति कथयति—

२२४) जीवा सयल वि णाण-मय जम्मण-मरण-विमुक्क ।
जीव-पएसहिँ सयल सम सयल वि सगुणहिँ एक्क ॥६७॥

जीवाः सकला अपि ज्ञानमया जन्ममरणविमुक्ताः ।
जीवप्रदेशैः सकलाः समाः सकला अपि स्वगुणैरेके ॥६७॥

जीवा इत्यादि। जीवा सयल वि णाण-मय **व्यवहारेण लोकालोकप्रकाशकं निश्चयेन स्वशुद्धात्मग्राहकं यत्केवलज्ञानं तज्ज्ञानं यद्यपि व्यवहारेण केवलज्ञानावरणेन झंपितं तिष्ठति**

मानते हैं, और वीतराग स्वसंवेदनज्ञानी जीवपनेसे सब जीवोंको समान मानता है। सभी जीव केवलज्ञानवेलिके कंद सुख–पंक्ति है, कोई कम बढ़ नहीं है॥९६॥

आगे केवलज्ञानादि लक्षणसे शुद्धसंग्रहनयकर सब जीव एक हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–९७

अन्वयार्थ :—[**सकला अपि**] सभी [**जीवाः**] जीव [**ज्ञानमयाः**] ज्ञानमयी हैं, और [**जन्ममरणविमुक्ताः**] जन्म–मरण सहित [**जीवप्रदेशैः**] अपने अपने प्रदेशोंसे [**सकलाः समाः**] सब समान हैं, [**अपि**] और [**सकलाः**] सब जीव [**स्वगुणैः एके**] अपने केवलज्ञानादि गुणोंसे समान हैं।

भावार्थ :—व्यवहारसे लोक–अलोकका प्रकाशक और निश्चयनयसे निज शुद्धात्मद्रव्यका ग्रहण करनेवाला जो केवलज्ञान वह यद्यपि व्यवहारनयसे केवलज्ञानावरणकर्मसे

સ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાનીઓ એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ સુખની સાથે અવિનાભાવી કેવળજ્ઞાનથી નિશ્ચયથી સમસ્ત જીવરાશિને સંગ્રહનયથી સમુદાયરૂપ એક માને છે. ૯૬.

હવે, શુદ્ધસંગ્રહનયથી કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષણથી સર્વ જીવો સમાન છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—'**जीवा सयल वि णाणमय**' વ્યવહારનયથી લોકાલોક પ્રકાશક અને નિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્મનું ગ્રાહક જે કેવળજ્ઞાન છે તે જ્ઞાન જોકે વ્યવહારનયથી કેવળ-

---

૧. પાઠાન્તર :—वीतरागस्वसंवेदेन णाणि ज्ञानिनः = णाणि वीतरागस्वसंवेदनज्ञानिनः

तथाऽपि शुद्धनिश्चयेन तदावरणाभावात् पूर्वोक्तलक्षणकेवलज्ञानेन निवृत्तत्वात्सर्वेऽपि जीवा ज्ञानमयाः जम्मण-मरण-विमुक्क **व्यवहारनयेन यद्यपि जन्ममरणसहितास्तथापि निश्चयेन वीतराग-निजानन्दैकरूपसुखामृतमयत्वादनाद्यनिधनत्वाच्च शुद्धात्मस्वरूपाद्विलक्षणस्य जन्ममरणनिर्वर्तकस्य कर्मण उदयाभावाज्जन्ममरणविमुक्ताः।** जीव-पएसहिं सयल सम **यद्यपि संसारावस्थायां व्यवहारेणोपसंहारविस्तारयुक्तत्वाद्देहमात्रा मुक्तावस्थायां तु किंचिदूनचरमशरीरप्रमाणास्तथापि निश्चयनयेन लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशत्वहानिवृद्ध्यभावात् स्वकीयस्वकीयजीवप्रदेशैः सर्वे समानाः।** सयल वि सगुणहिं एक्क **यद्यपि व्यवहारेणाव्याबाधानन्तसुखादिगुणाः संसारावस्थायां कर्मझंपितास्तिष्ठन्ति, तथापि निश्चयेन कर्माभावात् सर्वेऽपि स्वगुणैरेकप्रमाणा इति। अत्र यदुक्तं**

ढँका हुआ है, तो भी शुद्ध निश्चयसे केवलज्ञानावरणका अभाव होनेसे केवलज्ञानस्वभावसे सभी जीव केवलज्ञानमयी हैं। यद्यपि व्यवहारनयकर सब संसारी जीव जन्म-मरण सहित हैं, तो भी निश्चयनयकर वीतराग निजानंदरूप अतीन्द्रिय सुखमयी हैं, जिनकी आदि भी नहीं और अंत भी नहीं ऐसे हैं, शुद्धात्मस्वरूपसे विपरीत जन्म मरणके उत्पन्न करनेवाले जो कर्म उनके उदयके अभावसे जन्म-मरण रहित हैं। यद्यपि संसारअवस्थामें व्यवहारनयकर प्रदेशोंका संकोच विस्तारको धारण करते हुए देहप्रमाण हैं, और मुक्त-अवस्थामें चरम (अंतिम) शरीरसे कुछ कम देहप्रमाण हैं, तो भी निश्चयनयकर लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशी हैं, हानि–वृद्धि न होनेसे अपने प्रदेशोंकर सब समान हैं, और यद्यपि व्यवहारनयसे संसार-अवस्थामें इन जीवोंके अव्याबाध अनंत सुखादिगुण कर्मोंसे ढँके हुए हैं, तो भी निश्चयनयकर कर्मके अभावसे सभी

જ્ઞાનાવરણથી ઢંકાયેલું છે તોપણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કેવળજ્ઞાનાવરણનો અભાવ હોવાથી પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ હોવાથી સર્વે જીવો જ્ઞાનમય છે. **'जम्ममरणविमुक्ताः'** વ્યવહારનયથી જોકે જન્મમરણસહિત છે તોપણ નિશ્ચયનયથી વીતરાગ નિજાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખામૃતમય હોવાથી અને અનાદિ અનંત હોવાથી અને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપથી વિલક્ષણ જન્મ -મરણને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મના ઉદયના અભાવથી જન્મ-મરણ રહિત છે.

'जीव पएसहिं सयल सम' જોકે સંસાર-અવસ્થામાં વ્યવહારનયથી સંકોચ-વિસ્તાર સહિત હોવાથી દેહમાત્ર છે અને મુક્ત-અવસ્થામાં ચરમશરીરથી કિંચિત્ ન્યૂન શરીરપ્રમાણ છે તોપણ નિશ્ચયનયથી લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશત્વની હાનિ-વૃદ્ધિ ન હોવાથી પોતપોતાના જીવપ્રદેશોથી સર્વ જીવો સમાન છે.

'सयल वि सगुणहिं एक्क' જોકે વ્યવહારનયથી અવ્યાબાધ, અનંતસુખાદિ ગુણો સંસાર-અવસ્થામાં કર્મોથી આચ્છાદિત છે તોપણ નિશ્ચયનયથી કર્મનો અભાવ હોવાથી સર્વ જીવો પોતપોતાના ગુણોથી એકસરખા છે.

शुद्धात्मनः स्वरूपं तदेवोपादेयमिति तात्पर्यम् ।।९७।।

अथ जीवानां ज्ञानदर्शनलक्षणं प्रतिपादयति—

२२५) जीवहँ लक्खणु जिणवरहि भासिउ दंसण-णाणु ।
तेण ण किज्जइ भेउ तहँ जइ मणि जाउ विहाणु ।।९८।।

जीवानां लक्षणं जिनवरैः भाषितं दर्शनं ज्ञानं ।
तेन न क्रियते भेदः तेषां यदि मनसि जातो विभातः ।।९८।।

जीवहं इत्यादि। जीवहं लक्खणु जिणवरहिं भासिउ दंसण-णाणु **यद्यपि व्यवहारेण संसारावस्थायां मत्यादिज्ञानं चक्षुरादिदर्शनं जीवानां लक्षणं भवति तथापि निश्चयेन केवलदर्शनं केवलज्ञानं च लक्षणं भाषितम्। केः जिनवरैः।** तेण ण किज्जइ भेउ तहँ **तेन कारणेन व्यवहारेण देहभेदेऽपि केवलज्ञानदर्शनरूपनिश्चयलक्षणेन तेषां न क्रियते भेदः। यदि किम्।** जइ

जीव गुणोंकर समान हैं। ऐसा जो शुद्ध आत्माका स्वरूप है, वही ध्यान करने योग्य है।।९७।।

आगे जीवोंका ज्ञान–दर्शन लक्षण कहते हैं—

गाथा–९८

अन्वयार्थ :—[**जीवानां लक्षणं**] जीवोंका लक्षण [**जिनवरैः**] जिनेंद्रदेवने [**दर्शनं ज्ञानं**] दर्शन और ज्ञान [**भाषितं**] कहा है, [**तेन**] इसलिए [**तेषां**] उन जीवोंमें [**भेदः**] भेद [**न क्रियते**] मत कर, [**यदि**] अगर [**मनसि**] तेरे मनमें [**विभातः जातः**] ज्ञानरूपी सूर्यका उदय हो गया है, अर्थात् हे शिष्य, तू सबको समान जान।

भावार्थ :—यद्यपि व्यवहारनयसे संसारीअवस्थामें मत्यादि ज्ञान, और चक्षुरादि दर्शन जीवके लक्षण कहे हैं, तो भी निश्चयनयकर–केवलदर्शन केवलज्ञान ये ही लक्षण हैं, ऐसा जिनेंद्रदेवने वर्णन किया है। इसलिये व्यवहारनयकर देह–भेदसे भी भेद नहीं है, केवलज्ञानदर्शनरूप निजलक्षणकर सब समान हैं, कोई भी बड़ा–छोटा नहीं है। जो तेरे मनमें

અહીં, શુદ્ધાત્માનું જે સ્વરૂપ કહ્યું છે તે જ ઉપાદેય છે, એવું તાત્પર્ય છે. ૯૭.

હવે, જ્ઞાનદર્શન જીવોનું લક્ષણ છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જોકે વ્યવહારનયથી સંસાર-અવસ્થામાં મતિ આદિ જ્ઞાન, ચક્ષુ આદિ દર્શન જીવોનું લક્ષણ છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન જીવોનું લક્ષણ છે, એમ જિનવરદેવે કહ્યું છે. તેથી જો તારા મનમાં વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપી સૂર્યના ઉદયથી

मणि जाउ विहाणु यदि चेन्मनसि वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानादित्योदयेन जातः। कोऽसौ। प्रभातसमय इति। अत्र यद्यपि [१]षोडशवर्णिकालक्षणं बहूनां सुवर्णानां मध्ये समानं तथाप्येकस्मिन् सुवर्णे गृहीते शेषसुवर्णानि सहैव नायान्ति। कस्मात्। भिन्नभिन्नप्रदेशत्वात्। तथा यद्यपि केवलज्ञानदर्शनलक्षणं समानं सर्वजीवानां तथाप्येकस्मिन् विवक्षितजीवे पृथक्कृते शेषजीवा सहैव नायान्ति। कस्मात्। भिन्नभिन्नप्रदेशत्वात्। तेन कारणेन ज्ञायते यद्यपि केवलज्ञानदर्शनलक्षणं समानं तथापि प्रदेशभेदोऽस्तीति भावार्थः ॥९८॥

अथ शुद्धात्मनां जीवजातिरूपेणैकत्वं दर्शयति—

२२६) बंभहँ भुवणि वसंताहँ जे णवि भेउ करंति।
ते परमप्प–पयासयर जोइय विमलु मुणंति ॥९९॥

वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदन ज्ञानरूप सूर्यका उदय हुआ है, और मोह–निद्राके अभावसे आत्म-बोधरूप प्रभात हुआ है, तो तू सबोंको समान देख। जैसे यद्यपि सोलहवानीके सोने सब समान वृत्त हैं, तो भी उन सुवर्ण–राशियोंमें से एक सुवर्णको ग्रहण किया, तो उसके ग्रहण करनेसे सब सुवर्ण साथ नहीं आते, क्योंकि सबके प्रदेश भिन्न हैं, उसी प्रकार यद्यपि केवलज्ञान दर्शन लक्षण सब जीव समान हैं, तो भी एक जीवका ग्रहण करनेसे सबका ग्रहण नहीं होता। क्योंकि प्रदेश सबके भिन्न-भिन्न हैं, इससे यह निश्चय हुआ, कि यद्यपि केवलज्ञान दर्शन लक्षणसे सब जीव समान हैं, तो भी प्रदेश सबके जुदे-जुदे हैं, यह तात्पर्य जानना ॥९८॥

आगे जातिके कथनसे सब जीवोंकी एक जाति है, परन्तु द्रव्य अनन्त हैं, ऐसा दिखलाते हैं—

પ્રભાતનો સમય થયો હોય તો વ્યવહારનયથી દેહભેદ હોવા છતાં કેવળદર્શનરૂપ નિશ્ચયલક્ષણથી તેમનામાં ભેદ કરવામાં આવતો નથી.

અહીં, જોકે સર્વ સુવર્ણનું સોળવલું લક્ષણ સમાન છે તોપણ તેમાંથી કોઈ એક સુવર્ણને ગ્રહણ કરતાં, બાકીનું સુવર્ણ એક સાથે આવી જતું નથી તેનું કારણ એ છે કે સર્વ સુવર્ણના પ્રદેશો ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેવી રીતે જોકે જીવોનું જ્ઞાનદર્શનલક્ષણ સમાન છે તોપણ વિવક્ષિત જીવ જુદો ગ્રહણ કરતાં, બાકીના જીવો એક સાથે જ આવી જતા નથી તેનું કારણ એ છે કે સર્વ જીવના પ્રદેશો ભિન્ન-ભિન્ન છે. તે કારણે એમ જણાય છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનનું લક્ષણ સરખું છે તોપણ પ્રદેશભેદ છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૯૮.

---

૧ પાઠાન્તર :— षोडशवर्णिकालक्षणं बहूनां सुवर्णानां मध्ये समानं = षोडशवर्णिका समानानां बहूनां सुवर्णानां मध्ये।

ब्रह्मणां भुवने वसतां ये नैव भेदं कुर्वन्ति ।
ते परमात्मप्रकाशकराः योगिनः विमलं मन्यन्ते ।।९९।।

बंभहं इत्यादि। बंभहं **ब्रह्मणः शुद्धात्मनः। किं कुर्वतः।** भुवणि वसंताहं **भुवने त्रिभुवने वसंतः तिष्ठतः** जे णवि भेउ करंति **ये नैव भेदं कुर्वन्ति। केन। शुद्धसंग्रहनयेन ते** परमप्प-पयासयर **ते ज्ञानिनः परमात्मस्वरूपस्य प्रकाशकाः सन्त** जोइय **हे योगिन् अथवा बहुवचनेन हे योगिनः। किं कुर्वन्ति।** विमलु मुणंति **विमलं संशयादिरहितं शुद्धात्मस्वरूपं मन्यन्ते जानन्तीति। तद्यथा। यद्यपि जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वं भण्यते तथापि व्यक्त्यपेक्षया प्रदेशभेदेन भिन्नत्वं नगरस्य गृहादिपुरुषादिभेदवत्। कश्चिदाह। यथैकोऽपि चन्द्रमा बहुजलघटेषु भिन्नभिन्नरूपेण दृश्यते तथैकोऽपि जीवो बहुशरीरेषु**

गाथा–९९

अन्वयार्थ :—[**भुवने**] इस लोकमें [**वसन्तः**] रहनेवाले [**ब्रह्मणः**] जीवोंका [**भेदं**] भेद [**नैव**] नहीं [**कुर्वति**] करते हैं, [**ते**] वे [**परमात्मप्रकाशकराः**] परमात्माके प्रकाश करनेवाले [**योगिन्**] योगी, [**विमलं**] अपने निर्मल आत्माको [**जानंति**] जानते हैं। इसमें संदेह नहीं है।

भावार्थ :—यद्यपि जीव–राशिकी अपेक्षा जीवोंकी एकता है, तो भी प्रदेशभेदसे प्रगटरूप सब जुदे-जुदे हैं। जैसे वृक्ष जातिकर वृक्षोंका एकपना है, तो भी सब वृक्ष जुदे जुदे हैं, और पहाड़–जातिसे सब पहाड़ोंका एकत्व है, तो भी सब जुदे-जुदे हैं, तथा रत्न–जातिसे रत्नोंका एकत्व है, परन्तु सब रत्न पृथक् पृथक् हैं, घट–जातिकी अपेक्षा सब घटोंका एकपना है, परंतु सब जुदे-जुदे हैं, और पुरुष–जातिकर सबकी एकता है, परंतु सब अलग अलग हैं। उसी प्रकार जीव–जातिकी अपेक्षासे सब जीवोंका एकपना है, तो

હવે, જીવોની જાતિરૂપે (જીવની જાતિની અપેક્ષાએ) શુદ્ધાત્માનું એકત્વ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે નગરના ઘર આદિ અને પુરુષાદિનું પોતાની જાતિની અપેક્ષાએ એકપણું છે તોપણ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તેમનું ભિન્નપણું છે તેવી રીતે જોકે જીવરાશિની અપેક્ષાએ તેમનું એકત્વ કહ્યું છે, તોપણ વ્યક્તિ-અપેક્ષાએ પ્રદેશભેદથી તેમનું ભિન્નપણું છે.

અહીં, કોઈ કહે છે કે–જેવી રીતે ચંદ્ર એક હોવા છતાં જળથી ભરેલા અનેક ઘડામાં ભિન્ન-ભિન્નરૂપે દેખાય છે. તેવી રીતે જીવ એક હોવા છતાં પણ અનેક શરીરમાં ભિન્ન-ભિન્નરૂપે દેખાય છે. શ્રી ગુરુ તેમનું સમાધાન કરે છે—જળથી ભરેલા અનેક ઘડામાં ચંદ્રના કિરણોની ઉપાધિના વિશે જળજાતિના પુદ્‌ગલો જ ચંદ્રાકારે પરિણમ્યા છે, પણ

भिन्नभिन्नरूपेण दृश्यत इति। परिहारमाह। बहुषु जलघटेषु चन्द्रकिरणोपाधिवशेन जलपुद्गला एव चन्द्राकारेण परिणता न चाकाशस्थचन्द्रमाः। अत्र दृष्टान्तमाह। यथा देवदत्तमुखोपाधिवशेन नानादर्पणानां पुद्गला एव नानामुखाकारेण परिणमन्ति न च देवदत्तमुखं नानारूपेण परिणमति। यदि परिणमति तदा दर्पणस्थं मुखप्रतिबिम्बं चेतनत्वं प्राप्नोति, न च तथा, तथैकचन्द्रमा अपि नानारूपेण न परिणमतीति। किं च न चैको ब्रह्मनामा कोऽपि दृश्यते प्रत्यक्षेण यश्चन्द्रवन्नानारूपेण भविष्यति इत्यभिप्रायः॥९९॥

अथ सर्वजीवविषये समदर्शित्वं मुक्तिकारणमिति प्रकटयति—

भी प्रदेशोंके भेदसे सब ही जीव जुदे-जुदे हैं। इस पर कोई परवादी प्रश्न करता है कि जैसे एक ही चन्द्रमा जलके भरे बहुत घड़ोंमें जुदा जुदा भासता है, उसी प्रकार एक ही जीव बहुत शरीरों में भिन्न-भिन्न भास रहा है। उसका श्रीगुरु समाधान करते हैं—जो बहुत जलके घड़ोंमें चन्द्रमाकी किरणोंकी उपाधिसे जल–जातिके पुद्गल ही चन्द्रमाके आकारके परिणत हो गये हैं, लेकिन आकाशमें स्थित चन्द्रमा तो एक ही है, चन्द्रमा तो बहुत स्वरूप नहीं हो गया। उनका दृष्टान्त देते हैं। जैसे कोई देवदत्तनामा पुरुष उसके मुखकी उपाधि (निमित्त) से अनेक प्रकारके दर्पणोंसे शोभायमान काचका महल उसमें वे काचरूप पुद्गल ही अनेक मुखके आकारके परिणत हुए हैं, कुछ देवदत्तका मुख अनेकरूप नहीं परिणत हुआ है, मुख एक ही है। जो कदाचित् देवदत्तका मुख अनेकरूप परिणमन करे, तो दर्पणमें तिष्ठते हुए मुखोंके प्रतिबिम्ब चेतन हो जावें। परंतु चेतन नहीं होते, जड़ ही रहते हैं, उसी प्रकार एक चन्द्रमा भी अनेकरूप नहीं परिणमता। वे जलरूप पुद्गल ही चन्द्रमा के आकारमें परिणत हो जाते हैं। इसलिए ऐसा निश्चय समझना, कि जो कोई ऐसा कहते हैं कि एक ही ब्रह्मके नानारूप दिखते हैं। यह कहना ठीक नहीं है। जीव जुदे-जुदे हैं॥९९॥

આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર પરિણમ્યો નથી. અહીં તેનું દૃષ્ટાંત આપે છે. જેવી રીતે દેવદત્તના મુખની ઉપાધિના વશે અનેક દર્પણોનાં પુદ્ગલો જ મુખના અનેક આકારરૂપે પરિણમે છે પણ દેવદત્તનું મુખ અનેકરૂપે (અનેક આકાર રૂપે) પરિણમતું નથી. જો (દેવદત્તનું મુખ અનેક આકારરૂપે) પરિણમતું હોય તો દર્પણમાં રહેલા મુખનું પ્રતિબિંબ ચેતનપણાને પામે, પણ તેમ થતું નથી (પણ ચેતન થતું નથી). તેવી રીતે એક ચંદ્રમા પણ અનેકરૂપે પરિણમતો નથી.

વળી, એક બ્રહ્મ નામનો કોઈ પ્રત્યક્ષપણે જોવામાં આવતો નથી કે જે ચંદ્રની પેઠે અનેકરૂપે થતો હોય, એવો અભિપ્રાય છે. ૯૯.

२२७) राय–दोस बे परिहरिवि जे सम जीव णियंति ।
ते सम–भावि परिट्ठिया लहु णिव्वाणु लहंति ॥१००॥

रागद्वेषौ द्वौ परिहृत्य ये समान् जीवान् पश्यन्ति ।
ते समभावे प्रतिष्ठिताः लघु निर्वाणं लभन्ते ॥१००॥

राय इत्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। राय-दोस बे परिहरिवि **वीतराग–निजानन्दैकस्वरूपस्वशुद्धात्मद्रव्यभावनाविलक्षणौ रागद्वेषौ परिहृत्य** जे **ये केचन** सम जीव णियंति **सर्वसाधारणकेवलज्ञानदर्शनलक्षणेन समानान् सदृशान् जीवान् निर्गच्छन्ति जानन्ति ते ते पुरुषाः। कथंभूताः।** सम-भावि परिट्ठिया **जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखादि-समताभावनारूपे समभावे प्रतिष्ठिताः सन्तः** लहु णिव्वाणु लहंति **लघु शीघ्रं आत्यन्तिक-**

आगे ऐसा कहते हैं, कि सब ही जीव द्रव्य से तो जुदे-जुदे हैं, परंतु जातिसे एक हैं, और गुणोंकर समान हैं, ऐसी धारणा करना मुक्तिका कारण है—

गाथा–१००

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो [**रागद्वेषौ**] राग और द्वेषको [**परिहृत्य**] दूर करके [**जीवाः समाः**] सब जीवोंको समान [**निर्गच्छंति**] जानते हैं, [**ते**] वे साधु [**समभावे**] समभावमें [**प्रतिष्ठिताः**] विराजमान [**लघु**] शीघ्र ही [**निर्वाणं**] मोक्षको [**लभंते**] पाते हैं।

भावार्थ :—वीतराग निजानंदस्वरूप जो निज आत्मद्रव्य उसकी भावनासे विमुख जो राग-द्वेष उनको छोड़कर जो महान् पुरुष केवलज्ञान दर्शन लक्षणकर सब ही जीवोंकी समान गिनते हैं, वे पुरुष समभावमें स्थित शीघ्र ही शिवपुरको पाते हैं। **समभावका** लक्षण ऐसा है, कि जीवित, मरण, लाभ, अलाभ, सुख, दुःखादि सबको समान जानें। जो अनन्त सिद्ध हुए और होवेंगे, यह सब समभावका प्रभाव है। समभावसे मोक्ष मिलता है। कैसा है वह

હવે, સર્વ જીવોમાં સમદર્શીપણું મુક્તિનું કારણ છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ વીતરાગ નિજાનંદ જેનું એક સ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવનાથી વિલક્ષણ રાગદ્વેષને છોડીને જીવોને સર્વસાધારણ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના લક્ષણથી સમાન–સદેશ–જાણે છે તે પુરુષો જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ આદિમાં સમતાભાવનારૂપ સમભાવમાં રહ્યા થકા શીઘ્ર આત્યન્તિક એક સ્વભાવરૂપ અચિંત્ય, અદ્‌ભુત કેવળજ્ઞાનાદિ (અનંત) ગુણોનું સ્થાન એવા નિર્વાણને પામે છે.

स्वभावैकाचिन्त्याद्भुतकेवलज्ञानादिगुणास्पदं निर्वाणं लभन्त इति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा रागद्वेषौ त्यक्त्वा च शुद्धात्मानुभूतिरूपा समभावना कर्तव्येत्यभिप्रायः ॥१००॥

अथ सर्वजीवसाधारणं केवलज्ञानदर्शनलक्षणं प्रकाशयति—

२२८) जीवहँ दंसणु णाणु जिय लक्खणु जाणइ जो जि।
देह–विभेएँ भेउ तहँ णाणि कि मण्णइ सो जि ॥१०१॥

जीवानां दर्शनं ज्ञानं जीव लक्षणं जानाति य एव।
देहविभेदेन भेदं तेषां ज्ञानी किं मन्यते तमेव ॥१०१॥

जीवहं इत्यादि। जीवहं **जीवानां** दंसणु णाणु **जगत्त्रयकालत्रयवर्तिसमस्तद्रव्यगुणपर्यायाणां क्रमकरणव्यवधानरहितत्वेन परिच्छित्तिसमर्थं विशुद्धदर्शनं ज्ञानं च।** जिय **हे जीव** लक्खणु जाणइ **जो**

मोक्षस्थान, जो अत्यंत अद्भुत अचिंत्य केवलज्ञानादि अनन्त गुणोंका स्थान है। यहाँ यह व्याख्यान जानकर राग-द्वेषको छोड़के शुद्धात्माके अनुभवरूप जो समभाव उसका सेवन सदा करना चाहिए। यही इस ग्रंथका अभिप्राय है ॥१००॥

आगे सब जीवोंमें केवलज्ञान और केवलदर्शन साधारण लक्षण हैं, इनके बिना कोई जीव नहीं है। ये गुण शक्तिरूप सब जीवोंमें पाये जाते हैं, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१०१

अन्वयार्थ :—[**जीवानां**] जीवोंके [**दर्शनं ज्ञानं**] दर्शन और ज्ञान [**लक्षणं**] निज लक्षण को [**य एव**] जो कोई [**जानाति**] जानता है, [**जीव**] हे जीव, [**स एव ज्ञानी**] वही ज्ञानी [**देहविभेदेन**] देहके भेदसे [**तेषां भेदं**] उन जीवोंके भेद को [**किं मन्यते**] क्या मान सकता है, नहीं मान सकता।

भावार्थ :—तीन लोक और तीन कालवर्त्ती समस्त द्रव्य गुण पर्यायोंको एक ही

અહીં, આ કથન જાણીને અને રાગ-દ્વેષને ત્યાગીને શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ સમભાવના કરવી, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૦.

હવે, કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન સર્વ જીવોનું સાધારણ (સામાન્ય) લક્ષણ છે, એમ પ્રગટ કરે છે (કોઈપણ જીવ એના વિનાનો નથી. સર્વ જીવોમાં એ ગુણો શક્તિરૂપે હોય છે, એમ કહે છે.) :—

ભાવાર્થ :—ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળવર્તી સમસ્ત દ્રવ્યગુણ પર્યાયોને ક્રમ, કારણ અને

जि **लक्षणं जानाति य एव** देह-विभेएं भेउ तहं **देहविभेदेन भेदं तेषां जीवानां, देहोद्भवविषयसुखरसास्वादविलक्षणशुद्धात्मभावनारहितेन जीवेन यान्युपार्जितानि कर्माणि** [1]**तदुदयेनोत्पन्नेन देहभेदेन जीवानां भेदं** णाणि किं मण्णइ **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी किं मन्यते। नैव। कम्।** सो जि **तमेव पूर्वोक्तं देहभेदमिति। अत्र ये केचन ब्रह्माद्वैतवादिनो नानाजीवान्न मन्यन्ते तन्मतेन विवक्षितैकजीवस्य जीवितमरणसुखदुःखादिके जाते सर्वजीवानां तस्मिन्नेव क्षणे जीवितमरणसुखदुःखादिकं प्राप्नोति। कस्मादिति चेत्। एकजीवत्वादिति। न च तथा दृश्यते इति भावार्थः ॥१०१॥**

समयमें जाननेमें समर्थ जो केवलदर्शन केवलज्ञान है, उसे निज लक्षणोंसे जो कोई जानता है, वही सिद्ध-पद पाता है। जो ज्ञानी अच्छी तरह इन निज लक्षणोंको जान लेवे वह देहके भेदसे जीवोंका भेद नहीं मान सकता। अर्थात् देहसे उत्पन्न जो विषय–सुख उनके रसके आस्वादसे विमुख शुद्धात्माकी भावनासे रहित जो जीव उसने उपार्जन किये जो ज्ञानावरणादिकर्म, उनके उदयसे उत्पन्न हुए देहादिकके भेदसे जीवोंका भेद, वीतरागस्वसंवेदनज्ञानी कदापि नहीं मान सकता। देहमें भेद हुआ तो क्या, गुणसे सब समान हैं, और जीव–जातिकर एक हैं। यहाँ पर जो कोई ब्रह्माद्वैतवादी वेदान्ती नाना जीवोंको नहीं मानते हैं, और वे एक ही जीव मानते हैं, उनकी यह बात अप्रमाण है। उनके मतमें एक ही जीवके माननेसे बड़ा भारी दोष होता है। वह इस तरह है, कि एक जीवके जीने–मरने, सुख–दुःखादिके होने पर सब जीवोंके उसी समय जीना, मरना, सुख, दुःखादि होना चाहिये, क्योंकि उनके मतमें वस्तु एक है। परन्तु ऐसा देखनेमें नहीं आता। इसलिये उनका वस्तु एक मानना वृथा है, ऐसा जानो ॥१०१॥

વ્યવધાનરહિતપણે દેખવા-જાણવામાં સમર્થ એવાં વિશુદ્ધદર્શન અને વિશુદ્ધજ્ઞાન જીવોનું લક્ષણ છે, એમ જે જાણે છે તે વીતરાગ સ્વસંવેદનવાળા જ્ઞાની શું દેહથી ઉદ્દ્ભવતા વિષયસુખરસના આસ્વાદથી વિલક્ષણ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવે જે કર્મો ઉપાર્જિત કર્યાં છે તેના ઉદયથી ઉત્પન્ન દેહભેદથી જીવોના ભેદ માને? (કદી પણ ન માને.)

અહીં, જે કોઈ બ્રહ્માદ્વૈતવાદીઓ (વેદાન્તીઓ) અનેક જીવોને માનતા નથી (અને એક જ જીવ માને છે) તેમની એ વાત અપ્રમાણ છે, કારણ કે તેમના મતાનુસાર 'એક જ જીવને' માનવામાં બહુ ભારે દોષ આવે છે. તેના મત અનુસારે વિવક્ષિત એક જીવને જીવિત-મરણ સુખ-દુઃખાદિ થતાં, સર્વ જીવોને તે જ ક્ષણે જીવિત-મરણ સુખ-દુઃખાદિ થવાં જોઈએ; શા માટે? કારણ કે તેમના મતમાં 'એક જ જીવ છે' એવી માન્યતા છે. પણ એવું (અહીં) જોવામાં આવતું નથી, (એક જ જીવને જીવિત-મરણાદિ થતાં બધાને જીવિત-મરણ થતાં જોવામાં આવતાં નથી) એવો ભાવાર્થ છે. ૧૦૧.

---

૧ પાઠાન્તર :—तदुयेनोत्पन्नेन = तदुयोत्पन्नेन

अथ जीवानां निश्चयनयेन योऽसौ देहभेदेन भेदं करोति स जीवानां दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणं न जानातीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं कथयति—

२२६) देह–विभेयइँ जो कुणइ जीवइँ भेउ विचित्तु ।
सो णवि लक्खणु मुणइ तहँ दंसणु णाणु चरित्तु ॥१०२॥

देहविभेदेन यः करोति जीवानां भेदं विचित्रम् ।
स नैव लक्षणं मनुते तेषां दर्शनं ज्ञानं चारित्रम् ॥१०२॥

देह इत्यादि। देह-विभेयइँ **देहममत्वमूलभूतानां ख्यातिपूजालाभस्वरूपादीनां अपध्यानानां विपरीतस्य स्वशुद्धात्मध्यानस्याभावे यानि कृतानि कर्माणि तदुदयजनितेन देहभेदेन** जो कुणइ **यः करोति। कम्।** जीवइं भेउ विचित्तु **जीवानां भेदं विचित्रं नरनारकादिदेहरूपं** सो णवि

आगे जीव ही को जानते हैं, परंतु उसके लक्षण नहीं जानते, वह अभिप्राय मनमें रखकर व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१०२

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**देहविभेदेन**] शरीरोंके भेदसे [**जीवानां**] जीवोंका [**विचित्रम्**] नानारूप [**भेदं**] भेद [**करोति**] करता है, [**स**] वह [**तेषां**] उन जीवोंका [**दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्**] दर्शन–ज्ञान–चारित्र [**लक्षणं**] लक्षण [**नैव मनुते**] नहीं जानता, अर्थात् उसको गुणोंकी परीक्षा (पहचान) नहीं है।

भावार्थ :—देहके ममत्वके मूल कारण ख्याति (अपनी बड़ाई) पूजा और लाभरूप जो आर्त रौद्रस्वरूप खोटे ध्यान उनसे निज शुद्धात्माका ध्यान उसके अभावसे इस जीवने उपार्जन किये जो शुभ–अशुभ कर्म उनके उदयसे उत्पन्न जो शरीर है, उसके भेदसे भेद मानता है, उसको दर्शनादि गुणोंकी गम्य नहीं है। यद्यपि पापके उदयसे नरक–योनि, पुण्यके उदयसे

હવે, નિશ્ચયનયથી જે દેહના ભેદથી જીવોના ભેદ કરે છે તે જીવોનું દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રલક્ષણ જાણતો નથી એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—દેહના મમત્વનું મૂળ કારણ જે ખ્યાતિ-પૂજા-લાભસ્વરૂપ આદિ અપધ્યાનો, (આર્તરૌદ્રસ્વરૂપ માઠાં ધ્યાનો) તેમનાથી વિપરીત, સ્વશુદ્ધાત્મધ્યાનના અભાવમાં જે કર્મો ઉપાર્જિત કર્યાં હોય તેમના ઉદયથી ઉત્પન્ન દેહના ભેદથી જીવોનાં નર-નારકાદિ દેહરૂપ અનેક પ્રકારના ભેદને જે કરે છે તે, જીવોનું સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર લક્ષણ છે એમ જાણતો નથી.

लक्खणु मुणइ तहं **स नैव लक्षणं मनुते तेषां जीवानाम्। किंलक्षणम्।** दंसणु णाणु चरित्तु **सम्यग्दर्शनज्ञानचरित्रमिति। अत्र निश्चयेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रलक्षणानां जीवानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यचाण्डालादिदेहभेदं दृष्ट्वा रागद्वेषौ न कर्तव्याविति तात्पर्यम्**॥१०२॥

अथ शरीराणि बादरसूक्ष्माणि विधिवशेन भवन्ति न च जीवा इति दर्शयति—

२३०) अंगइँ सुहुमइँ बादरइँ विहि–वसिँ होंति जे बाल।
जिय पुणु सयल वि तित्तडा सव्वत्थ वि सय–काल ॥१०३॥

अङ्गानि सूक्ष्माणि बादराणि विधिवशेन भवन्ति ये बालाः।
जीवाः पुनः सकला अपि तावन्तः सर्वत्रापि सदाकाले ॥१०३॥

देवोंका शरीर और शुभाशुभ मिश्रसे नर–देह तथा मायाचारसे पशुका शरीर मिलता है, अर्थात् इन शरीरोंके भेदसे जीवोंकी अनेक चेष्टायें देखी जाती हैं, परंतु दर्शन ज्ञान लक्षणसे सब तुल्य हैं। उपयोग लक्षणके बिना कोई जीव नहीं है। इसलिये ज्ञानीजन सबको समान जानते हैं। निश्चयनयसे दर्शन-ज्ञान-चारित्र जीवोंके लक्षण हैं, ऐसा जानकर ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्र चांडालादि देहके भेद देखकर राग–द्वेष नहीं करना चाहिये। सब जीवोंके मैत्रीभाव करना, यही तात्पर्य है॥१०२॥

आगे सूक्ष्म बादर-शरीर जीवोंके कर्मके सम्बन्धसे होते हैं, सो सूक्ष्म, बादर, स्थावर, जंगम ये सब शरीरके भेद हैं, जीव तो चिद्रूप है, सब भेदोंसे रहित है, ऐसा दिखलाते हैं—

गाथा–१०३

अन्वयार्थ :—[**सूक्ष्माणि**] सूक्ष्म [**बादराणि**] और बादर [**अंगानि**] शरीर [**ये**] तथा जो [**बालाः**] बाल, वृद्ध, तरुणादि अवस्थायें [**विधिवशेन**] कर्मोंसे [**भवंति**] होती हैं, [**पुनः**] और [**जीवाः**] जीव तो [**सकला अपि**] सभी [**सर्वत्र**] सब जगह [**सर्वकाले अपि**] और सब कालमें [**तावंतः**] उतने प्रमाण ही अर्थात् असंख्यातप्रदेशी ही है।

અહીં, નિશ્ચયનયથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચરિત્ર જેમનાં લક્ષણ છે એવા જીવોના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ચાંડાલાદિ દેહના ભેદ જોઈને રાગ-દ્વેષ ન કરવા, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૦૨.

હવે, વિધિના વશે બાદર અને સૂક્ષ્મ શરીરો થાય છે પણ જીવો થતા નથી, એમ દર્શાવે છે :—

अंगइं इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। अंगइं सुहुमइं बादरइं **अङ्गानि सूक्ष्मबादराणि जीवानां** विहि-वसिं होंति **विधिवशाद्भवन्ति अङ्गोद्भवपञ्चेन्द्रियविषयाकांक्षा-मूलभूतानि दृष्टश्रुतानुभूतभोगवाञ्छारूपनिदानबन्धादीनि यान्यपध्यानानि, तद्विलक्षणा यासौ स्वशुद्धात्मभावना तद्रहितेन जीवेन यदुपार्जितं विधिसंज्ञं कर्म तद्वशेन भवन्त्येव। न केवलमङ्गानि भवन्ति** जे बाल **ये बालवृद्धादिपर्यायाः तेऽपि विधिवशेनैव। अथवा संबोधनं** [1]**हे बाल अज्ञान।** जिय पुणु सयल वि तित्तडा **जीवाः पुनः सर्वेऽपि तत्प्रमाणा द्रव्यप्रमाणं प्रत्यनन्ताः, क्षेत्रापेक्षयापि पुनरेकैकोऽपि जीवो यद्यपि व्यवहारेण स्वदेहमात्रस्तथापि निश्चयेन लोकाकाश-प्रमितासंख्येयप्रदेशप्रमाणः। क्व।** सव्वत्थ वि **सर्वत्र लोके। न केवलं लोके** सय-काल **सर्वत्र कालत्रये तु। अत्र जीवानां बादरसूक्ष्मादिकं व्यवहारेण कर्मकृतभेदं दृष्ट्वा विशुद्धदर्शनज्ञान-**

भावार्थ :—जीवोंके शरीर व बाल वृद्धादि अवस्थायें कर्मोंके उदयसे होती हैं। अर्थात् अंगोंसे उत्पन्न हुए जो पंचेंद्रियोंके विषय उनकी वाँछा जिनका मूल कारण है, ऐसे देखे, सुने, भोगे हुए भोगोंकी वाँछारूप निदान बंधादि खोटे ध्यान उनसे विमुख जो शुद्धात्माकी भावना उससे रहित इस जीवने उपार्जन किये शुभाशुभ कर्मोंके योगसे ये चतुर्गतिके शरीर होते हैं, और बाल-वृद्धादि अवस्थायें होती हैं। ये अवस्थायें कर्मजनित हैं, जीवको नहीं हैं। हे अज्ञानी जीव, यह बात तू निःसंदेह जान। ये सभी जीव द्रव्य–प्रमाणसे अनन्त हैं, क्षेत्रकी अपेक्षा एक एक जीव यद्यपि व्यवहारनयकर अपने मिले हुए देहके प्रमाण हैं, तो भी निश्चयनयकर लोकाकाशप्रमाण असंख्यातप्रदेशी हैं। सब लोकमें सब कालमें जीवोंका यही स्वरूप जानना। बादर सूक्ष्मादि भेद कर्मजनित होना समझकर (देखकर) जीवोंमें भेद मत जानो। विशुद्ध ज्ञान–

ભાવાર્થ :—શરીરમાં ઉત્પન્ન પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની આકાંક્ષાનું મૂળ કારણ એવા, દેખેલા, સાંભળેલા, અને અનુભવેલા ભોગોની વાંછારૂપ નિદાનબંધ આદિ જે અપધ્યાનો (દુર્ધ્યાનો, માઠાં ધ્યાનો) છે તેનાથી વિલક્ષણ જે સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવના છે તેનાથી રહિત જીવથી જે વિધિસંજ્ઞાવાળું કર્મ ઉપાર્જિત કરવામાં આવ્યું છે. તેના વશથી જીવોના સૂક્ષ્મ, બાદર શરીરો થાય છે. માત્ર શરીરો જ થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે બાલવૃદ્ધાદિ પર્યાયો છે તે પણ વિધિના વિશે જ થાય છે. અથવા સંબોધન કરે છે કે, હે બાલ! હે અજ્ઞાન! સર્વ જીવો સર્વત્ર-લોકમાં-માત્ર લોકમાં જ નહિ, પરંતુ ત્રણ કાળમાં પણ તેટલા જ પ્રમાણવાળા છે; અર્થાત્ દ્રવ્યપ્રમાણથી અનંતા છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ એક એક જીવ પણ જોકે વ્યવહારનયથી પોતાના દેહ જેટલો છે તોપણ નિશ્ચયનયથી લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશ જેટલો છે.

---

૧ પાઠાન્તર :—हे बाल अज्ञान = बाल हे अज्ञान

लक्षणापेक्षया निश्चयनयेन भेदो न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥१०३॥

अथ जीवानां शत्रुमित्रादिभेदं यः न करोति स निश्चयनयेन जीवलक्षणं जानातीति प्रतिपादयति—

२३१) **सत्तु वि मित्तु वि अप्पु परु जीव असेसु विएइ ।**
एक्कु करेविणु जो मुणइ सो अप्पा जाणेइ ॥१०४॥

शत्रुरपि मित्रमपि आत्मा परः जीवा अशेषा अपि एते ।
एकत्वं कृत्वा यो मनुते स आत्मानं जानाति ॥१०४॥

सत्तु वि इत्यादि। सत्तु वि **शत्रुरपि** मित्तु वि **मित्रमपि** अप्पु परु **आत्मा परोऽपि** जीव असेसु वि **जीवा अशेषा अपि** एइ **एते प्रत्यक्षीभूताः** एक्कु करेविणु जो मुणइ **एकत्वं कृत्वा**

दर्शनकी अपेक्षा सब ही जीव समान हैं, कोई भी जीव दर्शन, ज्ञान रहित नहीं है, ऐसा जानना ॥१०३॥

आगे जो जीवोंके शत्रु-मित्रादि भेद नहीं करता है, वह निश्चयकर जीवका लक्षण जानता है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१०४

अन्वयार्थ :—[**एते अशेषा अपि**] ये सभी [**जीवाः**] जीव हैं, उनमेंसे [**शत्रुरपि**] कोई एक किसीका शत्रु भी है, [**मित्रम् अपि**] मित्र भी है, [**आत्मा**] अपना है, और [**परः**] दूसरा है। ऐसा व्यवहारसे जानकर [**यः**] जो ज्ञानी [**एकत्वं कृत्वा**] निश्चयसे एकपना करके अर्थात् सबमें समदृष्टि रखकर [**मनुते**] समान मानता है, [**सः**] वही [**आत्मानं**] आत्माके स्वरूपको [**जानाति**] जानता है।

भावार्थ :—इन संसारी जीवोंमें शत्रु आदि अनेक भेद दिखते हैं, परंतु जो ज्ञानी सबको एक दृष्टिसे देखता है—समान जानता है। शत्रु, मित्र, जीवित, मरण, लाभ, अलाभ आदि

અહીં, વ્યવહારનયથી જીવોના બાદર સૂક્ષ્માદિક કર્મકૃત ભેદ જોઈને નિશ્ચયનયથી વિશુદ્ધજ્ઞાનલક્ષણની અપેક્ષાએ જીવોના ભેદ ન કરવા, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૩.

હવે, જે જીવોના શત્રુ, મિત્ર આદિ ભેદ કરતો નથી તે નિશ્ચયનયથી જીવનું લક્ષણ જાણે છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—શત્રુ-મિત્ર, જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભાદિ સમતાભાવરૂપ વીતરાગ

यो मनुते शत्रुमित्रजीवितमरणलाभादिसमताभावनारूपवीतरागपरमसामायिकं कृत्वा योऽसौ जीवानां शुद्धसंग्रहनयेनैकत्वं मन्यते सो अप्पा जाणेइ **स वीतरागसहजानन्दैकस्वभावं शत्रुमित्रादिविकल्पकल्लोलमालारहितमात्मानं जानातीति भावार्थः ।।१०४।।**

अथ योऽसौ सर्वजीवान् समानान्न मन्यते तस्य समभावो नास्तीत्यावेदयति—

२३२) जो णवि मण्णइ जीव जिय सयल वि एक्क-सहाव ।
तासु ण थक्कइ भाउ समु भव-सायरि जो णाव ।।१०५।।

यो नैव मन्यते जीवान् जीव सकलानपि एकस्वभावान् ।
तस्य न तिष्ठति भावः समः भवसागरे यः नौः ।।१०५।।

जो णवि इत्यादि। जो णवि मण्णइ **यो नैव मन्यते। कान्।** जीव **जीवान्** जिय हे

सबोंमें समभावरूप जो वीतराग परमसामायिकचारित्र उसके प्रभावसे जो जीवोंको शुद्ध संग्रहनयकर जानता है, सबको समान मानता है, वही अपने निज स्वरूपको जानता है। जो निजस्वरूप, वीतराग सहजानंद एक स्वभाव तथा शत्रु-मित्र आदि विकल्प-जालसे रहित है, ऐसे निजस्वरूपको समताभावके बिना नहीं जान सकता।।१०४।।

आगे जो सब जीवोंको समान नहीं मानता, उसके समभाव नहीं हो सकता, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१०५

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**यः**] जो [**सकलानपि**] सभी [**जीवान्**] जीवोंको [**एकस्वभावान्**] एक स्वभाववाले [**नैव मन्यते**] नहीं जानता, [**तस्य**] उस अज्ञानीके [**समः भावः**] समभाव [**न तिष्ठति**] नहीं रहता, [**यः**] जो समभाव [**भवसागरे**] संसार-समुद्रके तैरनेको [**नौः**] नावके समान है।

भावार्थ :—जो अज्ञानी सब जीवों को समान नहीं मानता, अर्थात् वीतराग

-પરમસામાયિક કરીને જે શુદ્ધસંગ્રહનયથી સર્વ જીવોને એકરૂપે જાણે છે તે વીતરાગ સહજાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા, શત્રુ, મિત્ર આદિ વિકલ્પોની કલ્લોલમાળાથી રહિત આત્માને જાણે છે. ૧૦૪.

હવે, જે સર્વ જીવોને સમાન જાણતો નથી તેને સમભાવ હોતો નથી, એમ કહે છે.

ભાવાર્થ :—જે, સમસ્ત જીવોને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને નિશ્ચય-

जीव। **कतिसंख्योपेतान्।** सयल वि **समस्तानपि।** **कथंभूतान्न मन्यते।** एक्क-सहाव **वीतराग-निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा सकलविमलकेवलज्ञानादिगुणैर्निश्चयेनैकस्वभावान्।** तासु ण थक्कइ भाउ समु **तस्य न तिष्ठति समभावः।** **कथंभूतः।** भव-सायरि जो णाव **संसारसमुद्रे यो नावस्तरणोपायभूता नौरिति।** **अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा रागद्वेषमोहान् मुक्त्वा च परमोपशमभावरूपे शुद्धात्मनि स्थातव्यमित्यभिप्रायः ॥१०५॥**

अथ जीवानां योऽसौ भेदः स कर्मकृत इति प्रकाशयति—

२३३) जीवहँ भेउ जि कम्म-किउ कम्मु वि जीउ ण होइ ।
जेण विभिण्णउ होइ तहँ कालु लहेविणु कोइ ॥१०६॥

जीवानां भेद एव कर्मकृतः कर्म अपि जीवो न भवति ।
येन विभिन्नः भवति तेभ्यः कालं लब्ध्वा कमपि ॥१०६॥

निर्विकल्पसमाधिमें स्थित होकर सबको समान दृष्टिसे नहीं देखता, सकल ज्ञायक परम निर्मल केवलज्ञानादि गुणोंकर निश्चयनयसे सब जीव एकसे हैं, ऐसी जिसके श्रद्धा नहीं है, उसके समभाव नहीं उत्पन्न हो सकता। ऐसा निस्संदेह जानो। कैसा है समभाव, जो संसार समुद्रसे तारनेके लिये जहाजके समान है। यहाँ ऐसा व्याख्यान जानकर राग-द्वेष-मोहको तजकर परमशांतभावरूप शुद्धात्मामें लीन होना योग्य है॥१०५॥

आगे जीवोंमें जो भेद हैं, वह सब कर्मजनित हैं, ऐसा प्रगट करते हैं—

गाथा–१०६

अन्वयार्थ :—[**जीवानां**] जीवोंमें [**भेदः**] नर-नारकादि भेद [**कर्मकृत एव**] कर्मोंसे ही किया गया है, और [**कर्म अपि**] कर्म भी [**जीवः**] जीव [**न भवति**] नहीं हो सकता। [**येन**] क्योंकि वह जीव [**कमपि**] किसी [**कालं**] समयको [**लब्ध्वा**] पाकर [**तेभ्यः**] उन कर्मोंसे [**विभिन्नः**] जुदा [**भवति**] हो जाता है।

નયથી સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો વડે એકસ્વભાવી નથી માનતો તેને સંસારસમુદ્રને તરવાના ઉપાયભૂત એવો સમભાવ હોતો નથી કે જે સમભાવ સંસારસમુદ્રને તરવાના સાધનરૂપ નાવ છે.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને અને રાગ-દ્વેષ-મોહને છોડીને પરમોપશમભાવરૂપ શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થવું, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૫.

હવે, જીવોના જે કાંઈ ભેદ છે તે કર્મકૃત છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

जीवहं इत्यादि। जीवहं **जीवानां** भेउ जि **भेद एव** कम्म-किउ **निर्भेदशुद्धात्मविलक्षणेन कर्मणा कृतः,** कम्मु वि जीउ ण होइ **ज्ञानावरणादिकर्मैव विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं जीवस्वरूपं न भवति। कस्मान्न भवतीति चेत्।** जेण विभिण्णउ होइ तहं **येन कारणेन विभिन्नो भवति तेभ्यः कर्मभ्यः। किं कृत्वा।** कालु लहेविणु कोइ **वीतरागपरमात्मानुभूतिसहकारिकारणभूतं कमपि कालं लब्ध्वेति। अयमत्र भावार्थः। टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकशुद्धजीवस्वभावाद्विलक्षणं मनोज्ञामनोज्ञस्त्रीपुरुषादिजीवभेदं दृष्ट्वा रागाद्यपध्यानं न कर्तव्यमिति॥१०६॥**

अतः कारणात् शुद्धसंग्रहेण भेदं मा कार्षीरिति निरूपयति—

२३४) एक्कु करे मण बिण्णि करि मं करि वण्ण–विसेसु।
इक्कइँ देवइँ जेँ वसइ तिहुयणु एहु असेसु॥१०७॥

एकं कुरु मा द्वौ कुरु मा कुरु वर्णविशेषम्।
एकेन देवेन येन वसति त्रिभुवनं एतद् अशेषम्॥१०७॥

भावार्थ :—कर्म शुद्धात्मासे जुदे हैं, शुद्धात्मा भेद–कल्पनासे रहित है। ये शुभाशुभकर्म जीवका स्वरूप नहीं हैं, जीवका स्वरूप तो निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव है। अनादिकालसे यह जीव अपने स्वरूपको भूल रहा है, इसलिये रागादि अशुद्धोपयोगसे कर्मको बाँधता है। सो कर्मका बंध अनादिकालका है। इस कर्मबंधसे कोई एक जीव वीतराग परमात्माकी अनुभूतिके सहकारी कारणरूप जो सम्यक्त्वकी उत्पत्तिका समय उसको पाकर उन कर्मोंसे जुदा हो जाता है। कर्मोंसे छूटनेका यही उपाय है, जो जीवके भवस्थिति समीप (थोड़ी) रही हो, तभी सम्यक्त्व उत्पन्न होता है, और सम्यक्त्व उत्पन्न हो जावे, तभी कर्म–कलंकसे छूट जाता है। तात्पर्य यह है कि जो टंकोत्कीर्ण ज्ञायक एक शुद्ध स्वभाव उससे विलक्षण जो स्त्री, पुरुषादि शरीरके भेद उनको देखकर रागादि खोटे ध्यान नहीं करने चाहिये॥१०६॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि तू शुद्ध संग्रहनयकर जीवोंमें भेद मत कर—

गाथा–१०७

अन्वयार्थ :—[एकं कुरु] हे आत्मन्, तू जातिकी अपेक्षा सब जीवोंको एक जान,

---

ભાવાર્થ :—માત્ર (કેવળ) ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક શુદ્ધ જીવસ્વભાવથી વિલક્ષણ મનોજ્ઞ, અમનોજ્ઞ સ્ત્રી પુરુષ આદિરૂપ જીવના ભેદ જોઈને રાગાદિરૂપ અપધ્યાન ન કરવું. ૧૦૬.

તેથી, શુદ્ધસંગ્રહનયથી તું જીવોમાં ભેદ ન કર, એમ કહે છે :—

एक्कु करे इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। एक्कु करे सेनावनादिवज्जीवजात्यपेक्षया सर्वमेकं कुरु। मण विण्णि करि मा द्वौ कार्षीः। मं करि वण्ण-विसेसु मनुष्यजात्यपेक्षया ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादि वर्णभेदं मा कार्षीः, यतः कारणात् इक्कइं देवइं एकेन देवेन अभेदनयापेक्षया शुद्धैकजीवद्रव्येण जे येन कारणेन वसह वसति। किं कर्तृ। तिहुयणु त्रिभुवनं त्रिभुवनस्थो जीवराशिःएहु एषः प्रत्यक्षीभूतः। कतिसंख्योपेतः। असेसु अशेषं समस्तं इति। त्रिभुवनग्रहणेन इह त्रिभुवनस्थो जीवराशिर्गृह्यते इति तात्पर्यम्। तथाहि। लोकस्तावदयं सूक्ष्मजीवैर्निरन्तरं भृतस्तिष्ठति। बादरैश्चाधारवशेन क्वचित् क्वचिदेव त्रसैः

[मा द्वौ कार्षीः] इसलिये राग और द्वेष मत कर, [वर्णविशेषम्] मनुष्य जातिकी अपेक्षा ब्राह्मणादि वर्ण-भेदको भी [मा कार्षीः] मत कर, [येन] क्योंकि [एकेन देवेन] अभेदनयसे शुद्ध आत्माके समान [एतद् अशेषम्] ये सब [त्रिभुवनं] तीनलोकमें रहनेवाली जीव-राशि [वसति] ठहरी हुई है, अर्थात् जीवपनेसे सब एक हैं।

भावार्थ :—सब जीवोंकी एक जाति है। जैसे सेना और वन एक है, वैसे जातिकी अपेक्षा सब जीव एक हैं। नर-नारकादि भेद और ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्रादि वर्ण-भेद सब कर्मजनित हैं, अभेदनयसे सब ब्राह्मण, क्षत्री, वैश्य, शूद्रादि वर्ण–भेद सब कर्मजनित हैं, अभेदनयसे सब जीवोंको एक जानो। अनंत जीवोंकर वह लोक भरा हुआ है। उस जीव –राशिमें भेद ऐसे हैं—जो पृथ्वीकायसूक्ष्म, जलकायसूक्ष्म, अग्निकायसूक्ष्म, वायुकायसूक्ष्म, नित्यनिगोदसूक्ष्म, इतरनिगोदसूक्ष्म—इन छह तरहके सूक्ष्म जीवोंकर तो यह लोक निरन्तर भरा हुआ है, सब जगह इस लोकमें सूक्ष्म जीव हैं। और पृथ्वीकायबादर, जलकायबादर, अग्निकायबादर, वायुकायबादर, नित्यनिगोदबादर, इतरनिगोदबादर और प्रत्येकवनस्पति—ये

ભાવાર્થ :—પ્રથમ તો આ લોક સૂક્ષ્મ જીવોથી નિરંતર (બધી જગાએ) ભર્યો પડ્યો છે. (સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ જળકાય, સૂક્ષ્મ અગ્નિકાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય, સૂક્ષ્મ નિત્યનિગોદ, સૂક્ષ્મ ઇતરનિગોદિ—આ છ પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવોથી સમસ્ત લોક નિરંતર ભરેલો રહે છે) અને તે આધારવશે (રહેલા) બાદર જીવોથી લોકમાં ક્યાંક, ક્યાંક ભરેલો છે, ત્રસ જીવોથી પણ ક્યાંક, ક્યાંક ભરેલો છે. (બાદર પૃથ્વીકાય, બાદર જળકાય, બાદર અગ્નિકાય, બાદર વાયુકાય, બાદર નિત્યનિગોદ, બાદર ઇતરનિગોદ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ જ્યાં આધાર છે ત્યાં છે, તેથી ક્યાંક હોય છે ક્યાંક નથી હોતા છતાં તે ઘણા સ્થળોમાં છે. આ રીતે સ્થાવર જીવો તો ત્રણ લોકમાં છે, અને દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચ, એ મધ્યલોકમાં જ છે, અધોલોક અને ઊર્ધ્વલોકમાં નથી. તેમાંથી દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવ કર્મભૂમિમાં જ છે, ભોગભૂમિમાં નથી. તેમાંથી ભોગભૂમિમાં ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી

क्वचिदपि। तथा ते जीवाः शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन शक्त्यपेक्षया केवलज्ञानादिगुण-रूपास्तेन कारणेन स एव जीवराशिः यद्यपि व्यवहारेण कर्मकृतस्तिष्ठति तथापि निश्चयनयेन शक्तिरूपेण परमब्रह्मस्वरूपमिति भण्यते, परमविष्णुरिति भण्यते, परमशिव इति च। तेनैव कारणेन स एव जीवराशिः केचन परब्रह्ममयं जगद्वदन्ति, केचन परमविष्णुमयं वदन्ति, केचन पुनः परमशिवमयमिति च। अत्राह शिष्यः। यद्येवंभूतं जगत्संमतं भवतां तर्हि परेषां किमिति दूषणं दीयते भवद्भिः। परिहारमाह। यदि पूर्वोक्तनयविभागेन केवलज्ञानादिगुणापेक्षया

जहाँ आधार है वहाँ हैं। सो कहीं पाये जाते हैं, कही नहीं पाये जाते, परंतु ये भी बहुत जगह हैं। इसप्रकार स्थावर तो तीनों लोकोंमें पाये जाते हैं, और दोइंद्री, तेइंद्री, चौइंद्री, पंचेंद्री तिर्यंच ये मध्यलोकमें ही पाये जाते हैं, अधोलोक-ऊर्ध्वलोकमें नहीं। उसमेंसे दोइंद्री, तेइंद्री, चौइन्द्री जीव कर्मभूमिमें ही पाये जाते हैं, भोगभूमिमें नहीं। भोगभूमिमें गर्भज पंचेंद्री सैनी थलचर या नभचर ये दोनों जाति–तिर्यंच हैं। मनुष्य मध्यलोकमें ढाई द्वीप में पाये जाते हैं, अन्य जगह नहीं, देवलोकमें स्वर्गवासी देव-देवी पाये जाते हैं, अन्य पंचेंद्री नहीं, पाताललोकमें ऊपरके भागमें भवनवासीदेव तथा व्यंतरदेव और नीचेके भागमें सात नरकोंके नारकी पंचेंद्री हैं, अन्य कोई नहीं और मध्यलोकमें भवनवासी व्यंतरदेव तथा ज्योतिषीदेव ये तीन जातिके देव और तिर्यंच पाये जाते हैं। इसप्रकार त्रसजीव किसी जगह हैं, किसी जगह नहीं हैं। इस तरह यह लोक जीवोंसे भरा हुआ है। सूक्ष्मस्थावरके बिना तो लोकका कोई भाग खाली नहीं है, सब जगह सूक्ष्मस्थावर भरे हुए हैं। ये सभी जीव शुद्ध पारिणामिक परमभाव ग्राहक शुद्ध द्रव्यार्थिकनयकर शक्तिकी अपेक्षा केवलज्ञानादि गुणरूप हैं। इसलिये यद्यपि यह जीव-राशि व्यवहारनयकर कर्माधीन है, तो भी निश्चयनयकर शक्तिरूप परब्रह्मस्वरूप है। इन जीवोंको

થળચર અને નભચર એ બન્ને જાતિના તિર્યંચ છે. તથા મનુષ્ય મધ્યલોકના અઢી દ્વીપમાં જ છે, બીજી જગ્યાએ નથી. દેવલોકમાં સ્વર્ગવાસી દેવદેવી છે, અન્ય પંચેન્દ્રિય નથી. પાતાળલોકમાં ઉપરના ભાગમાં ભવનવાસીદેવ તથા વ્યંતરદેવ અને નીચેના ભાગમાં સાત નરકોના નારકી પંચેન્દ્રિય છે, અન્ય કોઈ નથી અને મધ્યલોકમાં ભવનવાસી, વ્યંતરદેવ તથા જ્યોતિષીદેવ એ ત્રણ જાતિના દેવ અને તિર્યંચ છે, આ રીતે ત્રસ જીવ લોકમાં કોઈ જગ્યાએ છે કોઈ જગ્યાએ નથી. આ રીતે આ લોક જીવોથી ભરેલો છે. સૂક્ષ્મસ્થાવર વગરનો તો લોકનો કોઈ ભાગ ખાલી નથી, બધી જગ્યાએ સૂક્ષ્મસ્થાવર ભર્યા પડ્યા છે.)

વળી, તે જીવો શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી શક્તિ-અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાનાદિગુણરૂપ છે, તે કારણે તે જીવરાશિ–જોકે વ્યવહારનયથી કર્મકૃત છે તોપણ નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે 'પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપ' કહેવાય છે, 'પરમવિષ્ણુ' કહેવાય છે અને 'પરમશિવ' કહેવાય છે, તે કારણે જ તે જીવરાશિને જ કેટલાક 'પરમબ્રહ્મમય જગત' કહે છે, કેટલાક

वीतरागसर्वज्ञप्रणीतमार्गेण मन्यन्ते तदा तेषां दूषणं नास्ति, यदि पुनरेकः पुरुषविशेषो व्यापी जगत्कर्ता ब्रह्मादिना-मास्तीति मन्यन्ते तदा तेषां दूषणम्। कस्माद् दूषणमिति चेत्। प्रत्यक्षादि-प्रमाणबाधितत्वात् साधकप्रमाणप्रमेयचिन्ता तर्के विचारिता तिष्ठत्यत्र तु नोच्यते अध्यात्म-शास्त्रत्वादित्यभिप्रायः॥१०७॥ इति षोडशवर्णिकासुवर्णदृष्टान्तेन केवलज्ञानादिलक्षणेन सर्वे

ही परमविष्णु कहना, परमशिव कहना चाहिये। यही अभिप्राय लेकर कोई एक ब्रह्ममयी जगत् कहते हैं, कोई एक विष्णुमयी कहते हैं, कोई एक शिवमयी कहते हैं। यहाँ पर शिष्यने प्रश्न किया, कि तुम भी जीवोंको परब्रह्म मानते हो, तथा परमविष्णु, परमशिव मानते हो, तो अन्यमतवालोंको क्यों दूषण देते हो ? उसका समाधान—हम तो पूर्वोक्त नयविभागकर केवलज्ञानादि गुणकी अपेक्षा वीतराग सर्वज्ञप्रणीत मार्गसे जीवोंको ऐसा मानते हैं, तो दूषण नहीं है। इस तरह वे नहीं मानते हैं। वे एक कोई पुरुष जगत्का कर्त्ता-हर्त्ता मानते हैं। इसलिये उनको दूषण दिया जाता है, क्योंकि जो कोई एक शुद्ध-बुद्ध नित्य मुक्त है, उस शुद्ध-बुद्धको कर्त्ता-हर्त्तापना हो ही नहीं सकता, और अच्छा है वह मोहकी प्रकृति है। भगवान् मोहसे रहित हैं, इसलिये कर्त्ता-हर्त्ता नहीं हो सकते। कर्त्ता-हर्त्ता मानना प्रत्यक्ष विरोध है। हम तो जीव–राशिको परमब्रह्म मानते हैं, उसी जीवराशिसे लोक भरा हुआ है। अन्यमती ऐसा मानते हैं, कि एक ही ब्रह्म अनंतरूप हो रहा है। जो वही एक सबरूप हो रहा होवे, तो नरक निगोद स्थानको कौन भोगे ? इसलिये जीव अनंत हैं। इन जीवोंको ही परमब्रह्म, परमशिव कहते हैं, ऐसा तू निश्चयसे जान॥१०७॥

'પરમવિષ્ણુમય' કહે છે, વળી કેટલાક 'પરમશિવમય' કહે છે.

અહીં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે—જો તમે પણ આ પ્રમાણે જગતને 'પરમબ્રહ્મમય', 'પરમવિષ્ણુમય', 'પરમશિવમય' માનો છો તો પછી તમે અન્યમતવાળાઓને શા માટે દૂષણ આપો છો?

તેનો પરિહાર કહે છે—જો પૂર્વોક્ત નયવિભાગથી કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોની અપેક્ષાએ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત માર્ગાનુસાર માને તો તેમને દૂષણ નથી, પણ જો કોઈ એક પુરુષવિશેષને જગત્વ્યાપી, જગત્કર્તા તરીકે બ્રહ્માદિના નામ વડે માને છે તો તેમને દૂષણ છે, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત છે. (જો કોઈ એક શુદ્ધ, બુદ્ધ નિત્ય મુક્ત છે તે શુદ્ધ-બુદ્ધને કર્તાપણું, હર્તાપણું સંભવી શકતું નથી, કારણ કે ભગવાન મોહથી રહિત છે માટે તેને કર્તા-હર્તાપણાની ઇચ્છા સંભવી શકે નહિ. તે તો નિર્દોષ છે માટે કર્તા -હર્તા ભગવાનને માનવામાં પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવે છે) તેના સાધક પ્રમાણ પ્રમેયની વિચારણા ન્યાયશાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે. અહીં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી તેનું વિવેચન કહેવામાં આવતું નથી, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૦૭.

जीवाः समाना भवन्तीति व्याख्यानमुख्यतया त्रयोदशसूत्रैरन्तरस्थलं गतम्। एवं मोक्षमोक्षफलमोक्षमार्गादिप्रतिपादकद्वितीयमहाधिकारमध्ये चतुर्भिरन्तरस्थलैः शुद्धोपयोगवीतराग-स्वसंवेदनज्ञानपरिग्रहत्यागसर्वजीवसमानताप्रतिपादनमुख्यत्वेनैकचत्वारिंशत्सूत्रैर्महास्थलं समाप्तम्।

अत ऊर्ध्वं 'परु जाणंतु वि' इत्यादि सप्ताधिकशतसूत्रपर्यन्ते स्थलसंख्याबहिर्भूतान् प्रक्षेपकान् विहाय चूलिकाव्याख्यानं करोति इति—

२३५) परु जाणंतु वि परम–मुणि पर–संसग्गु चयंति।
पर–संगइँ परमप्पयहँ लक्खहँ जेण चलंति ॥१०८॥

परं जानन्तोऽपि परममुनयः परसंसर्गं त्यजन्ति।
परसंगेन परमात्मनः लक्ष्यस्य येन चलन्ति ॥१०८॥

इसप्रकार सोलहवानीके सोनेके दृष्टान्त द्वारा केवलज्ञानादि लक्षणसे सब जीव समान हैं, इस व्याख्यानकी मुख्यतासे तेरह दोहा–सूत्र कहे। इस तरह मोक्षमार्ग, मोक्षफल और मोक्ष इन तीनोंको कहनेवाले दूसरे महाधिकारमें चार अन्तरस्थलोंका इकतालीस दोहोंका महास्थल समाप्त हुआ। इसमें शुद्धोपयोग, वीतरागस्वसंवेदनज्ञान, परिग्रहत्याग और सब जीव समान हैं, ये कथन किया।

आगे 'पर जाणंतु वि' इत्यादि एकसौ सात दोहा पर्यंत तीसरा महाधिकार कहते हैं, उसीमें ग्रंथको समाप्त करते हैं—

गाथा–१०८

अन्वयार्थ :—[परममुनयः] परममुनि [परं जानंतोऽपि] उत्कृष्ट आत्मद्रव्यको जानते हुए भी [परसंसर्गं] परद्रव्य जो द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्म उसके सम्बन्धको

આ પ્રમાણે સોળવલા સુવર્ણના દ્રષ્ટાંત વડે કેવળજ્ઞાનાદિ લક્ષણથી સર્વ જીવો સમાન છે એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી તેર દોહાસૂત્રોનું અંતરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ, મોક્ષફળ, અને મોક્ષ આદિના પ્રતિપાદક બીજા મહાધિકારમાં ચાર અન્તરસ્થળોથી શુદ્ધોપયોગ, વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપજ્ઞાન, પરિગ્રહત્યાગ અને સર્વ જીવોની સમાનતાના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી એકતાલીસ સૂત્રોનું મહાસ્થળ સમાપ્ત થયું.

આના પછી 'परू जाणंतु वि' ઈત્યાદિ એકસો સાત ગાથાસૂત્રોથી, સ્થળસંખ્યાથી બહિર્ભૂત પ્રક્ષેપકોને છોડીને ચૂલિકાનું વ્યાખ્યાન કરે છે, તે આ પ્રમાણે :—

परु जाणंतु वि इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। परु जाणंतु वि **परद्रव्यं जानन्तोऽपि। के ते।** परम-मुणि **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानरताः परममुनयः। किं कुर्वन्ति।** पर-संसग्गु चयंति **परसंसर्गं त्यजन्ति निश्चयेनाभ्यन्तरे रागादिभावकर्मज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मशरीरादि-नोकर्म च बहिर्विषये मिथ्यात्वरागादिपरिणतासंवृतजनोऽपि परद्रव्यं भण्यते। तत्संसर्गं परिहरन्ति। यतः कारणात्** पर-संगइँ [?] **पूर्वोक्तबाह्याभ्यन्तर परद्रव्यसंसर्गेण** परमप्पयहं **वीतराग-नित्यानन्दैकस्वभावपरमसमरसीभावपरिणतपरमात्मतत्त्वस्य। कथंभूतस्य।** लक्खहं **लक्ष्यस्य ध्येयभूतस्य धनुर्विद्याभ्यासप्रस्तावे लक्ष्यरूपस्यैव** जेण चलंति **येन कारणेन चलन्ति त्रिगुप्तिसमाधेः सकाशात् च्युता भवन्तीति। अत्र परमध्यानाविघातकत्वान्मिथ्यात्वरागादिपरिणामस्तत्परिणतः पुरुषरूपो वा परसंसर्गस्त्यजनीय इति भावार्थः॥१०८॥**

[**त्यजंति**] छोड़ देते हैं। [**येन**] क्योंकि [**परसंगेन**] परद्रव्यके सम्बन्धसे [**लक्ष्यस्य**] ध्यान करने योग्य जो [**परमात्मनः**] परमपद उससे [**चलंति**] चलायमान हो जाते हैं।

भावार्थ :—शुद्धोपयोगी मुनि वीतराग स्वसंवेदनज्ञानमें लीन हुए परद्रव्योंके साथ सम्बन्ध छोड़ देते हैं। अंदरके विकार रागादि भावकर्म और बाहरके शरीरादि ये सब परद्रव्य कहे जाते हैं। वे मुनिराज एक आत्मभावके सिवाय सब परद्रव्यका संसर्ग (सम्बन्ध) छोड़ देते हैं। तथा रागी, द्वेषी, मिथ्यात्वी, असंयमी जीवोंका सम्बन्ध छोड़ देते हैं। इनके संसर्गसे परमपद जो वीतरागनित्यानंद अमूर्तस्वभाव परमसमरसीभावरूप जो परमात्मतत्त्व ध्यावने योग्य है, उससे चलायमान हो जाते हैं, अर्थात् तीन गुप्तिरूप परमसमाधिसे रहित हो जाते हैं। यहाँ पर परमध्यानके घातक जो मिथ्यात्व रागादि अशुद्ध परिणाम तथा रागी-द्वेषी पुरुषोंका संसर्ग सर्वथा त्याग करना चाहिये, यह सारांश है॥१०८॥

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનમાં રત પરમમુનિઓ પરદ્રવ્યને જાણતા થકા પરસંસર્ગને છોડે છે—નિશ્ચયથી અભ્યંતરમાં રાગાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ અને શરીરાદિ નોકર્મ તથા બહારમાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપે પરિણત અસંવૃતજન (અસંયમી જીવ) એ બધું પરદ્રવ્ય કહેવાય છે, તેનો સંગ છોડે છે; કારણ કે જેવી રીતે ધનુર્વિદ્યાના અભ્યાસ સમયે બીજે લક્ષ જતાં, ધનુર્ધારી લક્ષ્યરૂપથી ચલિત થાય છે તેવી રીતે મુનિઓ પૂર્વોક્ત બાહ્ય, અભ્યંતર પરદ્રવ્યના સંસર્ગથી ધ્યેયભૂત, વીતરાગનિત્યાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમસમરસી ભાવરૂપે પરિણત પરમાત્મતત્ત્વથી ચલિત થાય છે—ત્રણ ગુપ્તિયુક્ત સમાધિથી ચ્યુત થાય છે.

અહીં, પરમધ્યાનના વિઘાતક હોવાથી મિથ્યાત્વ, રાગાદિ પરિણામરૂપ અથવા મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણામોમાં પરિણત પુરુષરૂપ એવો પરસંસર્ગ છોડવા યોગ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૦૮.

अथ तमेव परद्रव्यसंसर्गं त्यागं कथयति—

२३६) जो सम–भावहँ बाहिरउ तिं सहुं मं करि संगु।
चिंता-सायरि पडहि पर अण्णु वि डज्झइ अंगु ॥१०६॥

यः समभावाद् बाह्यः तेन सह मा कुरु संगम्।
चिंतासागरे पतसि परं अन्यदपि दह्यते अङ्गः ॥१०६॥

यो इत्यादि। जो यः कोऽपि सम-भावहं बाहिरउ **जीवितमरणलाभालाभादि समभावानुकूलविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावज्ञानपरमात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानज्ञाननुष्ठानरूपसमभावबाह्यः।** तिं सहुं मं करि संगु **तेन सह संसर्गं मा कुरु हे आत्मन्। यतः किम्।** चिंता-सायरि पडहि **रागद्वेषादिकल्लोलरूपे चिन्तासमुद्रे पतसि।** पर **परं नियमेन।** अण्णु वि **अन्यदपि दूषणं भवति। किम्।** डज्झइ **दह्यते व्याकुलं भवति। किं दह्यते।** अंगु **शरीरं इति। अयमत्र**

आगे उन्हीं परद्रव्योंके संबंधको फिर छुड़ानेका कथन करते हैं—

गाथा–१०९

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो कोई [**समभावात्**] समभाव अर्थात् निजभावसे [**बाह्य**] बाह्य पदार्थ हैं, [**तेन सह**] उनके साथ [**संगम्**] संग [**मा कुरु**] मत कर। क्योंकि उनके साथ संग करनेसे [**चिंतासागरे**] चिंतारूपी समुद्रमें [**पतसि**] पड़ेगा, [**परं**] केवल [**अन्यदपि**] और भी [**अंगः**] शरीर [**दह्यते**] दाहको प्राप्त होगा, अर्थात् अंदरसे जलता रहेगा।

भावार्थ :—जो कोई जीवित, मरण, लाभ, अलाभादिमें तुल्यभाव उसके संमुख जो निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव परमात्म द्रव्य उसका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निजभाव उसरूप समभावसे जो जुदे पदार्थ हैं, उनका संग छोड़ दे। क्योंकि उनके संगसे चिंतारूपी समुद्रमें गिर पड़ेगा। जो समुद्र राग-द्वेषरूपी कल्लोलोंसे व्याकुल है। उनके संगसे मनमें चिंता

હવે, તે જ પરદ્રવ્યના સંસર્ગને છોડવાનું કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ આદિમાં સમભાવને અનુકૂળ વિશુદ્ધજ્ઞાન અને વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્-અનુષ્ઠાનરૂપ સમભાવથી બાહ્ય (રહિત) છે તેની સાથે હે આત્મા! તું સંસર્ગ ન કર; કારણ કે તેની સાથે સંસર્ગ કરવાથી તું રાગદ્વેષાદિના કલ્લોલરૂપ ચિંતાસમુદ્રમાં પડીશ. વળી, બીજું દૂષણ એ આવશે કે શરીર પણ નિયમથી બળશે-વ્યાકુળ થશે.

भावार्थः। वीतरागनिर्विकल्पसमाधिभावनाप्रतिपक्षभूतरागादिस्वकीयपरिणाम एव निश्चयेन पर इत्युच्यते। व्यवहारेण तु मिथ्यात्वरागादिपरिणतपुरुषः सोऽपि कथंचित्, नियमो नास्तीति॥ १०९॥

अथैतदेव परसंसर्गदूषणं दृष्टान्तेन समर्थयति—

२३७) भल्लाहँ वि णासंति गुण जहँ संसग्ग खलेहिं।
वइसाणरु लोहहँ मिलिउ तें पिट्टियइ घणेहिं॥११०॥

भद्राणामपि नश्यन्ति गुणाः येषां संसर्गः खलैः।
वैश्वानरो लोहेन मिलितः तेन पिट्टयते घनैः॥११०॥

भल्लाहं वि इत्यादि। भल्लाहं वि **भद्राणामपि स्वस्वभावसहितानामपि** णासन्ति गुण **नश्यन्ति परमात्मोपलब्धिलक्षणगुणाः। येषां किम्।** जहँ संसग्ग **येषां संसर्गः। कै सह।** खलेहिं

उत्पन्न होगी, और शरीरमें दाह होगा। यहाँ तात्पर्य यह है, कि वीतराग निर्विकल्प परमसमाधिकी भावनासे विपरीत जो रागादि अशुद्ध परिणाम वे ही परद्रव्य कहे जाते हैं, और व्यवहारनयकर मिथ्यात्वी रागी-द्वेषी पुरुष पर कहे गये हैं। इन सबकी संगति सर्वदा दुःख देनेवाली है, किसी प्रकार सुखदायी नहीं है, ऐसा निश्चय है॥१०९॥

आगे परद्रव्यका प्रसंग महान् दुःखरूप हैं, यह कथन दृष्टांतसे दृढ़ करते हैं—

गाथा-११०

अन्वयार्थ :—[**खलैः सह**] दुष्टोंके साथ [**येषां**] जिनका [**संसर्गः**] संबंध है, वह [**भद्राणाम् अपि**] उन विवेकी जीवोंके भी [**गुणाः**] सत्य शीलादि गुण [**नश्यन्ति**] नष्ट हो जाते हैं, जैसे [**वैश्वानरः**] आग [**लोहेन**] लोहेसे [**मिलितः**] मिल जाती है, [**तेन**] तभी [**घनैः**] घनोंसे [**पिट्टयते**] पीटी-कूटी जाती है।

भावार्थ :—विवेकी जीवोंके शीलादि गुण मिथ्यादृष्टि रागी द्वैषी अविवेकी जीवोंकी

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત રાગાદિરૂપ સ્વકીય પરિણામ જ નિશ્ચયથી 'પર' ('પરદ્રવ્ય') કહેવાય છે અને વ્યવહારથી મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપે પરિણત પુરુષ તે પણ કથંચિત્, (પર કહેવાય છે,) નિયમ નથી. ૧૦૯.

હવે, પરદ્રવ્યનો સંસર્ગ દૂષણ છે એ જ કથનને દૃષ્ટાંત વડે દૃઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—સ્વસ્વભાવસહિત ભદ્ર જીવોના પરમાત્માની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ ગુણો,

परमात्मपदार्थप्रतिपक्षभूतैर्निश्चयनयेन स्वकीयबुद्धिदोषरूपैः रागद्वेषादिपरिणामैः खलैर्दुष्टैर्व्यवहारेण तु मिथ्यात्वरागादिपरिणतपुरुषैः। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह। वइसाणरु लोहहं मिलिउ **वैश्वानरो लोहमिलितः। तें तेन कारणेन** पिट्टियइघणेहिं **पिट्टनक्रियां लभते। कैः घनैरिति। अत्रानाकुलत्वसौख्यविघातको येन दृष्टश्रुतानुभूतभोगकांक्षारूपनिदानबन्धाद्यपध्यानपरिणाम एव परसंसर्गस्त्याज्यः। व्यवहारेण तु परपरिणतपुरुष इत्याभिप्रायः॥११०॥**

अथ मोहपरित्यागं दर्शयति—

२३८) जोइय मोहु परिच्चयहि मोहु ण भल्लउ होइ।
मोहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ॥१११॥

योगिन् मोहं परित्यज मोहो न भद्रो भवति।
मोहासक्तं सकलं जगद् दुःखं सहमानं पश्य॥१११॥

संगतिसे नाश हो जाते हैं। अथवा आत्माके निजगुण मिथ्यात्व रागादि अशुद्ध भावोंके संबंधसे मलिन हो जाते हैं। जैसे अग्नि लोहेके संगमें पीटी–कूटी जाती है। यद्यपि आगको घन कूट नहीं सकता, परंतु लोहेकी संगतिसे अग्नि भी कूटनेमें आती है, उसी तरह दोषोंके संगसे गुण भी मलिन हो जाते हैं। यह कथन जानकर आकुलता रहित सुखके घातक जो देखे, सुने, अनुभव किये भोगोंकी वाँछारूप निदानबंध आदि खोटे परिणामरूपी दुष्टोंकी संगति नहीं करना, अथवा अनेक दोषोंकर सहित रागी–द्वेषी जीवोंकी भी संगति कभी नहीं करना, यह तात्पर्य है॥११०॥

आगे मोहका त्याग करना दिखलाते हैं—

गाथा–१११

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, तू [**मोहं**] मोहको [**परित्यज**] बिलकुल छोड़ दे,

પરમાત્મપદાર્થના પ્રતિપક્ષભૂત અને નિશ્ચયનયથી સ્વકીયબુદ્ધિદોષરૂપ દુષ્ટ રાગદ્વેષ આદિ પરિણામો અને વ્યવહારનયથી મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપે પરિણત દુષ્ટ પુરુષો સાથેના સંસર્ગથી, નાશ પામે છે. આનું સમર્થન કરવા માટે દ્રષ્ટાંત કહે છે. અગ્નિ લોઢાનો સંગ પામે છે તેથી ઘણ વડે ટિપાયા કરે છે.

અહીં, અનાકુળતારૂપ સુખના વિઘાતક, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની વાંછારૂપ નિદાનબંધ આદિ અપધ્યાનરૂપ પરિણામરૂપ જ પરસંસર્ગ ત્યાજ્ય છે અને વ્યવહારથી પરપરિણત પુરુષ ત્યાજ્ય છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૧૦.

હવે, મોહનો ત્યાગ કરવાનું દર્શાવે છે :—

जोइय **इत्यादि।** जोइय **हे योगिन्** मोहु परिच्चयहि **निर्मोहपरमात्मस्वरूपभावना-प्रतिपक्षभूतं मोहं त्यज। कस्मात्।** मोहु ण भल्लउ होइ **मोहो भद्रः समीचीनो न भवति। तदपि कस्मात्।** मोहासत्तउ सयलु जगु **मोहासक्तं समस्तं जगत् निर्मोहशुद्धात्मभावनारहितं** दुक्खु सहंतउ जोइ **अनाकुलत्वलक्षणपारमार्थिकसुखविलक्षणमाकुलत्वोपादकं दुःखं सहमानं पश्येति। अत्रास्तां तावद् बहिरङ्गपुत्रकलत्रादौ पूर्वं परित्यक्ते पुनर्वासनावशेन स्मरणरूपो मोहो न कर्तव्यः। शुद्धात्मभावनास्वरूपं तपश्चरणं तत्साधकभूतशरीरं तस्यापि स्थित्यर्थमशनपानादिकं यद्‌गृह्यमाणं तत्रापि मोहो न कर्तव्य इति भावार्थः ॥१११॥**

अथ स्थलसंख्याबहिर्भूतमाहारमोहविषयनिराकरणसमर्थनार्थं प्रक्षेपकत्रयमाह तद्यथा—

क्योंकि [**मोहः**] मोह [**भद्रः न भवति**] अच्छा नहीं होता है, [**मोहासक्तं**] मोहसे आसक्त [**सकलं जगत्**] सब जगत् जीवोंको [**दुःखं सहमानं**] क्लेश भोगते हुए [**पश्य**] देख।

भावार्थ :—जो आकुलता रहित है, वह दुःखका मूल मोह है। मोही जीवोंको दुःख सहित देखो। वह मोह परमात्मस्वरूपकी भावनाका प्रतिपक्षी दर्शनमोह चारित्रमोहरूप है। इसलिये तू उसको छोड़। पुत्र, स्त्री आदिकमें तो मोहकी बात दूर रहे, यह तो प्रत्यक्षमें त्यागने योग्य ही है, और विषय–वासनाके वश देह आदिक परवस्तुओंका रागरूप मोह-जाल है, वह भी सर्वथा त्यागना चाहिये। अंतर बाह्य मोहका त्यागकर सम्यक् स्वभाव अंगीकार करना। शुद्धात्मा की भावनारूप जो तपश्चरण उसका साधक जो शरीर उसकी स्थितिके लिये अन्न जलादिक लिये जाते हैं, तो भी विशेष राग न करना, राग रहित नीरस आहार लेना चाहिये ॥१११॥

आगे स्थलसंख्याके सिवाय जो प्रक्षेपक दोहे हैं, उनके द्वारा आहारका मोह निवारण करते हैं—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું નિર્મોહ એવા પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત એવા મોહને તું છોડ, કારણ કે મોહ સમીચીન નથી. શા માટે? કારણ કે નિર્મોહ એવા શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી રહિત મોહાસક્ત સમસ્ત જગતને, આકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી વિલક્ષણ અને આકુળતાના ઉત્પાદક એવા દુઃખને સહન કરતું, તું દેખ.

અહીં, કહે છે કે પૂર્વે છોડી દીધેલ બહિરંગ સ્ત્રી, પુત્રાદિમાં ફરીથી વાસનાના વશે સ્મરણરૂપ મોહ તો ન કરવો એ તો ઠીક, પરંતુ શુદ્ધાત્માની ભાવનાસ્વરૂપ જે તપશ્ચરણ તેના સાધકભૂત જે શરીર તેની સ્થિતિ માટે (તેને ટકાવવા માટે) પણ જે અન્ન, જળાદિક લેવામાં આવે છે તેમની ઉપર પણ મોહ ન કરવો, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૧૧.

હવે, આહારના મોહના ત્યાગનું સમર્થન કરવા માટે સ્થળસંખ્યાથી બહાર ત્રણ પ્રક્ષેપક ગાથાસૂત્રો કહે છે :—

२३६) काऊण णग्गरूवं बीभस्सं दड्ढ-मडय-सारिच्छं ।
अहिलससि किं ण लज्जसि भिक्खाए भोयणं मिट्ठं ।।१११*२।।

कृत्वा नग्नरूपं बीभत्सं दग्धमृतकसद्दशम् ।
अभिलषसि किं न लज्जसे भिक्षायां भोजनं मिष्टम् ।।१११*२।।

काऊण **इत्यादि। काऊण कृत्वा। किम्** णग्गरूवं **नग्नरूपं निर्ग्रन्थं जिनरूपम्। कथंभूतम्।** बीभस्सं (च्छं?) **भयानकम्। पुनरपि कथंभूतम्।** दड्ढ-मडय-सारिच्छं **दग्धमृतक-सद्दशम्। एवंविधिं रूपं धृत्वा हे तपोधन** अहिलससि **अभिलाषं करोषि** किं ण लज्जसि **लज्जां किं न करोषि किं कुर्वाणः सन्।** भिक्खाए भोयणं मिट्ठं **भिक्षायां भोजनं मिष्टं इति मन्यमानः सन्निति। श्रावकेण तावदाहाराभयभैषज्यशास्त्रदानं तात्पर्येण दातव्यम्। आहारदानं येन दत्तं तेन**

गाथा–१११*२

अन्वयार्थ :—[**बीभत्सं**] भयानक देहके मैलसे युक्त [**दग्धमृतकसदृशम्**] जले हुए मुरदेके समान रूपरहित ऐसे [**नग्नरूपं**] वस्त्र रहित नग्नरूपको [**कृत्वा**] धारण करके हे साधु, तू [**भिक्षायां**] परके घर भिक्षाको भ्रमता हुआ उस भिक्षामें [**मिष्टम्**] स्वादयुक्त [**भोजनं**] आहारकी [**अभिलषसि**] इच्छा करता है, तो तू [**किं न लज्जस**] क्यों नहीं शरमाता? यह बड़ा आश्चर्य है।

भावार्थ :—पराये घर भिक्षाको जाते मिष्ट आहारकी इच्छा धारण करता है, सो तुझे लाज नहीं आती? इसलिये आहारका राग छोड़ अल्प और नीरस, आहार उत्तम कुली श्रावकके घर साधुको लेना योग्य है। मुनिको राग–भाव रहित आहार लेना चाहिये। स्वादिष्ट सुंदर आहारका राग करना योग्य नहीं है। और श्रावकको भी यही उचित है, कि भक्ति–भावसे मुनिको निर्दोष आहार देवे, जिसमें शुभका दोष न लगे। और आहारके समय ही आहारमें मिली हुई निर्दोष औषधि दे, शास्त्रदान करे, मुनियोंका भय दूर करे, उपसर्ग निवारण करे। यही

ભાવાર્થ :—શ્રાવકે તો તાત્પર્યપૂર્વક આહાર, અભય, ભૈષજ્ય અને શાસ્ત્ર એ ચાર પ્રકારનું દાન આપવું જોઈએ. જેણે આહારદાન આપ્યું તેણે શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિનું સાધક બાહ્ય અભ્યંતર ભેદથી ભેદવાળું બાર પ્રકારનું તપશ્ચરણનું દાન આપ્યું છે. તેણે શુદ્ધ આત્માની ભાવનાસ્વરૂપ સંયમના સાધક એવા દેહની સ્થિતિ પણ કરી છે અને તેણે શુદ્ધાત્મોપલંભની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષગતિ પણ આપી છે.

જોકે આ પ્રમાણેના ગુણથી વિશિષ્ટ ચાર પ્રકારના દાન શ્રાવકો આપે છે તોપણ નિશ્ચય

शुद्धात्मानुभूतिसाधकं बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नं द्वादशविधं तपश्चरणं दत्तं भवति। शुद्धात्मभावनालक्षणसंयमसाधकस्य देहस्यापि स्थितिः कृता भवति। शुद्धात्मोपलंभप्राप्तिरूपा भवान्तरगतिरपि दत्ता भवति। यद्यप्येवमादिगुणविशिष्टं चतुर्विधदानं श्रावकाः प्रयच्छन्ति तथापि निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकतपोधनेन बहिरङ्गसाधनीभूतमाहारादिकं किमपि गृह्णतापि स्वस्वभावप्रतिपक्षभूतो मोहो न कर्तव्य इति तात्पर्यम् ॥१११*२॥

अथ :—

२४०) जइ इच्छसि भो साहू बारह-विह-तवहलं महा-विउलं ।
तो मण-वयणे काए भोयण-गिद्धी विवज्जेसु ॥१११*३॥

यदि इच्छसि भो साधो द्वादशविधतपःफलं महद्विपुलम् ।
ततः मनोवचनयोः काये भोजनगृद्धिं विवर्जयस्व ॥१११*३॥

गृहस्थको योग्य है। जिस गृहस्थने यतीको आहार दिया, उसने तपश्चरण दिया, क्योंकि संयमका साधन शरीर है, और शरीरकी स्थिति अन्न जलसे है। आहारके ग्रहण करनेसे तपस्याकी बढ़वारी होती है। इसलिये आहारका दान तपका दान है। यह तप–संयम शुद्धात्माकी भावनारूप है, और ये अंतर बाह्य बारह प्रकारका तप शुद्धात्माकी अनुभूतिका साधक है। तप संयमका साधन दिगम्बर का शरीर है। इसलिये आहारके देनेवालेने यतीके देहकी रक्षा की, और आहारके देनेवालेने शुद्धात्माकी प्राप्तिरूप मोक्ष दी। क्योंकि मोक्षका साधन मुनिव्रत है, और मुनिव्रतका साधन शरीर है, तथा शरीरका साधन आहार है। इसप्रकार अनेक गुणोंको उत्पन्न करनेवाला आहारादि चार प्रकारका दान उसको श्रावक भक्तिसे देता है, तो भी निश्चय व्यवहार रत्नत्रयके आराधक योगीश्वर महातपोधन आहारको ग्रहण करते हुए भी राग नहीं करते हैं। राग-द्वेष-मोहादि परिणाम निजभावके शत्रु हैं, यह सारांश हुआ ॥१११*२॥

आगे फिर भी भोजनकी लालसाको त्याग कराते हैं—

गाथा–१११*३

अन्वयार्थ :—[भो साधो] हे योगी, [यदि] जो तू [द्वादशविधतपः फलं] बारह प्रकार तपका फल [महद्विफलं] बड़ा भारी स्वर्ग मोक्ष [इच्छसि] चाहता है, [ततः] तो

વ્યવહારરત્નત્રયના આરાધક એવા તપોધને બહિરંગ સાધનભૂત કોઈ પણ આહારાદિકને ગ્રહણ કરતાં છતાં પણ, સ્વસ્વભાવથી પ્રતિપક્ષભૂત મોહ ન કરવો, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૧૧*૨.

હવે, ફરી પણ ભોજનની લાલસાનો ત્યાગ કરાવે છે :—

जइ इच्छसि **यदि इच्छसि** भो **साधो द्वादशविधतपःफलम्। कथंभूतम्। महद्विपुलं स्वर्गापवर्गरूपं ततः कारणात् वीतरागनिजानन्दैकसुखरसास्वादानुभवेन तृप्तो भूत्वा मनोवचनकायेषु भोजनगृद्धिं वर्जय इति तात्पर्यम्** ॥१११*३॥

उक्तं च—

२४१) जे सरसिं संतुट्ठ-मण विरसि कसाउ वहंति।
ते मुणि भोयण-घार गणि णवि परमत्थु मुणंति ॥१११*४॥

ये सरसेन संतुष्टमनसः विरसे कषायं वहन्ति।
ते मुनयः भोजनगृध्राः गणय नैव परमार्थं मन्यन्ते ॥१११*४॥

जे इत्यादि। जे सरसिं संतुट्ठमण **ये केचन सरसेन सरसाहारेण संतुष्टमनसः** विरसि कसाउ वहंति **विरसे विरसाहारे सति कषायं वहन्ति कुर्वन्ति** ते **ते पूर्वोक्ताः** मुणि

वीतराग निजानंद एक सुखरसका आस्वाद उसके अनुभवसे तृप्त हुआ [**मनोवचनयोः**] मन, वचन और [**काये**] कायसे [**भोजनगृद्धिं**] भोजनकी लोलुपता को [**विवर्जयस्व**] त्याग कर दे। यह सारांश है॥१११*३॥

और भी कहा है—

गाथा–१११*४

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो जोगी [**सरसेन**] स्वादिष्ट आहारसे [**संतुष्टमनसः**] हर्षित होते हैं, और [**विरसे**] नीरस आहारमें [**कषायं**] क्रोधादि कषाय [**वहंति**] करते हैं, [**ते मुनयः**] वे मुनि [**भोजन गृध्राः**] भोजनके विषयमें गृद्धपक्षीके समान हैं, ऐसा तू [**गणय**] समझ। वे [**परमार्थं**] परमतत्त्वको [**नैव मन्यंते**] नहीं समझते हैं।

भावार्थ :—जो कोई वीतरागके मार्गसे विमुख हुए योगी रस सहित स्वादिष्ट आहारसे खुश होते हैं, कभी किसीके घर छह रसयुक्त आहार पावें तो मनमें हर्ष करें, आहारके देनेवालेसे

ભાવાર્થ :—હે યોગી! જો તું બાર પ્રકારના તપનું મહાન ભારે ફળ એવા સ્વર્ગ-મોક્ષને ઈચ્છે છે, તો વીતરાગ નિજાનંદ એક સુખરસનો આસ્વાદરૂપ અનુભવથી તૃપ્ત થયો થકો, મન, વચન અને કાયાથી ભોજનની લોલુપતાનો ત્યાગ કર! એ સારાંશ છે. ૧૧૧*૩.

વળી, કહ્યું છે કે :—

ભાવાર્થ :—ગૃહસ્થોનો આહારદાનાદિક જ પરમ ધર્મ છે, સમ્યક્ત્વ સહિત તેનાથી (આહારાદિકથી) જ તેઓ પરંપરાએ મોક્ષ મેળવે છે શા માટે ગૃહસ્થોનો તે જ પરમ ધર્મ છે?

मुनयस्तपोधनाः भोयणधार गणि **भोजनविषये गृध्रसदृशान् गणय मन्यस्व जानीहि। इत्थंभूताः सन्तः णवि** परमत्थु मुणंति **नैव परमार्थं मन्यन्ते जानन्तीति। अयमत्र भावार्थः। गृहस्थानामाहारदानादिकमेव परमो धर्मस्तेनैव सम्यक्त्वपूर्वेण परंपरया मोक्षं लभन्ते कस्मात् स एव परमो धर्म इति चेत्, निरन्तरविषयकषायाधीनतया आर्तरौद्रध्यानरतानां निश्चयरत्नत्रय-लक्षणस्य शुद्धोपयोगपरमधर्मस्यावकाशो नास्तीति। शुद्धोपयोगपरमधर्मरतैस्तपोधनैस्त्वन्नपानादि-विषये मानापमानसमतां कृत्वा यथालाभेन संतोषः कर्तव्य इति॥१११*४॥**

अथ शुद्धात्मोपलम्भाभावे सति पञ्चेन्द्रियविषयासक्त जीवानां विनाशं दर्शयति—

प्रसन्न होते हैं, यदि किसीके घर रस रहित भोजन मिले तो कषाय करते हैं, उस गृहस्थको बुरा समझते हैं, वे तपोधन नहीं हैं, भोजनके लोलुपी हैं। गृद्धपक्षीके समान हैं। ऐसे लोलुपी यती देहमें अनुरागी होते हैं, परमात्म-पदार्थको नहीं जानते। गृहस्थोंके तो दानादिक ही बड़े धर्म हैं। जो सम्यक्त्व सहित दानादि करे, तो परम्परासे मोक्ष पावे। क्योंकि श्रावकका दानादिक ही परमधर्म है। वह ऐसे हैं, कि ये गृहस्थ–लोग हमेशा विषय कषायके आधीन हैं, इससे इनके आर्त रौद्र ध्यान उत्पन्न होते रहते हैं, इस कारण निश्चय रत्नत्रयरूप शुद्धोपयोग परमधर्मका तो इनके ठिकाना ही नहीं है, अर्थात् गृहस्थोंके शुभोपयोगकी ही मुख्यता है। और शुद्धोपयोगी मुनि इनके घर आहार लेवें, तो इसके समान अन्य क्या ? श्रावकका तो यही बड़ा धरम है, जो कि यती, अर्जिका, श्रावक, श्राविका इन सबको विनयपूर्वक आहार दे। और यतीका यही धर्म है, अन्न जलादिमें राग न करे, और मान-अपमानमें समताभाव रक्खे। गृहस्थके घर जो निर्दोष आहारादिक जैसा मिले वैसा लेवे, चाहे चावल मिले, चाहे अन्य कुछ मिले। जो मिले उसमें हर्ष विषाद न करे। दूध, दहीं, घी, मिष्टान्न, इनमें इच्छा न करे। यही जिनमार्गमें यतीकी रीति हैं॥१११*४॥

आगे शुद्धात्माकी प्राप्तिके अभावमें जो विषयी जीव पाँच इंद्रियोंके विषयोंमें आसक्त हैं, उनका अकाज (विनाश) होता है, ऐसा दिखलाते हैं—

(એ કારણે કે) નિરંતર વિષયકષાયને આધીન હોવાથી તેવા આર્ત અને રૌદ્રધ્યાનમાં રત જીવોને નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપે શુદ્ધોપયોગરૂપ પરમધર્મનો તો અવકાશ નથી. (અર્થાત્ ગૃહસ્થોને શુભોપયોગની જ મુખ્યતા છે.)

શુદ્ધોપયોગરૂપ પરમધર્મમાં રત તપોધનોએ તો અન્ન-પાનાદિ બાબતમાં માન-અપમાનમાં સમતા ધારીને યથાલાભથી (જે મળે તેમાં) સંતોષ કરી લેવો જોઈએ—(સંતોષ રાખવો જોઈએ). ૧૧૧*૪.

હવે, શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિનો અભાવ હોતાં, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્ત જીવોનો વિનાશ થાય છે, એમ દર્શાવે છે :—

२४२) रूवि पयंगा सद्दि मय गय फासहिँ णासंति।
अलिउल गंधइँ मच्छ रसि किम अणुराउ करंति ॥११२॥

रूपे पतङ्गाः शब्दे मृगाः गजाः स्पर्शैः नश्यन्ति।
अलिकुलानि गन्धेन मत्स्याः रसे किं अनुरागं कुर्वन्ति ॥११२॥

रूवि इत्यादि। रूपे समासक्ताः पतङ्गाः शब्दे मृगा गजाः [1]स्पर्शैः गन्धेनालिकुलानि मत्स्या रसासक्ता नश्यन्ति यतः कारणात् ततः कारणात्कथं तेषु विषयेष्वनुरागं कुर्वन्तीति। तथाहि पञ्चेन्द्रियविषयाकांक्षाप्रभृतिसमस्तापध्यानविकल्पै रहितः शून्यः स्पर्शनादीन्द्रियकषायातीतनिर्दोषि-परमात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपनिर्विकल्पसमाधिसंजातवीतरागपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतरसास्वादेन पूर्ण कलशवद्भरितावस्थः केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपस्य कार्यसमयसारस्योत्पादकः शुद्धोपयोगस्वभावो

गाथा–११२

अन्वयार्थ :—[रूपे] रूपमें लीन हुए [पतंगा] पतंग जीव दीपकमें जलकर मर जाते हैं, [शब्दे] शब्द विषयमें लीन [मृगाः] हिरण व्याधके बाणोंसे मारे जाते हैं, [गजाः] हाथी [स्पर्शैः] स्पर्श विषयके कारण गड्ढेमें पड़कर बाँधे जाते हैं, [गंधेन] सुगंधकी लोलुपतासे [अलिकुलानि] भौंरे काँटोंमें या कमलमें दबकर प्राण छोड़ देते और [रसे] रसके लोभी [मत्स्याः] मच्छ [नश्यंति] धीवरके जालमें पड़कर मारे जाते हैं। एक एक विषय कषायकर आसक्त हुए जीव नाशको प्राप्त होते हैं, तो पंचेन्द्रिका कहना ही क्या है ? ऐसा जानकर विवेकी जीव विषयोंमें [किं] क्या [अनुरागं] प्रीति [कुर्वंति] करते हैं ? कभी नहीं करते।

भावार्थ :—पंचेन्द्रियके विषयोंकी इच्छा आदि जो सब खोटे ध्यान वे ही हुए विकल्प उनसे रहित विषय कषाय रहित जो निर्दोष परमात्मा उसका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप जो निर्विकल्प समाधि, उससे उत्पन्न वीतराग परम आहलादरूप सुख–अमृत, उसके रसके स्वादकर पूर्ण कलशकी तरह भरे हुए जो केवलज्ञानादि व्यक्तिरूप कार्यसमयसार, उसका

ભાવાર્થ :—પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોની આકાંક્ષાથી માંડીને સમસ્ત અપધ્યાનના વિકલ્પોથી રહિત-શૂન્ય (ખાલી), સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિય વિષયકષાયથી અતીત એવા નિર્દોષ પરમાત્માનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ અનુચરણરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમ આહ્લાદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતરસના આસ્વાદથી, પૂર્ણ છલોછલ ભરેલા કળશની જેમ પરિપૂર્ણ, કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિરૂપ કાર્યસમયસારનો ઉત્પાદક એવો જ શુદ્ધોપયોગસ્વભાવ કારણ

૧. પાઠાન્તર :—स्पर्शैः = स्पर्शे.

योऽसावेवंभूतः कारणसमयसारः तद्भावनारहिता जीवाः पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाषवशीकृता नश्यन्तीति ज्ञात्वा कथं तत्रासक्तिं गच्छन्ति ते विवेकिन इति। अत्र पतङ्गादय एकैकविषयासक्ता नष्टाः, ये तु पञ्चेन्द्रियविषयमोहितास्ते विशेषेण नश्यन्तीति भावार्थः ।।११२।।

अथ लोभकषायदोषं [1]दर्शयति—

२४३) जोइय लोहु परिच्चयहि लोहु ण भल्लउ होइ।
लोहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ ।।११३।।

योगिन् लोभं परित्यज लोभो न भद्रः भवति।
लोभासक्तं सकलं जगद् दुःखं सहमानं पश्य ।।११३।।

उत्पन्न करनेवाला जो शुद्धोपयोगरूप कारण समयसार, उसकी भावनासे रहित संसारीजीव विषयोंके अनुरागी पाँच इन्द्रियोंके लोलुपी भव भवमें नाश पाते हैं। ऐसा जान कर इन विषयोंमें विवेकी कैसे रागको प्राप्त होवें ? कभी विषयाभिलाषी नहीं होते। पतंगादिक एक एक विषयमें लीन हुए नष्ट हो जाते हैं, लेकिन जो पाँच इन्द्रियोंके विषयोंमें मोहित हैं, वे वीतराग चिदानन्दस्वभाव परमात्मतत्त्व उसको न सेवते हुए, न जानते हुए, और न भावते हुए, अज्ञानी जीव मिथ्या मार्गको वाँछते, कुमार्गकी रुचि रखते हुए नरकादि गतिमें घानीमें पिलना, करोंतसे विदरना, और शूली पर चढ़ना इत्यादि अनेक दुःखोंको देहादिककी प्रीतिसे भोगते हैं। ये अज्ञानी जीव वीतरागनिर्विकल्प परमसमाधिसे पराङ्मुख हैं, जिनके चित्त चंचल हैं, कभी निश्चल चित्तकर निजरूपको नहीं ध्यावते हैं। और जो पुरुष स्नेहसे रहित हैं, वीतरागनिर्विकल्प समाधिमें लीन हैं, वे ही लीलामात्रमें संसारको तैर जाते हैं।।११२।।

आगे लोभकषायका दोष कहते हैं—

गाथा–११३

अन्वयार्थ :—[योगिन्] हे योगी, तू [लोभं] लोभको [परित्यज] छोड, [लोभो]

સમયસાર તેની ભાવનાથી રહિત અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષાને વશ થયેલાં જીવો નાશ પામે છે.

અહીં, પતંગાદિ જીવો એક એક વિષયમાં આસક્ત થઈને નાશ પામે છે તો પછી જેઓ પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં મોહિત છે તેઓ તો વિશેષપણે નાશ પામે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૧૨.

હવે, લોભ કષાયનો દોષ બતાવે છે :—

૧ પાઠાન્તર :—दर्शयति = प्रतिपादयति

हे योगिन् लोभं परित्यज। कस्मात्। लोभो भद्रः समीचीनो न भवति। लोभासक्तं समस्तं जगद् दुःखं सहमानं पश्येति। तथाहि—लोभकषायविपरीतात् परमात्मस्वभावाद्विपरीतं लोभं त्यज हे प्रभाकरभट्ट। यतः कारणात् निर्लोभपरमात्मभावनारहिताजीवा दुःखमुपभुञ्जानास्तिष्ठन्तीति तात्पर्यम् ॥११॥

अथामुमेव लोभकषायदोषं दृष्टान्तेन समर्थयति—

२४४) तलि अहिरणि वरि घण-वडणु संडस्सय-लुंचोडु।
लोहहँ लग्गिवि हुयवहहँ पिक्खु पडंतउ तोडु ॥११४॥

तले अधिकरणं उपरि घनपातनं संदशकलुञ्चनम्।
लोहं लगित्वा हुतवहस्य पश्य पतत् त्रोटनम् ॥११४॥

तले अधस्तनभागेऽधिकरणसंज्ञोपकरणं उपरितनभागे घनघातपातनं तथैव संडसक-

---

यह लोभ [भद्रः न भवति] अच्छा नहीं है, क्योंकि [लोभासक्तं] लोभमें फँसे हुए [सकलं जगत्] सम्पूर्ण जगत्को [दुःखं सहमानं] दुःख सहते हुए [पश्य] देख।

भावार्थ :—लोभकषायसे रहित जो परमात्मस्वभाव उससे विपरीत जो इसभव परभवका लोभ, धन धान्यादिका लोभ उसे तू छोड़। क्योंकि लोभी जीव भव भवमें दुःख भोगते हैं, ऐसा तू देख रहा है ॥११३॥

आगे लोभकषायके दोषको दृष्टांतसे पुष्ट करते हैं—

गाथा–११४

अन्वयार्थ :—[लोहं लगित्वा] जैसे लोहेका संबंध पाकर [हुतवहं] अग्नि [तले] नीचे रक्खे हुए [अधिकरणं उपरि] अहरन (निहाई) के ऊपर [घनपातनं] घनकी चोट, [संदशकुलुंचनम्] संडासीसे खेंचना, [पतत् त्रोटनम्] चोट लगनेसे टूटना, इत्यादि दुःखोंको सहती हैं, ऐसा [पश्य] देख।

भावार्थ :—लोहेकी संगतिसे लोकप्रसिद्ध देवता अग्नि दुःख भोगती हैं, यदि लोहेका

ભાવાર્થ :—હે પ્રભાકરભટ્ટ! લોભકષાયથી વિપરીત એવા પરમાત્મસ્વભાવથી વિપરીત લોભને તું છોડ, કારણ કે નિર્લોભ એવા પરમાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવો દુઃખ ભોગવી રહ્યાં છે. ૧૧૩.

હવે, આ જ લોભકષાયના દોષ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે :—

संज्ञेनोपकरणेन लुञ्चनमाकर्षणम्। केन। लोहपिण्डनिमित्तेन। कस्य। हुतभुजोऽग्नेः त्रोटनं खण्डनं पतन्त पश्येति। अयमत्र भावार्थः। यथा लोहपिण्डसंसर्गादग्निरज्ञानिलोकपूज्या प्रसिद्धा देवता पिट्टनक्रियां लभते तथा लोभादिकषायपरिणतिकारणभूतेन पञ्चेन्द्रियशरीरसंबन्धेन निर्लोभपरमात्मतत्त्वभावना रहितो जीवो घनघातस्थानीयानि नारकादिदुःखानि बहुकालं सहत इति॥११४॥

अथ स्नेहपरित्यागं कथयति—

२४५) जोइय णेहु परिच्चयहि णेहु ण भल्लउ होइ।
णेहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ॥११५॥

योगिन् स्नेहं परित्यज स्नेहो न भद्रो भवति।
स्नेहासक्तं सकलं जगद् दुःखं सहमानं पश्य॥११५॥

सम्बन्ध न करे तो इतने दुःख क्यों भोगे, अर्थात् जैसे अग्नि लोहपिंडके सम्बन्धसे दुःख भोगती है, उसी तरह लोह अर्थात् लोभके कारणसे परमात्मतत्त्वकी भावनासे रहित मिथ्यादृष्टि जीव घनघातके समान नरकादि दुःखोंको बहुत काल तक भोगता है॥११४॥

आगे स्नेहका त्याग दिखलाते हैं—

गाथा–११५

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, रागादि रहित वीतराग परमात्मपदार्थके ध्यानमें ठहरकर ज्ञानका वैरी [**स्नेहं**] स्नेह (प्रेम) को [**परित्यज**] छोड़, [**स्नेहः**] क्योंकि स्नेह [**भद्रः न भवति**] अच्छा नहीं है, [**स्नेहासक्तं**] स्नेहमें लगा हुआ [**सकलं जगत्**] समस्त संसारीजीव [**दुःखं सहमानं**] अनेक प्रकार शरीर और मनके दुःख सह रहे हैं, उनको तू [**पश्य**] देख। ये संसारीजीव स्नेह रहित शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे रहित हैं, इसलिए नाना प्रकारके दुःख भोगते हैं। दुःखका मूल एक देहादिकका स्नेह ही है।

ભાવાર્થ :—જેમ લોઢાના ગોળાના સંસર્ગથી અગ્નિ કે જે અજ્ઞાની લોકોમાં પૂજ્ય અને પ્રસિદ્ધ દેવ છે તે પણ ટિપાય છે, તેમ લોભાદિ કષાયપરિણતિના કારણભૂત પંચેન્દ્રિય શરીરના સંબંધથી નિર્લોભ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી રહિત જીવ ઘણના ઘા સમાન નરકાદિનાં દુઃખો ઘણા કાળ સુધી સહન કરે છે. ૧૧૪.

હવે, સ્નેહનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે :—

रागादिस्नेहप्रतिपक्षभूते वीतरागपरमात्मपदार्थध्याने स्थित्वा शुद्धात्मतत्त्वाद्विपरीतं हे योगिन् स्नेहं परित्यज। कस्मात्। स्नेहो भद्रः समीचीनो न भवति। तेन स्नेहेनासक्तं सकलं जगन्निःस्नेहशुद्धात्मभावनारहितं विविधशारीरमानसरूपं बहुदुःखं सहमानं पश्येति। अत्र भेदाभेदरत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गं मुक्त्वा तत्प्रतिपक्षभूते मिथ्यात्वरागादौ स्नेहो न कर्तव्य इति तात्पर्यम्। उक्तं च—''तावदेव सुखी जीवो यावन्न स्निह्यते क्वचित्। स्नेहानुविद्धहृदयं दुःखमेव पदे पदे॥''॥११५॥

अथ स्नेहदोषं दृष्टान्तेन द्रढयति—

२४६) जल-सिंचणु पय-णिद्दलणु पुणु पुणु पीलण-दुक्खु।
णेहहँ लग्गिवि तिल-णियरु जंति सहंतउ पिक्खु॥११६॥

जलसिञ्चन पादनिर्दलनं पुनः पुनः पीडनदुःखम्।
स्नेहं लगित्वा तिलनिकरं यन्त्रेण सहमानं पश्य॥११६॥

भावार्थ :—यहाँ भेदाभेदरत्नत्रयरूप मोक्षके मार्गसे विमुख होकर मिथ्यात्व रागादिमें स्नेह नहीं करना, यह सारांश है। क्योंकि ऐसा कहा भी है, कि जब तक यह जीव जगत्से स्नेह न करे, तब तक सुखी है, और जो स्नेह सहित हैं, जिनका मन स्नेहसे बँध रहा है, उनको हर जगह दुःख ही है॥११५॥

आगे स्नेहका दोष दृष्टान्तसे दृढ़ करते हैं—

गाथा—११६

अन्वयार्थ :—[तिलनिकरं] जैसे तिलोंका समूह [स्नेहं लगित्वा] स्नेह (चिकनाई)

ભાવાર્થ :—હે યોગી! રાગાદિ સ્નેહથી પ્રતિપક્ષભૂત એવા વીતરાગ પરમાત્મ-પદાર્થના ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને શુદ્ધ આત્મતત્ત્વથી વિપરીત એવા સ્નેહને તું છોડ. શા માટે? કારણ કે સ્નેહ સમીચીન નથી. તે સ્નેહમાં આસક્ત સકળ જગતને નિઃસ્નેહ એવા શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી રહિત શારીરિક અને માનસિક અનેક પ્રકારનાં ઘણાં દુઃખોને સહન કરતું, તું દેખ.

અહીં, ભેદાભેદરત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ છોડીને, તેના પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ, રાગાદિમાં સ્નેહ ન કરવો એવું તાત્પર્ય છે. કહ્યું પણ છે કે ''तावदेव सुखी जीवो यावन्न स्निह्यते क्वचित्। स्नेहानुविद्धहृदयं दुःखमेव पदे पदे॥'' (**અર્થ :—**જીવ ત્યાં સુધી સુખી છે કે જ્યાં સુધી જગતના કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે સ્નેહ કરતો નથી. સ્નેહથી વીંધાયેલું (સ્નેહયુક્ત) હૃદય ડગલે-ડગલે દુઃખ જ પામે છે. ૧૧૫.

હવે, સ્નેહના દોષને દૃષ્ટાંત વડે દૃઢ કરે છે :—

जलसिंचनं पादनिर्दलनं पुनः पुनः पीडनदुखं स्नेहनिमित्तं तिलनिकरं यन्त्रेण सहमानं पश्येति। अत्रवीतरागचिदानन्दैकस्वभावं परमात्मतत्त्वमसेवमाना अजानन्तो वीतरागनिर्विकल्प-समाधिबलेन निश्चलचित्तेनाभावयन्तश्च जीवा मिथ्यामार्गं रोचमानाः पञ्चेन्द्रियविषयासक्ताः सन्तो नरनारकादिगतिषु यन्त्रपीडनक्रकचविदारणशूलारोहणादि नानादुःखं सहन्त इति भावार्थः॥११६॥

उक्तं च—

२४७) ते चिय धण्णा ते चिय सप्पुरिसा ते जियंतु जिय-लोए।
वोद्दह-दहम्मि पडिया तरंति जे चेव लीलाए॥११७॥

ते चैव धन्याः ते चैव सत्पुरुषाः ते जीवन्तु जीवलोके।
यौवनद्रहे पतिताः तरन्ति ये चैव लीलया॥११७॥

के सम्बन्धसे [जलसिंचनं] जलसे भीगना, [पादनिर्दलनं] पैरोंसे खुँदना, [यंत्रेण] घानीमें [पुनः पुनः] बार बार [पीडनदुःखम्] पिलनेका दुख [सहमानं] सहता है, उसे [पश्य] देखो।

भावार्थ :—जैसे स्नेह (चिकनाई तेल) के सम्बन्ध होनेसे तिल घानीमें पेले जाते हैं, उसी तरह जो पंचेन्द्रियके विषयोंमें आसक्त हैं—मोहित हैं वे नाशको प्राप्त होते हैं, इसमें कुछ संदेह नहीं है॥११६॥

इस विषयमें कहा भी है—

गाथा–११७

अन्वयार्थ :—[ते चैव धन्याः] वे ही धन्य हैं, [ते चैव सत्पुरुषाः] वे ही सज्जन हैं, और [ते] वे ही जीव [जीवलोके] इस जीवलोकमें [जीवंतु] जीवते हैं, [ये चैव] जो [यौवनद्रहे] जवान अवस्थारूपी बड़े भारी तालाबमें [पतिताः] पड़े हुए विषय–रसमें नहीं डूबते, [लीलया] लीला (खेल) मात्रमें ही [तरंति] तैर जाते हैं। वे ही प्रशंसा योग्य है।

ભાવાર્થ :—અહીં વીતરાગ ચિદાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વને નહિ સેવતા, નહિ જાણતા અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળ વડે નિશ્ચલ ચિત્તથી નહિ ભાવતા જીવો મિથ્યામાર્ગમાં રુચિ કરતા થકા, પંચેન્દ્રિય વિષયોમાં આસક્ત થતાં, નરનારકાદિ ગતિઓમાં ઘાણીમાં પિલાવું, કરવતથી કપાવું અને શૂળીએ ચડવું વગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખ સહન કરે છે. એ ભાવાર્થ છે. ૧૧૬.

આ વિષયમાં કહ્યું પણ છે કે :—

ते चैव धन्यास्ते चैव सत्पुरुषास्ते जीवन्तु जीवलोके। ते के। वोद्दहशब्देन यौवनं स एव द्रहो महाह्रदस्तत्र पतिताः सन्तस्तरन्ति ये चैव। कया। लीलयेति। अत्र विषयाकांक्षा-रूपस्नेहजलप्रवेशरहितेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रामूल्यरत्नभाण्डपूर्णेन निजशुद्धात्मभावनापोतेन यौवनमहाह्रदं ये तरन्ति त एव धन्यास्त एव सत्पुरुषा इति तात्पर्यम् ॥११७॥

किं बहुना विस्तरेण—

२४८) **मोक्खु जि साहिउ जिणवरहिँ छंडिवि बहु-विहु रज्जु ।**
भिक्ख-भरोडा जीव तुहुँ करहि ण अप्पउ कज्जु ॥११८॥

मोक्षः एव साधितः जिनवरैः त्यक्त्वा बहुविधं राज्यम् ।
भिक्षाभोजन जीव त्वं करोषि न आत्मीयं कार्यम् ॥११८॥

मोक्खु जि **इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। मोक्खु जि** साहिउ **मोक्षएव**

भावार्थ :—यहाँ विषय–वांछारूप जो स्नेह–जल उसके प्रवेशसे रहित जो सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्ररूपी रत्नोंसे भरा निज शुद्धात्मभावनारूपी जहाज उससे यौवन अवस्थारूपी महान् तालाबको तैर जाते हैं, वे ही सत्पुरुष हैं, वे ही धन्य हैं, यह सारांश जानना, बहुत विस्तारसे क्या लाभ है॥११७॥

आगे मोक्षका कारण वैराग्यको दृढ़ करते हैं—

गाथा–११८

अन्वयार्थ :—[**जिनवरैः**] जिनेश्वरदेवने [**बहुविधं**] अनेक प्रकारका [**राज्यम्**] राज्यका विभव [**त्यक्त्वा**] छोड़कर [**मोक्ष एव**] मोक्षको ही [**साधितः**] साधन किया, परंतु [**जीव**] हे जीव, [**भिक्षाभोजन**] भिक्षासे भोजन करनेवाला [**त्वं**] तू [**आत्मीयं कार्यम्**] अपने आत्मा का कल्याण भी [**न करोषि**] नहीं करता।

भावार्थ :—समस्त कर्ममल–कलंकसे रहित जो आत्मा उसके स्वाभाविक ज्ञानादि

ભાવાર્થ :—અહીં વિષયોની આકાંક્ષારૂપ સ્નેહરૂપી જળમાં પ્રવેશથી રહિત, સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ અમૂલ્ય રત્નોના દાબડાથી પૂર્ણ એવા નિજશુદ્ધાત્મ-ભાવનારૂપ જહાજથી યૌવનરૂપી મહાસરોવરને જેઓ તરી જાય છે તેઓ જ ધન્ય છે, તેઓ જ સત્પુરુષો છે. ૧૧૭.

હવે, બહુ વિસ્તારથી શું પ્રયોજન છે?

साधितः निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलङ्कस्यात्मनः आत्यन्तिकस्वाभाविकज्ञानादिगुणास्पदमवस्थान्तरं मोक्षः स साधितः। कैः। जिणवरहिं **जिनवरैः। किं कृत्वा।** छंडिवि **त्यक्त्वा। किम्।** बहु-विहु रज्जु **सप्ताङ्गंराज्यम्। केन। भेदाभेदरत्नत्रयभावनाबलेन। एवं ज्ञात्वा** भिक्ख-भरोडा **जीव भिक्षाभोजन हे जीव** तुहुँ **त्वं** करहि ण अप्पउ कज्जु **किं न करोषि आत्मीयं कार्यमिति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहं त्यक्त्वा वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा च विशिष्टतपश्चरणं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥११८॥**

अथ हे जीव त्वमपि जिनभट्टारकवदष्टकर्मनिर्मूलनं कृत्वा मोक्षं गच्छेति संबोधयति—

२४६) पावहि दुक्खु महंतु तुहुँ जिय संसारि भमंतु।
अट्ठ वि कम्मइँ णिद्दलिवि वच्चहि मुक्खु महंतु ॥११९॥

गुणोंका स्थान तथा संसार-अवस्थासे अन्य अवस्थाका होना, वह मोक्ष कहा जाता है, उसी मोक्षको वीतरागदेवने राज्यविभूति छोड़कर सिद्ध किया। राज्यके सात अंग हैं, राजा, मंत्री, सेना वगैरः। ये जहाँ पूर्ण हों, वह उत्कृष्ट राज्य कहलाता है, वह राज्य तीर्थंकरदेवका है, उसको छोड़नेमें वे तीर्थंकर देरी नहीं करते। लेकिन तू निर्धन होकर आत्म-कल्याण नहीं करता। तू माया–जालको छोड़कर महान् पुरुषोंकी तरह आत्मकार्य कर। उन महान् पुरुषोंने भेदाभेदरत्नत्रयकी भावनाके बलसे निजस्वरूपको जानकर विनाशीक राज्य छोड़ा, अविनाशी राज्यके लिये उद्यमी हुए। यहाँ पर ऐसा व्याख्यान समझकर बाह्याभ्यंतर परिग्रहका त्याग करना, तथा वीतरागनिर्विकल्पसमाधिमें ठहरकर दुर्धर तप करना यह सारांश हुआ॥११८॥

आगे हे जीव, तू भी श्रीजिनराजकी तरह आठ कर्मोंका नाशकर मोक्षको जा, ऐसा समझाते हैं—

ભાવાર્થ :—જિનવરદેવે અનેકપ્રકારના સાત અંગવાળા રાજ્યવૈભવને છોડીને ભેદા-ભેદરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી સમસ્તકર્મમળરૂપ કલંકનો જેમાં સંપૂર્ણપણે નાશ થયો છે અને આત્માની અત્યંત સ્વાભાવિક-જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્થાનભૂત જે અવસ્થાન્તર (સંસાર-અવસ્થાથી ભિન્ન અવસ્થા) મોક્ષ તે સાધ્યો છે, એમ જાણીને ભિક્ષાથી ભોજન કરનાર હે જીવ! તું આત્મીય કાર્ય કેમ કરતો નથી?

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહને ત્યાગીને અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરવું, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૧૮.

હવે, જિનભટ્ટારકની જેમ હે જીવ! તું પણ આઠ કર્મનો નાશ કરીને મોક્ષે ચાલ્યો જા, એમ સંબોધન કરે છે :—

प्राप्नोषि दुःखं महत् त्वं जीव संसारे भ्रमन् ।
अष्टापि कर्माणि निर्दल्य व्रज मोक्षं महान्तम् ।।११६।।

पावहि **इत्यादि।** पावहि दुक्खु महंतु **प्राप्नोषि दुःखं महद्रूपं** तुहुं **त्वं** जिय हे **जीव। किं कुर्वन्।** संसारि भमंतु **निश्चयेन संसारविपरीतविशुद्धात्मविलक्षणं द्रव्यक्षेत्रकालभवभाव-पञ्चभेदभिन्नं संसारं भ्रमन्। तस्मात्किं कुरु।** अट्ठ वि कम्मइं णिद्दलिवि **शुद्धात्मोप-लम्भबलेनाष्टापि कर्माणि निर्मूल्य** वच्चहि **व्रज। किम्।** मुक्खु **स्वात्मोपलब्धिलक्षणं मोक्षम्। तथा चोक्तम्—'सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः'। कथंभूतं मोक्षम्।** महंतु **केवलज्ञानादिमहागुण-युक्तत्वान्महान्तमित्यभिप्रायः ।।११६।।**

अथ यद्यप्यल्पमपि दुःखं सोढुमसमर्थस्तथापि कर्माणि किमिति करोषीति शिक्षां प्रयच्छति—

गाथा–११९

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**त्वं**] तू [**संसारे**] संसार–वनमें [**भ्रमन्**] भटकता हुआ [**महद् दुःखं**] महान् दुःख [**प्राप्नोषि**] पावेगा, इसलिए [**अष्टापि कर्माणि**] ज्ञानावरणादि आठों ही कर्मोंको [**निर्दल्य**] नाश कर, [**महांतम् मोक्षं**] सबमें श्रेष्ठ मोक्षको [**व्रज**] जा।

भावार्थ :—निश्चयकर संसारसे रहित जो शुद्धात्मा उससे जुदा जो द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच तरहके परावर्तनस्वरूप संसार उसमें भटकता हुआ चारों गतियोंके दुःख पावेगा, निगोद राशिमें अनंतकाल तक रुलेगा। इसलिए आठ कर्मोंका क्षय करके शुद्धात्माकी प्राप्तिके बलसे रागादिकका नाश कर निर्वाणको जा। कैसा है वह निर्वाण, जो निजस्वरूपकी प्राप्ति वही जिसका स्वरूप है, और जो सबमें श्रेष्ठ है। केवलज्ञानादि महान् गुणोंकर सहित है। जिसके समान दूसरा कोई नहीं।।११९।।

आगे जो थोड़े दुःख भी सहनेको असमर्थ है, तो ऐसे काम क्यों करता है, कि जन्मोंसे

ભાવાર્થ :—હે જીવ! નિશ્ચયથી સંસારથી વિપરીત એવો જે શુદ્ધ આત્મા તેનાથી વિલક્ષણ એવા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ એ પાંચ પ્રકારના ભેદથી ભેદવાળા સંસારમાં ભટકતો, તું મહાન દુઃખને પામે છે, માટે શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિના બળથી આઠેય કર્મોને નિર્મૂળ કરીને સ્વાત્મોપલબ્ધિરૂપ મોક્ષને–કે જે કેવળજ્ઞાનાદિ મહાગુણોથી યુક્ત હોવાથી મહાન છે તેને–પામ. કહ્યું પણ છે કે–'**सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः**' (પૂજ્યપાદસ્વામી સિદ્ધભક્તિ ૧) **અર્થ :—**સ્વઆત્માની ઉપલબ્ધિને મોક્ષ કહે છે. ૧૧૯.

હવે, જોકે તું જરાક જેટલાં દુઃખને સહન કરવાને અસમર્થ છો તોપણ કર્મોને શા માટે

२५०) जिय अणु-मित्तु वि दुक्खडा सहण ण सक्कहि जोइ ।
चउ-गइ-दुक्खहँ कारणइँ कम्मइँ कुणहि किं तोइ ॥१२०॥

जीव अणुमात्राण्यपि दुःखानि सोढुं न शक्नोषि पश्य ।
चतुर्गतिदुःखानां कारणानि कर्माणि करोषि किं तथापि ॥१२०॥

जिय **इत्यादि।** जिय **हे मूढजीव** अणु-मित्तु वि **अणुमात्राण्यपि। कानि।** दुक्खडा **दुःखानि** सहण ण सक्कहि **सोढुं न शक्नोषि** जोइ **पश्य। यद्यपि** चउ–गइ–दुक्खहं कारणइं **परमात्मभावनोत्पन्नतात्त्विकवीतरागनित्यानन्दैकविलक्षणानां नारकादिदुःखानां कारणभूतानि** कम्मइं कुणहि किं **कर्माणि करोषि किमर्थं** तोइ **यद्यपि दुःखानीष्टानि न भवन्ति तथापि इति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा कर्मास्रवप्रतिपक्षभूतरागादिविकल्परहिता निजशुद्धात्मभावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१२०॥**

अनंतकाल तक दुःख तू भोगे, ऐसी शिक्षा देते हैं—

गाथा–१२०

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे मूढ़जीव, तू [**अणुमात्राण्यपि**] परमाणुमात्र (थोड़े) भी [**दुःखानि**] दुःख [**सोढुं**] सहनेको [**न शक्नोषि**] नहीं समर्थ है, [**पश्य**] देख [**तथापि**] तो फिर [**चतुर्गतिदुःखानां**] चार गतियोंके दुःखके [**कारणानि कर्माणि**] कारण जो कर्म हैं, [**किं करोषि**] उनको क्यों करता है ?

भावार्थ :—परमात्माकी भावनासे उत्पन्न तत्त्वरूप वीतराग नित्यानंद एक परम स्वभाव उससे भिन्न जो नरकादिकके दुःख उनके कारण कर्म ही हैं। जो दुःख तुझे अच्छे नहीं लगते, दुःखोंको अनिष्ट जानता है, तो दुःखके कारण कर्मोंको क्यों उपार्जन करता है ? मत कर। यहाँ पर ऐसा व्याख्यान जानकर कर्मोंके आस्रवसे रहित तथा रागादि विकल्प–जालोंसे रहित जो निज शुद्धात्माकी भावना वही करनी चाहिए, ऐसा तात्पर्य जानना ॥१२०॥

કરે છે, એમ શિક્ષા (શિખામણ) આપે છે :—

ભાવાર્થ :—અહીં આ વ્યાખ્યાન જાણીને કર્મોના આશ્રયથી પ્રતિપક્ષભૂત રાગાદિ વિકલ્પોથી રહિત નિજશુદ્ધાત્માની ભાવના કરવી. ૧૨૦.

अथ बहिर्व्यासंगासक्तं जगत् क्षणमप्यात्मानं न चिन्तयतीति प्रतिपादयति—

२५१) धंधइ पडियउ सयलु जगु कम्मइँ करइ अयाणु ।
मोक्खहँ कारणु एक्कु खणु णवि चिंतइ अप्पाणु ॥१२१॥

धान्धे (?) पतितं सकलं जगत् कर्माणि करोति अज्ञानि ।
मोक्षस्य कारणं एकं क्षणं नैव चिन्तयति आत्मानम् ॥१२१॥

धंधइ **इत्यादि।** धंधइ **धान्धे मिथ्यात्वविषयकषायनिमित्तोत्पन्ने दुर्ध्यानार्तरौद्रव्यासंगे** पडियउ **पतितं व्यासक्तम्। किम्।** सयलु जगु **समस्तं जगत्, शुद्धात्मभावनापराङ्मुखो मूढप्राणिगणः** कम्मइं करइ **कर्माणि करोति। कथंभूतं जगत्।** अयाणु **विशिष्ट भेदज्ञानरहितं** मोक्खहं कारणु **अनन्तज्ञानादिस्वरूपमोक्षकारणं** एक्कु खणु **एकक्षणमपि** णवि चिंतइ **नैव ध्यायति। कम्।** अप्पाणु **वीतरागपरमाह्लादरसास्वादपरिणतं स्वशुद्धात्मानमिति भावार्थः॥१२१॥**

आगे बाहरके परिग्रहमें लीन हुए जगत्के प्राणी क्षणमात्र भी आत्माका चिंतवन नहीं करते, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१२१

अन्वयार्थ :—[**धांधे पतितं**] जगत्के धंधेमें पड़ा हुआ [**सकलं जगत्**] सब जगत् [**अज्ञानि**] अज्ञानी हुआ [**कर्माणि**] ज्ञानावरणादि आठों कर्मोंको [**करोति**] करता है, परन्तु [**मोक्षस्य कारणं**] मोक्षके कारण [**आत्मानम्**] शुद्ध आत्माको [**एकं क्षणं**] एक क्षण भी [**नैव चिंतयति**] नहीं चिन्तवन करता।

भावार्थ :—भेदविज्ञानसे रहित ये मूढ प्राणी शुद्धात्माकी भावनासे पराङ्मुख हैं, इसलिए शुभाशुभ कर्मोंका ही बंध करता है, और अनंतज्ञानादिस्वरूप मोक्षका कारण जो वीतराग परमानन्दरूप निजशुद्धात्मा उसका एकक्षण भी विचार नहीं करता। सदा ही आर्त रौद्र ध्यान में लग रहा है, ऐसा सारांश है।।१२१।।

હવે, બાહ્ય વ્યાસંગમાં (બાહ્ય ધાંધલમાં, બહારના વ્યાપારમાં, બાહ્ય પરિગ્રહમાં) આસક્ત જગત ક્ષણમાત્ર પણ આત્માનો વિચાર કરતું નથી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન આર્તરૌદ્ર વ્યાસંગમાં વ્યાસક્ત, વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનથી રહિત સમસ્ત જગત, શુદ્ધાત્મભાવનાથી પરાઙ્મુખ મૂઢ પ્રાણીગણ-કર્મો કર્યા જ કરે છે પણ અનંતજ્ઞાનાદિસ્વરૂપ મોક્ષનું કારણ એવા વીતરાગ પરમ આહ્લાદના રસાસ્વાદરૂપે

अथ तमेवार्थं द्रढयति—

२५२) जोणि-लक्खइँ परिभमइ अप्पा दुक्खु सहंतु ।
पुत्त-कलत्तहिँ मोहियउ जाव ण णाणु महंतु ॥१२२॥

योनिलक्षाणि परिभ्रमति आत्मा दुःखं सहमानः ।
पुत्रकलत्रैः मोहितः यावन्न ज्ञानं महत् ॥१२२॥

जोणि इत्यादि। जोणि-लक्खइं परिभमइ **चतुरशीतियोनिलक्षणानि परिभ्रमति। कोऽसौ।** अप्पा **बहिरात्मा। किं कुर्वन्।** दुक्खु सहंतु **निजपरमात्मतत्त्वध्यानोत्पन्नवीतरागसदानन्दैक-रूपव्याकुलत्वलक्षणपारमार्थिकसुखाद्विलक्षणं शारीरमानसदुःखं सहमानः। कथंभूतः सन्।** पुत्त-कलत्तहिं मोहियउ **निजपरमात्मभावनाप्रतिपक्षभूतैः पुत्रकलत्रैः मोहितः।** [१]**किंपर्यन्तम्।** जाव ण

आगे उसी बातको दृढ़ करते हैं—

गाथा–१२२

अन्वयार्थ :—[**यावत्**] जब तक [**महत् ज्ञानं न**] सबसे श्रेष्ठ ज्ञान नहीं है, तब तक [**आत्मा**] यह जीव [**पुत्रकलत्रैः मोहितः**] पुत्र, स्त्री आदिकोंसे मोहित हुआ [**दुःखं सहमानः**] अनेक दुःखोंको सहता हुआ [**योनिलक्षाणि**] चौरासी लाख योनियोंमें [**परिभ्रमति**] भटकता फिरता है।

भावार्थ :—यह जीव चौरासीलाख योनियोंमें अनेक तरहके ताप सहता हुआ भटक रहा है, निज परमात्मतत्त्वके ध्यानसे उत्पन्न वीतराग परम आनंदरूप निर्व्याकुल अतीन्द्रिय सुखसे विमुख जो शरीरके तथा मनके नाना तरहके सुख-दुःखोंको सहता हुआ भ्रमण करता है। निज परमात्माकी भावनाके शत्रु जो देहसम्बन्धी माता, पिता, भ्राता, मित्र, पुत्र–कलत्रादि उनसे मोहित

પરિણત શુદ્ધ આત્માને એક ક્ષણ પણ ધ્યાવતું નથી. ૧૨૧.

હવે, તે જ અર્થને દૃઢ કરે છે.

ભાવાર્થ :—'મહાન' એવા મોક્ષસ્વરૂપ અર્થનું સાધક હોવાથી નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનને મહાન કહેવાય છે. એવું મહાન જ્ઞાન જ્યાં સુધી નથી ત્યાં સુધી બહિરાત્મા નિજ પરમાત્મભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત સ્ત્રી, પુત્રોમાં મોહિત થઈને, નિજપરમાત્મતત્ત્વના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન, એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ નિરાકુળતા લક્ષણવાળા પારમાર્થિક સુખથી વિલક્ષણ

---

૧ પાઠાન્તર :—किंपर्यन्तम् = कियत्पर्यंतं

यावत्कालं न। किम्। णाणु **ज्ञानम्। किं विशिष्टम्।** महंतु **महतो मोक्षलक्षणस्यार्थस्य साधकत्वाद्वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानं महदित्युच्यते। तेन कारणेन तदेव निरन्तरं भावनीयमित्यभिप्रायः ॥१२२॥**

अथ हे जीव गृहपरिजनशरीरादिममत्वं मा कुर्विति संबोधयति—

२५३) जीव म जाणहि अप्पणउँ घरु परियणु तणु इट्ठु ।
कम्मायत्तउ कारिमउ आगमि जोइहिँ दिट्ठु ॥१२३॥

जीव मा जानीहि आत्मीयं गृहं परिजनं तनुः इष्टम् ।
कर्मायत्तं कृत्रिमं आगमे योगिभिः दृष्टम् ॥१२३॥

जीव इत्यादि। जीव म जाणहि **हे जीव मा जानीहि** अप्पणउं **आत्मीयम्। किम्।** घरु परियणु तणु इट्ठु **गृहं परिजनं शरीरमिष्टमित्रादिकम्। कथंभूतमेतत्।** कम्मायत्तउ

है, तब तक अज्ञानी है, वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानसे रहित है, वह ज्ञान मोक्षका साधन है, ज्ञान ही से मोक्षकी सिद्धि होती है। इसलिये हमेशा ज्ञानकी ही भावना करनी चाहिये ॥१२२॥

आगे हे जीव, तू घर, परिवार और शरीरादिका ममत्व मत कर, ऐसा समझाते हैं—

गाथा–१२३

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, तू [**गृहं**] घर, [**परिजनं**] परिवार, [**तनुः**] शरीर [**इष्टम्**] और मित्रादिको [**आत्मीयं**] अपने [**मा जानीहि**] मत जान, क्योंकि [**आगमे**] परमागममें [**योगिभिः**] योगियोंने [**दृष्टम्**] ऐसा दिखलाया है, कि ये [**कर्मायत्तं**] कर्मोंके आधीन हैं, और [**कृत्रिमं**] विनाशीक है।

भावार्थ :—ये घर वगैरह शुद्ध चेतनस्वभाव अमूर्तीक निज आत्मासे भिन्न जो शुभाशुभ कर्म उसके उदयसे उत्पन्न हुए हैं, इसलिये कर्माधीन हैं, और विनश्वर होनेसे शुद्धात्मद्रव्यसे

એવા શારીરિક અને માનસિક દુઃખોને સહન કરતો થકો, ચોર્યાશી લાખ યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરે છે તેથી તે મહાન જ્ઞાન જ નિરંતર ભાવવું, એ અભિપ્રાય છે. ૧૨૨.

હવે, હે જીવ! તું ઘર, પરિવાર અને શરીરાદિ ઉપર મમત્વ ન કર, એમ સંબોધન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—ઘર, પરિજન, શરીર અને મિત્રાદિને પોતાનાં ન જાણ, કારણ કે તેઓ

शुद्धचेतनास्वभावादमूर्तात्परमात्मनः सकाशाद्विलक्षणं यत्कर्म तदुदयेन निर्मितत्वात् कर्मायत्तम्। पुनरपि कथंभूतम्। कारिमउ **अकृत्रिमात् टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावात् शुद्धात्मद्रव्याद्विपरीतत्वात् कृत्रिमं विनश्वरम्। इत्थंभूतं** दिट्ठु **दृष्टम्। कैः।** जोइहिं **परमज्ञानसंपन्नदिव्ययोगिभिः। क्व दृष्टम्।** आगमि **वीतरागसर्वज्ञप्रणीतपरमागमे इति। अत्रेदमध्रुवव्याख्यानं ज्ञात्वा ध्रुवे स्वशुद्धात्मस्वभावे स्थित्वा गृहादिपरद्रव्ये ममत्वं न कर्तव्यमिति भावार्थः ॥१२३॥**

अथ गृहपरिवारादिचिन्तया मोक्षो न लभ्यत इति निश्चिनोति—

२५४) मुक्खु ण पावहि जीव तुहुँ घरु परियणु चिंतंतु।
तो वरि चिंतहि तउ जि तउ पावहि मोक्खु महंतु ॥१२४॥

मोक्षं न प्राप्नोषि जीव त्वं गृहे परिजनं चिन्तयन्।
ततः वरं चिन्तय तपः एव तपः प्राप्नोषि मोक्षं महान्तम् ॥१२४॥

विपरीत हैं। शुद्धात्मद्रव्य किसीका बनाया हुआ नहीं है, इसलिये अकृत्रिम है, अनादिसिद्ध है, टंकोत्कीर्ण ज्ञायक स्वभाव है। जो टाँकीसे गढ़ा हुआ न हो बिना ही गढ़ी पुरुषाकार अमूर्तीकमूर्ति है। ऐसे आत्मस्वरूपसे ये देहादिक भिन्न हैं, ऐसा सर्वज्ञकथित परमागममें परमज्ञानके धारी योगीश्वरोंने देखा है। यहाँ पर पुत्र, मित्र, स्त्री, शरीर आदि सबको अनित्य जानकर नित्यानंदरूप निज शुद्धात्म स्वभावमें ठहरकर गृहादिक परद्रव्यमें ममता नहीं करना ॥१२३॥

आगे घर परिवारादिककी चिंतासे मोक्ष नहीं मिलती, ऐसा निश्चय करते हैं—

गाथा–१२४

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [त्वं] तू [गृहं परिजनं] घर, परिवार वगैरहकी

શુદ્ધચેતનસ્વભાવવાળા, અમૂર્ત પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે કર્મ છે તેના ઉદયથી રચાયેલાં હોવાથી કર્માધીન છે અને અકૃત્રિમ-ટંકોત્કીર્ણ-જ્ઞાયક જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી વિપરીત હોવાથી કૃત્રિમ—વિનશ્વર છે, એવું પરમજ્ઞાનસંપન્ન દિવ્ય યોગીઓએ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત પરમાગમમાં જોયું છે.

અહીં આ, અધ્રુવપણાનું વ્યાખ્યાન જાણીને ધ્રુવ એવા સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવમાં સ્થિત થઈને ગૃહાદિ પરદ્રવ્યમાં મમત્વ ન કરવું જોઈએ, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૨૩.

હવે, ઘર-પરિવાર આદિની ચિંતાથી મોક્ષ મળતો નથી, એમ નક્કી કરે છે :—

मुक्खु इत्यादि। मुक्खु **कर्ममलकलङ्करहितंकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितं मोक्षं** ण पावहि **न प्राप्नोषि न केवलं मोक्षं निश्चयव्यवहाररत्नत्रयात्मकं मोक्षमार्गं च जीव हे मूढ** जीव तुहुँ **त्वम्। किं कुर्वन् सन्।** घरु परियणु चिंतंतु **गृहपरिवारादिकं परद्रव्यं चिन्तयन् सन्** तो **ततः कारणात्** वरि **वरं किंतु** चिंतहि **चिन्तय ध्याय। किम्।** तउ जि तउ **तपस्तप एव विचिन्तय नान्यत्। तपश्चरणचिन्तनात् किं फलं भवति।** पावहि **प्राप्नोषि। कम्।** मोक्खु **पूर्वोक्तलक्षणं मोक्षम्। कथंभूतं।** महंतु **तीर्थंकरपरमदेवादिमहापुरुषैराश्रितत्वान्महान्तमिति। अत्र बहिर्द्रव्येच्छानिरोधेन वीतरागतात्त्विकानन्दपरमात्मरूपे निर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा गृहादि ममत्वं त्यक्त्वा च भावना कर्तव्येति तात्पर्यम्** ।।१२४।।

[**चिन्तयन्**] चिंता करता हुआ [**मोक्षं**] मोक्ष [**न प्राप्नोषि**] कभी नहीं पा सकता, [**ततः**] इसलिये [**वरं**] उत्तम [**तपः एव तपः**] तपका ही बारम्बार [**चिंतय**] चिंतवन कर, क्योंकि तप से ही [**महांतम् मोक्षं**] श्रेष्ठ मोक्ष सुखको [**प्राप्नोषि**] पा सकेगा।

भावार्थ :—तू गृहादि परवस्तुओंको चिंतवन करता हुआ कर्म-कलंक रहित केवलज्ञानादि अनंतगुण सहित मोक्षको नहीं पावेगा, और मोक्षका मार्ग जो निश्चयव्यवहार–रत्नत्रय उसको भी नहीं–पावेगा। इन गृहादिके चिंतवनसे भव–वनमें भ्रमण करेगा। इसलिये इनका चिंतवन तो मत कर, लेकिन बारह प्रकारके तपका चिन्तवन कर। इसीसे मोक्ष पायेगा। वह मोक्ष तीर्थंकर परमदेवाधिदेव महापुरुषोंसे आश्रित है, इसलिये सबसे उत्कृष्ट है। मोक्षके समान अन्य पदार्थ नहीं। यहाँ परद्रव्यकी इच्छाको रोककर वीतराग परम आनन्दरूप जो परमात्मस्वरूप उसके ध्यानमें ठहरकर घर परिवारादिकका ममत्व छोड़, एक केवल निजस्वरूपकी भावना करना, यह तात्पर्य है। आत्म-भावनाके सिवाय अन्य कुछ भी करने योग्य नहीं है।।१२४।।

ભાવાર્થ :—ઘર, પરિવાર આદિ પરદ્રવ્યને ચિંતવતો થકો તું કર્મમળરૂપી કલંકરહિત કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ સહિત મોક્ષને પામીશ નહિ. માત્ર મોક્ષને જ પામીશ નહિ એટલું જ નહિ પણ નિશ્ચયવ્યવહારરત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગને પણ પામીશ નહિ. તેથી તું તપશ્ચરણનું જ વારંવાર વિશેષ ચિન્તવન કર પણ બીજા કોઈનું નહિ. તપશ્ચરણના ચિંતવનથી શું ફળ થાય છે? તીર્થંકર પરમ દેવાધિદેવ આદિ મહાન પુરુષોએ આશ્રય કર્યો હોવાથી જે મહાન છે, એવા પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા મોક્ષને તું પામીશ.

અહીં, બાહ્ય દ્રવ્યોની ઈચ્છાના નિરોધ વડે વીતરાગ તાત્ત્વિક આનંદમય પરમાત્મરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને અને ગૃહાદિના મમત્વને છોડીને ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૨૪.

अथ जीवहिंसादोषं दर्शयति—

२५५) मारिवि जीवहँ लक्खडा जं जिय पाउ करीसि।
पुत्त-कलत्तहँ कारणइँ तं तुहुँ एक्कु सहीसि ॥१२५॥

मारयित्वा जीवानां लक्षाणि यत् जीव पापं करिष्यसि।
पुत्रकलत्राणां कारणेन तत् त्वं एकः सहिष्यसे ॥१२५॥

मारिवि इत्यादि। मारिवि जीवहं लक्खडा **रागादिविकल्परहितस्य स्वस्वभावनालक्षणस्य शुद्धचैतन्यप्राणस्य निश्चयेनाभ्यन्तरं वधं कृत्वा बहिर्भागे चानेकजीवलक्षाणाम्। केन हिंसोपकरणेन।** पुत्तकलत्तहं कारणइं **पुत्रकलत्रममत्वनिमित्तोत्पन्नदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षास्वरूप-तीक्ष्णशस्त्रेण।** जं जिय पाउ करीसि **हे जीव यत्पापं करिष्यति** तं तुहुँ एक्कु सहीसि **तत्पापफलं**

आगे जीवहिंसाका दोष दिखलाते हैं—

गाथा–१२५

अन्वयार्थ :—[**जीवानां लक्षाणि**] लाखों जीवोंको [**मारयित्वा**] मारकर [**जीव**] हे जीव, [**यत्**] जो तू [**पापं करिष्यसि**] पाप करता है, [**पुत्रकलत्राणां**] पुत्र, स्त्री वगैरहके [**कारणेन**] कारण [**तत् त्वं**] उसके फलको तू [**एक**] अकेला [**सहिष्यसे**] सहेगा।

भावार्थ :—हे जीव, तू पुत्रादि कुटुम्बके लिये हिंसा, झूठ, चोरी, कुशील, परिग्रहादि अनेक प्रकारके पाप करता है, तथा अंतरंगमें रागादि विकल्प रहित ज्ञानादि शुद्धचैतन्य प्राणोंका घात करता है, अपने प्राण रागादिक मैलसे मैले करता है, और बाह्यमें अनेक जीवोंकी हिंसा करके अशुभ कर्मोंको उपार्जन करता है, उनका फल तू

હવે, જીવહિંસાનો દોષ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સ્વસ્વભાવસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણની નિશ્ચયથી અભ્યંતરમાં હિંસા કરીને અને બહારમાં હિંસા-વિકલ્પથી અનેક લાખો જીવોની હિંસા કરીને, સ્ત્રી, પુત્રના મમત્વના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષાસ્વરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી હે જીવ! જે તું પાપ કરીશ તે પાપનું ફળ નરકાદિ ગતિમાં તારે એકલાને જ ભોગવવું પડશે.

અહીં, રાગાદિના અભાવને નિશ્ચયથી અહિંસા કહી છે. શા માટે? (કારણ કે) નિશ્ચય શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રાણના રક્ષણનું કારણ છે. રાગાદિની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયહિંસા છે તે પણ

त्वं कर्ता नरकादिगतिष्वेकाकी सन् सहिष्यसे हि। अत्र रागाद्यभावो निश्चयेनाहिंसा भण्यते। कस्मात् निश्चयशुद्धचैतन्यप्राणस्य रक्षाकारणत्वात्, रागाद्युत्पत्तिस्तु निश्चयहिंसा। तदपि कस्मात्। निश्चयशुद्धप्राणस्य हिंसाकारणत्वात्। इति ज्ञात्वा रागादिपरिणामरूपा निश्चयहिंसा त्याज्येति भावार्थः। तथा चोक्तं निश्चयहिंसालक्षणम्—''रागादीणमणुप्पा अहिंसकतं त्ति देसियं समए। तेसिं चे उप्पत्ती हिंसेति जिणेहिं णिद्दिट्ठा।।''।।१२५।।

नरकादि गतिमें अकेला सहेगा। कुटुम्बके लोग कोई भी तेरे दुःखके बटानेवाले नहीं हैं, तू ही सहेगा। श्रीजिनशासनमें हिंसा दो तरहकी है। एक आत्मघात, दूसरी परघात। उनमेंसे जो मिथ्यात्व रागादिकके निमित्तसे देखे, सुने, भोगे हुए भोगोंकी वाँछारूप जो तीक्ष्ण शस्त्र उससे अपने ज्ञानादि प्राणोंको हनना, वह निश्चयहिंसा है, रागादिककी उत्पत्ति वह निश्चय हिंसा है। क्योंकि इन विभावोंसे निज भाव घाते जाते हैं। ऐसा जानकर रागादि परिणामरूप निश्चयहिंसा त्यागना। वही निश्चयहिंसा आत्मघात है। और प्रमादके योगसे अविवेकी होकर एकेंद्री, दोइंद्री, तेइंद्री, चौइंद्री, पंचेंद्री जीवोंका घात करना वह परघात है। जब इसने परजीवका घात विचारा, तब इसके परिणाम मलिन हुए, और भावोंकी मलिनता ही निश्चयहिंसा है, इसलिये परघातरूप हिंसा आत्मघातका कारण है। जो हिंसक जीव है, वह परजीवोंका घातकर अपना घात करता है। यह स्वदया परदयाका स्वरूप जानकर हिंसा सर्वथा त्यागना। हिंसाके समान अन्य पाप नहीं है। निश्चयहिंसाका स्वरूप सिद्धांतमें दूसरी जगह ऐसा कहा है—जो रागादिकका अभाव वही शास्त्रमें अहिंसा कही है, और रागादिककी उत्पत्ति वही हिंसा है, ऐसा कथन जिनशासनमें जिनेश्वरदेवने दिखलाया है। अर्थात् जो रागादिकका अभाव वह स्वदया और जो प्रमादरहित विवेकरूप करुणाभाव वह परदया है। यह स्वदया-परदया धर्मका मूलकारण है। जो पापी हिंसक होगा उसके परिणाम निर्मल नहीं हो सकते, ऐसा निश्चय है, परजीव घात तो उसकी आयुके अनुसार है, परंतु इसने जब परघात विचारा, तब आत्मघाती हो चुका।।१२५।।

શા માટે? કારણ કે નિશ્ચયશુદ્ધ પ્રાણની હિંસાનું કારણ છે, એમ જાણીને રાગાદિપરિણામરૂપ નિશ્ચયહિંસા છોડવી એવો ભાવાર્થ છે. વળી નિશ્ચયહિંસાનું સ્વરૂપ પણ (શ્રી જય ધવલ ભા-૧ પાના ૧૦૨માં) કહ્યું છે કે ''**रागादीणमणुप्पा अहिंसकतं त्ति देसियं समए। तेसिं चे उप्पत्ती हिंसेति जिणेहिं णिद्दिट्ठा**''।।૪૨।। (**અર્થ**ઃ—રાગાદિની અનુત્પત્તિ જ (રાગાદિની ઉત્પત્તિ ન થવી તે જ) અહિંસકતા છે એમ જિનાગમમાં ઉપદેશ આપ્યો છે તથા રાગાદિની ઉત્પત્તિ તે જ હિંસા છે, એમ જિનેશ્વરદેવે નિર્દેશ કર્યો છે. ૧૨૫.

अथ तमेव हिंसादोषं द्रढयति—

२५६) मारिवि चूरिवि जीवडा जं तुहुँ दुक्खु करीसि ।
तं तह पासि अणंत-गुणु अवसइँ जीव लहीसि ॥१२६॥

**मारयित्वा चूर्णयित्वा जीवान् यत् त्वं दुःखं करिष्यसि ।
तत्तदपेक्षया अनन्तगुणं अवश्यमेव जीव लभसे ॥१२६॥**

मारिवि इत्यादि। मारिवि **बहिर्विषये अन्यजीवान् प्राणीप्राणवियोगलक्षणेन मारयित्वा** चूरिवि **हस्तपादाद्येकदेशच्छेदरूपेण चूरयित्वा। कान्।** जीवडा **जीवान् निश्चयेनाभ्यन्तरे तु मिथ्यात्वरागादिरूपतीक्ष्णशस्त्रेण शुद्धात्मानुभूतिरूपनिश्चयप्राणांश्च** जं तुहुँ दुक्खु करीसि **यद्दुःखं त्वं कर्ता करिष्यसि तेषु पूर्वोक्तस्वपरजीवेषु** तं तह पासि अणंतगुणु **तद्दुःखं तदपेक्षया अनन्तगुणं** अवसइं **अवश्यमेव** जीव **हे मूढजीव** लहीसि **प्राप्नोतीति। अत्रायं जीवो**

आगे उसी हिंसाके दोषको फिर निंदते हैं, और दयाधर्मको दृढ़ करते हैं—

गाथा–१२६

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**यत् त्वं**] जो तू [**जीवान्**] परजीवोंको [**मारयित्वा**] मारकर, [**चूरयित्वा**] चूरकर [**दुःखं करिष्यसि**] दुःखी करता है, [**तत्**] उसका फल [**तदपेक्षया**] उसकी अपेक्षा [**अनंतगुणं**] अनंतगुणा [**अवश्यमेव**] निश्चयसे [**लभसे**] पावेगा।

भावार्थ :—निर्दयी होकर अन्य जीवोंके प्राण हरना, परजीवोंका शस्त्रादिकसे घात करना, वह मारना है, और हाथ-पैर आदिसे, तथा लाठी आदिसे परजीवोंका काटना, एकदेश मारना वह चूरना है, यह हिंसा ही महा पापका मूल है। निश्चयनयसे अभ्यन्तरमें मिथ्यात्व रागादिरूप तीक्ष्ण शस्त्रोंसे शुद्धात्मानुभूतिरूप अपने निश्चय प्राणोंको हत रहा है, क्लेशरूप करता है, उसका फल अनंत दुःख अवश्य सहेगा। इसलिए हे मूढ़ जीव, परजीवोंको मत मार,

---

હવે, તે જ હિંસાના દોષને દૃઢ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—બહારમાં અન્ય જીવોને મારીને અર્થાત્ પ્રાણીઓના પ્રાણનો વિયોગ કરીને, અન્ય જીવોને ચૂરીને અર્થાત્ હાથ, પગ વગેરેનો એક દેશનો છેદ કરવારૂપે જીર્ણ કરીને અને નિશ્ચયનયથી અભ્યંતરમાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી શુદ્ધાત્મઅનુભૂતિરૂપ પોતાના નિશ્ચયપ્રાણોને ચૂરીને તે પૂર્વોક્ત સ્વ-પર જીવોમાં તું જે દુઃખ આપે છે, તે દુઃખની અપેક્ષાએ અનંતગણું દુઃખ હે મૂઢ જીવ! તું અવશ્ય પામીશ.

मिथ्यात्वरागादिपरिणतः पूर्वं स्वयमेव निजशुद्धात्मप्राणं हिनस्ति बहिर्विषये अन्यजीवानां प्राणघातो भवतु मा भवतु नियमो नास्ति। परघातार्थं तप्तायःपिण्डग्रहणेन स्वहस्तदाहवत् इति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा कषायवान्। पूर्वं प्राण्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः॥''॥१२६॥

अथ जीववधेन नरकगतिस्तद्रक्षणे स्वर्गो भवतीति निश्चिनोति—

और मत चूर, तथा अपने भाव हिंसारूप मत कर, उज्ज्वल भाव रख, जो तू जीवोंको दुःख देगा, तो निश्चयसे अनंतगुणा दुःख पावेगा। यहाँ सारांश यह है—जो यह जीव मिथ्यात्व रागादिरूप परिणत हुआ पहले तो अपने भावप्राणोंका नाश करता है, परजीवका घात तो हो या न हो, परजीवका घात तो उसकी आयु पूर्ण हो गई हो, तब होता है, अन्यथा नहीं; परंतु इसने जब परका घात विचारा, तब यह आत्मघाती हो चुका। जैसे गरम लोहेका गोला पकड़नेसे अपने हाथ तो निस्संदेह जल जाते हैं। इससे यह निश्चय हुआ, कि जो परजीवों पर खोटे भाव करता है, वह आत्मघाती है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि जो आत्मा कषायवाला है, निर्दयी है, वह पहले तो आप ही अपने से अपना घात करता है, इसलिये आत्मघाती है, पीछे परजीवका घात होवे, या न होवे। जीवको आयु बाकी रही हो, तो यह नहीं मार सकता, परंतु इसने मारनेके भाव किये, इस कारण निस्संदेह हिंसक हो चुका, और जब हिंसाके भाव हुए, तब यह कषायवान् हुआ। कषायवान् होना ही आत्मघात है॥१२६॥

आगे जीवहिंसाका फल नरकगति है, और रक्षा करनेसे स्वर्ग होता है, ऐसा निश्चय करते हैं—

અહીં આ જીવ મિથ્યાત્વ, રાગાદિમાં પરિણમીને પ્રથમ તો પોતે જ પોતાના શુદ્ધ આત્મ પ્રાણોને હણે છે, પછી ભલે બહારમાં અન્ય જીવોનો ઘાત થાય કે ન થાય, (તેનો) કોઈ નિયમ નથી. જેમ બીજાનો ઘાત કરવા માટે (તેના તરફ ફેંકવા માટે) તપ્ત લોખંડના ગોળાને ઝાલવા જતાં પ્રથમ તો પોતાનો જ હાથ દાઝે છે, એવો ભાવાર્થ છે.

કહ્યું પણ છે કે :—[1]''**स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा कषायवान्। पूर्वं प्राण्यन्तराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः॥**'' (**અર્થ** :—પ્રમાદથી યુક્ત (કષાયવાન્) આત્મા પ્રથમ તો પોતે જ પોતાથી પોતાની હિંસા કરે છે, પછી અન્ય પ્રાણીઓનો ઘાત થાય કે ન થાય,'') (પર જીવની આયુ બાકી રહી હોય તો તે મારી શકાતો નથી પણ આણે મારવાના ભાવ કર્યા માટે તે નિઃસંદેહ હિંસક બની ચૂક્યો અને જ્યારે હિંસાનો ભાવ થયો ત્યારે તે કષાયવાન થયો. કષાયવાન થવું તે જ આત્મઘાત છે.) ॥૧૨૬.

હવે, જીવની હિંસા કરવાથી નરકગતિ થાય છે અને જીવનું રક્ષણ કરવાથી સ્વર્ગ થાય

૧ શ્રી સર્વાર્થસિદ્ધિ અ-૭ ગાથા ૧૩ની ટીકામાં આ ગાથા છે.

२५७) जीव वहंतहँ णरय-गइ अभय-पदाणेँ सग्गु ।
बे पह जवला दरिसिया जहिँ रुच्चइ तहिँ लग्गु ॥१२७॥

जीवं घ्नतां नरकगतिः अभयप्रदानेन स्वर्गः ।
द्वौ पन्थान समीपौ दर्शितौ यत्र रोचते तत्र लग्न ॥१२७॥

जीव वहंतहं इत्यादि। जीव वहंतहं **निश्चयेन मिथ्यात्वविषयकषायपरिणामरूपं वधं स्वकीयजीवस्य व्यवहारेणेन्द्रियबलायुःप्राणापानविनाशरूपमन्यजीवानां च वधं कुर्वतां** णरय-गइ **नरकगतिर्भवति** अभय-पदाणें **निश्चयेन वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनपरिणामरूपमभयप्रदानं स्वकीयजीवस्य व्यवहारेण प्राणरक्षारूपमभयप्रदानं परजीवानां च कुर्वतां** सग्गु **स्वस्याभयप्रदानेन मोक्षो भवत्यन्यजीवानामभयप्रदानेन स्वर्गश्चेति** बे पह जवला दरिसिया **एवं द्वौ पन्थानां**

गाथा–१२७

अन्वयार्थ :—[**जीवं घ्नतां**] जीवोंको मारनेवालोंकी [**नरकगतिः**] नरकगति होती है, [**अभयप्रदानेन**] अभयदान देनेसे [**स्वर्गः**] स्वर्ग होता है, [**द्वौ पन्थानौ**] ये दोनों मार्ग [**समीपे**] अपने पास [**दर्शितौ**] दिखलाये हैं, [**यत्र**] जिसमें [**रोचते**] तेरी रुचि हो, [**तत्र**] उसीमें [**लग्न**] तू लग जा।

भावार्थ :—निश्चयकर मिथ्यात्व विषय कषाय परिणामरूप निजघात और व्यवहारनयकर परजीवोंके इंद्री, बल, आयु, श्वासोच्छ्वासरूप प्राणोंका विनाश, उसरूप परप्राणघात, सो प्राणघातियोंके नरकगति होती है। हिंसक जीव नरक ही के पात्र हैं। निश्चयनयकर वीतरागनिर्विकल्प स्वसंवेदन परिणामरूप जो निजभावोंका अभयदान निज जीवकी रक्षा और व्यवहारनयकर परप्राणियोंके प्राणोंकी रक्षारूप अभयदान यह स्वदया

છે, એમ નક્કી કરે છે.

ભાવાર્થ :—નિશ્ચયનયથી પોતાના જીવનો મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયના પરિણામરૂપ ઘાત અને વ્યવહારનયથી અન્ય જીવોનો પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણબળ, આયુ અને શ્વાસોચ્છ્વાસના વિનાશરૂપ ઘાત કરનારને નરકગતિ થાય છે.

નિશ્ચયથી પોતાના જીવને વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદન-પરિણામરૂપ અભયદાન દેવાથી અને વ્યવહારથી પરજીવોના પ્રાણોની રક્ષારૂપ અભયદાન કરનારને સ્વર્ગ થાય છે, એટલે કે પોતાને (વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનપરિણામરૂપ અભયદાન દેવાથી) મોક્ષ અને પરજીવોના પ્રાણોની રક્ષારૂપ અભયદાન દેવાથી સ્વર્ગ થાય છે. એ રીતે બન્ને પંથ તારી આગળ દર્શાવ્યા છે. હે જીવ! જ્યાં રુચે ત્યાં લાગી જા.

समीपे दर्शितौ। जहिं रुच्चइ तहिं लग्गु **हे जीव यत्र रोचते तत्र लग्न भव त्वमिति। कश्चिदज्ञानी प्राह। प्राणा जीवादभिन्ना भिन्नावा, यद्यभिन्नाः तर्हि जीववत्प्राणानां विनाशो नास्ति, अथ भिन्नास्तर्हि प्राणवधेऽपि जीवस्य वधो नास्त्यनेन प्रकारेण जीवहिंसैव नास्ति कथं जीववधे पापबन्धो भविष्यतीति। परिहारमाह। कथंचिद्- भेदाभेदः। तथाहि—स्वकीयप्राणे हते सति दुःखोत्पत्तिदर्शनाद्व्यवहारेणाभेदः सैव दुःखोत्पत्तिस्तु हिंसा भण्यते ततश्च पापबन्धः। यदि पुनरेकान्तेन देहात्मनोर्भेद एव तर्हि यथा परकीयदेहघाते दुःखं न भवति तथा स्वदेहघातेऽपि दुःखं न स्यान्न च तथा। निश्चयेन पुनर्जीवे गतेऽपि देहो न गच्छतीति हेतोर्भेद**

परदयास्वरूप **अभयदान** है, उसके करनेवालोंको स्वर्ग मोक्ष होता है, इसमें संदेह नहीं है। इनमें से जो अच्छा मालूम पड़े उसे करो। ऐसी श्रीगुरुने आज्ञा की। ऐसा कथन सुनकर कोई अज्ञानी जीव तर्क करता है, कि जो ये प्राण जीवसे जुदे हैं, कि नहीं? यदि जीवसे जुदे नहीं हैं, तो जैसे जीवका नाश नहीं है, वैसे प्राणोंका भी नाश नहीं हो सकता? अगर जुदे हैं, अर्थात् जीवसे सर्वथा भिन्न हैं, तो इन प्राणोंका नाश नहीं हो सकता। इसप्रकारसे जीवहिंसा है ही नहीं, तुम जीवहिंसामें पाप क्यों मानते हो? इसका समाधान—जो ये इन्द्रिय, बल, आयु, श्वासोच्छ्वास और प्राण जीवसे किसी नयकर अभिन्न हैं, भिन्न नहीं हैं, किसी नयसे भिन्न हैं। ये दोनों नय प्रामाणिक हैं। अब अभेद कहते हैं, सो सुनो। अपने प्राणोंका घात होने पर जो व्यवहारनयकर दुःखकी उत्पत्ति वह हिंसा है, उसीसे पापका बंध होता है। और जो इन प्राणोंको सर्वथा जुदे ही मानें, देह और आत्माका सर्वथा भेद ही जानें, तो जैसे परके शरीरका घात होने पर दुःख नहीं होता है, वैसे अपने देहके घातमें

આવું કથન સાંભળીને કોઈ અજ્ઞાની પૂછે છે કે પ્રાણ જીવથી અભિન્ન છે કે ભિન્ન છે? જો અભિન્ન હોય તો જેમ જીવનો વિનાશ નથી તેમ પ્રાણનો પણ વિનાશ ન થાય. (અને પ્રાણનો વિનાશ ન થવાથી હિંસા બની શકે નહિ). હવે જો પ્રાણ (જીવથી) ભિન્ન હોય તો પ્રાણનો વધ થતાં પણ, જીવનો વધ થશે નહિ (અને તેમ થવાથી હિંસા બની શકે નહિ). એ રીતે આ બેમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે જીવની હિંસા જ નથી તો પછી જીવહિંસામાં પાપબંધ કેવી રીતે થાય?

તેનું સમાધાન :—પ્રાણ જીવથી કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન છે. તે આ પ્રમાણે :—પોતાનો પ્રાણ હણાતાં, પોતાને દુઃખ થાય છે એમ જોવામાં આવે છે તેથી (એ અપેક્ષાએ) વ્યવહારનયથી દેહ અને આત્મા અભેદ છે અને તે જ દુઃખોત્પત્તિને હિંસા કહેવામાં આવે છે અને તેથી પાપનો બંધ થાય છે. વળી, જો એકાંતે દેહ અને આત્માનો કેવળ ભેદ જ માનવામાં આવે તો જેવી રીતે પરના દેહનો ઘાત થતાં પણ દુઃખ ન થાય

एव। ननु तथापि व्यवहारेण हिंसा जाता पापबन्धोऽपि न च निश्चयेन इति। सत्यमुक्तं त्वया, व्यवहारेण पापं तथैव नारकादि दुःखमपि व्यवहारेणेति। तदिष्टं भवतां चेत्तर्हि हिंसां कुरु यूयमिति॥१२७॥

अथ मोक्षमार्गे रतिं कुर्विति शिक्षां ददाति—

२५८) मूढा सयलु वि कारिमउ भुल्लउ मं तुस कंडि।
सिव-पहि णिम्मलि करहि रइ घरु परियणु लहु छंडि ॥१२८॥

भी दुःख न होना चाहिये, इसलिये व्यवहारनयकर जीवका और देहका एकत्व दिखता है, परंतु निश्चयसे एकत्व नहीं है। यदि निश्चयसे एकपना होवे, तो देहके विनाश होनेसे जीवका विनाश हो जावे, सो जीव अविनाशी है। जीव इस देहको छोड़कर परभवको जाता है, तब देह नहीं जाती है। इसलिये जीव और देहमें भेद भी है। यद्यपि निश्चयनयकर भेद है, तो भी व्यवहारनयकर प्राणोंके चले जानेसे जीव दुःखी होता है, सो जीवको दुःखी करना यही हिंसा है, और हिंसासे पापका बंध होता है। निश्चयनयकर जीवका घात नहीं होता, यह तूने कहा, वह सत्य है, परंतु व्यवहारनयकर प्राणवियोगरूप हिंसा है ही, और व्यवहारनयकर ही पाप है, और पापका फल नरकादिकके दुःख हैं, वे भी व्यवहारनयकर ही हैं। यदि तुझे नरकके दुःख अच्छे लगते हैं, तो हिंसा कर, और नरकका भय है, तो हिंसा मत कर। ऐसे व्याख्यानसे अज्ञानी जीवोंका संशय मेटा॥१२७॥

आगे श्रीगुरु यह शिक्षा देते हैं, कि तू मोक्ष–मार्गमें प्रीति कर—

તેવી રીતે પોતાના દેહનો ઘાત થતા પણ પોતાને દુઃખ થવું ન જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. વળી, નિશ્ચયથી જીવ (પરભવમાં) જવા છતાં પણ તેની સાથે દેહ જતો નથી, એ કારણે દેહ અને આત્મા જુદા છે.

અહીં, અજ્ઞાની કહે કે તો પછી ખરેખર વ્યવહારથી હિંસા થઈ અને પાપબંધ વ્યવહારથી થયો, પણ નિશ્ચયથી નહિ.

ગુરુ કહે છે કે તમે સાચું જ કહ્યું. વ્યવહારથી પાપ તેમ જ નારકાદિ દુઃખ પણ વ્યવહારથી છે. જો (નારકાદિનું દુઃખ) તમને ઈષ્ટ હોય તો તમે હિંસા કરો (અને નારકાદિનું દુઃખ તમને સારું ન લાગતું હોય તો તમે હિંસા ન કરો.) ૧૨૭.

હવે, મોક્ષમાર્ગમાં રતિ કર એવી શ્રી ગુરુદેવ શિક્ષા આપે છે.

मूढ सकलमपि कृत्रिमं भ्रान्तः मा तुषं कण्डय।
शिवपथे निर्मले कुरु रतिं गृहं परिजनं लघु त्यज ॥१२८॥

मूढा इत्यादि। मूढा सयलु वि कारिमउ **हे मूढजीव शुद्धात्मानं विहायान्यत् पञ्चेन्द्रियविषयरूपं समस्तमपि कृत्रिमं विनश्वरं** भुल्लउ मं तुस कंडि **भ्रान्तो भूत्वा तुषकण्डनं मा कुरु। एवं विनश्वरं ज्ञात्वा** सिव-पहि णिम्मलि **शिवशब्दवाच्यविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावो मुक्तात्मा तस्य प्राप्त्युपायः पन्था निजशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपः स च रागादिरहितत्वेन निर्मलः** करहि रइ **इत्थंभूते मोक्षे मोक्षमार्गे च रतिं प्रीतिं कुरु** घरु परियणु लहु छंडि **पूर्वोक्तमोक्षमार्गप्रतिपक्षभूतं गृहं परिजनादिकं शीघ्रं त्यजेति तात्पर्यम्॥१२८॥**

गाथा–१२८

अन्वयार्थ :—[**मूढ**] हे मूढ जीव, [**सकलमपि**] शुद्धात्माके सिवाय अन्य सब विषयादिक [**कृत्रिमं**] विनाशवाले हैं, तू [**भ्रांतः**] भ्रम (भूल) से [**तुषं मा कंडय**] भूसेका खंडन मत कर। तू [**निर्मले**] परमपवित्र [**शिवपथे**] मोक्ष–मार्गमें [**रतिं**] प्रीति [**कुरु**] कर, [**गृहं परिजनं**] और मोक्ष–मार्गका उद्यमी होके घर, परिवार आदिको [**लघु**] शीघ्र ही [**त्यज**] छोड़।

भावार्थ :—हे मूढ़, शुद्धात्मस्वरूपके सिवाय अन्य सब पंचेन्द्री विषयरूप पदार्थ नाशवान् हैं, तू भ्रमसे भूला हुआ असार भूसेके कूटनेकी तरह कार्य न कर, इस सामग्रीको विनाशीक जानकर शीघ्र ही मोक्ष–मार्गके घातक घर, परिवार आदिकको छोड़कर, मोक्षमार्गका उद्यमी होके, ज्ञानदर्शनस्वभावको रखनेवाले शुद्धात्माकी प्राप्तिका उपाय जो सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, सम्यक्चारित्ररूप मोक्षका मार्ग है, उसमें प्रीति कर। जो मोक्ष–मार्ग रागादिकसे रहित होनेसे महा निर्मल है॥१२८॥

ભાવાર્થ :—હે મૂઢ જીવ! શુદ્ધ આત્મા સિવાય અન્ય પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ બધું જ વિનશ્વર છે, ભ્રાન્તિ પામીને ફોતરાંને ખાંડ નહિ. એ રીતે વિનશ્વર જાણીને, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવવાળા મુક્ત આત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જે નિજ શુદ્ધ આત્માના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યગ્-અનુષ્ઠાનરૂપ માર્ગ છે તે રાગાદિ રહિત હોવાથી નિર્મળ છે. એવા મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગમાં તું પ્રીતિ કર; પૂર્વોક્ત મોક્ષમાર્ગથી પ્રતિપક્ષભૂત ઘર, પરિજનાદિકને શીઘ્ર છોડ. ૧૨૮.

अथ पुनरप्यध्रुवानुप्रेक्षां प्रतिपादयति—

२५६) जोइय सयलु वि कारिमउ णिक्कारिमउ ण कोइ ।
जीविं जंतिं कुडि ण गय इहु पडिछंदा जोइ ।।१२६।।

योगिन् सकलमपि कृत्रिमं निःकृत्रिमं न किमपि ।
जीवेन यातेन देहो न गतः इमं दृष्टान्तं पश्य ।।१२६।।

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** सयलु वि कारिमउ **टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावादकृत्रिमाद्वीतरागनित्यानन्दैकस्वरूपात् परमात्मनः सकाशाद् यदन्यन्मनोवाक्कायव्यापाररूपं तत्समस्तमपि कृत्रिमं विनश्वरं** णिक्कारिमउ ण कोइ **अकृत्रिमं नित्यं पूर्वोक्तपरमात्मसदृशं संसारे किमपि नास्ति। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह।** जीविं जंतिं कुडि ण गय **शुद्धात्मतत्त्वभावनारहितेन**

आगे फिर भी अनित्यानुप्रेक्षाका व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१२९

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**सकलमपि**] सभी [**कृत्रिमं**] विनश्वर हैं, [**निःकृत्रिमं**] अकृत्रिम [**किमपि**] कोई भी वस्तु [**न**] नहीं है, [**जीवेन यातेन**] जीवके जाने पर उसके साथ [**देहो न गतः**] शरीर भी नहीं जाता, [**इमं दृष्टांतं**] इस दृष्टान्तको [**पश्य**] प्रत्यक्ष देखो।

भावार्थ :—हे योगी, टंकोत्कीर्ण (अघटित घाट–बिना टाँकीका गढ़ा) अमूर्तीक पुरुषाकार आत्मा केवल ज्ञायकस्वभाव अकृत्रिम वीतराग परमानंदस्वरूप, उससे जुदे जो मन, वचन, कायके व्यापार उनको आदि ले सभी कार्य-पदार्थ विनश्वर हैं। इस संसारमें देहादि समस्त सामग्री अविनाशी नहीं है, जैसा शुद्ध-बुद्ध परमात्मा अकृत्रिम है, वैसा देहादिमेंसे कोई भी नहीं है, सब क्षणभंगुर हैं। शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे रहित जो मिथ्यात्व विषयकषाय हैं उनसे

હવે, ફરી પણ અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષાનું વ્યાખ્યાન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એકસ્વભાવી, અકૃત્રિમ, વીતરાગનિત્યાનંદ જ જેનું એક સ્વરૂપ છે એવા પરમાત્માથી અન્ય મન, વચન, કાયના વ્યાપારરૂપ જે કાંઈ છે તે બધુંય વિનશ્વર છે, આ સંસારમાં પૂર્વોક્ત પરમાત્માની સદૃશ કાંઈપણ નિત્ય નથી. આ અર્થ દૃઢ કરવા માટે દૃષ્ટાંત કહે છે. શુદ્ધઆત્મતત્ત્વની ભાવનાથી રહિત, મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયમાં આસક્ત જીવે જે કર્મો ઉપાર્જ્યાં છે તે કર્મો સહિત જીવ બીજા ભવમાં જતાં 'કુડિ'

मिथ्यात्वविषयकषायासक्तेन यान्युपार्जितानि कर्माणि तत्कर्मसहितेन जीवेन भवान्तरं प्रति गच्छतापि कुडिशब्दवाच्यो देहः सहैव न गत इति हे जीव इहु पडिछंदा जोइ **इमं दृष्टान्तं पश्येति। अत्रेदमध्रुवं ज्ञात्वा देहममत्वप्रभृतिविभावरहितनिजशुद्धात्मपदार्थभावना कर्तव्या इत्यभिप्रायः ॥१२९॥**

अथ तपोधनं प्रत्यध्रुवानुप्रेक्षां प्रतिपादयति—

२६०) देउलु देउ वि सत्थु गुरु तित्थु वि वेउ वि कव्वु ।
वच्छु जु दीसइ कुसुमियउ इंधणु होसइ सव्वु ॥१३०॥

देवकुलं देवोऽपि शास्त्रं गुरुः तीर्थमपि वेदोऽपि काव्यम् ।
वृक्षः यद् दृश्यते कुसुमितं इन्धनं भविष्यति सर्वम् ॥१३०॥

आसक्त होके जीवने जो कर्म उपार्जन किये हैं, उन कर्मोंसे जब यह जीव परभवमें गमन करता है, तब शरीर भी साथ नहीं जाता। इसलिये इस लोकमें इन देहादिक सबको विनश्वर जानकर देहादिकी ममता छोड़ना चाहिये, और सकल विभाव रहित निज शुद्धात्म पदार्थकी भावना करनी चाहिये ॥१२९॥

आगे मुनिराजोंको देवल आदि सभी सामग्री अनित्य दिखलाते हुए अध्रुवानुप्रेक्षाको कहते हैं—

गाथा–१३०

अन्वयार्थ :—[**देवकुलं**] अरहंतदेवकी प्रतिमाका स्थान जिनालय [**देवोऽपि**] श्रीजिनेंद्रदेव [**शास्त्रं**] जैनशास्त्र [**गुरुः**] दीक्षा देनेवाले गुरु [**तीर्थमपि**] संसार–सागरसे तैरनेके कारण परमतपस्वियोंके स्थान सम्मेदशिखर आदि [**वेदोऽपि**] द्वादशांगरूप सिद्धांत [**काव्यम्**] गद्य–पद्यरूप रचना इत्यादि [**यद् दृश्यते कुसुमितं**] जो वस्तु अच्छी या बुरी दिखनेमें आती हैं, वे [**सर्वम्**] सब [**इंधनं**] कालरूपी अग्निका ईंधन [**भविष्यति**] हो जावेगी ॥

શબ્દથી વાચ્ય એવો દેહ તેની સાથે જતો નથી. હે જીવ! આ દૃષ્ટાંતને તું દેખ(જાણ).

અહીં, આ બધું અધ્રુવ જાણીને દેહના મમત્વથી માંડીને સર્વ વિભાવ રહિત નિજ-શુદ્ધ -આત્મપદાર્થની ભાવના કરવી જોઈએ, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૨૯.

હવે, મુનિરાજ પ્રતિ અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષાને કહે છે :—

देउलु इत्यादि। पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। देउलु **निर्दोषिपरमात्मस्थापना-प्रतिमाया रक्षणार्थं देवकुलं मिथ्यात्वदेवकुलं वा,** देउ वि **तस्यैव परमात्मनोऽनन्तज्ञानादि-गुणस्मरणार्थं धर्मप्रभावनार्थं वा प्रतिमास्थापनारूपो देवो रागादिपरिणतदेवताप्रतिमारूपो वा,** सत्थु **वीतरागनिर्विकल्पात्मतत्त्वप्रभृतिपदार्थप्रतिपादकं शास्त्रं मिथ्याशास्त्रं वा,** गुरु **लोकालोकप्रकाशक-केवलज्ञानादिगुणसमृद्धस्य परमात्मनः प्रच्छादको मिथ्यात्वरागादिपरिणतिरूपो महाऽज्ञानान्ध-कारदर्पः तद्व्यापियद्वचनदिनकरकिरणविदारितः सन् क्षणमात्रेण च विलयं गतः स जिनदीक्षादायकः श्रीगुरुः तद्विपरीतो मिथ्यागुरुर्वा,** तित्थु वि **संसारतरणोपायभूतनिजशुद्धात्म-तत्त्वभावनारूपनिश्चयतीर्थं तत्स्वरूपरतः परमतपोधनानां आवासभूतं तीर्थकदम्बकमपि मिथ्या-तीर्थसमूहो वा,** वेउ वि **निर्दोषिपरमात्मोपदिष्टवेदशब्दवाच्यः सिद्धान्तोऽपि परकल्पितवेदो वा** कव्वु **शुद्धजीवपदार्थादीनां गद्यपद्याकारेण वर्णकं काव्यं लोकप्रसिद्धविचित्रकथाकाव्यं वा,** वच्छु

भावार्थ :—निर्दोषि परमात्मा श्रीअरहंतदेव उनको प्रतिमाके पधरानेके लिये जो गृहस्थोंने **देवालय** [जैनमंदिर] बनाया है, वह विनाशीक हैं, अनंत ज्ञानादिगुणरूप श्रीजिनेन्द्रदेवकी प्रतिमा धर्मकी प्रभावनाके अर्थ भव्यजीवोंने देवालयमें स्थापन की है, उसे देव कहते हैं, वह भी विनश्वर है। यह तो जिनमंदिर और जिनप्रतिमाका निरूपण किया, इसके सिवाय अन्य देवोंके मंदिर और अन्यदेवकी प्रतिमायें सब ही विनश्वर हैं, वीतराग-निर्विकल्प जो आत्मतत्त्व उसको आदि ले जीव अजीवादि सकल पदार्थ उनका निरूपण करनेवाला जो जैनशास्त्र वह भी यद्यपि अनादि प्रवृत्तिकी अपेक्षा नित्य है, तो भी वक्ता-श्रोता पुस्तकादिककी अपेक्षा विनश्वर ही है, और जैन सिवाय जो सांख्य पातंजल आदि परशास्त्र हैं, वे भी विनाशीक हैं। जिनदीक्षाके देनेवाले लोकालोकके प्रकाशक केवलज्ञानादि गुणोंकर पूर्ण परमात्माके रोकनेवाला जो मिथ्यात्व रागादि परिणत महा अज्ञानरूप अंधकार उसके दूर करनेके लिए सूर्यके

ભાવાર્થ :—નિર્દોષ પરમાત્માની સ્થાપનારૂપ પ્રતિમાના રક્ષણાર્થે બનાવેલું દેવાલય અથવા મિથ્યાત્વના પોષક કુદેવાલય, તે જ નિર્દોષ પરમાત્માના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણના સ્મરણાર્થે અથવા ધર્મ પ્રભાવના અર્થે પ્રતિમાસ્થાપનારૂપ દેવ અથવા પ્રતિમારૂપ રાગાદિરૂપે પરિણત મિથ્યાદેવ, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ આત્મતત્ત્વથી માંડીને સમસ્ત પદાર્થનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર અને મિથ્યા શાસ્ત્ર, લોકાલોકના પ્રકાશક કેવળજ્ઞાન આદિ ગુણોથી સમૃદ્ધ એવા પરમાત્માનો પ્રચ્છાદક જે મિથ્યાત્વ, રાગાદિરૂપે પરિણતિરૂપ જે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો દર્પ જેના વચનરૂપી સૂર્યના કિરણોથી વિદારિત થયો થકો ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામે છે એવા જિનદીક્ષા દેનાર શ્રીગુરુ અથવા તેનાથી વિપરીત મિથ્યાગુરુ, સંસારસમુદ્રના તરવાના ઉપાયભૂત નિજ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ભાવનારૂપ નિશ્ચયતીર્થ, તેના સ્વરૂપમાં રત તપોધનના આવાસભૂત તીર્થક્ષેત્રો પણ અથવા

परमात्मभावनारहितेन जीवेन यदुपार्जितं वनस्पतिनामकर्म तदुदयजनितंवृक्षकदम्बकं जो दीसइ कुसुमियउ **यद् दृश्यते कुसुमितं पुष्पितं** इंधणु होसइ सव्वु **तत्सर्वं कालाग्नेरिन्धनं भविष्यति विनाशं यास्तीत्यर्थः। अत्र तथा तावत् पञ्चेन्द्रियविषये मोहो न कर्तव्यः प्राथमिकानां यानि**

समान जिनके वचनरूपी किरणोंसे मोहांधकार दूर हो गया है, ऐसे महामुनि गुरु हैं, वे भी विनश्वर हैं, और उसके आचरणसे विपरीत जो अज्ञान तापस मिथ्यागुरु वे भी क्षणभंगुर हैं। संसार-समुद्रके तरनेका कारण जो निज शुद्धात्मतत्त्व उसकी भावनारूप जो निश्चयतीर्थ उसमें लीन परमतपोधनका निवासस्थान, सम्मेदशिखर, गिरनार आदि तीर्थ वे भी विनश्वर हैं, और जिनतीर्थके सिवाय जो पर यतियोंका निवास वे परतीर्थ वे भी विनाशीक हैं। निर्दोष परमात्मा जो सर्वज्ञ वीतरागदेव उनकर उपदेश किया गया जो द्वादशांग सिद्धांत वह वेद है, वह यद्यपि सदा सनातन है, तो भी क्षेत्रकी अपेक्षा विनश्वर है, किसी समय है, किसी क्षेत्रमें पाया जाता है, किसी समय नहीं पाया जाता, भरतक्षेत्र ऐरावत क्षेत्रमें कभी प्रगट हो जाता है, कभी विलय हो जाता है, और महाविदेहक्षेत्रमें यद्यपि प्रवाहकर सदा शाश्वता है, तो भी वक्ता श्रोताव्याख्यानकी अपेक्षा विनश्वर है, वे ही वक्ता-श्रोता हमेशा नहीं पाये जाते, इसलिए विनश्वर है, और पर मतियोंकर कहा गया जो हिंसारूप वेद वह भी विनश्वर है। शुद्ध जीवादि पदार्थोंका वर्णन करनेवाली संस्कृत प्राकृत छटारूप गद्य व छंदबंधरूप पद्य उस स्वरूप और जिसमें विचित्र कथायें हैं, ऐसे सुन्दर काव्य कहे जाते हैं, वे भी विनश्वर हैं। इत्यादि जो–जो वस्तु सुन्दर और खोटे कवियोंकर प्रकाशित खोटे काव्य भी विनश्वर हैं। इत्यादि जो–जो वस्तु सुन्दर और असुन्दर दिखती हैं, वे सब कालरूपी अग्निका ईंधन हो जावेंगी। तात्पर्य यह है, कि सब भस्म हो जावेंगी, और परमात्माकी भावनासे रहित जो जीव उसने उपार्जन किया जो वनस्पतिनामकर्म उसके उदयसे वृक्ष हुआ, सो वृक्षोंके समूह जो फूले–फाले दिखते हैं, वे सब ईंधन हो जावेंगे। संसारका सब ठाठ क्षणभंगुर है, ऐसा जानकर पंचेंद्रियोंके विषयोंमें मोह नहीं करना, विषय का राग सर्वथा त्यागना योग्य है। प्रथम अवस्थामें यद्यपि धर्मतीर्थकी

મિથ્યાતીર્થસમૂહ, નિર્દોષ પરમાત્માએ ઉપદેશેલા એવા વેદશબ્દથી વાચ્ય સિદ્ધાંતો પણ અને પરકલ્પિત વેદો, શુદ્ધ જીવાદિ પદાર્થોનું ગદ્ય-પદ્યાકારે વર્ણન કરનારું કાવ્ય અને લોકપ્રસિદ્ધ વિચિત્ર કથાકાવ્ય, પરમાત્મભાવનાથી રહિત જીવે જે વનસ્પતિનામકર્મ ઉપાર્જ્યું છે તેના ઉદયથી થયેલાં વૃક્ષો કે જે ફૂલોવાળું દેખાય છે એ બધુંય કાળરૂપી અગ્નિનું ઇન્ધન થઈ જશે—નાશ પામશે.

અહીં, (સર્વ સંસાર ક્ષણભંગુર છે એમ જાણીને) પ્રથમ તો પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મોહ ન કરવો. પ્રાથમિકોને ધર્મતીર્થાદિ પ્રવર્તનના નિમિત્તો જે દેવાલય અને દેવપ્રતિમાદિ છે

धर्मतीर्थवर्तनादिनिमित्तानि देवकुलप्रतिमादीनि तत्रापि शुद्धात्मभावना काले मोहो न कर्तव्येति संबंधः ॥१३०॥

अथ शुद्धात्मद्रव्यादन्यत्सर्वमध्रुवमिति प्रकटयति—

२६१) एक्कु जि मेल्लिवि बंभु परु भुवणु वि एहु असेसु ।
पुहविहिँ णिम्मउ भंगुरउ एहउ बुज्झि विसेसु ॥१३१॥

एकमेव मुक्त्वा ब्रह्म परं भुवनमपि एतद् अशेषम् ।
पृथिव्यां निर्मापितं भंगुरं एतद् बुध्यस्व विशेषम् ॥१३१॥

एक्कु जि इत्यादि। एक्कु जि **एकमेव** मेल्लिवि **मुक्त्वा। किम्।** बंभु परु **परमब्रह्मशब्दवाच्यं नानावृक्षभेदभिन्नवनमिव नानाजीवजातिभेदभिन्नं शुद्धसंग्रहनयेन शुद्ध-**

प्रवृत्तिका निमित्त जिनमंदिर, जिनप्रतिमा, जिनधर्म तथा जैनधर्मी इनमें प्रेम करना योग्य है, तो भी शुद्धात्माकी भावनाके समय वह धर्मानुराग भी नीचे दरजेका गिना जाता है, वहाँ पर केवल वीतरागभाव ही है॥१३०॥

आगे शुद्धात्मस्वरूपसे अन्य जो सामग्री है, वह सभी विनश्वर हैं, ऐसा व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१३१

अन्वयार्थ :—[**एकं परं ब्रह्म एव**] एक शुद्ध जीवद्रव्यरूप परब्रह्मको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**पृथिव्यां**] इस लोकमें [**इदं अशेषम् भुवनमपि निर्मापितं**] इस समस्त लोकके पदार्थोंकी रचना है, वह सब [**भंगुरं**] विनाशीक है, [**एतद् विशेषम्**] इस विशेष बातको तू [**बुध्यस्व**] जान।

भावार्थ :—शुद्धसंग्रहनयकर समस्त जीव–राशि एक है। जैसे नाना प्रकारके वृक्षोंकर भरा हुआ वन एक कहा जाता है, उसी तरह नाना प्रकारके जीव–जाति करके एक कहे जाते

તેમના પ્રત્યે પણ શુદ્ધાત્મભાવનાના કાળે મોહ કર્તવ્ય નથી, એવો સંબંધ છે. ૧૩૦.

હવે, 'શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી જે અન્ય છે તે બધુંય અધ્રુવ છે', એમ પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે અનેક વૃક્ષના ભેદથી ભિન્ન હોવા છતાં જાતિ-અપેક્ષાએ (એક) વન કહેવાય છે તેવી રીતે શુદ્ધસંગ્રહનયથી જાતિ-અપેક્ષાએ (એક) શુદ્ધ જીવદ્રવ્યથી કહેવાય

जीवद्रव्यं भुवणु वि एहु **इदं प्रत्यक्षीभूतम्। कतिसंख्योपेतम्। असेसु अशेषं समस्तमपि। कथंभूतमिदं सर्वं** पुहविहिं णिम्मउ **पृथिव्यां लोके निर्मापितं** भंगुरउ **विनश्वरं** एहउ बुज्झि विसेसु **इमं विशेषं बुध्यस्व जानीहि त्वं हे प्रभाकरभट्ट। अयमत्र भावार्थः। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं परब्रह्मशब्दवाच्यं शुद्धजीवतत्त्वं मुक्त्वान्यत्पञ्चेन्द्रियविषयभूतं विनश्वरमिति॥१३१॥**

अथ पूर्वोक्तमध्रुवत्वं ज्ञात्वा धनयौवनयोस्तृष्णा न कर्तव्येति कथयति—

२६२) जे दिट्ठा सूरुग्गमणि ते अत्थवणि ण दिट्ठ।
तें कारणिं वढ धम्मु करि धणि जोव्वणि कउ तिट्ठ॥१३२॥

ये दृष्टाः सूर्योद्गमने ते अस्तगमने न दृष्टाः।
तेन कारणेन वत्स धर्मं कुरु धने यौवने का तृष्णा॥१३२॥

हैं। वे सब जीव अविनाशी हैं, और सब देहादिकी रचना विनाशीक दिखती है। शुभ–अशुभ कर्मकर जो देहादिक इस जगत्में रची गई हैं, वह सब विनाशीक हैं, हे प्रभाकरभट्ट, ऐसा विशेष तू जान, देहादिको अनित्य जान और जीवोंको नित्य जान। निर्मल ज्ञान दर्शनस्वभाव परब्रह्म [शुद्ध जीवतत्त्व] उससे भिन्न जो पाँच इंद्रियोंका विषयवन वह क्षणभंगुर जानो॥१३१॥

आगे पूर्वोक्त विषय–सामग्रीको अनित्य जानकर धन, यौवन और विषयोंमें तृष्णा नहीं करनी चाहिये, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१३२

अन्वयार्थ :—[**वत्स**] हे शिष्य, [**ये**] जो कुछ पदार्थ [**सूर्योद्गमने**] सूर्यके उदय होने पर [**दृष्टाः**] देखे थे, [**ते**] वे [**अस्तगमने**] सूर्यके अस्त होनेके समय [**न दृष्टाः**] नहीं देखे जाते, नष्ट हो जाते हैं [**तेन कारणेन**] इस कारण तू [**धर्मं**] धर्मको [**कुरु**] पालन कर

છે. એવા 'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધજીવદ્રવ્ય સિવાય આ પ્રત્યક્ષ સમસ્ત વિશ્વ કે જે પૃથ્વી પર લોકમાં રચાયેલું છે તે વિનશ્વર છે. હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું આ વિશેષ જાણ.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન સ્વભાવવાળા 'પરમબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધજીવતત્ત્વ સિવાય અન્ય સમસ્ત પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો વિનશ્વર છે. ૧૩૧.

હવે, પૂર્વોક્ત અધ્રુવપણું જાણીને ધન અને યૌવનની તૃષ્ણા ન કરવી જોઈએ, એમ કહે છે :—

जे दिट्ठा इत्यादि। जे दिट्ठा **ये केचन दृष्टाः। क्व।** सूरुग्गमणि **सूर्योदये** ते अत्थवणि ण दिट्ठ **ते पुरुषा गृहधनधान्यादिपदार्था वा अस्तगमने न दृष्टाः, एवमध्रुवत्वं ज्ञात्वा।** तें कारणिं वढ धम्मु करि **तेन कारणेन वत्स पुत्र सागारानगारधर्मं कुरु।** धणि जोव्वणि कउ तिट्ठ **धने यौवने वा का तृष्णा न कापीति। तद्यथा। गृहस्थेन धने तृष्णा न कर्तव्या तर्हि किं कर्तव्यम्। भेदाभेदरत्नत्रयाराधकानां सर्वतात्पर्येणाहारादिचतुर्विधं दानं दातव्यम्। नो चेत् सर्वसंगपरित्यागं कृत्वा निर्विकल्पपरमसमाधौ स्थातव्यम्। यौवनेऽपि तृष्णा न कर्तव्या, यौवनावस्थायां यौवनोद्रेकजनितविषयरागं त्यक्त्वा विषयप्रतिपक्षभूते वीतरागचिदानन्दैकस्वभावे**

[**धने यौवने**] धन और यौवन अवस्थामें [**का तृष्णा**] क्या तृष्णा कर रहा है।

भावार्थ :—धन, धान्य, मनुष्य, पशु, आदिक पदार्थ जो सबेरेके समय देखे थे, वे शामके समयमें नहीं दिखते, नष्ट हो जाते हैं, ऐसा जगत्का ठाठ विनाशिक जानकर इन पदार्थोंकी तृष्णा छोड़ और श्रावकका तथा यतीका धर्म स्वीकार कर, धन यौवनमें क्या तृष्णा कर रहा है। ये तो जलके बूलबूलेके समान क्षणभंगुर हैं। यहाँ कोई प्रश्न करे, कि गृहस्थी धनकी तृष्णा न करे तो क्या करे ? उसका उत्तर—निश्चय-व्यवहाररत्नत्रयके आराधक जो यति उनकी सब तरह गृहस्थको सेवा करनी चाहिये, चार प्रकारका दान देना, धर्मकी इच्छा रखनी, धनकी इच्छा नहीं करनी। जो किसी दिन प्रत्याख्यानकी चौकड़ीके उदयसे श्रावकके व्रतमें भी है, तो देव पूजा, गुरुकी सेवा, स्वाध्याय, दान, शील, उपवासादि अणुव्रतरूप धर्म करे, और जो बड़ी शक्ति होवे, तो सब परिग्रह त्यागकर यतीके व्रत धारण करके निर्विकल्प परमसमाधिमें रहे। यतीको सर्वथा धनका त्याग और गृहस्थको धनका प्रमाण करना योग्य है। विवेकी गृहस्थ धनकी तृष्णा न करें। धन यौवन असार है, यौवन अवस्थामें विषय तृष्णा न करें, विषयका राग छोड़कर विषयोंसे पराङ्मुख जो वीतराग निजानंद एक अखंड

ભાવાર્થ :—સૂર્યોદયના કાળે જે મનુષ્યોને, ધન, ધાન્ય આદિ પદાર્થો જોવામાં આવ્યા હતા તે સૂર્યાસ્ત કાળે જોવામાં આવતા નથી. એવું તેનું અધ્રુવપણું જાણીને તે કારણે તું સાગાર -અણગાર ધર્મનું પાલન કર, ધન અને યૌવનમાં તૃષ્ણા શા માટે કરે છે?

પ્રશ્ન :—ગૃહસ્થીએ ધનની તૃષ્ણા ન કરવી, તો શું કરવું?

ઉત્તર :—ભેદાભેદ રત્નત્રયના આરાધકોને સર્વ તાત્પર્યથી (પૂરેપૂરા અનુરાગથી) આહારાદિ ચાર પ્રકારનું દાન દેવું. અથવા તો સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિમાં સ્થિર રહેવું. યૌવનમાં પણ તૃષ્ણા ન કરવી. યૌવન-અવસ્થામાં યૌવનના ઉદ્રેકજનિત વિષયનો રાગ છોડી દઈને અને વિષયથી પ્રતિપક્ષભૂત વીતરાગ ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે

शुद्धात्मस्वरूपे स्थित्वा च निरन्तरं भावना कर्तव्येति भावार्थः ॥१३२॥

अथ धर्मतपश्चरणरहितानां मनुष्यजन्म वृथेति प्रतिपादयति—

२६३) धम्मु ण संचिउ तउ ण किउ रुक्खेँ चम्ममएण।
खज्जिवि जर-उद्देहियए णरइ पडिव्वउ तेण ॥१३३॥

धर्मो न संचितः तपो न कृतं वृक्षेण चर्ममयेन।
खादयित्वा जरोद्रेहिकया नरके पतितव्यं तेन ॥१३३॥

धम्मु इत्यादि। धम्मु ण संचिउ **धर्मसंचयो न कृतः गृहस्थावस्थायां दानशील-पूजोपवासादिरूपसम्यक्त्वपूर्वको गृहिधर्मो न कृतः, दर्शनिकव्रतिकाद्येकादशविधश्रावकधर्मरूपो वा।** तउ ण किउ **तपश्चरणं न कृतं तपोधनेन तु समस्तबहिर्द्रव्येच्छानिरोधं कृत्वा अनशनादि-**

स्वभावरूप शुद्धात्मा उसमें लीन होकर हमेशा भावना करनी चाहिये ॥१३२॥

आगे जो धर्मसे रहित हैं, और तपश्चरण भी नहीं करते हैं, उनका मनुष्य–जन्म वृथा है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१३३

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिसने [**चर्ममयेन वृक्षेण**] मनुष्य शरीररूपी चर्ममयी वृक्षको पाकर उससे [**धर्मः न कृतः**] धर्म नहीं किया, [**तपो न कृतं**] और तप भी नहीं किया, उसका शरीर [**जरोद्रेहिकया खादयित्वा**] बुढ़ापारूपी दीमकके कीड़ेकर खाया जायगा, फिर [**तेन**] उसको मरणकर [**नरके**] नरकमें [**पतितव्यं**] पड़ना पड़ेगा।

भावार्थ :—गृहस्थ अवस्थामें जिसने सम्यक्त्वपूर्वक दान, शील, पूजा, उपवासादिरूप गृहस्थका धर्म नहीं किया, दर्शनप्रतिमा, व्रतप्रतिमा आदि ग्यारह प्रतिमाके भेदरूप श्रावकका धर्म नहीं धारण किया, तथा मुनि होकर सब पदार्थोंकी इच्छाका निरोध कर अनशन वगैरः

એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને નિરંતર આત્મભાવના કરવી, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૩૨.

હવે, ધર્મ અને તપશ્ચરણ રહિતનો જન્મ વૃથા છે, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—ચામડાથી બનેલ મનુષ્યશરીરરૂપી વૃક્ષથી જે ગૃહસ્થે અથવા તપોધને ધર્મસંચય ન કર્યો, તપ ન કર્યું, (ગૃહસ્થે) ગૃહસ્થાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વપૂર્વક દાન, શીલ, પૂજા, ઉપવાસ આદિ ગૃહસ્થધર્મનું આચરણ ન કર્યું, દર્શનપ્રતિમા, વ્રતપ્રતિમા આદિ અગિયાર પ્રકારના

द्वादशविधतपश्चरणबलेन निजशुद्धात्मध्याने स्थित्वा निरन्तरं भावना न कृता। केन कृत्वा। रुक्खें चम्ममएण **वृक्षेण मनुष्यशरीरचर्मनिर्वृत्तेन। येनैवं न कृतं गृहस्थेन तपोधनेन वा** णरइ पडिव्वउ तेण **नरके पतितव्यं तेन। किं कृत्वा।** खज्जिवि **भक्षयित्वा। कया कर्तृभूतया।** जरउद्देहियए **जरोद्रेहिकया। इदमत्र तात्पर्यम्। गृहस्थेनाभेदरत्नत्रयस्वरूपमुपादेयं कृत्वा भेदरत्नत्रयात्मकः श्रावकधर्मः कर्तव्यः, यतिना तु निश्चयरत्नत्रये स्थित्वा व्यावहारिकरत्नत्रयबलेन विशिष्टतपश्चरणं कर्तव्यं नो चेत् दुर्लभपरंपरया प्राप्तं मनुष्यजन्म निष्फलमिति॥१३३॥**

अथ हे जीव जिनेश्वरपदे परमभक्तिं कुर्विति शिक्षां ददाति—

२६४) अरि जिय जिण-पइ भत्ति करि सुहि सज्जणु अवहेरि।
तिं बप्पेण वि कज्जु णवि जो पाडइ संसारि॥१३४॥

बारह प्रकारका तप नहीं किया, तपश्चरणके बलसे शुद्धात्माके ध्यानमें ठहरकर निरंतर भावना नहीं की, मनुष्यके शरीररूप चर्ममयी वृक्षको पाकर यतीका व श्रावकका धर्म नहीं किया, उनका शरीर वृद्धावस्थारूपी दीमकके कीड़े खावेंगे, फिर वह नरकमें जावेगा। इसलिये गृहस्थको तो यह योग्य है, कि निश्चयरत्नत्रयकी श्रद्धाकर निजस्वरूप उपादेय जान, व्यवहार रत्नत्रयरूप श्रावकका धर्म पालना। और यतीको यह योग्य है, कि निश्चयरत्नत्रयमें ठहरकर व्यवहाररत्नत्रयके बलसे महा तप करना। अगर यतीका व श्रावकका धर्म नहीं बना, अणुव्रत नहीं पाले, तो महा दुर्लभ मनुष्य–देहका पाना निष्फल है, उससे कुछ फायदा नहीं॥१३३॥

आगे श्रीगुरु शिष्यको यह शिक्षा देते हैं, कि तू मुनिराजके चरणारविंदकी परमभक्ति कर,

---

શ્રાવકધર્મનું આચરણ ન કર્યું અને તપોધને બાહ્ય સમસ્ત દ્રવ્યોની ઇચ્છાનો નિરોધ કરીને અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપશ્ચરણના બળથી નિજશુદ્ધાત્માના ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને નિરંતર આત્મભાવના ન કરી-એ રીતે જે ગૃહસ્થે કે તપોધને ન કર્યું, તેનું શરીર જરારૂપ ઊધઈથી ખવાઈ જશે, અને નરકમાં પડવું પડશે.

અહીં, તાત્પર્ય એમ છે કે ગૃહસ્થે અભેદરત્નત્રયસ્વરૂપને ઉપાદેય કરીને ભેદરત્નત્રયાત્મક શ્રાવકધર્મ પાળવો અને યતિએ નિશ્ચયરત્નત્રયમાં સ્થિત થઈને વ્યાવહારિક રત્નત્રયના બળથી વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરવું જોઈએ, નહિતર (શ્રાવકનો કે યતિનો ધર્મ ન પાળ્યો તો) પરંપરાએ પામેલો દુર્લભ એવો મનુષ્યજન્મ નિષ્ફળ છે. ૧૩૩.

હવે, હે જીવ! જિનેશ્વરપદની પરમ ભક્તિ કર એવી શ્રી ગુરુદેવ શિક્ષા આપે છે :—

अरे जीव जिनपदे भक्तिं कुरु सुखं स्वजनं अपहर।
तेन पित्रापि कार्यं नैव यः पातयति संसारे ॥१३४॥

अरि जिय इत्यादि। अरि जिय **अहो भव्यजीव** जिण-पइ भत्ति करि **जिनपदे भक्तिं कुरु गुणानुरागवचननिमित्तं जिनेश्वरेण प्रणीतश्रीधर्मे रतिं कुरु** सुहि सज्जणु अवहेरि **संसारसुखसहकारिकारणभूतं स्वजनं गोत्रमप्यपहर त्यज। कस्मात्।** तिं बप्पेण वि **तेन स्नेहितपित्रापि** कज्जु णवि **कार्यं नैव। यः किं करोति।** जो पाडइ **यः पातयति। क्व।** संसारि **संसारसमुद्रे। तथाच। हे आत्मन्, अनादिकाले दुर्लभे वीतरागसर्वज्ञप्रणीते रागद्वेष-मोहरहिते जीवपरिणामलक्षणे शुद्धोपयोगरूपे निश्चयधर्मे व्यवहारधर्मे च पुनः षडावश्यकादि-लक्षणे गृहस्थापेक्षया दानपूजादिलक्षणे व शुभोपयोगस्वरूपे रतिं कुरु। इत्थंभूते धर्मे प्रतिकूलो यः तं मनुष्यं स्वगोत्रजमपि त्यज धर्मसन्मुखं तदनुकूलं परगोत्रजमपि स्वीकुर्विति। अत्रायं**

गाथा–१३४

अन्वयार्थ :—[**अरे जीव**] हे भव्य जीव, तू [**जिनपदे**] जिनपदमें [**भक्तिं कुरु**] भक्तिकर, और जिनेश्वरके कहे हुए जिनधर्ममें प्रीति कर, [**सुखं**] संसार सुखके निमित्तकारण [**स्वजनं**] जो अपने कुटुम्बके जन उनको [**अपहर**] त्याग, अन्यकी तो बात क्या है ? [**तेन पित्रापि नैव कार्यं**] उसे महास्नेहरूप पितासे भी कुछ काम नहीं है, [**यः**] जो [**संसारे**] संसार–समुद्रमें इस जीवको [**पातयति**] पटक देवे।

भावार्थ :—हे आत्माराम, अनादिकालसे दुर्लभ जो वीतराग सर्वज्ञका कहा हुआ राग -द्वेष-मोहरहित शुद्धोपयोगरूप निश्चयधर्म और शुभोपयोगरूप व्यवहारधर्म, उनमें भी छह आवश्यकरूप यतीका धर्म, तथा दान पूजादि श्रावकका धर्म, यह शुभाचाररूप दो प्रकार धर्म उसमें प्रीति कर। इस धर्मसे विमुख जो अपने कुलका मनुष्य उसे छोड़, और इस धर्मके सन्मुख जो पर कुटुम्बका भी मनुष्य हो उससे प्रीति कर। तात्पर्य यह है, कि यह जीव जैसे विषय–सुखसे प्रीति करता है, वैसे जो जिनधर्म से करे तो संसारमें नहीं भटके। ऐसा दूसरी

ભાવાર્થ :—હે આત્મા! અનાદિકાળથી દુર્લભ, વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત, રાગ-દ્વેષ-મોહરહિત, જીવપરિણામસ્વરૂપ, શુદ્ધોપયોગરૂપ, નિશ્ચયધર્મમાં અને છ આવશ્યકાદિ વ્યવહારધર્મમાં અને ગૃહસ્થની અપેક્ષાએ દાનપૂજાદિરૂપ અથવા શુભોપયોગસ્વરૂપ વ્યવહારધર્મમાં રતિ કર. આ ધર્મમાં જે પ્રતિકૂળ હોય તે મનુષ્ય પોતાના ગોત્રમાં જન્મેલો હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કર, ધર્મસન્મુખ તેમાં (ધર્મમાં) અનુકૂળ હોય તેને પરગોત્રમાં જન્મેલો હોય તોપણ, પોતાનો કર.

અહીં, ભાવાર્થ એમ છે કે જીવ વિષયસુખને માટે જેવો અનુરાગ કરે છે તેવો

भावार्थः। विषयसुखनिमित्तं यथानुरागं करोति जीवस्तथा यदि जिनधर्मं करोति तर्हि संसारे न पततीति। तथा चोक्तम्—''विसयहं कारणि सव्वु जणु जिम अणुराउ करेइ। तिम जिणभासिए धम्मि जइ ण उ संसारि पडेइ।।''।।१३४।।

अथ येन चित्तशुद्धिं कृत्वा तपश्चरणं न कृतं तेनात्मा वञ्चित इत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

२६५) जेण ण चिण्णउ तव-यरणु णिम्मलु चित्तु करेवि।
अप्पा वंचिउ तेण पर माणुस-जम्मु लहेवि।।१३५।।

येन न चीर्णं तपश्चरणं निर्मलं चित्तं कृत्वा।
आत्मा वञ्चितः तेन परं मनुष्यजन्म लब्ध्वा।।१३५।।

जेण इत्यादि। जेण **येन जीवेन** ण चिण्णउ **न चीर्णं न चरितं न कृतम्।**

जगह भी कहा है, कि जैसे विषयोंके कारणोंमें यह जीव बारम्बार प्रेम करता है, वैसे जो जिनधर्ममें करे, तो संसारमें भ्रमण न करे।।१३४।।

आगे जिसने चित्तकी शुद्धता करके तपश्चरण नहीं किया, उसने अपना आत्मा ठग लिया, यह अभिप्राय मनमें रखकर व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१३५

अन्वयार्थ :—[**येन**] जिस जीवने [**तपश्चरणं**] बाह्याभ्यन्तर तप [**न चीर्णं**] नहीं किया, [**निर्मलं चित्तं**] महा निर्मल चित्त [**कृत्वा**] करके [**तेन**] उसने [**मनुष्यजन्म**] मनुष्यजन्मको [**लब्ध्वा**] पाकर [**परं**] केवल [**आत्मा वंचितः**] अपना आत्मा ठग लिया।

भावार्थ :—महान् दुर्लभ इस मनुष्य–देहको पाकर जिसने विषयकषाय सेवन किये

જો અનુરાગ જિનધર્મમાં કરે તો જીવ સંસારમાં ન પડે. વળી, કહ્યું છે કે ''विसयहं कारणि सव्वु जणु जिम अणराउ करेइ। तिम जिणभासिए धम्मि जइ ण उ संसारि पडेइ।।', (**અર્થ** :—વિષયોના કારણોમાં સર્વ જનો જેવો અનુરાગ કરે છે તેવો અનુરાગ જિન-ભાષિત ધર્મમાં કરે તો તે જનો સંસારમાં પડે નહિ. ૧૩૪.

હવે, જેણે ચિત્તની શુદ્ધિ કરીને તપશ્ચરણ ન કર્યું તેણે પોતાના આત્માને છેતર્યો એવો અભિપ્રાય મનમાં ધારીને (લક્ષમાં રાખીને) આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—પરંપરાએ દુર્લભ એવો મનુષ્યભવ અને તપશ્ચરણ પણ પ્રાપ્ત થતાં નિર્વિકલ્પ

किम्। तवयरणु **बाह्याभ्यन्तरतपश्चरणम्। किं कृत्वा।** णिम्मलु चित्तु करेवि **काम-क्रोधादिरहितं वीतरागचिदानन्दैकसुखामृततृप्तं निर्मलं चित्तं कृत्वा।** अप्पा वंचिउ तेण पर **आत्मा वञ्चितः तेन परं नियमेन। किं कृत्वा।** लहेवि **लब्ध्वा। किम्।** माणुसजम्मु **मनुष्यजन्मेति। तथाहि। दुर्लभपरंपरारूपेण मनुष्यभवे लब्धे तपश्चरणेऽपि, च निर्विकल्पसमाधिबलेन रागादिपरिहारेण चित्तशुद्धिः कर्तव्येति। येन चित्तशुद्धिर्न कृता स आत्मवञ्चक इति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''चित्ते बद्धे बद्धो मुक्के मुक्को त्ति णत्थि संदेहो। अप्पा विमलसहावो मइलिज्जइ मइलिए चित्ते॥''॥१३५॥**

अत्र पञ्चेन्द्रियविजयं दर्शयति—

और क्रोधादि रहित वीतराग चिदानंद सुखरूपी अमृतकर प्राप्त अपना निर्मल चित्त करके अनशनादि तप न किया, वह आत्मघाती है, अपने आत्माका ठगनेवाला है। एकेंद्री पर्यायसे विकलत्रय होना दुर्लभ है, विकलत्रयसे असैनी पंचेंद्री होना, असैनी पंचेंद्रियसे सैनी होना, सैनी तिर्यंचसे मनुष्य, होना दुर्लभ है। मनुष्यमें भी आर्यक्षेत्र, उत्तमकुल, दीर्घ आयु, सतसंग, धर्मश्रवण, धर्मका धारण और उसे जन्मपर्यन्त निभाना ये सब बातें दुर्लभ हैं, सबसे दुर्लभ (कठिन) आत्मज्ञान है, जिससे कि चित्त शुद्ध होता है। ऐसी महादुर्लभ मनुष्यदेह पाकर तपश्चरण अंगीकार करके निर्विकल्प समाधिके बलसे रागादिका त्याग कर परिणाम निर्मल करने चाहिये, जिन्होंने चित्तको निर्मल नहीं किया, वे आत्माको ठगनेवाले हैं। ऐसा दूसरी जगह भी किया है, कि चित्तके बँधनसे यह जीव कर्मोंसे बँधता है। जिनका चित्त परिग्रहसे धन धान्यादिकसे आसक्त हुआ, वे ही कर्मबंधनसे बँधते हैं, और जिनका चित्त परिग्रहसे छूटा आशा (तृष्णा) से अलग हुआ, वे ही मुक्त हुए। इसमें संदेह नहीं है। यह आत्मा निर्मल स्वभाव है, सो चित्तके मैले होनेसे मैला होता है॥१३५॥

आगे पाँच इंद्रियोंका जीतना दिखलाते हैं—

સમાધિના બળથી રાગાદિના ત્યાગ વડે ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. જેણે ચિત્તશુદ્ધિ ન કરી તે આત્મવંચક છે. વળી, કહ્યું પણ છે કે [1]''चित्ते बद्धे बद्धो मुक्के मुक्को त्ति णत्थि संदेहो। अप्पा विमलसहावो मइलिज्जइ मइलिए चित्ते'' (**અર્થ :—**ચિત્ત બંધાતાં (ચિત્ત ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહમાં આસક્ત થતાં) બંધાય છે, અને ચિત્ત પરિગ્રહથી, આશાતૃષ્ણાથી અલગ થતાં, મૂકાય છે, એમાં સંદેહ નથી. આત્મા વિમળસ્વભાવી છે પણ તે ચિત્ત મલિન થતાં મલિન થાય છે. ૧૩૫.)

અહીં, પાંચ ઇન્દ્રિયોનો વિજય દર્શાવે છે :—

---

૧. અનગાર ધર્મામૃત અધ્યાય ૬, ગાથા ૪૧ની સંસ્કૃત ટીકામાં આ શ્લોક છે.

स = स आत्मा

२६६) ए पंचिंदिय-करहडा जिय मोक्कला म चारि।
चरिवि असेसु वि विसय-वणु पुणु पाडहिँ संसारि ॥१३६॥

एते पञ्चेन्द्रियकरभकाः जीव मुक्तान् मा चारय।
चरित्वा अशेषं अपि विषयवनं पुनः पातयन्ति संसारे ॥१३६॥

ए इत्यादि। ए **एते प्रत्यक्षीभूताः** पंचिंदिय-करहडा **अतीन्द्रियसुखास्वादरूपात्परमात्मनः सकाशात् प्रतिपक्षभूताः पञ्चेन्द्रियकरहटा उष्ट्राः** जिय **हे मूढजीव** मोक्कला म चारि **स्वशुद्धात्मभावनोत्थवीतरागपरमानन्दैकरूपसुखपराङ्मुखो भूत्वा स्वेच्छया मा चारय व्याघुट्टय। यतः किं कुर्वन्ति।** पाडहिं **पातयन्ति। कम्। जीवम्। क्व। संसारे निःसंसारशुद्धात्मप्रतिपक्षभूते पञ्चप्रकारसंसारे** पुणु **पश्चात्। किं कृत्वा पूर्वम्।** चरिवि **चरित्वा भक्षणं कृत्वा। किम्।** विसय-वणु **पञ्चेन्द्रियविषयवनमित्यभिप्रायः ॥१३६॥**

गाथा–१३६

अन्वयार्थ :—[**एते**] ये प्रत्यक्ष [**पंचेन्द्रियकरभकाः**] पाँच इंद्रियरूपी ऊँट हैं, उनको [**स्वेच्छया**] अपनी इच्छासे [**मा चारय**] मत चरने दे, क्योंकि [**अशेषं**] सम्पूर्ण [**विषयवनं**] विषय–वनको [**चारयित्वा**] चरके [**पुनः**] फिर ये [**संसारे**] संसारमें ही [**पातयंति**] पटक देंगे।

भावार्थ :—ये पाँचों इंद्री अतींद्रिय–सुखके आस्वादनरूप परमात्मामें पराङ्मुख हैं, उनको हे मूढ़जीव, तू शुद्धात्मा की भावना से पराङ्मुख होकर इनको स्वच्छंद मतकर, अपने वशमें रख, ये तुझे संसारमें पटक देंगे, इसलिये इनको विषयोंसे पीछे लौटा। संसारसे रहित जो शुद्ध आत्मा उससे उलटा जो द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच प्रकारका संसार उसमें ये पंचेन्द्रीरूपी ऊँट स्वच्छंद हुए विषय–वनको चरके जगतके जीवोंको जगतमें ही पटक देंगे, यह तात्पर्य जानना ॥१३६॥

ભાવાર્થ :—હે મૂઢ જીવ! ઈન્દ્રિયોને અતીન્દ્રિય સુખના આસ્વાદરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મ-ભાવનાથી ઉત્પન્ન, વીતરાગ પરમાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખથી પરાઙ્મુખ થઈને સ્વેચ્છાએ ચરવા ન દે (વશમાં રાખ), કારણ કે તેઓ પહેલાં પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપી વનનું ભક્ષણ કરીને પછી જીવને નિઃસંસાર એવા શુદ્ધ આત્માથી પ્રતિપક્ષભૂત પાંચ પ્રકારના સંસારમાં પાડે છે, એ અભિપ્રાય છે. ૧૩૬.

अथ ध्यानवैषम्यं कथयति—

२६७) जोइय विसमी जोय-गइ मणु संठवण ण जाइ ।
इंदिय-विसय जि सुक्खडा तित्थु जि वलि वलि जाइ ॥१३७॥

योगिन् विषमा योगगतिः मनः संस्थापयितुं न याति ।
इन्द्रियविषयेषु एव सुखानि तत्र एव पुनः पुनः याति ॥१३७॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** विसमी जोय-गइ **विषमा योगगतिः। कस्मात्।** मणु संठवण ण जाइ **निजशुद्धात्मन्यतिचपलं मर्कटप्रायं मनो धर्तुं न याति। तदपि कस्मात्।** इंदिय-विसय जि सुक्खडा **इन्द्रियविषयेषु यानि सुखानि** वलि वलि तित्थु जि जाइ **वीतराग-परमाह्लादसमरसीभावपरमसुखरहितानां अनादिवासनावासितपञ्चेन्द्रियविषयसुखस्वादासक्तानां पुनः पुनः तत्रैव गच्छतीति भावार्थः॥१३७॥**

आगे ध्यानकी कठिनता दिखलाते हैं—

गाथा–१३७

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**योगगतिः**] ध्यानकी गति [**विषमा**] महाविषम है, क्योंकि [**मनः**] चित्तरूपी बन्दर चपल होनेसे [**संस्थापयितुं न याति**] निज शुद्धात्मामें स्थिरताको नहीं प्राप्त होता। क्योंकि [**इंद्रियविषयेषु एव**] इन्द्रियके विषयोंमें ही [**सुखानि**] सुख मान रहा है, इसलिये [**तत्र एव**] उन्हीं विषयोंमें [**पुनः पुनः**] फिर फिर अर्थात् बार बार [**याति**] जाता है।

भावार्थ :—वीतराग परम आनंद समरसी भावरूप अतींद्रिय सुखसे रहित जो यह संसारी जीव है, उसका मन अनादिकालकी अविद्याकी वासनामें बस रहा है, इसलिये पंचेन्द्रियोंके विषय–सुखोंमें आसक्त है, इन जगत्के जीवोंका मन बारम्बार विषय–सुखोंमें जाता है, और निजस्वरूपमें नहीं लगता है, इसलिये ध्यानकी गति विषम (कठिन) है॥१३७॥

હવે, ધ્યાનની વિષમતાનું (કઠિનતાનું) કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! યોગની ગતિ વિષમ છે કારણ કે અત્યંત ચપળ મર્કટ જેવું મન નિજશુદ્ધાત્મામાં સ્થિરતા પામતું નથી, તે પણ એટલા માટે કે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખો છે તેમાં જ વીતરાગ પરમ આહ્‌લાદમય, સમરસીભાવરૂપ પરમસુખથી રહિત, અનાદિકાળથી વાસનામાં વાસિત અને પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખના આસ્વાદમાં આસક્ત જીવોનું મન ફરી ફરીને જાય છે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૩૭.

अथ स्थलसंख्याबाह्यं प्रक्षेपकं कथयति—

२६८) सो जोइउ जो जोगवइ दंसणु णाणु चरित्तु ।
होयवि पंचहँ बाहिरउ झायंतउ परमत्थु ।।१३७*५।।

स योगी यः पालयति (?) दर्शनं ज्ञानं चारित्रम् ।
भूत्वा पञ्चभ्यः बाह्यः ध्यायन् परमार्थम् ।।१३७*५।।

सो इत्यादि। सो जोइउ **स योगी ध्यानी भण्यते। यः किं करोति।** जो जोगवइ **यः कर्ता प्रतिपालयति रक्षति। किम्।** दंसणु णाणु चरित्तु **निजशुद्धात्मद्रव्यसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपं निश्चयरत्नत्रयम्। किं कृत्वा।** होयवि **भूत्वा। कथंभूतः।** बाहिरउ **बाह्यः। केभ्यः।** पंचहं **पञ्चपरमेष्ठिभावनाप्रतिपक्षभूतेभ्यः पञ्चमगतिसुखविनाशकेभ्यः पञ्चेन्द्रियेभ्यः। किं कुर्वाणः।** झायंतउ **ध्यायन् सन्। कम्।** परमत्थु **परमार्थशब्दवाच्यं विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं परमात्मानमिति**

आगे स्थल-संख्याके बाह्य जो प्रक्षेपक दोहे हैं, उनको कहते हैं—

गाथा-१३७*५

अन्वयार्थ :—[**स योगी**] वही ध्यानी है, [**यः**] जो [**पंचभ्यः बाह्यः**] पंचेंद्रियोंसे बाहर (अलग) [**भूत्वा**] होकर [**परमार्थम्**] निज परमात्माका [**ध्यायन्**] ध्यान करता हुआ [**दर्शनं ज्ञानं चारित्रम्**] दर्शन, ज्ञान, चारित्ररूपी रत्नत्रय को [**पालयति**] पालता है, रक्षा करता है।

भावार्थ :—जिसके परिणाम निज शुद्धात्मद्रव्यका सम्यक्श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निश्चयरत्नत्रयमें ही लीन है, जो पंचमगतिरूपी मोक्षके सुखको विनाश करनेवाली और पांचपरमेष्ठीकी भावनासे रहित ऐसी पंचेंद्रियोंसे जुदा हो गया है, वही योगी है, योग शब्दका अर्थ ऐसा है, कि अपना मन चेतनमें लगाना वह योग जिसके हो, वही योगी है, वही ध्यानी

હવે, સ્થળગણતરીથી બાહ્ય પ્રક્ષેપકનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—પંચ પરમેષ્ઠીની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત, પંચમગતિના (મોક્ષના) સુખની વિનાશક એવી પાંચ ઇન્દ્રિયોથી બહિર્ભૂત થઈને (અલગ રહીને) પરમાર્થ શબ્દથી વાચ્ય એવા વિશુદ્ધ દર્શનજ્ઞાન સ્વભાવથી પરમાત્માને ધ્યાવતો થકો જે નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયને પાળે છે-રક્ષે છે તે યોગી-ધ્યાની કહેવાય છે.

तात्पर्यम्। योगशब्दस्यार्थं कथ्यते—'युज्' समाधौ इति धातुनिष्पन्नेन योगशब्देन वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरुच्यते। अथवानन्तज्ञानादिरूपे स्वशुद्धात्मनि योजनं परिणमनं योगः, स इत्थंभूतो योगो यस्यास्तीति स तु योगी ध्यानी तपोधन इत्यर्थः ।।१३७*५।।

अथ पञ्चेन्द्रियसुखस्यानित्यत्वं दर्शयति—

२६९) विसय-सुहइँ बे दिवहडा पुणु दुक्खहँ परिवाडि ।
भुल्लउ जीव म वाहि तुहुँ अप्पण खंधि कुहाडि ।।१३८।।

विषयसुखानि द्वे दिवसे पुनः दुःखानां परिपाटी ।
भ्रान्त जीव मा वाहय त्वं आत्मनः स्कन्धे कुठारम् ।।१३८।।

विसय इत्यादि। विसय-सुहइं **निर्विषयान्नित्याद्वीतरागपरमानन्दैकस्वभावात् परमात्मसुखात्प्रतिकूलानि विषयसुखानि** बे दिवहडा **दिनद्वयस्थायीनि भवन्ति।** पुणु **पुनः**

है, वही तपोधन है, वह निःसंदेह जानना ।।१३७*५।।

आगे पंचेन्द्रियोंके सुखको विनाशीक बतलाते हैं—

गाथा–१३८

अन्वयार्थ :—[**विषयसुखानि**] विषयोंके सुख [**द्वे दिवसे**] दौ दिनके हैं, [**पुनः**] फिर बादमें [**दुःखानां परिपाटी**] ये विषय दुःखकी परिपाटी हैं, ऐसा जानकर [**भ्रांत जीव**] हे भोले जीव, [**त्वं**] तू [**आत्मनः स्कंधे**] अपने कंधे पर [**कुठारम्**] आपही कुल्हाड़ीको [**मा वाहय**] मत चलावे ।।

भावार्थ :—ये विषय क्षणभंगुर हैं, बारम्बार दुर्गतिके दुःखके देनेवाले हैं, इसलिए विषयोंका सेवन अपने कंधे पर कुल्हाड़ीका मारना है, अर्थात् नरकमें अपनेको डुबोना है, ऐसा

યોગ શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે :—'युज्' અર્થાત્ સમાધિમાં ચિત્તને જોડવું. એવા સમાધિના અર્થવાળા ધાતુથી નિષ્પન્ન યોગશબ્દથી વીતરાગનિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે અથવા અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મામાં જોડાવું–પરિણમવું તે પણ યોગ છે. આવો યોગ જેને છે તે યોગી -ધ્યાની-તપોધન છે. એ પ્રમાણે અર્થ છે. ૧૩૭*૫.

હવે, પાંચ ઇન્દ્રિયસુખનું અનિત્યપણું દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્વિષય નિત્ય અને વીતરાગ પરમાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મસુખથી પ્રતિકૂળ વિષયસુખો બે દિવસ રહેનારાં છે. પછી-બે દિવસ પછી-આત્મસુખથી

पश्चाद्दिनद्वयानन्तरं दुक्खहं परिवाडि **आत्मसुखबहिर्मुखेन, विषयासक्तेन जीवेन यान्युपार्जितानि पापानि तदुदयजनितानां नारकादिदुःखानां पारिपाटी प्रस्तावः एवं ज्ञात्वा** भुल्लउ **जीव हे भ्रांत** जीव म वाहि तुहुं **मा निक्षिप त्वम्।** **कम्** कुहाडि **कुठारम्।** **क्व।** अप्पण खंधि **आत्मीयस्कन्धे। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा विषयसुखं त्यक्त्वा वीतराग-परमात्मसुखे च स्थित्वा निरन्तरं भावना कर्तव्येति भावार्थः॥१३८॥**

अथात्मभावनार्थं योऽसौ विद्यमानविषयान् त्यजति तस्य प्रशंसां करोति—

२७०) संता विसय जु परिहरइ बलि किज्जउँ हउँ तासु।
सो दइवेण जि मुंडियउ सीसु खडिल्लउ जासु॥१३९॥

सतः विषयान् यः परिहरति बलिं करोमि अहं तस्य।
स दैवेन एव मुण्डितः शीर्षं खल्वाटं यस्य॥१३९॥

व्याख्यान जानकर विषय-सुखोंको छोड़, वीतराग परमात्म-सुखमें ठहरकर निरन्तर शुद्धोपयोगकी भावना करनी चाहिये॥१३८॥

आगे आत्म-भावनाके लिये जो विद्यमान विषयोंको छोड़ता है, उसकी प्रशंसा करते हैं—

गाथा-१३९

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो कोई ज्ञानी [**सतः विषयान्**] विद्यमान विषयोंको [**परिहरति**] छोड़ देता है, [**तस्य**] उसकी [**अहं**] मैं [**बलिं**] पूजा [**करोमि**] करता हूँ, क्योंकि [**यस्य शीर्षं**] जिसका शिर [**खल्वाटं**] गंजा है, [**सः**] वह तो [**दैवेन एव**] दैवकर ही [**मुंडितः**] मूड़ा हुआ है, वह मुंडित नहीं कहा जा सकता।

બહિર્મુખ, વિષયાસક્ત જીવે જે પાપો ઉપાર્જ્યાં છે તેના ઉદયજનિત એવાં નરકાદિ દુઃખોની પરિપાટી જ—પ્રસ્તાવ જ—આવે છે, એમ જાણીને હે ભ્રાંત જીવ! તું પોતાના જ ખંભા ઉપર કુહાડો ન માર (અર્થાત્ વિષયોનું સેવન ન કર.)

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને વિષયસુખ છોડીને અને વીતરાગપરમાત્મ સુખમાં સ્થિત થઈને નિરંતર આત્મભાવના કરવી જોઈએ, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૩૮.

હવે, આત્મભાવના અર્થે જે વિદ્યમાન વિષયોને ત્યાગે છે, તેની પ્રશંસા કરે છે :—

संता इत्यादि। संता विसय **कटुकविषप्रख्यान् किंपाकफलोपमानलब्धपूर्वनिरुपराग-शुद्धात्मतत्त्वोपलम्भरूपनिश्चयधर्मचौरान् विद्यमानविषयान्** जु परिहरइ **यः परिहरति** बलि किज्ञउं हउं तासु **बलिं पूजां करोमि तस्याहमिति। श्रीयोगीन्द्रदेवाः स्वकीयगुणानुरागं प्रकटयन्ति। विद्यमानविषयत्यागे दृष्टान्तमाह।** सो दइवेण जि मुंडियउ **स दैवेन मुण्डितः। स कः।** सीसु खडिल्लउ जासु **शिरः खल्वाटं यस्येति। अत्र पूर्वकाले देवागमनं दृष्ट्वा सप्तर्द्धिरूपं धर्मातिशयं दृष्ट्वा अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानोत्पत्तिं दृष्ट्वा भरतसगररामपाण्डवादि-**

भावार्थ :—जो देखनेमें मनोज्ञ ऐसा इन्द्राइनिका विष–फल उसके समान ये मौजूद विषय हैं, ये वीतराग शुद्धात्मतत्त्वकी प्राप्तिरूप निश्चयधर्मस्वरूप रत्नके चोर हैं, उनको जो ज्ञानी छोड़ते हैं, उनकी बलिहारी श्रीयोगीन्द्रदेव करते हैं, अर्थात् अपना गुणानुराग प्रगट करते हैं, जो वर्तमान विषयोंके प्राप्त होने पर भी उनको छोड़ते हैं, वे महापुरुषोंकर प्रशंसा योग्य हैं, अर्थात् जिनके सम्पदा मौजूद हैं, वे सब त्यागकर वीतरागके मारगको आराधें, वे तो सत्पुरुषोंसे सदा ही प्रशंसाके योग्य हैं, और जिसके कुछ भी तो सामग्री नहीं है, परंतु तृष्णासे दुःखी हो रहा है, अर्थात् जिसके विषय तो विद्यमान नहीं हैं, तो भी उनका अभिलाषी है, वह महानिंद्य है। चतुर्थकालमें तो इस क्षेत्रमें देवोंका आगमन था, उनको देखकर धर्मकी रुचि होती थी, और नानाप्रकारकी ऋद्धियोंके धारी महामुनियोंका अतिशय देखकर ज्ञानकी प्राप्ति होती थी, तथा अन्य जीवोंको अवधिमनःपर्यय केवलज्ञानकी उत्पत्ति देखकर सम्यक्त्वकी सिद्धि होती थी, जिनके चरणारविन्दोंको बड़े–बड़े मुकुटधारी राजा नमस्कार करते थे, ऐसे बड़े–बड़े राजाओंकर सेवनीक भरत, सगर, राम, पांडवादि अनेक चक्रवर्ती बलभद्र, नारायण तथा मंडलीक

ભાવાર્થ :—કડવા ઝેર જેવા અને [1]કિંપાકફળની ઉપમાવાળા (અર્થાત્ દેખવામાં મનોજ્ઞ) વિદ્યમાન વિષયોને કે જે અલબ્ધપૂર્વ (પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત કરેલા) નિરુપરાગ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિરૂપ નિશ્ચયધર્મના ચોર છે તેમને છોડે છે, તેની હું પૂજા કરું છું. એ રીતે શ્રીયોગીન્દ્રદેવ વિષયત્યાગી પ્રત્યે પોતાનો ગુણાનુરાગ દર્શાવે છે.

વિદ્યમાન વિષયના ત્યાગ ઉપર દૃષ્ટાંત કહે છે, જેને માથે ટાલ છે તે દૈવથી જ મુંડાયો છે.

અહીં, પૂર્વકાળમાં દેવોનું આગમન જોઈને, સાત ઋદ્ધિરૂપ ધર્મનો અતિશય જોઈને, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જોઈને અને જેમનાં ચરણરૂપી કમળને અનેક રાજાધિરાજના મણિમુકુટના કિરણો ચુમ્બન કરતાં હતાં (જેમના ચરણારવિંદને મોટા મોટા રાજાઓ નમસ્કાર કરે છે) એવા ભરત, સગર, રામ, પાંડવાદિને જિનધર્મમાં રત

---

૧ કિંપાક=સંસ્કૃત-મહાકાળ, હિંદી-લાલ ઇન્દ્રાયનનું વિષફળ, ગુજરાતી-રાતાં ઇન્દ્રાયણાં, લાલઇન્દ્રવારણા. આ ઝાડનાં ફળ દેખાવે સુંદર હોય છે પણ ખાવામાં કડવાં અને ઝેરી હોય છે.

कमनेकराजाधिराजमणिमुकुटकिरणकलापचुम्बितपादारविन्दजिनधर्मरतं दृष्ट्वा च परमात्मभावनार्थं केचन विद्यमानविषयत्यागं कुर्वन्ति तद्भावनारतानां दानपूजादिकं च कुर्वन्ति तत्राश्चर्यं नास्ति इदानीं पुनः ''देवागमपरिहीणे कालेऽतिशयवर्जिते। केवलोत्पत्तिहीने तु हलचक्रधरोज्झिते।।'' इति श्लोककथितलक्षणे दुष्षमकाले यत्कुर्वन्ति तदाश्चर्यमिति भावार्थः ।।१३६।।

अथ मनोजये कृते सतीन्द्रियजयः कृतो भवतीति प्रकटयति—

२७१) पंचहँ णायकु वसिकरहु जेण होंति वसि अण्ण।
मूल विणट्ठइ तरु-वरहँ अवसइँ सुक्कहिं पण्ण ।।१४०।।

राजाओंको जिनधर्ममें लीन देखकर भव्यजीवोंको जिनधर्मकी रुचि उपजती थी, तब परमात्म–भावनाके लिए विद्यमान विषयोंका त्याग करते थे। और जब तक गृहस्थपनेमें रहते थे, तब तक दान–पूजादि शुभ क्रियायें करते थे, चार प्रकारके संघकी सेवा करते थे। इसलिये पहले समयमें तो ज्ञानोत्पत्तिके अनेक कारण थे, ज्ञान उत्पन्न होनेका अचंभा नहीं था। लेकिन इस पंचमकालमें इतनी सामग्री नहीं हैं। ऐसा कहा भी है, कि इस पंचमकालमें देवोंका आगमन तो बंद हो गया है, और कोई अतिशय नहीं देखा जाता। यह काल धर्मके अतिशयसे रहित है, और केवलज्ञानकी उत्पत्तिसे रहित है, तथा हलधर, चक्रवर्त्ती आदि शलाकापुरुषोंसे रहित है, ऐसे दुःषमकालमें जो भव्यजीव धर्मको धारण करते हैं, यती श्रावकके व्रत आचरते हैं, यह अचंभा है। वे पुरुष धन्य हैं, सदा प्रशंसा योग्य हैं।।१३९।।

आगे मनके जीतनेसे इंन्द्रियोंका जय होता है, जिसने मनको जीता, उसने सब इन्द्रियोंको जीत लिया, ऐसा व्याख्यान करते हैं—

જોઈને કોઈ પરમાત્માની ભાવના અર્થે વિદ્યમાન વિષયોનો ત્યાગ કરે અને તેની ભાવનામાં રત જીવોને દાન-પૂજાદિક કરે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ આ જે ''**देवागमपरिहीणे कालेऽतिशयवर्जिते। केवलोत्पत्तिहीने तु हलचक्रधराज्झिते**'' (**અર્થ :**—આ પંચમકાળમાં દેવોનું આગમન થતું નથી, કોઈ અતિશય જોવામાં આવતો નથી, કેવળજ્ઞાન થતું નથી, અને હળધર (બળદેવ) ચક્રધર (ચક્રવર્તી) નો અભાવ છે. એ પ્રમાણે શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળા દુષમકાળમાં જે વિષયનો ત્યાગ કરે છે તે આશ્ચર્ય છે. (અર્થાત્ તેવા પુરુષોને ધન્ય છે) એવો ભાવાર્થ છે. ૧૩૯.

હવે, મનોજય (મનનો જય) કરતાં ઇન્દ્રિયજય થાય છે, એમ પ્રગટ કરે છે :—

पञ्चानां नायकं वशीकुरुत येन भवन्ति वशे अन्यानि ।
मूले विनष्टे तरुवरस्य अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥१४०॥

पंचहं इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। पंचहं **पञ्चज्ञानप्रतिपक्षभूतानां पञ्चेन्द्रियाणां** णायकु **रागादिविकल्परहितपरमात्मभावनाप्रतिकूलं दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूप-प्रभृतिसमस्तापध्यानजनितविकल्पजालरूपं मनोनायकं हे भव्याः** वसिकरहु **विशिष्टभेद-भावनाङ्कुशबलेन स्वाधीनं कुरुते। येन स्वाधीनेन किं भवति।** जेण होंति वसि अण्ण **येन वशीकृतेनान्यानीन्द्रियाणि वशीभवन्ति। दृष्टान्तमाह।** मूलविणट्ठइ तरु-वरहं **मूले विनष्टे तरुवरस्य** अवसइं सुक्कहिं पण्ण **अवश्यं नियमेन शुष्यन्ति पर्णानि इति। अयमत्र भावार्थः। निजशुद्धात्मतत्त्वभावनार्थं येन केनचित्प्रकारेण मनोजयः कर्तव्यः तस्मिन् कृते**

गाथा–१४०

अन्वयार्थ :—[**पंचानां नायकं**] पाँच इन्द्रियोंके स्वामी मनको [**वशीकुरुत**] तुम वशमें करो [**येन**] जिस मनके वश होनेसे [**अन्यानि वशे भवंति**] अन्य पाँच इन्द्रियें वशमें हो जाती हैं। जैसे कि [**तरुवरस्य**] वृक्षकी [**मूले विनष्टे**] जड़के नाश हो जानेसे [**पर्णानि**] पत्ते [**अवश्यं शुष्यंति**] निश्चयसे सूख जाते हैं।

भावार्थ :—पाँचवाँ ज्ञान जो केवलज्ञान उससे पराङ्मुख स्पर्श, रसना, घ्राण, चक्षु, क्षोत्र, इन पाँच इन्द्रियोंका स्वामी मन है, जो रागादि विकल्प रहित परमात्माकी भावनासे विमुख और देखे, सुने, भोगे हुए भोगोंकी वाँछारूप आर्त, रौद्र, खोटे ध्यानोंको आदि लेकर अनेक विकल्पजालमयी मन है। यह चंचलमनरूपी हस्ती उसको भेदविज्ञानकी भावनारूप अंकुशके बलसे वशमें करो, अपने आधीन करो। जिसके वश करनेसे सब इन्द्रियां वशमें हो सकती हैं, जैसे जड़के टूट जानेसे वृक्षके पत्ते आप ही सूख जाते हैं। इसलिये निज शुद्धात्मकी भावनाके लिये जिस तिस तरह मनको जीतना चाहिये। ऐसा ही अन्य जगह भी कहा है, कि

ભાવાર્થ :—હે ભવ્યો! તમે રાગાદિ વિકલ્પ રહિત પરમાત્માની ભાવનાથી પ્રતિકૂળ એવા, દેખેલા, સાંભળેલા અને ભોગોની આકાંક્ષાથી માંડીને સમસ્ત અનુભવેલા અપધ્યાન જનિત વિકલ્પજાળરૂપ અને પાંચ જ્ઞાનના પ્રતિપક્ષભૂત પાંચ ઇન્દ્રિયોના મનરૂપી નાયકને વિશિષ્ટભેદભાવનારૂપ અંકુશના બળથી સ્વાધીન કરો. જેને સ્વાધીન કરવાથી શું થાય છે? જેને (મનને) વશ કરવાથી અન્ય ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે. દૃષ્ટાંત કહે છે. ઝાડનું મૂળ નષ્ટ થતાં, પાંદડાઓ નક્કી સુકાઈ જાય છે.

અહીં, ભાવાર્થ એમ છે કે નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવના અર્થે યેનકેન પ્રકારેણ (કોઈ

जितेन्द्रियो भवति। तथा चोक्तम्—''येनोपायेन शक्येत सन्नियन्तुं चलं मनः। स एवोपासनीयोऽत्र न चैव विरमेत्ततः॥''॥१४०॥

अथ हे जीव विषयासक्तः सन् कियन्तं कालं गमिष्यसीति संबोधयति—

२७२) विसयासत्तउ जीव तुहुँ कित्तिउ कालु गमीसि।
सिव-संगमु करि णिच्चलउ अवसइँ मुक्खु लहीसि॥१४१॥

विषयासक्तः जीव त्वं कियन्तं कालं गमिष्यसि।
शिवसंगमं कुरु निश्चलं अवश्यं मोक्षं लभसे॥१४१॥

विसय इत्यादि। विसयासत्तउ **शुद्धात्मभावनोत्पन्नवीतरागपरमानन्दस्यन्दिपारमार्थिकसुखानुभवरहितत्वेन विषयासक्तो भूत्वा** जीव हे **अज्ञानिजीव** तुहुं **त्वं** कित्तिउ कालु गमीसि

उस उपायसे उदास नहीं होना। जगत् से उदास और मन जीतनेका उपाय करना॥१४०॥

आगे जीवको उपदेश देते हैं, कि हे जीव, तू विषयोंमें लीन होकर अनंतकालतक भटका, और अब भी विषयासक्त है, सो विषयासक्त हुआ कितने कालतक भटकेगा, अब तो मोक्षका साधन कर, ऐसा संबोधन करते हैं—

गाथा–१४१

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे अज्ञानी जीव, [**त्वं**] तू [**विषयासक्तः**] विषयोंमें आसक्त होके [**कियंतं कालं**] कितना काल [**गमिष्यसि**] बितायेगा [**शिवसंगमं**] अब तो शुद्धात्माका अनुभव [**निश्चलं**] निश्चलरूप [**कुरु**] कर, जिससे कि [**अवश्यं**] अवश्य [**मोक्षं**] मोक्षको [**लभसे**] पावेगा।

भावार्थ :—हे अज्ञानी, तू शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न वीतराग परम आनंदरूप

પણ પ્રકારે, ગમે તે ઉપાયે) મનોજય કરવો જોઈએ (મનને જીતવું જોઈએ) તે કરતાં (મનને જીતવાથી તે) જિતેન્દ્રિય થવાય છે. વળી, કહ્યું છે કે **''येनोपायेन शक्यते सन्नियन्तुं चलं मनः। स एवोपासनीयोऽत्र न चैव विरमेत्ततः॥''** (**અર્થ :—**જે ઉપાયથી ચંચળ મન સંયમિત કરી શકાય તે ઉપાય અત્રે ઉપાસ્યા જ કરવો પણ એમ કરતાં અટકવું નહિ (તે ઉપાય મૂકી દેવો નહિ.) ૧૪૦.

હવે, હે જીવ! તું વિષયાસક્ત થઈને કેટલો કાળ ગાળીશ? એમ સંબોધે છે :—

ભાવાર્થ :—હે અજ્ઞાની જીવ! તું શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ પરમાનંદ ઝરતા

कियन्तं कालं गमिष्यसि बहिर्मुखभावेन नयसि। तर्हि किं करोमीत्यस्य प्रत्युत्तरमाह। सिव-संगमु करि **शिवशब्दवाच्यो योऽसौ केवलज्ञानदर्शनस्वभावस्वकीयशुद्धात्मा तत्र संगमं संसर्गं कुरु। कथंभूतम्।** णिच्चलउ **घोरोपसर्गपरीषहप्रस्तावेऽपि मेरुवन्निश्चलं तेन निश्चलात्मध्यानेन** अवसइं मुक्खु लहीसि **नियमेनानन्तज्ञानादिगुणास्पदं मोक्षं लभसे त्वमिति तात्पर्यम्** ।।१४१।।

अथ शिवशब्दवाच्यस्वशुद्धात्मसंसर्गत्यागं मा कार्षीस्त्वमिति पुनरपि संबोधयति—

२७३) इहु सिव-संगमु परिहरिवि गुरुवड कहिँ वि म जाहि।
जे सिव-संगमि लीण णवि दुक्खु सहंता वाहि ।।१४२।।

अविनाशी सुखके अनुभवसे रहित हुआ विषयोंमें लीन होकर कितने कालतक भटकेगा। पहले तो अनंतकालतक भ्रमा, अब भी भ्रमणसे नहीं थका, सो बहिर्मुख परिणाम करके कब तक भटकेगा ? अब तो केवलज्ञान दर्शनरूप अपने शुद्धात्माका अनुभव कर, निज भावोंका संबंध कर। घोर उपसर्ग और बाईस परीषहोंकी उत्पत्तिमें भी सुमेरुके समान निश्चल जो आत्म–ध्यान उसको धारण कर, उसके प्रभावसे निःसंशय मोक्ष पावेगा। जो मोक्ष–पदार्थ अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्यादि अनंतगुणोंका ठिकाना है, सो विषयके त्यागसे अवश्य मोक्ष पावेगा।।१४१।।

आगे निजस्वरूपका संसर्ग तू मत छोड़, निजस्वरूप ही उपादेय है, ऐसा ही बार–बार उपदेश करते हैं—

પારમાર્થિક સુખના અનુભવથી રહિતપણે વિષયાસક્ત થઈને કેટલો કાળ ગાળીશ?-બહિર્મુખભાવે કેટલો કાળ વિતાવીશ?

'તો હવે શું કરું? એવા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર કહે છે. 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો, કેવળજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી જે આ નિજ શુદ્ધાત્મા છે તેનો, ઘોર ઉપસર્ગ અને ઘોર પરિષહનો પ્રસંગ આવી પડવા છતાં પણ, મેરુવત્ નિશ્ચળપણે સંસર્ગ કર (નિશ્ચળ ધ્યાન કર), તેવા નિશ્ચળઆત્મધ્યાનથી તું અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોનું સ્થાન એવા મોક્ષને અવશ્ય પામીશ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૪૧.

હવે, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા સ્વશુદ્ધાત્માના સંસર્ગનો ત્યાગ તું ન કર, એમ ફરીને પણ સંબોધે છે.

इमं शिवसंगमं परिहृत्य गुरुवर क्वापि मा गच्छ ।
ये शिवसंगमे लीना नैव दुःखं सहमानाः पश्य ॥१४२॥

इहु इत्यादि। इहु **इमं प्रत्यक्षीभूतं** सिव-संगमु **शिवसंसर्गं शिवशब्दवाच्योऽनन्तज्ञानादिस्वभावः स्वशुद्धात्मा तस्य रागादिरहितं संबन्धं** परिहरिवि **परिहृत्य त्यक्त्वा** गुरुवड हे **तपोधन** कहिं वि म जाहि **शुद्धात्मभावनाप्रतिपक्षभूते मिथ्यात्वरागादौ क्वापि गमनं मा कार्षीः।** जे सिव-संगमि लीण णवि **ये केचन विषयकषायाधीनतया शिवशब्दवाच्ये स्वशुद्धात्मनि लीनास्तन्मया व भवन्ति** दुक्खु सहंता वाहि **व्याकुलत्वलक्षणं दुक्खं सहमानास्सन्तः पश्येति। अत्र स्वकीयदेहे निश्चयनयेन तिष्ठति योऽसौ केवलज्ञानाद्यनन्तगुणसहितः परमात्मा स एव**

गाथा–१४२

अन्वयार्थ :—[**गुरुवर**] हे तपोधन, [**शिवसंगमं**] आत्म–कल्याणको [**परिहृत्य**] छोड़कर [**क्वापि**] तू कहीं भी [**मा गच्छ**] मत जा, [**ये**] जो कोई अज्ञानी जीव [**शिवसंगमे**] निजभावमें [**नैव लीनाः**] नहीं लीन होते हैं, वे सब [**दुःखं**] दुःखको [**सहमानाः**] सहते हैं, ऐसा तू [**पश्य**] देख॥

भावार्थ :—यह आत्म–कल्याण, प्रत्यक्षमें संसार–सागरके तैरनेका उपाय है, उसको छोड़कर हे तपोधन, तू शुद्धात्माकी भावनाके शत्रु जो मिथ्यात्व रागादि हैं, उनमें कभी गमन मत कर, केवल आत्मस्वरूपमें मगन रह। जो कोई अज्ञानी विषय–कषायके वश होकर शिवसंगम (निजभाव) में लीन नहीं रहते, उनको व्याकुलतारूप दुःख भव–वनमें सहता देख। संसारी जीव सभी व्याकुल है, दुःखरूप हैं, कोई सुखी नहीं है, एक शिवपद ही परम आनंदका धाम है। जो अपने स्वभावमें निश्चयनयकर ठहरनेवाला केवलज्ञानादि अनंतगुण सहित परमात्मा उसीका नाम शिव है, ऐसा सब जगह जानना। अथवा निर्वाणका नाम शिव है, अन्य कोई शिव नामका पदार्थ नहीं है, जैसा कि नैयायिक वैशेषिकोंने जगत्का कर्त्ता-हर्त्ता कोई शिव

ભાવાર્થ :—આ પ્રત્યક્ષ શિવસંસર્ગને-'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવો અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વભાવવાળો સ્વશુદ્ધાત્મા તેનો રાગાદિ રહિત સંબંધ છોડી દઈને હે તપોધન! તું શુદ્ધાત્મભાવથી પ્રતિપક્ષભૂત મિથ્યાત્વ, રાગાદિમાં ક્યાંય પણ ગમન ન કર. જે કોઈ વિષયકષાયને આધીન થવાથી 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા સ્વશુદ્ધાત્મામાં લીન-તન્મય-થતા નથી, તેમને વ્યાકુળતાનું લક્ષણ જે છે એવા દુઃખને સહન કરતા તું દેખ.

અહીં, નિશ્ચયનયથી પોતાના દેહમાં જે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસહિત પરમાત્મા રહ્યો છે તે જે 'શિવ' શબ્દથી સર્વત્ર સમજવો, 'શિવ' શબ્દથી બીજો કોઈ 'શિવ' નામનો એક

शिवशब्दत्वेन सर्वत्र ज्ञातव्यो नान्यः। कोऽपि शिवनामा व्याप्येको जगत्कर्तेति भावार्थः॥१४२॥

अथ सम्यक्त्वदुर्लभत्वं दर्शयति—

२७४) कालु अणाइ अणाइ जिउ भव-सायरु वि अणंतु।
जीविं बिण्णि ण पत्ताइँ जिणु सामिउ सम्मत्तु॥१४३॥

कालः अनादिः अनादिः जीवः भवसागरोऽपि अनन्तः।
जीवेन द्वे न प्राप्ते जिनस्वामी सम्यक्त्वम्॥१४३॥

कालु इत्यादि। कालु अणाइ **गतकालो अनादिः** अणाइ जिउ **जीवोऽप्यनादिः** भव-सायरु वि अणंतु **भवः संसारस्य एव समुद्रः सोऽप्यनादिरनन्तश्च।** जीविं बिण्णि ण पत्ताइं **एवमनादिकाले मिथ्यात्वरागाद्यधीनतया निजशुद्धात्मभावनाच्युतेन जीवेन द्वयं न लब्धम्। द्वये**

माना है, ऐसा तू मत मान। तू अपने स्वरूपको अथवा केवलज्ञानियोंको अथवा मोक्षपदको शिव समझ। यही श्रीवीतरागदेवकी आज्ञा हैं॥१४२॥

आगे सम्यग्दर्शनको दुर्लभ दिखलाते हैं—

गाथा–१४३

अन्वयार्थ :—[**कालः अनादिः**] काल भी अनादि है, [**जीवः अनादिः**] जीव भी अनादि हैं, और [**भवसागरोऽपि**] संसार–समुद्र भी [**अनंतः**] अनादि अनंत है। लेकिन [**जीवेन**] इस जीवने [**जिनः स्वामी सम्यक्त्वम्**] जिनराजस्वामी और सम्यक्त्व [**द्वे**] ये दो [**न प्राप्ते**] नहीं पाये।

भावार्थ :—काल, जीव और संसार ये तीनों अनादि हैं, उसमें अनादिकालसे भटकते हुए इस जीवने मिथ्यात्व–रागादिकके वश होकर शुद्धात्मस्वरूप अपना न देखा, न जाना। यह संसारी जीव अनादिकालसे आत्म–ज्ञानकी भावनासे रहित है। इस जीवने स्वर्ग, नरक, राज्यादि

જગત્વ્યાપી જગત્કર્તા ન સમજવો, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૪૨.

હવે, સમ્યક્ત્વનું દુર્લભપણું દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—અતીતકાળ અનાદિ છે, જીવ પણ અનાદિ છે અને સંસારરૂપી સમુદ્ર તે પણ અનાદિ-અનંત છે. એ રીતે અનાદિ કાળમાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિની આધીનતાથી નિજશુદ્ધાત્માથી ચ્યુત જીવને આ બે વસ્તુ મળી નથી. બે કઈ? (૧) અનંતજ્ઞાનાદિ-

किम्। जिणु सामिउ सम्मत्तु **अनन्तज्ञानादिचतुष्टयसहितः क्षुधाद्यष्टादशदोषरहितो जिनस्वामी परमाराध्यः 'सिवसंगमु सम्मत्तु' इति पाठान्तरे स एव शिवशब्दवाच्यो न चान्यः पुरुषविशेषः, सम्यक्त्वशब्देन तु निश्चयेन शुद्धात्मानुभूतिलक्षणं वीतरागसम्यक्त्वम्, व्यवहारेण तु वीतरागसर्वज्ञप्रणीतसद्‌द्रव्यादिश्रद्धानरूपं सरागसम्यक्त्वं चेति भावार्थः॥१४३॥**

सब पाये, परंतु ये दो वस्तुयें न मिलीं, एक तो सम्यग्दर्शन न पाया, दूसरे श्रीजिनराजस्वामी न पाये। यह जीव अनादिका मिथ्यादृष्टी है, और क्षुद्र देवोंका उपासक है। श्रीजिनराज भगवान्‌की भक्ति इसके कभी नहीं हुई, अन्य देवोंका उपासक हुआ सम्यग्दर्शन नहीं हुआ। यहाँ कोई प्रश्न करे, कि अनादिका मिथ्यादृष्टी होनेसे सम्यक्त्व नहीं उत्पन्न हुआ, यह तो ठीक है, परन्तु जिनराजस्वामी न पाये, ऐसा नहीं हो सकता ? क्योंकि ''भवि भवि जिण पुज्जिउ वंदिउ'' ऐसा शास्त्रका वचन है, अर्थात् भव भवमें इस जीवने जिनवर पूजे और गुरू वंदे। परंतु तुम कहते हो, कि इस जीवने भव–वनमें भ्रमते जिनराजस्वामी नहीं पाये, उसका समाधान—जो भाव–भक्ति इसके कभी न हुई, भाव–भक्ति तो सम्यग्दृष्टीके ही होती है, और बाह्यलौकिकभक्ति इसके संसारके प्रयोजनके लिये हुई वह गिनतीमें नहीं। ऊपरकी सब बातें निःसार (थोथी) हैं, भाव ही कारण होते हैं, सो भाव–भक्ति मिथ्यादृष्टीके नहीं होती। ज्ञानी जीव ही जिनराजके दास हैं, सो सम्यक्त्व बिना भाव–भक्ति मिथ्यादृष्टीके नहीं होती। ज्ञानी जीव ही जिनराजके दास हैं, सो सम्यक्त्व बिना भाव–भक्तिके अभावसे जिनस्वामी नहीं पाये, इसमें संदेह नहीं है। जो जिनवरस्वामीको पाते, तो उसीके समान होते, ऊपरी लोग–दिखावारूप भक्ति हुई, तो किस कामकी, यह जानना। अब श्रीजिनदेवका और सम्यग्दर्शनका स्वरूप सुनो। अनंत ज्ञानादि चतुष्टय सहित और क्षुधादि अठारह दोष रहित हैं। वे जिनस्वामी हैं, वे ही परम आराधने योग्य हैं, तथा शुद्धात्मज्ञानरूप निश्चयसम्यक्त्व (वीतराग सम्यक्त्व) अथवा वीतराग सर्वज्ञदेवके उपदेशे हुए षट् द्रव्य, सात तत्त्व, नौ पदार्थ और पाँच अस्तिकाय उनका श्रद्धानरूप सराग सम्यक्त्व यह निश्चय व्यवहार दो प्रकारका सम्यक्त्व है। निश्चयका नाम वीतराग है, व्यवहारका नाम सराग है। एक तो चौथे पदका यह अर्थ है, और दूसरे ऐसा ''सिवसंगमु सम्मत्तु'' इसका अर्थ ऐसा है, कि शिव जो जिनेन्द्रदेव उनका संगम अर्थात् भाव–

ચતુષ્ટયસહિત, ક્ષુધાદિ અઢાર દોષ રહિત જિનસ્વામી કે જે પરમ-આરાધ્ય છે. (૨) 'સમ્યક્ત્વ' શબ્દથી નિશ્ચયથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણ વીતરાગ-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહારથી વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણીત સત્‌દ્રવ્યાદિના શ્રદ્ધાનરૂપ સરાગ સમ્યક્ત્વ, એમ ભાવાર્થ છે. [जिणु सामिउ सम्मत्तु] ને બદલે 'शिवसंगमु सम्मत्तु [(૧) શિવનો સંગ અને (૨) સમ્યક્ત્વ] એ પાઠાન્તરમાં તે જ જિનસ્વામી જ) 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય છે, બીજો કોઈ પુરુષ વિશેષ નહિ. ૧૪૩.

अथ शुद्धात्मसंवित्तिसाधकतपश्चरणप्रतिपक्षभूतं गृहवासं दूषयति—

२७५) घर-वासउ मा जाणि जिय दुक्किय-वासउ एहु ।
पासु कयंतें मंडियउ अविचलु णिस्संदेहु ॥१४४॥

गृहवासं मा जानीहि जीव दुष्कृतवास एषः ।
पाशः कृतान्तेन मण्डितः अविचलः निस्सन्देहम् ॥१४४॥

घरवासउ इत्यादि। घर-वासउ **गृहवासम् अत्र गृहशब्देन वासमुख्यभूता स्त्री ग्राह्या। तथा चोक्तम्—''न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते॥''** मा जाणि जिय **हे जीव त्वमात्महितं मा जानीहि। कथंभूतो गृहवासः।** दुक्किय-वासउ एहु **समस्तदुष्कृतानां पापानां वासः स्थानमेषः,** पासु कयंतें मंडियउ **अज्ञानिजीवबन्धनार्थं पाशो मण्डितः। केन।**

सेवन इस जीवको नहीं हुआ, और सम्यक्त्व नहीं उत्पन्न हुआ। सम्यक्त्व होवे तो परमात्माका भी परिचय होवे॥१४३॥

आगे शुद्धात्मज्ञानका साधक जो तपश्चरण उसके शत्रुरूप गृहवासको दोष देते हैं—

गाथा–१४४

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, तू इसको [**गृहवासं**] घर वास [**मा जानीहि**] मत जान, [**एषः**] यह [**दृष्कृतवासः**] पापका निवासस्थान है, [**कृतांतेन**] यमराजने (कालने) अज्ञानी जीवोंके बाँधनेके लिये यह [**पाशःमंडितः**] अनेक फाँसोंसे मंडित [**अविचलः**] बहुत मजबूत बंदीखाना बनाया है, इसमें [**निस्संदेहम्**] सन्देह नहीं है।

भावार्थ :—यहाँ घर शब्दसे मुख्यरूप स्त्री जानना, स्त्री ही घरका मूल है, स्त्री बिना गृहवास नहीं कहलाता। ऐसा ही दूसरे शास्त्रोंमें भी कहा है, कि घरको घर मत जानो, स्त्री ही घर है, जिन पुरुषोंने स्त्रीका त्याग किया, उन्होंने घरका त्याग किया।

હવે, શુદ્ધ આત્માના સંવેદનનું સાધક જે તપશ્ચરણ તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત ગૃહવાસને દોષ દે છે (ગૃહવાસનો દોષ બતાવે છે) :—

ભાવાર્થ :—અહીં 'ગૃહ' શબ્દથી મુખ્યપણે સ્ત્રી લેવી. વળી, કહ્યું પણ છે કે—'**न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते।''** (**અર્થ :—**ગૃહને ગૃહ કહેતા નથી, ગૃહિણીને ગૃહ કહેવાય છે. હે જીવ! તું ઘરવાસને—સ્ત્રીવાસને આત્માના હિતરૂપ ન જાણ, આ ગૃહવાસ સમસ્ત પાપોનું નિવાસસ્થાન છે. અજ્ઞાની જીવોને બાંધવા માટે કૃતાંત નામના કર્મે શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી

कृतान्तनाम्ना कर्मणा। कथंभूतः। अविचलु **शुद्धात्मतत्त्वभावनाप्रतिपक्षभूतेन मोहबन्धनेनाबद्धत्वादविचलः** णिस्संदेहु **संदेहो न कर्तव्य इति। अयमत्र भावार्थः। विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्मपदार्थभावनाप्रतिपक्षभूतैः कषायेन्द्रियैः व्याकुलक्रियते मनः, मनःशुद्ध्यभावे गृहस्थानां तपोधनवत् शुद्धात्मभावना कर्तुं नायातीति। तथा चोक्तम्—''कषायैरिन्द्रियैर्दुष्टैर्व्याकुलीक्रियते मनः। यतः कर्तुं न शक्येत भावना गृहमेधिभिः॥''॥१४४॥**

अथ गृहममत्वत्यागानन्तरं देहममत्वत्यागं दर्शयति—

२७६) देहु वि जित्थु ण अप्पणउ तहिँ अप्पणउ किं अण्णु।
पर-कारणि मण गुरुव तुहुँ सिव-संगमु अवगण्णु॥१४५॥

यह घर मोहके बँधनसे अति दृढ़ बँधा हुआ है, इसमें संदेह नहीं है। यहाँ तात्पर्य ऐसा है, कि शुद्धात्मज्ञान दर्शन शुद्ध भावरूप जो परमात्मपदार्थ उसकी भावनासे विमुख जो विषय कषाय हैं, उनसे यह मन व्याकुल होता है। इसलिये मनका शुद्धिके बिना गृहस्थके यतिकी तरह शुद्धात्माका ध्यान नहीं होता। इस कारण घर का त्याग करना योग्य है, घरके बिना त्यागे मन शुद्ध नहीं होता। ऐसी दूसरी जगह भी कहा है, कि कषायोंसे और इन दुष्ट इन्द्रियोंसे मन व्याकुल होता है, इसलिये गृहस्थ लोग आत्म–भावना कर नहीं सकते॥१४४॥

आगे घरकी ममता छुड़ाकर शरीरका ममत्व छुड़ाते हैं—

પ્રતિપક્ષભૂત મોહના બંધનથી દ્રઢ બાંધતો હોવાથી જે અવિચળ છે એવો અવિચળ પાશ રચ્યો છે, એમાં સંદેહ કરવા યોગ્ય નથી.

વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધ દર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મપદાર્થની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત કષાય-ઇન્દ્રિયો વડે મન વ્યાકુળ થાય છે, મનની શુદ્ધિ વિના ગૃહસ્થોને તપોધનની માફક શુદ્ધાત્મભાવના કરવાનું બની શકતું નથી. વળી, કહ્યું પણ છે કે :— ''**कषायैरिन्द्रियैर्दुष्टैर्व्याकुलीक्रियते मनः। यतः कर्तुं न शक्येत भावना गृहमेधिभिः॥**'' (**અર્થ** :— દુષ્ટ કષાય અને ઇન્દ્રિયોથી મન વ્યાકુળ બને છે, તેથી ગૃહસ્થો આત્મભાવના કરી શકતા નથી.) ॥૧૪૪.

હવે, ઘરનું મમત્વ છોડાવ્યા પછી દેહના મમત્વનો ત્યાગ દર્શાવે છે (દેહનું મમત્વ છોડાવે છે.) :—

देहोऽपि यत्र नात्मीयः तत्रात्मीयं किमन्यत् ।
परकारणे मा मुह्य (?) त्वं शिवसंगमं अवगण्य ।।१४५।।

देहुवि इत्यादि। देहु वि जित्थु ण अप्पणउ **देहोऽपि यत्र नात्मीयः** तहिं अप्पणउ किं अण्णु **तत्रात्मीयाः किमन्ये पदार्था भवन्ति, किं तु नैव। एवं ज्ञात्वा** पर-कारणि **परस्य देहस्य बहिर्भूतस्य स्त्रीवस्त्राभरणोपकरणादिपरिग्रहनिमित्तेन** मण गुरुव तुहुं सिव-संगमु अवगण्णु **हे तपोधन शिवशब्दवाच्यशुद्धात्मभावनात्यागं मा कार्षीरिति। तथाहि। अमूर्तेन वीतरागस्वभावेन निजशुद्धात्मना सह व्यवहारेण क्षीरनीरवदेकीभूत्वा तिष्ठति योऽसौ देहः सोऽपि जीवस्वरूपं न भवति इति ज्ञात्वा बहिःपदार्थे ममत्वं त्यक्त्वा शुद्धात्मानुभूति-लक्षणवीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा च सर्वतात्पर्येण भावना कर्तव्येत्यभिप्रायः ।।१४५।।**

गाथा–१४५

अन्वयार्थ :—[**यत्र**] जिस संसारमें [**देहोऽपि**] शरीर भी [**आत्मीयः न**] अपना नहीं है, [**तत्र**] उसमें [**अन्यत्**] अन्य [**आत्मीयं किं**] क्या अपना हो सकता है ? [**त्वं**] इस कारण तू [**शिवसंगमं**] मोक्षका संगम [**अवगण्य**] छोड़कर [**परकारणे**] पुत्र, स्त्री, वस्त्र, आभूषण आदि उपकरणोंमें [**मा मुह्य**] ममत्व मत कर।

भावार्थ :—अमूर्त वीतराग भावरूप जो निज शुद्धात्मा उससे व्यवहारनयकर दूध-पानी की तरह यह देह एकमेक हो रही है, ऐसी देह, जीवका स्वरूप नहीं है, तो पुत्र-कलत्रादि धन-धान्यादि अपने किस तरह हो सकेंगे ? ऐसा जानकर बाह्य पदार्थोंमें ममता छोड़कर शुद्धात्माकी अनुभूतिरूप जो वीतराग निर्विकल्पसमाधि उसमें ठहरकर सब प्रकारसे शुद्धोपयोगकी भावना करनी चाहिये।।१४५।।

ભાવાર્થ :—જ્યાં દેહ પણ પોતાનો નથી ત્યાં અન્ય પદાર્થો શું પોતાના થાય? એમ જાણીને દેહથી બહિર્ભૂત સ્ત્રી, વસ્ત્ર, આભરણ, ઉપકરણ આદિ એવા પરિગ્રહના નિમિત્તે તું મોહ ન કર. હે તપોધન! 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધાત્માની ભાવનાનો ત્યાગ ન કર.

અમૂર્ત, વીતરાગસ્વભાવી નિજશુદ્ધાત્માની સાથે વ્યવહારથી દૂધ-પાણીની જેમ એકમેક થઈને જે આ દેહ રહે છે તે પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી, એમ જાણીને બાહ્ય પદાર્થનું મમત્વ છોડીને અને શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિલક્ષણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને સર્વતાત્પર્યથી ભાવના કરવી જોઈએ, એ અભિપ્રાય છે. ૧૪૫.

अथ तमेवार्थं पुनरपि प्रकारान्तरेण व्यक्तीकरोति—

२७७) करि सिव-संगमु एक्कु पर जहिँ पाविज्जइ सुक्खु ।
जोइय अण्णु म चिंति तुहुँ जेण ण लब्भइ मुक्खु ॥१४६॥

कुरु शिवसंगमं एकं परं यत्र प्राप्यते सुखम् ।
योगिन् अन्यं मा चिन्तय त्वं येन न लभ्यते मोक्षः ॥१४६॥

करि इत्यादि। करि **कुरु। कम्।** सिवसंगमु **शिवशब्दवाच्यशुद्धबुद्धैकस्वभावनिज-शुद्धात्मभावनासंसर्गं** एक्कु पर **तमेवैकं** जहिं पाविज्जइ सुक्खु **यत्र स्वशुद्धात्मसंसर्गे प्राप्यते। किम्। अक्षयानन्तसुखम्।** जोइय अण्णु म चिंति तुहुं **हे योगिन् स्वभावत्वादन्यचिन्तां मा कार्षीस्त्वं** जेण ण लब्भइ **येन कारणेन बहिश्चिन्तया न लभ्यते। कोऽसौ।** मुक्खु **अव्याबाधसुखादिलक्षणो मोक्ष इति तात्पर्यम् ॥१४६॥**

आगे इसी अर्थको फिर भी दूसरी तरह प्रगट करते हैं—

गाथा–१४६

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी हंस, [**त्वं**] तू [**एकं शिवसंगमं**] एक निज शुद्धात्माकी ही भावना [**परं**] केवल [**कुरु**] कर, [**यत्र**] जिसमें कि [**सुखम् प्राप्येत**] अतीन्द्रिय सुख पावे, [**अन्यं मा**] अन्य कुछ भी मत [**चिंतय**] चिंतवन कर, [**येन**] जिससे कि [**मोक्षः न लभ्यते**] मोक्ष न मिले।

भावार्थ :—हे जीव, तू शुद्ध अखंड स्वभाव निज शुद्धात्माका चिन्तवन कर, यदि तू शिवसंग करेगा तो अतीन्द्रिय सुख पावेगा। जो अनंत सुखको प्राप्त हुए वे केवल आत्म–ज्ञानसे ही प्राप्त हुए, दूसरा कोई उपाय नहीं है। इसलिये हे योगी, तू अन्य कुछ भी चिन्तवन मत कर, परके चिंतवनसे अव्याबाध अनंत सुखरूप मोक्षको नहीं पावेगा। इसलिये निजस्वरूपका ही चिन्तवन कर॥१४६॥

હવે, ફરી તે જ અર્થને બીજા પ્રકારે પ્રગટ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું કેવળ એક 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા માત્ર એક નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાનો સંસર્ગ કર, કે જે સ્વશુદ્ધાત્માના સંસર્ગમાં અક્ષય, અનંતસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, જે કારણથી-બાહ્ય-ચિન્તાથી અવ્યાબાધ–સુખાદિ-સ્વરૂપ મોક્ષ મળતો નથી એવી સ્વસ્વભાવથી અન્ય ચિંતા તું ન કર, એ તાત્પર્ય છે. ૧૪૬.

अथ भेदाभेदरत्नत्रयभावनारहितं मनुष्यजन्म निस्सारमिति निश्चिनोति—

२७८) बलि किउ माणुस-जम्मडा देक्खंतहँ पर सारु।
जइ उट्टब्भइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥१४७॥

बलिः क्रियते मनुष्यजन्म पश्यतां परं सारम्।
यदि अवष्टभ्यते ततः क्वथति अथ दह्यते तर्हि क्षारः ॥१४७॥

बलि किउ इत्यादि। बलि किउ **बलिः क्रियते मस्तकस्योपरितनभागेनावताऽनं क्रियते। किम्।** माणुस-जम्मडा **मनुष्यजन्म। किंविशिष्टम्।** देक्खंतहँ पर सारु **बहिर्भागे व्यवहारेण पश्यतामेव सारभूतम्। कस्मात्।** जइ उट्टब्भइ तो कुहइ **यद्यवष्टभ्यते भूमौ निक्षिप्यते ततः कुत्सितरूपेण परिणमति।** अह डज्झइ तो छारु **अथवा दह्यते तर्हि**

आगे भेदाभेदरत्नत्रयकी भावनासे रहित जीवका मनुष्य–जन्म निष्फल है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१४७

अन्वयार्थ :—[**मनुष्यजन्म**] इस मनुष्य–जन्मको [**बलिः क्रियते**] मस्तकके ऊपर वार डालो, जो कि [**पश्यतां परं सारम्**] देखनेमें केवल सार दीखता है, [**यदि अवष्टभ्यते**] जो इस मनुष्य–देहको भूमि में गाड़ दिया जावे, [**ततः**] तो [**क्वथति**] सड़कर दुर्गन्धरूप परिणमे, [**अथ**] और जो [**दह्यते**] जलाईये [**तर्हि**] तो [**क्षारः**] राख हो जाता है।

भावार्थ :—इस मनुष्य–देहको व्यवहारनयसे बाहरसे देखो तो सार मालूम होता है, यदि विचार करो तो कुछ भी सार नहीं है। तिर्यञ्चोंके शरीरमें तो कुछ सार भी दिखता है, जैसे हाथीके शरीरमें दाँत सार है, सुरह गौके शरीर में बाल सार हैं इत्यादि। परन्तु मनुष्य–देहमें सार नहीं है, घुनके खाये हुए गन्नेकी तरह मनुष्य–देहको असार जानकर परलोकका बोज

હવે, ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાથી રહિત મનુષ્યભવ નકામો છે, એમ નક્કી કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હાથીના શરીરમાં દાંત, ચમરીગાયના શરીરમાં વાળ ઇત્યાદિ સારપણું તિર્યંચના શરીરમાં જોવામાં આવે છે, પણ મનુષ્યના શરીરમાં કાંઈપણ સારપણું નથી, એમ જાણીને ઘુણથી ખાવામાં આવેલા નકામા થયેલા સાંઠાનો, વાવવામાં બીજ તરીકે ઉપયોગ કરી અસારને સાર કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે મનુષ્યજન્મને અસાર હોવા છતાં સારભૂત કરવામાં આવે છે. કેવી રીતે? જેવી રીતે ઘુણભક્ષિત શેરડીના સાંઠાનો બીજ તરીકે ઉપયોગ

भम्म भवति। तद्यथा। हस्तिशरीरे दन्ताश्चमरीशरीरे केशा इत्यादि सारत्व तिर्यक्शरीरे दृश्यते, मनुष्यशरीरे किमपि सारत्वं नास्तीति ज्ञात्वा घुणभक्षितेक्षुदण्डवत्परलोकबीजं कृत्वा निस्सारमपि सारं क्रियते। कथमिति चेत्। यथा घुणभक्षितेक्षुदण्डे बीजे कृते सति विशिष्टेक्षूणां लाभो भवति तथा निःसारशरीराधारेण वीतरागसहजानन्दैकस्वशुद्धात्मस्वभाव-सम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपनिश्चयरत्नत्रयभावनाबलेनतत्साधकव्यवहाररत्नत्रयभावनाबलेन च स्वर्गापवर्गफलं गृह्यत इति तात्पर्यम्॥१४७॥

अथ देहस्याशुचित्वानित्यत्वादिप्रतिपादनरूपेण व्याख्यानं करोति षट्कलेन तथाहि—

२७६) उव्वलि चोप्पडि चिट्ठ करि देहि सु-मिट्ठाहार।
देहहँ सयल णिरत्थ गय जिमु दुज्जणि उवयार॥१४८॥

करके सार करना चाहिये। जैसे घुनोंका खाया हुआ ईख किसी कामका नहीं है, एक बीजके कामका है, सो उसको बोकर असारसे सार किया जाता है, उसी प्रकार मनुष्य–देह किसी कामका नहीं, परंतु परलोकका बोजकर असारको सार करना चाहिये। इस देहसे परलोक सुधारना ही श्रेष्ठ है। जैसे घुनेसे खाये गये ईखको बोनेसे अनेक ईखोंका लाभ होता है, वैसे ही इस असार शरीरके आधारसे वीतराग परमानंद शुद्धात्मस्वभावका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निश्चयरत्नत्रयकी भावनाके बलसे मोक्ष प्राप्त किया जाता है, और निश्चयरत्नत्रयका साधक जो व्यवहाररत्नत्रय उसकी भावनाके बलसे स्वर्ग मिलता है, तथा परम्परासे मोक्ष होता है। यह मनुष्य–शरीर परलोक सुधारनेके लिये होवे तभी सार है, नहीं तो सर्वथा असार है॥१४७॥

आगे देहको अशुचि, अनित्य आदि दिखानेका छह दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

કરવામાં આવતાં, ઘણી શેરડીનો લાભ થાય છે તેવી રીતે અસાર શરીરના આધારથી એક (કેવળ) વીતરાગસહજાનંદરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ અનુચરણરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી અને તે નિશ્ચયરત્નત્રયના સાધક વ્યવહારરત્નત્રયની ભાવનાના બળથી સ્વર્ગ અને મોક્ષનું ફળ મળે છે, એ તાત્પર્ય છે. ૧૪૭.

હવે, દેહનું અશુચિપણું અને અનિત્યપણું વગેરેના પ્રતિપાદનરૂપે છ દોહાસૂત્રોથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

उद्वर्तय म्रक्षय चेष्टां कुरु देहि सुमृष्टाहारान् ।
देहस्य सकलं निरर्थं गतं यथा दुर्जने उपकाराः ॥१४८॥

उव्वलि इत्यादि पदखण्डनारूपेण व्याख्यानं क्रियते। उव्वलि **उद्वर्तय कुरु** चोप्पडि **तैलादिम्रक्षणं कुरु,** चिट्ठ करि **मण्डनरूपां चेष्टां कुरु,** देहि सु-मिट्ठाहार **देहि सुमृष्टाहारान्। कस्य।** देहहं **देहस्य।** सयल णिरत्थ गय **सकला अपि विशिष्टाहारादयो निरर्थका गताः। केन दृष्टान्तेन।** जिमु दुज्जणि उवयार **दुर्जने यथोपकारा इति। तद्यथा। यद्यप्ययं कायः खलस्तथापि किमपि ग्रासादिकं दत्त्वा अस्थिरेणापि स्थिरं मोक्षसौख्यं गृह्यते। सप्तधातुमयत्वेनाशुचिभूः तेनापि शुचिभूतं शुद्धात्मस्वरूपं गृह्यते निर्गुणेनापि केवलज्ञानादिगुणसमूहः साध्यत इति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''अथिरेण थिरा मलिणेण णिम्मला णिग्गुणेण**

गाथा–१४८

अन्वयार्थ :—[**देहस्य**] इस देहका [**उद्वर्तय**] उबटना करो, [**म्रक्षय**] तैलादिकका मर्दन करो, [**चेष्टां कुरु**] श्रृंगार आदि से अनेक प्रकार सजाओ, [**सुमृष्टाहारान्**] अच्छे–अच्छे मिष्ट आहार [**देहि**] दो, लेकिन [**सकलं**] ये सब [**निरर्थं गतं**] यत्न व्यर्थ हैं, [**यथा**] जैसे [**दुर्जने**] दुर्जनोंका [**उपकाराः**] उपकार करना वृथा है।

भावार्थ :—जैसे दुर्जन पर अनेक उपकार करो वे सब वृथा जाते हैं, दुर्जनसे कुछ फायदा नहीं, उसी तरह शरीरके अनेक यत्न करो, इसको अनेक तरहसे पोषण करो, परंतु यह अपना नहीं हो सकता। इसलिये यही सार है कि इसको अधिक पुष्ट नहीं करना। कुछ थोड़ासा ग्रासादि देकर स्थिर करके मोक्ष साधन करना; सात धातुमयी यह अशुचि शरीर है, इससे पवित्र शुद्धात्मस्वरूपकी आराधना करना। इस महा निर्गुण शरीरसे केवलज्ञानादि गुणोंका समूह साधना चाहिये। यह शरीर भोगके लिये नहीं है, इससे योगका साधनकर अविनाशी पदकी सिद्धि करनी। ऐसा कहा भी है, कि इस क्षणभंगुर शरीरसे स्थिरपद मोक्षकी सिद्धि करनी चाहिये, यह शरीर मलिन है, इससे निर्मल वीतरागकी सिद्धि करना, और यह शरीर ज्ञानादि गुणोंसे रहित

ભાવાર્થ :—જોકે આ શરીર ખલ (દુર્જન) છે તો પણ થોડાક કોળિયા આપીને (કાંઈક ભોજન આપીને) અસ્થિર એવા દેહથી સ્થિર મોક્ષસુખનું ગ્રહણ કરાય છે. સાત ધાતુમય હોવાથી અશુચિમય છે એવા શરીરથી પણ શુચિભૂત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ગ્રહણ થાય છે, નિર્ગુણ હોવા છતાં શરીરથી પણ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોનો સમૂહ સાધવામાં આવે છે. વળી (શ્રીરામસિંહ દોહાપાહુડ ગાથા ૧૯માં) કહ્યું પણ છે **''अथिरेण थिरा मलिणेण णिम्मला णिगुणेण गुणसार। काएण जा विढप्पइ सा किरिया किण्ण कायव्वा॥** (**અર્થ :—**અસ્થિર, મલિન

गुणसारं। काएण जा विढप्पइ सा किरिया किण्ण कायव्वा।।''।।१४८।।

अथ—

२८०) जेहउ जज्जरु णरय-घरु तेहउ जोइय काउ।
णरइ णिरंतरु पूरियउ किम किज्जइ अणुराउ।।१४६।।

यथा जर्जरं नरकगृहं तथा योगिन् कायः।
नरके निरन्तरं पूरितं किं क्रियते अनुरागः।।१४६।।

जेहउ इत्यादि। जेहउ जज्जरु **यथा जर्जरं शतजीर्णं** णरय-घरु **नरकगृहं** तेहउ जोइउ काउ **तथा हे योगिन् कायः। यतः किम्।** णरइ णिरंतरु पूरियउ **नरके निरन्तरं**

है, इसके निमित्तसे सारभूत ज्ञानादि गुण सिद्धि करने योग्य हैं। इस शरीरसे तप संयमादिका साधन होता है, और तप संयमादि क्रियासे सारभूत गुणोंकी सिद्धि होती है। जिस क्रियासे ऐसे गुण सिद्ध हों, वह क्रिया क्यों नहीं करनी, अवश्य करनी चाहिये।।१४८।।

आगे शरीरको अशुचि दिखलाकर ममत्व छुड़ाते हैं—

गाथा–१४९

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**यथा**] जैसा [**जर्जरं**] सैकड़ों छेदोंवाला [**नरकगृहं**] नरक–घर है, [**तथा**] वैसा यह [**कायः**] शरीर [**नरके**] मल–मूत्रादिसे [**निरंतरं**] हमेशा [**पूरितं**] भरा हुआ है। ऐसे शरीरसे [**अनुरागः**] प्रीति [**किं क्रियते**] कैसे की जावे ? किसी तरह भी यह प्रीतिके योग्य नहीं हैं।

भावार्थ :—जैसे नरकका घर अति जीर्ण जिसके सैकड़ों छिद्र हैं, वैसे यह कायरूपी घर साक्षात् नरकका मन्दिर है, नव द्वारोंसे अशुचि वस्तु झरती है। और आत्माराम जन्म–मरणादि

અને નિર્ગુણ શરીરથી જો સ્થિર, નિર્મળ અને સારભૂત ગુણવાળી ક્રિયા વધી શકે છે તો તે ક્રિયા શા માટે ન કરવી? (અવશ્ય કરવી.) અર્થાત્ આ વિનાશી, મલિન અને નિર્ગુણ શરીરને સ્થિર, નિર્મળ અને ગુણયુક્ત આત્માના ધ્યાનમાં લગાડવું જોઈએ. ૧૪૮.

વળી, હવે શરીરને અશુચિ દર્શાવીને મમત્વ છોડાવે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે નરકગૃહ સેંકડો છિદ્રવાળું જર્જરિત છે તેવી રીતે શરીરરૂપી ઘર પણ નવદ્વારરૂપી છિદ્રોવાળું હોવાથી શતજીર્ણ છે (તદ્દન જીર્ણ છે) અને પરમાત્મા જન્મ, જરા,

पूरितम्। एवं ज्ञात्वा किम् किज्जइ अणुराउ **कथं क्रियते अनुरागो न कथमपीति। तद्यथा—यथा नरकगृहं शतजीर्णं तथा कायगृहमपि नवद्वारछिद्रितत्वात् शतजीर्णं, परमात्मा तु जन्मजरामरणादिच्छिद्रदोषरहितः। कायस्तु गूथमूत्रादिनरकपूरितः, भगवान् शुद्धात्मा तु भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्ममलरहित इति। अयमत्र भावार्थः। एवं देहात्मनो भेदं ज्ञात्वा देहममत्वं त्यक्त्वा वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा च निरन्तरं भावना कर्तव्येति॥१४६॥**

अथ—

२८१) दुक्खइँ पावइँ असुचियइँ ति-हुयणि सयलइँ लेवि।
एयहिँ देहु विणिम्मियउ विहिणा वइरु मुणेवि ॥१५०॥

दुःखानि पापानि अशुचीनि त्रिभुवने सकलानि लात्वा।
एतैः देहः विनिर्मितः विधिना वैरं मत्वा ॥१५०॥

छिद्र आदि दोष रहित है, भगवान् शुद्धात्मा भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्ममलसे रहित हैं, यह शरीर मल–मूत्रादि नरकसे भरा हुआ है। ऐसा शरीरका और जीवका भेद जानकर देहसे ममता छोड़के वीतराग निर्विकल्प समाधिमें ठहरके निरन्तर भावना करनी चाहिये॥१४९॥

आगे फिर भी देहकी मलिनता दिखलाते हैं—

गाथा–१५०

अन्वयार्थ :—[**त्रिभुवने**] तीन लोकमें [**दुःखानि पापानि अशुचीनि**] जितने दुःख है, पाप हैं, और अशुचि वस्तुयें हैं, [**सकलानि**] उन सबको [**लात्वा**] लेकर [**एतैः**] इन मिले हुओंसे [**विधिना**] विधाताने [**वैरं**] वैर [**मत्वा**] मानकर [**देहः**] शरीर [**निर्मितः**] बनाया है।

મરણાદિરૂપ છિદ્રોના દોષથી રહિત છે. શરીર તો મળ-મૂત્રાદિ નરકથી ભરેલું છે અને ભગવાન શુદ્ધ આત્મા ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મના મળથી રહિત છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે આ પ્રમાણે દેહ અને આત્માનો ભેદ જાણીને, દેહનું મમત્વ છોડીને અને વીતરાગનિર્વિકલ્પ-સમાધિમાં સ્થિત થઈને નિરંતર ભાવના (આત્મભાવના) કરવી જોઈએ. ૧૪૯.

હવે, ફરી દેહની મલિનતા દર્શાવે છે :—

दुक्खइं इत्यादि। दुक्खइं **दुःखानि** पावइं **पापानि** असुचियइं **अशुचिद्रव्याणि** ति-हुयणि सयलइं लेवि **भुवनत्रयमध्ये समस्तानि गृहीत्वा** एयहिं देहु विणिम्मियउ **एतैर्देहो विनिर्मितः। केन कर्तृभूतेन।** विहिणा **विधिशब्दवाच्येन कर्मणा। कस्मादेवंभूतो देहः कृतः** वइरु मुणेवि **वैरं मत्वेति। तथाहि। त्रिभुवनस्थदुःखैर्निर्मितत्वात् दुःखरूपोऽयं देहः, परमात्मा तु व्यवहारेण देहस्थोऽपि निश्चयेन देहाद्भिन्नत्वादनाकुलत्वलक्षणसुखस्वभावः। त्रिभुवनस्थपापैर्निर्मितत्वात् पापरूपोऽयं देहः, शुद्धात्मा तु व्यवहारेण देहस्थोऽपि निश्चयेन पापरूपदेहाद्भिन्नत्वादत्यन्तपवित्रः। त्रिभुवनस्थाशुचिद्रव्यैर्निर्मितत्वादशुचिरूपोऽयं देहः, शुद्धात्मा तु व्यवहारेण देहस्थोऽपि निश्चयेन देहात्पृथग्भूतत्वादत्यन्तनिर्मल इति। अत्रैवं देहेन सह शुद्धात्मनो भेदं ज्ञात्वा निरन्तरं भावना कर्तव्येति तात्पर्यम्** ॥१५०॥

अथ—

भावार्थ :—तीन लोकमें जितने दुःख हैं, उनसे यह देह रचा गया है, इससे दुःखरूप है, और आत्मद्रव्य व्यवहारनयकर देहमें स्थित है, तो भी निश्चयनयकर देहसे भिन्न निराकुलस्वरूप सुखरूप है, तीन लोकमें जितने पाप हैं, उन पापोंसे यह शरीर बनाया गया है, इसलिये यह देह पापरूप ही है, इससे पाप ही उत्पन्न होता है, और चिदानंद चिद्रूप जीव पदार्थ व्यवहारनयसे देहमें स्थित है, तो भी देहसे भिन्न अत्यंत पवित्र है, तीन जगत्में जितने अशुचि पदार्थ हैं, उनको इकट्ठेकर यह शरीर निर्माण किया है, इसलिये महा अशुचिरूप है, और आत्मा व्यवहारनयकर देहमें विराजमान है, तो भी देहसे जुदा परम पवित्र है। इसप्रकार देहका और जीवका अत्यंत भेद जानकर निरन्तर आत्माकी भावना करनी चाहिये ॥१५०॥

आगे फिर भी देहको अपवित्र दिखलाते हैं—

ભાવાર્થ :—ત્રણ લોકમાં જેટલાં દુઃખો છે તેટલાં દુઃખોથી બનેલ હોવાથી આ દેહ દુઃખરૂપ છે અને પરમાત્મા તો વ્યવહારથી દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ નિશ્ચયથી દેહથી ભિન્ન હોવાથી અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા સુખસ્વભાવવાળો છે. ત્રણ લોકમાં જેટલાં પાપો છે તેટલાં પાપોથી બનેલ હોવાથી આ દેહ પાપરૂપ છે, અને શુદ્ધ આત્મા તો વ્યવહારથી દેહમાં રહેવા છતાં પણ નિશ્ચયથી પાપરૂપ દેહથી ભિન્ન હોવાથી અત્યંત પવિત્ર છે. ત્રણ લોકમાં જેટલા અશુચિ પદાર્થો છે તેટલા અશુચિ પદાર્થોથી બનેલ હોવાથી આ દેહ અશુચિરૂપ છે અને શુદ્ધ આત્મા તો વ્યવહારથી દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ નિશ્ચયથી દેહથી પૃથક્ભૂત (અલગ, ભિન્ન, જુદો) હોવાથી અત્યંત નિર્મળ છે.

અહીં, એ પ્રમાણે દેહની સાથે શુદ્ધ આત્માનો ભેદ જાણીને નિરંતર (આત્મ) ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૫૦.

२८२) जोइय देहु घिणावणउ लज्जहि किं ण रमंतु।
णाणिय धम्में रइ करहि अप्पा विमलु करंतु ॥१५१॥

योगिन् देहः घृणास्पदः लज्जसे किं न रममाणः।
ज्ञानिन् धर्मेण रतिं कुरु आत्मानं विमलं कुर्वन् ॥१५१॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** देहु घिणावणउ **देहो घृणया** [1]**दुगुञ्छया सहितः।** लज्जहि किं ण रमंतु **दुगुच्छारहितं परमात्मानं मुक्त्वा देहं रममाणो लज्जां किं न करोषि। तर्हि किं करोमीति प्रश्ने प्रत्युत्तरं ददाति।** णाणिय हे **विशिष्टभेदज्ञानिन्** धम्में **निश्चयधर्मशब्दवाच्येन वीतरागचारित्रेण कृत्वा** रइ करहि **रतिं प्रीतिं कुरु। किं कुर्वन् सन्।** अप्पा **वीतरागसदानन्दैकस्वभावपरमात्मानं** विमलु करंतु **आर्तरौद्रादिसमस्तविकल्पत्यागेन विमलं निर्मलं कुर्वन्निति तात्पर्यम् ॥१५१॥**

गाथा–१५१

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**देहः**] यह शरीर [**धृणास्पदः**] घिनावना है, [**रममाणः**] इस देहसे रमता हुआ तू [**किं न लज्जसे**] क्यों नहीं शरमाता ? [**ज्ञानिन्**] हे ज्ञानी, तू [**आत्मानं**] आत्माको [**विमलं कुर्वन्**] निर्मल करता हुआ [**धर्मे**] धर्मसे [**रतिं**] प्रीति [**कुरु**] कर।

भावार्थ :—हे जीव, तू सब विकल्प छोड़कर वीतरागचारित्ररूप निश्चयधर्ममें प्रीति कर। आर्त रौद्र आदि समस्त विकल्पोंको छोड़कर आत्माको निर्मल करता हुआ वीतराग भावोंसे प्रीति कर॥१५१॥

હવે, ફરી દેહને અપવિત્ર દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! આ દેહ તો જુગુપ્સાયુક્ત છે. જુગુપ્સા રહિત પરમાત્માને છોડીને દેહમાં રમણ કરતાં તને લજ્જા કેમ આવતી નથી? ત્યારે હું શું કરું? એવા પ્રશ્નનો પ્રત્યુતર આપે છે. હે વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાની! વીતરાગ સદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે તેવા પરમાત્માને આર્તરૌદ્રાદિ સમસ્ત વિકલ્પના ત્યાગ વડે નિર્મળ કરતો થકો તું 'નિશ્ચયધર્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવા વીતરાગ ચારિત્ર દ્વારા (ચારિત્રને કરીને, ચારિત્ર વડે અથવા ચારિત્રમાં) પ્રીતિ કર. ૧૫૧.

---

૧ પાઠાન્તર :—दुगुच्छया = जुगुप्सया

अथ—

२८३) **जोइय देहु परिच्चयहि देहु ण भल्लउ होइ ।**
देह-विभिण्णउ णाणमउ सो तुहुँ अप्पा जोइ ॥१५२॥

योगिन् देहं परित्यज देहो न भद्रः भवति ।
देहविभिन्नं ज्ञानमयं तं त्वं आत्मानं पश्य ॥१५२॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** देहु परिच्चयहि **शुचिदेहान्नित्यानन्दैकस्वभावात् शुद्धात्मद्रव्याद्विलक्षणं देहं परित्यज। कस्मात्।** देहु ण भल्लउ होइ **देहो भद्रः समीचीनो न भवति। तर्हि किं करोमीति प्रश्ने कृते प्रत्युत्तरं ददाति।** देह-विभिण्णउ **देहविभिन्नं** णाणमउ **ज्ञानेन निर्वृत्तं ज्ञानमयं केवलज्ञानाविनाभूतानन्तगुणमयं** सो तुहुं अप्पा जोइ **तं**

आगे देहके स्नेहसे छुड़ाते हैं—

गाथा–१५२

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**देहं**] इस शरीरसे [**परित्यज**] प्रीति छोड़, क्योंकि [**देहः**] यह देह [**भद्रः न भवति**] अच्छा नहीं है, इसलिये [**देहविभिन्नं**] देहसे भिन्न [**ज्ञानमयं**] ज्ञानादि गुणमय [**तं आत्मानं**] ऐसे आत्माको [**त्वं**] तू [**पश्य**] देख।

भावार्थ :—नित्यानंद अखंड स्वभाव जो शुद्धात्मा उससे जुदा और दुःखका मूल तथा महान् अशुद्ध जो शरीर उससे भिन्न आत्माको पहचान, और कृष्ण, नील, कापोत इन तीन अशुभ लेश्याओंको आदि लेकर सब विभावभावोंको त्यागकर, निजस्वरूपका ध्यान कर। ऐसा कथन सुनकर शिष्यने पूछा, कि हे प्रभो, इन खोटी लेश्याओंका क्या स्वरूप है? तब श्रीगुरु कहते हैं—कृष्णलेश्याका धारक वह है, जो अधिक क्रोधी होवे, कभी बैर न छोड़े, उसका बैर पत्थरकी लकीरकी तरह हो, महा विषयी हो, परजीवोंकी

હવે, દેહથી સ્નેહ છોડાવે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! શુચિ દેહવાળા અર્થાત્ પવિત્ર સ્વરૂપવાળા, નિત્ય-આનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ દેહને તું છોડ, કારણ કે દેહ સમીચીન નથી.

‘તો હું શું કરું?’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં, પ્રત્યુત્તર આપે છે. કેવળજ્ઞાનની સાથે અવિનાભૂત અનંતગુણમય એવા જ્ઞાનથી રચાયેલ, પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા આત્માને તું દેખ.

पूर्वोक्तलक्षणमात्मानं त्वं कर्ता पश्येति। अयमत्र भावार्थः। ''चंडो ण मुयइ वेरं भंडणसीलो य धम्मदयरहिओ। दुट्ठो ण य एदि वसं लक्खणमेयं तु किण्हस्स।।'' इतिगाथाकथितलक्षणा कृष्णलेश्या, धनधान्यादितीव्रमूर्च्छाविषयाकांक्षादिरूपा नीललेश्या, रणे मरणं प्रार्थयति स्तूयमानः संतोषं करोतीत्यादिलक्षणा कापोतलेश्या च, एवं लेश्यात्रयप्रभृतिसमस्तविभावत्यागेन देहाद्भिन्नमात्मानं भावय इति।।१५२।।

अथ—

२८४) दुक्खहँ कारणु मुणिवि मणि देहु वि एहु चयंति।
जित्थु ण पावहिँ परम-सुहु तित्थु कि संत वसंति।।१५३।।

हँसी उड़ानेमें जिसके शंका न हो, अपनी हँसी होनेका जिसको भय न हो, जिसका स्वभाव लज्जा रहित हो, दया–धर्मसे रहित हो, और अपनेसे बलवान्के वशमें हो, गरीबको सतानेवाला हो, ऐसा कृष्णलेश्यावालेका लक्षण कहा। नीललेश्यावालेके लक्षण कहते हैं, सो सुनो–जिसके धन–धान्यादिककी अति ममता हो, और महा विषयाभिलाषी हो, इन्द्रियोंके विषय सेवता हुआ तृप्त न हो। कापोतलेश्याका धारक रणमें मरना चाहता है, स्तुति करनेसे अति प्रसन्न होता है। ये तीनों कुलेश्याके लक्षण कहे गये हैं, इनको छोड़कर पवित्र भावोंसे देहसे जुदे जीवको जानकर अपने स्वरूपका ध्यान कर। यही कल्याणका कारण है।।१५२।।

आगे फिर भी देहको दुःखका कारण दिखलाते हैं—

''चंडो ण मुयइ वेरं भंडणसीलो य धम्मदयरहिओ। दुट्ठो ण य एदि वसं लक्खणमेयं तु किण्हस्स।।'' (ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ગાથા–૫૦૮)

(**અર્થ** :—જે પ્રચંડ તીવ્ર ક્રોધી હોય, વેરને છોડે નહિ, ઝઘડો કરવાના સ્વભાવવાળો હોય, દયાધર્મથી રહિત હોય, દુષ્ટ હોય, ગુરુજનાદિને વશ ન હોય–એ બધાં લક્ષણ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા જીવનાં છે) એ પ્રમાણે ગાથામાં કહેલ લક્ષણવાળી કૃષ્ણલેશ્યા, ધનધાન્યાદિની તીવ્ર મૂર્ચ્છારૂપ અને વિષયોની આકાંક્ષારૂપ નીલલેશ્યા, રણભૂમિમાં મરવા ઇચ્છે અને કોઈ સ્તુતિ કરે તો સંતોષ પામે વગેરે લક્ષણોવાળી કાપોતલેશ્યા–એ પ્રમાણે ત્રણ (અશુભ) લેશ્યાથી માંડીને સમસ્ત વિભાવના ત્યાગ વડે દેહથી ભિન્ન આત્માને તું ભાવ. ૧૫૨.

હવે, ફરી દેહને દુઃખનું કારણ દર્શાવે છે :—

दुःखस्य कारणं मत्वा मनसि देहमपि इमं त्यजन्ति।
यत्र न प्राप्नुवन्ति परमसुखं तत्र किं सन्तः वसन्ति॥१५३॥

दुक्खहं इत्यादि। दुक्खहं कारणु **वीतरागतात्त्विकानन्दरूपात् शुद्धात्मसुखाद्विलक्षणस्य नारकादिदुःखस्य कारणं** मुणिवि **मत्वा। क्व।** मणि **मनसि। कम्।** देहु वि **देहमपि** एहु **इमं प्रत्यक्षीभूतं** चयंति **देहममत्वं शुद्धात्मनि स्थित्वा त्यजन्ति** जित्थु ण पावहिं **यत्र देहे न प्राप्नुवन्ति। किम्।** परम-सुहु **पञ्चेन्द्रियविषयातीतं शुद्धात्मानुभूतिसंपन्नं परमसुखं** तित्थु कि संत वसंति **तत्र देहे सन्तः सत्पुरुषाः किं वसन्ति शुद्धात्मसुखसंतोषं मुक्त्वा तत्र किं रतिं कुर्वन्ति इति भावार्थः॥१५३॥**

गाथा–१५३

अन्वयार्थ :—[**दुःखस्य कारणं**] नरकादि दुःखका कारण [**इमं देहमपि**] इस देहको [**मनसि**] मनमें [**मत्वा**] जानकर ज्ञानीजीव [**त्यजंति**] इसका ममत्व छोड़ देते हैं, क्योंकि [**यत्र**] जिस देहमें [**परमसुखं**] उत्तम सुख [**न प्राप्नुवंति**] नहीं पाते, [**तत्र**] उसमें [**संतः**] सत्पुरुष [**किं वसंति**] कैसे रह सकते हैं?।

भावार्थ :—वीतराग परमानंदरूप जो आत्म–सुख उससे विपरीत नरकादिकके दुःख, उनका कारण यह शरीर, उसको बुरा समझकर ज्ञानी जीव देहकी ममता छोड़ देते हैं, और शुद्धात्मस्वरूपका सेवन करते हैं, निजस्वरूपमें ठहरकर देहादि पदार्थोंमें प्रीति छोड़ देते हैं। इस देहमें कभी सुख नहीं पाते, सदा आधि–व्याधिसे पीड़ित ही रहते हैं। पंचेन्द्रियोंके विषयोंसे रहित जो शुद्धात्मानुभूतिरूप परमसुख वह देहके ममत्व करनेसे कभी नहीं मिल सकता। महा दुःखके कारण इस शरीरमें सत्पुरुष कभी नहीं रह सकते। देहसे उदास होके संसारकी आशा छोड़ सुखका निवास जो सिद्धपद उसको प्राप्त होते हैं। और जो आत्म–भावनाको छोड़कर संतोषसे रहित होके देहादिकमें राग करते हैं, वे अनंत भव धारण करते हैं, संसारमें भटकते फिरते हैं॥१५३॥

ભાવાર્થ :—આ પ્રત્યક્ષગોચર દેહને પણ વીતરાગ તાત્ત્વિક આનંદરૂપ શુદ્ધાત્મ-સુખથી વિલક્ષણ નરકાદિના દુઃખનું કારણ મનમાં જાણીને શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થઈને સત્પુરુષો દેહનું મમત્વ છોડે છે, (કારણ કે) જે દેહમાં પંચેન્દ્રિયોના વિષયોથી રહિત શુદ્ધાત્માનુભૂતિસંપન્ન પરમ સુખ પામતા નથી તે દેહમાં સત્પુરુષો શા માટે નિવાસ કરે? શુદ્ધાત્મસુખમાં સંતોષ છોડીને તે દેહમાં શા માટે રતિ કરે? ૧૫૩.

अथात्मायत्तसुखे रतिं कुर्विति दर्शयति—

२८५) अप्पायत्तउ जं जि सुहु तेण जि करि संतोसु।
पर सुहु वढ चिंतंताहँ हियइ ण फिट्टइ सोसु ॥१५४॥

आत्मायत्तं यदेव सुखं तेनैव कुरु संतोषम्।
परं सुखं वत्स चिन्तयतां हृदये न नश्यति शोषः ॥१५४॥

अप्पायत्तउ इत्यादि। अप्पायत्तउ **अन्यद्रव्यनिरपेक्षत्वेनात्माधीनं** जं जि सुहु **यदेव शुद्धात्मसंवित्तिसमुत्पन्नं सुखं** तेण जि करि संतोसु **तेनैव तदनुभवेनैव संतोषं कुरु** पर सुहु वढ चिंतंताहं **इन्द्रियाधीनं परसुखं चिन्तयतां वत्स मित्र** हियइ ण फिट्टइ सोसु **हृदये न नश्यति शोषोऽन्तर्दाह इति। अत्राध्यात्मरतिः स्वाधीना विच्छेदविघ्नौघरहिता च, भोगरतिस्तु पराधीना वह्नेरिन्धनैरिव समुद्रस्य नदीसहस्रैरिवातृप्तिकरा च। एवं ज्ञात्वा**

आगे यह उपदेश करते हैं, कि तू आत्म–सुखमें प्रीति कर—

गाथा–१५४

अन्वयार्थ :—[**वत्स**] हे शिष्य, [**यदेव** जो **आत्मायत्तं सुखं**] परद्रव्यसे रहित आत्माधीन सुख है, [**तेनैव**] उसीमें [**संतोषम्**] संतोष [**कुरु**] कर, [**परं सुखं**] इन्द्रियाधीन सुखको [**चिंतयतां**] चिन्तवन करनेवालोंके [**हृदये**] चित्तका [**शोषः**] दाह [**न नश्यति**] नहीं मिटता।

भावार्थ :—आत्माधीन सुख आत्माके जाननेसे उत्पन्न होता है, इसलिये तू आत्माके अनुभवसे संतोष कर, भोगोंकी वाँछा करनेसे चित्त शान्त नहीं होता। जो अध्यात्मकी प्रीति है, वह स्वाधीनता है, इसमें कोई विघ्न नहीं है, और भोगोंका अनुराग वह पराधीनता है। भोगोंको भोगते कभी तृप्ति नहीं होती। जैसे अग्नि ईंधनसे तृप्त नहीं होती, और सैकड़ों नदियोंसे समुद्र

હવે, તું આત્માધીન (સ્વાધીન) સુખમાં રતિ (પ્રીતિ) કર, એમ દર્શાવે છે :—

ભાવાર્થ :—અન્ય દ્રવ્યોથી નિરપેક્ષ હોવાથી આત્માધીન છે એવું જે શુદ્ધાત્માના સંવેદનથી ઉત્પન્ન સુખ તેનાથી જ–તેના અનુભવથી જ–સંતોષ કર. હે વત્સ-મિત્ર! પરાધીન -ઇન્દ્રિયાધીન-સુખના ચિન્તવનારને હૃદયનો અન્તર્દાહ મટતો નથી.

અહીં, અધ્યાત્મની રતિ (પ્રીતિ) સ્વાધીન છે અને વિચ્છેદ તથા વિઘ્નોના સમૂહથી રહિત છે; અને ભોગોની પ્રીતિ પરાધીન છે તથા જેવી રીતે ઇન્ધનથી અગ્નિ શાંત થતો નથી, હજારો

भोगसुखं त्यक्त्वा ''एदम्हि रदो णिच्चं संतुट्ठो होदि णिच्चमेदम्हि। एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सुक्खं।।'' इति गाथाकथितलक्षणे अध्यात्मसुखे स्थित्वा च भावना कर्तव्येति तात्पर्यम्। तथा चोक्तम्—''तिणकट्ठेण व अग्गी लवणसमुद्दो णदीसहस्सेहिं। ण इमो जीवो सक्को तिप्पेदुं कामभोगेहिं।।''। अध्यात्मशब्दस्य व्युत्पत्तिः क्रियते— मिथ्यात्वविषयकषायादिबहिर्द्रव्ये निरालम्बनत्वेनात्मन्यनुष्ठानमध्यात्मम् ।।१५४।।

अथात्मनो ज्ञानस्वभावं दर्शयति—

तृप्त नहीं होता है। ऐसा ही समयसारमें कहा है, कि हंस (जीव) तू इस आत्मस्वरूपमें ही सदा लीन हो, और सदा इसीमें संतुष्ट हो। इसीसे तू तृप्त होगा और इसीसे ही तुझे उत्तम सुखकी प्राप्ति होगी। इस कथनसे अध्यात्म–सुखमें ठहरकर निजस्वरूपकी भावना करनी चाहिये, और कामभोगोंसे कभी तृप्ति नहीं हो सकती। ऐसा कहा भी है, कि जैसे तृण, काठ आदि ईंधनसे अग्नि तृप्त नही होती और हजारों नदियोंसे लवणसमुद्र तृप्त नहीं होता, उसी तरह यह जीव काम भोगोंसे तृप्त नहीं होता। इसलिये विषय–सुखोंको छोड़कर अध्यात्म–सुखका सेवन करना चाहिये। अध्यात्म–शब्दका शब्दार्थ करते हैं—मिथ्यात्व विषय कषाय आदि बाह्य पदार्थोंका अवलम्बन (सहारा) छोड़ना और आत्मामें तल्लीन होना वह अध्यात्म है।।१५४।।

आगे आत्माका ज्ञानस्वभाव दिखलाते हैं—

નદીઓથી સમુદ્ર તૃપ્ત થતો નથી, અતૃપ્તિકર છે એમ જાણીને ભોગોના સુખને છોડીને અને ''एदम्हि रदो णिच्चं संतुट्ठो होदि णिच्चमेदम्हि। एदेण होहि तित्तो होहदि तुह उत्तमं सुक्खं।।'' (શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૦૬). (**અર્થ** :—હે ભવ્ય પ્રાણી! તું આત્મામાં (જ્ઞાનમાં) નિત્ય રત અર્થાત્ પ્રીતિવાળો થા, આમાં નિત્ય સંતુષ્ટ થા અને આનાથી તૃપ્ત થા; (આમ કરવાથી) તને ઉત્તમ સુખ થશે.) એ પ્રમાણે ગાથાથી કહેલ લક્ષણવાળા અધ્યાત્મસુખમાં સ્થિત થઈને ભાવના (આત્મભાવના) કરવી, એવું તાત્પર્ય છે. વળી કહ્યું પણ છે કે—''तिण कट्ठेण व अग्गी लवणसमुद्दो णदीसहस्सेहिं। ण इमो जीवो सक्को तिप्पेदुं कामभोगेहिं।।'' (**અર્થ** :—જેવી રીતે તૃણ, કાષ્ઠ આદિ ઇન્ધનથી અગ્નિ શાંત થતો નથી, હજારો નદીઓના પાણીથી લવણસમુદ્ર છલકાતો નથી તેવી રીતે આ જીવ કામભોગોથી તૃપ્ત થઈ શકતો નથી).

અધ્યાત્મશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે—''મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયાદિ બાહ્ય પદાર્થોના નિરાલંબપણે (આલંબન વિના) આત્મામાં અનુષ્ઠાન (કરવું, ટકવું, પ્રવર્તવું) તે અધ્યાત્મ છે. ૧૫૪.

હવે, જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે, એમ દર્શાવે છે :—

२८६) अप्पहँ णाणु परिच्चयवि अण्णु ण अत्थि सहाउ ।
इउ जाणेविणु जोइयहु परहँ म बंधउ राउ ॥१५५॥

आत्मनः ज्ञानं परित्यज्य अन्यो न अस्ति स्वभावः ।
इदं ज्ञात्वा योगिन् परस्मिन् मा बधान रागम् ॥१५५॥

अप्पहं इत्यादि। अप्पहं [1]**शुद्धात्मनः** णाणु परिच्चयवि **वीतरागस्वसंवेदनज्ञानं त्यक्त्वा** अण्णु ण अत्थि सहाउ **अन्यो ज्ञानाद्विभिन्नः स्वभावो नास्ति** इउ जाणेविणु **इदमात्मनः शुद्धात्मज्ञानं स्वभावं ज्ञात्वा** जोइयहु **भो योगिन्** परहं म बंधउ राउ **परस्मिन् शुद्धात्मनो विलक्षणे देहे रागादिकं मा कुरु तस्मात्। अत्रात्मनः शुद्धात्मज्ञानस्वरूपं ज्ञात्वा रागादिकं त्यक्त्वा च निरन्तरं भावना कर्तव्येत्यभिप्रायः॥१५५॥**

अथ स्वात्मोपलम्भनिमित्तं चित्तस्थिरीकरणरूपेण परमोपदेशं पञ्चकलेन दर्शयति—

गाथा–१५५

अन्वयार्थ :—[**आत्मनः**] आत्माका निजस्वभाव [**ज्ञानं परित्यज्य**] वीतराग स्वसंवेदनज्ञानके सिवाय [**अन्यः स्वभावः**] दूसरा स्वभाव [**न अस्ति**] नहीं है, आत्मा केवलज्ञानस्वभाव है, [**इदं ज्ञात्वा**] ऐसा जानकर [**योगिन्**] हे योगी, [**परस्मिन्**] परवस्तुसे [**रागम्**] प्रीति [**मा बधान**] मत बाँध।

भावार्थ :—पर जो शुद्धात्मासे भिन्न देहादिक उनमें राग मत कर, आत्माका ज्ञानस्वरूप जानकर रागादिक छोड़के निरंतर आत्माकी भावना करनी चाहिये॥१५५॥

आगे आत्माकी प्राप्तिके लिय चित्तको स्थिर करता, ऐसा परम उपदेश श्रीगुरु दिखलाते हैं—

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન સિવાય સ્વશુદ્ધાત્માનો જ્ઞાનથી ભિન્ન સ્વભાવ નથી. આત્માનો આ શુદ્ધાત્મજ્ઞાન સ્વભાવ જાણીને હે યોગી! પરમાં-આત્માથી વિલક્ષણ પર એવાં દેહમાં, રાગાદિ ન કર.

અહીં, આત્માનું શુદ્ધાત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ જાણીને અને રાગાદિનો ત્યાગ કરીને નિરંતર ભાવના (આત્મભાવના) કરવી જોઈએ, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૫૫.

હવે, નિજ આત્માની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવાનો પરમ ઉપદેશ પાંચ ગાથાઓથી દર્શાવે છે :—

---

૧. પાઠાન્તર :—शुद्धात्मनः = स्वशुद्धात्मनः

२८७) **विसय-कसायहिँ मण-सलिलु णवि डहुलिज्जइ जासु ।**
अप्पा णिम्मलु होइ लहु वढ पच्चक्खु वि तासु ॥१५६॥

विषयकषायैः मनःसलिलं नैव क्षुभ्यति यस्य ।
आत्मा निर्मलो भवति लघु वत्स प्रत्यक्षोऽपि तस्य ॥१५६॥

विसय इत्यादि। विसय-कसायहिं मण-सलिलु **ज्ञानावरणाद्यष्टकर्मजलचराकीर्णसंसार-सागरे निर्विषयकषायरूपात् शुद्धात्मतत्त्वात् प्रतिपक्षभूतैर्विषयकषायमहावातैर्मनः प्रचुरसलिलं** णवि डहुलिज्जइ **नैव क्षुभ्यति** जासु **यस्य भव्यवरपुण्डरीकस्य** अप्पा णिम्मलु होइ लहु **आत्मा रत्नविशेषोऽनादिकालरूपमहापाताले पतितः सन् रागादिमलपरिहारेण लघु शीघ्रं निर्मलो भवति।** वढ **वत्स। न केवलं निर्मलो भवति** पच्चक्खु वि **शुद्धात्मा परम इत्युच्यते तस्य परमस्य कला अनुभूतिः परमकला एव दृष्टिः परमकलादृष्टिः तया**

गाथा–१५६

अन्वयार्थ :—[**यस्य**] जिसका [**मनः सलिलं**] मनरूपी जल [**विषयकषायैः**] विषयकषायरूप प्रचंड पवनसे [**नैव क्षुभ्यते**] नहीं चलायमान होता है, [**तस्य**] उसी भव्य जीवकी [**आत्मा**] आत्मा [**वत्स**] हे बच्चे, [**निर्मलो भवति**] निर्मल होती है, और [**लघु**] शीघ्र ही [**प्रत्यक्षोऽपि**] प्रत्यक्ष हो जाती है।

भावार्थ :—ज्ञानावरणादि अष्ट कर्मरूपी जलचर मगर–मच्छादि जलके जीव उनसे भरा जो संसार–सागर उसमें विषयकषायरूप प्रचंड पवन जो कि शुद्धात्मतत्त्वसे सदा पराङ्मुख हैं, उसी प्रचंड पवनसे जिसका चित्त चलायमान नहीं हुआ, उसीका आत्मा निर्मल होता है। आत्मा रत्नके समान है, अनादिकालका अज्ञानरूपी पातालमें पड़ा है, सो रागादि मलके छोड़नेसे शीघ्र ही निर्मल हो जाता है, हे बच्चे, आत्मा उन भव्य जीवोंका निर्मल होता है, और प्रत्यक्ष उनको आत्माका दर्शन होता है। परमकला जो आत्माकी अनुभूति वही हुई निश्चयदृष्टि

ભાવાર્થ :—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મરૂપી જળચર જીવોથી વ્યાપ્ત (ભરેલ) સંસારસાગરમાં, નિર્વિષય અને નિષ્કષાયરૂપ (વિષયકષાયરહિત) શુદ્ધ આત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત વિષયકષાયરૂપ મહાવાત વડે જે ભવ્યવર પુંડરિકનું મનરૂપી પ્રચુર જળ ક્ષોભ પામતું નથી, તેનું અનાદિકાળરૂપ મહાપાતાળમાં પડેલું આત્મરૂપી રત્નવિશેષ રાગાદિ મળના ત્યાગ વડે શીઘ્ર નિર્મળ થાય છે. હે વત્સ! માત્ર નિર્મળ થાય છે એટલું જ નહિ પણ, શુદ્ધાત્માને પરમ કહેવામાં આવે છે તે પરમની કળા-અનુભૂતિ તે પરમ કળા, તે પરમકળારૂપી દૃષ્ટિ વડે જ જે

परमकलाद्दष्ट्या यावदवलोकनं सूक्ष्मनिरीक्षणं तेन प्रत्यक्षोऽपि स्वसंवेदनग्राह्योऽपि भवति। कस्य। तासु **यस्य पूर्वोक्तप्रकारेण निर्मलं मनस्तस्येति भावार्थः॥१५६॥**

अथ—

२८८) अप्पा परहँ ण मेलविउ मणु मारिवि सहस त्ति।
सो वढ जाएँ किं करइ जासु ण एही सत्ति॥१५७॥

आत्मा परस्य न मेलितः मनो मारयित्वा सहसेति।
स वत्स योगेन किं करोति यस्य न ईदृशी शक्तिः॥१५७॥

अप्पा इत्यादि। अप्पा **अयं प्रत्यक्षीभूतः सविकल्प आत्मा** परहं **ख्यातिपूजा-लाभप्रभृतिसमस्तमनोरथरूपविकल्पजालरहितस्य विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावस्य परमात्मनः** ण मेलविउ

उससे आत्मस्वरूपका अवलोकन होता है। आत्मा स्वसंवेदनज्ञान करके ही ग्रहण करने योग्य है। जिसका मन विषयसे चंचल न हो, उसीको आत्माका दर्शन होता है॥१५६॥

आगे यह कहते हैं, कि जिसने शीघ्र ही मनको वशकर आत्माको परमात्मासे नहीं मिलाया, जिसमें ऐसी शक्ति नहीं है, वह योगसे क्या कर सकता है? कुछ भी नहीं कर सकता—

गाथा–१५७

अन्वयार्थ :—[**सहसा मनः मारयित्वा**] जिसने शीघ्र ही मनको वशमें करके [**आत्मा**] यह आत्मा [**परस्य न मेलितः**] परमात्मामें नहीं मिलाया, [**वत्स**] हे शिष्य, [**यस्य**] जिसकी [**ईदृशी**] ऐसी [**शक्तिः**] शक्ति [**न**] नहीं है, [**सः**] वह [**योगेन**] योगसे [**किं करोति**] क्या कर सकता है?॥

भावार्थ :—यह प्रत्यक्षरूप संसारी जीव विकल्प सहित है दशा जिसकी, उसको समस्त विकल्प–जाल रहित निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव परमात्मासे नहीं मिलाया। मिथ्यात्व

અવલોકન-સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ તેના વડે પ્રત્યક્ષ પણ—સ્વસંવેદનગ્રાહ્ય પણ—થાય છે. કોને? પૂર્વોક્ત પ્રકારે જેનું મન નિર્મળ છે તેને, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૫૬.

વળી, (હવે કહે છે કે જેણે મનને શીઘ્ર જ વશ કરીને આત્માને પરમાત્માની સાથે નથી જોડ્યો, જેમાં એવી શક્તિ નથી તે યોગથી શું કરી શકે?) :—

ભાવાર્થ :—જેણે મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાયાદિ વિકલ્પ સમૂહમાં પરિણમેલા મનને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શસ્ત્રથી સહસા હણીને, આ પ્રત્યક્ષરૂપ સવિકલ્પ આત્માને, ખ્યાતિ,

न योजितः। किं कृत्वा। मणु मारिवि **मिथ्यात्वविषयकषायादिविकल्पसमूहपरिणतं मनो वीतरागनिर्विकल्पसमाधिशस्त्रेण मारयित्वा** सहस त्ति **झटिति** सो वढ जोएं किं करइ **स पुरुषः वत्स योगेन किं करोति। स कः।** जासु ण एही सत्ति **यस्येदृशी मनोमारणशक्तिर्नास्तीति तात्पर्यम् ॥१५७॥**

अथ—

२८६) अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु जे झायहिँ झाणु ।
वढ अण्णाण-वियंभियहँ कउ तहँ केवल-णाणु ॥१५८॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यद् ये ध्यायन्ति ध्यानम् ।
वत्स अज्ञानविजृम्भितानां कुतः तेषां केवलज्ञानम् ॥१५८॥

विषय कषायादि विकल्पोंके समूहकर परिणत हुआ जो मन उसको वीतराग निर्विकल्प समाधिरूप शस्त्रसे शीघ्र ही मारकर आत्माको परमात्मासे नहीं मिलाया, वह योगी योगसे क्या कर सकता है ? कुछ भी नहीं कर सकता। जिसमें मन मारनेकी शक्ति नहीं है, वह योगी कैसा ? योगी तो उसे कहते हैं, कि जो बड़ाई पूजा (अपनी महिमा) और लाभ आदि सब मनोरथरूप विकल्प–जालोंसे रहित निर्मल ज्ञान दर्शनमयी परमात्माको देखे, जाने, अनुभव करे। ऐसा मनके मारे बिना नहीं हो सकता, यह निश्चय जानना ॥१५७॥

आगे ज्ञानमयी आत्माको छोड़कर जो अन्य पदार्थका ध्यान करते हैं, वे अज्ञानी हैं, उनको केवलज्ञान कैसे उत्पन्न हो सकता है ? ऐसा निरूपण करते हैं—

गाथा–१५८

अन्वयार्थ :—[**ज्ञानमयं**] जो महा निर्मल केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप [**आत्मानं**] आत्मद्रव्यको [**मुक्त्वा**] छोड़कर [**अन्यद्**] जड़ पदार्थ परद्रव्य उनका [**ये ध्यानम् ध्यायंति**] ध्यान लगाते हैं, [**वत्स**] हे वत्स, वे अज्ञानी हैं, [**तेषां अज्ञान विजृंभितानां**] उन शुद्धात्माके ज्ञानसे विमुख, कुमति, कुश्रुत, कुअवधिरूप अज्ञानसे परिणत हुए जीवोंको [**केवलज्ञानम्**

પૂજા, લાભ આદિ સમસ્ત મનોરથરૂપ વિકલ્પજાળથી રહિત, વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મામાં નથી જોડ્યો તે પુરુષ–કે જેને મનને મારવાની આવી શક્તિ નથી તે પુરુષ–હે વત્સ! યોગથી શું કરશે? .૧૫૭.

વળી (હવે જ્ઞાનમય આત્માને છોડીને જેઓ અન્ય પદાર્થનું ધ્યાન કરે છે તેઓ અજ્ઞાની છે, તેમને કેવળજ્ઞાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? એમ નિરૂપણ કરે છે) :—

अप्पा इत्यादि। अप्पा **स्वशुद्धात्मानं** मेल्लिवि **मुक्त्वा। कथंभूतमात्मानम्।** णाणमउ **सकलविमलकेवलज्ञानाद्यनन्तगुणनिर्वृत्तं** अण्णु **अन्यद्बहिर्द्रव्यालम्बनं** जे **ये केचन** झायहिं **ध्यायन्ति। किम्।** झाणु **ध्यानं** वढ **वत्स मित्र** अण्णाण-वियंभियहं **शुद्धात्मानुभूतिविलक्षणाज्ञानविजृम्भितानां परिणतानां** कउ तहं केवल-णाणु **कथं तेषां केवलज्ञानं किंतु नैवेति। अत्र यद्यपि प्राथमिकानां सविकल्पावस्थायां चित्तस्थितिकरणार्थं विषयकषायरूपदुर्ध्यानवञ्चनार्थं च जिनप्रतिमाक्षरादिकं ध्येयं भवतीति तथापि निश्चयध्यानकाले स्वशुद्धात्मैव ध्येय इति भावार्थः ॥१५८॥**

अथ—

२६०) सुण्णउँ पउँ झायंताहँ वलि वलि जोइयडाहँ ।
समरसि-भाउ परेण सहु पुण्णु वि पाउ ण जाहँ ॥१५९॥

कुतः] केवलज्ञानकी प्राप्ति कैसे हो सकती है ? कभी नहीं हो सकती।

भावार्थ :—यद्यपि विकल्प सहित अवस्थामें शुभोपयोगियोंको चित्तकी स्थिरताके लिये और विषय कषायरूप खोटे ध्यानके रोकनेके लिये जिनप्रतिमा तथा णमोकारमंत्रके अक्षर ध्यावने योग्य हैं, तो भी निश्चय ध्यानके समय शुद्ध आत्मा ही ध्यावने योग्य है, अन्य नहीं॥१५८॥

आगे शुभाशुभ विकल्पसे रहित जो निर्विकल्प (शून्य) ध्यान उसको जो ध्याते हैं, उन योगियोंको मैं बलिहारी करता हूँ, ऐसा कहते हैं—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણથી રચાયેલ સ્વશુદ્ધાત્માને છોડીને બહિર્દ્રવ્યના આલંબનરૂપ અન્ય ધ્યાનને ધ્યાવે છે તેમને–શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ અજ્ઞાનમાં પરિણત તેમને–હે મિત્ર! કેવળજ્ઞાન કઈ રીતે થાય? ન જ થાય.

અહીં, જોકે પ્રાથમિકોને સવિકલ્પ અવસ્થામાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવા માટે અને વિષયકષાયરૂપ દુર્ધ્યાનના વંચનાર્થે (છોડવા માટે) જિનપ્રતિમા તથા ણમોકારમંત્રના અક્ષરાદિનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તોપણ નિશ્ચયધ્યાનના કાળે સ્વશુદ્ધાત્મા જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. ૧૫૮.

વળી (હવે શુભાશુભ વિકલ્પથી શૂન્ય (રહિત, ખાલી) જે નિર્વિકલ્પ ધ્યાન, તેને જે ધ્યાવે છે તે યોગીઓની હું બલિહારી કરું છું. એમ કહે છે) :—

शून्यं पदं ध्यायतां पुनः पुनः (?) योगिनाम् ।
समरसीभावं परेण सह पुण्यमपि पापं न येषाम् ॥१५९॥

सुण्णउं पउं इत्यादि। सुण्णउं **शुभाशुभमनोवचनकायव्यापारैः शून्यं** पउं **वीतरागपरमानन्दैकसुखामृतरसास्वादरूपा स्वसंवित्तिमयी या सा परमकला तया भरितावस्थापदं निजशुद्धात्मस्वरूपं** झायंताहं **वीतरागत्रिगुप्तिसमाधिबलेन ध्यायतां** बलि बलि जोइयडाहं **श्रीयोगीन्द्रदेवाः स्वकीयाभ्यन्तरगुणानुरागं प्रकटयन्ति, बलिं क्रियेऽहमिति परमयोगिनां प्रशंसां कुर्वन्ति। येषां किम्।** समरसि-भाउ **वीतरागपरमाह्लादसुखेन परमसमरसीभावम्। केन सह।**

गाथा–१५९

अन्वयार्थ :—[**शून्यं पदं ध्यायतां**] विकल्प रहित ब्रह्मपदको ध्यावनेवाले [**योगिनाम्**] योगियोंकी मैं [**बलिं बलिं**] बार बार मस्तक नमाकर पूजा करता हूँ, [**येषाम्**] जिन योगियोंके [**परेण सह**] अन्य पदार्थोंके साथ [**समरसीभावं**] समरसीभाव है, और [**पुण्यम् पापं अपि न**] जिनके पुण्य और पाप दोनों ही उपादेय नहीं हैं।

भावार्थ :—शुभ–अशुभ मन, वचन, कायके व्यापार रहित जो वीतराग परमआनंदमयी सुखामृत–रसका आस्वाद वही उसका स्वरूप है, ऐसी आत्मज्ञानमयी परमकलाकर भरपूर जो ब्रह्मपद–शून्यपद–निज शुद्धात्मस्वरूप उसको ध्यानी राग रहित तीन गुप्तिरूप समाधिके बलसे ध्यावते हैं, उन ध्यानी योगियोंकी मैं बार बार बलिहारी करता हूँ, ऐसे श्रीयोगींद्रदेव अपना अन्तरंगका धर्मानुराग प्रगट करते हैं, और परम योगीश्वरोंके परम स्वसंवेदनज्ञान सहित महा समरसीभाव है। समरसीभावका लक्षण ऐसा है, कि जिनके इंद्र और कीट दोनों समान, चिंतामणिरत्न और कंकड़ दोनों समान हों। अथवा ज्ञानादि गुण और गुणी निज शुद्धात्म द्रव्य इन दोनोंका एकीभावरूप परिणमन वह समरसीभाव है, उसकर सहित हैं, जिनके पुण्य-पाप दोनों

(સમરસીભાવનું લક્ષણ આ છે કે જ્ઞાનાદિગુણ અને ગુણી (નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય) એ બન્નેનું એકીભાવરૂપ પરિણમન તે સમરસીભાવ છે.)

ભાવાર્થ :—શુભાશુભ મનવચનકાયના વ્યાપારથી શૂન્ય અને એક (કેવળ) વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખામૃતરસના આસ્વાદરૂપ સ્વસંવેદનમય જે પરમકળા તેનાથી પરિપૂર્ણ નિજશુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું વીતરાગ ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત સમાધિના બળથી ધ્યાન કરનારાઓ પ્રત્યે શ્રી યોગીન્દ્રદેવ પોતાનો અભ્યંતર (અંતરનો) ગુણાનુરાગ પ્રગટ કરે છે. તે પરમ યોગીઓ પર હું શ્રી યોગીન્દ્રદેવ–ફરી ફરી બલિહારી કરું છું–ફરી ફરી વારી જાઉં છું, એમ કહીને તેઓ તે પરમયોગીઓની પ્રશંસા કરે છે કે જે પરમયોગીઓને સ્વસંવેદ્યમાન પરમાત્માની સાથે

परेण सह **स्वसंवेद्यमानपरमात्मना सह। पुनरपि किं येषाम्।** पुण्णु वि पाउ ण जाहं **शुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मनो विलक्षणं पुण्यपापद्वयमिति न येषामित्यभिप्रायः**॥१५९॥

अथ—

२६१) उव्वस वसिया जो करइ वसिया करइ जु सुण्णु।
बलि किज्जउँ तसु जोइयहिँ जासु ण पाउ ण पुण्णु॥१६०॥

उद्वसान् वसितान् यः करोति वसितान् करोति यः शून्यान्।
बलिं कुर्वेऽहं तस्य योगिनः यस्य न पापं न पुण्यम्॥१६०॥

उव्वस इत्यादि। उव्वस **उद्वसान् शून्यान्। कान्। वीतरागतात्त्विकचिदानन्दोच्छलननिर्भरानन्दशुद्धात्मानुभूतिपरिणामान् परमानन्दनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानबलेनेदानीं विशिष्टज्ञानकाले**

ही नहीं हैं। ये दोनों शुद्ध, बुद्ध चैतन्य स्वभाव परमात्मासे भिन्न हैं, सो जिन मुनियोंने दोनोंको हेय समझ लिया है, परमध्यानमें आरूढ़ हैं, उनकी मैं बार बार बलिहारी जाता हूँ॥१५९॥

आगे फिर भी योगीश्वरोंकी प्रशंसा करते हैं—

गाथा–१६०

अन्वयार्थ :—[यः] जो [उद्वसान्] ऊजड़ हैं, अर्थात् पहले कभी नहीं हुए ऐसे शुद्धोपयोगरूप परिणामोंका [वसितान्] स्वसंवेदनज्ञानके बलसे बसाता है, अर्थात् अपने हृदयमें स्थापन करता है, और [यः] जो [वसितान्] पहलेके बसे हुए मिथ्यात्वादि परिणाम हैं, उनको [शून्यान्] ऊजड़ करता है, उनको निकाल देता है, [तस्य योगिनः] उस योगीकी [अहं] मैं [बलिं] पूजा [कुर्वे] करता हूँ, [यस्य] जिसके [न पापं न पुण्यम्] न तो पाप है और न पुण्य है।

भावार्थ :—जो प्रगटरूप नहीं बसते हैं, अनादिकालके वीतराग चिदानंदस्वरूप शुद्धात्मानुभूतिरूप शुद्धोपयोग परिणाम उनको अब निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानके बलसे बसाता

વીતરાગ પરમ આહ્‌લાદસ્વરૂપ સુખથી પરમસમરસીભાવ છે અને જેમને શુદ્ધ, બુદ્ધ જ જેનો એક સ્વભાવ છે. એવા પરમાત્માથી વિલક્ષણ પુણ્ય-પાપ બન્ને નથી. ૧૫૯.

હવે, ફરી યોગીશ્વરોની પ્રશંસા કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે શૂન્ય (પૂર્વે નહિ વસેલા) એવા વીતરાગ તાત્ત્વિક ચિદાનંદથી ઉછળતા નિર્ભર આનંદમય શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિરૂપ પરિણામોને પરમાનંદમય નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપ

वसिया करइ **तेनैव स्वसंवेदनज्ञानेन वसितान् भरितावस्थान् करोति** जु **जो यः परमयोगी** सुण्णु **निश्चयनयेन शुद्धचैतन्यनिश्चयप्राणस्य हिंसकत्वान्मिथ्यात्वविकल्पजालमेव निश्चयहिंसा तत्प्रभृति-समस्तविभावपरिणामान् स्वसंवेदनज्ञानलाभात्पूर्वं वसितानिदानीं शून्यान् करोतीति** बलि किज्ञउं तसु जोइयहिं **बलिर्मस्तकस्योपरितनभागेनावतारणं क्रियेऽहमिति तस्य योगिनः। एवं श्रीयोगीन्द्रदेवाः गुणप्रशंसां कुर्वन्ति। पुनरपि किं यस्य योगिनः।** जासु ण **यस्य न। किम्।** पाउ ण पुण्णु **वीतरागशुद्धात्मतत्त्वाद्विपरीतं न पुण्यपापद्वयमिति तात्पर्यम्** ॥१६०॥

अथैक सूत्रेण प्रश्नं कृत्वा सूत्रचतुष्टयेनोत्तरं दत्त्वा च तमेव पूर्वसूत्रपञ्चकेनोक्तं निर्विकल्पसमाधिरूपं परमोपदेशं पुनरपि विवृणोति पञ्चकलेन—

२६२) तुट्टइ मोहु तडित्ति जहिँ मणु अत्थवणहँ जाइ ।
सो सामइ उवएसु कहि अण्णेँ देविं काइँ ॥१६१॥

है, निज स्वादनरूप स्वाभाविक ज्ञानकर शुद्ध परिणामोंकी बस्ती निज घटरूपी नगरमें भरपूर करता है। और अनादिकालके जो शुद्ध चैतन्यरूप निश्चयप्राणोंके घातक ऐसे मिथ्यात्व रागादिरूप विकल्पजाल हैं, उनको निज स्वरूप नगरसे निकाल देता है, उनको ऊजड़ कर देता है, ऐसे परमयोगीकी मैं बलिहारी हूँ, अर्थात् उसके मस्तक पर मैं अपनेको वारता हूँ। इसप्रकार श्रीयोगींद्रदेव परमयोगियोंकी प्रशंसा करते हैं। जिन योगियोंके वीतराग शुद्धात्मा तत्त्वसे विपरीत पुण्य–पाप दोनों ही नहीं हैं॥१६०॥

आगे एक दोहेमें शिष्यका प्रश्न और चार दोहोंमें प्रश्नका उत्तर देकर निर्विकल्पसमाधिरूप परम उपदेशको फिर भी विस्तारसे कहते हैं—

જ્ઞાનના બળથી અત્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સમયે તે જ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાન વડે વસાવે છે–ભરપૂર કરે છે અને નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ નિશ્ચયપ્રાણના હિંસક હોવાથી મિથ્યાત્વ વિકલ્પજાળ જ નિશ્ચયહિંસા છે, તે હિંસાથી માંડીને પૂર્વે વસેલા સમસ્ત વિભાવપરિણામોને સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી અત્યારે શૂન્ય (ઉજ્જડ) કરે છે, તે યોગીને હું વારી જાઉં છું અર્થાત્ હું માથું નમાવીને નમસ્કાર કરું છું, એ રીતે શ્રી યોગીન્દ્રદેવ ગુણોની પ્રશંસા કરે છે કે જે યોગીને વીતરાગ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વથી વિપરીત પુણ્ય અને પાપ બન્ને નથી. ૧૬૦.

હવે, એક ગાથાસૂત્ર દ્વારા પ્રશ્ન કરીને તથા ચાર સૂત્ર દ્વારા ઉત્તર આપીને તે જ અગાઉના પાંચ સૂત્રો દ્વારા (ગાથા ૧૫૬ થી ૧૬૦, એ પાંચ સૂત્રો દ્વારા) કહેલા નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરમોપદેશનું પાંચ સૂત્રો દ્વારા ફરીને પણ વર્ણન કરે છે :—

त्रुट्यति मोहः झटिति यत्र मनः अस्तमनं याति।
तं स्वामिन् उपदेशं कथय अन्येन देवेन किम् ॥१६१॥

तुट्टइ इत्यादि। तुट्टइ **नश्यति। कोऽसौ। मोहु निर्मोहशुद्धात्मद्रव्यप्रतिपक्षभूतो मोहः** तडित्ति **झटिति** जहिं **मोहोदयोत्पन्नसमस्तविकल्परहिते यत्र परमात्मपदार्थे। पुनरपि किं यत्र।** मणु अत्थवणहं जाइ **निर्विकल्पात् शुद्धात्मस्वभावाद्विपरीतं नानाविकल्पजालरूपं मनोवास्तं गच्छति** सो सामिय उवएसु कहि **हे स्वामिन् तदुपदेशं कथयति प्रभाकरभट्टः श्रीयोगीन्द्रदेवान् पृच्छति।** अण्णें देविं काइं **निर्दोषिपरमात्मनः परमाराध्यात्सकाशादन्येन देवेन किं प्रयोजनमित्यर्थः॥१६१॥ इति प्रभाकरभट्टप्रश्नसूत्रमेकं गतम्। अथोत्तरम्—**

गाथा–१६१

अन्वयार्थ :—[**स्वामिन्**] हे स्वामी, मुझे [**तं उपदेशं**] उस उपदेशको [**कथय**] कहो [**यत्र**] जिससे [**मोहः**] मोह [**झटिति**] शीघ्र [**त्रुट्यति**] छूट जावे, [**मनः**] ओर चंचल मन [**अस्तमनं**] स्थिरताको [**याति**] प्राप्त हो जावे, [**अन्य देवेन किम्**] दूसरे देवताओंसे क्या प्रयोजन है?

भावार्थ :—प्रभाकरभट्ट श्रीयोगीन्द्रदेवसे प्रश्न करते हैं, कि हे स्वामी, वह उपदेश कहो कि जिससे निर्मोह शुद्धात्मद्रव्यसे पराङ्मुख मोह शीघ्र जुदा हो जावे, अर्थात् मोहके उदयसे उत्पन्न समस्त विकल्प-जालोंसे रहित जो परमात्मा पदार्थ उसमें मोह-जालका लेश भी न रहे, और निर्विकल्प शुद्धात्म भावनासे विपरीत नाना विकल्पजालरूपी चंचल मन वह अस्त हो जावे। हे स्वामी, निर्दोष परमाराध्य जो परमात्मा उससे अन्य जो मिथ्यात्वी देव उनसे मेरा क्या मतलब है? ऐसा शिष्यने प्रश्न किया उसका एक दोहा-सूत्र कहा॥१६१॥

आगे श्रीगुरु उत्तर देते हैं—

હવે, પ્રશ્નરૂપ એક ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન, સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત એવા પરમાત્મ-પદાર્થમાં નિર્મોહ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી પ્રતિપક્ષભૂત મોહ શીઘ્ર નાશ પામે અને તેમાં નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવથી વિપરીત અનેક વિકલ્પની જાળરૂપ મન વિલય પામે તે ઉપદેશ હે સ્વામી! આપ મને કહો, એમ પ્રભાકરભટ્ટ શ્રી યોગીન્દ્રદેવને પ્રશ્ન કરે છે. એવા નિર્દોષ પરમાત્મા–જે પરમ આરાધ્ય છે-તેનાથી અન્ય દેવનું મારે શું પ્રયોજન છે? એવો અર્થ છે. ૧૬૧.

એ રીતે પ્રભાકરભટ્ટના પ્રશ્નનું એક ગાથાસૂત્ર સમાપ્ત થયું.

હવે તેનો ઉત્તર :—

२६३) णास-विणिग्गउ सासडा अंबरि जेत्थु विलाइ ।
तुट्टइ मोहु तडत्ति तहिँ मणु अत्थवणहँ जाइ ॥१६२॥

नासाविनिर्गतः श्वासः अम्बरे यत्र विलीयते ।
त्रुट्यति मोहः झटिति तत्र मनः अस्तं याति ॥१६२॥

णासविणिग्गउ इत्यादि। णास-विणिग्गउ **नासिकाविनिर्गतः** सासडा **उच्छ्वासः** अंबरि **मिथ्यात्वरागादिविकल्पजालरहिते शून्ये अम्बरशब्दवाच्ये** जेत्थु **यत्र तात्त्विकपरमानन्दभरितावस्थे निर्विकल्पसमाधौ** विलाइ **पूर्वोक्तः श्वासो विलयं गच्छति नासिकाद्वारं विहाय तालुरन्ध्रेण गच्छतीत्यर्थः।** तुट्टइ **त्रुट्यति नश्यति। कोऽसौ।** मोहु **मोहोदयेनोत्पन्नरागादिविकल्पजालः** तडत्ति **झटिति** तहिं **तत्र बहिर्बोधशून्ये निर्विकल्पसमाधौ** मणु **मनः पूर्वोक्तरागादिविकल्पाधारभूतं तन्मयं वा** अत्थवणहं जाइ **अस्तं विनाशं गच्छति स्वस्वभावेन**

गाथा–१६२

अन्वयार्थ :—[**नासाविनिर्गतः श्वासः**] नाकसे निकला जो श्वास वह [**यत्र**] जिस [**अंबरे**] निर्विकल्पसमाधिमें [**विलीयते**] मिल जावे, [**तत्र**] उसी जगह [**मोहः**] मोह [**झटिति**] शीघ्र [**त्रुटयति**] नष्ट हो जाता है, [**मनः**] और मन [**अस्तं याति**] स्थिर हो जाता है।

भावार्थ :—नासिकासे निकले जो श्वासोच्छ्वास हैं, वे अम्बर अर्थात् आकाशके समान निर्मल मिथ्यात्व-विकल्प-जाल रहित शुद्ध भावोंमें विलीन हो जाते हैं, अर्थात् तत्त्वस्वरूप परमानंदकर पूर्ण निर्विकल्पसमाधिमें स्थिर चित्त हो जाता है, तब श्वासोच्छ्वासरूप पवन रुक जाती है, नासिकाके द्वारको छोड़कर तालुवा रंध्ररूपी दशवें द्वारमें होके निकले, तब मोह टूटता है, उसी समय मोहके उदयकर उत्पन्न हुए रागादि विकल्प-जाल नाश हो जाते हैं, बाह्य ज्ञानसे शून्य निर्विकल्पसमाधिमें विकल्पोंका आधरभूत जो मन वह अस्त हो जाता है,

---

ભાવાર્થ :—નાકમાંથી નીકળેલો ઉચ્છ્વાસ, મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિકલ્પજાળથી રહિત -શૂન્ય (ખાલી), 'અંબર' શબ્દથી વાચ્ય એવી, તાત્ત્વિક પરમાનંદથી પરિપૂર્ણ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિલય પામે છે, અર્થાત્ નાસિકા દ્વાર છોડીને તાળવાના છિદ્રથી (બ્રહ્મરંધ્રના દશમ દ્વારથી) નીકળે છે તે બાહ્ય બોધથી શૂન્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મોહના ઉદયથી ઉત્પન્ન રાગાદિ વિકલ્પજાળ શીઘ્ર નાશ પામે છે, પૂર્વોક્ત રાગાદિ વિકલ્પોના આધારભૂત અથવા પૂર્વોક્ત રાગાદિ વિકલ્પોમાં તન્મય એવું મન વિનાશ પામે છે—સ્વ-સ્વભાવરૂપે રહે છે.

तिष्ठति इति। यत्र यदायं जीवो रागादिपरभावशून्यनिर्विकल्पसमाधौ तिष्ठति तदायमुच्छ्वासरूपो वायुर्नासिकाछिद्रद्वयं वर्जयित्वा स्वयमेवानीहितवृत्त्या तालुप्रदेशे यत् केशात् शेषाष्टमभागप्रमाणं छिद्रं तिष्ठति तेन क्षणमात्रं दशमद्वारेण तदनन्तरं क्षणमात्रं नासिकया तदनन्तरं रन्ध्रेण कृत्वा निर्गच्छतीति। न च परकल्पितवायुधारणारूपेण श्वासनाशो ग्राह्यः। कस्मादिति चेत् वायुधारणा तावदीहापूर्विका, ईहा च मोहकार्यरूपो विकल्पः। स च

अर्थात् निजस्वभावमें मनकी चंचलता नहीं रहती। जब यह जीव रागादि परभावोंसे शून्य निर्विकल्पसमाधिमें होता है, तब यह श्वासोच्छ्वासरूप पवन नासिकाके दोनों छिद्रोंको छोड़कर स्वयमेव अवाँछीक वृत्तिसे तालुवाके बालकी अनीके आठवें भाग प्रमाण अत सूक्ष्म छिद्रमें (दशवें द्वारमें) होकर निकलती है, नासाके छेदको छोड़कर तालुरंध्रमें (छेदमें) होकर निकलती है। और पातंजलिमतवाले वायुधारणारूप श्वासोच्छ्वास मानते हैं, वह ठीक नहीं हैं, क्योंकि वायुधारणा वाँछापूर्वक होती है, और वाँछा है, वह मोहसे उत्पन्न विकल्परूप है, वाँछाका कारण मोह है। वह संयमीको वायुका निरोध वाँछापूर्वक नहीं होता है, स्वाभाविक ही होता है। जिनशासनमें ऐसा कहा है, कि कुंभक (पवनको खेंचना) पूरक (पवनको थाँभना) रेचक (पवनको निकालना) ये तीन भेद प्राणायामके हैं, इसीको **वायुधारणा** कहते हैं। यह क्षणमात्र होती है, परंतु अभ्यासके वशसे घड़ी, पहर, दिवस आदि तक भी होती है। उस वायुधारणाका फल ऐसा कहा है, कि देह आरोग्य होती है, देहके सब रोग मिट जाते हैं, शरीर हलका हो जाता है, परंतु मुक्ति इस वायुधारणासे नहीं होती, क्योंकि वायुधारणा शरीरका धर्म है, आत्माका स्वभाव नहीं है। शुद्धोपयोगियोंके सहज ही बिना यत्नके मन भी रुक जाता है, और श्वास भी स्थिर हो जाते हैं। शुभोपयोगियोंके मनके रोकनेके लिये प्राणायामका अभ्यास है, मनके अचल होनेपर कुछ प्रयोजन नहीं है। जो आत्मस्वरूप है, वह केवल चेतनामयी ज्ञान

અહીં, જ્યારે આ જીવ રાગાદિ પરભાવથી શૂન્ય નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહે છે ત્યારે ઉચ્છ્વાસરૂપ વાયુ નાકના બન્ને છિદ્રોને છોડીને સ્વયમેવ અનીહિતવૃત્તિથી તાલુપ્રદેશમાં વાળની અણીના આઠમા ભાગ જેવડું જે છિદ્ર છે તે દશમ દ્વારથી ક્ષણવાર, ત્યાર પછી ક્ષણવાર નાસિકાથી, ત્યાર પછી બ્રહ્મરંધ્ર દ્વારથી નીકળે છે પણ પરકલ્પિત (પાતંજલિ મતવાળાથી કલ્પિત) વાયુધારણરૂપે શ્વાસનો નાશ ન સમજવો (શ્વાસનું રુંધન ન સમજવું). શા માટે? કારણ કે વાયુધારણા પ્રથમ તો ઈહાપૂર્વક છે અને ઈહા મોહના કાર્યરૂપ વિકલ્પ છે. વળી, તે (અનીહિતવૃત્તિથી નિર્વિકલ્પસમાધિના બળથી નીકળતો વાયુ) મોહનું કારણ થતો નથી, તેથી અહીં પરકલ્પિત વાયુ ઘટતો નથી. વળી કુંભક, પૂરક, રેચક આદિ જેની સંજ્ઞા છે તે વાયુધારણા અહીં ક્ષણવાર જ થાય છે પણ અભ્યાસના વશે ઘડી, પ્રહર, દિવસ આદિ સુધી પણ થાય છે

मोहकारणं न भवतीति न च परकल्पितवायुः। किंच। कुम्भकपूरकरेचकादिसंज्ञा वायुधारणा क्षणमात्रं भवत्येवात्र किंतु अभ्यासवशेन घटिकाप्रहरदिवसादिष्वपि भवति तस्य वायुधारणस्य च कार्यं देहारोगत्वलघुत्वादिकं न च मुक्तिरिति। यदि मुक्तिरपि भवति तर्हि वायुधारणाकारकाणामिदानीन्तनपुरुषाणां मोक्षो किं न भवतीति भावार्थः।।१६२।।

अथ—

२६४) मोहु विलिज्जइ मणु मरइ तुट्टइ सासु-णिसासु ।
केवल-णाणु वि परिणमइ अंबरि जाहँ णिवासु ।।१६३।।

मोहो विलीयते मनो म्रियते त्रुट्यति श्वासोच्छ्वासः ।
केवलज्ञानमपि परिणमति अम्बरे येषां निवासः ।।१६३।।

दर्शनस्वरूप है, सो शुद्धोपयोगी तो स्वरूपमें अतिलीन हैं, और शुभोपयोगी कुछ एक मनको चपलतासे आनंदघनमें अडोल अवस्थाको नहीं पाते, तब तक मनके वश करनेके लिए श्रीपंचपरमेष्ठीका ध्यान स्मरण करते हैं, ओंकारादि मंत्रोंका ध्यान करते हैं और प्राणायामका अभ्यास कर मनको रोकके चिद्रूपमें लगाते हैं, जब वह लग गया, तब मन और पवन सब स्थिर हो जाते हैं। शुद्धोपयोगियोंकी दृष्टि एक शुद्धोपयोगपर हो, पातंजलिमतकी तरह थोथी वायुधारणा नहीं है। जो वायुधारणासे ही शक्ति होवे, तो वायुधारणा करनेवालोंको उस दुःषमकालमें मोक्ष क्यों न होवे ? कभी नहीं होता। मोक्ष तो केवल स्वभावमयी है।।१६२।।

आगे फिर परमसमाधिका कथन करते हैं—

गाथा–१६३

अन्वयार्थ :—[**येषां**] जिन मुनिश्वरोंका [**अंबरे**] परमसमाधिमें [**निवासः**] निवास है, उनका [**मोहः**] मोह [**विलीयते**] नाशको प्राप्त हो जाता है, [**मनः**] मन [**म्रियते**] मर जाता है, [**श्वासोच्छ्वासः**] श्वासोच्छ्वास [**त्रुट्यति**] रुक जाता है, [**अपि**] और [**केवलज्ञानम्**] केवलज्ञान [**परिणमति**] उत्पन्न होता है।

અને તે વાયુધારણાનું કાર્ય શરીરની આરોગ્યતા અને શરીરના હલકાપણું આદિ છે પણ તેનું કાર્ય મુક્તિ નથી. જો વાયુધારણાનું કાર્ય મુક્તિ પણ હોય (જો વાયુધારણાથી મોક્ષ થતો હોય) તો વાયુધારણા કરનાર અત્યારના પુરુષોનો મોક્ષ કેમ થતો નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૬૨.

હવે, ફરી પરમસમાધિનું કથન કરે છે :—

मोहु विलिज्जइ इत्यादि। मोहु **मोहो ममत्वादिविकल्पजालं** विलिज्जइ **विलयं गच्छति** मणु मरइ **इहलोकपरलोकाशाप्रभृतिविकल्पजालरूपं मनो म्रियते।** तुट्टइ **नश्यति। कोऽसौ।** सासु-णिसासु **अनीहितवृत्त्या नासिकाद्वारं विहाय क्षणमात्रं तालुरन्ध्रेण गच्छति पुनरप्यन्तरं नासिकया कृत्वा निर्गच्छति पुनरपि रन्ध्रेणेत्युच्छ्वासनिःश्वासलक्षणो वायुः। पुनरपि किं भवति।** केवल-णाणु वि परिणमइ **केवलज्ञानमपि परिणमति समुत्पद्यते। येषां किम्।** अंवरि जाहं णिवासु **रागद्वेषमोहरूपविकल्पजालशून्यं अम्बरे अम्बरशब्दवाच्ये शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धान-ज्ञानानुचरणरूपे निर्विकल्पत्रिगुप्तिगुप्तपरमसमाधौ येषां निवास इति। अयमत्र भावार्थः। अम्बरशब्देन शुद्धाकाशं न ग्राह्यं किंतु विषयकषायविकल्पशून्यः परमसमाधिर्ग्राह्यः, वायुशब्देन**

भावार्थ :—दर्शनमोह और चारित्रमोह आदि कल्पना-जाल सब विलय हो जाते हैं, इस लोक परलोक आदिकी वाँछा आदि विकल्परूप मन स्थिर हो जाता है, और श्वासोच्छ्‌वासरूप वायु रुक जाती है, श्वासोच्छ्‌वास अवाँछीकपनेसे नासिकाके द्वारको छोड़कर तालुछिद्रमें होकर निकलते हैं, तथा कुछ देरके बाद नासिकासे निकलते हैं। इस-प्रकार श्वासोच्छ्‌वासरूप पवन वश हो जाता है। चाहे जिस द्वारसे निकालो। केवलज्ञान भी शीघ्र ही उन ध्यानी मुनियोंके उत्पन्न होता है, कि जिन मुनियोंका राग-द्वेष-मोहरूप विकल्पजालसे रहित शुद्धात्माका सम्यक् श्रद्धान ज्ञान आचरणरूप निर्विकल्प त्रिगुप्तिमयी परमसमाधिमें निवास है। यहाँ अम्बर नाम आकाशका अर्थ नहीं समझना, किन्तु समस्त विषय-कषायरूप विकल्प-जालोंसे शून्य परमसमाधि लेना। और यहाँ वायु शब्दसे कुंभक पूरक रेचकादिरूप वाँछापूर्वक वायुनिरोध न लेना, किन्तु स्वयमेव अवाँछिक वृत्ति पर

ભાવાર્થ :—રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ વિકલ્પજાળથી શૂન્ય (ખાલી) અંબરમાં 'અંબર' શબ્દથી વાચ્ય એવી, શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ આચરણરૂપ નિર્વિકલ્પ ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત પરમસમાધિમાં જેનો નિવાસ છે તેના મોહ-મમત્વાદિ વિકલ્પજાળ નાશ પામે છે. આલોક, પરલોકની આશાથી માંડીને વિકલ્પજાળરૂપ મન મરી જાય છે, ઉચ્છ્‌વાસ-નિશ્વાસલક્ષણ વાયુ અનીહિતવૃત્તિથી નાસિકા દ્વારને છોડીને ક્ષણવાર તાલુરંધ્રમાંથી નીકળે છે, વળી પછી નાસિકા દ્વારા નીકળે છે વળી પાછો બ્રહ્મરંધ્રથી નીકળે છે. વળી કેવળજ્ઞાન પણ પરિણમે છે-ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં, આ ભાવાર્થ છે કે 'અંબર' શબ્દથી શુદ્ધ આકાશ ન સમજવો પણ વિષયકષાયના વિકલ્પોથી શૂન્ય (ખાલી) પરમ સમાધિ સમજવી. (અંબર શબ્દનો અર્થ શુદ્ધ આકાશ ન લેવો 'અંબર' શબ્દનો અર્થ પરમ સમાધિ લેવો), અને 'વાયુ' શબ્દથી કુંભક, રેચક, પૂરક આદિરૂપ વાયુનિરોધ ન સમજવો પણ સ્વયં અનીહિતવૃત્તિથી નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી

च कुम्भकरेचकपूरकादिरूपो वायुनिरोधो न ग्राह्यः किंतु स्वयमनीहितवृत्त्या निर्विकल्पसमाधिबलेन दशमद्वारसंज्ञेन ब्रह्मरन्ध्रसंज्ञेन सूक्ष्माभिधानरूपेण च तालुरन्ध्रेण योऽसौ गच्छति स एव ग्राह्यः तत्र। यदुक्तं केनापि—''मणु मरइ पवणु जहिं खयहं जाइ। सव्वंगइ तिहुवणु तहिं जि ठाइ। मूढा अंतरालु परियाणहि। तुट्टइ मोहजालु जइ जाणहि।।'' अत्र पूर्वोक्तलक्षणमेव मनोमरणं ग्राह्यं पवनक्षयोऽपि पूर्वोक्तलक्षण एव त्रिभुवनप्रकाशक आत्मा तत्रैव निर्विकल्पसमाधौ तिष्ठतीत्यर्थः। अन्तरालशब्देन तु रागादिपरभावशून्यत्वं ग्राह्यं न चाकाशे ज्ञाते सति मोहजालं नश्यति न चान्यादृशं परकल्पितं ग्राह्यमित्यभिप्रायः।।१६३।।

निर्विकल्पसमाधिके बलसे ब्रह्मद्वार नामा सूक्ष्म छिद्र जिसको तालुवेका रंध्र कहते हैं, उसके द्वारा अवाँछिक वृत्तिसे पवन निकलता है, वह लेना। ध्यानी मुनियोंके पवन रोकनेका यत्न नहीं होता है , बिना ही यत्नके सहज ही पवन रुक जाता है, और मन भी अचल हो जाता है, ऐसा समाधिका प्रभाव है। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि जो मूढ है, वे तो अम्बरका अर्थ आकाशको जानते हैं, और जो ज्ञानीजन हैं, वे अम्बरका अर्थ परमसमाधिरूप निर्विकल्प जानते हैं। सो निर्विकल्प ध्यानमें मन मर जाता है, पवनका सहज ही विरोध होता है, और सब अंग तीन भुवनके समान हो जाता है। जो परमसमाधिको जाने, तो मोह टूट जावे। मनके विकल्पोंका मिटना वही मनका मरना है, और वही श्वासका रुकना है, जो कि सब द्वारोंसे रुककर दशवें द्वारमेंसे होकर निकले। तीन लोकका प्रकाशक आत्माको निर्विकल्पसमाधिमें स्थापित करता है। अंतराल शब्दका अर्थ रागादि भावोंसे शून्यदशा लेना आकाशका अर्थ न लेना। आकाशके जाननेसे मोह-जाल नहीं मिटता, आत्मस्वरूपके जाननेसे मोह-जाल मिटता है। जो पातञ्जलि आदि परसमयमें शून्यरूप समाधि कही है, वह अभिप्राय नहीं लेना,

---

દશમદ્વાર નામના બ્રહ્મરંધ્ર સંજ્ઞાવાળા અને સૂક્ષ્મ અભિધાનરૂપ તાલુરંધ્રમાંથી જે (વાયુ) નીકળે છે તે જ ત્યાં લેવો. વળી, કહ્યું પણ છે કે-''**मणु मरई पवणु जहिं खयहं जाइ। सव्वंगइ तिहुवणु तहिं जि ठाइ। मूढा अंतरालु परियाणहि। तुट्टइ मोहजालु जइ जाणहि।।**'' (**અર્થ :**—મૂઢ અજ્ઞાનીઓજ 'અંબર'નો અર્થ આકાશ સમજે છે. પણ જો 'અંબર'નો અર્થ પરમસમાધિ જાણે તો મન મરી જાય છે, પવનનો સહજ ક્ષય થાય છે. મોહજાળ નાશ પામે છે અને સર્વ અંગ ત્રિભુવનની સમાન થઈ જાય છે (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન થવાથી તેમાં ત્રણ લોક જણાય છે).

અહીં, પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળું જ મનોમરણ સમજવું, પવનક્ષય પણ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો જ સમજવો, ત્રિભુવનપ્રકાશક આત્મા તે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહે છે એવો અર્થ છે. 'અન્તરાલ' શબ્દથી તો રાગાદિ પરભાવનું શૂન્યપણું સમજવું પણ આકાશને જાણતાં મોહજાળ નાશ પામતી નથી, તેથી ('અન્તરાલ' શબ્દથી) અન્યે બતાવેલું પરકલ્પિત (આકાશ) ન સમજવું, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૬૩.

अथ—

२६५) जो आयासइ मणु धरइ लोयालोय-पमाणु ।
तुट्टइ मोहु तडत्ति तसु पावइ परहँ पवाणु ॥१६४॥

यः आकाशे मनो धरति लोकालोकप्रमाणम् ।
त्रुट्यति मोहो झटिति तस्य प्राप्नोति परस्य प्रमाणम् ॥१६४॥

जो इत्यादि। जो **यो ध्याता पुरुषः** आयासइ मणु धरइ **यथा परद्रव्यसंबन्धरहितत्वेनाकाशमम्बरशब्दवाच्यं शून्यमित्युच्यते तथा वीतरागचिदानन्दैकस्वभावेन भरितावस्थोऽपि मिथ्यात्वरागादिपरभावरहितत्वान्निर्विकल्पसमाधिराकाशमम्बरशब्दवाच्यं शून्यमित्युच्यते। तत्राकाशसंज्ञे निर्विकल्पसमाधौ मनो धरति स्थिरं करोति। कथंभूत मनः।**

क्योंकि जब विभावोंकी शून्यता हो जावेगी तब वस्तुका ही अभाव हो जाएगा॥१६३॥

आगे फिर निर्विकल्पसमाधिका कथन करते हैं—

गाथा–१६४

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो ध्यानी पुरुष [**आकाशे**] निर्विकल्पसमाधिमें [**सनः**] मन [**धरति**] स्थिर करता है, [**तस्य**] उसीका [**मोहः**] मोह [**झटिति**] शीघ्र [**त्रुटयति**] टूट जाता है, और ज्ञान करके [**परस्य प्रमाणम्**] लोकालोकप्रमाण आत्माको [**प्राप्नोति**] प्राप्त हो जाता है।

भावार्थ :—आकाश अर्थात् वीतराग चिदानंद स्वभाव अनंत गुणरूप और मिथ्यात्व रागादि परभाव रहित स्वरूप निर्विकल्पसमाधि यहाँ समझना। जैसे आकाशद्रव्य सब द्रव्योंसे भरा हुआ है, परंतु सबसे शून्य अपने स्वरूप है, उसी प्रकार चिद्रूप आत्मा रागादि उपाधियोंसे रहित है, शून्यरूप है, इसलिए आकाश शब्दका अर्थ यहाँ शुद्धात्मस्वरूप लेना। व्यवहारनयकर

હવે, ફરી નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પરદ્રવ્યના સંબંધથી રહિત હોવાથી 'અંબર' શબ્દથી વાચ્ય આકાશને 'શૂન્ય' કહેવાય છે તેવી રીતે એક (કેવળ) વીતરાગ ચિદાનંદમયસ્વભાવથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં મિથ્યાત્વ, રાગાદિ પરભાવોથી રહિત હોવાથી 'અંબર' શબ્દથી વાચ્ય આકાશને -નિર્વિકલ્પ સમાધિને-શૂન્ય કહેવામાં આવે છે. તે આકાશ જેની સંજ્ઞા છે એવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં

लोयालोयपमाणु **लोकालोकप्रमाणं लोकालोकव्याप्तिरूपं अथवा प्रसिद्धलोकालोकाकाशे व्यवहारेण ज्ञानापेक्षया न च प्रदेशापेक्षया लोकालोकप्रमाणं मनो** [1]**मानसं धरति** तुट्टइ मोहु तडत्ति तसु **त्रुट्यति नश्यति। कोऽसौ। मोहु मोहः। कथम्। झटिति तस्य ध्यानात्। न केवलं मोहो नश्यति।** पावइ **प्राप्नोति। किम्।** परहं पवाणु **परस्य परमात्मस्वरूपस्य प्रमाणम्। कीदृशं तत्प्रमाणमिति चेत्। व्यवहारेण रूपग्रहणविषये चक्षुरिव सर्वगतः। यदि पुनर्निश्चयेन सर्वगतो भवति तर्हि चक्षुणो** [2]**अग्निस्पर्शात्‌दाहः प्राप्नोति न च तथा। तथात्मनोऽपि परकीयसुखदुःखविषये तन्मयपरिणामत्वेन परकीयसुखदुःखानुभवं प्राप्नोति न च**

ज्ञान लोकालोकका प्रकाशक है, और निश्चयनयकर अपने स्वरूपका प्रकाशक है। आत्माका केवलज्ञान लोकालोकको जानता है, इसी कारण ज्ञानकी अपेक्षा लोकालोकप्रमाण कहा जाता है, प्रदेशोंकी अपेक्षा लोकालोकप्रमाण नहीं है। ज्ञानगुण लोकालोकमें व्याप्त है; परन्तु परद्रव्योंसे भिन्न है। परवस्तुसे जो तन्मयी हो जावे, तो वस्तुका अभाव हो जावे। इसलिए यह निश्चय हुआ, कि ज्ञान गुणकर लोकालोकप्रमाण जो आत्मा उसे आकाश भी कहते हैं, उसमें जो मन लगावे, तब जगत्‌से मोह दूर हो और परमात्माको पावे। व्यवहारनयकर आत्मा ज्ञानकर सबको जानता है, इसलिए सब जगत्‌में हैं। जैसे व्यवहारनयकर नेत्र रूपी पदार्थको जानता है; परन्तु उन पदार्थोंसे भिन्न है। जो निश्चयकर सर्वगत होवे, तो परपदार्थोंसे तन्मयी हो जावे, जो उसे तन्मयी होवे तो नेत्रोंको अग्निका दाह होना चाहिए, इस कारण तन्मयी नहीं है। उसी प्रकार

લોકાલોકવ્યાપ્તિરૂપ લોકાલોક પ્રમાણ અથવા વ્યવહારનયથી પ્રસિદ્ધ લોકાલોકાકાશમાં જ્ઞાન-અપેક્ષાએ વ્યાપ્ત પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ વ્યાપ્ત નહિ એવા મનને જે ધ્યાતા પુરુષ સ્થિર કરે છે તેનો મોહ શીઘ્ર તેના ધ્યાનથી નાશ પામે છે. માત્ર મોહ નાશ પામે છે એટલું જ નહિ પણ પરમાત્મસ્વરૂપનું પ્રમાણ પણ પામે છે.

પ્રશ્ન :—કેટલું તે પ્રમાણ છે?

ઉત્તર :—વ્યવહારથી જેમ ચક્ષુ રૂપગ્રહણની બાબતમાં સર્વગત છે તેમ તે સર્વગત છે પણ જો નિશ્ચયથી સર્વગત હોય તો ચક્ષુને અગ્નિના સ્પર્શની બળતરા થાય, પણ તેમ થતું નથી, તેવી રીતે જો આત્મા નિશ્ચયથી સર્વગત હોય તો પરકીય સુખદુઃખમાં આત્માના તન્મય પરિણામ હોવાથી પરના સુખ-દુઃખનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય, પણ તેમ થતું નથી. (તેથી વ્યવહારથી જ્ઞાન-અપેક્ષાએ આત્માને સર્વગતપણું છે, પ્રદેશ-અપેક્ષાએ નહિ.)

વળી, નિશ્ચયનયથી આત્મા લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો હોવા છતાં પણ

૧ પાઠાન્તર :—मानसं = मानसं ज्ञानं

૨. પાઠાન્તર :—अग्निस्पर्शात् दाहः = अग्निस्पर्शदाह

तथा। निश्चयेन पुनर्लोकमात्रासंख्येयप्रदेशोऽपि सन् व्यवहारेण पुनः शरीरकृतोपसंहार-विस्तारवशाद्विवक्षितभाजनस्थप्रदीपवत् देहमात्र इति भावार्थः॥१६४॥

अथ—

२६६) देहि वसंतु वि णवि मुणिउ अप्पा देउ अणंतु।
अंबरि समरसि मणु धरिवि सामिय णट्ठु णिभंतु॥१६५॥

देहे वसन्नपि नैव मतः आत्मा देवः अनन्तः।
अम्बरे समरसे मनः धृत्वा स्वामिन् नष्टः निर्भ्रान्तः॥१६५॥

देहि वसंतु वि इत्यादि। देहि वसंतु वि **व्यवहारेण देहे वसन्नपि** णवि मुणिउ **नैव ज्ञातः।**

आत्मा जो पदार्थोंको तन्मयी होके जाने, तो परके सुख-दुःखसे तन्मयी होनेसे इसको भी दूसरेका सुख-दुःख मालूम होना चाहिए, पर ऐसा होता नहीं है। इसलिए निश्चयसे आत्मा असर्वगत है, और व्यवहारनयसे सर्वगत है, प्रदेशोंकी अपेक्षा निश्चयसे लोकप्रमाण असंख्यातप्रदेशी है, और व्यवहारनयकर पात्रमें रखे हुए दीपककी तरह देहप्रमाण है, जैसा शरीर-धारण करे, वैसा प्रदेशोंका संकोच विस्तार हो जाता है॥१६४॥

आगे फिर प्रश्न करता है—

गाथा–१६५

अन्वयार्थ :—[**स्वामिन्**] हे स्वामी, [**देहे वसन्नपि**] व्यवहारनयकर देहमें रहता हुआ भी [**आत्मा देवः**] आराधने योग्य आत्मा [**अनंतः**] अनंत गुणोंका आधार [**नैव मतः**] मैंने अज्ञानतासे नहीं जाना। क्या करके [**समरसे**] समान भावरूप [**अंबरे**] निर्विकल्पसमाधिमें [**मनः धृत्वा**] मन लगा कर। इसलिए अब तक [**नष्टो निर्भ्रांतः**] निस्संदेह **नष्ट** हुआ।

भावार्थ :—प्रभाकरभट्ट पछताता हुआ श्री योगीन्द्रदेवसे बिनंती करता है, कि हे

વ્યવહારનયથી વિવક્ષિત ભાજનમાં રાખેલા દીવાની પેઠે શરીરકૃત સંકોચવિસ્તારને કારણે દેહ પ્રમાણ છે, એવો ભાવાર્થ છે. (દીવો જે જે ભાજનમાં રાખવામાં આવે તે તે પ્રમાણે તેનો પ્રકાશ ફેલાય છે તેવી રીતે આત્મા ચાર ગતિમાં જેવું શરીર ધારણ કરે તે તે પ્રમાણે આત્મપ્રદેશો સંકોચ -વિસ્તાર પામે છે. ૧૬૪.

હવે, શિષ્ય પશ્ચાત્તાપ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—વ્યવહારે દેહમાં રહ્યો હોવા છતાં, નિજશુદ્ધાત્માને કે જે કેવળ જ્ઞાનાદિ

कोऽसौ। अप्पा **निजशुद्धात्मा। किंविशिष्टः।** देउ **आराधनायोग्यः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारत्वेन देवः परमाराध्यः। पुनरपि किंविशिष्टः।** अणंतु **अनन्तपदार्थपरिच्छित्तिकारणत्वादविनश्वरत्वादनन्तः। किं कृत्वा।** मणु घरिवि **मनो धृत्वा। क्व** अंबरि **अम्बरशब्दवाच्ये पूर्वोक्तलक्षणे रागादिशून्ये निर्विकल्पसमाधौ। कथंभूते।** समरसि **वीतरागतात्त्विकमनोहरानन्दस्यन्दिनि समरसीभावे साध्ये।** सामिय हे **स्वामिन्। प्रभाकरभट्टः पश्चात्तापमनुशयं कुर्वन्नाह। किं ब्रूते।** णट्ठु णिभंतु **इयन्तं कालमित्थंभूतं परमात्मोपदेशमलभमानः सन् निर्भ्रान्तो नष्टोऽहमित्यभिप्रायः ।।१६५।। एवं परमोपदेशकथनमुख्यत्वेन सूत्रदशकं गतम्।**

अथ परमोपशमभावसहितेन सर्वसंगपरित्यागेन संसारविच्छेदं भवतीति युग्मेन निश्चिनोति—

२६७) सयल वि संग ण मिल्लिया णवि किउ उवसम-भाऊ ।
सिव-पय-मग्गु वि मुणिउ णवि जहिं जोइहिँ अणुराउ ।।१६६।।

स्वामिन् मैंने अब तक रागादि विभाव रहित निर्विकल्पसमाधिमें मन लगाकर आत्म-देव नहीं जाना, इसलिए इतने काल तक संसारमें भटका निजस्वरूपकी प्राप्तिके बिना मैं नष्ट हुआ। अब ऐसा उपदेश करें कि जिससे भ्रम मिट जावे।।१६५।।

इसप्रकार परमोपदेशके कथनकी मुख्यतासे दस दोहे कहे हैं।

आगे परमोपदेश भाव सहित सब परिग्रहका त्याग करनेसे संसारका विच्छेद होता है, ऐसा दो दोहेमें निश्चय करते हैं—

અનંતગુણનો આધાર હોવાથી ‘દેવ’ અર્થાત્ પરમ આરાધ્ય છે અને અનંત પદાર્થોની જ્ઞપ્તિના કારણભૂત હોવાથી તથા અવિનશ્વર હોવાથી ‘અનંત’ છે, તેને-મેં સાધ્યરૂપ જે વીતરાગ-તાત્ત્વિક -મનોહર-આનંદઝરતો સમરસીભાવ તે સમરસીભાવસ્વરૂપ એવી ‘અંબર’ શબ્દથી વાચ્ય પૂર્વોક્ત-લક્ષણવાળી, રાગાદિશૂન્ય, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનને લગાડીને જાણ્યો નહિ. પ્રભાકરભટ્ટ પશ્ચાત્તાપ કરતો કહે છે કે હે સ્વામી! આટલા કાળ સુધી આવો પરમાત્માનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન કરીને નિઃસંદેહ હું નષ્ટ થયો. ૧૬૫.

એ પ્રમાણે પરમ ઉપદેશના કથનની મુખ્યતાથી દસ ગાથાસૂત્રો સમાપ્ત થયાં.

હવે, પરમ ઉપશમભાવ સહિત સર્વસંગના ત્યાગ વડે સંસારનો નાશ થાય છે, એમ બે ગાથાસૂત્રોથી નક્કી કરે છે :—

२६८) **घोरु ण चिण्णउ तव-चरणु जं णिय-बोहहं सारु।**
पुण्णु वि पाउ वि दड्ढु णवि किमु छिज्जइ संसारु ॥१६७॥

सकला अपि संगाः न मुक्ताः नैव कृत उपशमभावः।
शिवपदमार्गोऽपि मतो नैव यत्र योगिनां अनुरागः ॥१६६॥
घोरं न चीर्णं तपश्चरणं यत् निजबोधस्य सारम्।
पुण्यमपि पापमपि दग्धं नैव किं छिद्यते संसारः ॥१६७॥

सयल वि इत्यादि। सयल वि **समस्ता अपि** संग **मिथ्यात्वादिचतुर्दशभेदभिन्ना आभ्यन्तराः क्षेत्रवास्त्वादिबहुभेदभिन्ना बाह्या अपि संगाः परिग्रहाः** ण मिल्लिया **न मुक्ताः। पुनरपि किं न कृतम्।** णवि किउ उवसम-भाऊ **जीवितमरणलाभालाभसुखदुःखादिसमताभावलक्षणो नैव कृतः उपशमभावः। पुनश्च किं न कृतम्।** सिव-पय-मग्गु वि मुणिउ

गाथा–१६६-१६७

अन्वयार्थ :—[**सकला अपि संगाः**] सब परिग्रह भी [**न मुक्ताः**] नहीं छोडे, [**उपशमभावः नैव कृतः**] समभाव भी नहीं किया [**यत्र योगिनां अनुरागः**] और जहाँ योगीश्वरोंका प्रेम है, ऐसा [**शिवपदमार्गोऽपि**] मोक्ष-पद भी [**नैव मतः**] नहीं जाना, [**घोरं तपश्चरणं**] महा दुर्धर तप [**न चीर्णं**] नहीं किया, [**यत्**] जो कि [**निजबोधेन सारम्**] आत्मज्ञानकर शोभायमान है, [**पुण्यमपि पापमपि**] और पुण्य तथा पाप ये दोनों [**नैव दग्धं**] नहीं भस्म किये, तो [**संसार**] संसार [**किं छिद्यते**] कैसे छूट सकता है ?

भावार्थ :—मिथ्यात्व, (अतत्त्व श्रद्धान) राग, (प्रीतिभाव दोष) दोष, (वैरभाव) देव, (स्त्री, पुरुष, नपुंसक) क्रोध-मान-माया-लोभरूप चार कषाय, और हास्य, रति, अरति, शोक, भय, ग्लानि—ये चौदह अंतरंग परिग्रह, क्षेत्र, (ग्रामादिक) वास्तु, (गृहादिक) हिरण्य, (रुपया, पैसा, मुहर आदि) सुवर्ण, (गहने आदि) धन, (हाथी, घोड़ा आदि) धान्य, (अन्नादि) दासी,

---

ભાવાર્થ :—જો મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ, ચાર કષાય, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, ગ્લાનિ અને વેદ એ ચૌદ પ્રકારના ભેદથી ભેદવાળા અભ્યન્તર પરિગ્રહો તથા ક્ષેત્ર, વાસ્તુ આદિ અનેક પ્રકારના ભેદથી ભેદવાળા (ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કુપ્ય, ભાંડ એ દશ પ્રકારના) બાહ્ય પરિગ્રહો—એ રીતે સમસ્ત પરિગ્રહોને પણ છોડ્યા નહિ. જીવિત-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખાદિમાં સમતાભાવ જેનું લક્ષણ છે એવો ઉપશમભાવ ન

णवि **''शिवं परमकल्याणं निर्वाणं शान्तमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः।।'' इति वचनात् शिवशब्दवाच्यो योऽसौ मोक्षस्तस्य मार्गोऽपि न ज्ञातः। कथंभूतो मार्गः। स्वशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपः। यत्र मार्गे किम्।** जहिं जोहहिं अणुराउ **यत्र निश्चयमोक्षमार्गे परमयोगिनामनुरागस्तात्पर्यम्। न केवलं मोक्षमार्गोऽपि न ज्ञातः।** घोरु ण चिण्णउ तव-चरणु **घोरं दुर्धरं परीषहोपसर्गजयरूपं नैव चीर्णं न कृतम्। किं तत्। अनशनादिद्वादशविधं तपश्चरणम्। यत्कथंभूतम्।** जं णिय-बोहहं **सारु यत्तपश्चरणं वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनलक्षणेन निजबोधेन सारभूतम्। पुनश्च किं न कृतम्।** पुण्णु वि पाउ **वि निश्चयनयेन शुभाशुभनिगलद्वयरहितस्य संसारिजीवस्य व्यवहारेण सुवर्णलोह-निगलद्वयसदृशं पुण्यपापद्वयमपि** दड्ढु णवि **शुद्धात्मद्रव्यानुभवरूपेण ध्यानाग्निना दग्धं नैव।** किमु छिज्जइ संसारु **कथं छिद्यते संसार इति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा निरन्तरं**

दास, कुप्य (वस्त्र तथा सुगंधादिक), भांड (बर्तन आदि) ये दस तरहके बाहरके परिग्रह, इसप्रकार बाह्य अभ्यंतर परिग्रहके चौबीस भेद हुए, इनको नहीं छोड़ा। जीवित, मरण, सुख, दुःख, लाभ, अलाभादिमें समान भाव कभी नहीं किया, कल्याणरूप मोक्षका मार्ग सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र भी नहीं जाना। निजस्वरूपका श्रद्धान, निजस्वरूपका ज्ञान और निजस्वरूपका आचरण निश्चयरत्नत्रय तथा नव पदार्थोंका श्रद्धान, नव पदार्थोंका ज्ञान और अशुभ क्रियाके त्यागरूप व्यवहाररत्नत्रय—ये दोनों ही मोक्षके मार्ग हैं, इन दोनोंमेंसे निश्चयरत्नत्रय तो साक्षात् मोक्षका मार्ग है, और व्यवहाररत्नत्रय परम्पराय मोक्षका मार्ग है। ये दोनों मैंने कभी नहीं जाने, संसारका ही मार्ग जाना। अनशनादि बारह प्रकारका तप नहीं किया, बाईस परीषह नहीं सहन की। तथा पुण्य सुवर्णकी बेड़ी, पाप लोहेकी बेड़ी, ये दोनों बंधन निर्मल आत्मध्यानरूपी अग्निसे भस्म नहीं

કર્યો **''शिवं परमकल्याणं निर्वाणं शान्तमक्षयम्। प्राप्तं मुक्तिपदं येन स शिवः परिकीर्तितः''।।** (આપ્ત સ્વરૂપ ૨૪) [**અર્થઃ**—શિવરૂપ, (પરમકલ્યાણરૂપ, નિર્વાણરૂપ, શાંત અને અક્ષય મુક્તિપદ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે શિવ છે) એ વચનાનુસારે 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય જે મોક્ષ છે તેના સ્વશુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ માર્ગને પણ-કે જે નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગમાં પરમયોગીઓને અનુરાગ–તાત્પર્ય છે તેને પણ જાણ્યો નહિ, કેવળ મોક્ષમાર્ગને જાણ્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ જે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જેનું લક્ષણ છે એવા નિજબોધથી સારભૂત ઘોર, દુર્ધર પરિષહ, ઘોર, દુર્ધર ઉપસર્ગના જયરૂપ અનશનાદિ બાર પ્રકારનું તપશ્ચરણ કર્યું નહિ અને નિશ્ચયનયથી શુભાશુભ બન્ને બેડીથી રહિત એવા સંસારીજીવનાં, વ્યવહારનયથી સોનાની અને લોઢાની બે બેડી જેવાં પુણ્ય અને પાપ બન્નેને પણ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યના અનુભવરૂપ ધ્યાનની અગ્નિ વડે બાળ્યાં નહિ તો સંસાર કેવી રીતે છેદાય?]

शुद्धात्मद्रव्यभावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१६६-६७॥

अथ दानपूजापञ्चपरमेष्ठिवन्दनादिरूपं परंपरया मुक्तिकारणं श्रावकधर्मं कथयति—

२६६) दाणु ण दिण्णउ मुणिवरहँ ण वि पुज्जिउ जिण-णाहु ।
पंच ण वंदिय परम-गुरू किमु होसइं सिव-लाहु ॥१६८॥

दानं न दत्तं मुनिवरेभ्यः नापि पूजितः जिननाथः ।
पञ्च न वन्दिताः परमगुरवः किं भविष्यति शिवलाभः ॥१६८॥

दाणु इत्यादि। दाणु ण दिण्णउ **आहाराभयभैषज्यशास्त्रभेदेन चतुर्विधदानं भक्तिपूर्वकं न दत्तम्। केषाम्।** मुणिवरहं **निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकानां मुनिवरादिचतुर्विधसंघस्थितानां**

किये। इन बातोंके बिना किये संसारका विच्छेद नहीं होता, संसारसे मुक्त होनेके ये ही कारण हैं। ऐसा व्याख्यान जानकर सदैव शुद्धात्मस्वरूपकी भावना करनी चाहिए ॥१६६-१६७॥

आगे दान, पूजा और पंचपरमेष्ठीकी वंदना, आदि परम्परा मुक्तिका कारण जो श्रावकधर्म उसे कहते हैं—

गाथा–१६८

अन्वयार्थ :—[**दानं**] आहारादि दान [**मुनिवराणां**] मुनिश्वर आदि पात्रोंको [**न दत्तं**] नहीं दिया, [**जिननाथः**] जिनेन्द्रभगवानको भी [**नापि पूजितः**] नहीं पूजा, [**पंच परमगुरवः**] अरहंत आदिक पंचपरमेष्ठी [**न वंदिताः**] भी नहीं पूजे, तब [**शिवलाभः**] मोक्षकी प्राप्ति [**किं भविष्यति**] कैसे हो सकती है ?

भावार्थ :—आहार, औषध, शास्त्र और अभयदान—ये चार प्रकारके दान भक्तिपूर्वक पात्रोंको नहीं दिये, अर्थात् निश्चय व्यवहाररत्नत्रयके आराधक जो यती आदिक चार प्रकार संघ

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને નિરંતર શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૬૬-૧૬૭.

હવે દાન, પૂજા અને પંચપરમેષ્ઠીઓની વંદના આદિરૂપ પરંપરાએ મુક્તિનું કારણ એવા શ્રાવકધર્મનું કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—નિશ્ચય વ્યવહારરત્નત્રયના આરાધક મુનિવરાદિ ચતુર્વિધ સંઘમાં સ્થિત પાત્રોને આહારદાન, અભયદાન, ઔષધદાન અને શાસ્ત્રદાન એ ચાર પ્રકારના દાન આપ્યાં

पात्राणां ण वि पुज्जिउ **जलधारया सह गन्धाक्षतपुष्पाद्यष्टविधपूजया न पूजितः। कोऽसौ।** जिण-णाहु **देवेन्द्रधरणेन्द्रनरेन्द्रपूजितः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणपरिपूर्णः पूज्यपदस्थितो जिननाथः** पंच ण वंदिय **पञ्च न वन्दिताः। के ते।** परम-गुरू **त्रिभुवनाधीशवन्द्यपदस्थिता अर्हत्सिद्धाः त्रिभुवनेशवन्द्यमोक्षपदाराधकाः आचार्योपाध्यायसाधवश्चेति पञ्च गुरवः,** किमु होसइ सिव-लाहु **शिवशब्दवाच्यमोक्षपदस्थितानां तदाराधकानामाचार्यादीनां च यथायोग्यं दानपूजावन्दनादिकं न कृतम्, कथं शिवशब्दवाच्यमोक्षसुखस्य लाभो भविष्यति न कथमपीति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा उपासकाव्याख्यानं ज्ञात्वा उपासकाध्ययनशास्त्रकथितमार्गेण विधिद्रव्यदातृपात्रलक्षणविधानेन दानं दातव्यं पूजावन्दनादिकं च कर्तव्यमिति भावार्थः ॥१६८॥**

उनको चार प्रकारका दान भक्तिकर नहीं दिया, और भूखे जीवोंको करुणाभावसे दान नहीं दिया। इन्द्र, नागेन्द्र, नरेन्द्र आदिकर पूज्य केवलज्ञानादि अनंतगुणोंकर पूर्ण जिननाथकी पूजा नहीं कीं; जल, चन्दन, अक्षत, पुष्प, नैवेद्य, दीप, धूप फलसे पूजा नहीं की; और तीन लोककर वंदने योग्य ऐसे अरहंत, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय, साधु इन पाँचपरमेष्ठियोंकी आराधना नहीं की। सो हे जीव, इन कार्योंके बिना तुझे मुक्तिका लाभ कैसे होगा ? क्योंकि मोक्षकी प्राप्तिके ये ही उपाय हैं। जिनपूजा, पंचपरमेष्ठीकी वंदना, और चार संघको चार प्रकारका दान, इन बिना मुक्ति नहीं हो सकती। ऐसा व्याख्यान जानकर सातवें उपासकाध्ययन अंगमें कही गई जो दान, पूजा, वंदनादिककी विधि वही करने योग्य है। शुभ विधिसे न्यायकर उपार्जन किया अच्छा द्रव्य वह दातारके अच्छे गुणोंको धारणकर विधिसे पात्रको देना, जिनराजकी पूजा करना, और पंचपरमेष्ठीकी वंदना करना, ये ही व्यवहारनयकर कल्याणके उपाय हैं॥१६८॥

નહિ, દેવેન્દ્ર, ધરણેન્દ્ર અને નરેન્દ્રથી પૂજિત, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોથી પરિપૂર્ણ, પૂજ્યપદમાં સ્થિત જિનનાથને જલધારા સહિત, ગંધ, અક્ષત, પુષ્પ આદિ અષ્ટવિધ પૂજાથી (જલ, ચંદન, અક્ષત, ફળ, નૈવેદ્ય, દીપ, ધૂપ, ફળથી) પૂજ્યા નહિ, અને ત્રણ ભુવનના અધિપતિથી વંદ્યપદમાં સ્થિત એવા અર્હંત, સિદ્ધ અને ત્રણ ભુવનના ઈશથી વંદ્ય મોક્ષપદના આરાધક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ ગુરુઓને વંદન કર્યું નહિ, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષપદમાં સ્થિત અર્હંત અને સિદ્ધને અને તેમના આરાધક આચાર્યાદિને યથાયોગ્ય દાન, પૂજા, વંદના આદિ કર્યાં નહિ તો કેવી રીતે 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થશે? કોઈ પણ રીતે થશે નહિ.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને ઉપાસકાધ્યયન શાસ્ત્રમાં કહેલા માર્ગ પ્રમાણે વિધિ, દ્રવ્ય, દાતા, પાત્રના લક્ષણાનુસારે દાન દેવું જોઈએ અને પૂજાવંદનાદિ કરવા જોઈએ, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૬૮.

अथ निश्चयेन चिन्तारहितध्यानमेव मुक्तिकारणमिति प्रतिपादयति चतुष्कलेन—

३००) अद्धुम्मीलिय-लोयणिहिँ जोउ कि झंपियएहिँ ।
एमुइ लब्भइ परम-गइ णिच्चिंतिं ठियएहिँ ॥१६६॥

अर्धोन्मीलितलोचनाभ्यां योगः किं झंपिताभ्याम् ।
एवमेव लभ्यते परमगतिः निश्चिन्तं स्थितैः ॥१६६॥

अद्धुम्मीलिय-लोयणिहिं **अर्धोन्मीलितलोचनपुटाभ्यां** जोउ किं **योगो ध्यानं किं भवति अपि तु नैव। न केवलमर्धोन्मीलिताभ्याम्।** झंपियएहिं **झंपिताभ्यामपि लोचनाभ्यां नैवेति। तर्हि कथं लभ्यते।** एमुइ लब्भइ **एवमेव लभ्यते लोचनपुटनिमीलनोन्मीलननिरपेक्षैः। का लभ्यते।** परम-गइ **केवल ज्ञानादिपरमगुणयोगात्परमगतिर्मोक्षगतिः। कैः लभ्यते** णिच्चिंतिं ठियएहिं **ख्यातिपूजालाभप्रभृतिसमस्तचिन्ताजालरहितैः पुरुषैश्चिन्तारहितैः स्वशुद्धात्मरूप-स्थितैश्चत्यभिप्रायः ॥१६६॥**

अथ—

आगे निश्चयसे चिन्ता रहित ध्यान ही मुक्तिका कारण है, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१६९

अन्वयार्थ :—[**अर्धोन्मीलितलोचनाभ्यां**] आधे ऊघड़े हुए नेत्रोंसे अथवा [**झंपिताभ्याम्**] बंद हुए नेत्रोंसे [**किं**] क्या [**योगः**] ध्यानकी सिद्धि होती है, कभी नहीं। [**निश्चिन्तं स्थितैः**] जो चिन्ता रहित एकाग्रमें स्थित हैं, उनको [**एवमेव**] इसी तरह [**लभ्यते परमगतिः**] स्वयमेव परमगति (मोक्ष) मिलती है॥

भावार्थ :—ख्याति (बड़ाई) पूजा (अपनी प्रतिष्ठा) और लाभ इनको आदि लेकर समस्त चिन्ताओंसे रहित जो निश्चिंत पुरुष हैं, वे ही शुद्धात्मस्वरूपमें स्थिरता पाते हैं, उन्हींके ध्यानकी सिद्धि है, और वे ही परमगतिके पात्र हैं॥१६९॥

आगे फिर भी चिन्ताका ही त्याग बतलाते हैं—

હવે નિશ્ચયથી ચિંતા રહિત ધ્યાન જ મુક્તિનું કારણ છે, એમ ચાર ગાથાસૂત્રોથી કહે છે :—

હવે, ફરી પણ ચિંતાનો જ ત્યાગ કરવાનું કહે છે :—

३०१) जोइय मिल्लहि चिन्त जइ तो तुट्टइ संसारु ।
चिंतासत्तउ जिणवरु वि लहइ ण हंसाचारु ॥१७०॥

योगिन् मुञ्चसि चिन्तां यदि ततः त्रुटयति संसारः ।
चिन्तासक्तो जिनवरोऽपि लभते न हंसाचरम् ॥१७०॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** मिल्लहि **मुञ्चसि। काम्। चिन्तारहिताद्विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावात्परमात्मपदार्थाद्विलक्षणां** चिन्त जइ **यदि चेत्** तो **ततश्चिन्ताभावात्। किं भवति।** तुट्टइ **नश्यति। स कः।** संसारु **निःसंसारात् शुद्धात्मद्रव्याद्विलक्षणो द्रव्यक्षेत्रकालादिभेदभिन्नः पञ्चप्रकारः संसारः। यतः कारणात्।** चिंतासत्तउ जिणवरु वि **छद्मस्थावस्थायां शुभाशुभचिन्तासक्तो जिनवरोऽपि** लहइ ण **लभते न। कम्।** हंसाचारु **संशयविभ्रमविमोहरहितानन्तज्ञानादिनिर्मलगुणयोगेन हंस इव हंसः परमात्मा तस्याचारं**

गाथा–१७०

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**यदि**] जो तू [**चिंतां मुंचसि**] चिन्ताओंको छोड़ेगा [**ततः**] तो [**संसारः**] संसारका भ्रमण [**त्रुट्यति**] छूट जायेगा, क्योंकि [**चिंतासक्तः**] चिन्तामें लगे हुए [**जिनवरोऽपि**] छद्मस्थ अवस्थावाले तीर्थंकरदेव भी [**हंसाचारम् न लभते**] परमात्माके आचरणरूप शुद्ध भावोंको नहीं पाते।

भावार्थ :—हे योगी, निर्मल ज्ञान दर्शन स्वभाव परमात्मपदार्थसे पराङ्मुख जो चिंता–जाल उसे छोड़ेगा, तभी चिंताके अभावसे संसार भ्रमण टूटेगा। शुद्धात्मद्रव्यसे विमुख द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावरूप पाँच प्रकारके संसारसे तू मुक्त होगा। जब तक चिंतावान् है, तब तक निर्विकल्प ध्यानकी सिद्धि नहीं हो सकती। दूसरोंकी तो क्या बात है, जो तीर्थंकरदेव भी केवल अवस्थाके पहले जब तक कुछ शुभाशुभ चिन्ताकर सहित हैं, तब तक वे भी रागादि रहित शुद्धोपयोग परिणामोंको नहीं पा सकते। संशय विमोह विभ्रम रहित अनंत ज्ञानादि

ભાવાર્થ :—વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા, ચિંતારહિત પરમાત્મપદાર્થથી વિલક્ષણ ચિંતાને જો તું છોડીશ તો ચિંતાના અભાવથી નિઃસંસાર શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળાદિ પાંચ પ્રકારના ભેદથી ભેદવાળો સંસાર નાશ પામે છે. કારણ કે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં શુભાશુભ ચિંતાસક્ત જિનવર પણ સંશય, વિભ્રમ, વિમોહરહિત અનંતજ્ઞાનાદિ નિર્મળ ગુણવાળા હોવાથી જે હંસ જેવો છે એવો જે પરમાત્મા તેના આચારને રાગાદિ રહિત શુદ્ધાત્મપરિણામને-પામતા નથી.

रागादिरहितं शुद्धात्मपरिणाममिति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा दृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षा-प्रभृतिसमस्तचिन्ताजालं त्यक्त्वापि चिन्तारहिते शुद्धात्मतत्त्वे सर्वतात्पर्येण भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१७०॥

अथ—

३०२) जोइय दुम्मइ कवुण तुहँ भवकारणि ववहारि।
बंभु पवंचहिँ जो रहिउ सो जाणिवि मणु मारि ॥१७१॥

योगिन् दुर्मतिः का तव भवकारणे व्यवहारे।
ब्रह्म प्रपंचैर्यद् रहितं तत् ज्ञात्वा मनो मारय ॥१७१॥

जोइय इत्यादि। जोइय हे **योगिन्** दुम्मइ कवुण तुहं **दुर्मतिः का तवेयं** भवकारणि

निर्मलगुण सहित हंसके समान उज्ज्वल परमात्माके शुद्ध भाव हैं, वे चिंताके बिना छोड़े नहीं होते। तीर्थंकरदेव भी मुनि होके निश्चिंत व्रत धारण करते हैं, तभी परमहंस दशा पाते हैं, ऐसा व्याख्यान जानकर देखे, सुने, भोगे हुए भोगोंकी वाँछा आदि समस्त चिंता–जालको छोड़कर परम निश्चिंत हो, शुद्धात्मकी भावना करना योग्य है॥१७०॥

आगे श्रीगुरु मुनियोंको उपदेश देते हैं, कि मनको मारकर परब्रह्मका ध्यान करो—

गाथा–१७१

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**तव का दुर्मतिः**] तेरी क्या खोटी बुद्धि है, जो तू [**भवकारणे व्यवहारे**] संसारके कारण उद्यमरूप व्यवहार करता है। अब तू [**प्रपंचैः रहितं**] मायाजालरूप पाखंडोंसे रहित [**यत् ब्रह्म**] जो शुद्धात्मा है, [**तत् ज्ञात्वा**] उसको जानकर [**मनो मारय**] विकल्प–जालरूपी मनको मार।

भावार्थ :—वीतराग स्वसंवेदनज्ञानसे शुद्धात्माको जानकर शुभाशुभ विकल्प–

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, (દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા) ભોગોની આકાંક્ષાથી માંડીને સમસ્ત ચિંતાજાળને છોડીને પણ ચિંતા રહિત શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં સર્વ તાત્પર્યથી ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૭૦.

વળી (હવે શ્રીગુરુ મુનિઓને ઉપદેશ આપે છે કે મનને મારીને પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરો) :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તારી આ કેવી દુર્બુદ્ધિ છે કે ભવરહિત અને શુભાશુભ

ववहारि **भवरहितात् शुभाशुभमनवचनकायव्यापाररूपव्यवहारविलक्षणाच्च स्वशुद्धात्मद्रव्यात्प्रतिपक्षभूते पञ्चप्रकारसंसारकारणे व्यवहारे। तर्हि किं करोमिति चेत्।** बंभु **ब्रह्मशब्दवाच्यं स्वशुद्धात्मानं ज्ञात्वा। कथंभूतं यत्।** पवंचहि जो रहिउ **प्रपंचैर्मायापाखण्डैः यद्रहितम्।** सो जाणिवि **तं निजशुद्धात्मानं वीतरागस्वसंवेदनज्ञानेन ज्ञात्वा। पश्चात्किं कुरु।** मणु मारि **अनेकमानसविकल्पजालरहिते परमात्मनि स्थित्वा शुभाशुभविकल्पजालरूपं मनो मारय विनाशयेति भावार्थः ॥१७१॥**

अथ—

३०३) सव्वहिँ रायहिँ छहिँ रसहिँ पंचहिँ रूवहिँ जंतु।
चित्तु णिवारिवि झाहि तुहुँ अप्पा देउ अणंतु ॥१७२॥

सर्वैः रागैः षड्भिः रसैः पञ्चभिः रूपैः गच्छत्।
चित्तं निवार्य ध्याय त्वं आत्मानं देवमनन्तम् ॥१७२॥

जालरूप मनको मारो। मनके बिना वश किये निर्विकल्पध्यानकी सिद्धि नहीं होती। मनके अनेक विकल्प–जालोंसे जो शुद्ध आत्मा उसमें निश्चलता तभी होती है, जब कि मनको मारके निर्विकल्प दशाको प्राप्त होवे। इसलिये सकल शुभाशुभ व्यवहारको छोड़के शुद्धात्माको जानो ॥१७१॥

आगे यही कहते हैं, कि सब विषयोंको छोड़कर आत्मदेवको ध्यावो—

गाथा–१७२

अन्वयार्थ :—हे प्रभाकरभट्ट, [**त्वं**] तू [**सर्वैः रागैः**] सब शुभाशुभ रागोंसे, [**षड्भिः रसैः**] छहों रसोंसे, [**पंचभिः रसैः**] पाँच रसोंसे [**गच्छत् चित्तं**] चलायमान चित्तको [**निवार्य**] रोककर [**अनंतम्**] अनंतगुणवाले [**आत्मानं देवम्**] आत्मदेवका [**ध्याय**] चिंतवन कर।

મનવચનકાયાના વ્યાપારરૂપ વ્યવહારથી વિલક્ષણ એવા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી પ્રતિપક્ષભૂત પાંચ પ્રકારના સંસારના કારણરૂપ વ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે! હવે હું શું કરું? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રીગુરુ કહે છે કે "બ્રહ્મ" શબ્દથી વાચ્ય એવા સ્વશુદ્ધ આત્માને જાણીને-જે પ્રપંચથી-માયા પાખંડથી-રહિત છે તે નિજશુદ્ધઆત્માને વીતરાગ સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી જાણીને મનના અનેક વિકલ્પજાળથી રહિત પરમાત્મામાં સ્થિત થઈને શુભાશુભ વિકલ્પજાળરૂપ મનને મારો-મનનો વિનાશ કરો, એ ભાવાર્થ છે. ૧૭૧.

વળી, હવે ફરી એ જ વાત કહે છે કે સર્વ વિષયોને છોડીને આત્મદેવને ધ્યાવો :—

सव्वहिं **इत्यादि।** झाहि **ध्याय चिन्तय** तुहुँ **त्वं हे प्रभाकरभट्ट। कम्।** अप्पा **स्वशुद्धात्मानम्। कथंभूतम्।** देउ **वीतरागपरमानन्दसुखेन दीव्यति क्रीडति इति देवस्तं देवम्। पुनरपि कथंभूतम्।** अणंतु **केवलज्ञानाद्यनन्तगुणाधारत्वादनन्तसुखास्पदत्वादविनश्वरत्वाच्चानन्तस्तमनन्तम्। किं कृत्वा पूर्वम्।** चित्तु णिवारिवि **चित्तं निवार्य व्यावृत्य। किं कुर्वन् सन्।** जंतु **गच्छत्परिणममानं सत्। कैः करणभूतैः** सव्वहिं रायहिं **वीतरागात्स्वशुद्धात्मद्रव्याद्विलक्षणैः सर्वशुभाशुभरागैः। न केवलं रागैः** छहिं रसहिं **रसरहिताद्वीतरागसदानन्दैकरसपरिणतादात्मनो विपरीतैः गुडलवणदधिदुग्धतैलघृतषड्रसैः। पुनरपि कैः।** पंचहिं रूवहिं **अरूपात् शुद्धात्मतत्त्वात्प्रतिपक्षभूतैः कृष्णनीलरक्तश्वेतपीतपञ्चरूपैरिति तात्पर्यम्।१७२।**

अथ येन स्वरूपेण चिन्त्यते परमात्मा तेनैव परिणमतीति निश्चिनोति—

३०४) जेण सरूविं झाइयइ अप्पा एहु अणंतु।
तेण सरूविं परिणवइ जह फलिहउ-मणि मंतु ॥१७३॥

भावार्थ :—वीतराग, परम आनंद सुखमें क्रीड़ा करनेवाले केवल ज्ञानादि अनंतगुणवाले अविनाशी शुद्ध आत्माका एकाग्र चित्त होकर ध्यान कर। क्या करके ? वीतराग शुद्धात्मद्रव्यसे विमुख जो समस्त शुभाशुभ राग, निजरससे विपरीत जो दधि, दुग्ध, तेल, घी, लोंन, मिस्री, ये छह रस और जो अरूप शुद्धात्मद्रव्यसे भिन्न काले, सफेद, पीले, लाल, पाँच तरहके रूप इनमें निरन्तर चित्त जाता है, उसको रोककर आत्मदेवकी आराधना कर॥१७२॥

आगे आत्माको जिसरूपसे ध्यावो, उसीरूप परिणमता है, जैसे स्फटिकमणिके नीचे जैसा डंक दिया जाये, वैसा ही रंग भासता है, ऐसा कहते हैं—

ભાવાર્થ :—વીતરાગ સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ એવા શુભાશુભ સર્વ રાગોથી રસ રહિત એક (કેવળ) વીતરાગ સદાનંદરૂપ રસમાં પરિણત આત્માથી વિપરીત, ગોળ, લવણ, દૂધ, દહીં, ઘી અને તેલ એ છ રસોથી અને રૂપ રહિત એવા શુદ્ધાત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત કાળા, નીલ, રાતા, સફેદ, પીળા એ પાંચ રૂપોથી પરિણમતા મનને રોકીને, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણનો આધાર હોવાથી, અનંતસુખનું સ્થાન હોવાથી અને અવિનશ્વર હોવાથી અનંત છે એવા, વીતરાગ પરમાનંદરૂપ સુખથી જે શોભે છે, રમે છે, તે દેવ છે, એવા સ્વશુદ્ધાત્માને હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું ધ્યાવ-ચિન્તવન કર. ૧૭૨.

હવે, પરમાત્મા જે સ્વરૂપે ચિંતવવામાં આવે છે તે જ સ્વરૂપે તે પરિણમે છે, એમ નક્કી કરે છે :—

येन स्वरूपेण ध्यायते आत्मा एषः अनन्तः ।
तेन स्वरूपेण परिणमति यथा स्फटिकमणिः मन्त्रः ॥१७३॥

जेण **इत्यादि।** तेण सरूविं परिणवइ **तेन स्वरूपेण परिणमति। कोऽसौ कर्ता।** अप्पा **आत्मा** एहु **एष प्रत्यक्षीभूतः। पुनरपि किंविशिष्टः।** अणंतु **वीतरागानाकुलत्वलक्षणानन्तसुखाद्यनन्तशक्तिपरिणतत्वादनन्तः। तेन केन।** जेण सरूविं झाइयइ **येन शुभाशुभशुद्धोपयोगरूपेण ध्यायते चिन्त्यते। दृष्टान्तमाह।** जह फलिहउ-मणि मंतु **यथा स्फटिकमणिः जपापुष्पाद्युपाधिपरिणतः गारुडादिमन्त्रो वेति। अत्र विशेषव्याख्यानं तु—''येन येन स्वरूपेण युज्यते यन्त्रवाहकः। तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा॥''** इति

गाथा–१७३

अन्वयार्थ :—[**एषः**] यह प्रत्यक्षरूप [**अनंतः**] अविनाशी [**आत्मा**] आत्मा [**येन स्वरूपेण**] जिस स्वरूपसे [**ध्यायते**] ध्याया जाता है, [**तेन स्वरूपेण**] उसी स्वरूप [**परिणमति**] परिणमता है, [**यथा स्फटिकमणिः मंत्रः**] जैसे स्फटिकमणि और गारुड़ी आदि मंत्र हैं।

भावार्थ :—यह आत्मा शुभ, अशुभ, शुद्ध इन तीन उपयोगरूप परिणमता है। जो अशुभोपयोगका ध्यान करे, तो पापरूप परिणवे, शुभोपयोगका ध्यान करे, तो पुण्यरूप परिणवे, और जो शुद्धोपयोगको ध्यावे, तो परमशुद्धरूप परिणमन करता है। जैसे स्फटिकमणिके नीचे जैसा डंक लगाओ, अर्थात् श्याम, हरा, पीला, लालमेंसे जैसा लगाओ, उसी रूप स्फटिकमणि परिणमता है, हरे डंकसे हरा और लालसे लाल भासता है। उसी तरह जीवद्रव्य जिस उपयोगरूप परिणमता है, उसीरूप भासता है। और गारुड़ी आदि मंत्रोंमेंसे गारुडीमंत्र गरुड़रूप

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ જપાપુષ્પાદિની ઉપાધિથી તે ઉપાધિરૂપે પરિણમે છે અને જેવી રીતે ગારુડાદિમંત્ર ગારુડાદિરૂપ ભાસે છે તેવી રીતે વીતરાગ અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા અનંતસુખાદિ અનંતશક્તિરૂપે પરિણત હોવાથી જે અનંત છે એવો આ પ્રત્યક્ષગોચર આત્મા જે શુભ, અશુભ, શુદ્ધઉપયોગરૂપે ચિન્તવવામાં આવે તે સ્વરૂપે પરિણમે છે.

અહીં, વિશેષ વ્યાખ્યાન પણ છે–''**येन येन स्वरूपेण युज्यते यन्त्रवाहकः। तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा॥**'' (અમિતગતિ યોગસાર ૯. ૫૧) [**અર્થ** :—વિશ્વરૂપધારી સ્ફટિકની જેમ (જેવી રીતે સ્ફટિકમણિ સર્વ પદાર્થોના રંગરૂપે પરિણમે છે તેવી રીતે) જે જે સ્વરૂપે આત્મા પરિણમે છે તે તે રૂપે આત્મા તન્મયી થઈ જાય છે.]

श्लोकार्थकथितदृष्टान्तेन ध्यातव्यः। इदमत्र तात्पर्यम्। अयमात्मा येन येन स्वरूपेण चिन्त्यते तेन तेन परिणमतीति ज्ञात्वा शुद्धात्मपदप्राप्त्यर्थिभिः समस्तरागादिविकल्पसमूहं त्यक्त्वा शुद्धरूपेणैव ध्यातव्य इति॥१७३॥

अथ चतुष्पादिकां कथयति—

३०५) एहु जु अप्पा सो परमप्पा कम्म-विसेसें जायउ जप्पा ।
जामइँ जाणइ अप्पें अप्पा तामइँ सो जि देउ परमप्पा ॥१७४॥

एष यः आत्मा स परमात्मा कर्मविशेषेण जातः जाप्यः।
यदा जानाति आत्मना आत्मानं तदा स एव देवः परमात्मा ॥१७४॥

भासता है, जिससे कि सर्प डर जाता है। ऐसा ही कथन अन्य ग्रंथोंमें भी कहा है, कि जिस जिस रूपसे आत्मा परिणमता है, उस उस रूपसे आत्मा तन्मयी हो जाता है, जैसे स्फटिकमणि उज्ज्वल है, उसके नीचे जैसा डंक लगाओ, वैसा ही भासता है। ऐसा जानकर आत्माका स्वरूप जानना चाहिये। जो शुद्धात्मपदकी प्राप्तिके चाहनेवाले हैं, उनको यही योग्य है, कि समस्त रागादिक विकल्पोंके समूहको छोड़कर आत्माके शुद्ध रूपको ध्यावें और विकारों पर दृष्टि न रक्खें॥१७३॥

आगे चतुष्पदछंदमें आत्माके शुद्ध स्वरूपको कहते हैं—

गाथा–१७४

अन्वयार्थ :—[**एष यः आत्मा**] यह प्रत्यक्षीभूत स्वसंवेदनज्ञानकर प्रत्यक्ष जो आत्मा [**स परमात्मा**] वही शुद्धनिश्चयनयकर अनंत चतुष्टयस्वरूप क्षुधादि अठारह दोष रहित निर्दोष परमात्मा है, वह व्यवहारनयकर [**कर्मविशेषेण**] अनादि कर्मबंधके विशेषसे [**जाप्यः जातः**] पराधीन हुआ दूसरेका जाप करता है; परंतु [**यदा**] जिस समय [**आत्मना**] वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानकर [**आत्मानं**] अपनेको [**जानाति**] जानता है, [**तदा**] उस समय [**स एव**]

એ શ્લોકાર્થમાં કહેલા દૃષ્ટાંતથી (આત્મા) ધ્યાવવા યોગ્ય છે (ચિંતવવા યોગ્ય છે).

અહીં, તાત્પર્ય એમ છે કે આ આત્મા જે જે સ્વરૂપે ચિંતવવામાં આવે છે તે તે સ્વરૂપે પરિણમે છે એમ જાણીને શુદ્ધઆત્મપદની પ્રાપ્તિના અર્થીએ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પના સમૂહને છોડીને (આત્માને) શુદ્ધરૂપે જ ધ્યાવવો જોઈએ. ૧૭૩.

હવે, ચતુષ્પદોનું કથન કરે છે :—(હવે ચાર સૂત્રો કહે છે) :—

एहु इत्यादि। एहु जु **एष यः प्रत्यक्षीभूतः** अप्पा [१]**स्वसंवेदनप्रत्यक्ष आत्मा। स कथंभूतः।** सो परमप्पा **शुद्धनिश्चयेनानन्तचतुष्टयस्वरूपः क्षुधाद्यष्टादशदोषरहितः स निर्दोषि-परमात्मा** कम्म-विसेसें जायउ जप्पा **व्यवहारनयेनादिकर्मबन्धनविशेषेण स्वकीयबुद्धिदोषेण जात उत्पन्नः कथंभूतो जातः जाप्यः पराधीनः** जामइं जाणइ **यदा काले जानाति। केन कम्।** अप्पें अप्पा **वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानपरिणतेनात्मना निजशुद्धात्मानं** तामइं **तस्मिन् स्वशुद्धात्मानुभूतिकाले** सो जि **स एवात्मा** देउ **निजशुद्धात्मभावनोत्थवीतराग-सुखानुभवेन दीव्यति क्रीडतीति देवः परमाराध्यः। किंविशिष्टो देवः।** परमप्पा **शुद्धनिश्चयेन मुक्तिगत-परमात्मसमानः। अयमत्र भावार्थः। यद्येवंभूतः परमात्मा शक्तिरूपेण देहमध्ये नास्ति तर्हि केवलज्ञानोत्पत्तिकाले कथं व्यक्तीभविष्यतीति।।१७४।।**

अथ तमेवार्थं व्यक्तीकरोति—

यह आत्मा ही [**परमात्मा**] परमात्मा देव है।

भावार्थ :—निज शुद्धात्माकी भावनासे उत्पन्न हुआ जो परम आनंद उसके अनुभवमें क्रीडा करनेसे देव कहा जाता है, यही आराधने योग्य है। जो आत्मदेव शुद्ध निश्चयनयकर भगवान् केवलीके समान है। ऐसा परमात्मदेव शक्तिरूपसे देहमें हैं, जो देहमें न होवे, तो केवलज्ञानके समय कैसे प्रगट होवे।।१७४।।

आगे इसी अर्थको प्रगटपनेसे दृढ़ करते हैं—

ભાવાર્થ :—આ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અનંતચતુષ્ટયસ્વરૂપ ક્ષુધાઆદિ અઢાર દોષ રહિત નિર્દોષ પરમાત્મા-તે વ્યવહારનયથી અનાદિકર્મબંધનના વિશેષથી પોતાની બુદ્ધિના દોષથી પરાધીન થયો છે.

પરંતુ જ્યારે વીતરાગનિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપે પરિણત આત્મા વડે નિજશુદ્ધ-આત્માને જાણે છે ત્યારે તે સ્વશુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિના સમયે તે જ આત્મા નિજ-શુદ્ધઆત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સુખાનુભવથી શોભે છે, ક્રીડા કરે છે તે દેવ છે કે જે પરમઆરાધ્ય છે; તે દેવ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી મુક્તિગત પરમાત્મા સમાન છે.

અહીં, ભાવાર્થ એમ છે કે જો આવો પરમાત્મા શક્તિરૂપે દેહમાં ન હોય તો કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિકાળે તેની વ્યક્તિ કેવી રીતે થાય? ।।૧૭૪.

હવે, તે જ અર્થને પ્રગટ કરે છે :—

---

૧. અહીં 'स्वसंवेदन ज्ञान प्रत्यक्ष' હોવું જોઈએ.

३०६) **जो परमप्पा णाणमउ सो हउँ देउ अणंतु ।**
जो हउँ सो परमप्पु परु एहउ भावि णिभंतु ॥१७५॥

यः परमात्मा ज्ञानमयः स अहं देवः अनन्तः ।
यः अहं स परमात्मा परः इत्थं भावय निर्भ्रान्तः ॥१७५॥

जो परमप्पा इत्यादि। जो परमप्पा **यः कश्चित् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वोत्कृष्टानन्तज्ञानादिरूपा मा लक्ष्मीर्यस्य स भवति परमश्चासावात्मा च परमात्मा** णाणमउ **ज्ञानेन निवृत्तः ज्ञानमयः** सो हउं **यद्यपि व्यवहारेण कर्मावृतस्तिष्ठामि तथापि निश्चयेन स एवाहं पूर्वोक्तः परमात्मा। कथंभूतः।** देउ **परमाराध्यः। पुनरपि कथंभूतः।** अणंतु **अनन्तसुखादिगुणास्पदत्वादनन्तः।** जो उं सो परमप्पु **योऽहं स्वदेहस्थो निश्चयेन परमात्मा स**

गाथा–१७५

अन्वयार्थ :—[**यः परमात्मा**] जो परमात्मा [**ज्ञानमयः**] ज्ञानस्वरूप है, [**स अहं**] वह मैं ही हूँ, जो कि [**अनंत देवः**] अविनाशी देवस्वरूप हूँ, [**य अहं**] जो मैं हूँ [**स परः परमात्मा**] वही उत्कृष्ट परमात्मा है। [**इत्थं**] इसप्रकार [**निर्भ्रांतः**] निस्संदेह [**भावय**] तू भावना कर।

भावार्थ :—जो कोई एक परमात्मा परम प्रसिद्ध सर्वोत्कृष्ट अनंतज्ञानादिरूप लक्ष्मीका निवास है, ज्ञानमयी है, वैसा ही मैं हूँ। यद्यपि व्यवहारनयकर मैं कर्मोंसे बँधा हुआ हूँ, तो भी निश्चयनयकर मेरे बंध मोक्ष नहीं है, जैसा भगवान्का स्वरूप है, वैसा ही मेरा स्वरूप है। जो आत्मदेव महामुनियोंकर परम आराधने योग्य है, और अनंत सुख आदि गुणोंका निवास है। इससे यह निश्चय हुआ कि जैसा परमात्मा वैसा यह आत्मा और जैसा यह आत्मा है, वैसा ही परमात्मा है। जो परमात्मा है। वह मैं हूँ, और जो मैं हूँ, वही परमात्मा है। **अहं** यह

ભાવાર્થ :—'પરા' અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ-અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ 'મા' અર્થાત્ લક્ષ્મી જેને છે તે 'પરમ' છે, અને પરમ એવો આત્મા તે 'પરમાત્મા છે' કે જે 'જ્ઞાનમય' અર્થાત્ જ્ઞાનથી રચાયેલ છે; જો કે હું વ્યવહારથી કર્મ વડે અવરાયેલો છું તોપણ, નિશ્ચયથી પૂર્વોક્ત પ્રસિદ્ધ (જ્ઞાનમય) પરમાત્મા છું કે જે 'દેવ' અર્થાત્ પરમ આરાધ્ય છે અને અનંત સુખાદિ ગુણોનું સ્થાન હોવાથી 'અનંત' છે–તે જ હું છું. સ્વદેહમાં રહેલો હું નિશ્ચયથી પરમાત્મા છું, તેના જેવા જ મુક્તિપ્રાપ્ત પરમાત્મા છે જે પરમગુણયુક્ત હોવાથી 'ઉત્કૃષ્ટ' છે-આવા પરમાત્માને, હે પ્રભાકરભટ્ટ! તું સંશયરહિત થયો થકો ભાવ.

एव तत्सदश एव मुक्तिगतपरमात्मा। कथंभूतः। परु **परमगुणयोगात् पर उत्कृष्टः** एहउ भावि **इत्थंभूतं परमात्मानं भावय। हे प्रभाकरभट्ट। कथंभूतः सन्।** णिभंतु **भ्रान्तिरहितः संशयरहितः सन्निति। अत्र स्वदेहेऽपि शुद्धात्मास्तीति निश्चयं कृत्वा मिथ्यात्वाद्युपशमवशेन केवलज्ञानाद्युत्पत्तिबीजभूतां कारणसमयसाराख्यामागमभाषया वीतरागसम्यक्त्वादिरूपां शुद्धात्मैकदेशव्यक्तिं लब्ध्वा सर्वतात्पर्येण भावना कर्तव्येत्यभिप्रायः॥१७५॥**

अथामुमेवार्थं दृष्टान्तदार्ष्टान्ताभ्यां समर्थयति—

३०७) णिम्मल-फलिहहँ जेम जिय भिण्णउ परकिय-भाउ।
अप्प-सहावहँ तेम मुणि सयलु वि कम्म-सहाउ॥१७६॥

निर्मलस्फटिकाद् यथा जीव भिन्नः परकृतभावः।
आत्मस्वभावात् तथा मन्यस्व सकलमपि कर्मस्वभावम्॥१७६॥

शब्द देहमें स्थित आत्माको कहता है। और सः यह शब्द मुक्ति प्राप्त परमात्मामें लगाना। जो परमात्मा वह मैं हूँ, और मैं हूँ सो परमात्मा—यही ध्यान हमेशा करना। वह परमात्मा परमगुणके संबंधसे उत्कृष्ट है। श्रीयोगीन्द्राचार्य प्रभाकरभट्टसे कहते हैं, कि हे प्रभाकरभट्ट, तू सब विकल्पोंको छोड़कर केवल परमात्माका ध्यान कर। निस्संदेह होके इस देहमें शुद्धात्मा है, ऐसा निश्चय कर। मिथ्यात्वादि सब विभावोंकी उपशमताके वशसे केवलज्ञानादि उत्पत्तिका जो कारण समयसार (निज आत्मा) उसीकी निरन्तर भावना करनी चाहिये। वीतराग सम्यक्त्वादिरूप शुद्ध आत्माका एकदेश प्रगटपनेको पाकर सब तरहसे ज्ञानकी भावना योग्य है॥१७५॥

आगे इसी अर्थको दृष्टान्त दार्ष्टान्तसे पुष्ट करते हैं—

गाथा–१७६

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव [**यथा**] जैसे [**परकृतभावः**] नीचेके सब डंक

અહીં, પોતાના દેહમાં પણ શુદ્ધ આત્મા છે એવો નિર્ણય કરીને મિથ્યાત્વાદિ ઉપશમના વશે કેવળજ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ, આગમભાષાએ કારણસમયસાર નામની વીતરાગ સમ્યક્ત્વાદિરૂપ શુદ્ધાત્માની એકદેશવ્યક્તિ પામીને સર્વતાત્પર્યથી ભાવના કરવી જોઈએ, એવો અભિપ્રાય છે. ૧૭૫.

હવે, આ જ અર્થનું દ્રષ્ટાંત-દાર્ષ્ટાંતથી સમર્થન કરે છે :—

भिण्णउ **भिन्नो भवति** जिय हे **जीव** जेम **यथा। कोऽसौ कर्ता।** परकिय-भाउ **जपापुष्पाद्युपाधिरूपः परकृतभावः। कस्मात्सकाशात्।** णिम्मल-फलिहहं **निर्मलस्फटिकात्** तेम **तथा भिन्नं** मुणि **मन्यस्व जानीहि। कम्।** सयलु वि कम्म-सहाउ **समस्तमपि भावकर्मद्रव्य-कर्मनोकर्मस्वभावम् कस्मात्। सकाशात्।** अप्प-सहावहं **अनन्तज्ञानादिगुणस्वभावात् परमात्मनः** इति भावार्थः॥१७६॥

अथ तामेव देहात्मनोर्भेदभावनां द्रढयति—

३०८) जेम सहाविं णिम्मलउ फलिहउ तेम सहाउ।
भंतिए मइलु म मण्णि जिय मइलउ देक्खवि काउ॥१७७॥

यथा स्वभावेन निर्मलः स्फटिकः तथा स्वभावः।
भ्रान्त्या मलिनं मा मन्यस्व जीव मलिनं दृष्ट्वा कायम्॥१७७॥

[**निर्मलस्फटिकात्**] महा निर्मल स्फटिकमणिसे [**भिन्नः**] जुदे हैं, [**तथा**] उसी तरह [**आत्मस्वभावात्**] आत्मस्वभावसे [**सकलमपि**] सब [**कर्मस्वभावम्**] शुभाशुभ कर्म [**मन्यस्व**] भिन्न जानो।

भावार्थ :—आत्मस्वभाव महानिर्मल है, भावकर्म, द्रव्यकर्म, नोकर्म ये सब जड़ हैं, आत्मा चिद्रूप है। अनंत ज्ञानादि गुणरूप जो चिदानंद उससे तू सकल प्रपंच भिन्न मान॥१७६॥

आगे देह और आत्मा जुदे–जुदे हैं, यह भेद–भावना दृढ़ करते हैं—

गाथा–१७७

अन्वयार्थ :—[**यथा**] जैसे [**स्फटिकः**] स्फटिकमणि [**स्वभावेन**] स्वभावसे [**निर्मलः**] निर्मल है, [**तथा**] उसीतरह [**स्वभावः**] आत्मा ज्ञान दर्शनरूप निर्मल है। ऐसे आत्मस्वभावको [**जीव**] हे जीव, [**कायम् मलिनं**] शरीरकी मलिनता [**दृष्ट्वा**] देखकर [**भ्रांत्या**] भ्रमसे [**मलिनं**] मैला [**मा मन्यस्व**] मत मान।

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે જપાપુષ્પાદિની ઉપાધિરૂપ પરકૃત ભાવ નિર્મળસ્ફટિકથી ભિન્ન છે તેવી રીતે સમસ્ત ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મસ્વભાવને અનંતજ્ઞાનાદિગુણ-સ્વભાવમય પરમાત્માથી ભિન્ન જાણ, એ ભાવાર્થ છે. ૧૭૬.

હવે, તે જ દેહ અને આત્માની ભેદભાવના દૃઢ કરે છે (હવે દેહ અને આત્મા જુદા છે, એવી ભાવના કરે છે) :—

जेम इत्यादि। जेम सहाविं णिम्मलउ **यथा स्वभावेन निर्मलो भवति। कोऽसौ।** फलिहउ **स्फटिकमणिः** तेम **तथा निर्मलो भवति। कोऽसौ कर्ता।** सहाउ **विशुद्धज्ञानरूपस्य परमात्मनः स्वभावः** भंतिए मइलु म मण्णि **पूर्वोक्तमात्मस्वभावं कर्मतापन्नं भ्रान्त्या मलिनं मा मन्यस्व** जिय हे **जीव। किं कृत्वा।** मइलउ देक्खवि **मलिनं दृष्ट्वा। कम्** काउ **निर्मलशुद्धबुद्धैकस्वभावपरमात्मपदार्थाद्विलक्षणं कायमित्यभिप्रायः ॥१७७॥**

अथ पूर्वोक्तभेदभावनां रक्तादिवस्त्रदृष्टान्तेन व्यक्तिकरोति चतुष्कलेन—

३०९) रत्तेँ वत्थेँ जेम बुहु देहु ण मण्णइरत्तु ।
देहिं रत्तिं णाणि तहँ अप्पु ण मण्णइ रत्तु ॥१७८॥

३१०) जिण्णिं वत्थिं जेम बुहु देहु ण मण्णइ जिण्णु ।
देहिं जिण्णिं णाणि तहँ अप्पु ण मण्णइ जिण्णु ॥१७९॥

३११) वत्थु पणट्ठइ जेम बुहु देहु ण मण्णइ णट्ठु ।
णट्ठे देहे णाणि तहँ अप्पु ण मण्णइ णट्ठु ॥१८०॥

३१२) भिण्णउ वत्थु जि जेम जिय देहहँ मण्णइ णाणि ।
देहु वि भिण्णउँ णाणि तहँ अप्पहँ मण्णइ जाणि ॥१८१॥

रक्तेन वस्त्रेन यथा बुधः देहं न मन्यते रक्तम् ।
देहेन रक्तेन ज्ञानी तथा आत्मानं न मन्यते रक्तम् ॥१७८॥

भावार्थ :—यह काय शुद्ध-बुद्ध परमात्मपदार्थसे भिन्न है, काय मैली है, आत्मा निर्मल है॥१७७॥

आगे पूर्वकथित भेदविज्ञानकी भावना रक्त पीतादि वस्त्रके दृष्टांतसे चार दोहोंमें प्रगट करते हैं—

गाथा–१७८–८१

अन्वयार्थ :—[यथा] जैसे [बुधः] कोई बुद्धिमान् पुरुष [रक्ते वस्त्रे] लाल वस्त्रसे

હવે, પૂર્વોક્ત ભેદભાવનાને રક્તાદિ વસ્ત્રના દ્રષ્ટાંતથી ચાર ગાથાસૂત્રો દ્વારા પ્રગટ કરે છે.

जीर्णेन वस्त्रेण तथा बुधः देहं न मन्यते जीर्णम् ।
देहेन जीर्णेन ज्ञानी तथा आत्मानं न मन्यते जीर्णम् ॥१७९॥

वस्त्रे प्रणष्टे यथा बुधः देहं न मन्यते नष्टम् ।
नष्टे देहे ज्ञानी तथा आत्मानं न मन्यते नष्टम् ॥१८०॥

भिन्नं वस्त्रमेव यथा जीव देहात् मन्यते ज्ञानी ।
देहमपि भिन्नं ज्ञानी तथा आत्मनः मन्यते जानीहि ॥१८१॥

यथा कोऽपि व्यवहारज्ञानी रक्ते वस्त्रे जीर्णे वस्त्रे नष्टेऽपि स्वकीयवस्त्रे स्वकीयं देहं रक्तं जीर्णं नष्टं न मन्यते तथा वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानी देहे रक्ते जीर्णे नष्टेऽपि सति व्यवहारेण देहस्थमपि वीतरागचिदानन्दैकपरमात्मानं शुद्धनिश्चयनयेन देहाद्भिन्नं

[**देहं रक्तम्**] शरीरको लाल [**न मन्यते**] नहीं मानता, [**तथा**] उसी तरह [**ज्ञानी**] वीतराग निर्विकल्प स्वसंवेदनज्ञानी [**देह रक्ते**] शरीरके लाल होनेसे [**आत्मानं**] आत्माको [**रक्तम् न मन्यते**] लाल नहीं मानता। [**यथा बुधः**] जैसे कोई बुद्धिमान् [**वस्त्रे जीर्णे**] कपड़ेके जीर्ण (पुराने) होने पर [**देहं जीर्णम्**] शरीरको जीर्ण [**न मन्यते**] नहीं मानता, [**तथा ज्ञानी**] उसी तरह ज्ञानी [**देहे जीर्णे**] शरीरके जीर्ण होनेसे [**आत्मानं जीर्णम् न मन्यते**] आत्माको जीर्ण नहीं मानता, [**यथा बुधः**] जैसे कोई बुद्धिमान् [**वस्त्रे प्रणष्टे**] वस्त्रके नाश होनेसे [**देहं नष्टम्**] देहका नाश [**न मन्यते**] नहीं मानता, [**तथा ज्ञानी**] उसी तरह ज्ञानी [**देहे नष्टे**] देहका नाश होनेसे [**आत्मानं**] आत्माका [**नष्टम् न मन्यते**] नाश नहीं मानता, [**जीव**] हे जीव, [**यथा ज्ञानी**] जैसे ज्ञानी [**देहाद् भिन्नं एव**] देहसे भिन्न ही [**वस्त्रम् मन्यते**] कपड़ेको मानता है, [**तथा ज्ञानी**] उसी तरह ज्ञानी [**देहमपि**] शरीरको भी [**आत्मनः भिन्नं**] आत्मासे जुदा [**मन्यते**] मानता है, ऐसा [**जानीहि**] तुम जानो।

भावार्थ :—जैसे वस्त्र और शरीर मिले हुए भासते हैं, परंतु शरीरसे वस्त्र जुदा है, उसी तरह आत्मा और शरीर मिले हुए दिखते हैं, परंतु जुदा हैं। शरीरकी रक्ततासे, जीर्णतासे और विनाशसे आत्माकी रक्तता, जीर्णता और विनाश नहीं होता। यह निसंदेह जानो। यह आत्मा

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે કોઈપણ વ્યવહારજ્ઞાની (વ્યવહારમાં કુશળ મનુષ્ય) સ્વકીય વસ્ત્ર લાલ હોતાં, વસ્ત્ર જીર્ણ થતાં, અને વસ્ત્ર નષ્ટ થતાં, સ્વકીય દેહને લાલ, જીર્ણ અને નષ્ટ માનતો નથી તેવી રીતે વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનવાળો જ્ઞાની દેહ લાલ હોતાં, દેહ જીર્ણ અને નષ્ટ થતાં, વ્યવહારથી દેહમાં રહેવા છતાં પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી દેહથી ભિન્ન, એક (કેવળ) વીતરાગ ચિદાનંદમય પરમાત્માને લાલ, જીર્ણ કે નષ્ટ માનતો નથી.

रक्तं जीर्णं नष्टं न मन्यते इति भावार्थः। **अथ** भण्णइ **मन्यते। कोऽसौ।** णाणि **देहवस्त्रविषये भेदज्ञानी। किं मन्यते।** भिण्णउ **भिन्नम्। किम्।** वत्थु जि **वस्त्रमेव जेम यथा** जिय हे **जीव। कस्माद्भिन्नं मन्यते।** देहहं **स्वकीयदेहात्। दृष्टान्तमाह।** भण्णइ **मन्यते। कोऽसौ।** णाणि **देहात्मनोर्भेदज्ञानी** तहं **तथा भिन्नं मन्यते। कमपि** देहु वि **देहमपि। कस्मात्।** अप्पहं **निश्चयेन देहविलक्षणाद्व्यवहारेण देहस्थात्सहजशुद्धपरमानन्दैकस्वभावान्निजपरमात्मनः** जाणि **जानीहीति भावार्थः॥१७८–८१॥**

अथ दुःखजनकदेहघातकं शत्रुमपि मित्रं जानीहीति दर्शयति—

३१३) इहु तणु जीवड तुज्झ रिउ दुक्खइँ जेण जणेइ।
सो परु जाणहि मित्तु तुहुँ जो तणु एहु हणेइ॥१८२॥

इयं तनुः जीव तव रिपुः दुःखानि येन जनयति।
तं परं जानीहि मित्रं त्वं यः तनुमेतां हन्ति॥१८२॥

रिउ रिपुर्भवति। का। इहु तणु **इयं तनुः कर्त्री** जीवड हे **जीव** तुज्झ **तव। कस्मात्।**

व्यवहारनयकर देहमें स्थित है, तो भी सहज शुद्ध परमानंदरूप निजस्वभावकर जुदा ही है, देहके सुख–दुःख जीवमें नहीं हैं॥१७८–८१॥

आगे दुःख उत्पन्न करनेवाला शत्रुरूप यह देह है, उसको तू मित्र मत समझ, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१८२

अन्वयार्थ :—[जीव] हे जीव, [इयं तनुः] यह शरीर [तव रिपुः] तेरा शत्रु है, [येन] क्योंकि [दुःखानि] दुःखोंको [जनयति] उत्पन्न करता है, [यः] जो [इमां तनुं] इस शरीरका [हंति] घात करे, [तं] उसको [त्वं] तुम [परं मित्रं] परममित्र [जानीहि] जानो।

भावार्थ :—यह शरीर तेरा शत्रु होनेसे दुःख उत्पन्न करता है, इससे तू अनुराग मत

હે જીવ! જેવી રીતે દેહ અને વસ્ત્રનો ભેદજ્ઞાની વસ્ત્રને સ્વકીય દેહથી જુદું જાણે છે તેવી રીતે દેહ અને આત્માનો ભેદજ્ઞાની દેહને નિશ્ચયથી દેહથી વિલક્ષણ, વ્યવહારથી દેહસ્થ (વ્યવહારે દેહમાં સ્થિત) સહજ શુદ્ધ પરમાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી ભિન્ન જાણે છે, એમ તું જાણ એવો ભાવાર્થ છે. ૧૭૮-૧૮૧.

હવે દુઃખજનક, દેહઘાતક એવા શત્રુને પણ તું મિત્ર જાણ, એમ દર્શાવે છે :—

दुःक्खइं जेण जणेइ **येन कारणेन दुःखानि जनयति** सो परु **तं परजनं** जाणहि **जानीहि। किम्।** मित्तु **परममित्रं** तुहुं **त्वं कर्ता। यः परः किं करोति।** जो तणु एहु हणेइ **यः कर्ता तनुमिमां प्रत्यक्षीभूतां हन्तीति। अत्र यदा वैरी देहविनाशं करोति तदा वीतरागचिदानन्दैकस्वभावपरमात्मतत्त्वभावनोत्पन्नसुखामृतसमरसीभावे स्थित्वा शरीरघातकस्योपरि यथा पाण्डवैः कौरवकुमारस्योपरि द्वेषो न कृतस्तथान्यतपोधनैरपि न कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥१८२॥**

अथ उदयागते पापकर्मणि स्वस्वभावो न त्याज्य इति मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं कथयति—

३१४) उदयहँ आणिवि कम्मु मइँ जं भुंजेवउ होइ ।
तं सह आविउ खविउ मइँ सो पर लाहु जि कोइ ॥१८३॥

उदयमानीय कर्म मया यद् भोक्तव्यं भवति ।
तत् स्वयमागतं क्षपितं मया स परं लाभ एव कश्चित् ॥१८३॥

कर और जो तेरे शरीरकी सेवा करता है, उससे भी राग मत कर, तथा जो तेरे शरीरका घात कर देवे, उसको शत्रु मत जान। जब कोई तेरे शरीरका विनाश करे, तब वीतराग चिदानंद ज्ञानस्वभाव परमात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न जो परम समरसीभाव, उसमें लीन होकर शरीरके घातक पर द्वेष मत कर। जैसे महा धर्मस्वरूप युधिष्ठिर पांडव आदि पाँचों भाइयों ने दुर्योधनादि पर द्वेष नहीं किया। उसी तरह सभी साधुओंका यही स्वभाव है, कि अपने शरीरका जो घात करे, उससे द्वेष नहीं करते, सबके मित्र ही रहते हैं॥१८२॥

आगे पूर्वोपार्जित पापके उदयसे दुःख अवस्था आ जावे उसमें अपना धीरपना आदि स्वभाव न छोड़े, ऐसा अभिप्राय मनमें रखकर व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१८३

अन्वयार्थ :—[यत्] जो [मया] मैं [कर्म] कर्मको [उदयम् आनीय] उदयमें

ભાવાર્થ :—અહીં જ્યારે વેરી દેહનો વિનાશ કરે છે ત્યારે વીતરાગ ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતરૂપ સમરસીભાવમાં સ્થિર થઈને, જેવી રીતે શરીરના હણનાર કૌરવકુમાર ઉપર પાંડવોએ દ્વેષ ન કર્યો તેવી રીતે, શરીરના ઘાતક ઉપર અન્ય તપોધનોએ પણ દ્વેષ ન કરવો જોઈએ, એ અભિપ્પાય છે. ૧૮૨.

હવે, ઉદયમાં આવેલા પાપકર્મમાં સ્વભાવનો ત્યાગ ન કરવો એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ ગાથાસૂત્ર કહે છે.

जं यत् भुंजेवउ होइ **भोक्तव्यं भवति। किं कृत्वा।** उदयहं आणिवि **विशिष्टात्मभावनाबलेनोदयमानीय। किम्।** कम्मु **चिरसंचितं। कर्म। केन।** मइं **मया** तं **तत् पूर्वोक्तं कर्म** सह आविउ **दुर्धरपरीषहोपसर्गवशेन स्वयमुदयमागतं सत्** खविउ मइं **निजपरमात्मतत्त्वभावनोत्पन्नवीतरागसहजानन्दैकसुखरसास्वादद्रवीभूतेन परिणतेन मनसा क्षपितं मया** सो **स परं नियमेन** लाहु जि **लाभ एव** कोइ **कश्चिदपूर्व इति। अत्र केचन महापुरुषा दुर्धरानुष्ठानं कृत्वा वीतरागनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा च कर्मोदयमानीय तमनुभवन्ति, अस्माकं पुनः स्वयमेवोदयागतमिति मत्वा संतोषः कर्तव्य इति तात्पर्यम्** ॥१८३॥

लाकर [**भोक्तव्यं भवति**] भोगने चाहता था, [**तत्**] वह कर्म [**स्वयम् आगतं**] आप ही आ गया, [**मया क्षपितं**] इससे मैं शांत चित्तसे फल सहनकर क्षय करूँ, [**स कश्चित्**] यह कोई [**परं लाभः**] महान् ही लाभ हुआ।

भावार्थ :—जो महामुनि मुक्तिके अधिकारी हैं, उदयमें वे नहीं आये हुए कर्मोंको परम आत्म–ज्ञानकी भावनाके बलसे उदयमें लाकर उसका फल भोगकर शीघ्र निर्जरा कर देते हैं। और जो वे पूर्वकर्म बिना उपायके सहज ही बाईस परीषह तथा उपसर्गके वशसे उदयमें आये हों, तो विषाद न करना बहुत लाभ समझना। मनमें यह मानना कि हम तो उदीरणासे इन कर्मोंको उदयमें लाकर क्षय करते, परंतु ये सहज ही उदयमें आये, वह तो बड़ा ही लाभ है। जैसे कोई बड़ा व्यापारी अपने ऊपरका कर्ज लोगोंको बुला बुलाके देता है, यदि कोई बिना बुलाये सहज ही लेने आया हो, तो बड़ा ही लाभ है। उसी तरह कोई महापुरुष महान दुर्धर तप करके कर्मोंको उदयमें लाके क्षय करते हैं, लेकिन वे कर्म अपने स्वयमेव उदयमें आये हैं, तो इनके समान दूसरा क्या है, ऐसा संतोष धारणकर ज्ञानीजन उदय आये हुए कर्मोंको भोगते हैं, परंतु राग-द्वेष नहीं करते ॥१८३॥

ભાવાર્થ :—જે ચિરસંચિત કર્મને વિશિષ્ટ આત્મભાવનાના બળથી ઉદયમાં લાવીને મારે ભોગવી લેવા યોગ્ય છે તે પૂર્વોક્ત કર્મ દુર્ધર પરિષહ, ઉપસર્ગના વશથી સ્વયં ઉદયમાં આવ્યું અને નિજ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન એક (કેવળ) વીતરાગ સહજાનંદમય સુખરસાસ્વાદરૂપે દ્રવીભૂત–પરિણમેલ–મન વડે મેં તેને ક્ષય કર્યું તે નિયમથી કોઈ અપૂર્વ લાભ જ છે.

અહીં, કોઈ મહાપુરુષો દુર્ધર અનુષ્ઠાન કરીને અને વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને કર્મને ઉદયમાં લાવીને તેને અનુભવે છે, ત્યારે અમને તો કર્મ સ્વયમેવ ઉદયમાં આવ્યાં એમ જાણીને સંતોષ કરવો, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૮૩.

अथ इदानीं परुषवचनं सोढुं न याति तदा निर्विकल्पात्मतत्त्वभावना कर्तव्येति प्रतिपादयति—

३१५) णिट्ठुर-वयणु सुणेवि जिय जइ मणि सहण ण जाइ ।
तो लहु भावहि बंभु परु जिं मणु झत्ति विलाइ ॥१८४॥

निष्ठुरवचनं श्रुत्वा जीव यदि मनसि सोढुं न याति ।
ततो लघु भावय ब्रह्म परं येन मनो झटिति विलीयते ॥१८४॥

जइ **यदि चेत्** सहण ण जाइ **सोढुं न याति। क्व** मणि **मनसि** जिय **हे मूढ जीव। किं कृत्वा।** सुणेवि **श्रुत्वा। किम्** णिट्ठुरवयणु **निष्ठुरं हृदयकर्णशूलवचनं तो तद्वचनश्रवणानन्तरं** लहु **शीघ्रं** भावहि **वीतरागपरमानन्दैकलक्षणनिर्विकल्पसमाधौ स्थित्वा भावय कम्।** बंभु **ब्रह्मशब्दवाच्यनिजदेहस्थपरमात्मानम्। कथंभूतम्।** परु **परमानन्तज्ञानादि गुणाधारत्वात् परमुत्कृष्टं** जिं **येन परमात्मध्यानेन। किं भवति।** मणु झत्ति विलाइ **वीतरागनिर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्न-**

आगे यह कहते हैं कि जो कोई कर्कश (कठोर) वचन कहे, और यह न सह सकता हो तो अपने कषायभाव रोकनेके लिये निर्विकल्प आत्म–तत्त्वकी भावना करनी चाहिए—

गाथा–१८४

अन्वयार्थ :—[**जीव**] हे जीव, [**निष्ठुरवचनं श्रुत्वा**] जो कोई अविवेकी किसीको कठोर वचन कहे, उसको सुनकर [**यदि**] जो [**न सोढुं याति**] न सह सके, [**ततः**] तो कषाय दूर करनेके लिये [**परं ब्रह्म**] परमानंदस्वरूप इस देहमें विराजमान परमब्रह्मका [**मनसि**] मनमें [**लघु**] शीघ्र [**भावय**] ध्यान करो। जो ब्रह्म अनंत ज्ञानादि गुणोंका आधार है, सर्वोत्कृष्ट है, [**येन**] जिसके ध्यान करनेसे [**मनः**] मनका विकार [**झटिति**] शीघ्र ही [**विलीयते**] विलीन हो जाता है॥१८४॥

હવે, જો આ કઠોર વચન સહન ન થાય તો (પોતાનો કષાયભાવ રોકવા માટે) નિર્વિકલ્પ આત્મતત્ત્વની ભાવના કરવી, એમ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—હે મૂઢ જીવ! જો નિષ્ઠુર, હૃદય અને કાનમાં શૂળ જેવું ખૂંચનારું વચન સાંભળીને મનમાં તારાથી સહન ન થઈ શકે તો તે વચન સાંભળ્યા પછી શીઘ્ર

परमानन्दैकरूपसुखामृतास्वादेन मनो झटिति शीघ्रं विलयं याति द्रवीभूतं भवतीति भावार्थः ॥१८४॥

अथ जीवः कर्मवशेन जातिभेदभिन्नो भवतीति निश्चिनोति—

३१६) लोउ विलक्खणु कम्म-वसु इत्थु भवंतरि एइ ।
चुज्जु कि जइ इहु अप्पि ठिउ इत्थु जि भवि ण पडेइ ॥१८५॥

लोकः विलक्षणः कर्मवशः अत्र भवान्तरे आयाति ।
आश्चर्यं किं यदि अयं आत्मनि स्थितः अत्रैव भवे न पतति ॥१८५॥

लोउ **इत्यादि।** विलक्खणु **षोडशवर्णिकासुवर्णवत्केवलज्ञानादिगुणसदृशो न**

आगे जीवके कर्मके वशसे भिन्न–भिन्न स्वरूप जाति–भेदसे होते हैं, ऐसा निश्चय करते हैं—

गाथा–१८५

अन्वयार्थ :—[**विलक्षणः**] सोलहवानीके सुवर्णकी तरह केवलज्ञानादि गुणकर समान जो परमात्मतत्त्व उससे भिन्न जो [**लोकः**] ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आदि जाति–भेदरूप जीव–राशि वह [**कर्मवशः**] कर्मके वश उत्पन्न है, अर्थात् जाति–भेद कर्मके निमित्तसे हुआ है, और वे कर्म आत्म–ज्ञानकी भावनासे रहित अज्ञानी जीवने उपार्जन किये हैं, उन कर्मोंके आधीन जाति–भेद है, जब तक कर्मोंका उपार्जन है, तब तक [**अत्र भवांतरे आयाति**] इस संसारमें अनेक जाति धारण करता है, [**अयं यदि**] जो यह जीव [**आत्मनि स्थितः**] आत्मस्वरूपमें लगे, तो [**अत्रैव भवे**] इसी भवमें [**न पतति**] नहीं पड़े–भ्रमण नहीं करे, [**किं**

વીતરાગ પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને પરમ અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોનો આધાર હોવાથી ઉત્કૃષ્ટ એવા 'બ્રહ્મ શબ્દથી વાચ્ય એવા નિજદેહસ્થ પરમાત્માને ભાવ (ધ્યાવ) જે પરમાત્માના ધ્યાનથી વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન એક (કેવળ) પરમાનંદમય સુખામૃતના આસ્વાદથી મન તુરત જ નાશ પામે-દ્રવીભૂત થાય (પીગળી જાય). ૧૮૪.

હવે, જીવ કર્મના વશથી જાતિભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે થાય છે (કર્મના વશે જીવ ભિન્ન-ભિન્ન જાતિઓ પામે છે) એમ નક્કી કરે છે :—

ભાવાર્થ :—આ જનસમુદાય કર્મરહિત એવા શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિની ભાવનાના

[1]सर्वजीवराशिसदृशात् परमात्मतत्त्वाद्विलक्षणो विसदृशो भवति। केन। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-शूद्रादिजातिभेदेन। कोऽसौ। लोउ लोको जनः। कथंभूतः सन्। कम्म-वसु कर्मरहित-शुद्धात्मानुभूतिभावनारहितेन यदुपार्जितं कर्म तस्य कर्मण अधीनः कर्मवशः। इत्थंभूतः सन् किं करोति। इत्थु भवंतरि एइ पञ्चप्रकारभवरहिताद्वीतरागपरमानन्दैकस्वभावात् शुद्धात्म-द्रव्याद्विसदृशे अस्मिन् भवान्तरे संसारे समायाति चुज्जु किं इदं किमाश्चर्यं किंतु नैव, जइ इहु अप्पि ठिउ यदि चेदयं जीवः स्वशुद्धात्मनि स्थितो भवति तर्हि इत्थु जि भवि ण पडेइ अत्रैव भवे न पततीति इदमप्याश्चर्यं न भवतीति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा संसारभयभीतेन भव्येन भवकारणमिथ्यात्वादिपञ्चास्रवान् मुक्त्वा द्रव्यभावास्रवरहिते परमात्मभावे स्थित्वा च निरन्तरं भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥१८५॥

आश्चर्यं] इसमें क्या आश्चर्य हैं, कुछ भी नहीं॥

भावार्थ :—जबतक आत्मामें चित्त नहीं लगता, तब तक संसारमें भ्रमण करता है, अनेक भव धारण करता है, लेकिन जब यह आत्मदर्शी हुआ तब कर्मोंको नहीं उपार्जन करता, और भवमें भी नहीं भटकता। इसमें आश्चर्य नहीं है। संसार-शरीर-भोगोंमें उदास और जिसको भव–भ्रमणका भय उत्पन्न हो गया है, ऐसा भव्य जीव उसको मिथ्यात्व, अव्रत, कषाय, प्रमाद, योग, इन पाँचों आस्रवोंको छोड़कर परमात्मतत्त्वमें सदैव भावना करनी चाहिये। जो इसके आत्म–भावना होवे तो भव–भ्रमण नहीं हो सकता॥१८५॥

અભાવથી જે કર્મ ઉપાર્જ્યું છે તે કર્મને આધીન થતો થકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્રાદિ જાતિના ભેદથી, સોળવલા સુવર્ણની જેમ કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણે કરીને સર્વજીવરાશિ સદૃશ નથી, સદૃશ એવા પરમાત્મતત્ત્વથી વિલક્ષણ–વિસદૃશ છે(?) આવો (જનસમુદાય) શું કરે છે? પાંચ પ્રકારના ભવથી રહિત વીતરાગ પરમાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવો શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યથી વિસદૃશ આ ભવાન્તરમાં-સંસારમાં આવે-પડે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? કંઈપણ આશ્ચર્ય નથી. જો આ જીવ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિત થાય તો આ ભવમાં ન જ પડે તો પણ તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન સાંભળીને સંસારભયથી ભયભીત ભવ્યજીવે ભવના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ આદિ પાંચ આસ્રવોને છોડીને અને દ્રવ્યાસ્રવ, ભાવાસ્રવ રહિત પરમાત્મભાવથી સ્થિત થઈને નિરંતર (આત્મ) ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૮૫.

---

૧. સંસ્કૃત ટીકામાં ભૂલ લાગે છે. કદાચ આ પ્રમાણે પણ હોય : सर्वजीवराशिसदृशात् = सर्वजीवराशिः सदृशात्

अथ परेण दोषग्रहणे कृते कोपो न कर्तव्य इत्यभिप्रायं मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं प्रतिपादयति—

३१७) अवगुण-गहणइँ महुतणइँ जइ जीवहँ संतोसु।
तो तहँ सोक्खहं हेउ हउँ इउ मण्णिवि चइ रोसु ॥१८६॥

अवगुणग्रहणेन मदीयेन यदि जीवानां संतोषः।
ततः तेषां सुखस्य हेतुरहं इति मत्वा त्यज रोषम् ॥१८६॥

जइ जीवहं **संतोसु यदि चेदज्ञानिजीवानां संतोषो भवति। केन।** अवगुण-गहणइं **निर्दोषिपरमात्मनो विलक्षणा ये दोषा अवगुणास्तेषां ग्रहणेन। कथंभूतेन** महुतणइं **मदीयेन** तो तहं सोक्खहं हेउ हउँ **यतः कारणान्मदीयदोषग्रहणेन तेषां सुखं जातं ततस्तेषामहं सुखस्य हेतुर्जातः** इउ मण्णिवि चउ रोसु **केचन परोपकारनिरताः परेषां द्रव्यादिकं दत्त्वा सुखं कुर्वन्ति**

आगे जो कोई अपने दोष ग्रहण करे तो उस पर क्रोध नहीं करना, क्षमा करना, यह अभिप्राय मनमें रखकर व्याख्यान करते हैं—

गाथा–१८६

अन्वयार्थ :—[**मदीयेन अवगुणग्रहणेन**] अज्ञानी जीवोंको परके दोष ग्रहण करनेसे हर्ष होता है, मेरे दोष ग्रहण करके [**यदि जीवानां संतोषः**] जिन जीवोंको हर्ष होता है, [**ततः**] तो मुझे यही लाभ है, कि [**अहं**] मैं [**तेषां सुखस्य हेतुः**] उनको सुखका कारण हुआ, [**इति मत्वा**] ऐसा मनमें विचारकर [**रोषम् त्यज**] गुस्सा छोड़ो।

भावार्थ :—ज्ञानी गुस्सा नहीं करते, ऐसा विचारते हैं, कि जो कोई परका उपकार करनेवाले परजीवोंको द्रव्यादि देकर सुखी करते हैं, मैंने कुछ द्रव्य नहीं दिया, उपकार नहीं किया, मेरे अवगुण ही से सुखी हो गये, तो इसके समान दूसरी क्या बात है? ऐसा

હવે, જો બીજા કોઈને પોતાનો દોષ ગ્રહણ કરવાથી સંતોષ થાય છે તો (તેના પર) કોપ ન કરવો, એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહે છે :—

ભાવાર્થ :—નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે મારા દોષો છે તેમના ગ્રહણથી જો અજ્ઞાની જીવોને સંતોષ થાય છે તો મારા દોષ ગ્રહણ કરવાથી તેમને સુખ થયું તેથી તેમના સુખનો હેતુ હું થયો. કેટલાક પરોપકારમાં રત પુરુષો તો બીજાઓને ધનાદિક આપીને સુખી કરે છે, અને મેં તો તેમને ધનાદિક આપ્યા સિવાય સુખી કર્યા એમ માનીને રોષ છોડ

मया पुनर्द्रव्यादिकं मुक्त्वापि तेषां सुखं कृतमिति मत्वा रोषं त्यज। अथवा मदीया अनन्तज्ञानादिगुणा न गृहीतास्तैः किंतु दोषा एव गृहीता इति मत्वा च कोपं त्यज, अथवा ममैते दोषाः सन्ति सत्यमिदमस्य वचनं तथापि रोषं त्यज, अथवा ममैते दोषा न सन्ति तस्य वचनेन किमहं दोषी जातस्तथापि, क्षमितव्यम्, अथवा परोक्षे दोषग्रहणं करोति न च प्रत्यक्षे समीचीनोऽसौ तथापि क्षमितव्यम्, अथवा वचनमात्रेणैव दोषग्रहणं करोति न च शरीरबाधां करोति तथापि क्षमितव्यम्, अथवा शरीरबाधामेव करोति न च प्राणविनाशं

जानकर हे भव्य, तू रोष छोड़। अथवा ऐसा विचारे, कि मेरे अनंत ज्ञानादि गुण तो उसने नहीं लिये, दोष लिये वो निस्संक लो। जैसे घरमें कोई चोर आया, और उसने रत्न सुवर्णादि नहीं लिये माटी पत्थर लिये तो लो, तुच्छ वस्तुके लेनेवाले पर क्या क्रोध करना, ऐसा जान रोष छोड़ना। अथवा ऐसा विचारे, कि जो यह दोष कहता है, वे सच कहता है, तो सत्यवादीसे क्या द्वेष करना। अथवा ये दोष मुझमें नहीं हुआ वह वृथा कहता है, तो उसके वृथा कहनेसे क्या मैं दोषी हो गया, बिलकुल नहीं हुआ। ऐसा जानकर क्रोध छोड़ क्षमाभाव धारण करना चाहिये। अथवा यह विचारो कि वह मेरे मुँहके आगे नहीं कहता, लेकिन पीठ पीछे कहता है, सो पीठ पीछे तो राजाओंको भी बुरा कहते हैं, ऐसा जानकर उससे क्षमा करना कि प्रत्यक्ष तो मेरा मानभंग नहीं करता है, परोक्षकी बात क्या है। अथवा कदाचित् कोई प्रत्यक्ष मुँह आगे दोष कहे, तो तू यह विचार की वचनमात्रसे मेरे दोष ग्रहण करता है, शरीरको तो बाधा नहीं करता, यह गुण है, ऐसा जान क्षमा ही कर। अथवा जो कोई शरीरको भी बाधा करे, तो तू ऐसा विचार, कि मेरे प्राण तो नहीं हरता, यह गुण है। जो कभी कोई पापी प्राण ही हर ले, तो यह विचार कि ये प्राण तो विनाशक हैं, विनाशीक वस्तुके चले जानेकी क्या बात है। मेरा ज्ञानभाव अविनश्वर है, उसको तो कोई हर नहीं सकता, इसने तो मेरे बाह्य प्राण हर लिये हैं; परंतु

અથવા મારા અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો તો તેમણે લીધા નથી, પરંતુ મારા દોષો જ ગ્રહ્યા છે એમ માનીને પણ કોપ છોડ, અથવા આ દોષો મારામાં છે એવું એનું વચન સત્ય છે, એમ માનીને રોષ ત્યજ અથવા આ દોષો મારામાં નથી તો તેના વચનથી શું હું દોષી થઈ ગયો? એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા મારા દોષ પીઠ પાછળ કહે છે, પણ મારી સમક્ષ નથી કહેતો તે સમીચીન છે (સારું છે) એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા (કોઈ પ્રત્યક્ષ પોતાની સામે દોષ કહે તો) વચનમાત્રથી મારા દોષ ગ્રહણ કરે છે પણ મારા શરીરને બાધા કરતો નથી એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા શરીરને જ બાધા કરે છે, પ્રાણનો વિનાશ કરતો નથી એમ માનીને ક્ષમા કરવી, અથવા પ્રાણનો જ વિનાશ કરે છે

तथापि क्षमितव्यम्, अथवा प्राणविनाशमेव करोति न च भेदाभेदरत्नत्रयभावनाविनाशं चेति मत्वा सर्वतात्पर्येण क्षमा कर्तव्येत्यभिप्रायः ।।१८६।।

अथ सर्वचिन्तां निषेधयति युग्मेन—

३१८) जोइय चिंति म किं पि तुहुँ जइ बीहउ दुक्खस्स ।
तिल-तुस-मित्तु वि सल्लडा वेयण करइ अवस्स ।।१८७।।

योगिन् चिन्तय मा किमपि त्वं यदि भीतः दुःखस्य ।
तिलतुषमात्रमपि शल्यं वेदनां करोत्यवश्यम् ।।१८७।।

चिंति म चिन्तां मा कार्षीः किं पि तुहुं **कामपि त्वं** जोइय हे **योगिन्। यदि किम्।** जइ बीहउ **यदि बिभेषि। कस्य।** दुक्खस्स **वीतरागतात्त्विकानन्दैकरूपात् पारमार्थिक-**

भेदाभेदरत्नत्रयकी भावनाका विनाश नहीं किया। ऐसा जानकर सर्वथा क्षमा ही करना चाहिये ।।१८६।।

आगे सब चिन्ताओंका निषेध करते हैं—

गाथा–१८७

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, [**त्वं**] तू [**यदि**] जो [**दुःखस्य**] वीतराग परम आनंदके शत्रु जो नरकादि चारों गतियोंके दुःख उनसे [**भीतः**] डर गया है, तो तू निश्चिंत होकर परलोकका साधन कर, इस लोककी [**किमपि मा चिंतय**] कुछ भी चिंता मत कर। क्योंकि [**तिलतुषमात्रमपि शल्यं**] तिलके भूसे मात्र भी शल्य [**वेदनां**] मनको वेदना [**अवश्यम् करोति**] निश्चयसे करती है।

भावार्थ :—चिन्ता रहित आत्म–ज्ञानसे उलटे जो विषय कषाय आदि विकल्पजाल उनकी चिन्ता कुछ भी नहीं करना। यह चिन्ता दुःखका ही कारण है, जैसे बाण आदिकी

પણ ભેદાભેદ રત્નત્રય ભાવનાનો વિનાશ કરતો નથી એમ માનીને સર્વ તાત્પર્યથી ક્ષમા કરવી જોઈએ, એ અભિપ્રાય છે. ૧૮૬.

હવે, બે ગાથાસૂત્રો દ્વારા સર્વ ચિંતાઓનો નિષેધ કરે છે :—

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું જો વીતરાગ તાત્ત્વિક આનંદમય જેનું એકરૂપ છે એવા પારમાર્થિક સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત નારકાદિ દુઃખથી ડરતો હો તો વિષયકષાયની લેશ માત્ર પણ

सुखात्प्रतिपक्षभूतस्य नारकादिदुःखस्य। यतः कारणात् तिल-तुस-मित्तु वि सल्लडा **तिलतुषमात्रमपि शल्यं** वेयण करइ अवस्स **वेदनां बाधां करोत्यवश्यं नियमेन। अत्र चिन्तारहितात्परमात्मनः सकाशाद्विलक्षणा या विषयकषायादिचिन्ता सा न कर्तव्या। काण्डादिशल्यमिव दुःखकारणत्वादिति भावार्थः॥१८७॥**

किंच—

३१६) मोक्खु म चिंतहि जोइया मोक्खु ण चिंतिउ होइ ।
जेण णिबद्धउ जीवडउ मोक्खु करेसइ सोइ ॥१८८॥

मोक्षं मा चिन्तय योगिन् मोक्षो न चिन्तितो भवति।
येन निबद्धो जीवः मोक्षं करिष्यति तदेव ॥१८८॥

तृणप्रमाण भी सलाई महा दुःखका कारण है, जब वह शल्य निकाले, तभी सुख होता है ॥१८७॥

आगे मोक्षकी भी चिन्ता नहीं करना, ऐसा कहते हैं—

गाथा–१८८

अन्वयार्थ :—[**योगिन्**] हे योगी, अन्य चिन्ताकी तो बात क्या रही, [**मोक्षं मा चिंतय**] मोक्षकी भी चिन्ता मत कर, [**मोक्षः**] क्योंकि मोक्ष [**चिंतितो न भवति**] चिन्ता करनेसे नहीं होता, वाँछाके त्यागसे ही होता है, रागादि चिन्ताजालसे रहित केवलज्ञानादि अनंतगुणोंको प्रगटता सहित जो मोक्ष है, वह चिंताके त्यागसे होता है। यही कहते हैं—[**येन**] जिन मिथ्यात्व–रागादि चिन्ता–जालोंसे उपार्जन किये कर्मोंसे [**जीवः**] यह जीव [**निबद्धः**] बँधा हुआ है, [**तदेव**] वे कर्म ही (कर्मक्षय) [**मोक्षं**] शुभाशुभ विकल्पके समूहसे रहित जो शुद्धात्मतत्त्वका स्वरूप उसमें लीन हुए परमयोगियोंकी मोक्ष [**करिष्यति**] करेंगे।

ચિંતા ન કર, કારણ કે તલના ફોતરા જેટલું શલ્ય પણ અવશ્ય (નિયમથી) વેદના-બાધા-ઉત્પન્ન કરે છે.

અહીં, ચિંતા રહિત પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે વિષયકષાયાદિની ચિંતા છે તે ન કરવી, કારણ કે જેમ બાણાદિ શલ્ય દુઃખનું કારણ છે તેવી રીતે ચિંતા દુઃખનું કારણ છે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૮૭.

હવે, મોક્ષની પણ ચિંતા ન કરવી તેમ કહે છે :—

मोक्खु इत्यादि। मोक्खु म चिंतहि **मोक्षचिन्तां मा कार्षीस्त्वं** जोइया हे **योगिन्।** **यतः कारणात्** मोक्खु ण चिंतिउ होउ **रागादिचिन्ताजालरहितः केवलज्ञानाद्यनन्तगुणव्यक्तिसहितो मोक्षः चिन्तितो न भवति। तर्हि कथं भवति।** जेण णिबद्धउ जीवडउ **येन मिथ्यात्वरागादिचिन्ताजालोपार्जितेन कर्मणा बद्धो जीवः** सोइ **तदेव कर्म शुभाशुभविकल्पसमूहरहिते शुद्धात्मतत्त्वस्वरूपे स्थितानां परमयोगिनां** मोक्खु करेसइ **अनन्तज्ञानादिगुणोपलम्भरूपं मोक्षं करिष्यतीति। अत्र यद्यपि सविकल्पावस्थायां विषयकषायाद्यपध्यानवञ्चनार्थं मोक्षमार्गे भावनादृढीकरणार्थं च ''दुक्खक्खओ कम्मक्खओ बोहिलाहो सुगईगमणं समाहिमरणं जिणगुणसंपत्ती होइ मज्झं'' इत्यादि भावना कर्तव्या तथापि वीतरागनिर्विकल्पपरमसमाधिकाले न कर्तव्येति भावार्थः ॥१८८॥**

भावार्थ :—वह चिन्ताका त्याग ही तुझको निस्संदेह मोक्ष करेगा। अनंत ज्ञानादि गुणोंकी प्रगटता वह मोक्ष है। यद्यपि विकल्प सहित जो प्रथम अवस्था उसमें विषय कषायादि खोटे ध्यानके निवारण करनेके लिये और मोक्ष–मार्गमें परिणाम दृढ़ करनेके लिये ज्ञानीजन ऐसी भावना करते हैं, कि चतुर्गतिके दुःखोंका क्षय हो, अष्ट कर्मोंका क्षय हो, ज्ञानका लाभ हो, पंचमगतिमें गमन हो, समाधि मरण हो, और जिनराजके गुणोंकी सम्पत्ति मुझको हो। यह भावना चौथे, पाँचवें, छट्ठे गुणस्थानमें करने योग्य है, तो भी ऊपरके गुणस्थानोंमें वीतराग निर्विकल्पसमाधिके समय नहीं होती ॥१८८॥

ભાવાર્થ :—હે યોગી! તું મોક્ષની પણ ચિંતા ન કર, કારણ કે રાગાદિ-ચિંતાજાળરહિત અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોની વ્યક્તિ સહિત મોક્ષ, ચિંતા કરવાથી થતો નથી. તો કેવી રીતે થાય છે? તે આ રીતે થાય છે. મિથ્યાત્વ, રાગાદિચિંતાજાળથી ઉપાર્જિત જે કર્મથી જીવ બંધાયો છે, તે જ કર્મ [તે જ કર્મનો છૂટકારો] શુભાશુભવિકલ્પસમૂહથી રહિત અને શુદ્ધઆત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત પરમયોગીઓને અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ કરશે.

અહીં, જોકે સવિકલ્પ અવસ્થામાં વિષયકષાયાદિ અપધ્યાનના વંચનાર્થે અને મોક્ષમાર્ગમાં ભાવનાને દૃઢ કરવા માટે

''दुक्खक्खओ कम्मक्खओ बोहिलाहो
सुगईगमणं समाहिमरणं जिणगुणसंपत्ती होउ मज्झं ॥''

(શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય પ્રાકૃત સિદ્ધ ભક્તિ) (**અર્થ :—**ચાર ગતિના દુઃખ નાશ પામો, કર્મનો ક્ષય થાઓ, બોધિલાભ થાઓ, સુગતિમાં (પંચમગતિમાં, મોક્ષમાં) ગમન થાઓ; સમાધિમરણ થાઓ અને જિનગુણની સંપત્તિ મને મળો.) ઈત્યાદિ ભાવના કરવી યોગ્ય છે તોપણ, વીતરાગનિર્વિકલ્પ પરમસમાધિકાળે તે કરવી યોગ્ય નથી, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૮૮.

अथ चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमसमाधिव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रषट्कमन्तर-स्थलं कथ्यते। तद्यथा—

३२०) परम-समाहि-महा-सरहिँ जे बुड्डहिँ पइसेवि।
अप्पा थक्कइ विमलु तहँ भव-मल जंति वहेवि ॥१८९॥

परमसमाधिमहासरसि ये मज्जन्ति प्रविश्य।
आत्मा तिष्ठति विमलः तेषां भवमलानि यान्ति ऊढ्वा ॥१८९॥

जे बुड्डहिं **ये केचना पुरुषा मग्ना भवन्ति। क्व।** परम-समाहि-महा-सरहिं **परमसमाधिमहासरोवरे। किं कृत्वा मग्ना भवन्ति।** पइसेवि **प्रविश्य सर्वात्मप्रदेशैरवगाह्य** अप्पा थक्कइ **चिदानन्दैकस्वभावः परमात्मा तिष्ठति। कथंभूतः।** विमलु **द्रव्यकर्मनोकर्ममतिज्ञानादि-विभावगुणनरकादिविभावपर्यायमलरहितः** तहं **तेषां परमसमाधिरतपुरुषाणां** भव-मल **जंति**

आगे चौबीस दोहोंके स्थलमें परमसमाधिके व्याख्यानकी मुख्यतासे छह दोहा–सूत्र कहते हैं—

गाथा–१८९

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो कोई महान पुरुष [**परमसमाधिमहासरसि**] परमसमाधिरूप सरोवरमें [**प्रविश्य**] घुसकर [**मज्जन्ति**] मग्न होते हैं, उनके सब प्रदेश समाधिरसमें भींग जाते हैं, [**आत्मा तिष्ठति**] उन्हींके चिदानंद अखंड स्वभाव आत्माका ध्यान स्थिर होता है। जो कि आत्मा [**विमलः**] द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्मसे रहित महा निर्मल है, [**तेषां**] जो योगी परमसमाधिमें रत हैं, उन्हीं पुरुषोंके [**भवमलानि**] शुद्धात्मद्रव्यसे विपरीत अशुद्ध भावके कारण जो कर्म हैं, वे सब [(**ऊढ्वा**) **बहित्वा यांति**] शुद्धात्म परिणामरूप जो जलका प्रवाह उसमें बह जाते हैं।

હવે, ચોવીસ સૂત્રોના મહાસ્થળોમાં પરમ સમાધિના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી છ દોહાસૂત્રોનું અન્તરસ્થળ કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ પુરુષો પરમસમાધિરૂપ મહાસરોવરમાં, સર્વઆત્મપ્રદેશોથી અવગાહીને, મગ્ન થાય છે તે પરમસમાધિમાં રત પુરુષોમાં દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણ અને નરનારકાદિ વિભાવપર્યાયરૂપ મળથી રહિત એક ચિદાનંદ સ્વભાવરૂપ પરમાત્મા સ્થિર થાય છે, અને ભવરહિત શુદ્ધઆત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ ભવમળના કારણભૂત જે કર્મો તે

भवरहितात् शुद्धात्मद्रव्याद्विलक्षणानि यानि कर्माणि भवमलकारणभूतानि गच्छन्ति। किं कृत्वा। वहेवि। शुद्धपरिणामनीरप्रवाहेण ऊढ्वेति भावार्थः ॥१८९॥

अथ—

३२१) सयल-वियप्पहँ जो विलउ परम-समाहि भणंति।
तेण सुहासुह-भावडा मुणि सयल वि मेल्लंति ॥१९०॥

सकलविकल्पानां यः विलयः (तं) परमसमाधिं भणन्ति।
तेन शुभाशुभभावान् मुनयः सकलानपि मुञ्चन्ति ॥१९०॥

भणंति कथयन्ति। के ते। वीतरागसर्वज्ञाः। कं भणन्ति। परम-समाहि **वीतराग-परमसामायिकरूपं परमसमाधिं** जो विलउ **यं विलयं विनाशम्। केषाम्।** सयल-वियप्पहं **निर्विकल्पात्परमात्मस्वरूपात्प्रतिकूलानां समस्तविकल्पानां** तेण **तेन कारणेन** मेल्लंति **मुञ्चन्ति। के**

भावार्थ :—जहाँ जलका प्रवाह आवे, वहाँ मल कैसे रह सकता है, कभी नहीं रहता ॥१८९॥

आगे परमसमाधिका लक्षण कहते हैं—

गाथा–१९०

अन्वयार्थ :—[**यः**] जो [**सकलविकल्पानां**] निर्विकल्पपरमात्मस्वरूपसे विपरीत रागादि समस्त विकल्पोंका [**विलयः**] नाश होना, उसको [**परमसमाधिं भणंति**] परमसमाधि कहते हैं, [**तेन**] इस परमसमाधिसे [**मुनयः**] मुनिराज [**सकलानपि**] सभी [**शुभाशुभविकल्पान्**] शुभ-अशुभ भावोंको [**मुंचंति**] छोड़ देते हैं।

भावार्थ :—परम आराध्य जो आत्मस्वरूप उसके ध्यानमें लीन जो तपोधन वे शुभ-अशुभ मन, वचन, कायके व्यापारसे रहित जो शुद्धात्मद्रव्य उससे विपरीत जो अच्छे-बुरे भाव उन सबको छोड़ देते हैं, समस्त परद्रव्यकी आशासे रहित जो निज शुद्धात्मस्वभाव उससे

શુદ્ધપરિણામરૂપી જળના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે-ધોવાઈ જાય છે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૮૯.

વળી (હવે પરમસમાધિનું લક્ષણ કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—નિર્વિકલ્પ પરમાત્મ સ્વરૂપથી પ્રતિકૂળ સમસ્ત વિકલ્પોનો વિનાશ થવો તેને વીતરાગસર્વજ્ઞદેવ, વીતરાગ પરમ સામાયિકરૂપ પરમ સમાધિ કહે છે, તે કારણે પરમ-

कर्तारः। मुणि **परमाराध्यध्यानरतास्तपोधनाः। कान् मुञ्चन्ति।** सुहासुह-भावडा **शुभाशुभ-मनोवचनकाय व्यापार रहितान् शुद्धात्मद्रव्याद्विपरीतान् शुभाशुभभावान् परिणामान्। कति-संख्योपेतान्।** सयल वि **समस्तानपि। अयं भावार्थः। समस्तपरद्रव्याशारहितात् स्वशुद्धात्मस्व-भावाद्विपरीता या आशापीहलोकपरलोकाशा यावत्तिष्ठति मनसि तावद् दुःखी जीव इति ज्ञात्वा सर्वपरद्रव्याशारहितशुद्धात्मद्रव्यभावना कर्तव्येति। तथा चोक्तम्—''आसापिसायगहिओ जीवो पावेइ दारुणं दुक्खं। आसा जाहं णियत्ता ताहं णियत्ताइं सयलदुक्खाइं॥''॥१९०॥**

अथ—

३२२) घोरु करंतु वि तव-चरणु सयल वि सत्थ मुणंतु।
परम-समाहि-विवज्जयउ णवि देक्खइ सिउ संतु॥१९१॥

विपरीत जो इस लोक परलोककी आशा, वह जब तक मनमें स्थित है, तबतक यह जीव दुःखी है। ऐसा जानकर सब परद्रव्यकी आशासे रहित जो शुद्धात्मद्रव्य उसकी भावना करनी चाहिये। ऐसा ही कथन अन्य जगह भी है—आशारूप पिशाचसे घिरा हुआ यह जीव महान् भयंकर दुःख पाता है, जिन मुनियोंने आशा छोड़ी, उन्होंने सब दुःख दूर किये, क्योंकि दुःखका मूल आशा ही है॥१९०॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि जो परमसमाधिके रहित है, वह शुद्ध आत्माको नहीं देख सकता—

આરાધ્યધ્યાનરત તપોધનો સમસ્ત શુભાશુભ મનવચનકાયવ્યાપારથી રહિત એવા શુદ્ધઆત્મદ્રવ્યથી વિપરીત શુભાશુભ પરિણામોને છોડે છે.

ભાવાર્થ એમ છે કે સમસ્તપરદ્રવ્યની આશાથી રહિત એવા સ્વશુદ્ધ આત્મસ્વભાવથી વિપરીત જે આ લોક અને પરલોકની આશા જ્યાં સુધી મનમાં રહે છે ત્યાં સુધી જીવ દુઃખી છે, એમ જાણીને સર્વપરદ્રવ્યની આશા રહિત એવા શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યની ભાવના કરવી જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે—

''आसापिसायगहिओ जीवो पावेइ दारुणं दुक्खं।
आसा जाहं णियत्ता ताहं णियत्ताई सयलदुक्खाइं॥''

(**अर्थ :—**આશારૂપી પિશાચથી ગ્રહાયેલો જીવ દારુણ દુઃખ પામે છે. જેમણે આશા છોડી તેઓ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયા છે.) ॥૧૯૦.

વળી (હવે એમ કહે છે કે પરમસમાધિ વિના શુદ્ધ આત્મા દેખી શકાતો નથી) :—

घोरं कुर्वन् अपि तपश्चरणं सकलान्यपि शास्त्राणि मन्यमान।
परमसमाधिविवर्जितः नैव पश्यति शिवं शान्तम् ॥१६१॥

करंतु वि **कुर्वाणाऽपि। किम्।** तव-चरणु **समस्तपरद्रव्येच्छावर्जितं शुद्धात्मानुभूतिरहितं तपश्चरणम्। कथंभूतम्।** घोरु **घोरं दुर्धरं वृक्षमूलातापनादिरूपम्। न केवलं तपश्चरणं कुर्वन्।** सयल वि सत्थ मुणंतु **शास्त्रजनितविकल्पतात्पर्यरहितात् परमात्मस्वरूपात् प्रतिपक्षभूतानि सर्वशास्त्राण्यपि जानन्। इत्थंभूतोऽपि सन्** परम-समाहि-विवज्जियउ **यदि चेद्रागादिविकल्परहितपरमसमाधिविवर्जितो भवति तर्हि** णवि देक्खइ **न पश्यति। कम्।** सिउ **शिवं शिवशब्दवाच्यं विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावं स्वदेहस्थमपि च परमात्मानम्। कथंभूतम्।** संतु **रागद्वेषमोहरहितत्वेन शान्तं परमोपशमरूपमिति। इदमत्र तात्पर्यम्। यदि निजशुद्धात्मैवोपादेय**

गाथा–१९१

अन्वयार्थ :—[**घोरं तपश्चरणं कुर्वन् अपि**] जो मुनि महा दुर्धर तपश्चरण करता हुआ भी और [**सकलानि शास्त्राणि**] सब शास्त्रोंको [**जानन्**] जानता हुआ भी [**परमसमाधिविवर्जितः**] जो परमसमाधिसे रहित है, वह [**शांतम् शिवं**] शांतरूप शुद्धात्माको [**नैव पश्यति**] नहीं देख सकता॥

भावार्थ :—तप उसे कहते हैं, कि जिसमें किसी वस्तुकी इच्छा न हो। सो इच्छाका अभाव तो हुआ नहीं, परंतु कायक्लेश करता है, शीतकालमें नदीके तीर, ग्रीष्मकालमें पर्वतके शिखर पर, वर्षाकालमें वृक्षकी मूलमें महान् दुर्धर तप करता है। केवल तप ही नहीं करता शास्त्र भी पढ़ता है, सकल शास्त्रोंके प्रबंधसे रहित जो निर्विकल्प परमात्मस्वरूप उससे रहित हुआ सीखता है, शास्त्रोंका रहस्य जानता है, परंतु परमसमाधिसे रहित है, अर्थात् रागादि विकल्पसे रहित समाधि जिसके प्रगट न हुई, तो

ભાવાર્થ :—સમસ્ત પરદ્રવ્યોની ઇચ્છાથી રહિત અને શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિથી રહિત એવું, વૃક્ષના મૂળમાં કે આતપનાદિરૂપ (વર્ષાકાળમાં વૃક્ષના મૂળની સમીપમાં, શીતકાળમાં નદીકિનારે અને ગ્રીષ્મકાળમાં પર્વતના શિખર પર) દુર્ધર તપશ્ચરણ કરવા છતાં પણ, વળી શાસ્ત્રજનિત વિકલ્પોના–તાત્પર્યથી રહિત એવા–પરમાત્મસ્વરૂપથી પ્રતિપક્ષભૂત સર્વ શાસ્ત્રોને જાણવા છતાં પણ–(આવો હોવા છતાં પણ) જો મુનિ રાગાદિવિકલ્પથી રહિત એવી પરમસમાધિથી રહિત છે, તો તે રાગદ્વેષમોહસહિત હોવાથી પરમોપશમરૂપ શાંત, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવા વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા અને સ્વદેહમાં સ્થિત પરમાત્માને દેખી શકતો નથી.

इति मत्वा तत्साधकत्वेन तदनुकूलं तपश्चरणं करोति तत्परिज्ञानसाधकं च पठति तदा परंपरया मोक्षसाधकं भवति, नो चेत् पुण्यबन्धकारणं तमेवेति। निर्विकल्पसमाधिरहिताः सन्तः आत्मरूपं न पश्यन्ति। तथा चोक्तम्—''आनन्दं ब्रह्मणो रूपं निजदेहे व्यवस्थितम्। ध्यानहीना न पश्यन्ति जात्यन्धा इव भास्करम्॥''॥१६१॥

अथ—

३२३) विषय-कसाय वि णिद्दलिवि जे ण समाहि करंति।
ते परमप्पहँ जोइया णवि आराहय होंति॥१६२॥

वह परमसमाधिके बिना तप करता हुआ और श्रुत पढ़ता हुआ भी निर्मल ज्ञान दर्शनरूप तथा इस देहमें बिराजमान ऐसे निज परमात्माको नहीं देख सकता। जो आत्मस्वरूप राग द्वेष मोह रहित परमशांत है। परमसमाधिके बिना तप और श्रुतसे भी शुद्धात्माको नहीं देख सकता। जो निज शुद्धात्माको उपादेय जानकर ज्ञानका साधक तप करता है, और ज्ञानकी प्राप्तिका उपाय जो जैनशास्त्र उनको पढ़ता है, तो परम्परा मोक्षका साधक है। और जो आत्माके श्रद्धान बिना कायक्लेशरूप तप ही करे, तथा शब्दरूप ही श्रुत पढ़े, तो मोक्षका कारण नहीं है, पुण्यबंधके कारण होते हैं। ऐसा ही परमानंदस्तोत्रमें कहा है, कि जो निर्विकल्प समाधि रहित जीव हैं, वे आत्मस्वरूपको नहीं देख सकते। ब्रह्मका रूप आनंद है, वह ब्रह्म निज देहमें मौजूद है; परंतु ध्यानसे रहित जीव ब्रह्मको नहीं देख सकते, जैसे जन्मका अंधा सूर्यको नहीं देख सकता है॥१९१॥

आगे विषय कषायोंका निषेध करते हैं—

અહીં, તાત્પર્ય એમ છે કે જો નિજ શુદ્ધ આત્મા જ ઉપાદેય છે એમ જાણીને તેના સાધકપણે તેને અનુકૂળ તપશ્ચરણ કરે છે અને તેના જ્ઞાનના સાધક શાસ્ત્રને ભણે છે તો તે પરંપરાએ મોક્ષનું સાધક છે, નહિ તો તે (તપશ્ચરણ અને શાસ્ત્રઅધ્યયન) માત્ર પુણ્યબંધનું જ કારણ છે. જેઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિ રહિત છે તે સંતો આત્મરૂપને દેખી શકતા નથી. વળી કહ્યું છે કે ''आनन्दं ब्रह्मणो रूपं निजदेहे व्यवस्थितम्। ध्यानहीना न पश्यन्ति जात्यन्धा इव भास्करम्॥'' **અર્થ** :—બ્રહ્મનું રૂપ આનંદ છે, તે પોતાના દેહમાં રહેલો છે. જેવી રીતે જન્માંધ પુરુષો સૂર્યને દેખી શકતા નથી તેવી રીતે ધ્યાનથી રહિત પુરુષો તેને જોઈ શકતા નથી. ૧૯૧.

વળી (હવે વિષયકષાયનો નિષેધ કરે છે) :—

विषयकषायानपि निर्दल्य ये न समाधिं कुर्वन्ति ।
ते परमात्मनः योगिन् नैव आराधका भवन्ति ॥१६२॥

जे ये केचन ण करंति न कुर्वन्ति। कम्। समाहि त्रिगुप्तिगुप्त परमसमाधिम्। किं कृत्वा पूर्वम्। णिद्दलिवि **निर्मूल्य। कानपि** विषय-कसाय वि **निर्विषयकषायात् शुद्धात्मतत्त्वात् प्रतिपक्षभूतान् विषयकषायानपि ते** णवि आराहय होंति **ते नैवाराधका भवन्ति** जोइया हे **योगिन्। कस्याराधका न भवन्ति।** परमप्पहं **निर्दोषिपरमात्मन इति। तथाहि। विषयकषायनिवृत्तिरूपं शुद्धात्मानुभूतिस्वभावं वैराग्यं, शुद्धात्मोपलब्धिरूपंतत्त्वविज्ञानं, बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहपरित्यागरूपं नैर्ग्रन्थ्यं, निश्चितात्मानुभूतिरूपा वशचित्तता, वीतरागनिर्विकल्पसमाधिबहिरङ्गसहकारिभूतं जितपरिषहत्वं चेति पञ्चैतान् ध्यानहेतून् ज्ञात्वा भावयित्वा च**

गाथा–१९२

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो [**विषयकषायानपि**] समाधिको धारणकर विषय कषायोंको [**निर्दल्य**] मूलसे उखाड़कर [**समाधिं**] तीन गुप्तिरूप परमसमाधिको [**न कुर्वंति**] नहीं धारण करते, [**ते**] वे [**योगिन्**] हे योगी, [**परमात्माराधकाः**] परमात्माके आराधक [**नैव भवंति**] नहीं हैं।

भावार्थ :—ये विषय कषाय शुद्धात्मतत्त्वके शत्रु हैं, जो इनका नाश न करे, वह स्वरूपका आराधक कैसा ? स्वरूपको वही आराधता है, जिसके विषय कषायका प्रसंग न हो, सब दोषोंसे रहित जो निज परमात्मा उसकी आराधनाके घातक विषय कषायके सिवाय दूसरा कोई भी नहीं है। विषय कषायकी निवृत्तिरूप शुद्धात्माकी अनुभूति वह वैराग्यसे ही देखी जाती है। इसलिये ध्यानका मुख्य कारण वैराग्य है। जब वैराग्य हो तब तत्त्वज्ञान निर्मल हो, सो वैराग्य और तत्त्वज्ञान ये दोनों परस्परमें मित्र हैं। ये ही ध्यानके कारण हैं, और बाह्याभ्यन्तर परिग्रहके त्यागरूप निर्ग्रन्थपना वह ध्यानका कारण है। निश्चित आत्मानुभूति ही है स्वरूप

ભાવાર્થ :—હે યોગી! જે કોઈ વિષયકષાય રહિત-શુદ્ધ-આત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત વિષયકષાયોને પણ નિર્મૂળ કરીને (મૂળમાંથી ઉખેડીને) ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત પરમસમાધિને કરતા નથી, તેઓ નિર્દોષ પરમાત્માના આરાધકો જ નથી.

ભાવાર્થ :—(૧) વિષયકષાયની નિવૃત્તિરૂપ અને શુદ્ધઆત્માની અનુભૂતિ-સ્વભાવવાળો વૈરાગ્ય, (૨) શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ તત્ત્વવિજ્ઞાન, (૩) બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહના ત્યાગરૂપ નિર્ગ્રંથપણું, (૪) નિશ્ચિત આત્માની અનુભૂતિરૂપ ચિત્તવશતા (મનોજય) અને (૫) વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિના બહિરંગ સહકારીભૂત પરિષહજય એ પાંચ ધ્યાનના હેતુ જાણીને અને તેને

ध्यानं कर्तव्यमिति भावार्थः तथा चोक्तम्—''वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रन्थ्यं वशचित्तता। जितपरिषहत्वं च पञ्चैते ध्यानहेतवः।।'' ।।१६२।।

अथ—

३२४) परम-समाहि धरेवि मुणि जे परबंभु ण जंति ।
ते भव-दुक्खइँ बहुविहइँ कालु अणंतु सहंति ।।१६३।।

परमसमाधिं धृत्वापि मुनयः ये परब्रह्म न यान्ति ।
ते भवदुःखानि बहुविधानि कालं अनन्तं सहन्ते ।।१६३।।

जे **ये केचन** मुणि **मुनयः** ण जंति **न गच्छन्ति। कं कर्मतापन्नम्।** परबंभु **परमब्रह्म**

जिसका ऐसे जो मनका वश होना, वह वीतराग निर्विकल्पसमाधिका सहकारी है, और बाईस परीषहोंको जीतना, वह भी ध्यानका कारण है। ये पाँच ध्यानके कारण जानकर ध्यान करना चाहिये। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है, कि संसार शरीरभोगोंसे विरक्तता, तत्त्वविज्ञान, सकल परिग्रहका त्याग, मनका वश करना, और बाईस परिषहोंका जीतना—ये पाँच आत्म–ध्यानके कारण हैं।।१९२।।

आगे परमसमाधिकी महिमा कहते हैं—

गाथा–१९३

अन्वयार्थ :—[**ये मुनयः**] जो कोई मुनि [**परमसमाधिं**] परमसमाधिको [**धृत्वापि**] धारण करके भी [**परब्रह्म**] निज देहमें ठहरे हुए केवलज्ञानादि अनंतगुणरूप निज आत्माको [**न यांति**] नहीं जानते हैं, [**ते**] वे शुद्धात्मभावनासे रहित पुरुष [**बहुविधानि**] अनेक प्रकारके [**भवदुःखानि**] नारकादि भवदुःख आधि व्याधिरूप [**अनंतं कालं**] अनंतकालतक [**सहंते**] भोगते हैं।

भावार्थ :—मनके दुःखको आधि कहते हैं, और तनुसंबंधी दुःखोंको व्याधि कहते

ભાવીને ધ્યાન કરવું. વળી કહ્યું છે કે :—''**वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं नैर्ग्रंथ्यं वशचित्तता। जितपरिषहत्वं च पञ्चैते ध्यानहेतवः।।** (**અર્થ :—**(૧) વૈરાગ્ય, (૨) તત્ત્વવિજ્ઞાન, (૩) નૈર્ગ્રંથ્ય, (૪) ચિત્તનું વશપણું અને (૫) પરિષહજય એ પાંચ ધ્યાનના હેતુઓ છે.) ૧૯૨.

વળી (હવે પરમસમાધિનો મહિમા કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ મુનિઓ એક વીતરાગ તાત્ત્વિક ચિદાનંદમય અનુભૂતિરૂપ

परब्रह्मशब्दवाच्यं निजदेहस्थं केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वभावं परमात्मस्वरूपम्। किं कृत्वा पूर्वम्। परम-समाहि धरेवि **वीतरागतात्त्विकचिदानन्दैकानुभूतिरूपं परमसमाधिं धृत्वा ते पूर्वोक्त-शुद्धात्मभावनारहिताः पुरुषाः** सहंति **सहन्ते। कानि कर्मतापन्नानि।** भव-दुक्खइं **वीतराग-परमाह्लादरूपात् पारमार्थिकसुखात् प्रतिपक्षभूतानि नरनारकादिभवदुःखानि। कतिसंख्योपेतानि।** बहुविहइं **शारीरमानसादिभेदेन बहुविधानि। कियन्तं कालम्।** कालु अणंतु **अनन्तकाल-पर्यन्तमिति। अत्रेदं व्याख्यानं ज्ञात्वा निजशुद्धात्मनि स्थित्वा रागद्वेषादिसमस्तविभावत्यागेन भावना कर्तव्येति तात्पर्यम् ।।१६३।।**

अथ—

३२५) **जामु सुहासुह-भावडा णवि सयल वि तुट्टंति।**
परम—समाहि ण तामुमणि केवलि एहु भणंति ।।१६४।।

हैं, नाना प्रकारके दुःखोंको अज्ञानी जीव भोगता है। ये दुःख वीतराग परम आह्लादरूप जो पारमार्थिक–सुख उससे विमुख हैं। यह जीव अनन्तकाल तक निजस्वरूपके ज्ञान बिना चारों गतियोंके नाना प्रकारके दुःख भोग रहा है। ऐसा व्याख्यान जानकर निज शुद्धात्ममें स्थिर होके राग द्वेषादि समस्त विभावोंका त्यागकर निज स्वरूपकी ही भावना करनी चाहिये ।।१९३।।

आगे यह कहते हैं, कि जब तक इस जीवके शुभाशुभ भाव सब दूर न हों, तब तक परमसमाधि नहीं हो सकती—

પરમસમાધિને ધારણ કરીને પરમ બ્રહ્મને-'પરબ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય એવા, નિજદેહમાં રહેલા, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસ્વભાવવાળા પરમાત્મસ્વરૂપને-પામતા નથી (જાણતા નથી) તેઓ –પૂર્વોક્ત શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી રહિત પુરુષો-વીતરાગ પરમ આહ્‌લાદરૂપ પારમાર્થિક સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત, શારીરિક, માનસિક આદિ અનેક પ્રકારનાં ભવદુઃખોને સહે છે.

અહીં, આ વ્યાખ્યાન જાણીને નિજ શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિત થઈને રાગદ્વેષાદિ સમસ્ત વિભાવના ત્યાગ વડે (આત્મ) ભાવના કરવી જોઈએ, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૯૩.

વળી (હવે એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી આ જીવના બધા શુભાશુભ ભાવો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી પરમસમાધિ થઈ શકતી નથી.) :—

यावत् शुभाशुभभावाः नैव सकला अपि त्रुटयन्ति।
परमसमाधिर्न तावत् मनसि केवलिन एवं भणन्ति ॥१६४॥

जामु इत्यादि। जामु **यावत्कालं णवि तुट्टंति नैव नश्यन्ति। के कर्तारः।** सुहासुह-भावडा **शुभाशुभविकल्पजालरहितात् परमात्मद्रव्याद्विपरीताः शुभाशुभभावाः। परिणामा कतिसंख्योपेता अपि।** सयल वि **समस्ता अपि** तामु ण **तावत्कालं न। कोऽसौ।** परम-समाहि **शुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुचरणरूपः शुद्धोपयोगलक्षणः परमसमाधिः। क्व।** मणि **रागादि-विकल्पत्वेन शुद्धचेतसि** केवलि एहु भणंति **केवलिनो वीतरागसर्वज्ञा एवं कथयन्तीति भावार्थः ॥१६४॥ इति चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमसमाधिप्रतिपादकसूत्रषट्केन प्रथममन्तरस्थलं गतम्।**

गाथा–१९४

अन्वयार्थ :—[**यावत्**] जब तक [**सकला अपि**] समस्त [**शुभाशुभभावाः**] सकल विकल्प—जालसे रहित जो परमात्मा उससे विपरीत शुभाशुभ परिणाम [**नैव त्रुट्यंति**] दूर न हों–मिटें नहीं, [**तावत्**] तब तक [**मनसि**] रागादि विकल्प रहित शुद्ध चित्तमें [**परमसमाधिः न**] सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्ररूप शुद्धोपयोग जिसका लक्षण है, ऐसी परमसमाधि इस जीवके नहीं हो सकती [**एवं**] ऐसा [**केवलिनः**] केवलीभगवान् [**भणंति**] कहते हैं।

भावार्थ :—शुभाशुभ विकल्प जब मिटें, तभी परमसमाधि होवे, ऐसी जिनेश्वरदेवकी आज्ञा है॥१९४॥

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें परमसमाधिके कथनरूप छह दोहोंका अंतरस्थल समाप्त हुआ।

ભાવાર્થ :—જ્યાં સુધી શુભાશુભ વિકલ્પજાળરહિત એવા પરમાત્મદ્રવ્યથી વિપરીત સમસ્ત શુભાશુભ પરિણામો નાશ પામતા નથી, ત્યાં સુધી રાગાદિ વિકલ્પથી રહિત એવા શુદ્ધ ચિત્તમાં શુદ્ધ આત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુચરણરૂપ શુદ્ધોપયોગલક્ષણવાળી પરમ સમાધિ થતી નથી એમ કેવળી વીતરાગ સર્વજ્ઞ કહે છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૯૪.

એ પ્રમાણે ચોવીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પરમસમાધિના પ્રતિપાદક છ સૂત્રોથી પ્રથમ અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

तदनन्तरमर्हत्पदमिति भावमोक्ष इति जीवन्मोक्ष इति केवलज्ञानोत्पत्तिरित्येकोऽर्थः तस्य चतुर्विधनामाभिधेयस्यार्हत्पदस्य प्रतिपादनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति। तद्यथा—

३२६) सयल–वियप्पहँ तुट्टाहँ सिव–पय–मग्गि वसंतु ।
कम्म-चउक्कइ विलउ गइ अप्पा हुइ अरहंतु ॥१९५॥

सकलविकल्पानां त्रुट्यतां शिवपदमार्गे वसन् ।
कर्मचतुष्के विलयं गते आत्मा भवति अर्हन् ॥१९५॥

हुइ **भवति। कोऽसौ।** अप्पा **आत्मा। कथंभूतो भवति।** अरहंतु **अरिर्मोहनीयं कर्म तस्य हननाद् रजसी ज्ञानदृगावरणे तयोरपि हननाद् रहस्यशब्देनान्तरायस्तदभावाच्च देवेन्द्रादिविनिर्मितामतिशयवतीं पूजामर्हतीत्यर्हन्। कस्मिन् सति।** कम्म-चउक्कइ विलउ गइ

आगे तीन दोहोंमें अरहंतपदका व्याख्यान करते हैं, अरहंतपद कहो या भावमोक्ष कहो, अथवा जीवन्मोक्ष कहो, या केवलज्ञानकी उत्पत्ति कहो—

ये चारों अर्थ एकको ही सूचित करते हैं, अर्थात् चारों शब्दोंका अर्थ एक ही है—

गाथा–१९५

अन्वयार्थ :—[**कर्मचतुष्के विलयं गते**] ज्ञानावरणी, दर्शनावरणी, मोहनी, और अन्तराय इन चार घातियाकर्मोंके नाश होनेसे [**आत्मा**] यह जीव [**अर्हन् भवति**] अर्हंत होता है, अर्थात् जब घातियाकर्म विलय हो जाते हैं, तब अरहंतपद पाता है, देवेंद्रादिकर पूजाके योग्य हो वह अरहंत है, क्योंकि पूजायोग्यको ही अर्हंत कहते हैं। पहले तो महामुनि हुआ [**शिवपदमार्गे वसन्**] मोक्षपदके मार्गरूप सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्रमें ठहरता हुआ [**सकलविकल्पानां**] समस्त रागादि विकल्पोंका [**त्रुट्यतां**] नाश करता है, अर्थात् जब समस्त रागादि विकल्पोंका नाश हो जावे, तब निर्विकल्प ध्यानके प्रसादसे केवलज्ञान होता है।

ત્યાર પછી અર્હંતપદ કહો, ભાવમોક્ષ કહો, જીવન્મોક્ષ કહો, કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિ કહો :— એ ચારે શબ્દનો અર્થ એક જ છે. એ ચાર પ્રકારના નામ જેના છે તે અર્હંતપદના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્ર સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવું જે મોક્ષપદ તેનો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેયની એકતારૂપ લક્ષણવાળો જે માર્ગ તેમાં વસતા થકા આત્મા, પૂર્વે સમસ્તવિકલ્પોનો નાશ થતાં અર્થાત્ સમસ્ત રાગાદિ વિકલ્પોનો નાશ થયા પછી ચાર ઘાતિકર્મનો

घातिकर्मचतुष्के विलयं गते सति। किं कुर्वन् सन् पूर्वम्। सिव-पय-मग्गि वसंतु **शिवशब्द-वाच्यं यन्मोक्षपदं तस्य योऽसौ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रत्रितयैकलक्षणो मार्गस्तस्मिन् वसन् सन्। केषां सताम्।** सयल-वियप्पहं तुट्टाहं **समस्तविकल्पानां नष्टानां समस्तरागादिविकल्प-विनाशादनन्तरं भवतीति भावार्थः।।१९५।।**

अथ—

३२७) केवल–णाणिं अणवरउ लोयालोउ मुणंतु।
णियमें परमाणंदमउ अप्पा हुइ अरहंतु।।१९६।।

केवलज्ञानेनानवरतं लोकालोकं मन्यमानः।
नियमेन परमानन्दमयः आत्मा भवति अर्हन्।।१९६।।

हुइ भवति। कोऽसौ। अप्पा आत्मा। कथंभूतो भवति। अरहंतु **पूर्वोक्तलक्षणो अर्हन्। किं कुर्वन्।** लोयालोउ मुणंतु **क्रमकरणव्यवधानरहितत्वेन कालत्रयविषयं लोकालोकं**

केवलज्ञानीका नाम अर्हंत है, चाहे उसे जीवन्मुक्त कहो। जब अरहंत हुआ, तब भावमोक्ष हुआ, पीछे चार अघातियाकर्मोंको नाशकर सिद्ध हो जाता है। सिद्धको विदेहमोक्ष कहते हैं। यही मोक्ष होनेका उपाय है।।१९५।।

अब केवलज्ञानकी ही महिमा कहते हैं—

गाथा–१९६

अन्वयार्थ :—[**केवलज्ञानेन**] केवलज्ञानसे [**लोकालोकं**] लोक-अलोकको [**अनवरतं**] निरन्तर [**जानन्**] जानता हुआ [**नियमेन**] निश्चयसे [**परमानंदमयः**] परम आनंदमयी [**आत्मा**] यह आत्मा ही रत्नत्रयके प्रसादसे [**अर्हन्**] अरहंत [**भवति**] होता है।

भावार्थ :—समस्त लोकालोकको एक ही समयमें केवलज्ञानसे जानता हुआ अरहंत

વિલય થતાં અર્હંત થાય છે. અરિ અર્થાત્ મોહનીય કર્મ તેનો નાશ થવાથી, રજસી અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ બન્નેયનો નાશ થવાથી અને રહસ્ય શબ્દથી અન્તરાય સમજવો. અન્તરાયકર્મનો નાશ થવાથી દેવેન્દ્રાદિ રચિત, અતિશયવાન (સાતિશય) પૂજાને યોગ્ય છે તે અર્હંત છે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૯૫.

વળી (હવે કેવળજ્ઞાનનો મહિમા કહે છે) :—

ભાવાર્થ :—લોકાલોકપ્રકાશક સકળ વિમળ કેવળજ્ઞાનથી ક્રમ, કરણ, વ્યવધાન

वस्तु वस्तुरूपेण युगपत् जानन् सन्। केन। केवल-णाणि **लोकालोकप्रकाशकसकल-विमलकेवलज्ञानेन। कथम्।** अणवरउ **निरन्तरम्। किं विशिष्टो भवति भगवान्।** परमाणंदमउ **वीतरागपरमसमरसीभावलक्षणतात्त्विकपरमानन्दमयः। केन।** णियमें **निश्चयेन अत्र संदेहो न कर्तव्य इत्यभिप्रायः॥१९६॥**

अथ—

३२८) जो जिणु केवल-णाणमउ परमाणंद—सहाउ।
सो परमप्पउ परम—परु सो जिय अप्प—सहाउ॥१९७॥

यः जिनः केवलज्ञानमयः परमानन्दस्वभावः।
सः परमात्मा परमपरः स जीव आत्मस्वभावः॥१९७॥

कहलाता है। जिसका ज्ञान जाननेके क्रमसे रहित है। एक ही समयमें समस्त लोकालोकको प्रत्यक्ष जानता है, आगे पीछे नहीं जानता। सब क्षेत्र, सब काल, सब भावको निरंतर प्रत्यक्ष जानता है। जो केवलीभगवान् परम आनंदमयी हैं। वीतराग परमसमरसीभावरूप जो परम आनंद अतीन्द्रिय अविनाशी सुख वही जिसका लक्षण है। निश्चयसे ज्ञानानंदस्वरूप है, इसमें संदेह नहीं है॥१९६॥

आगे ऐसा कहते हैं, कि केवलज्ञान ही आत्माका निजस्वभाव है, और केवलीको ही परमात्मा कहते हैं—

गाथा–१९७

अन्वयार्थ :—[**यः जिनः**] जो अनंत संसाररूपी वनके भ्रमणके कारण ज्ञानावरणादि आठ कर्मरूपी बैरी उनका जीतनेवाला वह [**केवलज्ञानमयः**] केवलज्ञानादि अनंत गुणमयी है [**परमानंदस्वभावः**] और इंद्रिय विषयसे रहित आत्मीक रागादि विकल्पोंसे रहित परमानंद ही जिसका स्वभाव है, ऐसा जिनेश्वर केवलज्ञानमयी अरहंतदेव [**सः**] वही [**परमात्मा**] उत्कृष्ट

રહિતપણે ત્રણ કાળના વિષયોને, લોકાલોકના પદાર્થોને વસ્તુસ્વરૂપે નિરંતર યુગપત્ જાણતો થકો, આત્મા નિશ્ચયથી વીતરાગપરમસમરસી ભાવ સ્વરૂપ તાત્ત્વિક પરમાનંદમય લક્ષણવાળો અર્હંત થાય છે એમાં સંદેહ ન કરવો જોઈએ, એ અભિપ્રાય છે. ૧૯૬.

વળી (હવે એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન જ આત્માનો નિજસ્વભાવ છે અને કેવળીને જ પરમાત્મા કહે) :—

जो इत्यादि। जो **यः** जिणु **अनेकभवगहनव्यसनप्रापणहेतून् कर्मारातीन् जयतीति जिनः। कथंभूतः।** केवल-णाणमउ **केवलज्ञानाविनाभूतानन्तगुणमयः। पुनरपि कथंभूतः।** परमाणंद-सहाउ **इन्द्रियविषयातीतः स्वात्मोत्थः रागादिविकल्परहितः परमानन्दस्वभावः** सो परमप्पउ **स पूर्वोक्तोऽर्हन्नेव परमात्मा** परम-परु **प्रकृष्टानन्तज्ञानादिगुणरूपा मा लक्ष्मीर्यस्य स भवति परमः संसारिभ्यः पर उत्कृष्टः इत्युच्यते परमश्चासौ परश्च परमपरः** सो **स पूर्वोक्तो वीतरागः सर्वज्ञः** जिय **हे जीव** अप्प-सहाउ **आत्मस्वभाव इति। अत्र योऽसौ पूर्वोक्तभणितो भगवान् स एव संसारावस्थायां निश्चयनयेन शक्तिरूपेण जिन इत्युच्यते। केवलज्ञानावस्थायां व्यक्तिरूपेण च। तथैव च परमब्रह्मादिशब्दवाच्यः स एव तदग्रे स्वयमेव कथयति। निश्चयनयेन सर्वे जीवा जिनस्वरूपाः जिनोऽपि सर्वजीवस्वरूप इति भावार्थः।**

अनंत ज्ञानादि गुणरूप लक्ष्मीवाला आत्मा परमात्मा है। उसीको वीतराग सर्वज्ञ कहते हैं, [**जीव**] हे जीव, वही [**परमपरः**] संसारियोंसे उत्कृष्ट है, ऐसा जो भगवान् वह तो व्यक्तिरूप है, और [**स आत्मस्वभावः**] वह आत्माका ही स्वभाव है।

भावार्थ :—संसार अवस्थामें निश्चयनयकर शक्तिरूप विराजमान है, इसलिये संसारीको शक्तिरूप जिन कहते हैं, और केवलीको व्यक्तिरूप कहते हैं। द्रव्यार्थिकनयकर जैसे भगवान् हैं, वैसे ही सब जीव हैं, इस तरह निश्चयनयकर जीवको परब्रह्म कहो, परमशिव कहो, जितने भगवान्के नाम हैं, उतने ही निश्चयनयकर विचारो तो सब जीवोंके हैं, सभी जीव जिनसमान हैं, और जिनराज भी जीवोंके समान हैं, ऐसा जानना। ऐसा दूसरी जगह भी कहा है। जो सम्यग्दृष्टि जीवोंको जिनवर जाने, और जिनेश्वरको जीव जाने, जो जीवोंकी जाति है, वही जिनवरकी जाति है, और जो जिनवरकी जाति है, वही जीवोंकी जाति है, ऐसे महामुनि

ભાવાર્થ :—જે ભવવનમાં અનેક દુઃખોની પ્રાપ્તિના હેતુભૂત કર્મરૂપી શત્રુને જીતે છે તે જિન છે. તે જિન કેવળજ્ઞાનની સાથે અવિનાભાવી અનંતગુણમય છે. ઇન્દ્રિયના વિષયોથી રહિત, સ્વ-આત્માથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, પરમાનંદ સ્વભાવી છે, તે પૂર્વોક્ત અર્હંત જ પરમાત્મા છે, પરમેશ્વર છે. પરમ-ઉત્કૃષ્ટ અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ મા અર્થાત્ લક્ષ્મી જેને છે તે પરમ છે, સંસારીઓથી પર એટલે ઉત્કૃષ્ટ છે. આવા જે પરમ પર તે પરમ છે, તે-પૂર્વોક્ત વીતરાગ સર્વજ્ઞ છે. હે જીવ! તે આત્મસ્વભાવ છે.

અહીં, પૂર્વોક્ત કથિત ભગવાન તે જ સંસાર-અવસ્થામાં નિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે 'જિન' કહેવાય અને કેવળજ્ઞાન-અવસ્થામાં વ્યક્તિરૂપે 'જિન' છે. તે જ પ્રમાણે પરમ-બ્રહ્માદિ શબ્દથી વાચ્ય એવા તેને જ આગળ સ્વયમેવ કથન કરશે.–નિશ્ચયનયથી સર્વજીવો જિનસ્વરૂપ છે, જિનેશ્વર સર્વજીવ

तथा चोक्तम्––''जीवा जिणवर जो मुणइ जिणवर जीव मुणेइ। सो समभावि परिट्ठियउ लहु णिव्वाणु लहेइ।।'' ।।१९७।। एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये अर्हदवस्थाकथन-मुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण द्वितीयमन्तरस्थलं गतम्।

अत ऊर्ध्वं परमात्मप्रकाशशब्दस्यार्थकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति। तद्यथा––

३२६) सयलहँ कम्महँ दोसहँ वि जो जिणु देउ विभिण्णु।
सो परमप्प-पयासु तुहुँ जोइय णियमेँ मण्णु ।।१९८।।

सकलेभ्यः कर्मभ्यः दोषेभ्यः अपि यो जिनः देवः विभिन्नः।
तं परमात्मप्रकाशं त्वं योगिन् नियमेन मन्यस्व ।।१९८।।

द्रव्यार्थिकनयकर जीव और जिनवरमें जातिभेद नहीं मानते, वे मोक्ष पाते हैं।।१९७।।

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें अरहंतदेवके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें दूसरा अंतरस्थल कहा।

आगे परमात्मप्रकाश शब्दके अर्थके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहा कहते हैं––

गाथा–१९८

अन्वयार्थ :––[**सकलेभ्यः कर्मभ्यः**] ज्ञानावरणादि अष्टकर्मोंसे [**दोषेभ्यः अपि**] और सब क्षुधादि अठारह दोषोंसे [**विभिन्नः**] रहित [**यः जिनदेवः**] जो जिनेश्वरदेव हैं, [**तं**] उसको [**योगिन् त्वं**] हे योगी, तू [**परमात्मप्रकाशं**] परमात्मप्रकाश [**नियमेन**] निश्चयसे [**मन्यस्व**] मान। अर्थात् जो निर्दोष जिनेन्द्रदेव हैं, वही परमात्मप्रकाश हैं।

સ્વરૂપ છે, એ ભાવાર્થ છે. વળી કહ્યું પણ છે કે––[1]''**जीवा जिणवर जो मुणइ जिणवर जीव मुणेइ। सो समभावि परिट्ठियउ लहु णिव्वाणु लहेइ।।**'' (**અર્થ :**––જે જીવોને જિનવર જાણે છે અને જિનવરને જીવ જાણે છે તે સમભાવમાં સ્થિત થઈને શીઘ્ર નિર્વાણને પામે છે.) ૧૯૭.

એ પ્રમાણે ચોવીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં અર્હંત-અવસ્થાના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રોથી બીજું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

આના પછી પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દના અર્થના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ દોહાસૂત્ર સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે તે આ પ્રમાણે :––

---

૧ જુઓ ષટ્પ્રાભૃત ટીકા પૃ. ૩૪૨.

सो **तं** परमप्प-पयासु **परमात्मप्रकाशसंज्ञं** तुहुं **त्वं कर्ता** मण्णु **मन्यस्व जानीहि** जोइय **हे योगिन्** णियमें **निश्चयेन। स कः।** जो जिणु देउ **यो जिनदेवः। किंविशिष्टः।** विभिण्णु **विशेषेण भिन्नः। केभ्यः।** सयलहं कम्महं **रागादिरहितचिदानन्दैकस्वभावपरमात्मनो यानि भिन्नानि सर्वकर्माणि तेभ्यः। न केवलं कर्मभ्यो भिन्नः।** दोसहं वि **टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावस्य परमात्मनो येऽनन्तज्ञानसुखादिगुणास्तत्प्रच्छादका ये दोषास्तेभ्योऽपि भिन्न इत्यभिप्रायः ॥१६८॥**

अथ—

३३०) केवल-दंसणु णाणु सुहु वीरिउ जो जि अणंतु।
सो जिण–देउ वि परम–मुणि परम–पयासु मुणंतु ॥१६६॥

केवलदर्शनं ज्ञानं सुखं वीर्यं य एव अनन्तम्।
स जिनदेवोऽपि परममुनिः परमप्रकाशं मन्यमानः ॥१६६॥

भावार्थ :—रागादि रहित चिदानंदस्वभाव परमात्मासे भिन्न जो सब कर्म वे ही संसारके मूल हैं। जगतके जीव तो कर्मोंकर सहित हैं, और भगवान् जिनराज इनसे मुक्त हैं, और सब दोषोंसे रहित हैं। वे दोष सब संसारी–जीवोंके लग रहे हैं, ज्ञायकस्वभाव आत्माके अनंतज्ञान सुखादि गुणोंके आच्छादक हैं। उन दोषोंसे रहित जो सर्वज्ञ वही परमात्मप्रकाश हैं, योगीश्वरोंके मनमें ऐसा ही निश्चय है। श्रीगुरु शिष्यसे कहते हैं कि हे योगिन्, तू निश्चयसे ऐसा ही मान वही सत्पुरुषोंका अभिप्राय है॥१९८॥

फिर भी इसी कथनको दृढ़ करते हैं—

गाथा–१९९

अन्वयार्थ :—[**केवलदर्शनं ज्ञानं सुखं वीर्यं**] केवलदर्शन, केवलज्ञान, अनंतसुख,

---

ભાવાર્થ :—રાગાદિ રહિત ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી ભિન્ન જે સર્વ કર્મો છે તેનાથી અને ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માના જે અનંતજ્ઞાનસુખાદિ ગુણો છે તેમને આચ્છાદન કરનારા જે દોષો છે તેનાથી પણ ભિન્ન જે જિનદેવ છે તેને હે યોગી! તું નિશ્ચયથી પરમાત્મપ્રકાશ જાણ (પરમાત્મપ્રકાશ સંજ્ઞાવાળો પરમાત્મા જાણ.) એ અભિપ્રાય છે. ૧૯૮.

ફરીને પણ આ કથનને દૃઢ કરે છે :—

सो जिण-देउ वि **स जिनदेवोऽपि एवं भवति। न केवलं जिनदेवो भवति।** परम-मुणि **परम उत्कृष्टो मुनिः प्रत्यक्षज्ञानी। किं कुर्वन् सन्।** मुणंतु **मन्यमानो जानन् सन्। कम्** परम-पयासु **परममुत्कृष्टं लोकालोकप्रकाशकं केवलज्ञानं यस्य स भवति परमप्रकाशस्तं परमप्रकाशम्। स कः।** केवल-दंसणु णाणु सुहु वीरिउ जो जि **केवलज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्वरूपं य एव। कथंभूतं तत् केवलज्ञानादिचतुष्टयम्।** अणंतु **युगपदनन्तद्रव्यक्षेत्रकालभाव-परिच्छेदकत्वादविनश्वरत्वाच्चानन्तमिति भावार्थः ॥१९९॥**

अथ—

३३१) जो परमप्पउ परम–पउ हरि हरु बंभु वि बुद्धु।
परम पयासु भणंति मुणि सो जिण–देउ विसुद्धु ॥२००॥

यः परमात्मा परमपदः हरिः हरः ब्रह्मापि बुद्धः।
परमप्रकाशः भणन्ति मुनयः स जिनदेवो विशुद्धः ॥२००॥

अनंतवीर्य [**यदेव अनंतम्**] ये अनंतचतुष्टय जिसके हों [**स जिनदेवः**] वही जिनदेव है, [**परममुनिः**] वही परममुनि अर्थात् प्रत्यक्ष ज्ञानी है। क्या करता संता। [**परमप्रकाशं जानन्**] उत्कृष्ट लोकालोकका प्रकाशक जो केवलज्ञान वही जिसके परमप्रकाश है, उससे सकल द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव, भावको जाना हुआ परमप्रकाशक है। ये केवलज्ञानादि अनंतचतुष्टय एक ही समयमें अनंतद्रव्य, अनंतक्षेत्र, अनंतकाल और अनंतभावोंको जानते हैं, इसलिये अनंत हैं, अविनश्वर हैं, इनका अंत नहीं है, ऐसा जानना ॥१९९॥

आगे जिनदेवके ही अनेक नाम हैं, ऐसा निश्चय करते हैं—

गाथा–२००

अन्वयार्थ :—[**यः**] जिस [**परमात्मा**] परमात्माको [**मुनयः**] मुनि [**परमपदः**] परमपद [**हरिः हरः ब्रह्मा अपि**] हरि महादेव ब्रह्मा [**बुद्धः परमप्रकाशः भणंति**] बुद्ध और

ભાવાર્થ :—ઉત્કૃષ્ટ લોકાલોકપ્રકાશક કેવળજ્ઞાન જેને છે તે પરમ પ્રકાશક છે. તે પરમપ્રકાશને જાણતો થકો યુગપત્ અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના પરિચ્છેદક હોવાથી તેમ જ અવિનશ્વર હોવાથી અનંત છે એવા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, સુખ અને વીર્યસ્વરૂપ જે છે તે જ જિનદેવ છે, તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ મુનિ–પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની–છે, એ ભાવાર્થ છે. ૧૯૯.

વળી, હવે જિનદેવનાં અનેક નામ છે, એમ નક્કી કરે છે :—

भणंति कथयन्ति। के ते मुणि **मुनयः प्रत्यक्षज्ञानिनः। कथंभूतं** भणन्ति परमपयासु **परमप्रकाशः। यः कथंभूतः।** जो परमप्पउ **यः परमात्मा। पुनरपि कथंभूतः।** परम-पउ **परमानन्तज्ञानादिगुणाधारत्वेन परमपदस्वभावः। किंविशिष्टः।** हरि **हरिसंज्ञः** हरु **महेश्वराभिधानः** बंभु वि **परमब्रह्माभिधानोऽपि** बुद्धु **बुद्धः सुगतसंज्ञः** सो जिण-देउ **स एव पूर्वोक्तः परमात्मा जिनदेवः। किंविशिष्टः।** विसुद्धु **समस्तरागादिदोषपरिहारेण शुद्ध इति। अत्र य एव परमात्मसंज्ञो निर्दोषिपरमात्मा व्याख्यातः स एव परमात्मा, स एव परमपदः, स एव विष्णुसंज्ञः, स एवेश्वराभिधानः, स एव ब्रह्मशब्दवाच्यः, स एव सुगतशब्दाभिधेयः, स एव जिनेश्वरः, स एव विशुद्ध इत्याद्यष्टाधिकसहस्रनामाभिधेयो भवति। नानारुचीनां जनानां तु कस्यापि केनापि विवक्षितेन नाम्नाराध्यः स्यादिति भावार्थः। तथा चोक्तम्—''नामाष्टकसहस्रेण युक्तं**

परमप्रकाश नामसे कहते हैं, [सः] वह [विशुद्धः जिनदेवः] रागादि रहित शुद्ध जिनदेव ही है, उसीके ये सब नाम हैं।।

भावार्थ :—प्रत्यक्षज्ञानी उसे परमानंद ज्ञानादि गुणोंका आधार होनेसे परमपद कहते हैं। वही विष्णु है, वही महादेव है, उसीका नाम परब्रह्म है, सबका ज्ञायक होनेसे बुद्ध है, सबमें व्यापक ऐसा जिनदेव देवाधिदेव परमात्मा अनेक नामोंसे गाया जाता है। समस्त रागादिक दोषके न होनेसे निर्मल है, ऐसा जो अरहंतदेव वही परमात्म परमपद, वही विष्णु, वही ईश्वर, वही ब्रह्म, वही शिव, वही सुगत, वही जिनेश्वर, और वही विशुद्ध—इत्यादि एक हजार आठ नामोंसे गाया जाता है। नाना रुचिके धारक ये संसारी जीव वे नाना प्रकारके नामोंसे जिनराजको आराधते हैं। ये नाम जिनराजके सिवाय दूसरेके नहीं हैं। ऐसा ही दूसरे ग्रंथोंमें भी कहा है—

વિસ્તાર :—જે પરમપ્રકાશ નામનો પરમાત્મા છે તે જ પરમાત્મા, જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોના આધાર હોવાથી પરમપદસ્વભાવ હરિ, મહેશ્વર નામનો હર, પરમબ્રહ્મ નામનો બ્રહ્મા, સુગત નામનો બુદ્ધ, સમસ્ત રાગાદિ દોષના ત્યાગ વડે શુદ્ધ જિનદેવ છે એમ મુનિઓ–પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીઓ–કહે છે.

ભાવાર્થ :—અહીં પરમાત્મપ્રકાશ નામના જે નિર્દોષ પરમાત્માનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે જ પરમાત્મા છે, તે જ પરમપદ છે, તેનું નામ જ વિષ્ણુ છે, તેનું નામ જ મહેશ્વર છે, તે જ 'બ્રહ્મ' શબ્દથી વાચ્ય છે, તે જ 'સુગત' શબ્દથી અભિધેય છે, તે જ જિનેશ્વર છે, તે જ વિશુદ્ધ છે ઇત્યાદિ એક હજાર આઠ નામવાળા છે એમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

જુદી જુદી રુચિવાળા જીવોને તે કોઈ એક વિવક્ષિત નામથી આરાધ્ય છે, એવો ભાવાર્થ છે. કહ્યું પણ છે કે ''**नामाष्टकसहस्रेण युक्तं मोक्षपुरेश्वरम्**'' इत्यादि (**અર્થ** :—એક હજાર આઠ

मोक्षपुरेश्वरम्'' इत्यादि ।।२००।। एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमात्माप्रकाश-शब्दार्थकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण तृतीयमन्तरस्थलं गतम् ।

तदनन्तरं सिद्धस्वरूपकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति तद्यथा—

३३२) झाणेँ कम्मक्खउ करिवि मुक्कउ होइ अणंतु ।
जिणवरदेवइँ सो जि जिय पभणिउ सिद्ध महंतु ।।२०१।।

ध्यानेन कर्मक्षयं कृत्वा मुक्तो भवति अनन्तः ।
जिनवरदेवेन स एव जीव प्रभणितः सिद्धो महान् ।।२०१।।

पभणिउ **प्रभणितः कथितः। केन कर्तृभूतेन।** जिणवरदेवइं **जिनवरदेवेन। कोऽसौ**

एक हजार आठ नामों सहित वह मोक्षपुरका स्वामी उसकी आराधना सब करते हैं। उसके अनंत नाम और अनंतरूप हैं। वास्तवमें नामसे रहित रूपसे रहित ऐसे भगवान् देवको हे प्राणियो, तुम आराधो ।।२००।।

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें परमात्मप्रकाश शब्दके अर्थकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें तीसरा अन्तरस्थल कहा।

आगे सिद्धस्वरूपके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

गाथा–२०१

अन्वयार्थ :—[**ध्यानेन**] शुक्लध्यानसे [**कर्मक्षयं**] कर्मोंका क्षय [**कृत्वा**] करके [**मुक्तः भवति**] जो मुक्त होता है, [**अनंतः**] और अविनाशी है, [**जीव**] हे जीव, [**स एव**] उसे ही [**जिनवरदेवेन**] जिनवरदेवने [**महान् सिद्धः प्रभणितः**] सबसे महान् सिद्ध भगवान् कहा है ।।

નામોથી યુક્ત મોક્ષપુરના ઈશ્વર (સ્વામી) છે (તે જિનદેવને સર્વ આરાધે છે) ૨૦૦.

એ પ્રમાણે ચોવીશ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દના અર્થની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રથી ત્રીજું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

તેના પછી સિદ્ધસ્વરૂપના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્ર સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—રાગાદિવિકલ્પ રહિત સ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્વરૂપ ધ્યાનથી વિશુદ્ધજ્ઞાન, વિશુદ્ધ-

भणितः। सिद्ध **सिद्धः। कथंभूतः।** महंतु **महापुरुषाराधितत्वात् केवलज्ञानादिमहागुणाधारत्वाच्च महान्। क एव।** सो जि **स एव। स कः योऽसौ** मुक्कउ होइ **ज्ञानावरणादिभिः कर्मभिर्मुक्तो रहितः सम्यक्त्वाद्यष्टगुणसहितश्च** जिय **हे जीव। कथंभूतः।** अणंतु **न विद्यतेऽन्तो विनाशो यस्य स भवत्यनन्तः। किं कृत्वा पूर्वं मुक्तो भवति।** कम्मक्खउ करिवि **विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावादात्मद्रव्याद्विलक्षणं यदार्तरौद्रध्यानद्वयं तेनोपार्जितं यत्कर्म तस्य क्षयः कर्मक्षयस्तं कृत्वा। केन** झाणें **रागादिविकल्परहितस्वसंवेदनज्ञानलक्षणेन ध्यानेनेति तात्पर्यम्** ॥२०१॥

अथ—

३३३) अण्णु वि बंधु वि तिहुयणहँ सासय–सुक्ख–सहाउ ।
तित्थु जि सयलु वि कालु जिय णिवसइ लद्ध-सहाउ ॥२०२॥

भावार्थ :—अरहंतपरमेष्ठी सकल सिद्धान्तोंके प्रकाशक हैं, वे सिद्ध परमात्माको सिद्धपरमेष्ठी कहते हैं, जिसे सब संत पुरुष आराधते हैं। केवलज्ञानादि महान् अनंतगुणोंके धारण करनेसे वह महान् अर्थात् सबमें बड़े हैं। जो सिद्धभगवान् ज्ञानावरणादि आठों ही कर्मोंसे रहित हैं, और सम्यक्त्वादि आठ गुण सहित हैं। ज्ञायकसम्यक्त्व, केवलज्ञान, केवलदर्शन, अनंतवीर्य, सूक्ष्म, अवगाहन, अगुरुलघु, अव्याबाध—इन आठ गुणोंसे मंडित हैं, और जिसका अन्त नहीं ऐसा निरंजनदेव विशुद्धज्ञान दर्शन स्वभाव जो आत्मद्रव्य उससे विपरीत जो आर्त रौद्र खोटे ध्यान उनसे उत्पन्न हुए जो शुभ-अशुभ कर्म उनका स्वसंवेदनज्ञानरूप शुक्लध्यानसे क्षय करके अक्षय पद पा लिया है। कैसा है शुक्लध्यान? रागादि समस्त विकल्पोंसे रहित परम निराकुलतारूप है। यही ध्यान मोक्षका मूल है, इसीसे अनन्त सिद्ध हुए और होंगे ॥२०१॥

आगे फिर भी सिद्धोंकी महिमा कहते हैं—

દર્શનસ્વભાવવાળા આત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ જે આર્ત અને રૌદ્રરૂપ બે ધ્યાન છે તેનાથી ઉપાર્જિત જે કર્મ છે તેનો ક્ષય કરીને જે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મથી રહિત અને સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણ સહિત થાય છે અને જે અવિનાશી છે તેને જ જિનવરદેવે સિદ્ધ કહ્યા છે–કે જે સિદ્ધ ભગવાન મહાપુરુષોથી આરાધિત હોવાથી અને કેવળજ્ઞાનાદિ મહાગુણોના આધાર હોવાથી મહાન છે, એ તાત્પર્ય છે. ૨૦૧.

હવે, ફરી પણ સિદ્ધોનો મહિમા કહે છે :—

अन्यदपि बन्धुरपि त्रिभुवनस्य शाश्वतसौख्यस्वभावः ।
तत्रैव सकलमपि कालं जीव निवसति लब्धस्वभावः ।।२०२।।

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि अन्यदपि पुनरपि स पूर्वोक्तः सिद्धः। कथंभूतः। बंधु **वि बन्धुरेव। कस्य।** तिहुयणहं **त्रिभुवनस्थभव्यजनस्य। पुनरपि किं विशिष्टः।** सासय-सुक्ख-सहाउ **रागादिरहिताव्याबाधशाश्वतसुखस्वभावः। एवंगुणविशिष्टः सन्। किं करोति स भगवान्।** तित्थु जि **तत्रैव मोक्षपदे** णिवसइ **निवसति। कथंभूतः सन्।** लद्ध-सहाउ **लब्धशुद्धात्मस्वभावः कियत्कालं निवसति।** सयलु वि कालु **समस्तमप्यनन्तानन्तकालपर्यन्तं** जिय हे **जीव इति। अत्रानेन समस्तकालग्रहणेन विमुक्तं भवति। ये केचन वदन्ति मुक्तानां पुनरपि संसारे पतनं भवति तन्मतं निरस्तमिति भावार्थः।।२०२।।**

अथ—

गाथा–२०२

अन्वयार्थ :—[**अन्यदपि**] फिर वे सिद्धभगवान् [**त्रिभुवनस्य**] तीन लोकके प्राणियोंका [**बंधुरपि**] हित करनेवाले हैं, [**शाश्वतसुखस्वभावः**] और जिनका स्वभाव अविनाशी सुख है, और [**तत्रैव**] उसी शुद्ध क्षेत्रमें [**लब्धस्वभावः**] निजस्वभावको पाकर [**जीव**] हे जीव, [**सकलमपि कालं**] सदा काल [**निवसति**] निवास करते हैं, फिर चतुर्गतिमें नहीं आवेंगे।

भावार्थ :—सिद्धपरमेष्ठी तीनलोकके नाथ हैं, और जिनका भव्यजीव ध्यान करके भवसागरसे पार होते हैं, इसलिये भव्योंके बंधु हैं, हितकारी हैं। जिनका रागादि रहित अव्याबाध अविनाशी सुख स्वभाव है। ऐसे अनन्त गुणरूप वे भगवान् उस मोक्ष पदमें सदा काल विराजते हैं। जिन्होंने शुद्ध आत्मस्वभाव पा लिया है। अनन्तकाल बीत गये, और अनन्तकाल आवेंगे, परंतु वे प्रभु सदाकाल सिद्धक्षेत्रमें बस रहे हैं। समस्त काल रहते हैं, इसके कहनेका प्रयोजन यह है, कि जो कोई ऐसा कहते हैं, कि मुक्त–जीवोंका भी संसारमें पतन होता है, सो उनका कहना खंडित किया गया।।२०२।।

ભાવાર્થ :—વળી તે પૂર્વોક્ત સિદ્ધ ભગવાન ત્રણ લોકમાં રહેલા ભવ્ય જનને બંધુ જ છે. રાગાદિ રહિત અવ્યાબાધ શાશ્વત સુખસ્વભાવ જેનો છે એવા ગુણવિશિષ્ટ તે ભગવાન શુદ્ધ આત્મસ્વભાવને પામીને મોક્ષપદમાં સમસ્ત કાળ સુધી-અનંતાનંત કાળ સુધી વસે છે.

અહીં 'સમસ્ત કાળ વિમુક્ત રહે છે' એ કથનથી જે કોઈ કહે છે કે મુક્ત જીવોનું ફરીથી સંસારમાં પતન થાય છે' તેના મતનું ખંડન કર્યું છે, એવો ભાવાર્થ છે. ૨૦૨.

३३४) जम्मण-मरण-विवज्जियउ चउ-गइ-दुक्ख विमुक्कु ।
केवल-दंसण-णाणमउ णंदइ तित्थु जि मुक्कु ॥२०३॥

जन्ममरणविवर्जितः चतुर्गतिदुःखविमुक्तः ।
केवलदर्शनज्ञानमयः नन्दति तत्रैव मुक्तः ॥२०३॥

पुनरपि कथंभूतः स भगवान्। जम्मण-मरण-विवज्जियउ **जन्ममरणविवर्जितः। पुनरपि किंविशिष्टः।** चउ-गइ-दुक्ख विमुक्कु **सहजशुद्धपरमानन्दैकस्वभावं यदात्मसुखं तस्माद्विपरीतं यच्चतुर्गतिदुःखं तेन विमुक्तो रहितः। पुनरपि किंस्वरूपः।** केवल-दंसण-णाणमउ **क्रमकरणव्यवधानरहितत्वेन जगत्त्रयकालत्रयवर्तिपदार्थानां प्रकाशककेवलदर्शनज्ञानाभ्यां निर्वृत्तः केवलदर्शनज्ञानमयः। एवंगुणविशिष्टः सन् किं करोति।** णंदइ **स्वकीयस्वाभाविकानन्तज्ञानादिगुणैः सह नन्दति वृद्धिं**

आगे फिर भी सिद्धोंका ही वर्णन करते हैं—

गाथा–२०३

अन्वयार्थ :—[**जन्ममरणविवर्जितः**] वे भगवान् सिद्धपरमेष्ठी जन्म और मरणकर रहित हैं, [**चतुर्गतिदुःखविमुक्तः**] चारों गतियोंके दुःखोंसे रहित हैं, [**केवलदर्शनज्ञानमयः**] और केवलदर्शन केवलज्ञानमयी हैं, ऐसे [**मुक्तः**] कर्म रहित हुए [**तत्रैव**] अनंतकाल तक उसी सिद्धक्षेत्रमें [**नंदति**] अपने स्वभावमें आनंदरूप विराजते हैं।

भावार्थ :—सहज शुद्ध परमानंद एक अखंड स्वभावरूप जो आत्मसुख उससे विपरीत जो चतुर्गतिके दुःख उनसे रहित हैं, जन्म–मरणरूपरोगोंसे रहित हैं, अविनश्वरपुरमें सदा काल रहते हैं। जिनका ज्ञान संसारी जीवोंकी तरह विचाररूप नहीं है, कि किसीको पहले जानें, किसीको पीछे जानें, उनका केवलज्ञान और केवलदर्शन एक ही समयमें सब द्रव्य, सब क्षेत्र, सब काल, और सब भावोंको जानता है। लोकालोक प्रकाशी आत्मा निज भाव अनंतज्ञान,

---

હવે, ફરી સિદ્ધોનું જ વર્ણન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—વળી તે સિદ્ધ ભગવાન કેવા છે? તે સિદ્ધભગવાન જન્મ-મરણથી રહિત છે, સહજ શુદ્ધ પરમાનંદ જ જેનો એક સ્વભાવ છે એવું જે આત્મસુખ તેનાથી વિપરીત જે ચાર ગતિનાં દુઃખ તેનાથી રહિત છે, કેવળદર્શનજ્ઞાનમય છે, ક્રમકરણવ્યવધાનરહિતપણે ત્રણ જગતના ત્રણકાળવર્તી પદાર્થોના પ્રકાશક કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાનથી રચાયેલ છે. આવા ગુણવાળા સિદ્ધ ભગવાન શું કરે છે? આવા ગુણવિશિષ્ટ સિદ્ધ ભગવાન જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મથી રહિત અને

गच्छति। **क्व।** तित्थु जि **तत्रैव मोक्षपदे। पुनरपि किंविशिष्टः सन्।** मुक्क **ज्ञानावरणाद्यष्ट-कर्मनिर्मुक्तो रहितः अव्याबाधाद्यनन्तगुणैः सहितश्चेति भावार्थः ॥२०३॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्र-प्रमितमहास्थलमध्ये सिद्धपरमेष्ठिव्याख्यानमुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण चतुर्थमन्तरस्थलं गतम्।**

अथानन्तरं परमात्मप्रकाशभावनारतपुरुषाणां फलं दर्शयन् सूत्रत्रयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति। तथाहि—

३३५) जे परमप्प-पयासु मुणि भाविं भावहिँ सत्थु।
मोहु जिणेविणु सयलु जिय ते बुज्झहिँ परमत्थु ॥२०४॥

ये परमात्मप्रकाशं मुनयः भावेन भावयन्ति शास्त्रम्।
मोहं जित्वा सकलं जीव ते बुध्यन्ति परमार्थम् ॥२०४॥

अनंतदर्शन, अनंतसुख और अनंतवीर्यमयी है। ऐसे अनेक गुणोंके सागर भगवान् सिद्धपरमेष्ठी स्वद्रव्य, स्वक्षेत्र, स्वकाल, स्वभावरूप चतुष्टयमें निवास करते हुए सदा आनंदरूप लोकके शिखर पर विराज रहे हैं, जिसका कभी अंत नहीं, उसी सिद्धपदमें सदा काल विराजते हैं, केवलज्ञान दर्शन कर घट-घटमें व्यापक हैं। सकल कर्मोपाधि रहित महा निरुपाधि निराबाधपना आदि अनंतगुणों सहित मोक्षमें आनंद विलास करते हैं॥२०३॥

इस तरह चौबीस दोहोंवाले महास्थलमें सिद्धपरमेष्ठीके व्याख्यानकी मुख्यताकर तीन दोहोंमें चौथा अंतरस्थल कहा।

आगे तीन दोहोंमें परमात्मप्रकाशकी भावनामें लीन पुरुषोंके फलको दिखाते हुए व्याख्यान करते हैं—

गाथा—२०४

अन्वयार्थ :—[ये मुनयः] जो मुनि [भावेन] भावोंसे [परमात्मप्रकाशं शास्त्रम्]

અવ્યાબાધાદિ અનંતગુણોથી સહિત થયા થકા, પોતાના સ્વાભાવિક અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો સાથે વૃદ્ધિને પામે છે, એ ભાવાર્થ છે. ૨૦૩.

એ પ્રમાણે ચોવીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં સિદ્ધપરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રોથી ચોથું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

ત્યાર પછી ત્રણ સૂત્રો સુધી પરમાત્મપ્રકાશની ભાવનામાં રત પુરુષોને જે ફળ થાય છે તે દર્શાવતું, વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

भावाहिं **भावयन्ति ध्यायन्ति। के** मुणि **मुनयः** जे **ये केचन। किं भावयन्ति।** सत्थु **शास्त्रम्।** परमप्प-पयासु **परमात्मस्वभावप्रकाशत्वात्परमात्मप्रकाशसंज्ञम्। केन भावयन्ति।** भाविं **समस्तरागाद्यपध्यानरहितशुद्धभावेन। किं कृत्वा पूर्वम्।** जिणेविणु **जित्वा। कम्** मोहु **निर्मोहपरमात्मतत्त्वाद्विलक्षणं मोहम्। कतिसंख्योपेतम्।** सयलु **समस्तं निरवशेषं** जिय **हे जीवेति ते त एवंगुणविशिष्टास्तपोधनाः** बुज्झहिं **बुध्यन्ति। कम्।** परमत्थु **परमार्थशब्दवाच्यं चिदानन्दैकस्वभावं परमात्मानमिति भावार्थः ॥२०४॥**

अथ—

३३६) अण्णु वि भत्तिए जे मुणहिँ इहु परमप्प-पयासु ।
लोयालोय–पयासयरु पावहिँ ते वि पयासु ॥२०५॥

अन्यदपि भक्त्या ये मन्यन्ते इमं परमात्मप्रकाशम् ।
लोकालोकप्रकाशकरं प्राप्नुवन्ति तेऽपि प्रकाशम् ॥२०५॥

इस परमात्मप्रकाशनामा शास्त्रका [**भावयंति**] चिंतवन करते हैं, सदैव इसीका अभ्यास करते हैं, [**जीव**] हे जीव, [**ते**] वे [**सकलं मोहं**] समस्त मोहको [**जित्वा**] जीतकर [**परमार्थम् बुध्यंति**] परमतत्त्वको जानते हैं ॥

भावार्थ :—जो कोई सब परिग्रहके त्यागी साधु परमात्मस्वभावके प्रकाशक इस परमात्मप्रकाशकनामा ग्रंथको समस्त रागादि खोटे ध्यानरहित जो शुद्धभाव उससे निरंतर विचारते हैं, वे निर्मोह परमात्मतत्त्वसे विपरीत जो मोहनामा कर्म उसकी समस्त प्रकृतियोंको मूलसे उखाड़ देते हैं, मिथ्यात्व रागादिकोंको जीतकर निर्मोह निराकुल चिदानंद स्वभाव जो परमात्मा उसको अच्छी तरह जानते हैं ॥२०४॥

आगे फिर भी परमात्मप्रकाशके अभ्यासका फल कहते हैं—

गाथा–२०५

अन्वयार्थ :—[**अन्यदपि**] और भी कहते हैं, [**ये**] जो कोई भव्यजीव [**भक्त्या**]

ભાવાર્થ :—જે કોઈ મુનિઓ નિર્મોહ પરમાત્મતત્ત્વથી વિલક્ષણ મોહને જીતીને સમસ્ત રાગાદિ અપધ્યાન રહિત શુદ્ધ ભાવથી પરમાત્મસ્વભાવનો પ્રકાશક હોવાથી જે પરમાત્મપ્રકાશ છે એવા પરમાત્મપ્રકાશ નામના શાસ્ત્રને ધ્યાવે છે તે તપોધનો પરમાર્થશબ્દથી વાચ્ય, ચિદાનંદ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માને જાણે છે, એ ભાવાર્થ છે. ૨૦૪.

હવે, ફરી પરમાત્મપ્રકાશના અભ્યાસનું ફળ કહે છે :—

अण्णु वि इत्यादि। अण्णु वि **अन्यदपि विशेषफलं कथ्यते।** भत्तिए जे मुणहिं **भक्त्या ये मन्यन्ते जानन्ति। कम्।** इहु परमप्पपयासु **इमं प्रत्यक्षीभूतं परमात्मप्रकाशग्रन्थमर्थतस्तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यं परमात्मतत्त्वं** पावहिं **प्राप्नुवन्ति** ते वि **तेऽपि। कम्।** पयासु **प्रकाशशब्दवाच्यं केवलज्ञानं तदाधारपरमात्मानं वा। कथंभूतं परमात्मप्रकाशम्।** लोयालोय-पयासयरु **अनन्तगुणपर्यायसहितत्रिकालविषयलोकालोकप्रकाशकमिति तात्पर्यम्** ॥२०५॥

अथ—

३३७) जे परमप्प–पयासयहं अणुदिणु णाउ लयंति ।
तुट्टइ मोहु तडत्ति तहँ तिहुयण-णाह हवंति ॥२०६॥

ये परमात्मप्रकाशस्य अनुदिनं नामं गृह्णन्ति ।
त्रुट्यति मोहः झटिति तेषां त्रिभुवननाथा भवन्ति ॥२०६॥

भक्तिसे [**इमं परमात्मप्रकाशम्**] इस परमात्मप्रकाश शास्त्रको [**जानन्ति**] पढ़ें, सुनें, इसका अर्थ जानें, [**तेऽपि**] वे भी [**लोकालोकप्रकाशकरं**] लोकालोकको प्रकाशनेवाले [**प्रकाशम्**] केवलज्ञान तथा उसके आधारभूत परमात्मतत्त्वको शीघ्र ही पा सकेंगे। अर्थात् परमात्मप्रकाश नाम परमात्मतत्त्वका भी है, और इस ग्रंथका भी है, सो परमात्मप्रकाश ग्रंथके पढ़नेवाले दोनों ही को पावेंगे। प्रकाश ऐसा केवलज्ञानका नाम है, उसका आधार जो शुद्ध परमात्मा अनंत गुण पर्याय सहित तीनकालका जाननेवाला लोकालोकका प्रकाशक ऐसा आत्मद्रव्य उसे तुरंत ही पावेंगे ॥२०५॥

आगे फिर भी परमात्मप्रकाशके पढ़नेका फल कहते हैं—

गाथा–२०६

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो कोई भव्यजीव [**परमात्मप्रकाशकस्य**] व्यवहारनयसे परमात्माके प्रकाश करनेवाले इस ग्रंथका तथा निश्चयनयसे केवलज्ञानादि अनंतगुण सहित

ભાવાર્થ :—વળી બીજું વિશેષ ફળ કહે છે કે જેઓ આ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથને અર્થથી પણ પરમાત્મશબ્દથી વાચ્ય એવા પરમાત્મતત્ત્વને ભક્તિથી જાણે છે તેઓ અનંત-ગુણપર્યાયસહિત ત્રણકાળના લોકાલોકના પ્રકાશક, પ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય એવા કેવળજ્ઞાન તથા તેમના આધારભૂત પરમાત્મપ્રકાશને–પરમાત્મતત્ત્વને પામે છે, એ તાત્પર્ય છે. ૨૦૫.

વળી (હવે ફરી પરમાત્મપ્રકાશના અભ્યાસનું ફળ કહે છે) :—

लयंति गृह्णन्ति जे **ये विवेकिनः** णाउ **नाम। कस्य।** परमप्प-पयासयहं **व्यवहारेण परमात्मप्रकाशाभिधानग्रन्थस्य निश्चयेन तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यस्य केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वरूपस्य परमात्मपदार्थस्य। कथम्।** अणुदिणु **अनवरतम्। तेषां किं फलं भवति।** तुट्टइ **नश्यति। कोऽसौ।** मोहु **निर्मोहात्मद्रव्याद्विलक्षणो मोहः** तडत्ति **झटिति** तहं **तेषाम्। न केवलं मोहो नश्यति** तिहुयण-णाह हवंति **तेन पूर्वोक्तेन निर्मोहशुद्धात्मतत्त्वभावनाफलेन पूर्वं देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिविभूतिविशेषं लब्ध्वा पश्चाज्जिनदीक्षां गृहीत्वा च केवलज्ञानमुत्पाद्य त्रिभुवननाथा भवन्तीति भावार्थः॥२०६॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमात्मप्रकाशभावनाफलकथनमुख्यत्वेन सूत्रत्रयेण पञ्चमं स्थलं गतम्।**

अथ परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यो योऽसौ परमात्मा तदाराधकपुरुषलक्षणज्ञापनार्थं सूत्रत्रयेण व्याख्यानं करोति। तद्यथा——

परमात्मपदार्थका [**अनुदिनं**] सदैव [**नामं गृह्णन्ति**] नाम लेते हैं, सदा उसीका स्मरण करते हैं, [**तेषां**] उनका [**मोहः**] निर्मोह आत्मद्रव्यसे विलक्षण जो मोहनामा कर्म [**झटिति त्रुट्यति**] शीघ्र ही टूट जाता है, और वे [**त्रिभुवननाथा भवंति**] शुद्धात्मतत्त्वकी भावनाके फलसे पूर्व देवेंद्र चक्रवर्त्यादिकी महान् विभूति पाकर चक्रवर्तीपदको छोड़कर जिनदीक्षा ग्रहण करके केवलज्ञानको उत्पन्न कराके तीन भुवनके नाथ होते हैं, यह सारांश हैं॥२०६॥

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें परमात्मप्रकाशकी भावनाके फलके कथनकी मुख्यतासे तीन दोहोंमें पाँचवाँ अंतरस्थल कहा।

आगे परमात्मप्रकाश शब्दसे कहा गया जो प्रकाशरूप शुद्ध परमात्मा उसकी आराधनाके करनेवाले महापुरुषोंके लक्षण जाननेके लिये तीन दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

ભાવાર્થ :—જે કોઈ વિવેકી જીવો વ્યવહારથી પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથનું અને નિશ્ચયથી પરમાત્મ શબ્દથી વાચ્ય એવા કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસ્વરૂપ પરમાત્મપદાર્થનું સતત નામ લે છે તેમનો નિર્મોહ—આત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ મોહ શીઘ્ર નાશ પામે છે. કેવળ મોહ જ નાશ પામે છે એટલું જ નહિ પણ તે પૂર્વોક્ત નિર્મોહ– શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ભાવનાના ફળથી પહેલાં દેવેન્દ્ર, ચક્રવર્તી આદિ વિભૂતિવિશેષને પામીને અને પછી જિનદીક્ષા ગ્રહીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને ત્રણ ભુવનના નાથ થાય છે, એ ભાવાર્થ છે. ૨૦૬.

એ પ્રમાણે ચોવીશ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પરમાત્મપ્રકાશની ભાવનાના ફળના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાસૂત્રોથી પાંચમું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે, પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય એવો જે પરમાત્મા, તેના આરાધક પુરુષોનાં લક્ષણ જાણવા માટે ગાથાસૂત્રથી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

३३८) जे भव–दुक्खहँ बीहिया पउ इच्छहिँ णिव्वाणु ।
इह परमप्प-पयासयहँ ते पर जोग्ग वियाणु ।।२०७।।

ये भवदुःखेभ्यः भीताः पदं इच्छन्ति निर्वाणम् ।
इह परमात्मप्रकाशकस्य ते परं योग्या विजानीहि ।।२०७।।

ते पर त एव जोग्ग वियाणु **योग्या भवन्तीति विजानीहि। कस्य।** इह परमप्प-पयासयहं **व्यवहारेणास्य परमात्मप्रकाशाभिधानग्रन्थस्य, परमार्थेन तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यस्य निर्दोषि-परमात्मनः। ते के।** जे बीहिया **ये भीताः। केषाम्।** भव-दुक्खहं **रागादिविकल्परहितपरमाह्लाद-रूपशुद्धात्मभावनोत्थपारमार्थिकसुखविलक्षणानां नारकादिभवदुःखानाम्। पुनरपि किं कुर्वन्ति।** जे इच्छहिं **ये इच्छन्ति। किम्।** पउ **पदं स्थानम्।** णिव्वाणु **निर्वृतिगतपरमात्माधारभूतं निर्वाणशब्दवाच्यं मुक्तिस्थानमित्यभिप्रायः।।२०७।।**

गाथा–२०७

अन्वयार्थ :—[**ते परं**] वे ही महापुरुष [**अस्य परमात्मप्रकाशकस्य**] इस परमात्मप्रकाश ग्रंथके अभ्यास करनेके [**योग्याः विजानीहि**] योग्य जानो, [**ये**] जो [**भवदुःखेभ्यः**] चतुर्गतिरूप संसारके दुःखोंसे [**भीताः**] डर गये हैं, और [**निर्वाणम् पदं**] मोक्षपदको [**इच्छंति**] चाहते हैं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर परमात्मप्रकाशनामा ग्रंथकी और निश्चयनयकर निर्दोष परमात्मतत्त्वकी भावनाके योग्य वे ही हैं, जो रागादि विकल्प रहित परम आनंदरूप शुद्धात्मतत्त्वकी भावनासे उत्पन्न हुए अतीन्द्रिय अविनश्वर सुखसे विपरीत जो नरकादि संसारके दुःख उनसे डर गये हैं, जिनको चतुर्गतिके भ्रमणका डर है, और जो सिद्धपरमेष्ठीके निवास मोक्षपदको चाहते हैं।।२०७।।

ભાવાર્થ :—તેઓ જ વ્યવહારથી આ પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથને અને પરમાર્થથી પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય એવા નિર્દોષ પરમાત્માને યોગ્ય છે, એમ જાણો–કે જેઓ રાગાદિ વિકલ્પોથી રહિત પરમ આહ્‌લાદરૂપ શુદ્ધ આત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખથી વિલક્ષણ નારકાદિ ભવદુઃખોથી ભયભીત છે અને જેઓ નિર્વૃતિગત (મોક્ષપ્રાપ્ત) પરમાત્માના આધારભૂત 'નિર્વાણ' શબ્દથી વાચ્ય એવા મુક્તિસ્થાનને ઇચ્છે છે, એ અભિપ્રાય છે. ૨૦૭.

अथ—

३३६) जे परमप्पहँ भत्तियर विसय ण जे वि रमंति।
ते परमप्प-पयासयहँ मुणिवर जोग्ग हवंति ॥२०८॥

ये परमात्मनो भक्तिपराः विषयान् न येऽपि रमन्ते।
ते परमात्मप्रकाशकस्य मुनिवरा योग्या भवन्ति ॥२०८॥

हवंति **भवन्ति** जोग्ग **योग्याः। के ते** मुणिवर **मुनिप्रधानाः। के। ते ते पूर्वोक्ताः। कस्य योग्या भवन्ति।** परमप्प-पयासयहं **व्यवहारेण परमात्मप्रकाशसंज्ञग्रन्थस्य परमार्थेन तु परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यस्य शुद्धात्मस्वभावस्य। कथंभूतो ये।** जे परमप्पहं भत्तियर **ये परमात्मनो भक्तिपराः। पुनरपि किं कुर्वन्ति ये।** विसय ण जे वि रमंति **निर्विषयपरमात्मतत्त्वानुभूति-समुत्पन्नातीन्द्रियपरमानन्दसुखरसास्वादतृप्ताः सन्तः सुलभान्मनोहरानपि विषयान्न रमन्त इत्यभिप्रायः ॥२०८॥**

आगे फिर भी उन्हीं पुरुषोंकी महिमा कहते हैं—

गाथा–२०८

अन्वयार्थ :—[**ये**] जो [**परमात्मनः भक्तिपराः**] परमात्माकी भक्ति करनेवाले [**ये**] जो मुनि [**विषयान् न अपि रमंते**] विषयकषायोंमें नहीं रमते हैं, [**ते मुनिवराः**] वे ही मुनीश्वर [**परमात्मप्रकाशस्य योग्याः**] परमात्मप्रकाशके अभ्यासके योग्य [**भवंति**] हैं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर परमात्मप्रकाश नामका ग्रंथ जो निश्चयनयकर निजशुद्धात्मस्वरूप परमात्मा उसकी भक्तिमें जो तत्पर हैं, वे विषय रहित जो परमात्मतत्त्वकी अनुभूति उससे उपार्जन किया जो अतीन्द्रिय परमानंदसुख उसके रसके आस्वादसे तृप्त हुए विषयोंमें नहीं रमते हैं। जिनको मनोहर विषय आकर प्राप्त हुए हैं, तो भी वे उनमें नहीं रमते ॥२०८॥

વળી, ફરી તે પુરુષોનો મહિમા કહે છે :—

ભાવાર્થ :—તે પૂર્વોક્ત મુનિવરો વ્યવહારથી પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથને અને પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધ આત્મસ્વભાવને યોગ્ય છે–કે જેઓ પરમાત્માની ભક્તિમાં પરાયણ હોય અને નિર્વિષય પરમાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિથી ઉત્પન્ન અતીન્દ્રિય પરમાનંદમય સુખરસના આસ્વાદથી તૃપ્ત થઈને સુલભ અને મનોહર એવા વિષયોમાં પણ રમતા ન હોય, એ અભિપ્રાય છે. ૨૦૮.

अथ—

३४०) णाण–वियक्खणु सुद्ध–मणु जो जणु एहउ कोइ ।
सो परमप्प–पयासयहँ जोग्गु भणंति जि जोइ ॥२०६॥

ज्ञानविचक्षणः शुद्धमना यो जन ईदृशः कश्चिदपि ।
तं परमात्मप्रकाशकस्य योग्यं भणन्ति ये योगिनः ॥२०६॥

भणंति **कथयन्ति** जि जोइ **ये परमयोगिनः। कं** भणन्ति। जोग्गु **योग्यम्। कस्य।** परमप्प-पयासयहं **व्यवहारनयेन परमात्मप्रकाशाभिधानशास्त्रस्य निश्चयेन तु परमात्मप्रकाश-शब्दवाच्यस्य शुद्धात्मस्वरूपस्य। कं पुरुषं योग्यं भणन्ति। सो तम्। तं कम्।** जो जणु एहउ कोइ **यो जनः इत्थंभूतः कश्चित्। कथंभूतः।** णाण-वियक्खणु **स्वसंवेदनज्ञान-विचक्षणः। पुनरपि कथंभूतः। सुद्धमणुपरमात्मानुभूतिविलक्षणरागद्वेषमोहस्वरूपसमस्तविकल्प-**

आगे फिर भी यही कथन करते हैं—

गाथा–२०९

अन्वयार्थ :—[**यः जनः**] जो प्राणी [**ज्ञानविचक्षणः**] स्वसंवेदनज्ञानकर विचक्षण (बुद्धिमान) हैं, और [**शुद्धमनाः**] जिसका मन परमात्माकी अनुभूतिसे विपरीत जो राग द्वेष मोहरूप समस्त विकल्प–जाल उनके त्यागसे शुद्ध है, [**कश्चिदपि ईदृशः**] ऐसा कोई भी सत्पुरुष हो, [**तं**] उसे [**ये योगिनः**] जो योगीश्वर हैं, वे [**परमात्मप्रकाशकस्य योग्यं**] परमात्मप्रकाशके आराधने योग्य [**भणंते**] कहते हैं।

भावार्थ :—व्यवहारनयकर यह परमात्मप्रकाशनामा द्रव्यसूत्र और निश्चयनयकर शुद्धात्मस्वभावसूत्रके आराधनेको वे ही पुरुष योग्य हैं, जो कि आत्मज्ञानके प्रभावसे महा प्रवीण हैं, और जिनके मिथ्यात्व राग द्वेषादि मलकर रहित शुद्ध भाव हैं, ऐसे पुरुषोंके सिवाय दूसरा कोई भी परमात्मप्रकाशके आराधने योग्य नहीं है॥२०९॥

હવે, ફરી પણ એ જ કથન કરે છે :—

ભાવાર્થ :—જે યોગીઓ છે તેઓ, સ્વસંવેદનજ્ઞાનમાં વિચક્ષણ હોય અને પરમાત્માની અનુભૂતિથી વિલક્ષણ એવા રાગદ્વેષ-મોહસ્વરૂપ સમસ્તવિકલ્પજાળોના ત્યાગથી શુદ્ધ આત્મા હોય –આવો જે કોઈ જન હોય-તેને વ્યવહારનયથી પરમાત્મપ્રકાશ નામના શાસ્ત્રને અને નિશ્ચયનયથી પરમાત્મપ્રકાશ શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપને યોગ્ય કહે છે, એ અભિપ્રાય છે. ૨૦૯.

जालपरिहारेण शुद्धात्मा इत्यभिप्रायः ॥२०६॥ एवं चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितमहास्थलमध्ये परमाराधकपुरुषलक्षणकथनरूपेण सूत्रत्रयेण षष्ठमन्तरस्थलं गतम् ।

अथ शास्त्रफलकथनमुख्यत्वेन सूत्रमेकं तदनन्तरमौद्धत्यपरिहारेण च सूत्रद्वयपर्यन्तं व्याख्यानं करोति। तद्यथा—

३४१) लक्खण-छंद-विवज्जियउ एहु परमप्प-पयासु ।
कुणइ सुहावइँ भावियउ चउ-गइ-दुक्ख-विणासु ॥२१०॥

लक्षणछन्दोविवर्जितः एष परमात्मप्रकाशः ।
करोति सुभावेन भावितः चतुर्गतिदुःखविनाशम् ॥२१०॥

लक्खण इत्यादि। लक्खण-छंद-विवज्जियउ **लक्षणछन्दोविवर्जितोऽयम्। अयं कः** एहु

इसप्रकार चौबीस दोहोंके महास्थलमें आराधक पुरुषके लक्षण तीन दोहोंमें कहके छट्ठा अंतरस्थल समाप्त हुआ।

आगे शास्त्रके फलके कथनकी मुख्यताकर एक दोहा और उद्धतपनेके त्यागकी मुख्यताकर दो दोहे, इस तरह तीन दोहोंमें व्याख्यान करते हैं—

गाथा–२१०

अन्वयार्थ :—[**एष परमात्मप्रकाशः**] यह परमात्मप्रकाश [**सुभावेन भावितः**] शुद्ध भावोंकर भाया हुआ [**चतुर्गतिदुःखविनाशम्**] चारों गतिके दुखोंका विनाश [**करोति**] करता है। जो परमात्मप्रकाश [**लक्षणछंदोविवर्जितः**] यद्यपि व्यवहारनयकर प्राकृतरूप दोहा छंदोकर सहित है, और अनेक लक्षणोंकर सहित हैं, तो भी निश्चयनयकर परमात्मप्रकाश जो शुद्धात्मस्वरूप वह लक्षण और छंदोकर रहित है।

भावार्थ :—शुभ लक्षण और प्रबंध ये दोनों परमात्मामें नहीं हैं। परमात्मा शुभाशुभ

એ પ્રમાણે ચોવીસ સૂત્રોના મહાસ્થળમાં પરમ આરાધક પુરુષના લક્ષણના કથનરૂપે ત્રણ સૂત્રોથી છટ્ઠું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે, શાસ્ત્રના ફળકથનની મુખ્યતાથી એક ગાથાસૂત્ર અને ત્યાર પછી ઉદ્ધતાઈના ત્યાગની મુખ્યતાથી બે ગાથાસૂત્રો સુધી વ્યાખ્યાન કરે છે. તે આ પ્રમાણે :—

ભાવાર્થ :—જોકે આ પરમાત્મપ્રકાશગ્રંથ શાસ્ત્રક્રમના વ્યવહારથી દોહાછંદથી અને

परमप्पपयासु **एष परमात्मप्रकाशः। एवंगुणविशिष्टोऽयं किं करोति।** कुणइ **करोति। कम्।** चउ-गइ-दुक्ख-विणासु **चतुर्गतिदुःखविनाशम्। कथंभूतः सन्।** भावियउ **भावितः। केन। सुहावइं शुद्धभावेनेति। तथाहि। यद्यप्ययं परमात्मप्रकाशग्रन्थः शास्त्रक्रमव्यवहारेण दोहकछन्दसा प्राकृतलक्षणेन च युक्तः, तथापि निश्चयेन परमात्मप्रकाशशब्दवाच्यशुद्धात्मस्वरूपापेक्षया लक्षण-छन्दोविवर्जितः। एवंभूतः सन्नयं किं करोति। शुद्धभावनया भावितः सन् शुद्धात्म-संवित्तिसमुत्पन्नरागादिविकल्परहितपरमानन्दैकलक्षणसुखविपरीतानां चतुर्गतिदुःखानां विनाशं करोतीति भावार्थः॥२१०॥**

अथ श्रीयोगीन्द्रदेव औद्धत्यं परिहरति—

३४२) इत्थु ण लेवउ पंडियहिँ गुण-दोसु वि पुणरुत्तु।
भट्ट-पभायर-कारणइँ मइँ पुणु पुणु वि पउत्तु॥२११॥

अत्र न ग्राह्यः पण्डितैः गुणो दोषोऽपि पुनरुक्तः।
भट्टप्रभाकरकारणेन मया पुनः पुनरपि प्रोक्तम्॥२११॥

लक्षणोंकर रहित है, और जिसके कोई प्रबंध नहीं, अनंतरूप है, उपयोगलक्षणमय परमानंद लक्षणस्वरूप है, सो भावोंसे उसको आराधो, वही चतुर्गतिके दुःखोंका नाश करनेवाला है। शुद्ध परमात्मा तो व्यवहार लक्षण और श्रुतरूप छंदोंसे रहित है, इनसे भिन्न निज लक्षणमयी है, और यह परमात्मप्रकाशनामा अध्यात्म–ग्रंथ यद्यपि दोहेके छंदरूप है, और प्राकृत लक्षणरूप है, परंतु इसमें स्वसंवेदनज्ञानकी मुख्यता है, छंद अलंकारादिकी मुख्यता नहीं है॥२१०॥

आगे श्रीयोगींद्रदेव उद्धतपनेका त्याग दिखलाते हैं—

गाथा–२११

अन्वयार्थ :—[यत्र] श्रीयोगींद्रदेव कहते हैं, अहो भव्यजीवो, इस ग्रंथमें [पुनरुक्तः] पुनरुक्तिका [गुणो दोषोऽपि] दोष भी [पंडितैः] आप पंडितजन [न ग्राह्यः]

પ્રાકૃતલક્ષણથી યુક્ત છે તોપણ નિશ્ચયથી 'પરમાત્મપ્રકાશ' શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની અપેક્ષાએ લક્ષણ અને છંદથી રહિત છે એવો આ પરમાત્મપ્રકાશ શુદ્ધભાવનાથી ભાવવામાં આવતો થકો, શુદ્ધાત્મસંવિત્તિથી ઉત્પન્ન રાગાદિ વિકલ્પ રહિત પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખથી વિપરીત ચાર ગતિનાં દુઃખોનો વિનાશ કરે છે, એ ભાવાર્થ છે. ૨૧૦.

હવે, શ્રી યોગીન્દ્રદેવ ઉદ્ધતપણાનો પરિહાર કરે છે :—

इत्थु इत्यादि। इत्थु **अत्र ग्रन्थे** ण लेवउ **न ग्राह्यः। कैः।** पंडियहिँ **पण्डितैर्विवेकिभिः। कोऽसौ।** गुण-दोसु वि **गुणो दोषोऽपि। कथंभूतः।** पुणरुत्तु **पुनरुक्तः। कस्मान्न ग्राह्यः। यतः** मइँ पुणु पुणु वि पउत्तु **मया पुनः पुनः प्रोक्तम्। किं तत्। वीतरागपरमात्मतत्त्वम्। किमर्थम्।** भट्ट-पभायर-कारणइँ **प्रभाकरभट्टनिमित्तेनेति। अत्र भावनाग्रन्थे समाधिशतकादिवत् पुनरुक्तदूषणं नास्ति इति। तदपि कस्मादिति चेत्। अर्थं पुनःपुनश्चिन्तनलक्षणमिति वचनादिति मत्वा प्रभाकरभट्टव्याजेन समस्तजनानां सुखबोधार्थं बहिरन्तःपरमात्मभेदेन तु त्रिविधात्मतत्त्वं बहुधाप्युक्तमिति भावार्थः।।॥२११॥**

अथ—

३४३) जं मइँ किं पि विजंपियउ जुत्ताजुत्तु वि इत्थु।
तं वर–णाणि खमंतु महु जे बुज्झहिँ परमत्थु ॥२१२॥

ग्रहण नहीं करें, और कवि–कलाका गुण भी न लें, क्योंकि [**मया**] मैंने [**भट्टप्रभाकरकारणेन**] प्रभाकरभट्टके संबोधनके लिए [**पुनः पुनरपि प्रोक्तम्**] वीतराग परमानंदरूप परमात्मतत्त्वका कथन बार–बार किया है॥

भावार्थ :—इस शुद्धात्म–भावनाके ग्रंथमें पुनरुक्तका दोष नहीं लगता। **समाधितंत्र** ग्रंथकी तरह इस ग्रंथमें भी बार बार शुद्ध स्वरूपका ही कथन किया है, बारम्बार उसी अर्थका चिंतवन है, ऐसा जानकर इसका रहस्य (अभिप्राय) बार बार चिंतवना। प्रभाकरभट्टकी मुख्यताकर समस्त जीवोंको सुखसे प्रतिबोध होनेके लिये इस ग्रंथमें बार–बार बहिरात्मा अंतरात्मा और परमात्माका कथन किया है, ऐसा जानना॥२११॥

आगे श्रीयोगीन्द्राचार्य ज्ञानीजनोंसे प्रार्थना करते हैं, कि मैंने जो किसी जगह छंद अलंकारादिमें युक्त–अयुक्त कहा हो, तो उसे पंडितजन परमार्थके जाननेवाले मुझ पर क्षमा करें—

ભાવાર્થ :—(શુદ્ધ આત્માની) ભાવનાના આ ગ્રંથમાં, સમાધિશતક આદિ ગ્રંથની જેમ, પુનરુક્તિનો દોષ આવતો નથી, કારણ કે અર્થ વારંવાર ચિંતનસ્વરૂપ છે. '(અર્થનું ચિંતન વારંવાર કરવા યોગ્ય છે.)' એવું આગમનું વચન છે એમ જાણીને પ્રભાકરભટ્ટના બહાને સમસ્ત જનોને સુખથી બોધ થાય એ હેતુથી બહિરાત્મા, અન્તરાત્મા અને પરમાત્માના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના આત્મતત્ત્વનું અનેક પ્રકારે પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે, એમ ભાવાર્થ છે. ૨૧૧.

વળી, હવે શ્રી યોગીન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાની જનોને પ્રાર્થના કરે છે કે મેં કોઈ જગ્યાએ છંદ, અલંકાર આદિમાં યોગ્ય, અયોગ્ય કહ્યું હોય તો તેના–પરમાર્થના જાણનાર પંડિતજન મને ક્ષમા કરે :—

यन्मया किमपि विजल्पितं युक्तायुक्तमपि अत्र ।
तद् वरज्ञानिनः क्षाम्यन्तु मम ये बुध्यन्ते परमार्थम् ॥२१२॥

जं **इत्यादि।** मइं किं पि विजंपियउ **यन्मया किमपि जल्पितम्। किं** जुत्ताजुत्तु वि **शब्दविषये अर्थविषये वा युक्तायुक्तमपि** इत्थु **अत्र परमात्मप्रकाशभिधानग्रन्थे** खमंतु **क्षमां कुर्वन्तु। किं तत्। पूर्वोक्तदूषणम्। के।** वर-णाणि **वीतरागनिर्विकल्पस्वसंवेदनज्ञानयुक्ता विशिष्टज्ञानिनः। कस्य।** महु **मम योगीन्द्रदेवाभिधानस्य। कथंभूता ये ज्ञानिनः** जे बुज्झहिं **ये केचन बुध्यन्ते जानन्ति। कम्।** परमत्थु **रागादिदोषरहितमनन्तज्ञानदर्शनसुखवीर्यसहितं च परमार्थशब्दवाच्यं शुद्धात्मानमिति भावार्थः॥२१२॥ इति सूत्रत्रयेण सप्तममन्तरस्थलं गतम्। एवंसप्तभिरन्तस्थलैश्चतुर्विंशतिसूत्रप्रमितं महास्थलं समाप्तम्।**

गाथा–२१२

अन्वयार्थ :—[**अत्र**] इस ग्रंथमें [**यत्**] जो [**मया**] मैंने [**किमपि**] कुछ भी [**युक्तायुक्तमपि विजल्पितं**] युक्त अथवा अयुक्त शब्द कहा होवे, तो [**तत्**] उसे [**ये वरज्ञानिनः**] जो महान् ज्ञानके धारक [**परमार्थम्**] परम अर्थको [**बुध्यंते**] जानते हैं, वे पंडितजन [**मम क्षाम्यंतु**] मेरे ऊपर क्षमा करें।

भावार्थ :—मेरी छद्मस्थकी बुद्धि है, जो कदाचित् मैंने शब्दमें, अर्थमें, तथा छंद अलंकारमें, अयुक्त कहा हो, वह मेरा दोष क्षमा करो, सुधार लो, जो विवेकी परम अर्थको अच्छी तरह जानते हैं, वे मुझ पर कृपा करो, मेरा दोष न लो। यह प्रार्थना योगीन्द्राचार्यने महामुनियोंसे की। जो महामुनि अपने शुद्ध स्वरूपको अच्छी तरह अपनेमें जानते हैं। जो निजस्वरूप रागादि दोष रहित अनंतदर्शन, अनंतसुख, अनंतवीर्यकर सहित हैं, ऐसे अपने स्वरूपको अपनेमें ही देखते हैं, जानते हैं, और अनुभवते हैं, वे ही इस ग्रंथके सुननेके योग्य हैं, और सुधारनेके योग्य हैं॥२१२॥

इसप्रकार तीन दोहोंमें सातवाँ अंतरस्थल कहा। इस तरह चौबीस दोहोंका

ભાવાર્થ :—પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં શબ્દના વિષયમાં કે અર્થના વિષયમાં જે કાંઈ મારાથી યુક્ત કે અયુક્ત કહેવાયું હોય તે પૂર્વોક્ત દોષની, વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનરૂપજ્ઞાનથી યુક્ત વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ—કે જેઓ રાગાદિ દોષ રહિત અને અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્યથી યુક્ત, 'પરમાર્થ' શબ્દથી વાચ્ય એવા શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તેઓ-યોગીન્દ્રદેવ જેનું નામ છે એવા મને ક્ષમા કરે, એ ભાવાર્થ છે. ૨૧૨.

એ પ્રમાણે ત્રણ ગાથાસૂત્રથી સાતમું અન્તરસ્થળ સમાપ્ત થયું. એ પ્રમાણે સાત

अथैकवृत्तेन प्रोत्साहनार्थं पुनरपि फलं दर्शयति—

३४४) जं तत्तं णाण–रूवं परम–मुणि–गणा णिच्च झायंति चित्ते
जं तत्तं देह–चत्तं णिवसइ भुवणे सव्व-देहीण देहे।
जं तत्तं दिव्व-देहं तिहुविण–गुरुगं सिज्झए संत–जीवे।
जं तत्तं जस्स सुद्धं फुरइ णिय–मणे पावए सो हि सिद्धिं ॥२१३॥

यत् तत्त्वं ज्ञानरूपं परममुनिगणा नित्यं ध्यायन्ति चित्ते
यत् तत्त्वं देहत्यक्तं निवसति भुवने सर्वदेहिनां देहे।
यत् तत्त्वं दिव्यदेहं त्रिभुवनगुरुकं सिध्यति शान्तजीवे
तत् तत्त्वं यस्य शुद्धं स्फुरति निजमनसि प्राप्नोति स हि सिद्धिम् ॥२१३॥

पावए सो प्राप्नोति स हि स्फुटम्। काम्। सिद्धिं मुक्तिम्। यस्य किम्। जस्स

महास्थल पूर्ण हुआ।

आगे एक स्रग्धरा नामके छंदमें फिर भी इस ग्रंथके पढ़नेका फल कहते हैं—

गाथा–२१३

अन्वयार्थ :—[**तत्**] वह [**तत्त्वं**] निज आत्म–तत्त्व [**यस्य निजमनसि**] जिसके मनमें [**स्फुरति**] प्रकाशमान हो जाता है, [**स हि**] वह ही साधु [**सिद्धिम् प्राप्नोति**] सिद्धिको पाता है। कैसा है, वह तत्त्व ? जो कि [**शुद्धं**] रागादि मल रहित है, [**ज्ञानरूपं**] और ज्ञानरूप है, जिसको [**परममुनिगणाः**] परममुनीश्वर [**नित्यं**] सदा [**चित्ते ध्यायंति**] अपने चित्तमें ध्याते हैं, [**यत् तत्त्वं**] जो तत्त्व [**भुवने**] इस लोकमें [**सर्वदेहिनां देहे**] सब प्राणियोंके शरीरमें [**निवसति**] मौजूद है, [**देहत्यक्तं**] और आप देहसे रहित है, [**यत् तत्त्वं**] जो तत्त्व [**दिव्यदेहं**] केवलज्ञान और आनदरूप अनुपम देहको धारण करता है, [**त्रिभुवनगुरुकं**] तीन भुवनमें श्रेष्ठ है, [**शांतजीवे सिध्यति**] जिसको आराधकर शांतपरिणामी संतपुरुष सिद्धपद पाते हैं।

भावार्थ :—ऐसा वह चैतन्यतत्त्व जिसके चित्तमें प्रगट हुआ है, वही साधु सिद्धिको

અન્તરસ્થળોથી ચોવીસ સૂત્રોનું મહાસ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે, એક સ્રગ્ધરા નામના છંદથી પ્રોત્સાહન અર્થે ફરીને પણ (આ ગ્રંથને ભણવાનું) ફળ કહે છે :—

ભાવાર્થ :—જે આત્મતત્ત્વ જ્ઞાનરૂપ છે, જેનું પરમમુનિગણો ચિત્તમાં નિરંતર ધ્યાન

णिय-मणे फुरइ **यस्य निजमनसि स्फुरति प्रतिभाति। किं कर्मतापन्नम्।** तं तत्तं **तत्तत्त्वम्। कथंभूतम्। शुद्धं रागादिरहितम्। पुनरपि कथंभूतं यत्।** जं तत्तं णाण-रूवं **यदात्मतत्त्वं ज्ञानरूपम्। पुनरपि किंविशिष्टं यत्।** णिच्च झायंति **नित्यं ध्यायन्ति। क्व चित्त मनसि। के ध्यायन्ति।** परम-मुणि-गणा **परममुनिसमूहाः। पुनरपि किंविशिष्टं यत्।** जं तत्तं देह-चत्तं **यत्परमात्मतत्त्वं देहत्यक्तं देहाद्भिन्नम्। पुनरपि कथंभूतं यत्।** णिवसइ **निवसति। क्व।** भुवणे सव्व-देहीण देहे **त्रिभुवने सर्वदेहिनां संसारिणां देहे। पुनरपि कीदृशं यत्। जं तत्ते** दिव्व-देहं **यत् शुद्धात्मतत्त्वं दिव्यदेहं दिव्यं केवलज्ञानादिशरीरम्। शरीरमिति कोऽर्थः। स्वरूपम्। पुनश्च कीदृशं यत्।** तिहुयण-गुरुगं **अव्याबाधानन्तसुखादिगुणेन त्रिभुवनादपि गुरुं पूज्यमिति त्रिभुवनगुरुकम्। पुनरपि किंरूपं यत्।** सिज्झए **सिद्ध्यति निष्पत्तिं याति। क्व।** संत-जीवे **ख्यातिपूजालाभादिसमस्तमनोरथविकल्पजालरहितत्वेन परमोपशान्त जीवस्वरूपे इत्यभिप्रायः ॥२१३॥**

अथ ग्रन्थस्यावसाने मङ्गलार्थमाशीर्वादरूपेण नमस्कारं करोति—

३४५) परम-पय-गयाणं भासओ दिव्व-काओ
मणसि मुणिवराणं मुक्खदो दिव्व–जोओ ।

पाता है। अव्याबाध अनंतसुख आदि गुणोंकर वह तत्त्व तीन लोकका गुरु है, संतपुरुषोंके ही हृदयमें वह तत्त्व सिद्ध होता है। कैसे हैं संत ? जो अपनी बड़ाई, अपनी प्रतिष्ठा और लाभादि समस्त मनोरथों और विकल्पजालोंसे रहित हैं, जिन्होंने अपना स्वरूप परमशांतभावरूप पा लिया है ॥२१३॥

आगे ग्रंथके अन्तमंगलके लिये आशीर्वादरूप नमस्कार करते हैं—

કરે છે, જે પરમાત્મતત્ત્વ દેહથી ભિન્ન છે અને ત્રણ લોકમાં સર્વ સંસારી પ્રાણીઓના દેહમાં રહે છે, જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વ દિવ્યદેહ છે-કેવળજ્ઞાનાદિ શરીર છે-દિવ્ય અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનાદિ, શરીર અર્થાત્ સ્વરૂપ છે, જે તત્ત્વ અવ્યાબાધ, અનંત સુખાદિ ગુણોથી ત્રણ લોકથી પણ ગુરુ છે-પૂજ્ય છે અને જે તત્ત્વ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ આદિથી માંડીને સમસ્ત મનોરથરૂપ વિકલ્પજાળથી રહિત હોવાને લીધે પરમશાંતજીવસ્વરૂપમાં સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ નિષ્પત્તિને પામે છે તે મુક્તિને પામે છે, એ અભિપ્રાય છે. ૨૧૩.

હવે, ગ્રંથના અંતે મંગળાર્થે આશીર્વાદરૂપે નમસ્કાર કરે છે :—

विसय–सुह–रयाणं दुल्लहो जो हु लोए
जयउ सिव–सरूवो केवलो को वि बोहो ॥२१४॥

परमपदगतानां भासको दिव्यकायः
मनसि मुनिवराणां मोक्षदो दिव्ययोगः ।
विषयसुखरतानां दुर्लभो यो हि लोके
जयतु शिवस्वरूपः केवलः कोऽपि बोधः ॥२१४॥

जयउ **सर्वोत्कर्षेण वृद्धिं गच्छतु। कोऽसौ।** दिव्व-काओ **परमौदारिकशरीराभिधानदिव्यकायस्तदाधारो भगवान् कथंभूतः।** भासओ **दिवाकरसहस्रादप्यधिकतेजस्त्वाद्भासकः प्रकाशकः। केषां कायः।** परम-पय-गयाणं **परमानन्तज्ञानादिगुणास्पदं यदर्हत्पदं तत्रगतानाम्। न केवलं दिव्यकायो जयतु।** दिव्व-जोओ **द्वितीयशुक्लध्यानाभिधानो वीतरागनिर्विकल्पसमाधिरूपो दिव्ययोगः। कथंभूतः। मोक्खदो मोक्षप्रदायकः। क्व जयतु।** मणसि **मनसि। केषाम्।** मुणिवराणं **मुनिपुङ्गवानाम्। न केवलं योगो जयतु।** केवलो को वि

गाथा–२१४

अन्वयार्थ :—[**दिव्यकायः**] जिसका ज्ञान आनंदरूप शरीर है, अथवा [**परमपदगतानां भासकः**] अरहंतपदको प्राप्त हुए जीवोंका प्रकाशमान परमौदारिकशरीर है, ऐसा परमात्मतत्त्व [**जयतु**] सर्वोत्कर्षपनेसे वृद्धिको प्राप्त होवे। जो परमौदारिकशरीर ऐसा है, कि जिसका तेज हजारों सूर्योंसे अधिक है, अर्थात् सकल प्रकाशी है। जो परमपदको प्राप्त हुए केवली हैं, उनको तो साक्षात् दिव्यकाय पुरुषाकार भासता है, [**मुनिवराणां**] और जो महामुनि हैं, उनके [**मनसि**] मनमें [**दिव्ययोगः**] द्वितीय शुक्लध्यानरूप वीतराग निर्विकल्पसमाधिरूप भास रहा है, [**मोक्षदः**] और मोक्षका देनेवाला है। [**केवलः कोऽपि बोधः**] जिसका केवलज्ञान स्वभाव है, ऐसी अपूर्व ज्ञानज्योति [**शिवस्वरूपः**] सदा कल्याणरूप है। [**लोके**] लोकमें [**विषयसुखरतानां**] शिवस्वरूप अनन्त परमात्माकी भावनासे उत्पन्न जो परमानन्द अतीन्द्रियसुख उससे विपरीत जो पाँच इन्द्रियोंके विषय उनमें जो आसक्त हैं, उनको [**यः हि**]

ભાવાર્થ :—(૧) પરમ અનંત જ્ઞાનાદિગુણનું જે સ્થાન છે એવા અર્હંતપદને પ્રાપ્ત જીવોનું હજારો સૂર્યથી પણ અધિક તેજથી પ્રકાશક એવા, પરમ ઔદારિક શરીર નામનું જે દિવ્યકાય અને તેના આધારભૂત ભગવાન જયવંત વર્તો—સર્વોત્કર્ષથી વૃદ્ધિ પામો. (૨) મુનિપુંગવોના મનમાં મોક્ષદાયક બીજા શુક્લધ્યાન નામનો વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ

बोहो **केवलज्ञानाभिधानः कोऽप्यपूर्वो बोधः। कथंभूतः** सिव-सरूवो **शिवशब्दवाच्यं यदनन्तसुखं तत्स्वरूपः। पुनरपि कथंभूतः** दुल्लहो जो हु लोए **दुर्लभो दुष्प्राप्यः यः स्फुटम्। क्व। लोके। केषां दुर्लभः।** विसय-सुह-रयाणं **विषयसुखातीतपरमात्मभावनोत्पन्नपरमानन्दैकरूपसुखास्वाद-रहितत्वेन पञ्चेन्द्रियविषयासक्तानामिति भावार्थः॥२१४॥**

इति 'परु जाणंतु वि परममुणि परसंसग्गु चयंति' इत्याद्येकाशीतिसूत्रपर्यन्तं सामान्यभेदभावना तदनन्तरं 'परमसमाहि' इत्यादि चतुर्विंशतिसूत्रपर्यन्तं महास्थलं, तदनन्तरं वृत्तद्वयं चेति सर्वसमुदायेन सप्ताधिकसूत्रशतेन द्वितीयमहाधिकारे चूलिका गतेति॥ एवमत्र परमात्मप्रकाशाभिधानग्रन्थेन प्रथमस्तावत् 'जे जाया झाणग्गियए' इत्यादि त्रयोविंशत्यधिक-सूत्रशतेन प्रक्षेपकत्रयसहितेन प्रथममहाधिकारो गतः। तदनन्तरं चतुर्दशाधिकशतद्वयेन प्रक्षेपक-पञ्चकसहितेन द्वितीयोऽपि महाधिकारो गतः। एवं पञ्चाधिकचत्वारिंशत्सहितशतत्रय-

---

जो परमात्मतत्त्व [**दुर्लभः**] महा दुर्लभ है।

भावार्थ :—इस लोकमें विषयी जीव जिसको नहीं पा सकते, ऐसा वह परमात्मतत्त्व जयवंत होवे॥२१४॥

इसप्रकार **परमात्मप्रकाश** ग्रंथमें पहले 'जे जाया झाणग्गियए' इत्यादि एकसौ तेबीस दोहे तीन प्रक्षेपकों सहित ऐसे १२६ दोहोंमें पहला अधिकार समाप्त हुआ। एकसौ चौदह ११४ दोहे तथा ५ प्रक्षेपक सहित ११९ दोहोंमें दूसरा महाधिकार कहा। और 'परु जाणंतु वि' इत्यादि एकसौ सात १०७ दोहोंमें तीसरा महाधिकार कहा। प्रक्षेपक और

દિવ્યયોગ જયવંત વર્તો. (૩) વિષયસુખથી રહિત એવા પરમાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા સુખના આસ્વાદથી રહિત એવા પંચેન્દ્રિય વિષયોમાં આસક્ત જીવોને લોકમાં ખરેખર જે દુષ્પ્રાપ્ય છે એવો, 'શિવ' શબ્દથી વાચ્ય એવું જે અનંતસુખ તે સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાન નામનો કોઈ અપૂર્વ બોધ છે તે લોકમાં જયવંત વર્તો. ૨૧૪.

એ પ્રમાણે '**परु जाणंतु वि परममुणि परसंसग्गु चयंति**' ઇત્યાદિ ૮૧ સૂત્ર સુધી સામાન્યભેદભાવના, તેના પછી '**परमसमाहि**' ઇત્યાદિ ૨૪ સૂત્ર સુધી મહાસ્થળ, તેના પછી બે છંદ એમ સર્વ મળી ૧૦૭ સૂત્રથી બીજા મહાધિકરણમાં ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

એ પ્રમાણે આ પરમાત્મપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં પ્રથમ તો '**जे जाया झाणग्गियए**' ઇત્યાદિ ૧૨૩ ત્રણ પ્રક્ષેપક સહિત (૧૨૬) દોહાસૂત્રથી પહેલો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો. ત્યારપછી ૨૧૪ પાંચ પ્રક્ષેપક સહિત (૨૧૯) દોહાસૂત્રથી બીજો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો.

प्रमितश्रीयोगीन्द्रदेवविरचितदोहकसूत्राणांविवरणभूता परमात्मप्रकाशवृत्तिः समाप्ता।।

[टीकाकारस्यान्तिमकथनम्]

अत्र ग्रन्थे प्रचुरणे पदानां सन्धिर्न कृतः, वाक्यानि च भिन्नभिन्नानि कृतानि सुखबोधार्थम्। किं च परिभाषासूत्रं पदयोः संधिर्विवक्षितो न समासान्तरं तयोः तेन कारणेन लिङ्गवचनक्रियाकारकसंधिसमासविशेष्यविशेषणवाक्यसमाप्त्यादिकं दूषणमत्र न ग्राह्यं विद्वद्भिरिति।

इदं परमात्मप्रकाशवृत्तेर्व्याख्यानं ज्ञात्वा किं कर्तव्यं भव्यजनैः। सहजशुद्धज्ञानानन्दैकस्वभावोऽहं, निर्विकल्पोऽहं, उदासीनोऽहं, निजनिरञ्जनशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धान ज्ञानानुष्ठानरूप-

---

अन्तके दो छन्द उन सहित तीनसौ पैंतालीस ३४५ दोहोंमें परमात्मप्रकाशका व्याख्यान ब्रह्मदेवकृत टीका सहित समाप्त हुआ।

[टीकाकारका अंतिम कथन।]

इस ग्रंथमें बहुधा पदोंकी संधि नहीं की, और वचन भी जुदे-जुदे सुखसे समझनेके लिये रक्खे गये हैं, समझनेके लिये कठिन संस्कृत नहीं रक्खी, इसलिये यहाँ लिंग, वचन, क्रिया, कारक, संधि, समास, विशेष्य, विशेषणके दोष न लेना। जो पंडितजन विशेषज्ञ हैं, वे ऐसा समझें, कि यह ग्रंथ बालबुद्धियोंके समझानेके लिये सुगम किया है। इस परमात्मप्रकाशकी टीकाका व्याख्यान जानकर भव्यजीवोंको ऐसा विचार करना चाहिये, कि मैं

એ પ્રમાણે શ્રીયોગીન્દ્રદેવ વિરચિત ૩૪૫ દોહાસૂત્રોની વિવરણરૂપ પરમાત્મપ્રકાશની વૃત્તિ (શ્રી બ્રહ્મદેવકૃત ટીકા સહિત) સમાપ્ત થઈ.

[ટીકાકારનું અંતિમ કથન]

સહેલાઈથી સમજાય તે માટે આ ગ્રંથમાં ઘણું કરીને પદોની સંધિ કરી નથી, અને વાક્યો જુદાં જુદાં કર્યાં છે. વળી સૂત્રની પરિભાષામાં પદોની સંધિ તેના સમાસની વચ્ચે વિવક્ષિત નથી તેથી લિંગ, વચન, ક્રિયા, કારક, સંધિ, સમાસ, વિશેષ્ય, વિશેષણ, વાક્યસમાપ્તિ આદિના દોષ વિદ્વાનોએ ન ગ્રહવા.

આ પરમાત્મપ્રકાશ વૃત્તિનું વ્યાખ્યાન જાણીને ભવ્યજનોએ શું કરવું? તો આ પરમાત્મપ્રકાશની વૃત્તિનું વ્યાખ્યાન જાણીને ભવ્યજનોએ એવો વિચાર કરવો જોઈએ કે

निश्चयरत्नत्रयात्मनिर्विकल्पसमाधिसंजातवीतरागसहजानन्दरूपसुखानुभूतिमात्रलक्षणेन स्वसंवेदन-ज्ञानेन स्वसंवेद्यो गम्यः प्राप्यो भरितावस्थोऽहं, रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभपञ्चेन्द्रियविषय-व्यापारमनवचनकायव्यापारभावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मख्यातिपूजालाभदृष्टश्रुतानुभूतभोगाकांक्षारूप-निदान्मायामिथ्याशल्यत्रयादिसर्वविभावपरिणामरहितशून्योऽहं, जगत्त्रये कालत्रयेऽपि मनवचन-कायैः कृतकारितानुमतैश्च शुद्धनिश्चयनयेन। तथा सर्वेऽपि जीवाः, इति निरन्तरं भावना कर्तव्येति।। ग्रन्थसंख्या।।४०००।।

पांडवरामहिं णरवरहिं पुज्जिउ भत्तिभरेण ।
सिरिसासणु जिणभासियउ णंदउ सुक्खसएहिं ।।१।।

सहज शुद्ध ज्ञानानंद स्वभाव निर्विकल्प हूँ, उदासीन हूँ, निजानंद निरंजन शुद्धात्म सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक् चारित्ररूप निश्चयरत्नत्रयमयी निर्विकल्पसमाधिसे उत्पन्न वीतराग सहजानंदरूप आनंदानुभूतिमात्र जो स्वसंवेदनज्ञान उससे गम्य हूँ, अन्य उपायोंसे गम्य नहीं हूँ। निर्विकल्प निजानंद ज्ञानकर ही मेरी प्राप्ति है, पूर्ण हूँ। राग, द्वेष, मोह, क्रोध, मान, माया, लोभ, पाँचों इन्द्रियोंके विषय व्यापार, मन, वचन काय, द्रव्यकर्म, भावकर्म, नोकर्म, ख्याति पूजा लाभ, देखे, सुने और अनुभवे भोगोंकी वाँछारूप निदानबंध, माया मिथ्या ये तीन शल्यें इत्यादि विभाव परिणामोंसे रहित सब प्रपंचोंसे रहित मैं हूँ। तीन लोक, तीन कालमें, मन वचन कायकर, कृत कारित अनुमोदनाकर, शुद्ध निश्चयसे मैं आत्माराम ऐसा हूँ। तथा सभी जीव ऐसे हैं। ऐसी सदैव भावना करनी चाहिये। अब टीकाकारके अंतके श्लोकका अर्थ कहते

''શુદ્ધનિશ્ચયનયથી હું એક (કેવળ) ત્રણ લોકમાં, ત્રણ કાળમાં મનવચનકાયાથી અને કૃત-કારિત -અનુમોદનથી ઉદાસીન છું. નિજ નિરંજન શુદ્ધ આત્માના સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખાનુભૂતિમાત્ર લક્ષણવાળા સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી સ્વસંવેદ્ય, ગમ્ય, પ્રાપ્ય એવો પરિપૂર્ણ હું છું. રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયવ્યાપાર, મનવચનકાયાના વ્યાપાર, ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ, ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાન, માયા, મિથ્યાત્વ, એ ત્રણે શલ્ય આદિ સર્વ વિભાવપરિણામોથી રહિત-શૂન્ય -હું છું. સર્વ જીવો પણ આવા જ છે, એવી નિરંતર ભાવના કરવી. ૪૦૦૦

હવે, ટીકાકાર અંતિમ શ્લોક કહે છે :—

पांडवरामहिं णरवरहिं पुज्जिउ भत्तिभरेण ।
सिरिसासणु जिणभासियउ णंदउ सुक्खसएहिं ।।१।।

[पाण्डवरामैः नरवैरः पूजितं भक्तिभरेण ।
श्रीशासनं जिनभाषितं नन्दतु सुखशतैः ।।१।।]

।। इति श्रीब्रह्मदेवविरचिता परमात्मप्रकाशवृत्तिः समाप्ता ।।

हैं—युधिष्ठिर राजाको आदि लेकर पाँच भाई पांडव और श्रीरामचंद्र तथा अन्य भी विवेकी राजा हैं, उनसे अत्यन्त भक्तिकर यह जिनशासन पूजनीक है, जिसको सुर नाग भी पूजते हैं, ऐसा श्रीजिनभाषित शासन सैंकड़ों सुखोंके वृद्धिको प्राप्त होवे। यह परमात्मप्रकाश ग्रंथका व्याख्यान प्रभाकरभट्टके सम्बोधनके लिये श्रीयोगीन्द्रदेवने किया, उस पर **श्रीब्रह्मदेव**ने संस्कृतटीका की। श्रीयोगीन्द्रदेवने प्रभाकरभट्टको समझानेके लिये तीनसौ पैंतालीस दोहे रचे, उसपर श्रीब्रह्मदेवने संस्कृतटीका पाँच हजार चार ५००४ प्रमाण की। और उस पर दौलतरामने भाषावचनिकाके श्लोक अड़सठिसौ नब्बै ६८९० संख्याप्रमाण बनाये।

इस प्रकार **श्री योगींद्राचार्य**विरचित परमात्मप्रकाशकी **पं0 दौलतराम**कृत **भाषाटीका** समाप्त हुई।

* * *

पांडवरामैः नरवैरः पूजितं भक्तिभरेण ।
श्री शासनं जिनभाषितं नन्दतु सुखशतैः ।।

એ પ્રમાણે શ્રી બ્રહ્મદેવવિરચિત પરમાત્મપ્રકાશની વૃત્તિ સમાપ્ત થઈ.

અર્થ :—શ્રી રામચંદ્ર, પાંચ પાંડવો અને અન્ય નરવરોથી આ જિનશાસન અત્યંત ભક્તિથી પૂજિત છે એવું શ્રીજિનભાષિત શાસન સેંકડો સુખોથી સમૃદ્ધ વર્તો.

(આ પરમાત્મપ્રકાશ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન પ્રભાકરભટ્ટના સંબોધન માટે શ્રીયોગીન્દ્રદેવે કર્યું. તેના પર શ્રીબ્રહ્મદેવે સંસ્કૃત ટીકા કરી. શ્રીયોગીન્દ્રદેવે પ્રભાકરભટ્ટને સમજાવવા માટે ૩૪૫ દોહા રચ્યા, તેના પર શ્રી બ્રહ્મદેવે સંસ્કૃતટીકા ૫૦૦૪ શ્લોક પ્રમાણની કરી.)

આ પ્રકારે **શ્રી યોગીન્દ્રાચાર્ય** વિરચિત પરમાત્મપ્રકાશની **શ્રીમદ્ બ્રહ્મદેવ** વિરચિત સંસ્કૃત ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

સાધક જીવની દૃષ્ટિ

અધ્યાત્મમાં હંમેશાં નિશ્ચયનય જ મુખ્ય છે; તેના જ આશ્રયે ધર્મ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં જ્યાં વિકારી પર્યાયોનું વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે ત્યાં પણ નિશ્ચયનયને જ મુખ્ય અને વ્યવહારનયને ગૌણ કરવાનો આશય છે—એમ સમજવું; કારણ કે પુરુષાર્થ વડે પોતામાં શુદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરવા અર્થાત્ વિકારી પર્યાય ટાળવા માટે હંમેશાં નિશ્ચયનય જ આદરણીય છે; તે વખતે બંને નયોનું જ્ઞાન હોય છે પણ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે બન્ને નયો કદી આદરણીય નથી. વ્યવહારનયના આશ્રયે કદી ધર્મ અંશે પણ થતો નથી, પરંતુ તેના આશ્રયે તો રાગ-દ્વેષના વિકલ્પો જ ઊઠે છે.

છયે દ્રવ્યો, તેમના ગુણો અને તેમના પર્યાયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને વ્યવહારનયની ગૌણતા રાખીને કથન કરવામાં આવે, અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયને મુખ્ય કરીને તથા નિશ્ચયનયને ગૌણ રાખીને કથન કરવામાં આવે; પોતે વિચાર કરે તેમાં પણ કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની મુખ્યતા અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયની મુખ્યતા કરવામાં આવે; અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ જીવનો વિકારી પર્યાય જીવ સ્વયં કરે છે તેથી થાય છે અને તે જીવનો અનન્ય પરિણામ છે—એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં–સમજાવવામાં આવે; પણ તે દરેક વખતે નિશ્ચયનય એક જ મુખ્ય અને આદરણીય છે એમ જ્ઞાનીઓનું કથન છે. શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય આદરણીય છે—એમ માનવું તે ભૂલ છે. ત્રણે કાળે એકલા નિશ્ચયનયના આશ્રયે જ ધર્મ પ્રગટે છે એમ સમજવું.

સાધક જીવો શરૂઆતથી અંત સુધી નિશ્ચયની જ મુખ્યતા રાખીને વ્યવહારને ગૌણ જ કરતા જાય છે, તેથી સાધકદશામાં નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે સાધકને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે અને અશુદ્ધતા ટળતી જ જાય છે. એ રીતે નિશ્ચયની મુખ્યતાના જોરે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન થતાં ત્યાં મુખ્ય-ગૌણપણું હોતું નથી અને નય પણ હોતા નથી.

* परमात्मप्रकाशदोहदीनां वर्णानुक्रमसूची *

	स. दो. नं.	अ. दो.
अ		
अच्छइ जित्तिउ	१६४	२–३८
अट्ठ वि कम्मइं	५५	१–५५
अट्ठहं कम्महं	७६	१–७५
अणु जइ जगहं	१३१	२–६
अण्णु जि तित्थु म	९६	१–९५
अण्णु जि दंसणु	९५	१–९४
अण्णु वि दोसु	१७१	२–४५
अण्णु वि दोसु	१७२	२–४६
अण्णु वि बंधु वि	३३३	२–२०२
अण्णु वि भत्तिए	३३६	२–२०५
अत्थि ण उब्भउ	७०	१–६९
अत्थि ण पुण्णु	२१	१–२१
अद्धुम्मीलियलोयणिहिं	३००	२–१६९
अप्पउ मण्णइ जो	२२०	२–९३
अप्पसहावि	१०१	१–१००
अप्पहं जे वि	१०७	१–१०६
अप्पहं णाणु	२८६	२–१५५
अप्पा अप्पु जि	६८	१–६७
अप्पा कम्मविवज्जियउ	५२	१–५२
अप्पा गुणमउ	१५९	२–३३
अप्पा गुरु णवि	९०	१–८९
अप्पा गोरउ किण्हु	८७	१–८६
अप्पा जणियउ केण	५६	१–५६
अप्पा जोइय	५१	१–५१
अप्पा झायहि	९८	१–९७
अप्पा णाणहं गम्मु	१०८	१–१०७
अप्पा णाणु मुणेहि	१०६	१–१०५
अप्पा णियमणि	९९	१–९८
अप्पा तिविहु	१२	१–१२

	स. दो. नं.	अ. दो.
अप्पादंसणि	११९	१–११८
अप्पा दंसणु केवलु	९७	१–९६
अप्पा परहं ण	२८८	२–१५७
अप्पा पंगुह	६७	१–६६
आप्पा पंडिउ मुक्खु	९२	१–९१
अप्पा बंभणु वइसु	८८	१–८७
अप्पा बुज्झहि	५८	१–५८
अप्पा माणुसु देउ	९१	१–९०
अप्पा मिल्लिवि	२०४	२–७७
अप्पा मिल्लिवि णाणमउ	२०५	२–७८
अप्पा मेल्लवि	७५	१–७४
अप्पा मेल्लिवि णाण	२८९	२–१५८
अप्पायत्तउ जं जि	२८५	२–१५४
अप्पा लद्धउ	१५	१–१५
अप्पा वंदउ	८९	१–८८
अप्पा संजमु सीलु	९४	१–९३
अप्पिं अप्पु मुणंतु	७७	१–७६
अप्पु पयासइ	१०२	१–१०१
अप्पु वि परु वि	१०४	१–१०३
अमणु अणिंदिउ	३१	१–३१
अरि जिय जिणपइ	२८४	२–१३४
अवगुणगहणइं	३१७	२–१८६
अंगइं सुहुमइं	२३०	२–१०३
इ		
इत्थु ण लेवउ पंडियहिं	३४२	२–१११
इहु तणु जीवड	३१३	२–१८२
इहु सिवसंगमु	२७३	२–१४२
उ		
उत्तमु सुक्खु ण	१३१	२–५
उत्तमु सुक्खु ण	१३२	२–७

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

	स. दो. नं.	अ. दो.
उदयहं आणिवि कम्मु	३१८	२–१८३
उव्वलि चोप्पडि	२७९	२–१४८
उव्वस वसिया जो	२९१	२–१६०
ए		
एक्कु करे मण बिण्णि	२३८	२–१०७
एक्कु जि मेल्लिवि	२६१	२–१३१
ए पंचिंदियकरहडा	२६६	२–१३६
एयइं दव्वइं	१५२	२–२६
एयहिं जुत्तउ	२५	१–२५
एहु जो अप्पा	३०५	२–१७४
एहु ववहारें	६०	१–६०
क		
कम्मइं दिढघण	७९	१–७८
कम्मणिबद्धु वि	३६	१–३६
कम्मणिबद्धु वि	४९	१–४९
कम्महं केरा भावडा	७४	१–७३
कम्महिं जासु	४८	१–४८
कम्मु पुरक्किउ सो	१६५	२–३९
करि सिवसंगमु	२७७	२–१४६
काऊण पग्गरूवं	२३९	२–१११*२
कारणविरहिउ	५४	१–५४
कालु अणाइ अणाइ	२७८	२–१४३
कालु मुणिज्जहि	१४७	२–२१
कालु लहेविणु	८६	१–८५
कि वि भणंति	५०	१–५०
केण वि अप्पउ	२१७	२–९०
केवलणाणिं अणवरउ	३२७	२–१९६
केवलदंसणणाणमउ	२४	१–२४
केवलदंसणणाणमय	६	१–६
केवलदंसणु णाणु	३३०	२–१९९
ग		
गउ संसारि	९	१–९
गयणि अणंति	३८	१–३८
गंथहं उप्परि	१७६	२–४९
घ		
घरवासउ मा जाणि	२०५	२–१४४
घोरु करंतु वि	३२२	२–१९१
घोरु ण चिण्णउ	२९८	२–१६७
च		
चउगइदुक्खहं	१०	१–१०
चट्टहिं पट्टहिं	२१६	२–८९
चेल्लाचेल्लीपुत्थियहिं	२१५	२–८८
छ		
छिज्जउ भिज्जउ	७३	१–७२
ज		
जइ इच्छसि भो	२४०	२–१११*३
जइ जिय उत्तमु	१३०	२–४
जइ णिविसद्धु	११५	१–११४
जणणी जणणु वि	८४	१–८३
जम्मणमरणविवज्जिउ	३३४	२–२०३
जलसिंचणु पयणिद्दलणु	२४६	२–११६
जसु अब्भंतरि	४१	१–४१
जसु परमत्थें	४६	१–४६
जसु हरिणच्छी	१२२	१–१२१
जहिं भावइ तहिं	१९७	२–७०
जहिं मइ तहिं	११३	१–११२
जं जह थक्कउ	१५५	२–२९
जं णियदव्वहं	११४	१–११३
जं णियबोहहं	२०२	२–७५
जं तत्तं णाणरूवं	३४३	२–२१३
जं बोल्लइ ववहार-	१४०	२–१४
जं मइं किं पि विजंपियउ	३४३	२–२१२
जं मुणि लहइ	११८	१–११७

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

	स. दो. नं.	अ. दो.		स. दो. नं.	अ. दो.
जं सिवदंसणि	११७	१–११६	जे दिट्ठा सूरुग्गमणि	२६३	२–१३२
जाणवि मण्णवि	१५६	२–३०	जै दिट्ठें तुट्टंति	२७	१–२७
जा णिसि सयलहं	१७३	२–४६*१	जे परमप्पपयासहं	३३७	२–२०६
जामु सुहासुहभावडा	३२५	२–१९४	जे परमप्पयासु	३३५	२–२०४
जांवइ णाणिउ	१६१	२–४१	जे परमप्पहं भत्तियर	३३९	२–२०८
जासु ण कोहु ण	२०	१–२०	जे परमप्पु णियंति	७	१–७
जासु ण धारणु	२२	१–२२	जे भवदुक्खहं बीहिया	३४५	२–२०७
जासु ण वण्णु ण	१९	१–१९	जेम सहाविं णिम्मलउ	३०८	२–१७७
जिउ मिच्छत्तें	८०	१–७९	जे रयणत्तउ	१५८	२–३२
जिण्णिं वत्थिं जेम	३१०	२–१७९	जे सरसिं संतुट्ठ–	२४२	२–१११*४
जित्थु ण इंदिय	२८	१–२८	जेहउ जज्जरु णरय–	२८०	२–१४९
जिय अणुमित्तु वि	२५०	२–१२०	जेहउ णिम्मणु	२६	१–२६
जीउ वि पुग्गलु	१४८	२–२२	जो अणुमेत्तु	२०८	२–८१
जीउ सचेयणुं	१४३	२–१७	जो आयासइ मणु	२९५	२–१६४
जीव म जाणहि	२५३	२–१२३	जोइज्जइ तिं	११०	१–१०९
जीव वहंतहं णरय	२५७	२–१२७	जोइय अप्पें	१००	१–९९
जीवहं कम्मु अणाइ	५९	१–५९	जोइय चिंति म	३१८	२–१८७
जीवहं तिहुयण	२२३	२–९६	जो णियदंसण–	१८६	२–५९
जीवहं दंसणु णाणु	२२८	२–१०१	जोइय णियमणि	१२०	१–११९
जीवहं भेउ जि	२३३	२–१०६	जोइय णेहु परिच्चियहि	२४५	२–११५
जीवहं मोक्खहं हेउ	१३८	२–१२	जोइय दुम्मइ कवुण	३०२	२–१७१
जीवहं लक्खणु	२२५	२–९८	जोइय देहु	२८२	२–१५१
जीवहं सो पर	१३६	२–१०	जोइय देहु	२८३	२–१५२
जीवाजीव म	३०	१–३०	जोइय मिल्लहि	३०१	२–१७०
जीवा सयल वि	२२४	२–९७	जोइय मोक्खु वि	१२८	२–२
जे जाया झायग्गियएं	१	१–१	जोइय मोहु परिच्चियहि	२३८	२–१११
जे जिणलिंगु धरेवि	२१८	२–९१	जोइय लोहु परिच्चियहि	२४३	२–११३
जेण कसाय हवंति	१६८	२–४२	जोइय विसमी जोय–	२६७	२–१३७
जेण ण चिण्णउ	२६८	२–१३५	जोइय विंदहिं	३९	१–३९
जेंण णिरंजणि	१२६	१–१२३*३	जोइय सयलु वि	२५९	२–१२९
जेण सरूविं झाइयइ	३०४	२–१७३	जो जिउ हेउ	४०	१–४०
जे णियबोह–	५३	१–५३	जो जिणु केवलणाण–	३२८	२–१९७

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

	स. दो. नं.	अ. दो.
जो णवि मण्णइ	१८२	२–५५
जो णवि मण्णइ	२३२	२–१०५
जो णियकणहिं	४५	१–४५
जो णियभाउ ण	१८	१–१८
जोणिलक्खइं	२५३	२–१२२
जो परमत्थें	३७	१–३७
जो परमप्पउ परम–	३३१	२–२००
जो परमप्पा णाणमउ	३०६	२–१७५
जो भत्तउ रयणत्तयहं	१५७	२–३१
जो भत्तउ रयणत्तयहं	२२२	२–९५
जो समभावपरिट्ठियहं	३५	१–३५
जो समभावहं	२३६	२–१०९
झ		
झाणें कम्मक्खउ	३३२	२–२०१
ण		
ण वि उप्पज्जइ	६९	१–६८
णाणवियक्खु सुद्धमणु	३४०	२–२०९
णाणविहीणहं	२०१	२–७४
णाणिय णाणिउ	१०९	१–१०८
णाणि मुएप्पिणु भाउ	१७४	२–४७
णाणिहिं मूढहं	२१३	२–८६
णाणु पयासहि	१०५	१–१०४
णासविणिग्गउ सासडा	२९३	२–१६२
णिच्चु णिरंजणु	१७	१–१७
णिट्ठुरवयणु सुणेवि	३१५	२–१८४
णिम्मलफलिहहं	३०७	२–१७६
णियमणि णिम्मलि	१२३	१–१२२
णियमें कहियउ	१५४	२–२८
णेयाभावे विल्लि	४७	१–४७
त		
तत्तातत्तु मुणेवि	१६९	२–४३
तरुणउ बूढउ	८३	१–८२
तलि अहिरणि वरि	२४४	२–११४
तं णियणाणु जि	२०३	२–७६
तं परियाणहि दव्वु	५७	१–५७
तारायणु जलि	१०३	१–१०२
तित्थइं तित्थु	२१२	२–८५
तिहुयणवंदिउ	१६	१–१६
तिहुयणि जीवहं	१३५	२–९
तुट्टइ मोहु तडित्ति	२९२	२–१६१
ते चिय धण्णा ते	२४७	२–११७
ते पुणु जीवहं	६१	१–६१
ते पुणु वंदउं	४	१–४
ते पुणु वंदउं	५	१–५
ते वंदउ सिरिसिद्ध	२	१–२
ते हउं वंदउं	३	१–३
द		
दव्वइं जाणइ	१४१	२–१५
दव्वइं जाणहि	१४२	२–१६
दव्वइं सयलहं	१४६	२–२०
दव्व चयारि वि	१४९	२–२३
दंसणणाणचरित्त	१८१	२–५४
दंसणु णाणु अणंत	१३७	२–११
दंसणु णाणु चरित्तु	१६६	२–४०
दंसण पुव्वु	१६१	२–३५
दाणिं लब्भइ भोउ	१९९	२–७२
दाणु ण दिण्णउ	२९९	२–१६८
दुक्खइं पावइं	२८१	२–१५०
दुक्खहं कारणि	८५	१–८४
दुक्खहं कारणु	१५३	२–२७
दुक्खहं कारणु मुणिवि	२८४	२–१५३
दुक्खु वि सुक्खु	६४	१–६४

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

	स. दो. नं.	अ. दो.
दुक्खु वि सुक्खु	१६२	२–३६
देउ ण देउले	१२४	१–१२३
देउ णिरंजणु	२००	२–७३
देउलु देउ वि सत्थु	२६०	२–१३०
देवहं सत्थहं	१८८	२–६१
देवहं सत्थहं....जो	१८९	२–६२
देहविभिण्णउ	१४	१–१४
देहविभेयइं जो	२२९	२–१०२
देहहं उप्परि	१७८	२–५१
देहहं उब्भउ	७१	१–७०
देहहं पेक्खिवि	७२	१–७१
देहादेवलि	३३	१–३३
देहादेहहिं जो	२९	१–२९
देहि ससंतु वि	४२	१–४२
देहि वसंतु वि णवि	१९६	२–१६५
देहि वसंतें	४४	१–४४
देहु वि जित्थु	२७६	२–१४५
देहे वसंतु वि	३४	१–३४
ध		
धम्महं अत्थहं	१२९	२–३
धम्माधम्मु वि एक्कु	१५०	२–२४
धम्मु ण संचिउ	२६२	२–१३३
धंधइ पडियउ	२५१	२–१२१
प		
पज्जयरत्तउ जीवडउ	७८	१–७७
परमपयगयाणं	३४५	२–२१४
परमसमाहि धरेवि	३२८	२–१९३
परमसमाहिमहासरहिं	३२०	२–१८१
परु जाणंतु वि	२३५	२–१०८
पंच वि इंदिय	६३	१–६३
पंचहं णायकु	२७१	२–१४०
पावहि दुक्खु महंतु	२४९	२–११९
पावें णारउ	१९०	२–६३
पेच्छइ जाणइ	१३९	२–१३
पुग्गलु छव्विहु	१४५	२–१९
पुणु पुणु पणविवि	११	१–११
पुण्णु वि पाउ वि	९२	१–९२
पुण्णेण होइ विहवो	१८७	२–६०
ब		
बलि किउ माणुस–	२७८	२–१४७
बंधहं मोक्खहं	१८०	२–५३
बंधु वि मोक्खु	६५	१–६५
बंभहं भुवणि	२२६	२–९९
बिण्णि वि जेण	१६३	२–३७
बिण्णि वि दोस	१७०	२–४४
बुज्झइ सत्थइं	२०९	२–८२
बुज्झंतहं परमत्थु	२२१	२–९४
बोहणिमित्तें	२११	२–८४
भ		
भणइ भणावइ	१७५	२–४८
भल्लाहं वि णासंति	२३७	२–११०
भवतणुभोय	३२	१–३२
भाउ विसुद्धउ	१९५	२–६८
भावाभावाहिं संजुवउ	४३	१–४३
भाविं पणविवि	८	१–८
भिण्णउ वत्थु जि	३१२	२–१८१
भुंजंतु वि....जो	२०७	२–८०
भुंजंतु वि णिय–	२०६	२–७९
म		
मणु मिलियउ	१२५	१–१२३*२
मं पुणु पुण्णइं	१८४	२–५७
मारिवि चूरिवि	२५६	२–१२६

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

	स. दो. नं.	अ. दो.
मारिवि जीवहं लक्खडा	२५५	२–१२५
मुक्खु ण पावहि	२५४	२–१२४
मुणिवरविंदहं	१११	१–११०
मुत्तिविहूणउ	१४४	२–१८
मूढा सयलु वि	२५८	२–१२८
मूढु वियक्खणु	१३	१–१३
मेल्लिवि सयल	११६	१–११५
मोक्खु जि साहिउ	२४८	२–११८
मोक्खु म चिंतहि	३१९	२–१८८
मोहु विलिज्जइ मणु	२९८	२–१६३
र		
राएं रंगिए	१२१	१–१२०
रत्तें वत्थे जेम	३०९	२–१७८
रायदोस बे	२२७	२–१००
रूवि पयंगा	२४२	२–११२
ल		
लक्खणछंदविवज्जियउ	३४१	२–२१०
लाहहं कित्तिहि	२१९	२–९२
लेणहं इच्छइ	२१४	२–८७
लोउ विलक्खणु	३१६	२–१८५
लोयागासु धरेवि	१५१	२–२५
व		
वर जिय पावइं	१८३	२–५६
वर णियदंसण–	१८५	२–५८
वत्थुपणट्ठइ जेम	३११	२–१८०
वंदउ णिंदउ	१९३	२–६६
वंदणु णिंदणु	१९१	२–६४
वंदणु णिंदणु	१९२	२–६५
वित्तिणिवित्तिहिं	१७९	२–५२
विसयकसाय वि	३२३	२–१९२
विसयकसायहिं	६२	१–६२
विसयकसायहिं	२८७	२–१५६
विसयसुहइं बे	२६९	२–१३८
विसयहं उप्परि	१७७	२–५०
विसयासत्तउ जीव	२७२	२–१४१
वेयहिं सत्थहिं	२३	१–२३
स		
सत्तु वि मित्तु वि	२३१	२–१०४
सत्थु पढंतु वि	२१०	२–८३
सयलपयत्थहं	१६०	२–३४
सयलवियप्पहं	३२६	२–१९५
सयलवियप्पहं जो	३२१	२–१९०
सयल वि संग ण	२९७	२–१६६
सयलहं कम्महं	३२९	२–१९८
सव्वहिं रायहिं	३०२	२–१७२
संता विसय जु	२७०	२–१३९
सिद्धिहिं केरा	१९६	२–६९
सिरिगुरु अक्खहि	१२७	२–१
सुण्णउं पउं	२९०	२–१५९
सुद्धहं संजमु	१९४	२–६७
सुहपरिणामें	१९८	२–७१
सो जोइउ जो जोगवइ	२६८	२–१३७*५
सो णत्थि त्ति पएसो	६६	१–६५*१
सो पर वुच्चइ	११२	१–१११
ह		
हरिहरबंभु वि	१३८	२–८
हउं वरु बंभणु	८२	१–८१
हउं गोरउ हउं	८१	१–८०

संस्कृतटीकायामुक्ताना पद्यादीनां वर्णानुक्रमसूची

अइसयमादसमुत्थं	आगम [कुन्दकुन्द, प्रवचनसार १–१६].
अकसायं तु चरित्तं	
अक्खरडा जोयंतु टिउ	[रामसिंह, दोहापाहुड ८४].
अक्खाण रसणीं[१]	
अज्ज वि तियरण	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत ७७].
अण्णोण्णं पविसंता	[कुन्दकुन्द पञ्चास्तिकाय ७].
अत्रेदानीं निषेधन्ति	[रामसेन, तत्त्वानुशासन ८३].
अथिरेण थिरा	[रामसिंह, दोहापाहुड १९].
अनादितो हि मुक्त–	
अन्यथा वेदपाडित्य[२]	
अपरिग्गहो अणिच्छो	[कुन्दकुन्द, समयसार २१०].
अभूदपुव्वो हवदि	[कुन्दकुन्द, पंञ्चास्तिकाय २०].
अरसमरूवमगंधं	[कुन्दकुन्द, (भाव–) प्राभृत ६४; पञ्चास्तिकाय १२७].
अस्त्यामानादिबद्धः	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति २].
आत्मानमात्मा	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति ४].
आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य	[पूज्यपाद, इष्टोपदेश ४७].
आत्मोपादानसिद्धं	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति ७].
आनन्दं ब्रह्मणो	
आभिणिसुदोहि	[कुन्दकुन्द, समयसार २०४].
आर्त्ता नरा धर्मपरा	
आसापिसाय–	
इत्यतिदुर्लभरूपां	
ऊर्ध्वगा बलदेवाश्च	
एगणिगोदसरीरे	परमागम, [नेमिचन्द्र, गो० जीवकाण्ड १९५].
एदम्हि रदो णिच्चं	[कुन्दकुन्द, समयसार २०६].
ओगाढगाढणिचिदो	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय ६४].
कषायैरिन्दियैः	
कंखिदकलुसिदभूदो	
कः पण्डितो	[अमोघवर्ष, प्रश्नोत्तररत्नमाला ५].
चरितारो सन्त्यद्य	[रामसेन, तत्त्वानुशासन ६].
चंडो ण मुयइ	[नेमिचन्द्र, गो० जीवकाण्ड ५०८].
चित्ते बद्धे बद्धो[३]	
जं पुण सगयं	[देवसेन, तत्त्वसार ५].
जीवा जिणवर[४]	
जीवा पुग्गलकाया	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय [९८].

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

से पज्जएसु णिरदा	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार २–२].
जेसिं जीवसहावो	[कुन्दकुन्द, पच्चास्तिकाय [३५].
जो पस्सइ अप्पाणं	[कुन्दकुन्द, समयसार [१५].
जो पुणु परदव्वं	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत [१५].
णमिएहिं जं	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत [१०३].
णाणगुणेहि विहीणा	[कुन्दकुन्द, समयसार [२०५].
तं वत्थुं मुत्तव्वं	[शिवार्य, भ० आराधना २६२].
तावदेव सुखी	
तिणकट्ठण व	
त्यक्त्वा स्वकीय	
दर्शनमात्मविनिश्चिति	[अमृतचन्द्र, पु. सिद्धयुपाय २१६].
दह्यमाने जगति	
दुक्खक्खउ	[कुन्दकुन्द, प्राकृत सिद्धभक्ति].
देवागमपरिहीणे	
धम्मो वत्थुसहावो	[कुमार, कार्तिकेयानुप्रेक्षा ४७६].
न गृहं गृहमित्याहुः[५]	
नामाष्टकसहस्रेण	[?, आप्तस्वरूप ५५].
पंडवरामहिं	
पदस्थं मन्त्रवाक्यस्थं	
परमार्तनयाय	
परिणाम जीव	
पावेण णरयतिरियं	
पुढवीजलं च छाया	[कुन्दकुन्द, पञ्चास्तिकाय ७६*१].
पुव्वमभाविदजोगो	[शिवार्य, भ० आराधना २४].
बन्धवधच्छेदादेः	[समन्तभद्र, रत्नकरड ७८].
मणु मरइ पवणु	
मुक्तश्चेत्प्राग्	
मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ[७]	[सोमदेव, यशस्तिलक पृ. ३२४].
यत्पुनर्वज्रकायस्थ	[रामसेन,] तत्त्वानुशासन [८४].
यावत्क्रियाः प्रवर्तन्ते	[जटासिंहनन्दि ?].[८]
येन येन स्वरूपेण[९]	[अमितगति, योगसार ९–५१]
येनोपायेन शक्येत	
रम्येषु वस्तुवतादिषु	[गुणभद्र, आत्मानुशासन २२८].
रयणत्तयं ण	[नेमिचन्द्र, द्रव्यसंग्रह ४०].

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

रागद्वेषौ प्रवृत्तिः	[गुणभद्र, आत्मानुशासन २३७].
रागादीणमणुप्पो [१०]	
लोकव्यवहारे ?	
वरं नरकवासोऽपि	
विसयहं कारणि	
वीरा वेरग्गपरा	
वैराग्यं तत्त्ववित्रानं	
शिवं परमकल्याण	[?, आप्तस्वरूप २४].
षोडशतीर्थकराणां	[बृहदाराधनाशास्त्र].
सग्गो तवेण	[कुन्दकुन्द, मोक्षप्राभृत २३].
सत्यं वाचि	[गुणभद्र, आत्मानुशासन २१८].
सद्दव्वरओ	[कुन्दकुन्द मोक्षप्राभृत [१४].
सद्दृष्टिज्ञान	[समन्तभद्र, रत्नकरण्ड ३; रामसेन, तत्त्वानुशासन ५१].
सपरं बाधासहिय	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार १–७६].
समओ उप्पण्णपद्धंसो	
समसत्तुबंधुवग्गो	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार ३–४१].
सम्मत्तणाणदंसण	[कुन्दकुन्द, प्राकृत सिद्धभक्ति २०].
सम्मद्दंसण	[नेमिचन्द्र द्रव्यसंग्रह ३९].
सव्वे सुद्धा	[नेमिचन्द्र, द्रव्यसंग्रह [१३].
सम्यमेवादराद्भाव्यं	[पद्मनंदी, पञ्चविंशति...].
सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः	[पूज्यपाद, सिद्धभक्ति १].
सुद्धस्स य सामण्णं	[कुन्दकुन्द, प्रवचनसार ३–७४].
स्वयमेवात्मना [११]	
हस्ते चिन्तामणिः	
हावो मुखविकारः	
हिंसानृत	[उमास्वाति, तत्त्वार्थसूत्र ७–१].

---

१. देखो अनगारधर्मामृतटीका पृ. २६२. २. देखो यशस्तिलक ५–२५१. ३. देखो अनगारध. टीका पृ. ४०३. ४. देखो षट्प्राभृतटीका पृ. ३४२. ५. देखो नीतिवाक्यामृत ३१–३१. ६. देखो षट्प्राभृतटीका पृ. २३६. ७. देखो ज्ञानार्णव पृ. ९३. ८. देखो अमृताशीति ६७. ९. देखो ज्ञानार्णव पृ. ४१५. १०. देखो जयधवला पृ. १३ आराकी प्रति. ११. देखो सर्वार्थसिद्धि ७–१३